

ВАСИЛИЙ ГРОСМАН

ЖИВОТИСЪДБА

факел експрес
издателска къща
янют 45

ВАСИЛИЙ ГРОСМАН

ЖИВОТ И СЪДБА

Превод: Здравка Петрова

chitanka.info

На 14 февруари 1961 г. КГБ конфискува и унищожава ръкописа и черновите на дилогията „Живот и съдба“ (1960). Рецензентите определят романа като по-опасен от „Доктор Живаго“ и предвиждат публикуването му най-рано след 200 години.

Василий Семёнович Гросман (Йосиф Соломонович) е роден на 29.11.1905 г. в украинския град Бердичев. От първия до последния ден на Великата Отечествена война е военен кореспондент. Автор е на епичната трилогия „Степан Колчугин“ (1937–1940), повестта „Народът е безсмъртен“ (1942), „Черна книга“ — сборник със свидетелства за унищожаване на съветски евреи от нацистите (с Иля Еренбург, 1946 г.; издаден едва през 1980 г. в Израел), на очерка за геноцида на евреите „Треблинският ад“, използван като документ от обвинението на Нюрнбергския процес, на повестта „Всичко тече“, излязла през 1970 г. в Германия и през 1989 г. в СССР. Гросман умира от рак на 14.09.1964 г. в Москва.

По чудо спасеният от поета С. Липкин екземпляр на „Живот и съдба“ е пресниман на микрофилм от А. Сахаров и изнесен в чужбина от Вл. Войнович. През 1980 г. е публикуван в Швейцария, а в СССР — през 1988 г.

Аз видях непоклатимата сила на идеята за обществено добро, родена в моята страна. Видях тази сила в периода на всеобщата колективизация, видях я през 1937 година. Видях как в името на идеята за добро, също толкова прекрасно и човечно, колкото идеала на християнството, се унищожаваха хора. Видях села, гинещи от глад, видях селски деца, умиращи в сибирските снегове, видях ешелони, откарващи в Сибир стотици и хиляди мъже и жени от Москва, от Ленинград, от всички градове на Русия, обявени за врагове на великата и светла идея за обществено добро.

Вада закалих вярата си. Моята вяра излезе от огъня на кремационните пещи, премина през бетона на газовите камери. Видях, че не човекът е безсилен в борбата срещу злото, видях, че могъщото зло е безсилно в борбата срещу човека. В безсилието на безсмислената доброта е тайната

на нейното безсмъртие. Тя е непобедима. Колкото по-глупава, колкото по-безпомощна е тя, толкова е по-огромна. Злото е безсилно пред нея! Пророците, вероучителите, реформаторите, лидерите, воддовете са безсилни пред нея. Тя — сляпата и няма любов — е смисълът на човека.

Василий Гросман

Очевидно създадено по модела на „Война и мир“, това смайващо описание на обсадата на Сталинград цели да покаже панорама на съветското общество по време на Втората световна война, подобно на тази, която прави Толстой за живота през епохата на Наполеоновите войни. Завършена през 1960 г. и конфискувана веднага от КГБ, творбата остава непубликувана до смъртта на автора си през 1964 г. и е пренесена тайно на Запад през 1980 г. Гросман ни показва една горчива, завладяваща картина на тоталитарния режим, който се страхува от свободолюбивия дух на тези, които са се борили за страната си толкова, колкото и от нацистите. Огромният брой персонажи включва стар арестуван борещ се за свободата си революционер; физик, принуден да подчини научните си открития на „социалистическия реализъм“ и лекар-евреин на път към газовите камери в окупирания от германците Сталинград. По ирония след освобождението на Сталинград от германците, много от героите се оказват оковани в новото робство на съветското управление. Но Гросман внушава, че свободолюбивият дух никога не може да бъде напълно унищожен и брилянтно свидетелство за това става този всеобхватен роман, който отхвърля компромисите на цял един живот, макар да обрича автора си на изгнание и позор до смъртта му.

Publishers Weekly

Не, в този роман няма нито една страница, която би могла да се промъкне през цензурата, защото от всички страници крещи голата истина.

Като сравнявам най-хубавите книги, написани в традицията на романа епопея за времето на съветската власт в Русия, бих казал, че романът на Гросман „Живот и съдба“ е най-големият и най-значителен.

Владимир Войнович

Василий Гросман е един от големите писатели на XX век. Две негови книги, публикувани след смъртта му — „Живот и съдба“ и „Всичко тече“ — съдържат необикновен анализ на тоталитарното общество. Необикновен, защото е направен в пълна изолация, далеч от всяка друга литература по тази тема, далеч от каквато и да било публична или частна дискусия. Той обаче стига до онази истина, към която се стремят историците в своите трудове — истината, разкриваща дълбокия смисъл на събитията.

Цветан Тодоров

*Посвещавам на майка ми Екатерина Савелиевна
Гросман*

КНИГА ПЪРВА

1

Стелеше се мъгла. По жиците на високото напрежение покрай шосето просветваха отблясъци от автомобилни фарове.

Не беше валяло, но на разсъмване всичко овляжня и светнеше ли червен семафор, по мокрия асфалт се разливаше червеникаво петно. Дъхът на лагера се долавяше от много километри — към него се насочваха все по-нагъсто жици, релси, шосета. Беше пространство, запълнено с прави линии, пространство на правоъгълници и паралелограми, насищащи земята, есенното небе, мъглата.

Проточено и тихо завиха далечни сирени.

Шосето се долепи до железопътната линия и колоната камиони, натоварени с чували цимент, известно време се движи редом с безкрайно дълъг товарен ешелон. Шофьорите във военни шинели не поглеждаха вагоните, бледите петна на човешките лица.

От мъглата изникна оградата на лагера — редици тел, опънати между железобетонни стълбове. Нижеха се бараки, образуващи широки, прави улици. В тяхното еднообразие прозираше безчовечността на огромния лагер.

В неизброимото множество руски селски къщи няма и не може да има две абсолютно еднакви. Всичко живо е неповторимо. Немислимо е тъждеството на двама человека, на два шипкови храста... Животът посърва там, където насилието се стреми да заличи неговото своеобразие, особеностите му.

Внимателните и небрежни очи на белокосия машинист следяха мяркащите се бетонни стълбчета, високите мачти с въртящи се прожектори, бетонираните кули, където в стъклени будки се провиждаха часови край картечници. Машинистът намигна на помощника си, локомотивът предупредително иззвири. Мярна се осветената от електричество будка, редицата камиони пред спуснатата бариера, аленото биче око на семафора.

Отдалече се зачу свирката на насрещна композиция. Машинистът каза на помощника си:

— Цукер е, познавам го по щурия глас, разтоварил е и кара празни вагони към Мюнхен.

Празната композиция с громол се размина с поелия към лагера ешелон, раздраният въздух запука, замигаха сивите пролуки между вагоните, изведнъж пространството и есенната утринна светлина отново съединиха развлечението дрипи в ритмично пробягващо платно.

Помощник-машинистът извади джобно огледалце и погледна изцапаната си буза. Машинистът с жест му поиска огледалцето.

Помощникът развълнувано каза:

— Ах, геносе Апфел, вярвайте, да не беше тази дезинфекция по вагоните, щяхме да се върнем по обяд, а не в четири сутринта като пребити кучета. Сякаш не можеха да ни дезинфекцират в нашето депо.

На стареца му бяха дошли до гуша приказките за дезинфекцията.

— Я надуй дългата — каза, — приемат ни не в глухата линия, а направо на рампата.

2

В германския лагер за пръв път след Втория конгрес на Коминтерна на Михаил Сидорович Мостовской сериозно му влязоха в работа знанията по чужди езици. Преди войната бе живял в Ленинград и рядко му се бе случвало да разговаря с чужденци. Сега си спомни годините на лондонската и швейцарската емиграция — там, в средата от революционери, разговаряха, спореха, пееха на много европейски езици.

Съседът му по нар, италианският свещеник Гарди, му каза, че в лагера живеят хора от петдесет и шест националности.

Съдбата, цветът на лицето, дрехите, тътренето на нозете, вечната супа от сладка ряпа и изкуственото саго^[1], наричано от руските затворници рибешко око — всичко беше еднакво за десетките хиляди жители на лагерните бараки.

Началството различаваше хората в лагера по номерата и по цвета на ивичката плат, защита на куртката: червена за политическите, черна за саботьорите, зелена за крадците и убийците.

В своето разноезично хората не се разбираха, но ги свързваше една съдба. Специалисти по молекулярна физика и по древни ръкописи лежаха по наровете редом с италиански земеделци и хърватски пастири, които не можеха дори да се подпишат. Хора, които навремето бяха поръчвали закуската си на свой личен готвач и бяха притеснявали икономката си с липсата на апетит, и такива, които бяха яли вечната солена риба, тръгваха за работа заедно, тропаха с нальмите и жално се оглеждаха — не идват ли Kosttrager — бакарите, или костригите, както ги наричаха руските обитатели на блоковете.

В съдбата на лагерниците сходството се пораждаше от различията. Дали споменът за миналото се свързваше с малка градинка край прашен италиански път, с мрачното бучене на Северно море, или с един оранжев хартиен абажур в дома на ръководен служител в покрайнините на Бобруйск — миналото на всички до един беше прекрасно.

Колкото по-тежък живот бе имал човек преди лагера, толкова по-усърдно лъжеше.

Тази лъжа не служеше на практически цели, тя служеше за прослава на свободата: извън лагера човек не може да бъде нещастен.

Преди войната този лагер се бе наричал лагер за политически престъпници.

Сега се роди нов тип политзатворници, създаде го националсоциализмът — престъпници, неизвършвали престъпление.

Мнозина от затворниците бяха попаднали в лагера заради изказани в приятелски разговор критични бележки за Хитлеровия режим, заради политически вицове. Те не бяха разпространявали позиви, не бяха участвали в нелегални партии. Обвиняваха ги, че биха могли да извършат всичко това.

Затварянето на военнопленници в политически концентрационен лагер също беше нововъведение на фашизма. Тук имаше английски и американски летци, свалени над територията на Германия, и представляващи интерес за Гестапо командири и комисари от Червената армия. От тях искаха сведения, сътрудничество, консултации, да подписват всевъзможни декларации.

В лагера имаше саботьори — затворени за самоотльчки, за опити да напуснат работата си във военни заводи и строежи. Друга придобивка на националсоциализма беше затварянето в концентрационни лагери на работници заради лошата им работа.

В лагера имаше хора с лилави ивички на куртките — германски емигранти, напуснали фашистка Германия. И това беше нововъведение на фашизма — напусналият Германия, колкото и лоялно да се държеше в чужбина, се превръщаше в политически враг.

Хората със зелени ивици на куртките, джебчиите и касоразбивачите, заемаха привилегировано положение в политическия лагер; комендатурата разчиташе най-вече на тях в надзора над политическите.

Във властта на криминалния над политическия затворник също се проявяваше новаторството на националсоциализма.

В лагера имаше хора с толкова своеобразни съдби, че не бе изобретен цвят на ивичката, който да им подхожда. Но и за индуса, укротител на змии, и за персиеца, дошъл от Техеран да изучава германската живопис, и за китайския студент по физика

националсоциализмът бе отредил място на наровете, канче чорба и дванайсет часа копане на риголваните земи.

Денем и нощем се движеха ешелони към лагерите на смъртта, към концентрационните лагери. Пространството бе изпълнено с тракане на колелета, с рев на локомотиви, с тропота на ботушите на стотици хиляди лагерници, тръгнали на работа със сините петцифрени номера, зашити за дрехите им. Лагерите станаха градовете на нова Европа. Те растяха, разширяващ се планировката им, уличките и площадите, болниците, битпазарите, крематориумите и стадионите.

Колко наивни и дори добродушно патриархални изглеждаха сврените в градските покрайнини стари затвори в сравнение с тези лагерни градове, в сравнение с пурпурно-черното умопобъркващо зарево над кремационните пещи.

Човек би помислил, че за управяването на безброя репресирани са нужни огромни, също почти милионни армии стражи, надзиратели. Но не беше така. В бараките по цели седмици не влизаха хора с униформата на СС! Самите затворници бяха поели задълженията на полицейска охрана в лагерните градове. Самите затворници контролираха вътрешния ред в бараките, следяха в казаните да влизат само гнили и мръзвали картофи, а едрите, хубавите се отделяха за армейските продоволствени бази.

Затворниците бяха лекари, бактериолози в каторжните болници и лаборатории, метачи на каторжните тротоари, те бяха инженери и даваха каторжна светлина, каторжна топлина, части за каторжните машини.

Свирапата и дейна лагерна полиция — капо, която носеше на левите си ръкави широка жълта лента, лагерелтерите, шубенелтерите^[2] — държеше под контрола си цялата вертикална лагерния живот: от общолагерните въпроси до частните събития по ношните нарове. Затворниците имаха достъп до съкровените дела на лагерната държава — дори до съставянето на селекционни списъци, до обработката на подследствените в дункелкамерите^[3] — дългите бетонни килии. Сякаш дори началството да изчезне, затворниците щяха да поддържат високото напрежение в телените мрежи, за да не се разбягват, а да работят.

Тези капо^[4] и блокелтери служеха на коменданта, но въздишаха, а понякога дори плачеха за хората, които самите те отвеждаха в

кремационните пещи... Но това раздвояване не стигаше до крайност, те не вписваха своите имена в селекционните списъци. Особено зловещо за Михаил Сидорович беше обстоятелството, че националсоциализмът не идваше в лагера с монокъл, театрално надменен, чужд на народа. Националсоциализмът живееше в лагерите като у дома си, не беше откъснат от обикновените хора, подхвърляше солени шегички и всички се смееха, беше плебей и се държеше непосредствено, отлично знаеше и езика, и душата, и ума на онези, чиято свобода бе отнел.

---

[1] Грис, получаван от сагови палми, в случая се отнася за грис от картофено нишесте, който имитира саговия. — Б.пр. ↑

[2] Лагерни, блокови отговорници, отговорници на помещение. — Б.пр. ↑

[3] Карцерите. — Б.пр. ↑

[4] Полицай от вътрешнолагерната полиция. — Б.пр. ↑

3

След като една августовска нощ заловиха в покрайнините на Сталинград Мостовской, Агрипина Петровна, военната лекарка Левинтон и шофьора Семъонов, германците ги откараха в щаба на пехотната дивизия.

След разпита пуснаха Агрипина Петровна и по нареждане на представителя на полевата жандармерия преводачът я снабди със самун грахов хляб и с две червени банкноти по трийсет рубли. Семъонов включиха в колоната пленници, която се придвижваше към военнопленническия лагер в района на село Вертячий. Мостовской и Софя Осиповна Левинтон откараха в щаба на армейската група.

Там Мостовской за последен път видя Софя Осиповна — застанала насреща прашния двор, без кепе, с откъснати пагони, тя възхити Мостовской с мрачния, озлобен израз на очите и лицето си.

След третия разпит подкараха Мостовской пеша към гарата, където се товареше ешелон със зърно. Десет вагона бяха определени за младите момчета и момичета, изпращани на работа в Германия — при потеглянето на ешелона Мостовской чу женски писъци. Заключиха го в малкото служебно купе във второкласния вагон. Войникът, който го придружаваше, не беше груб, но зададеше ли му Мостовской някакъв въпрос, по лицето му се изписваше израз на глухоням. При това личеше, че го занимава единствено Мостовской. Така опитен служител в зоологическа градина постоянно и мълчаливо напрегнат наблюдава сандъка, в който шумоли, шава звяр, пътуващ с влака. Когато влакът пое по територията на полското генералгубернаторство, в купето се появи нов пътник — полски епископ, белокос висок красавец с трагични очи и пълнички юношески устни. Той веднага заразказва на Мостовской как Хитлер видял сметката на полското духовенство. Говореше руски със силен акцент. След като Михаил Сидорович охули католицеството и папата, той мълкна и започна да отговаря на въпросите на Мостовской кратко, на полски. Няколко часа по-късно го свалиха в Познан.

Закараха Мостовской в лагера, без да спират в Берлин... Сякаш години бе прекарал в блока, където държаха особено интересните за Гестапо затворници. В специалния блок животът беше по-сит, отколкото в трудовия лагер, но това беше лекият живот на лабораторни животни мъченици. Дежурният ще извика някого на вратата — някакъв приятел му предлагал изгодна размяна, тютюн срещу хранителната дажба, и човекът се връща доволно засмян на нара си. Сетне извикат друг точно по същия начин, стане той, прекъсне разговора си, отиде до вратата и събеседникът му никога не дочаква края на разказа. А на следващия ден дойде при нара някой капо, нареди на дежурния да събере дригите на изчезналия и някак подмилкващо пита щубенелтера Кайзе: може ли да се заеме освободеният нар? Стана нещо обичайно безумната смесица от разговори за селекция, за кремация на трупове и за лагерните футболни отбори — най-добрите са от групата за отводняване — Moorsoldaten^[1], лазаретът е екстра, кухнята има страхотно нападение, полският отбор „працефикс“ е със слаба защита. Станаха нещо обичайно десетките, стотиците слухове за някакво ново оръжие, за раздорите между националсоциалистическите лидери. Слуховете винаги бяха добри и измамни, опиум за лагерното племе.

---

[1] Блатни войници (нем.). — Б.пр. ↑

На разсъмване наваля сняг и не се стопи до обяд. Руснаците изпитаха радост и тъга. Усетиха повей от Русия, тя хвърли в злочестите им, измъчени нозе майчин шал, белна покривите на бараките, та отдалече заприличаха на родни, селски покриви.

Но проблесналата за миг радост се смеси с тъга и потъна в тъгата.

При Мостовской дойде дневалният, испанският войник Андреа, и каза на развален френски, че негов приятел, писар, видял някакъв документ за стария руснак, но не успял да го прочете, началникът на канцеларията го взел.

„Ето, тъкмо тази хартишка ще реши съдбата ми“ — помисли си Мостовской и се зарадва на спокойствието си.

— Но нищо — прошепна Андреа, — пак може да научим.

— От коменданта на лагера ли? — попита Гарди и огромните му очи черно проблеснаха в полумрака. — Или от самия представител на главното управление по сигурността Лис?

Мостовской се изненада от разликата между дневния и нощния Гарди. Денем свещеникът говореше за супата, за новопристигналите, пазареше се със съседите за размяна на дажбата, спомняше си пикантните, силно подправени с чесън италиански гозби.

Пленените червеноармейци знаеха любимата му поговорка „Тути капути“ и когато го срещаха на лагерната площадка, също му подвикваха отдалече: „Татко Падре, тути капути“ и се усмихваха, сякаш тези думи даваха надежда. Така го наричаха — татко Падре, мислеха, че падре е името му.

Веднъж, късно вечерта, настанените в специалния блок съветски командири и комисари на шега заразпитваха Гарди наистина ли е спазвал обета за безбрачие.

Гарди слушаше без усмивка дрънканиците им, скърпени от френски, немски и руски думи.

После заговори и Мостовской преведе отговора му. Нали руските революционери в името на идеята са отивали на каторга и на ешафода.

Защо тогава неговите събеседници се съмняват, че в името на религиозната идея човек може да се откаже от близост с жена? Та това е несравнено с един пожертван живот.

— Е, чак пък несравнено — обади се бригадният командир Осипов.

Нощем, когато лагерниците заспиваха, Гарди ставаше друг. Коленичеше върху нара и се молеше. В екзалтираните му очи, в тяхната кадифена и изпъкнала чернота сякаш можеше да се побере цялото страдание на каторжния град. Жилите се издупаха на кафявия му врат, като че вършеше тежка работа, по издълженото му апатично лице се изписваше мрачно щастливо упорство. Молеше се дълго и Михаил Сидорович заспиваше сред тихия, припрян шепот на италианеца. Събуджаше се обикновено след час и половина — два, тогава Гарди вече спеше. Италианецът спеше бурно, в съня му сякаш се съединяваха двете му същности, дневната и нощната, хъркаше, звучно мляскаше, скърцаше със зъби, гръмко изхвърляше стомашните си газове, внезапно провлечено произнасяше прекрасни молитвени думи за милосърдието на Бог и Богородица.

Никога не кореше стария руски комунист за безбожието му, често го разпитваше за Съветска Русия.

Докато слушаше Мостовской, италианецът кимаше, сякаш одобряваше разказите му за затворените църкви и манастири, за огромните земеделски имоти, които съветската държава бе отнела от синода.

Черните му очи гледаха печално стария комунист и Михаил Сидорович ядосано питаше:

— Vous me comprenez?^[1]

Гарди го поглеждаше с обичайната си, житетска усмивка, онази, с която говореше за рагуто и доматения сос.

— Je comprends tout ce que vous dites, je ne comprends pas seulement, pourquoi vous dites cela.^[2]

Живеещите в специалния блок руски военнопленници не бяха освободени от работа, затова Мостовской се виждаше и разговаряше с тях едва късно вечер и нощем. На работа не ходеха генерал Гудз и бригадният комисар Осипов.

Чест събеседник на Мостовской беше един странен човек на неопределена възраст — Иконников-Морж. Той спеше на най-лошото

място в бараката — до външната врата, там непрекъснато духаше, а по едно време до вратата беше поставено и голямо каче с две дръжки и тежък громоляящ капак — общият им нощен нужник.

Руските затворници наричаха Иконников „дядката парашутист“, смятаха го за малоумен и се отнасяха към него с гнусливо съжаление. Беше невероятно издръжлив, така издръжливи са само безумците и олигофрените. Никога не настиваше, макар че, когато си лягаше, не събличаше подгизналите си от есенния дъжд дрехи. С такъв звънлив и ясен глас можеше да говори сякаш само безумец.

Запозна се с Мостовской по следния начин. Отиде при него и дълго мълчаливо се взира в лицето му.

— Ще кажете ли някоя добра вест, другарю? — попита го Михаил Сидорович и се позасмя, когато Иконников напевно произнесе:

— Добра вест ли? А що е добро?

Тези думи изведенъж пренесоха Михаил Сидорович в детството, когато по-големият му брат, щом си дойдеше от семинарията, подхващащ с баща им спор на богословски теми.

— Въпрос, стар колкото света — каза Мостовской, — с него са си бълскали главите още будистите и първите християни. Пък и марксистите доста са се мъчили да го решат.

— Е, и решили ли са го? — с интонация, от която Мостовской го досмеша, попита Иконников.

— Ами ето — отвърна Мостовской, — сега го решава Червената армия. А във вашия тон, ще прощавате, има нещо мазно, не знам какво точно, попско ли, толстоистко ли.

— Много естествено — отговори Иконников, — нали съм бил толстоист.

— Я виж ти — каза Михаил Сидорович. Странният човек го заинтригува.

— Вижте какво — каза Иконников, — аз съм убеден, че гоненията, които след революцията болншевиките провеждаха спрямо църквата, бяха полезни за християнската идея, защото църквата беше изпаднала в жалко положение малко преди революцията.

Михаил Сидорович отбеляза добродушно:

— Ама вие сте просто диалектик. Ето, и на мен се падна на стари години да видя евангелско чудо.

— Не — мрачно произнесе Иконников. — Нали според вас целта ви оправдава средствата, а средствата ви са безжалостни. Не виждате чудо в мое лице — не съм диалектик.

— Тъй — каза внезапно раздразнен Мостовской, — но с какво тогава мога да ви бъда полезен?

Иконников, изопнал се като военен по команда „мирно“, отвърна:

— Не ми се подигравайте! — Горестният му глас прозвуча трагично. — Дойдох при вас по сериозен въпрос. На петнайсети септември миналата година видях екзекуцията на двайсет хиляди евреи — жени, деца и старци. Същия ден разбрах, че Бог не може да допусне такова нещо, и за мен стана очевидно, че той не съществува. В днешния мрак виждам вашата сила, тя се бори със страшното зло...

— Ами добре — каза Михаил Сидорович, — да поговорим тогава.

Иконников работеше на отводняването в блатистата част на крайлагерните земи, където се прокарваше система от огромни бетонни тръби за отклоняване на реката и калните поточета, които заблатяваха низината. Всички наричаха работниците на този участък Moorsoldaten, обикновено тук пращаха хора, на които началството гледаше с лошо око.

Ръцете на Иконников бяха малки, с тънки пръсти, с детински нокти. Връщаше се от работа цял оплескан с кал, мокър, идващ до нара на Мостовской, питаше:

— Може ли да поседя до вас?...

Сядаше и се усмихваше, без да поглежда събеседника си, прокарваше ръка по челото си. Челото му беше някак особено — немного високо, изпъкнало, светло, толкова светло, сякаш съществуваше отделно от мръсните уши, от тъмнокафявия врат и от ръцете с изпочупени нокти.

На съветските военнопленници — хора с обикновени биографии, той изглеждаше неясна и тъмна личност.

Дедите на Иконников още от времената на Петър Велики до един били свещеници. Едва последното поколение Иконникови тръгнало по друг път — по желание на баща им всички братя на Иконников получили светско образование.

Иконников следвал в Петербургския технологичен институт, но се увлякъл по толстоизма, напуснал в последния курс и заминал на

север, станал народен учител в Пермска губерния. Живял на село осем години, после се преместил на юг, в Одеса, хванал се шлосер в машинното отделение на един товарен параход, ходил в Индия, в Япония, живял в Сидни. След революцията се върнал в Русия, включил се в селска земеделска комуна. Това му било стара мечта, той вярвал, че комунистическият селскостопански труд ще доведе царството Божие на Земята.

По време на всеобщата колективизация видял ешелони, натъпкани със семейства на разкулачени селяни. Видял как изнемощели хора падат в снега и вече не стават. Видял „затворени“, измрели села със заковани прозорци и врати. Видял една арестувана селянка, одрипавяла жена с жилест врат, с отрудени черни ръце, конвойните я гледали с ужас: обезумяла от глад, тя изяла двете си деца.

По това време, без да напуска комуната, започнал да проповядва Евангелието, да моли Бог за спасяването на погиващите. Тази му дейност го вкарала в затвора, но се оказалось, че бедствията през трийсетте години повредили разсъдъка му. След година принудително лечение в психиатричната болница при затвора излязъл на свобода и заживял в Белорусия, при по-големия си брат, професор по биология, с негова помощ намерил работа в техническа библиотека. Но мрачните събития му подействали невероятно силно.

Когато започнала войната и германците завзели Белорусия, Иконников видял мъките на военнопленниците, екзекуциите на евреи в градовете и селата на Белорусия. Отново изпаднал в истерично състояние и започнал да моли познати и непознати да крият евреите и сам се опитвал да спасява еврейски деца и жени. Но скоро някой го издал и като се спасил по чудо от бесилката, попаднал в лагера.

В главата на дрипавия и мръсен „парашутист“ цареше хаос, той защитаваше нелепите и комични категории на някакъв надкласов морал.

— Там, където има насилие — обясняваше Иконников на Мостовской, — царува мъката и се лее кръв. Виждал съм огромните страдания на селячество, а колективизацията се провеждаше в името на доброто. Не вярвам в доброто, вярвам в добротата.

— Е, ако следваме вашия съвет, ще се ужасяваме, че в името на доброто Хитлер и Химлер ще бъдат обесени. Тогава се ужасявайте без мене — отговори Михаил Сидорович.

— Питайте Хитлер — каза Иконников — и той ще ви обясни, че този лагер е организиран за добро.

Мостовской имаше чувството, че в спора с Иконников логиката му действа също като безсмислените усилия на нож, който се бори с медуза.

— Светът не е надскочил истината, изказана от един сирийски християнин, живял през шести век — не се предаваше Иконников: — „Осъди греха и прости на грешника“.

В бараката се намираше още един стар руснак — Чернецов. Той беше едноок. Някакъв жандарм му счупил стъкленото изкуствено око и празната червена кухина зееше странно върху бледото му лице. Когато разговаряше с някого, той захлупваше зейналата дупка с длан.

Беше меншевик, избягал от Съветска Русия през 1921 година. Двайсет години живял в Париж, бил счетоводител в банка. В лагера попаднал, задето призовал служителите на банката да саботират разпорежданията на новата германска администрация. Мостовской гледаше да стои далеч от него.

Едноокият меншевик явно се дразнеше от популярността на Мостовской — и испанският войник, и норвежецът, собственик на малка книжарничка, и адвокатът от Белгия все се навъртаха около стария болншивик, все на него задаваха въпросите си.

Веднъж на нара на Мостовской приседна майор Ершов, чиято дума най-много тежеше сред руските военнопленници. Наведе се към Мостовской, сложи ръка на рамото му, заговори бързо и разпалено.

Мостовской внезапно се озърна, от своя отдалечен нар Чернецов ги гледаше. Мостовской си помисли, че мъката в здравото му око е пострашна от зейналата червена дупка на мястото на избитото.

„Да, приятелче, не ти е весело“ — каза си без злорадство.

Неслучайно Ершов беше нужен постоянно на всички. „Къде е Ершов? Не сте ли виждали Ершов? Другарю Ершов! Майор Ершов! Ершов каза... Питай Ершов...“ Търсеха го и от другите бараки, край неговия нар винаги имаше хора.

Михаил Сидорович нарече за себе си Ершов законодател на мислите. Имало е законодатели на мислите — шестдесетниците, имало е осемдесетници. Имало е народници, имало е един Михайловски, но вече го няма. И хитлеристкият концлагер си има свой законодател на

мислите! В този лагер самотата на едноокия беше нещо като трагичен символ.

Десетки години бяха минали от времето, когато Михаил Сидорович лежа за пръв път в царски затвор, дори векът тогава беше друг — деветнайсетият.

Сега си припомняше как се бе обиждал от недоверието на някои партийни ръководители към неговите способности да провежда практическа дейност. Чувстваше се силен, всеки ден виждаше как думата му тежи и пред генерал Гудз, и пред бригадния комисар Осипов, и предечно потиснатия и мрачен майор Кирилов.

Преди войната утехата му беше, че изместен от практиците, по-малко имаше отношение към всичко, което предизвикваше у него протест и несъгласие: и самовластието на Stalin в партията, и кървавите процеси срещу опозицията, и недостатъчното уважение към старата партийна гвардия. Мъчително изживя смъртното наказание на Бухарин, когото добре познаваше и обичаше. Ала знаеше, че ако се противопостави на партията по който и да е от тези въпроси, неволно ще се окаже противопоставен на ленинското дело, на което бе отдал живота си. Понякога го измъчваха съмнения: а може би мълчи, не се опълчва срещу всичко, с което не е съгласен, поради слабост, защото е страхливец. Колко неща в предвоенния живот бяха ужасни! Често си спомняше покойния Луначарски, колко му се искаше да го види отново, с Анатолий Василиевич се разговаряше леко, разбираха се бързо, от половин дума.

Сега, в страшния германски лагер, той се чувстваше уверен и силен. Само едно мъчително усещане непрекъснато го потискаше. И в лагера не можеше да си възвърне младежкото, ясно и завършено чувство: свой е сред своите, чужд е сред чуждите.

Причината не беше само дето веднъж един английски офицер го попита дали забраната в Русия да се изказват антимарксистки мисли не му е пречила да се занимава с философия.

— На някои въпроси може и да пречи. А на мен — не, защото съм марксист — отговори Михаил Сидорович.

— Запитах ви тъкмо като имах предвид, че сте стар марксист — каза англичанинът. И макар че се смръщи от болезненото чувство, пробудено от тези думи, Мостовской бе доволен, че съумя да му отговори.

Причината не беше и дето хора като Осипов, Гудз, Ершов понякога го дразнеха, макар че с тях го свързваше кръвна близост. Лошото беше, че много неща у него самия му бяха станали чужди. И в мирните времена той често с радост срещаше стар приятел, а в края на срещата го възприемаше като чужд човек.

Но какво да прави, нещо чуждо на днешния живот живееше в самия него, беше негова частица... Как да скъсаш, как да прекъснеш общуването със себе си.

В разговорите с Иконников се нервираше, ставаше груб, наричаше го нищожество, мижитурка, мекотело, мухльо. Присмиваше му се, но същевременно не го ли видеше дълго време, чувстваше, че му липства.

Това беше голямата разлика между затворническите му години и днешната му съдба.

На младини приятелите и съмишлениците му бяха близки във всичко, разбираше ги. Дори мисълта, погледът на врага бяха чужди, отблъскващи.

А сега неочеквано съзираше в мислите на чуждия човек онова, което му беше скъпо преди десетки години, докато чуждото, кой знае как, се пръкваше в мислите и думите на приятелите.

„Сигурно е така, защото вече прекалено дълго живея на този свят“ — мислеше си Мостовской.

---

[1] Разбирайте ли ме? (фр.) — Б.пр. ↑

[2] Разбирам всичко, което говорите, не разбирам само защо го говорите (фр.) — Б.пр. ↑

5

Американският полковник живееше в отделен бокс на специалната барака. Разрешено му беше вечер да излиза свободно, хранеха го отделно от другите. Говореше се, че за него се интересували от Швеция — президентът Рузвелт помолил чрез шведския крал за по-специално отношение към полковника.

Веднъж полковникът занесе блокче шоколад на болния руски майор Никонов. В специалната барака най-много го интересуваха руските военнопленници. Все гледаше да заприказва руснаците за германската тактика и за причините за несполуките им през първата година на войната.

Често заговаряше Ершов и загледан в умните, едновременно сериозни и весели очи на руския майор, забравяше, че той не разбира английски.

Виждаше му се странно как може да не го разбира човек с такова умно лице, и то да не разбира, когато става дума за неща, вълнуващи и двамата.

— По дяволите, нищо ли не разбирате? — питаше огорчено.

Ершов му отговаряше на руски:

— Нашият уважаван сержант владееше всички езици освен чуждите.

И все пак на някакъв език, състоящ се от усмивки, погледи, потупвания по рамото и десет-петнайсет изопачени руски, немски, английски и френски думи, те разговаряха за другарството, за съчувствието, за помощта, за обичта към родния дом, към съпруги и деца — руските концлагеристи и хората от десетки разноезични националности.

Камрад, гут, брот, зупе, киндер, сигарет, арбайт и още десетина немски думи, родени в лагерите — ревир, блокелтерсте, капо, фернихтунгслагер,apel, апелплац, ваxраум, флугпункт, лагершуце, — бяха достатъчни, за да се изрази най-важното в простия и объркан живот на концлагеристите.

Имаше и руски думи — ребята, табачок, товарищ, — използвани от затворниците от много националности. А руската дума „доходяга“, определяща полумъртвешкото състояние на напълно изтощен концлагерист, стана обща за всички, използваха я 56-те лагерни националности.

Служейки си с десетина-петнайсет думи, великият германски народ нахлу в градове и села, населени с великия руски народ, и милионите руски селски жени, старци, деца и милионите германски воиници общуваха чрез думите „матка, пан, руки вверх, курка, яйка, капут“. Подобно общуване никога не завършваше добре... Но на великия германски народ тези думи му стигаха за онова, което вършеше в Русия.

Ала нищо добро не се получаваше и когато Чернецов се опитваше да заговаря съветските военнопленници — макар че през двайсетте години в емиграция той не бе забравил руския език, а превъзходно владееше руската реч. Не можеше да разбере съветските военнопленници, те пък страняха от него.

По същия начин не можеха да се разберат руските военнопленници — онези, които бяха готови да умрат, но да не изменят, и другите, които замисляха да се включат във власовските войски. Колкото повече разговаряха и спореха, толкова по-зле се разбираха. А после мълчаха, изпълнени с взаимна омраза и презрение.

В това мълчание на неми и разговори на слепи, в тази гъста смесица от хора, обединени от ужас, надежди и мъка, във взаимното неразбиране, в омразата между хората, говорещи един език, трагично бе въпълтено едно от бедствията на двайсетия век.

6

В деня когато падна снегът, вечерните разговори на руските военнопленници бяха особено тъжни.

Дори полковник Златокрилец и бригадният комисар Осипов, винаги стегнати, изпълнени с душевна сила, бяха помръкнали и умислени. Мъка потискаше всички.

Артилерийският майор Кирилов седеше на нара на Мостовской и наведен напред, тихо поклаща глава. Не само тъмните му очи, но сякаш и цялото му огромно тяло беше изпълнено със скръб.

Нещо подобно изразяват очите на безнадеждно болните от рак. Взрат ли се в такива очи, дори най-близките състрадателно си мислят: дано се отървеш по-скоро.

Жълтоликият и вездесъщ Котиков посочи Кирилов и прошепна на Осипов:

— Или ще се обеси, или ще иде при власовците.

Мостовской потърка бузите си, покрити с бяла четина, и заговори:

— Чуйте ме, казаци. Добре е, наистина. Нима не схващате? Всеки ден живот на държавата, създадена от Ленин, е непоносим за фашизма. Той няма избор — или трябва да ни глътне, да ни унищожи, или самият той да загине. Омразата на фашизма към нас е проверка за правилността на Лениновото дело. Още една, и то твърде сериозна проверка. Разберете: колкото по-силно ни мразят фашистите, толкова по-сигурни трябва да бъдем в своята правота. И ние ще надвием.

Рязко се извърна към Кирилов:

— Ама вие какво така? Спомняте ли си, Горки беше писал как по време на разходка в затвора някакъв грузинец се развикал: „Недей да ходиш такъв кокошка, ходи глава горе!“

Всички се разсмяха.

— Наистина, наистина, я горе главата — каза Мостовской. — Помислете само — огромната, велика съветска държава брани комунистическата идея! Хитлер да му мисли. Сталинград се държи, не се предава. Понякога преди войната си казвах: дали не завинтихме

прекалено силно, прекалено жестоко гайките? Но сега наистина и слепият може да види — целта оправдава средствата.

— Да, здравата ни затегнаха гайките. Добре го казахте — обади се Ершов.

— Не ги затегнаха достатъчно — възрази генерал Гудз. — Още по-яко трябваще, тогава ония нямаше да стигнат до Волга.

— Не сме ние, които ще учим Stalin — каза Осипов.

— Та тъй — продължи Мостовской. — А ако трябва да загинем по затворите и в мрачните шахти, какво да се прави. Не за това трябва да мислим.

— А за какво? — надигна глас Ершов.

Хората се спогледаха, поозърнаха се, помълчаха.

— Ex, Кирилов, Кирилов — внезапно се обади Ершов. — Право ни каза старият човек: трябва да се радваме, че фашистите ни мразят. Ние тях, те нас. Разбиращ ли? Ами я помисли — да попаднеш в наш лагер, свой при своите. Ей това е лошото. А тук — какво! Калени хора сме, тепърва германецът ще ни сърба попарата.

Целият ден командването на 62-ра армия нямаше връзка с частите. Много щабни радиоприемници бяха излезли от строя; кабелната връзка беше разкъсана навсякъде.

Имаше минути, когато хората, загледани в бързата, покрита със ситни вълнички Волга, усещаха реката като неподвижност, край чиито води се вълнува и се гърчи земята. Стотици тежки съветски оръдия поддържаха огъня от Заволжието. Край германските позиции при южния склон на Мамаев Курган хвърчаха буци пръст и глина.

Кълбещите се облаци пръст минаваха през някакво вълшебно, невидимо сито, създадено от силата на притеглянето, и се пресяваха, тежките камъни и буци се стоварваха на земята, а лекият прахоляк излиташе към небето.

По няколко пъти на ден зашеметените, с възпалени очи червеноармейци посрещаха германските танкове и пехота.

За командването, откъснато от войските, денят изглеждаше мъчително дълъг.

С какво ли не се опитваха Чуйков, Крилов и Гуров да запълнят този ден — създаваха си илюзията, че работят, пишеха писма, спореха за възможните маневри на противника, шегуваха се, пиеха водка — с мезе и без мезе, мълчаха и се вслушваха в тътена на взривовете. Желязна вихрушка виеше около блиндажа, покосяваща всичко живо, което за миг повдигаше глава над повърхността на земята. Щабът беше парализиран.

— Я да поиграем на карти — каза Чуйков и тикна в ъгъла на масата обемистия пепелник, пълен с фасове.

Спокойствието изневеряващо дори на началник-щаба на армията Крилов. Той нервно потропа с пръсти по масата и каза:

— Няма по-лошо от това — да чакаш ей така, от страх да не си идеш мърцина.

Чуйков раздаде картите и обяви: „Коз купа“. После, не щеш ли, разбърка колодата и избъбри:

— Крием се като зайци, на шикалки си играем. Не, не мога!

Той се умисли. Лицето му изглеждаше ужасно, такава омраза и мъка се бяха изписали по него.

Гуров, сякаш предугаждайки участта си, замислено промърмори:

— Да, след такъв ден човек може да умре от разрив на сърцето.

После се разсмя и каза:

— В дивизията да идеш денем само до нужника е страшно, немислимо! Разправяха ми, началник-щабът на Людников се изтърсил в блиндажа и се развидал: „Ура, момчета, насрах се!“ А кога гледа — в блиндажа седи лекарката, в която бил влюбен.

Когато се смрачи, нападенията на германската авиация престанаха. Вероятно някой, попаднал нощем на сталинградския бряг, смазан от грохота и тръсъка, би сметнал, че злата участ го е довела в Сталинград в момент на решаваща атака, но за старите тукашни бойци това беше времето за бръснене, за пране, за писане на писма, времето, когато фронтовите шлосери, стругари, заварчици, часовници майсторяха запалки, цигарета, газеничета от снарядни гилзи с фитили от шинелено сукно, поправяха часовници.

Примигващите взривове осветяваха стръмния бряг, развалините на града, нефтените резервоари, заводските комини и в тези кратки припламвания крайбрежието и градът изглеждаха зловещи и мрачни.

В тъмното оживя армейският свързочен възел, затракаха пищещите машини, размножаващи копията от боевите донесения, забръмчаха генераторите, забарарабаниха морзовите апарати, телефонистите се заобаждаха по линиите — включваха в мрежата командните пунктове на дивизии, полкове, батареи, роти... Изтежко покашлюваха пристигналите в армейския щаб свързочници, офицери за свръзка докладваха на дежурните оперативници.

Забързаха за доклад пред Чуйков и Крилов старият Пожарски, командирът на армейската артилерия, и началникът на смъртоносните переправи, генералът от инженерните войски Ткаченко, и новопристигналият командир на сибирската дивизия Гуртиев, облечен в зелено воинишко шинелче, и старият сталинградчанин подполковник Батюк, който бе заел с дивизията си позиция край Мамаев Курган. В политдонесенията до члена на Военния съвет на армията Гуров зазвучаха прочути сталинградски имена — на минохвъргача Бездидко, на снайперистите Василий Зайцев и Анатолий Чехов, на сержант Павлов, и заедно с тях произнасяни за пръв път в Сталинград имена —

Шонин, Власов, Брисин, на тях още първият сталинградски ден бе донесъл военна слава. А на предната линия войниците предаваха на пощальоните равнобедрени хартиени триъгълници — „лети, писъмце, с поздрав от сърце... поздрав отнеси, отговор донеси... добър ден, а може би вечер...“. На предната линия погребваха загиналите и убитите прекарваха първата нощ от своя вечен сън близо до блиндажите и укритията, където техните другари пишеха писма, бръснаха се, ядяха хляб, пиеха чай, къпеха се в саморъчно скалъпените бани.

Дойдоха най-тежките дни за защитниците на Сталинград.

В бъркотията на градските сражения, на атаките и контраатаките, в борбата за Дома на специалиста, за мелницата, за зданието на банката, в битките за мазета, дворове, площици стана очевидно надмощието на германските сили.

Германският клин, вбит в южната част на Сталинград край парка „Лапшини“, Купоросная Балка и Елшанка, се разширяваше и германските картечари, укрити досами водата, обстреляха левия бряг на Волга южно от Красная Слобода. Оперативните служби всеки ден отбелязваха на картата фронтовата линия, виждаха как се ширя синият цвят и все повече се стапя, изтънява ивичката между червената черта на съветската отбрана и светлосинята Волга.

Инициативата, душата на войната, тези дни беше в ръцете на германците. Те пъплеха ли, пъплеха напред и цялата ярост на съветските контраатаки не бе в състояние да спре тяхното бавно, но отвратително категорично движение.

А в небето от изгрев до залез виеха германските пикировачи, фугасни бомби дълбаеха земята. И в стотици глави живееше острата жестока мисъл: какво ли ще стане утре, след седмица, когато ивичката съветска отбрана се превърне в конец и се скъса, разръфана от железните зъби на германското настъпление.

Късно през нощта генерал Крилов полегна в своя блиндаж. Слепоочията му тупкаха, десетките изпушени цигари му драЩеха гърлото. Крилов прокара език по сухото си небце и се обърна към стената. Дрямката смеси в паметта на Крилов севастополските и одеските боеве, виковете на атакуващата румънска пехота, плочестите, обрасли с бръшлян одески дворове и матроската красота на Севастopol.

Присъни му се, че е отново в командния пункт в Севастопол, в омаята на съня проблясваше пенснето на генерал Петров, натрошението стъкла заискриха с хилядите си късчета и ето че се полюшна морето и сивият прахоляк на разтрощените от германските снаряди скали заплува над главите на моряците и войниците, увисна над Сапун планина.

Счу му се бездушният плисък на вълната по борда на катера и грубият глас на подводничаря: „Скачай!“ Стори му се, че скочи във вълната, но кракът му тутакси докосна корпуса на подводницата... И — последен поглед към Севастопол, към звездите в небето, към пожарищата на брега...

Крилов заспа дълбоко. Насън войната продължи. Подводницата се отдалечаваше от Севастопол към Новоросийск... Той подгъваше изтръпналите си нозе, гърдите и гърбът му плуваха в пот, шумът на двигателя бълскаше в слепоочията му. И изведнъж двигателят замъркна — подводницата меко полегна на дъното. Задухът стана непоносима, потискаше металният свод, разделен на квадрати от пунктира на занитването...

Събуди го многоглас рев, плисък, избухна мина, водата го бълсна, изхвърли го от нара. Крилов отвори очи: наоколо гореше, покрай разтворената врата на блиндажа към Волга се стичаше поток от пламъци, чуваха се викове, тракаха автомати.

— С шинела, с шинела си завий главата! — изкрещя на Крилов непознат червеноармеец и му подаде шинел. Но Крилов отблъсна червеноармееца и извика:

— Къде е командащият?

Внезапно схвана: германците са подпалили нефтените резервоари и горящият нефт е потекъл към Волга.

Стори му се, че вече е невъзможно да се измъкнат живи от този течащ огън. Огънят бучеше, с трясък се откъсваше от нефта, запълнил дупки и ями, рукал по траншеите. Пръстта, глината, камъкът, просмукали от нефта, вдигаха пушек. Нефтът шуртеше на черни лъскави струи от пробитите с бронебойни куршуми резервоари и ти се струваше, че се развиват огромни рула пламък и дим, досега скованы от цистерните.

Животът, който бе тържествувал на Земята преди стотици милиони години, грубият и страшен живот на първобитните чудовища се бе изтръгнал от гробищните недра, отново ревеше, тъпчеше с крачища, виеше, лакомо излапваше всичко наоколо си. Огънят излиташе на стотици метри нагоре, отнасяйки облаци нажежена паря, които лумваха взривоподобно високо в небето. Масата пламъци беше тъй огромна, че въздушната вихрушка не успяваше да подава на горящите въглеводородни молекули кислород, плътният полюшващ се черен свод отдели есенното звездно небе от пламналата земя. Зловеща беше отдолу тази струяща, тълста и черна твърд.

Стълбовете огън и дим, устремени нагоре, в отделни мигове ту се оформяха като очертания на живи, обзети от отчаяние и ярост същества, ту изглеждаха като треперещи тополи, като трескави трепетлики. Черното и червеното се въртеше в парцалите огън, подобно на слели се в танц черни и червенокоси дрипави лудетини.

Горящият нефт плоско се разливаше по водата и, подхванат от течението, съскаше, пушеше, гърчеше се.

Чудното беше, че в тези минути вече много бойци знаеха как може да се доберат до брега. Те викаха: „Насам тичай, насам, ей по тая пътечка!“; някои успяха по два-три пъти да се изкачат до пламтящите блиндажи, помагаха на щабните офицери да слязат до брега. Тези хора изнесоха на ръце от огъня генерал Крилов, когото всички бяха сметнали вече за загинал, помитаха с обгорелите си ресници и пак се запромъкваха през гъстия шипков храсталак към щабните блиндажи.

Щабът на 62-ра армия остана на малката издатина досами Волга чак до сутринта. Криейки лицата си от нажежения въздух, отърсвайки искрите от дрехите си, щабните офицери току поглеждаха

командващия армията. Той се бе наметнал с червеноармейски шинел, кичури коса изпод фуражката падаща върху челото му. Навъсен, мрачен, той изглеждаше спокоен и потънал в мислите си.

Гуров огледа хората и каза:

— Какво излиза, значи, и огън не ни гори... — и опипа горещите копчета на шинела си.

— Ей, боецът с лопатата — извика началникът на инженерната служба генерал Ткаченко, — по-скоричко изкопайте тук канавка, че от онова хълмче огънят ще потече насам!

И се обърна към Крилов:

— Всичко се омеша, другарю генерал, огънят тече като вода, а Волга се е подпалила. Имаме късмет, че не духа много силно, инак всички да сме пламнали вече.

Когато ветрецът налиташе откъм Волга, тежката шатра на пожара се полюшваше, привеждаше се и хората отскачаха от парещия пламък.

Някои отиваха до брега и мокреха ботушите си, водата веднага се изпаряваше от мокрите кончови. Едни мълчаха, забили погледи в земята, други непрекъснато се оглеждаха, трети, превъзмогвайки напрежението, се шегуваха: „Тук и кибрит не ти трябва, можеш да си припалиш цигара и от Волга, и от вятъра“, четвърти опипваха дрехите си и поклащаха глави, щом усетеха нагорещените метални катарами на коланите си.

Разнесоха се няколко взрива — в блиндажите на батальона за охрана на щаба избухваха ръчни гранати. После загърмяха патроните в картечните ленти. През пламъците изсвистя германска мина и избухна далече във Волга. През пушека се мяркаха далечни фигури на оттатъшния бряг, явно някой се опитваше да отклони огъня от командния пункт, а след миг отново всичко изчезваше в дима и огъня.

Взрян в леещите се наоколо пламъци, Крилов вече не си спомняше, не сравняваше... Дали германците не са намислили да съчетаят с пожара настъплението си? Германците не знаят позициите на командването, вчерашният пленник не вярваше, че щабът на армията се намира на десния бряг... Очевидно е частна операция — значи, имат шансове да останат живи до сутринта. Само дано не излезе вятър.

Той погледна застаналия наблизо Чуйков, Чуйков се взираше в бушуващия пожар; лицето му, изцапано със сажди, изглеждаше нажежено, имаше меден цвят. Свали фуражката си, прокара ръка по косата и заприлича на потен селски ковач; искри подскачаха над къдрокосата му глава. Ето, погледна нагоре, към шумния огнен купол, после към Волга, където сред извиващите се пламъци прозираха пролуки. Крилов си помисли, че командирът напрегнато се рови в същите въпроси, които тревожеха и него: дали германците няма да предприемат тази нощ голямо настъпление?... Къде да се настани щабът, ако доживеят до сутринта?...

Почувстввал погледа на началник-щаба, Чуйков му се усмихна и като описа широк кръг над главата си, каза:

— Ама колко е красиво, а, дявол да го вземе?

Пламъците на пожара се виждаха добре от Красний Сад в Заволжието, където се намираше щабът на Стalingрадския фронт. Щом получи първото съобщение за пожара, началник-щабът генерал-лейтенант Захаров докладва на Ерюменко и командащият помоли Захаров лично да отиде до свързочния възел и да говори с Чуйков. Шумно дишайки, Захаров пое по пътечката. Адютантът му светеше с фенерчето и от време на време продумваше: „Внимавайте, другарю генерал“ — и отклоняваше с ръка надвисналите над пътечката ябълкови клони. Далечното зарево огряваше столовете на дърветата, лягаше на розови петна по земята. Тази смътна светлина изпълваше душата с тревога. Тишината наоколо, нарушавана само от тихите подвижвания на часовите, придаваше на нямат бледа светлина особено потискаща сила.

На свързочния възел дежурната се загледа в тежко дишящия Захаров и каза, че няма връзка с Чуйков — нито телефонна, нито телографна, нито кабелна...

— А с дивизиите? — отсечено попита Захаров.

— Току-що имаше връзка с Батюк, другарю генерал-лейтенант.

— Дайте я, бързо!

Дежурната, която вече не смееше да поглежда Захаров, понеже очакваше, че генералът ей сега ще даде воля на тежкия си избухлив характер, тутакси радостно заяви:

— Имате я, моля, другарю генерал — и подаде слушалката на Захаров.

Отсреща беше началник-щабът на дивизията. И той като младата свързочничка поизтръпна, щом чу тежкото дишане и властния глас на началник-щаба на фронта.

— Какво става при вас, докладвайте. Имате ли връзка с Чуйков?

Началник-щабът на дивизията докладва за пожара в нефтените хранилища, че огненият вал се бе стоварил върху командния пункт на щаба на армията, че дивизията няма връзка с командира, че явно там не всички са загинали, тъй като през огъня и пушека се виждат хора, застанали на брега, но нито откъм сушата, нито с лодка по Волга може да се стигне до тях — Волга гори. Батюк с ротата за охрана на щаба тръгнал по брега към пожара, за да се помъчи да отклони огнения поток и да помогне на хората, останали на брега, да се измъкнат.

Захаров изслуша началник-щаба и каза:

— Предайте на Чуйков, ако е жив, предайте на Чуйков... — и мълкна.

Учудена от дългата пауза, очаквайки дрезгавия гръмоподобен глас на генерала, младата свързочничка боязливо погледна Захаров — той стоеше, притиснал кърпичка до очите си.

Тази нощ четирийсет щабни командири загинаха сред пламъците в срутилите се блиндажи.

10

Кримов попадна в Сталинград скоро след пожара в нефтените хранилища.

Чуйков разположи новия команден пункт на армията долу, край стръмния волжки бряг, близо до позицията на стрелковия полк от дивизията на Батюк. После отиде в блиндажа на командира на полка капитан Михайлов, огледа стабилния гредоред на просторната землянка и доволно кимна. Командармът се взря в огорчената физиономия на рижавия, луничав капитан и весело подхвърли:

— Построили сте си блиндаж не според чина, другарю капитан.

Щабът на полка си взе скромните мебели и се премести на няколко десетки метра надолу по течението на Волга; там рижавият Михайлов на свой ред решително зае землянката на командира на един негов батальон.

Останал без подслон, командирът на батальона не закачи командирите на своите роти, а нареди да му изкопаят нова землянка горе, на равното.

Когато Кримов пристигна в командния пункт на 62-ра армия, там бяха в разгара си сапьорските работи, прокарваха се траншеи между отделите на щаба, улици и улички, свързващи жителите на политотдела, оперативниците и артилеристите.

На два пъти Кримов видя своя командир — бе излязъл да погледне как върви работата.

Сигурно никъде по света на строителството на жилища не се гледаше така сериозно, както в Сталинград. Не в името на топлината и много по-солидно от потомците си войниците строяха сталинградските блиндажи. Вероятността да доживееш до сутринта и до часа за обяд грубо зависеше от дебелината на блиндажните гредореди, от дълбочината на траншеите, от близостта на отходното място, от незабележимостта на блиндажа от въздуха.

Когато говореха за някого, говореха и за блиндажа му.

— Спорно поработи днес Батюк с минохвъргачките на Мамаев Курган... Ама и блиндажчето му си го бива: дъбова врата, дебела като

в сената, умен човек, ей...

За друг пък казваха:

— На, попритиснаха го нощес, загуби си ключовата позиция, ня мал връзка с подразделенията. Командният му пункт се вижда от въздуха, вместо врата има наметало — като че от мухи се пази. Никакво човече, чувах — жена му го напуснала преди войната.

Много различни истории бяха свързани с блиндажите и землянките на Сталинград. И как в тръбата, където беше настанен щабът на Родимцев, не щеш ли, нахлула вода и цялата канцелария изплувала навън — шегаджиите бяха отбелязали на картите мястото, където щабът на Родимцев се влял във Волга. И как прочутите врати от блиндажа на Батюк изхвърчали с все пантите. И как в тракторния завод Жолудев и щабът му били затрупани в блиндажа.

Сталинградският стръмен бряг, натъпкан с блиндажи, напомняше на Кримов огромен военен кораб: откъм единия му борд бе Волга, откъм другия — плътната стена на неприятелския огън.

Кримов имаше поръчение да разследва причините за враждата, възникнала между командира и комисаря на стрелковия полк в дивизията на Родимцев.

Когато тръгваше за Родимцев, той смяташе да изнесе доклад пред щабните командири, а после да се заеме с въпроса за враждата.

Свръзката от политотдела на армията го заведе до каменното устие на широката тръба, в която бе настанен щабът на Родимцев. Часовият докладва за пристигането на батальонния комисар от щаба на фронта и нечий дебел глас произнесе:

— Кажи му да влезе, че както не е свикнал, вече може да е напълнил гащите.

Кримов влезе под ниския свод и чувствайки се като мишена за погледите на щабните офицери, се представи на пълния полкови комисар, който беше облечен във войнишки ватиран елек и седеше на сандък от консерви.

— А, много ще ни бъде приятно да чуем доклада ви, хубаво, хубаво — каза полковият комисар. — Щото тута чухме, че и Мануилски, и други хора са дошли на левия бряг, ама все не се наканват да прескочат до Сталинград.

— Освен това имам поръчение от началника на политуправлението — каза Кримов — да разбера какво става със

свадата между командира и комисаря на стрелковия полк.

— Имаше такова нещо — отговори комисарят. — Вчера се приключи: еднотонна бомба улучи командния пункт, убити са осемнайсет души, сред тях командирът и комисарят на полка.

Той добави с фамилиарно простодушие:

— Всичко им беше противоположно, дори външността: командирът беше простоват човек, селско момче, а комисарят носеше ръкавици, пръстен. Сега са заровени един до друг.

Като човек, който умеет да владее своето и чуждото настроение, а не да му се поддава, той рязко смени тона и весело подхвана:

— Когато дивизията ни беше разположена край Котлубан, ми се наложи да закарам с моята кола до фронта един московски докладчик, Павел Фьодорович Юдин. Членът на Военния съвет ми каза: „Един косъм ако падне от главата му, твоята ще хвръкне“. Доста препатих с него. Бръмнеше ли самолет, право в канавката пирирахме. Него пазех. Не ми се щеше да си загубя главата. Но и другарят Юдин се пазеше, проявяваше инициатива.

Хората, които надаваха ухо, хихикаха и Кримов отново усети тона на снизходителна насмешливост, който го бе подразнил в началото.

Обикновено Кримов си създаваше добри отношения със строевите командири, напълно сносни с щабните, а със своите колеги, политкомисарите — доста нервни и невинаги искрени. Ето че и сега комисарят на дивизията го дразнеше: вчера довтасал на фронта, а се пише ветеран, сигурно и в партията е влязъл малко преди войната, а Енгелс не му допада.

Но очевидно и Кримов дразнеше с нещо комисаря на дивизията.

Това чувство не напусна Кримов и когато адютантът го настаняваше за нощувка, и когато го гощаваха с чай.

Почти във всяка войскова част съществува особен, различен от другите стил на отношения. В щаба на дивизията на Родимцев постоянно се перчеха със своя млад генерал.

Щом Кримов завърши лекцията си, започнаха въпросите.

Началник-щабът Белски, който седеше до Родимцев, попита:

— А кога, другарю докладчик, съюзниците ще открият втори фронт?

Комисарят на дивизията, докато слушаше, се беше поизлегнал на един от тесните нарове, долепен до циментовата обшивка на тръбата, а сега седна, разрови сеното и се обади:

— Закъде да бързат. Мене повече ме интересува как възнамерява да действа нашето командване.

Кримов недоволно изгледа комисаря и каза:

— Щом вашият комисар поставя въпроса така, редно е да отговори генералът ви, а не аз.

Всички се извърнаха към Родимцев и той заговори:

— Висок човек не може да надигне глава тук. Какво да ви обяснявам — тръба. Дума да няма — да се отбраняваш, не е голяма заслуга. Ама от тая тръба как да тръгнеш в настъпление. Нас ако питат — с удоволствие, обаче как се трупат резерви в тръба!

Точно тогава звънна телефонът. Родимцев вдигна слушалката.

Всички впериха погледи в него.

След като затвори, Родимцев се наведе към Белски и тихо произнесе няколко думи. Оня посегна към телефона, но Родимцев го похлупи с длан и каза:

— Има ли смисъл, нали чувате?

Много нещо се чуваше под каменните сводове на галерията, осветена от примигващата пушлива светлина на лампите, направени от снарядни гилзи. Чести картечни откоси прогърмяваха над главите на насядалите — като каручки по мост. От време на време избухваха ръчни бомби. В тръбата звуците резонираха със силен екот.

Родимцев викаше при себе си ту един, ту друг човек от щаба, отново вдигна до ухото си нетърпеливата телефонна слушалка.

За миг улови погледа на седналия наблизо Кримов, усмихна му се мило, свойски и му каза:

— Развихри се волжката метеорологична обстановка, другарю докладчик.

А телефонът вече звънеше непрекъснато. От думите на Родимцев Кримов горе-долу разбираше какво става. Заместник-командирът на дивизията, младият полковник Борисов, отиде при генерала, наведе се над сандъка, на който бе проснат планът на Сталинград, и със замах рязко прокара тълст син перпендикуляр, разсичащ досами Волга червения пунктир на съветската отбрана. Борисов изразително

погледна Родимцев с тъмните си очи. Родимцев внезапно се изправи — беше видял крачещия насреща му от полумрака човек с наметало.

По походката и по израза на приближилия веднага личеше откъде идва. Той беше обвит с невидим нажежен облак, при бързите му движения сякаш шумолеше не наметалото, а пукаше електричество, с което бе зареден този човек.

— Другарю генерал — заоплаква се той на висок глас, — изтикаха ме тези псета, навряха се в дерето, напират към Волга. Трябва да ме подсилите.

— Сам и на всяка цена ще задържите противника. Нямам резерви — каза Родимцев.

— Да го задържа на всяка цена — отговори човекът с наметалото и когато се обърна и тръгна към изхода, всички разбраха, че той знае цената, която ще заплати.

— Тук, до нас ли? — попита Кримов и посочи на картата лъкатушната брегова линия.

Но Родимцев не успя да му отговори. В устието на тръбата се чуха пистолетни изстrelи, совнаха се алените припламвания на ръчни бомби.

Чу се пронизителна командирска свирка. Към Родимцев се втурна началник-щабът, закрещя:

— Другарю генерал, противникът е разкъсал отраната на вашия команден пункт!...

И отведенъж изчезна онзи командир на дивизията, който леко театралничеше със спокойния си глас, който отбелязваше с цветно моливче промените в обстановката. Изчезна усещането, че войната в циментовите развалини и обраслите с репей дерета е свързана с хромирана стомана, с катодни лампи, с радиоапарatura. Човекът с тънките устни разпалено викна:

— Внимание, дивизионен щаб! Проверете личното си оръжие, вземете бомби — и след мен, да отблъснем противника!

И в гласа, и в очите му, бързо, властно мярнали Кримов, имаше много леден и парещ боен спирт. За миг му се стори — не в опита, не в познаването на картата, а в жестоката и неудържима душа на пакостливо дете е главната сила на този човек!

След няколко минути офицерите от щаба, писарите, свързочниците, телефонистите в непохватна и припряна тълпа се

изсипваха от щабната тръба, а отпред, огрян от мъждивите припламвания на битката, с лека крачка тичаше Родимцев, устремен към дерето, откъдето се чуваха взривове, изстрели, викове и ругатни.

Когато, задъхан от тичането, Кримов, един от първите, стигна до урвата и погледна надолу, сърцето му подскочи, изпитало смесено чувство на погнуса, страх, омраза. Из дъното на дерето се мяркаха неясни сенки, пламваха и гаснеха искри на изстрели, светваха ту зелени, ту червени окомери, околността бе изпълнена с непрестанно желязно свистене. Сякаш Кримов бе надникнал в огромна змийска дупка, където стотици обезпокоени отровни създания, съскайки, святкайки с очи, бързо с шумолене се разпръснаха сред сухия буренак.

И с чувство на ярост, отвращение, страх той започна да стреля с пушката си по избухващите в мрака светлинки, по бързите сенки, пътлещи по склоновете на дерето.

На няколко десетки метра от него германците се появиха горе на равното. Честият грохот на ръчните бомби тресеше въздуха и земята — щурмова германска група се бе устремила към устието на тръбата.

Човешките сенки, святканията на изстрелите играеха в мъглата, виковете, стоновете ту избухваха, ту гаснеха. С чувството, че кипи огромен черен котел, Кримов цял — телом и духом, се потопи в това клокочещо, бущуващо вариво и вече не можеше да мисли, да чувства, както бе мислил и чувстввал преди. Ту му се струваше, че направлява движението на сграбчилия го водовъртеж, ту го обземаше усещане за гибел — сякаш гъст смолист мрак се изливаше в очите му, в ноздрите му, и пече въздух не достигаше, и го нямаше звездното небе отгоре, имаше само мрак, едно дере и никакви странни създания, шумолящи в буренака.

Струваше му се невъзможно да проумее какво става и същевременно се усиливаше очевидното, ясно като бял ден чувство на сливане с хората, плътниали по брега, чувството за собствена сила, обединена със силата на стрелящите край него, чувството на радост, задето Родимцев е наблизо.

Това удивително чувство, родило се в нощната битка, където на три крачки не се разбираше кой е до тебе — другар или готов да те убие враг, се свързваше с второто, не по-малко учудващо и необяснимо усещане за общия ход на битката, усещане, което даваше възможност

на войниците да преценяват истинското съотношение на силите, да предвиждат изхода.

Усещането за общия изход на боя, което се поражда у човек, откъснат от другите сред пушека и пламъците, зашеметен, често се оказва по-вярно от предвиждането, направено над щабната карта.

В мига на прелом в битката понякога става изумителна промяна: настъпващият и сякаш постигнал целта си войник объркано се озърта и престава да вижда хората, с които дружно е започнал движението си към целта, а противникът, който през цялото време е бил за него единичен, слаб, глупав, става множествен и затова непреодолим. В този повратен за боя миг, ясен за хората, които го преживяват, и тайнствен, необясним за другите, които се мъчат да го предугадят отвън и да го разберат, възприятието претърпява промяна: юначното, умно „ние“ се превръща в плахо, крехко „аз“, а злополучният противник, възприеман доскоро като единичен обект на лов, се превръща в ужасно и страховито, монолитно „те“.

Доскоро настъпващият и успешно преодоляващ съпротивата е възприемал всички събития от боя поотделно: избухва снаряд... картечен откос... ето го оня, стреля иззад прикритието, сега ще побегне, няма как да не побегне, нали е сам, откъснат от своето отделно оръдие, от своята отделна картечница, от войника до него, който също стреля отделно, а аз — това сме ние, аз е цялата огромна, тръгнала в атака пехота, аз — това е подкрепящата ме артилерия, аз — това са подкрепящите ме танкове; аз е ракетата, огряла нашето общо бойно дело. И внезапно аз оставам сам, а всичко, което е било накъсано и затова слабо, се слива в ужасното единство на вражеския пушечен, картечен, артилерийски огън и вече няма сила, която би ми помогнала да преодолея това единство. Спасението е в моето бягство, във възможността да скрия своята глава, рамо, чело, челюст.

А онези, които в мрака на нощта са били подложени на внезапен удар и са се почувствали слаби и отделни, започват да разчленяват единството на стоварилия се върху им неприятел и да чувстват собственото си единство, а тъкмо в него се крие силата на победата.

Именно в разбирането на този преход често се състои правото на военното дело да се нарича изкуство.

В това усещане за единичност и множественост, в прехода на съзнанието от понятието единичност към понятието множественост намираме не само връзката между събитията при нощните атаки на роти и батальони, но и знак за военните усилия на армии и народи.

Има едно чувство, което участниците в битката изгубват почти изцяло — чувството за време. Младо момиче, танцуvalо на новогодишен бал до сутринта, не би ви отговорило как е усетило времетраенето на бала — като дълго или като кратко.

И затворник, прекарал двайсет и пет години в Шлиселбургската крепост, ще ви каже: „Струва ми се, че съм прекарал в крепостта цяла вечност, но същевременно имам чувството, че съм живял в нея някакви си седмици“.

За девойката нощта е била изпълнена с мимолетни събития — погледи, музикални фрази, усмивки, докосвания; всяко от тези събития ѝ е изглеждало толкова стремително, че не е оставяло в съзнанието ѝ чувство за протичане във времето. Но сборът от тези кратки събития е породил усещане за едно голямо време, побрало всичката радост от човешкия живот.

С шлишелбургския затворник е станало обратното — неговите двайсет и пет затворнически години са се събрали от мъчително дълги отрязъци време, от сутрешната проверка до вечерната, от закуската до обяда. Ала излиза, че сборът от тези осъдни събития е породил ново усещане, в сумрачното еднообразие при смяната на месеците и годините времето се е свило, сгърчило се е... Така е възникнало едновременното чувство за краткост и безкрайност, така се е породило сходството на това чувство у хората от новогодишната нощ и у хората от затворническите десетилетия. В двата случая сборът от събитията поражда едновременното чувство за продължителност и за краткост.

По-сложен е процесът на деформиране усещането за продължителност и краткост на времето, преживяно от човека в бой. Тук работата отива по-далеч, тук се изопачават, изкривяват отделните, първичните усещания. В битката секундите се разтеглят, а часовете се сплескват. Усещането за продължителност се свързва с мълниеносни събития — свистенето на снаряди и авиобомби, трещенето на изстrelи и грохота на взривове.

Усещането за краткост се свързва с по-продължителни събития — с придвижването по разорана нива под обстрел, с припълзяването от укритие до укритие. А ръкопашният бой става извън времето. Тук неопределеността се проявява и в събирамите и като резултат при него се деформират и сборът, и всяко събирамо.

А тук събирамите са безброй.

Усещането за продължителност на боя като цяло е тъй дълбоко деформирано, че представлява пълна неопределеност — не се свързва нито с проточване, нито с краткост.

Сред хаоса, в който се бяха смесили ослепителна светлина и ослепителен мрак, викове, грохот на взрывове, тракане на автомати, сред хаоса, раздрал на парцали усещането за време, Кримов с поразителна яснота разбра: германците са премазани, германците са победени. Разбра го също както и писарите, и свързочниците, които стреляха близо до него — интуитивно.

12

Нощта премина. Сред обгорения буренак се търкаляха тела на убити. Безрадостно и мрачно дишаше край бреговете тежката вода. Мъка обземаше сърцето при вида на разровената земя, на голите скелети на изгорелите къщи.

Започващ нов ден и войната се готвеше щедро — догоре — да го изпълни с дим, раздробен камънак, желязо, с окървавени бинтове. А го предшестваха много други такива дни. И на света вече нямаше нищо друго, освен тази разорана от желязо земя, освен пламналото небе.

Кримов седеше на един сандък, подпрял глава върху циментовата вътрешност на тръбата, и дремеше.

Слушаше неясните гласове на хората от щаба, чуващи звъна на чашите — комисарят на дивизията и началник-щабът пиеха чай и разменяха по някоя дума със сънени гласове. Говореха си, че плененият германец излязъл сапъор; батальонът му бил прехвърлен преди няколко дена със самолети от Магдебург. В съзнанието на Кримов се мярна картичка от детски учебник — два тежкотоварни коня с дебели задници, пришпорвани от двамина с островърхи шапки, се мъчат да разцепят земните полукълба. И досадата, която предизвикваше в детското му тази картичка, отново се обади.

— Това е добре — каза Белски, — значи резервите са се постегнали.

— Дума да няма, добре е — съгласи се Вавилов, — щабът на дивизията вече тръгна в контраатаки.

И тогава Кримов чу тихия глас на Родимцев:

— Това е нищо, тепърва в заводите ще става, каквото ще става.

Кримов сякаш бе хвърлил всичките си душевни сили в този нощен бой. За да види Родимцев, трябваше да извърне глава, но Кримов не се помръдна. „Толкова празен се чувства сигурно кладенец, от който са извадили всичката вода“ — помисли си той. Отново задряма и тихите гласове, стрелбата и взривовете се сляха в монотонно бучене.

Но ето, че ново чувство споходи Кримов — стори му се, че лежи в стая със затворени капаци и следи с очи едно петно утринна светлина върху тапетите. Петното припълзя до ръба на стенното огледало и разцъфна в дъга. Сърцето на момчето потръпна, човекът с побелелите слепоочия, с окачения на колана тежък пистолет отвори очи и се огледа.

Насред тръбата бе застанал музикант с вехта гимнастърка и кепе с позеленяла фронтова звездичка и, привел глава, свиреше на цигулка.

Щом забеляза, че Кримов се е събудил, Вавилов се наведе към него и каза:

— Нашият бръснар Рубинчик, го-олям специалист е!

От време на време някой безцеремонно пресичаше свиренето с груба шага или друг, заглушавайки музиканта, извикваше: „Разрешете да доложа“ — и рапортаваше на началник-щаба; потракваше лъжица в тенекиено канче, някой провлечено се прозя: „Охо-хо-хо-хо...“ — и заразравя сеното, да му е по-меко.

Бръснарят внимателно следеше дали свиренето му не пречи на командирите, готов всеки момент да престане.

Но защо ли Ян Кубелик, когото Кримов си спомни в тези минути, белокос, с черен фрак, се отдръпна, поклони се пред щабния бръснар? Защо тъничкият, скрибущащ глас на цигулката, запял простишка като поточе песен, в тези минути сякаш по-силно от Бах и Моцарт изразяваше цялата просторна дълбочина на човешката душа?

Отново, за хиляден път, Кримов изпита болката на самотата. Женя го напусна...

Отново с горчивина си помисли, че раздялата с Женя олицетвори цялата механика на живота му: той оцеля, но вече не съществуващ. И тя си отиде.

Отново си помисли, че трябва да си каже много страшни, безпощадно жестоки думи... стига се е плашил, стига се е прикривал с ръкавица...

Музиката сякаш пробуди у него яснота за времето.

Времето е прозрачна среда, в която се появяват, движат се, безследно изчезват хора... Във времето се появяват и изчезват масивите на градове. Времето ги донася и отнася.

Но у него се пробуди съвсем особена, друга яснота за времето. Яснотата, която казва: „Моето време... не е наше време“.

Времето се влива в човека и в царските владения, настанява се в тях, и ето че времето си отива, изчезва, а човекът, царството остават... царството остава, а времето си е отишло... човекът е тук, а времето му е изчезнало. Къде е? Ето го човека, той диша, размишлява, а онова единствено, особено, свързано само с него време си е отишло, отплувало, изтекло. И той остава.

Най-трудно е да бъдеш завареник на времето. Няма по-тежка от участта на завареника, живеещ не в своето време. Заварениците на времето се разпознават от пръв поглед — в отделите „Кадри“, в районните комитети на партията, в армейските политотдели, в редакциите, на улицата... Времето обича само онези, които то е родило — своите деца, своите герои, своите труженици. Никога, никога не ще обикне то децата на отминалото време, и жените не обичат герои на отминалото време, и мащехите не обичат чуждите деца.

Ей такова е времето — всичко си отива, а то остава. Всичко остава, само времето си отива. Колко леко, безшумно си отива времето. Едва вчера си бил уверен, весел, силен син на времето. А днес е дошло ново време, но ти още не си проумял това.

Шперплатовата цигулка на бърснаря Рубинчик върна времето, разкъсано в боя. Цигулката съобщи на едни, че времето им е дошло, на други — че времето им си отива.

„Отиде си, отиде си“ — помисли Кримов.

Той гледаше спокойното, добродушно, едро лице на комисаря Вавилов. Вавилов посръбваше чай от канчето, старателно, бавно дъвчеше хляб със салам, непроницаемите му очи бяха обърнати към светлия кръг в устието на тръбата.

Зиморничаво повдигнал раменете си, наметнати с шинела, Родимцев спокойно, внимателно, втренчено гледаше музиканта. Леко сипаничавият белокос полковник — началникът на дивизионната артилерия, беше събрчил чело, поради което лицето му изглеждаше ядно, взираше се в картата, просната пред него, и само по тъжните му, добри очи се разбираще, че не вижда картата, че слуша. Белски бързо пишеше доклад до щаба на армията; на пръв поглед се занимаваше само с работата си, но пишеше с приведена глава и ухо, насочено към цигуларя. А по-встрани седяха червеноармейците — свързочници,

телефонисти, писари, изпитите им лица бяха сериозни, такова е лицето на селянин, когато яде хляб.

Неочаквано Кримов си спомни една лятна нощ — големите тъмни очи на младата казачка, горещия й шепот... Все пак хубав е животът!

Когато цигуларят спря да свири, се зачу тихо ромолене — под дървената настилка течеше вода — и Кримов си помисли, че душата му, тя е онзи невидим кладенец, опразнен и изсущен, а сега полекалека отново попива водата.

Половин час по-късно цигуларят бръснеше Кримов и с обичайната, разсмиваща посетителите на бръснарниците пресилена сериозност го питаше дали бръсначът не го дращи, опипваше с длан, добре ли са избръснати скулите му. В мрачното царство на пръстта и желязото пронизващо странно, нелепо и тъжно замириса на одеколон и пудра.

Родимцев присви очи, огледа напръскания с одеколон и напудрен Кримов, доволно кимна и каза:

— Бива, хубаво избръсна гостенина. Я сега обработи мене.

Големите тъмни очи на цигуларя грейнаха. Той огледа главата на Родимцев, тръсна бялата салфетчица и попита:

— Какво ще кажете да пооправим бакенбардчетата, другарю гвардейски генерал-майор?

13

След пожара в нефтените резервоари генерал-полковник Ерьоменко реши да отиде при Чуйков в Сталинград.

Това опасно пътуване нямаше никакъв практически смисъл.

Ала душевно, човешки Ерьоменко страшно се нуждаеше от пътуването, затова той изгуби три дена в очакване да го прехвърлят оттатък Волга.

Светлите стени на блиндажа в Красний Сад изглеждаха спокойни, приятна беше сянката на ябълковите дървета по време на утринните разходки на командващия.

Далечният тътен, стрелбата в Сталинград се сливаха с шумоленето на листака и с въздишките на тръстиците и в това сливане имаше нещо неописуемо тягостно, разхождайки се сутрин, командващият пъшкаше и псуваше.

Сутринта Ерьоменко съобщи на Захаров решението си да замине за Сталинград и му нареди да поеме командването.

Пошегува се със сервитьорката, която постилаше покривка за закуската, разреши на заместник началник-щаба да отскочи със самолета за два дена до Саратов, вслуша се в молбата на генерал Трифонов, командващия една от степните армии, и му обеща да бомбардира мощния артилерийски възел на румънците. „Добре, добре, ще ти дам далекобойни самолети“.

Адютантите гадаеха откъде ли е дошло доброто настроение на командващия. Може би има добри вести от Чуйков? Или благоприятен разговор по прекия телефон? Писмо от вкъщи?

Но подобни известия обикновено минаваха и през адютантите — Москва не бе викала командващия, а вестите от Чуйков не бяха радостни.

След закуска генерал-полковникът си облече ватирания елек и тръгна на разходка. На десетина крачки след него вървеше адютантът му Пархоменко. Както винаги командващият крачеше бавно, на няколко пъти се наведе, почеса се по крака — и все поглеждаше към Волга.

Ерьоменко отиде при бойците от трудовия батальон, които копаеха ров. Бяха възрастни мъже с тъмнокафяви от слънцето вратове. Лицата им бяха мрачни, навъсени. Работеха мълчаливо и сърдито поглеждаха човека със зелената фуражка, безделнически застанал край изкопа.

Ерьоменко попита:

— Я кажете, момчета, кой от вас работи най-лошо?

Въпросът хареса на бойците от трудовия батальон, беше им омръзно да размахват лопатите. Всички дружно погледнаха към един, който си бе обърнал джоба и изсипваше върху дланта си останки от тютюн и трошици хляб.

— Ами гаче тоя — казаха двама и погледнаха останалите.

— Тъй — сериозно каза Ерьоменко, — този значи. Ето го най-мързеливия.

Боецът въздъхна с достойнство и погледна отдолу Ерьоменко със сериозните си кротки очи, очевидно сметнал, че питаящият се интересува от това не делово, а просто така, в името на историята или на собствената си образованост, затова не се намеси в разговора.

Ерьоменко запита:

— А кой от вас работи най-добре?

И всички посочиха един побелял човек: оредялата коса не предпазваше главата му от загара, както изсъхнала трева не пази земята от слънчевите лъчи.

— Трошников, ей този — обади се някой, — много се старае.

— Свикнал е да работи, другояче и да иска, не може — потвърдиха останалите, сякаш да оправдаят Трошников.

Ерьоменко бръкна в джоба на панталона си, извади блеснал на слънцето златен часовник, с усилие се наведе и го подаде на Трошников.

Оня не разбра, загледа се в Ерьоменко.

— Вземай, награда за тебе — каза Ерьоменко.

И все така загледан в Трошников, добави:

— Пархоменко, ще оформиш награждаването с грамота.

После продължи пътя си, чу как изкопът зад гърба му гръмна от възбудени гласове, изкопчийте ахкаха, смееха се на неочеквания късмет на Трошников, който бил свикнал да работи.

Два дена командващият фронта чака да го прехвърлят. Връзката с десния бряг тези дни беше почти прекъсната. Катерите, които успяваха да се доберат до Чуйков, за броени минути получаваха по петдесет-седемдесет пробойни, стигаха до брега, облени в кръв.

Ерьоменко се ядосваше, беше нервен.

Началството на шейсет и втора переправа имаше страх не толкова от германската стрелба, от бомбите и снарядите, а от гнева на командващия. Ерьоменко смяташе, че нехайните майори и мудните капитани са виновни за безчинствата на германските минохвъргачки, оръдия и авиация.

През нощта Ерьоменко излезе от землянката и застана на пясъчното хълмче край водата.

Картата на войната, разтворена пред командващия фронта в блиндажа в Красний Сад, тук гърмеше, пушеше, дишаше живот и смърт.

Ето, пред него сякаш беше същият огнен пунктир на предната линия, начертан от собствената му ръка, същите дебели клинове на Паулусовите пробиви към Волга, отбелязвани с неговите цветни моливи отбранителни възли и точки на съсредоточаване на огневи средства. Но когато гледаше картата, разтворена на масата, той се чувстваше властен да огъва, да раздвижва линията на фронта, можеше да накара тежката артилерия на левия бряг мощно да изреве. Там се чувстваше машинист, господар на тази машина.

Тук го обзе съвсем друго чувство... Заревото над Сталинград, бавният грохот в небето — всичко това разтърсваше със своята огромна, независеща от командващия страст и сила.

Сред тътена от стрелбата и взривовете откъм заводите долитаše почти нечутно провлечен звук: а-а-а-а...

В този провлечен вик на вдигналата се в контраатака сталинградска пехота имаше нещо не само заплашително, но и печално, нажалено.

— А-а-а-а — се ширеше над Волга... Бойното „ура“, преминало над мразовитата нощна вода под звездите на мразовитото есенно небе, сякаш изгубваше своя плам, променяше се и в него неочеквано се разкриваше съвсем друга същина — не въодушевление, не храброст, а душевна мъка, сякаш прощаване с всичко скъпо, сякаш

зов към близките да се пробудят, да вдигнат глава от възглавницата, да чутят за последен път гласа на бащата, съпруга, сина, брата...

Войнишката мъка сграбчи сърцето на генерал-полковника.

Войната, която командащият бе свикнал да ръководи, изведнъж го всмука, той стоеше тук, върху подвижния пясък, самoten войник, потресен от огромността на огъня и грохота, стоеше, както бяха стояли тук, на брега, хиляди и десетки хиляди войници, чувствуваше, че народната война надхвърля с размерите си неговото умение, неговата власт и воля. Може би това усещане беше най-висшата точка, до която на Ерьоменко бе съдено да се издигне в схващанията си за войната.

Призори Ерьоменко пристигна на десния бряг. Предупреден по телефона, Чуйков излезе до водата, за да наблюдава стремителното движение на бронирания катер.

Ерьоменко слезе бавно, прехвърлението на брега трап се огъваше под тежестта му. Непохватно пристъпи по каменистия бряг, приближи до Чуйков.

— Здравей, другарю Чуйков — каза Ерьоменко.

— Здравейте, другарю генерал-полковник — отговори Чуйков.

— Дойдох да видя как живеете тук. Май не те е опърлил нефтеният пожар. Все си такъв рошав. Дори не си отслабнал. Все пак добре те храним.

— Че от какво да отслабна, и денем, и нощем седя в блиндажа — отговори Чуйков и тъй като думите на командащаия, че го хранят добре, му се видяха обидни, добави: — Ама защо посрещам госта си на брега!

Ерьоменко наистина се засегна, дето Чуйков го нарече сталинградски гост. И когато Чуйков каза: „Заповядайте в дома ми“, отговори: „И тук съм добре, на чист въздух“.

В това време заработи високоворителната уредба оттатък Волга.

Брегът бе осветен от пожари и ракети, от взрывове и изглеждаше пуст. Светлините ту гаснеха, ту се разгаряха, имаше секунди, в които избухваха с ослепителна бяла сила. Ерьоменко се взираше в брега, насечен от траншеи и блиндажи, в камъннака покрай водата, чиито остри върхове изскачаха от мрака и лесно и бързо отново потъваха в него.

Огромен глас бавно, изтежко пееше:

*Пусть ярость благородная вскипает, как волна,
Идет война народная, священная война...*

И понеже на брега и по склона не се виждаха хора, и понеже всичко наоколо — и земята, и Волга, и небето — бе огряно от пламъци, обземаше те чувството, че самата война пее тази бавна песен, пее я без хората, сама търкаля скалите на думите.

Ерьоменко изпита неудобство от интереса си към разкрилата му се картина: излизаше, че наистина е дошъл на гости при сталинградския домакин. Яд го беше, че Чуйков май беше схванал душевната тревога, която го бе накарала да прекоси Волга, че той май е знаел как се бе измъчвал командващият фронта при разходките си сред шумолящите тръстики в Красний Сад.

Ерьоменко заразпитва домакина на цялата тази огнена напаст за маневрирането с резервите, за взаимодействието между пехотата и артилерията и за съсредоточаването на германците в района на заводите. Той задаваше въпросите си и Чуйков отговаряше, както е редно да се отговаря на по-старши.

Помълчаха. На Чуйков му се искаше да попита: „Най-великата в историята отбрана, но все пак какво става с настъплението?“

Ала не се реши да попита: Ерьоменко ще си помисли, че защитниците на Сталинград нямат търпение, молят други да снемат тежестта от плещите им.

Неочаквано Ерьоменко попита:

- Баща ти и майка ти май живеят на село, в Тулска област?
- В Тулска, другарю командващ.
- Пише ли ти старият?
- Пише, другарю командващ. Още работи.

Погледнаха се, очилата на Ерьоменко розовееха от пламъците на пожара.

Сякаш всеки момент щеше да започне единствено нужният и на двамата разговор за истинските проблеми на Сталинград. Но Ерьоменко промълви:

— Сигурно те интересува въпросът, който всички задават на командващия фронта — за попълненията в жива сила и боеприпаси?

Разговорът, който единствено имаше смисъл в този час, така и не започна.

Застаналият на билото на склона часови поглеждаше надолу и Чуйков, следейки изсвирването на един снаряд, вдигна очи и проговори:

— Червеноармеецът сигурно си мисли: какви ли са тия чешити, дето стоят до водата?

Ерьоменко посумтя, почеса се по носа.

Наближи моментът, когато трябваше да се сбогуват. Според неписаните нравствени правила началник, застанал под обстрел, обикновено си тръгва едва когато подчинените го замолят за това. Но безразличието на Ерьоменко към опасността беше тъй пълно и естествено, че тези правила не се отнасяха за него.

Той разсеяно и същевременно зорко извърна глава подир свирещия звук на прелетялата мина.

— Е, Чуйков, ами аз да си тръгвам.

Чуйков остана още малко на брега, проследи с очи заминаващия катер — пенестата следа зад кърмата му напомняше бяла кърпичка, сякаш жена махаше за сбогом.

Застанал на палубата, Ерьоменко гледаше брега отсреща — той се полюшваше вълнообразно в неясната светлина откъм Сталинград, а реката, по която подскачаше катерът, бе замряла като каменна плоча.

Ерьоменко нервно прекоси палубата от борд до борд. Десетки обичайни мисли се раздвижаха в главата му. Нови задачи стояха пред фронта. Главното сега беше съсредоточаването на бронетанковите сили, възложената му от Главната квартира подготовка на удар по левия фланг. Той не каза нито дума за това на Чуйков.

А Чуйков се върна в блиндажа си и автоматчикът, застанал на входа, и свръзката в преддверието, и извиканият тук началник-щаб на Гуриевата дивизия — всички, които скочиха, щом чуха тежката походка на Чуйков, видяха, че командармът не е в настроение. Пък и имаше за какво.

Та нали дивизиите се топят, топят, нали в смяната на атаки и контраатаки германските клинове неотклонно режат скъпоценни метри от стalingрадската земя. Нали двете отпочинали, пълночислени дивизии, пристигнали от германския тил и съсредоточени в района на Тракторния завод, сега зловещо бездействат.

Не, Чуйков не изказа пред командващия фронта всичките си опасения, тревоги, мрачни мисли.

Ала нито единият, нито другият знаеха коя е истинската причина за неудовлетвореността им от тази среща. Най-важното в срещата им беше нещо извън деловата част, нещо, което и двамата не можаха да изрекат на глас.

Едно октомврийско утро майор Беръзкин се събуди, спомни си за жена си и дъщеря си, помисли за тежките картечници, вслуша се в грохота, станал за него нещо обикновено през месеца сталинградски живот, извика автоматчика Глушков и му нареди да донесе вода за миене.

— Студена е, както поръчахте — каза Глушков, с усмивка изживявайки удоволствието, което Беръзкин изпитваше от сутрешното миене.

— А на Урал, където са жена ми и дъщеря ми, вече сигурно е навалял снежец — каза Беръзкин, — не ми пишат, разбиращ...

— Ще ви пишат, другарю майор — отвърна Глушков.

Докато Беръзкин се бършеше и обличаше гимнастърката, Глушков му разказваше събитията от ранните утринни часове.

— Удариха кухнята с „Ванюша“, домакинът е убит, във втори батальон помощник началник-щабът излязъл по нужда и един шрапнел го ранил в рамото; в сапьорския батальон бойците уловили близо пет кила бяла риба, зашеметена от бомба, ходих да я видя, занесли я подарък на командира си, другаря капитан Мовшович. Идва другарят комисар, нареди, щом се събудите, да му звъннете.

— Ясно — каза Беръзкин.

Изпи чаша чай, хапна пача от телешки крачета, обади се на комисаря и на началник-щаба, каза, че тръгва по батальоните, облече ватирания елек и пое навън.

Глушков тръсна пешкира, окачи го на пирончето, опипа бомбата на хълбока си, потупа се по джоба — налице ли е кесията за тютюн, — после взе от ъгъла автомата и последва командира на полка.

Беръзкин излезе от полуутъмния блиндаж и замижка от ярката светлина. Познатата му вече от месец картина беше пред него — глинеста ронлива стръмнина, тъмен скат, изпъстрен със замърсени наметала, прикриващи войнишките землянки, пушещите коминчета на измайсторените от войничетата печки. По-нагоре се тъмнееха заводските цехове, останали без покриви.

Вляво, близо до Волга, стърчаха комините на завод „Красный Октябрь“, там бяха струпани товарни вагони като стъписано стадо, скучило се около убития си водач, полегналия на хълбок локомотив. А още по-нататък се провиждаше широката дантела на мъртвите градински развалини, есенното небе надничаше през прозорците — хиляди синкави петна.

Сред заводските цехове се вдигаше пушек, мяркаха се пламъци и ясното пространство бе изпълнено ту с провлечен шумол, ту със сухо, ритмично тракане. Заводите сякаш работеха с пълна сила.

Беръзкин внимателно огледа своите триста метра земя, отбраната на полка — тя се простираше сред къщичките на работническото селище. Вътрешното чувство му помагаше да се ориентира сред развалините, да открие откъде са минавали уличките, да усети в коя къща варят каша червеноармейците, къде ядат сланина и пият шнапс германските автоматчици.

Беръзкин приведе глава и изруга, във въздуха изsviri мина.

На противоположния склон на дерето пушек закри входа на един от блиндажите, тутакси изтрещя силен взрив. От блиндажа надникна началникът на свързочниците от съседната дивизия — беше без кител, по тиранти. Едва успял да направи крачка, около него отново засвириха мини и началникът на свързочниците бързо отстъпи и затръшна вратата — една мина избухна на десетина метра от него. На вратата на блиндажа, който се намираше на ъгъла между дерето и волжкия скат, бе застанал Батюк и наблюдаваше какво става.

Когато началникът на свързочниците понечваше да пристъпи напред, Батюк реваше „Огън!“ — и германецът като по поръчка пускаше мина.

Батюк забеляза Беръзкин и му подвикна:

— Здрави, съседе!

Минаването по пустата пътешка всъщност беше страшна, смъртоносна постъпка — след като си бяха отспали и хапнали фрющюк^[1], германците наблюдаваха пътешката с особен интерес и стреляха, без да скъсят боеприпасите, по всекиго. На един от завоите Беръзкин поспря край купчина желязо, измери с очи коварно стайлото се пространство и продума:

— Хайде, Глушков, тичай пръв.

— Ама как, те имат снайпер — каза Глушков.

Да претичаш пръв през опасно място, се смяташе за привилегия на началниците — обикновено германците не успяваха да открият огън по първия.

Беръзкин хвърли поглед към германските къщи, намигна на Глушков и се затича.

Когато стигна до насипа, който го скриваше от очите на германците, зад гърба му нещо ясно изтрака, изтрещя — германците стреляха с куршуми „дум-дум“.

Застанал под насипа, Беръзкин взе да пали цигара. Глушков се завтече с дълга, бърза крачка. Един откосшибна под краката му, сякаш от земята излетя рояче врабци. Глушков отскочи встрани, препъна се, падна, пак скочи и стигна до Беръзкин.

— За малко да ме резне — каза запъхтян, пое си дъх и обясни: — Мислех да го надхитря, нали ви пропусна, та си рекох: от яд ще запали цигара, ама сигур не пуши тоя гад.

Глушков опира разръфания пеш на елека си и напсува германеца.

Когато приближиха до командния пункт на батальона, Беръзкин попита:

— Да не ви раниха, другарю Глушков?

— Отхапа ми тока на обувката, бос и гол ще ме остави подлецът.

Командният пункт на батальона се намираше в мазето на заводския магазин „Гастроном“, затова влажният въздух бе изпълнен с миризма на кисело зеле и ябълки.

На масата горяха два високи светилника от снарядни гилзи. Над вратата бе закачен плакат: „Продавач и купувач, бъдете взаимно учтиви“.

В мазето бяха настанени щабовете на два батальона — стрелковия и сапьорския. Двамата командири, Подчуфаров и Мовшович, седяха до масата и закусваха. Отваряйки вратата, Беръзкин чу оживения глас на Подчуфаров:

— Не обичам разреден спиритон, мен ако питат, хич да го няма.

Командирите станаха, изпънаха се. Началник-щабът мушна под камарата ръчни бомби четвъртинка водка, а готвачът закри с тялото си рибата, за която преди минута бяха разговаряли с Мовшович. Свръзката на Подчуфаров, който бе клекнал да сложи по нареддане на началника си на грамофонния диск плочата „Китайска серенада“, скочи толкова бързо, че успя само да скрие плочата, а моторчето на

грамофона продължи да бръмчи на празни обороти: свръзката, загледан пред себе си пряко и открыто, както подобава на строеви боец, само с крайчето на окото си улавяше ядния поглед на Подчуфаров, когато проклетият грамофон особено трудолюбиво виеше и куркаше.

Двамата батальонни командири и останалите участници в закуската добре познаваха предразсъдъка на началството: по-старшите смятаха, че батальонните трябва или да водят битки, или да наблюдават с бинокъл противника, или да размишляват, наведени над картата. Но нали хората не могат по двайсет и четири часа да стрелят, да говорят по телефона с подчинени и висшестоящи — трябва и да похапват.

Беръзкин хвърли поглед към ромолящия грамофон и се позасмя.

— Тъй — каза и добави: — Сядайте, другари, продължавайте.

Тези думи сигурно прозвучаха в обратния, а не в прекия смисъл, и по лицето на Подчуфаров се изписа тъга и разкаяние, а по лицето на Мовшович, който командваше отделен сапьорски батальон и съответно не бе подчинен на командира на полка — само тъга, без разкаяние. Горе-долу така се оформиха и изразите на техните подчинени.

Беръзкин продължи с особено неприятен тон:

— Ами къде ви е бялата риба, дето тежала пет кила, другарю Мовшович, вече цялата дивизия знае за нея.

С все същата тъжна физиономия Мовшович каза:

— Готовч, покажете рибата, ако обичате.

Готовчът, който единствено бе сварен да изпълнява преките си задължения, простодушно обясни:

— Другарят капитан нареди да я напълним по еврейски: пипер, дафинов лист имам, ама нямам бял хляб и хрян.

— Тъй, ясно — каза Беръзкин, — ял съм пълнена риба в Бобруйск, у една Сара Ароновна, право да си кажа, не ми хареса кой знае колко.

И отведнъж всички присъстващи схванаха, че на командира на полка и през ум не му е минавало да им се кара.

Сякаш Беръзкин знаеше, че Подчуфаров бе отбивал през нощта атака на германците, че призори бе затрупан с пръст и свръзката, същият, който слагаше плочата с „Китайска серенада“, го бе изравял, викайки: „Не се тревожете, другарю капитан, ще ви извадя...“

Сякаш знаеше, че Мовшович бе пълзял със сапьорите си по танкоопасната уличка и бе затрупал с пръст и натрошени тухли шахматно поставените противотанкови мини...

Младостта им се радваше на още едно утро, можеха още веднъж да вдигнат тенекиеното канче и да кажат: „Е, наздраве и тъй нататък“, можеха да хрупнат зеле, да запалят цигара...

Всъщност нищо особено не се случи — домакините на мазето постояха около минутка пред старшия командир, после му предложиха да закуси с тях и с удоволствие гледаха как командирът на полка яде зеле.

Беръзкин често сравняваше стalingрадското сражение с изминалата военна година — доста бе видял. Той разбра, че издържа на такова напрежение само защото в него самия живеят тишината и спокойствието. И червеноармейците можеха да сърбат супа, да поправят обуща, да разговарят за жените си, за лошите и добрияте началници, да майсторят лъжици в такива дни и часове, когато на пръв поглед човек би трябало да изпитва само ярост, ужас или изнемога. Той виждаше, че хората, в чиито души нейде дълбоко не цари покой, не издържат дълго, колкото и храбри и безразсъдни да са в битката. Беръзкин смяташе плахостта, страхливостта за временно състояние, за нещо като простуда, която подлежи на излекуване.

Какво е храброст и какво — страхливост, не би могъл да каже категорично. Веднъж в началото на войната началството кастири Беръзкин, че бил плах — задето самоволно изведе полка си от обсега на германския обстрел. А малко преди Стalingрад Беръзкин нареди на един батальонен командир да отведе хората си на оттатъшната страна на котата, за да не ги обстрелят напразно германските хулигани с минохвъргачките си. Командирът на дивизията го укори:

— Защо така, другарю Беръзкин, за вас знаех, че сте човек храбър, спокоеен.

Беръзкин премълча, въздъхна — сигурно тези, които са го смятали за такъв, са сгрешили.

Подчуфаров — якорижав, с ясни небесносини очи, едва сдържаше навика си бързо, неочеквано да се разсмива и неочеквано да избухва. Мовшович — слаб, с издължено луничаво лице, с бели кичури в тъмната коса, отговаряше дрезгаво на въпросите на

Беръзкин. Извади бележник и започна да рисува предложената им нова схема за минирането на танкоопасните райони.

— Откъснете ми това чертежче за спомен — каза Беръзкин, приведе се над масата и тихо изрече: — Ходих при командира на дивизията, той ме извика. По данни на армейското разузнаване германците извеждат силите си от градския район, съсредоточават ги срещу нас. Имат много танкове. Ясно?

Наблизо избухна мина, разтърси стените на мазето, Беръзкин се ослуша и се усмихна.

— А тук при вас е спокойно. При мен в дерето за толкова време щях да дойдат поне трима души от щаба на армията, вечно сноват разни комисии.

Докато говореше, нов взрив разтърси зданието, от тавана се зарони мазилка.

— Дума да няма, тихо е, никой не ни беспокои особено — каза Подчуфаров.

— Там е работата я, че не ви беспокоят — каза Беръзкин.

Заговори с интимен тон, полугласно, искрено забравил, че тъкмо той е началството — нали беше свикнал винаги да е подчинен.

— Нали знаете как ни яде началството? Защо не настъпваш? Защо не си заел котата? Защо имаш загуби? Защо нямаш загуби? Защо не докладваш? Защо спиш? Защо...

Беръзкин стана.

— Я да поизлезем, другарю Подчуфаров, да погледна отраната ви.

Пронизваща сърцето тъга се изльчваше от тази уличка на работническото селище, от оголените вътрешни стени, облепени с пъстри тапети, от разораните от танкове цветни и зеленчукови градинки, от самотните, тук-там оцелели гергини, разцъфнали кой знае защо.

Неочаквано Беръзкин сподели с Подчуфаров:

— Ей на, другарю Подчуфаров, нямам писма от жената. Намерих я на път, а сега пак нямам писма, знам само, че с дъщерята са заминали за Урал.

— Ще ви пишат, другарю майор — каза Подчуфаров.

В сутерена на двуетажна къща, под запълнените с тухли прозорчета, лежаха ранени, очакващи да ги евакуират през нощта. На

пода имаше кофа с вода, канче, между прозорците срещу вратата бе забодена картичка — репродукция на „Годежът на майора“^[2].

— Тук е тилът — каза Подчуфаров, — предната линия е понататък.

— Ще стигнем и до предната линия — отвърна Беръзкин.

Минаха през антрето, влязоха в стая с продължен таван и ги обзе чувството, което изпитват хора от заводска канцелария при влизане в цеха. Въздухът бе изпълнен с тревожната и остра миризма на барутни газове, под краката им скърцаха обгорени, изстреляни патрони. В кремава на цвят детска количка бяха струпани противотанкови мини.

— Ей онай съборетинка снощи германците ми я отнеха — каза Подчуфаров, застанал до прозореца. — Много ме е яд, чудесна къщурка, прозорците ѝ гледат на югозапад. Държи на прицел целия ми ляв край.

Край укрепените с тухли прозорци, в които бяха оставени само тесни пролуки, имаше картечница, до нея — картечар без кепе, с превързана с прашен и опущен бинт глава, вкарваше нова лента, а първият мерац, лъснал зъби, дъвчеше парче салам, готов след половин минута отново да стреля.

При тях дойде командирът на ротата, лейтенант. В джобчето на гимнастърката му се кипреше бяла астра.

— Орел — каза усмихнат Беръзкин.

— Добре, че ви виждам, другарю майор — каза лейтенантът, — както ви казах снощи, тъй излезе — пак атакуваха блок 6/1. Почнаха точно в девет — и погледна часовника си.

— Пред вас е командирът на полка, на него докладвайте.

— Виноват, не ви познах — бързо козириува лейтенантът.

Преди шест дни противникът отряза от района на полка няколко къщи и по немски методично започна да ги погълща. Съветската отбрана угасваше под развалините, угасваше заедно с живота на отбраняващите се червеноармейци. Но в едно от заводските блокчета с дълбоки мазета съветската отбрана продължаваше да се държи. Яките стени издържаха на ударите, макар че на много места бяха пробити от снаряди и изгризани от мини. Германците се мъчиха да съборят това здание от въздуха, на три пъти самолети торпедоносци пускаха върху него разрушителни торпеда. Цялата ъглова част на блока се срути. Но мазето под развалините остана непокътнато и отбраняващите се

разчистиха парчетиите, наместиха картечници, едно леко оръдие, минохвъргачки, не пускаха германците да се приближат. Блокът имаше много добро разположение — германците не можеха да намерят скрити подстъпи към него.

Командирът на ротата докладва на Беръзкин:

— Снощи опитахме да се промъкнем при тях — не стана работата. Убиха единого, двама се върнаха ранени.

— Залегни! — панически закрещя червеноармеецът наблюдател и няколко души се проснаха на земята, а командирът на ротата не си довърши думата, размаха ръце, сякаш щеше да се гмурка, и се тръшна на пода.

Воят пронизващо се усили и изведнъж се превърна в разтърсващ земята и душите грохот от смрадливи и задушаващи взрывове. Един пън се катури на пода, подрипна, търколи се под краката на Беръзкин и той си помисли, че пънът, подхвърлен от взрива, за малко щеше да го удари по крака.

И изведнъж видя — беше неизбухнал снаряд. Напрежението на тази секунда беше непоносимо.

Ала снарядът не избухна и черната му сянка, погълнала небе и земя, заслонила миналото, пресякла бъдещето, изчезна.

Командирът на ротата се изправи на крака.

— Брей, че змийче — каза нечий потиснат глас, друг се разсмя:

— Рекох си — край, беше каквото беше.

Беръзкин избърса потта, внезапно избила на челото му, вдигна от пода бялата астричка, отърси я от тухления прах и докато я прикрепваше в джобчето на лейтенантската гимнастърка, рече:

— Сигурно ви е подарък... — И заобяснява на Подчуфаров: — Та защо все пак си живеете спокойно? Защото началството не ви спохожда. Защото началството вечно иска нещо: имаш добър готвач, я да ти взема готвача. Имаш първокласен бърснар или, да речем, шивач — дай ми го. Келепирджии! Изкопал си си свестен блиндаж — хайде, излизай. Имел си хубаво кисело зеле — прати го на мен. — Неочаквано се обръна към лейтенанта: — А защо двамата са се върнали, не са стигнали до обкръжените?

— Раниха ги, другарю командир на полка.

— Ясно.

— Късметлия сте — каза Подчуфаров, когато излязоха от къщата и тръгнаха през зеленчуковите градини — там, сред пожълтелите картофени листа, бяха окопите и землянките на втора рота.

— Кой ме знае дали съм късметлия — каза Беръзкин и скочи в един окоп. — Като в полеви условия — изрече той с тон, с какъвто човек изрича „Като на курорт“.

— Земята най-добре е приспособена за война — потвърди Подчуфаров. — Свикнала е. — Връщайки се към разговора, започнат от командира, той добави: — Не само готвачи, ами и жени е отнемало началството, има такива случаи.

Целият окоп шумеше, възбуден от престрелката, трещяха пушки, къси картечни и автоматни откоси.

— Командирът на ротата е убит, команда политрукът Сошкин — каза Подчуфаров. — Ето блиндажа му.

— Ясно, ясно — отвърна Беръзкин и надникна през полуутворената врата на блиндажа.

Близо до картечниците ги настигна червеноликият, черновежд политик Сошкин и като извикваше прекалено силно отделни думи, докладва, че ротата обстреля германците с цел да им попречи да се съберат и да атакуват блок 6/1.

Беръзкин взе от ръцете му бинокъла, погледна кратките мрипламвания на изстрелите, огнените езици, изскачащи от дулата на минохвъргачките.

— Ето, втория прозорец на третия етаж, струва ми се, че там се е настанил снайперист.

И едва бе изрекъл тези думи, в прозореца, който бе посочил, блесна пламък и един куршум изsvири и се заби в стената на окопа точно между главите на Беръзкин и Сошкин.

— Късметлия сте — каза Подчуфаров.

— Кой ме знае дали съм късметлия — отговори Беръзкин.

По окопа отидоха до местното ротно изобретение: една противотанкова пушка беше закрепена на колело от каруца.

— Нашата родна зенитка — каза един сержант, четината по лицето му беше прашна, очите — тревожни.

— Танк на сто метра, до къщичката със зеления покрив! — викна с учебен тон Беръзкин.

Сержантът бързо извъртя колелото и дългото дуло на противотанковата пушка се наведе към земята.

— Диркин пък има един боец — каза Беръзкин, — дето приспособил снайперски прицел за противотанковата пушка и за един ден унищожил три картечници.

Сержантът сви рамене:

— Диркин е добре, нали е в цеховете.

Запътиха се нататък по окопа и Беръзкин продължи разговора, започнат още от началото на обиколката:

— Пригответих им колетче, много хубави неща им сложих. И на, жената не пише. Нямам и нямам отговор. Дори не знам дали колетчето е стигнало до тях. Може пък да са се разболели? Колко му е в евакуация.

Неочаквано Подчуфаров си спомни как едно време дърводелци, ходили на гурбет в Москва, носели на жените си, на старците и на децата армагани. Ето, за тях уютът и топлината на домашния живот винаги са били по-ценни от многолюдния московски грохот, от нощните светлини на града.

След половин час те се върнаха в командния пункт на батальона, но Беръзкин не се отби в мазето, а се сбогува с Подчуфаров на двора.

— Правете в подкрепа на блок 6/1 всичко възможно — каза той.

— Не се опитвайте да стигнете до тях, ще се промъкнем нощем, със силите на полка. — И добави: — Сега ето какво... Не ми харесва отношението ви към ранените. В КП-то имаше дивани, а ранените лежат на пода. И друго. Не сте пратили да ви донесат пресен хляб, хората ядат сухари. Това, значи, второ. И още нещо. Вашият политрук Сошкин беше пиян като дърво. Това трето... По-нататък...

И Подчуфаров слушаше и се чудеше как тъй само с една обиколка по отбраната командирът на полка бе забелязал всичко... Помощник-командирът на един взвод носел немски панталон... Командирът на първа рота имал два часовника на ръката.

Беръзкин натърти:

— Германците ще настъпват. Ясно?

После тръгна към завода и Глушков, който бе успял да си поправи тока и да зашие дупката на елека си, попита:

— Към къщи ли?

Беръзкин не му отговори, каза на Подчуфаров:

— Обадете се на комисаря на полка, кажете му, че отивам при Диркин, в трети цех на завода. — Намигна му и добави: — Изпратете ми от зеленцето, бива си го. Все пак, началство съм ви.

---

[1] Закуска (нем.). — Б.пр. ↑

[2] Известна картина на Павел А. Федотов (1815–1852), основоположник на критическия реализъм в руската живопис. — Б.пр.
↑

Нямаше писма от Толя... Сутрин Людмила Николаевна изпращаше майка си и мъжа си на работа, Надя на училище. Първа тръгваше майка й — беше химичка в лабораторията на прочутия казански завод за сапун. На минаване покрай стаята на зетя Александра Владимировна обикновено подхвърляше шагата, която беше чула от работниците в завода: „Управляващата класа е на работа от шест, а слугите на народа — от девет“.

След нея тръгваше на училище Надя, по-точно не тръгваше, а хукваше в галоп, защото беше невъзможно да я вдигнеш от леглото навреме, тя скачаше в последната минута, грабваше и навличаше чорапите, жилетката, напъхваше книги и тетрадки в чантата, даваше се с чая, докато закусваше, а вече тичешком по стълбището намотаваше шала и намяташе палтото.

Когато Виктор Павлович сядаше да закусва, чайникът беше вече изстинал след Надя и трябваше отново да се сгрява.

Александра Владимировна се ядосваше, когато Надя казваше: „Да можеше по-скоро да се измъкнем от тази дупка“. Надя не знаеше, че Державин навремето е живял в Казан, че тук са живели Аксаков, Толстой, Ленин, Зинин, Лобачевски, че Максим Горки някога е работил в една казанска фурна.

— Какво старческо безразличие — казваше Александра Владимировна и този упрек, отправен от старица към младо момиче, звучеше странно.

Людмила виждаше, че майка й продължава да се интересува от хората, от новата си работа. Редом с възхищението от душевната сила на тази жена у Людмила живееше съвсем друго чувство — как може в нещастието им да се интересува от хидрирането на мазнините, от казанските улици и музеи.

И когато веднъж Щрум каза на жена си нещо по повод душевната младост на Александра Владимировна, Людмила не се сдържа и отговори:

— Това маминото не е младост, а старчески egoизъм.

— Баба не е egoистка, тя е народничка — каза Надя и добави: — Народниците са добри хора, но не са много умни.

Надя винаги изказваше мнението си категорично и вероятно поради вечния недостиг на време — кратко. „Дрън-дрън“ — произнасяше тя с твърде много „р“. Следеше съобщенията на Совинформбюро, беше в течение на военните събития, намесваше се в разговори за политика. След лятната бригада обясняваше на майка си причините за лошата производителност на колхозния труд.

Не показваше на майка си бележките от училище и само веднъж сконфузено съобщи:

— Знаеш ли, намалиха ми поведението с една единица. Представяш ли си, математичката ме изгони от час. Пък аз на излизане викнах: „Гудбай!“ — и всички се разкипотиха.

Като много деца от заможни семейства, които преди войната не бяха имали материални и кухненски грижи, през евакуацията Надя често говореше за дажби, за добрите черти и недостатъците на разпределителите, научи предимствата на олиото пред маслото, силните и слабите страни на груханите варива, изгодата от захарта на бучки в сравнение с насипната.

— Знаеш ли какво? — казваше на майка си. — Реших: от днес нататък ми давай чай с мед вместо чай с кондензирано мляко. Мисля, че е по на сметка за мен, а за теб няма значение.

Понякога Надя се начумерваше, с презрителна усмивчица нагрубяваща възрастните. Веднъж пред майка си каза на баща си:

— Ти си глупак — изтърси го с такава злоба, че Щрум се слиса.

Понякога майката виждаше как, четейки книга, Надя плаче. Смяташе се за същество изостанало, без късмет, обречено да живее скучно, тежко.

— Никой не иска да дружи с мен, глупава съм, не съм интересна на никого — каза веднъж на масата. — Никой няма да се ожени за мен, ще завърша аптекарски курсове и ще живея на село.

— В далечните селца няма аптеки — каза Александра Владимировна.

— Относно омъжването прогнозата ти е прекалено мрачна — намеси се Щрум. — Напоследък си се разхубавила.

— Чудо голямо — каза Надя и злобно изгледа баща си.

А през нощта майката видя как Надя, хванала книжка с извадената си изпод юргана тънка гола ръка, четеше стихове.

Веднъж Надя донесе от академическия разпределител два килограма масло и голям пакет ориз и каза:

— Хората, включително и аз, сме мръсници и подлеци, възползваме се от всичко това. И татко подло заменя таланта си срещу масло. Сякаш болните, нискообразованите хора и слабите деца трябва почти да гладуват, защото не знаят физика или не могат да изпълнят плана си на триста процента... Само избраници могат да плюскат масло.

А на вечеря предизвикателно изтърси:

— Мамо, дай ми двойна порция мед и масло, нали сутринта се успах.

По характер Надя много приличаше на баща си. Людмила Николаевна забелязваше, че именно чертите, по които дъщеря му приличаше на него, най-силно дразнят Виктор Павлович.

Веднъж Надя, точно повтаряйки интонацията на баща си, каза за Постоев:

— Хитрец, бездарник и мошеник!

Щрум се възмути:

— Как смееш ти, недоучена хлапачке, да говориш така за академик!

Но Людмила не беше забравила, че като студент Виктор казваше за много академични светила: „Нищожество, бездарник, дърдорко, кариерист!“

Людмила Николаевна разбираше, че на Надя не ѝ е лесно в живота, твърде объркан, самотнически, тежък беше характерът ѝ.

След излизането на Надя Виктор Павлович пиеше чай. Извъртайки очи, той се взираше в книгата, гълташе, без да дъвче, правеше глупави учудени физиономии, намираше пипнешком чашата и с поглед, забит в редовете, казваше: „Ако обичаш, долей ми по-горещ“. Тя познаваше всичките му жестове — ту започваше да се чеше по главата, ту издъвуваше устни, ту с изкривено лице си чоплеше зъбите — и често казваше:

— Господи, Витя, кога най-сетне ще идеш на зъболекар?

Знаеше, че той се чеше и издъвува устни, понеже се е замислил за работата си, а не защото го сърби главата или носът. Знаеше, че ако

каже: „Витя, ти дори не чуваш какво ти говоря“, той, все така втренчил очи в книгата, ще отговори: „Всичко чувам и мога да повторя какво каза: «Витя, кога най-сетне ще идеш на зъболекар?»“ — после пак ще направи учудена физиономия, ще преглътне, шизофренично ще се накокошини — и всичко това ще означава, че преглеждайки работата на познат физик, за някои неща мисли като него, а за други — не. После Виктор Павлович дълго ще седи неподвижно, после ще започне да кима, някак покорно, старчески тъжно — вероятно такъв израз на лицето и очите имат хора, болни от тумор в мозъка. И отново Людмила Николаевна ще знае: Щрум мисли за майка си.

И когато той пиеше чай, размишляваше за работата си, пъшкаше, обзет от тъга, Людмила Николаевна гледаше очите, които бе целувала, къдрявите коси, които бе галила, устните, които я бяха целували, клепките, веждите, ръцете с малки нежни пръсти, на които бе рязала ноктите, повтарящки: „Ах, че си ми нескопосен“.

Тя знаеше всичко за него — че чете детски книжки преди лягане, как изглежда лицето му, когато отива в банята да си мие зъбите, познаваше звънкия му, леко потреперващ глас, когато с официален костюм започваше да чете доклад за неутронното излъчване. Знаеше, че обича украински борш с фасул, знаеше, че тихичко стене насын и се върти в леглото. Знаеше колко бързо се изтърква токът на лявата му обувка и се зацепват маншетите на ризите му; знаеше, че обича да спи на две възглавници; познаваше тайнния му страх, когато пресичаше градските площици, познаваше мириса на кожата му, формата на дупките по чорапите му. Знаеше как си тананика, когато е гладен и чака да сервираят яденето, каква е формата на палците на краката му, как му е казвала на галено майка му, когато е бил на две годинки; познаваше походката му — малко тътреше нозе; знаеше имената на момчетата, с които се беше бил в стария подготвителен клас. Познаваше неговата присмехулност, навика му да се шегува с Толя, Надя, с колегите си. Дори сега, когато почти винаги беше в лошо настроение, Щрум я подкачаше за нейната близка приятелка Маря Ивановна Соколова — четяла малко и веднъж в разговор объркала Балзак с Флобер.

Много майсторски подкачаще Людмила и тя винаги се ядосваше. И сега сърдито, съвсем сериозно му възразяваше, защитавайки приятелката си:

— Вечно се присмиваш на хора, които са ми близки. Машенка има безпогрешен вкус, тя няма нужда много да чете, винаги чувства книгата.

— Дума да няма, дума да няма — казваше той. — Сигурна е, че Анатол Франс е написал „Макс и Мориц“.

Тя познаваше любовта му към музиката, неговите политически възгледи. Веднъж го видя разплакан, видя го как вбесен разкъса ризата си и като се оплете в наполеонките, заскача на един крак към нея с вдигнат юмрук, готов да я удари. Беше виждала неговата жестока, смела прямота, вдъхновението му; беше го виждала как декламира стихове; беше го виждала как взема очистително.

Чувстваше, че сега той ѝ е обиден, макар че на пръв поглед нищо в отношенията им не беше се променило. Но промяна имаше, тя се изразяваше в едно — престана да разговаря с нея за работата си. Разговаряха за писмата от разни познати, за купоните за хранителни продукти и други стоки. Понякога споделяше по нещо и за института, за лабораторията, как се обсъждал планът на работата им, за сътрудниците: Савостянов дошъл на работа, след като пил цяла нощ, и заспал, лаборантките варели картофи в апарата под налягане, Марков подготвил нова серия опити.

Ала за работата си, онази, вътрешната, за която в целия свят разговаряше единствено с Людмила, престана изобщо да споменава.

Веднъж той се бе оплакал на Людмила Николаевна, че когато чете записките си за някои свои недовършени размисли дори пред най-близки приятели, на другия ден изпитва неприятно чувство — работата му се струва избледняла, не му се мисли за нея.

Единственият човек, пред когото разголваше своите съмнения, на когото четеше откъси от записките си, своите фантастични и самонадеяни хипотези, без после да му е неудобно, беше Людмила Николаевна.

Сега престана да разговаря с нея.

Разтоварваше се от лошото си настроение с обвинения срещу Людмила. Постоянно, неотстъпно мислеше за майка си. Мислеше за неща, за които никога не бе мислил, за които го бе накарал да мисли фашизмът — че е евреин, че майка му е еврейка.

Вътрешно упрекваше Людмила, задето се бе отнасяла студено с майка му. Веднъж ѝ каза:

— Ако беше съумяла да заживееш в разбирателство с мама, сега тя щеше да е с нас в Москва.

А тя си припомняше всички грубости и несправедливости, които Виктор Павлович бе проявявал спрямо Толя — и, разбира се, имаше какво да си спомни.

Сърцето й се ожесточаваше, толкова несправедлив беше той към доведеника си, толкова лоши неща виждаше у Толя, толкова трудно му прощаваше недостатъците. А на Надя прощаваше и грубостта, и мързела, и нехайството, и нежеланието да помага на майка си в домакинството.

Тя мислеше за майката на Виктор Павлович — съдбата й беше ужасна. Но как можеше Виктор да изисква от Людмила приятелско отношение към Ана Семъоновна — нали Ана Семъоновна не обичаше Толя. Всяко нейно писмо, всяко нейно гостуване в Москва ставаха непоносими за Людмила тъкмо поради това. Надя, Надя, Надя... Надя имала очите на Виктор... Надя била разсияна, Надя била остроумна, Надя била замислена. Нежността, любовта на Ана Семъоновна към сина й вървяха ръка за ръка с любовта и нежността й към внучката. А Толя не държал вилицата така, както я държал Виктор Павлович.

И странно, напоследък тя по-често отпреди си спомняше бащата на Толя, своя първи съпруг. Искаше й се да намери роднините му, поголямата му сестра, те биха се радвали на очите на Толя, сестрата на Абарчук би откривала в очите на Толя, в изкривения му палец, в широкия нос очите, ръцете, носа на брат си.

И тъй като не искаше да си спомни всичко добро в отношението на Виктор Павлович към Толя, тя прощаваше на Абарчук всичко лошо, дори дето я заряза с бебето, като забрани Толя да носи фамилното име Абарчук.

Сутрин Людмила Николаевна оставаше вкъщи сама. Очакваше този час, близките й пречеха. Всички събития по света, пойната, съдбата на сестрите й, работата на мъжа й, характерът на Надя, здравето на майка й, съчувствието към ранените, болката за загиналите в плен при германците — всичко оживяваше чрез болката за сина й, чрез тревогата за него.

Тя усещаше, че чувствата на майка й, на мъжа й, на дъщеря й са излети от съвсем друга руда. Тяхната привързаност и обич към Толя

според нея бяха дълбоки. За нея Толя беше целият свят, за тях — само частица от света.

Минаваха дни, минаваха седмици — писмо от Толя не идваše.

Всеки ден радиото предаваше съобщенията на Совинформбюро, всеки ден вестниците бяха изпълнени с войната. Съветските войски отстъпваха. В съобщенията и във вестниците се говореше за артилерията. Толя служеше в артилерията — писмо от Толя не идваše.

Тя си мислеше: един човек истински разбира мъката й — Маря Ивановна, жената на Соколов.

Людмила Николаевна не обичаше да се сприятелива с жените на професорите, дразнеха я техните приказки за научните успехи на съпрузите им, за рокли, за домашни помощнички. Но вероятно заради това, че мекият характер на стеснителната Маря Ивановна беше пълна противоположност на нейния и защото я трогваше отношението на Маря Ивановна към Толя, тя много се привърза към тази жена.

С нея Людмила разговаряше за Толя по-свободно, отколкото с мъжа си и с майка си, и всеки път ѝ ставаше по-спокойно, по-леко на душата. И макар че Маря Ивановна почти всеки ден се отбиваше у Щрумови, Людмила Николаевна се чудеше защо ли толкова отдавна не се е мяркала приятелката ѝ, надничаше през прозореца — дали не се вижда слабичката фигура на Маря Ивановна, нейното мило лице.

А писма от Толя не идваха.

Александра Владимировна, Людмила и Надя седяха в кухнята. От време на време Надя хвърляше в печката смачкани листове от ученическа тетрадка и гаснещата червена светлина се разгаряше, печката се изпълваше с краткотраен пламък. Като поглеждаше накриво, Александра Владимировна каза:

— Вчера ходих у една наша лаборантка — Господи, каква теснотия, нищета, гладория, ние тук сме същински царе; събраха се съседите й, заприказвахме се кой какво повече е обичал преди войната: една вика — телешко, друга — чорба с мясо и кисели краставички. А момиченцето на лаборантката: „Аз пък най-много обичах отбоя“.

Людмила Николаевна не отговори, а Надя каза:

— Бабо, вие вече имате тук над милион познати.

— А ти изобщо нямаш.

— Много хубаво дори — обади се Людмила Николаевна. — Витя нещо зачести у Соколов. Там се събират хора от кол и въже и просто не разбирам как Витя и Соколов могат с часове да бъбрят с тези хора... Как не им омръзва да си чешат езиците. И как не им е жал за Маря Ивановна, тя трябва да си почива, а с тези гости нито може да полегне, нито да поседне, че и къщата опушват.

— Каримов, татаринът, ми харесва — каза Александра Владимировна.

— Неприятен тип.

— Мама се е метнала на мен, никой не ѝ харесва — каза Надя, — само Маря Ивановна.

— Чудни хора сте — подхвърли отново Александра Владимировна, — имате си никаква московска среда и сте я донесли със себе си. Хората от влакове, от клубове, от театри все са от друг кръг, а признавате само онези, които имат вили до вашата, и при Женя съм го наблюдавала... Има никакви нищожни признания, според които вие определяте хората от своя кръг: „Ах, тя е проста, не обича Блок, а той е примитивен, не разбира Пикасо... Ах, тя му подари кристална

ваза. Няма вкус...“ Виж, Виктор е демократ, не го засяга цялата тази декадентщина.

— Глупости — каза Людмила. — Какво общо имат вилите! Съществуват еснафи с вили и без вили — защо да се срещаме с тях, неприятно е.

Александра Владимировна забелязваше, че дъщеря ѝ все повече се настройва срещу нея.

Людмила Николаевна даваше съвети на мъжка си, правеше забележки на Надя, мъмреще я за едни провинения и ѝ прощаваше други, глезеше я, а понякога не я глезеше — и чувстваше, че майка ѝ се отнася по свой начин към постъпките ѝ. Александра Владимировна не го изказваше гласно, но той съществуваше. Случваше се Щрум и тъща му да се спогледат и тогава в очите им се четеше насмешливо разбиране, сякаш предварително бяха обсъждали с Александра Владимировна странностите на Людмила. И не беше толкова важно дали ги бяха обсъждали, или не, по-важното беше, че в семейството се бе появила нова сила, променила само с присъствието си установените вече отношения.

Веднъж Виктор Павлович каза на Людмила, че на нейно място би отстъпил на майка си главната роля вкъщи, нека се чувства у тях стопанка, а не гостенка.

Думите на мъжка ѝ се видяха на Людмила Николаевна неискрени, тя дори си помисли, че той иска да подчертава своето особено, сърдечно отношение към майка ѝ, и с това неволно ѝ напомняше за нейната студенина спрямо Ана Семьоновна.

Смешно и срамно би било да му го признае, но тя понякога ревнуваше от него и децата, особено Надя. Сега обаче това не беше ревност. Как да признае дори пред себе си, че майка ѝ, откак бе изгубила своята стряха и се бе приютила в нейния дом, сега я дразни, додява ѝ. Пък и това раздразнение беше някак странно, то съществуваше редом с обичта, редом с готовността да даде на Александра Владимировна, ако потрябва, и последната си рокля, да сподели с нея и последния залък.

А Александра Владимировна внезапно се улавяше, че ѝ се иска ту безпричинно да се разплаче, ту да умре, ту да не се прибере вечерта и да остане да спи на пода у колежката си, ту в един момент да си

вдигне багажа и да замине за Сталинград, да търси Серъожа, Вера, Степан Фьодорович.

Александра Владимировна почти винаги одобряваше постъпките и изказванията на зет си, а Людмила почти никога не ги одобряваше. Надя беше забелязала това и често казваше на баща си:

— Иди се оплачи на баба, че мама се държи лошо с теб.

И този път Александра Владимировна каза:

— Вие живеете като бухали. А Виктор е човек като човек.

— Това са само думи — отвърна навъсено Людмила. — Обаче дойде ли време да заминем за Москва — и вие с Виктор ще се радвате.

Александра Владимировна неочаквано заяви:

— Виж какво, мила моя, дойде ли време за Москва, аз няма да замина с вас, ще остана тук, в твоя дом в Москва няма място за мен. Ясно ли ти е? Ще придумам Женя или да се премести тук, или аз да отида при нея в Куйбишев.

Труден миг беше за отношенията между майка и дъщеря. Всичко, което тежеше на душата ѝ, Александра Владимировна го изрази в отказа си да замине за Москва. Всичко, което тежеше на душата на Людмила Николаевна, стана явно, сякаш произнесено. Но Людмила Николаевна се обиди, като че ли нямаше никаква вина пред майка си.

А Александра Владимировна гледаше страдащото лице на Людмила и изпитваше вина. Нощем Александра Владимировна най-често си мислеше за Серъожа — ту си спомняше неговите избухвания, навика му да спори, ту си го представяше във военна униформа, очите му сигурно бяха станали още по-големи, нали беше отслабнал и бузите му бяха хълтнали. Серъожа — синът на нейния нещастен син, когото тя май бе обичала повече от всичко на света, пробуждаше в нея особено чувство... Тя казваше на Людмила:

— Не се притеснявай толкова за Толя, повярвай, и аз се тревожа за него не по-малко от теб.

Имаше нещо фалшиво, оскърбително за любовта към дъщеря ѝ в тези думи — тя не се тревожеше чак толкова за Толя. Ето, и сега двете, откровени до жестокост, се уплашиха от прямотата си и се отричаха от нея.

— „Истината е хубаво нещо, но любовта е още по-хубаво“, нова пиеса от Островски — изтърси Надя и Александра Владимировна с неприязън, дори някак уплашено погледна хлапачката

десетокласничка, успяла вярно да схване нещо, което тя самата още не беше осъзнала.

Скоро Виктор Павлович се прибра. Отключи си сам и влезе в кухнята внезапно.

— Приятна изненада — каза Надя. — А ние мислехме, че ще заседнеш у Соколови чак до сутринта.

— А-а, всички вече са си у дома, всички са край печката, много се радвам, чудесно, чудесно — избъбри той и протегна ръка към топлината на печката.

— Избръши си носа — каза Людмила. — Какво му е чудесното, не разбирам?

Надя прихна и изрече с майчината си интонация:

— Хайде, избръши си носа, на руски ти се каза.

— Надя, Надя — заканително произнесе Людмила Николаевна, тя не делеше с никого своето право да възпитава мъжа си.

Виктор Павлович избъбри:

— Да, да, вятърът е много студен.

Влезе в стаята и през отворената врата всички видяха как седна до бюрото.

— Татко пак пише върху корицата на книгата — подхвърли Надя.

— Не е твоя работа — каза Людмила Николаевна и взе да обяснява на майка си: — Защо, мислиш, се зарадва, че всички сме си вкъщи? Има си идея фикс, все се страхува, ако някой не си е вкъщи. А сега се зарадва, че няма да го разсейват разни тревоги, и седна да си довърши мисълта.

— По-тихо, ние наистина му пречим — отвърна Александра Владимировна.

— Напротив — каза Надя, — когато говорим високо, не ни обръща внимание, а ако вземем да шепнем, ще дойде и ще попита: „Какво така си шепнете?“

— Надя, ти говориш за баща си като екскурзовод, който обяснява на публиката животинските инстинкти.

Те се разсмяха едновременно, спогледаха се.

— Мамо, как можахте така да ме обидите? — укори я Людмила Николаевна.

Майка ѝ мълчаливо я погали по главата.

После вечеряха в кухнята. Виктор Павлович имаше чувството, че тази вечер кухненската топлина излъчва някакъв особен чар.

Онова, което представляваше основата на живота му, продължаваше. Мисълта за неочекваното обяснение на противоречивите опити, насъбрани от лабораторията, напоследък го поглъщаше напълно.

Седнал край кухненската маса, той изпитваше странно щастливо нетърпение — пръстите на ръцете му трепкаха от сдържаното желание да грабнат молива.

— Днес елдената каша е просто невероятна — каза той, почуквайки с лъжицата по празната чиния.

— Това намек ли е? — попита Людмила Николаевна.

Той побутна чинията към жена си и попита:

— Люда, ти, разбира се, си спомняш хипотезата на Проут?

Людмила Николаевна вдигна въпросително лъжицата.

— Дето е за произхода на елементите — обади се Александра Владимировна.

— А, да, спомням си я — каза Людмила, — че всички елементи произлизат от водорода. Но какво общо има това с кашата?

— Кашата ли? — не разбра Виктор Павлович. — Та с Проут станала следната история: той изказал правилна хипотеза най-вече защото по негово време ставали груби грешки при определянето на атомните тегла. Ако тогава атомните тегла бяха определени с точността, постигната от Дюма и Стас, той не би се решил да предположи, че атомните тегла на елементите са кратни на водорода. Излязъл прав, защото грешал.

— И все пак какво общо има това с кашата? — попита Надя.

— Кашата ли? — учуди се Щрум, после се сети и каза: — Кашата няма нищо общо... В тази каша трудно може да се ориентира човек, бяха нужни сто години, за да се ориентираме.

— Това ли беше темата на днешната ви лекция? — попита Александра Владимировна.

— А, няма такова нещо, сега дори лекции не чета, просто така ми хрумна.

Той улови погледа на жена си и почувства: тя разбираше, че интересът към работата отново го владее.

— Как сте тук? — попита Щрум. — Идвали ли е Маря Ивановна? Сигурно ти е чела на глас „Мадам Бовари“, творбата на Балзак?

— Я не се заяждай — каза Людмила Николаевна.

През нощта Людмила Николаевна очакваше мъжът ѝ да затвори за работата си. Но той мълчеше и тя нищо не попита.

Колко наивни изглеждаха на Щрум идеите на физиците от средата на деветнайсетия век, възгледите на Хелмхолц, който бе свеждал задачите на физическата наука до изучаване силите на притеглянето и отблъскването — сили, зависещи единствено от разстоянието.

Силовото поле е душата на материята! Едноство, включващо вълната на енергията и материалната корпускула... зърнестата структура на светлината... дали тя е порой от светли капки, или мълниеносна вълна?

Квантовата теория подреди по местата им законите, управляващи физическите индивидуалности; новите закони са законите за вероятностите; статистическите закони отхвърлиха понятието индивидуалност и признаха само съвкупностите. Физиците от миналия век напомняха на Щрум хора с почернели мустаци, с костюми с високи колосани яки и корави маншети, стълпени около билярдна маса. Дълбокомислените почтени люде, въоръжени с линийки и хронометри, свъсили гъстите си вежди, измерват скорости и ускорения, определят масите на пъргавите топки, които изпълват зеленото сукнено пространство.

Ала пространството, измерено с метални пръчки и линийки, времето, отмерено от съвършени часовници, изведнъж започнаха да се изкривяват, да се разтеглят и сплескват. Оказа се, че тяхната непоклатимост не е основа на науката, а решетки и зидове на нейния затвор. Дойде времето на страшния съд, хилядолетните истини бяха обявени за заблуди. В древните предразсъдъци, грешки, неточности цели столетия като в пашкули бе спала истината.

Светът стана неевклидов, неговата геометрична природа се формираше от масите и техните скорости.

Все по-стремително ставаше научното движение в света, който Айнщайн освободи от оковите на абсолютното време и пространство.

Двата потока — единият, полетял заедно с вселените, и другият, прицелен в атомното ядро, — поели в различни посоки, не се губеха

един друг, макар че единият се лееше в света на парсците, а другият се измерваше с милимикрони. Колкото по-надълбоко навлизаха учените в недрата на атома, толкова по-ясни им ставаха законите, определящи излъчванията на звездите. Червеното преместване в спектрите на далечните галактики породи представата за отдалечаващи се в безкрайното пространство вселени. Но бе достатъчно да предпочетем крайното лещовидно, изкривено от скорости и маси пространство, за да можем да си представим, че от разширяване е обхванато самото пространство, увличащо подире си галактиките.

Щрум не се съмняваше: няма на света човек, по-щастлив от учения... Понякога — сутрин, на път към института, и по време на вечерната разходка, и ето сега, през нощта, когато мислеше за работата си, — го обземаше щастие, смирение и възторг.

Силите, изпълващи Вселената с кротката светлина на звездите, се освобождаваха при превръщането на водорода в хелий...

Две години преди войната двама млади германци разцепиха с неutronи тежки атомни ядра и съветските физици, стигнали в своите изследвания по друг път до сходни резултати, изведенъж изпитаха същото чувство, което преди сто хиляди години е изпитал пещерният човек, запалил първия си огън...

Разбира се, през двайсетия век най-важната насока се определя от физиката... По същия начин през 1942 година направлението на главния удар за всички фронтове на световната война стана Сталинград.

Ала съмнения, страдания, неверие следваха Щрум плътно, по петите.

„Витя, сигурна съм, че писмото ми ще стигне до теб, макар че се намирам отвъд фронтовата линия, зад бодливата тел на еврейското гето. Никога няма да получа отговора ти, не ще ме има. Искам да знаеш какви са последните ми дни, с тази мисъл по-лесно ще се прости с живота.

Трудно е, Витя, истински да разбереш хората... На седми юли германците нахлюха в града. В градската градина радиото предаваше последните новини, бях си тръгнала от поликлиниката и се спрях да чуя, говорителката четеше на украински статия за боевете. Чух далечна стрелба, после през градината затичаха хора, поех към къщи и все се чудех как така съм пропуснала сирената за въздушна тревога. И изведнъж видях танк, някой извика: «Германците влязоха в града!»

Казах: «Не всявайте паника», предишната вечер се бях отбила при секретаря на градския съвет да го питам за заминаването, той кипна: «Рано е да говорим за това, още не сме готовили списъци». С една дума, германците бяха тук. Цяла нощ съседите ми се събираха ту при един, ту при друг, най-спокойни бяхме децата и аз. Реших — каквото ще става с всички, ще стане и с мен. Отначало се ужасих, разбрах, че никога няма да те видя, и страшно ми се прииска още веднъж да те погледна, да целуна челото, очите ти, а после си помислих: ти си в безопасност и това е щастие.

Призори съм заспала и когато се събудих, ме притисна страшна мъка. Бях в стаята си, в своето легло, но ми се стори, че съм в чужда страна, изгубена, сама.

Още същата сутрин ми напомниха онова, което бях забравила през годините на съветската власт — че съм еврейка. Мина един камион с германци, които крещяха: «Juden kaput!»

А после ми го напомниха някои мои съседи. Жената на портиера беше застанала под прозореца ми и говореше на съседката: «Слава Богу, край на евреите». Откъде се взе това у нея? Синът й е женен за еврейка, тя им беше ходила на гости и ми беше разказвала за внуките си.

Съседката ми, вдовица, има момиченце на шест годинки, Альонушка, със сини, чудни очи, писала съм ти за нея, дойде и ми заяви: «Ана Семьоновна, ако обичате до довечера да си изнесете багажа, ще се преместя във вашата стая». «Добре, тогава аз ще се преместя във вашата». «Не, вие ще заемете малката стаичка зад кухнята».

Отказах, там няма нито прозорец, нито печка.

Отидох в поликлиниката, а когато се върнах, гледам: вратата на стаята ми разбита, багажът ми струпан в онова килерче. Съседката ми казва: «Оставих си дивана, и без това няма да се побере в новата ви стаичка».

Чудя се просто, тя е завършила техникум, покойният ѝ съпруг беше добър и кротък човек, счетоводител в Кооперативния съюз. «Вие сте извън закона» — каза го с такъв тон, сякаш това е много изгодно за нея. А нейната Альонушка цялата вечер седя при мен, разказвах ѝ приказки. Така отпразнувахме новия ми дом, тя не искаше да си легне, майка ѝ я отнесе на ръце. А после, Витенка, отново отвориха нашата поликлиника, а мен и още един лекар евреин ни уволниха. Поисках си заплатата за отработения месец, но новият главен лекар ми каза: «Сталин да ви плати отработеното при съветската власт, пишете му до Москва». Санитарката Маруся ме прегърна и тихичко занарежда: «Боже Господи, какво ще стане с вас, какво ще стане с всички вас». И доктор Ткачов ми стисна ръката. Не знам кое тежи повече — злорадството или съжалителните погледи, с каквito хората гледат умираща крастава котка. Не съм мислила, че ще трябва да преживея такова нещо.

Много хора ме смяха. И не само невежите, озлобените, необразованите. Един стар педагог, пенсионер на 75 години, винаги питаше за тебе, заръчваше ми да те поздравя, казваше: «Той е нашата гордост». А тия дни, проклети да са, ме срещна и не ме поздрави, престори се, че не ме вижда. После ми разправиха, че на събранието в комендатурата казал: «Въздухът се изчисти, не мирише на чесън». За какво му е било — нали тези думи мърсят него. На същото това събрание изсипали suma клевети върху евреите... Но, Витенка, естествено, не всички отидоха на това събрание. Мнозина отказаха. И знаеш ли, в моето съзнание още от царско време антисемитизъмът е свързан с патриотарщината на хората от Съюза на архангел Михаил. А

тук видях — онези, които крещят, че Русия трябва да се отърве от евреите, и се унижават пред германците, са същински жалки лакеи, готови са да продадат Русия за трийсет германски сребърника. А невежите хора от предградията заграбват квартири, одеяла, дрехи; такива сигурно са убивали лекарите по време на холерните бунтове. А има и душевно вяли хора, те се съгласяват с всички злини, само и само да не ги заподозрат в несъгласие с властта.

При мен непрекъснато идват познати, носят новини, очите на всички са безумни, хората сякаш бълнуват наяве. Появи се странен израз: «укриване на вещите». Всеки мисли, че у съседа е по-сигурно. Укриването на вещите ми прилича на игра.

Неотдавна съобщиха, че ще преселват евреите, разрешено е да се вземат 15 килограма багаж. По стените на къщите накичиха жълти обяви: «Всички наематели да се преместят в района на Стария град най-късно до шест часа вечерта на 15 юли 1941 година». Непреместилите се ще бъдат разстреляни.

И тъй, Витенка, стегнах се и аз. Взех си възглавницата, малко бельо, чашката, която ти ми подари някога, една лъжица, един нож, две чинии. Колко му трябва на човек? Взех няколко медицински инструмента. Взех твоите писма, снимките на мама, покойната, и на чичо Давид, и онази, дето сте снимани ти с татко ти, едно томче на Пушкин; «*Lettres de mon moulin*»^[1], едно томче на Мопасан, където е «*Une vie*»^[2], речничето, взех Чехов, където са «Скучна история» и «Архиереят» — и се оказа, че съм напълнила кошничката. Колко писма съм ти написала под този покрив, колко нощи съм плакала от самота — вече мога да ти го кажа.

Взех си сбогом с градинката, с къщата, поседях няколко минути под дъrvoto, сбогувах се със съседите. Странни хора има. Две съседки пред очите ми се скараха кой да вземе столовете, кой бюрото, а когато започнах да се сбогувам с тях, и двете се разплакаха. Помолих съседите Басанко, ако след войната дойдеш да питаш за мен, да ти разкажат подробно — те обещаха. Трогна ме кученцето, обикновено дворно кученце, казва се Тобик — последната вечер някак особено ми се умилкваше.

Ако дойдеш, на храни го заради доброто му отношение към старата чифутка.

Когато се наканих да тръгвам и вече се чудех как ще замъкна кошницата до Стария град, не щеш ли, дойде моят пациент Шчукин, мрачен и според предишните ми впечатления коравосърден човек. Той се хвана да ми помогне за багажа, даде ми триста рубли и каза, че веднъж седмично ще ми носи хляб при оградата. Работи в печатницата, не го взеха на фронта заради болните му очи. Преди войната го лекувах, ако някой бе поискал да изброя хората с отзивчиви, чисти души, бих изредила десетки имена, но не и неговото. Знаеш ли, Витенка, след тази среща с него отново се почувствах човек — значи не само кучето може да се държи човешки.

Той ми каза, че в градската печатница отпечатвали заповед: на евреите се забранява да ходят по тротоарите, длъжни са да носят на гърдите си тенекиена значка във вид на шестстолъчна звезда, нямат право да използват градския транспорт, обществените бани, да посещават амбулаториите, да ходят на кино, забранява им се да купуват масло, яйца, мляко, плодове, бял хляб, месо, всякакви зеленчуци, с изключение на картофи; разрешава им се да ходят на пазар чак след шест вечерта (когато селяните вече си заминават от пазара). Старият град ще бъде ограден с бодлива тел, излизането извън оградата е забранено, може само под конвой за принудителната работа. За евреин, намерен в руска къща, стопанинът ѝ ще бъде разстрелян като за укриване на партизанин.

Тъстът на Шчукин, стар селянин, дошъл от съседното селце Чудново, разказал, че видял с очите си как подкарали всички местни евреи с бохчи и куфари към гората и после цял ден оттам се чували изстрили и диви викове, нито един човек не се върнал. А германците, които били на квартира у тъста, се прибрали късно вечерта — пияни, и пак пили до сутринта, и пред стареца си поделяли брошки, пръстени, гривни. Не знам дали това е случаен произвол, или същото очаква и нас.

Колко тъжен беше пътят ми, синко, към средновековното гето. Вървях през града, в който съм работила двайсет години.

Първо минахме по пустата улица «Свечная». Но когато излязохме на «Николская», видях стотици хора, поели към това проклето гето. Улицата беше побеляла от бохчи, от възглавници. Помладите водеха под ръка болните. Парализирания баща на доктор Маргулис го носеха на одеяло. Един младеж носеше на ръце бабичка, а

след него вървяха жена му и децата и мъкнеха вързопи. Управителят на бакалския магазин Гордон — той е дебел и има задух — беше навлякъл балтон с кожена яка, вървеше и по лицето му се стичаше пот. Просто ме смая един младеж: беше без багаж и крачеше с високо вдигната глава, с отворена книга в ръката, с надменно и спокойно лице. Но колко обезумели от ужас хора имаше наоколо!

Вървяхме по платното, а на тротоара стояха хора и ни гледаха.

Известно време вървях със семейство Маргулис и чувах съчувствените въздишки на жените. А на Гордон с неговия зимен балтон се смееха, макар че, повярвай, той не беше смешен, а ужасен. Виждах много познати физиономии. Едни леко ми кимаха за сбогом, други се извръщаха. Мисля, че в тази тълпа нямаше равнодушни хора; имаше любопитни, имаше безмилостни, но на няколко пъти видях разплакани очи.

Огледах се — две тълпи бяхме: евреите с палта, калпаци, жените — с дебели шалове, а другите, на тротоара — с летни дрехи. Светли блузки, мъжете без сака, някои с бродирани украински ризи. Имах чувството, че за евреите, изпълнили платното, вече и слънцето не иска да грее, че те крачат в декемврийски среднощен студ.

Пред входа на гетото се сбогувах с моя спътник, той ми посочи мястото край телената ограда, където щяхме да се срещаме.

Знаеш ли, Витенка, какво изпитах вече вътре, в заграденото? Мислех, че ще изпитам ужас. Но представи си, в тази кошара за добитък ми олекна на душата. Да не помислиш, че стана така, защото имам робска душа. Не. Не. Тук бяхме хора с еднаква съдба, в гетото не бях длъжна да ходя по шосето като кон, нямаше ги злобните погледи, познатите ме гледаха в очите и не ме отбягваха. В тази кошара всички носят дамгата, с която ни белязаха фашистите, затова тази дамга не изгаря сърцето ми. Тук се почувствах не безправно животно, а нещастен човек. От това ми олекна.

Настанихме се с моя колега, терапевта Шперлинг, в пръстена къщурка с две стаички. Шперлингови имат две големи дъщери и син на дванайсетина години. Дълго се вглеждам в слабичкото му лице, в големите му тъжни очи; казва се Юра, а аз веднъж-дваж го нарекох Витя, той ме поправяше: «Аз съм Юра, а не Витя».

Колко са различни човешките характери! Шперлинг е на петдесет и осем години, но е пълен с енергия. Намири дюшеци, газ,

една каруца дърва. През нощта внесоха вкъщи чувал брашно и половин чуval фасул. Той се радва на всеки свой успех като младоженец. Вчера закачваше килимчета по стените. «Нишо, нишо, ще го преживеем — повтаря често. — Най-важното е да се запасим с продукти и с дърва».

Той ми каза, че трябва да организираме училище в гетото. Дори ми предложи да давам на Юра уроци по френски и да ми плаща за всеки урок с чиния супа. Съгласих се.

Жената на Шперлинг, дебелата Фани Борисовна, въздиша: «Всичко е загубено, ние сме загубени» — но същевременно следи да не би голямата ѝ дъщеря Люба, добро и мило същество, да даде на някого шепа фасул или филийка хляб. А малката, любимката на майка си, Аля, е истинско катанинско изчадие: властна, мнителна, стисната; крещи на баща си, на сестра си. Преди войната дойде от Москва на гости и така и не се върна.

Боже мой, каква сиромашия е наоколо! Да можеха онези, които говорят, че евреите били богати, че винаги скътвали по нещо за черни дни, да погледнат нашия Стар град! Ето го — дойде черният ден, от този по-черен не може да бъде. Та нали в Стария град се намират не само преселниците с петнайсетте си килограма багаж, тук открай време живеят занаятчии — старци, работници, санитарки. В каква ужасна теснотия са живели и живеят те! Какво ядат! Да можеше да видиш тези полусрутени, хлътнали в земята къщурки.

Витенка, тук виждам много лоши хора — алчни, хитри, дори готови на предателство. Има тук един страшен човек, Епщайн, дошъл е от някакво полско градче — носи лента на ръката и ходи с германците по обиски, участва в разпити, пиянства с украинските полицаи и те го пращат по къщите да иска водка, пари, продукти. Виждала съм го два пъти — едър, красив, с контешки кремав костюм, и дори жълтата звезда, пришита на сакото му, изглежда като жълта хризантема.

Но искам да ти кажа и друго. Никога не съм се чувствала еврейка, от дете израснах с приятелки рускини, от поетите обичах най-много Пушкин, Некрасов иpiesата, на която плаках заедно с целия салон — делегацията на конференцията на руските земски лекари, беше «Вуйчо Ваньо» със Станиславски. А навремето, Витенка, когато бях четиринастгодишно момиче, нашето семейство се бе наканило

да емигрира в Южна Америка. И аз казах на татко: «Никъде не мръдвам от Русия, по-добре да се удавя». И не заминах.

А в тези ужасни дни сърцето ми се изпълни с майчинска нежност към еврейския народ. По-рано не познавах тази обич. Тя ми напомня обичта ми към тебе, скъпи синко.

Посещавам болните в домовете им. В миниатюрни стайчета са натъпкани десетки хора: полуслепи старци, кърмачета, бременни жени. Свикнала съм в човешките очи да търся симптоми на болестта — глаукоми, катаракти. Сега не мога да гледам хората в очите по този начин — съзирям само отражението на душата. На добрата душа, Витенка! На скръбната и добрата, на усмихнатата и обречената, на победената от насилието и същевременно тържествуващата над насилието душа. На силната душа, Витя!

Да можеше да видиш с какво внимание старците и стариците ме разпитват за тебе. Как сърдечно ме утешават хора, на които от нищо не се оплаквам, хора, чието положение е по-тежко от моето.

Понякога ми се струва, че не аз се грижа за болните, а обратното — че добър народен знахар лекува душата ми. А колко трогателно ми дават за помощта комат хляб, глава лук, шепа фасул.

Появярай, Витенка, това не е заплащане за лекарско посещение! Когато някой възрастен работник ми стисне ръката и пъхне в чантичката ми два-три картофа с думите: «Хайде, хайде, докторке, моля ви», сълзи бликват от очите ми. В това има нещо толкова чисто, бащинско, добро — не, не мога да ти го предам с думи.

Не искам да те утешавам, че съм живяла леко през всичкото това време, по-скоро е за чудене как сърцето ми не се пръсна от болка. Но нека не те измъчва мисълта, че съм гладувала, нито веднъж не съм изпитала глад. И самотна не съм се чувствала.

Какво да ти кажа за хората? Хората ме изумяват с хубаво и с лошо. Те са необичайно различни, въпреки че имат обща съдба. Но представи си, ако по време на буря повечето хора гледат да се скрият от пороя, това още не означава, че всички те са еднакви. Пък и всеки се крие от дъжда по свой начин.

Доктор Шперлинг е сигурен, че преследванията на евреите са временно явление, докато трае войната. Много хора мислят като него и аз виждам, че колкото по-оптимистично е настроен един човек,

толкова по-дребнав, по-egoистичен е той. Ако някой дойде, докато обядват, Аля и Фани Борисовна веднага скриват яденето.

С мен семейство Шперлинг се държат добре, още повече че ям малко и нося повече продукти, отколкото използвам. Но реших да се махна от тях, неприятни са ми. Търся си друго кътче. Колкото повече скръб е насьbral един човек, колкото по-малко се надява да оцелее, толкова по-добър, по-благороден, по-човечен става.

Бедняците — тенекеджии, шивачи, обречени на гибел, са много по-благородни, по-добри и по-умни от онези, които са съумели да се запасят с никакви продукти. Младичките учителки, един особняк — старият учител и шахматист Шпилберг, кротките библиотекарки, инженер Рейвич, който е по-безпомощен от дете и мечтае да въоръжи гетото с бомби от подръчни средства — какви чудесни, непрактични, мили, тъжни и добри хора.

Тук виждам, че надеждата никога не е свързана с разума, тя е безсмислена, струва ми се, че е породена от инстинкта.

Хората, Витя, живеят така, сякаш им предстоят дълги години живот. Не мога да разбера дали това е глупаво, или умно — просто е така. И аз се подчиних на този закон. Тук дойдоха две жени от онова село и разказаха същото, което чух от моя приятел. Германците унищожават всички евреи в околността, но щадят деца, старци. Пристигат с камионите си германци и полицаи и вземат няколко десетки мъже за изкопни работи, те копаят ровове, а после, след два-три дни, германците откарват еврейското население при тези ровове и го разстреляват поголовно. Из всички селца около нашия град израстват тези еврейски могили.

В съседната къща живее едно младо момиче от Полша. Тя разказва, че там масовите убийства били нещо постоянно, евреите били унищожавани до крак, само в няколко гета — във Варшава, в Лодз, в Радом, били останали живи евреи. И когато обмислих всичко това, ми стана съвършено ясно, че нас са ни събрали тук не за да ни запазят като зубрите в Беловежката гора, а като в кланица. По план и нашият ред ще дойде след седмица-две. Но представи си, макар че го разбирам, аз продължавам да лекувам болните и да заръчвам: «Ако промивате редовно очите си с това лекарство, след две-три седмици ще оздравеете». Наблюдавам един старец, на когото след половин до една година ще може да бъде оперирано пердето на окото.

Давам на Юра уроци по френски, ядосвам се от неправилното му произношение.

А през това време германците нахлуват в гетото, грабят, часовите за развлечение стрелят отвън по децата и все нови и нови хора потвърждават, че съдбата ни може да се реши всеки ден.

Ето, така е — хората продължават да живеят. Тия дни тук дори имахме сватба. Слуховете се раждат с десетки. Ту, задъхан от радост, съседът съобщава, че нашите войски са преминали в настъпление и германците бягат. Ту изведнъж пълзва мълва, че съветското правителство и Чърчил са предявили ултиматум на германците и Хитлер е заповядал евреите да не бъдат убивани. Ту пък някой съобщава, че евреите ще бъдат заменяни срещу германски военнопленници.

Оказва се, че надеждите никъде не виреят тъй добре, както в гетото. Светът е пълен със събития и всички събития, техният смисъл и причина винаги се свеждат до едно — спасяването на евреите. Какво богатство от надежди!

А източникът на тези надежди е един — инстинкът за самосъхранение, който без капчица логика се съпротивлява на страшната неизбежност всички да погинем и следа да не остане от нас. И ето, гледам и не вярвам: нима всички ние сме обречени и очакваме смъртта? Бръснари, обущари, шивачи, лекари, печкари — всички работим. Дори бе открит малък родилен дом, по-точно подобие на родилен дом. Съхне бельо, домакини перат, готовят, от 1 септември децата ходят на училище и майките разпитват учителите за бележките им.

Старият Шпилберг даде да му подвържат няколко книги. Аля Шперлинг сутрин прави гимнастика, а вечер навива косата си на хартийки, кара се с баща си — искала да й купи някакви платове за две летни рокли.

И аз съм заета от сутрин до късна вечер — посещавам болни, давам уроци, кърпя, пера, подгответ се за зимата, подплатявам с вата есенното си палто. Слушам разкази за наказания, сполетели евреи — една позната, съпругата на юрисконсулта, я били, докато изгубила съзнание, задето купила едно патешко яйце за детето си; на едно момче, сина на помощник-аптекаря Сирота, простреляли рамото,

когато се опитало да се промуши под телта и да намери топката си. И отново слухове, слухове, слухове.

А ето и някои реални събития. Днес германците откараха осемдесет млади мъже на работа, уж да вадят картофи, и някои хора се зарадваха — ще могат да донесат по малко картофи за близките си. Но аз разбрах за какви картофи става дума.

Нощта в гетото е особено време, Витя. Знаеш ли, мили, винаги съм те учила да ми казваш истината, синът винаги трябва да казва на майка си истината. Но нали и майката трябва да казва на сина си истината. Не мисли, Витенка, че майка ти е силен човек. Аз съм слаба. Страх ме е от болка и с боязън сядам на зъболекарски стол. Като дете ме беше страх от гръмотевици, от тъмното. Когато остарях, се страхувах от болести, от самота, страхувах се, че като се разболея, не ще мога да работя, ще се превърна в бреме за теб и ти ще позволиш да го почувствам. Страхувах се от войната. Сега, Витя, всяка нощ ме обзема ужас, сърцето ми се вледенява. Чака ме гибел. Иска ми се да те викам на помощ.

Когато беше малък, често дотичваше при мен да търсиш защита. И сега в минути на слабост на мен ми се иска да заровя глава в скутата и понеже си умен и силен, да ме скриеш, да ме защитиши. Аз не само съм силна духом, Витя, аз съм и слаба. Често помислям за самоубийство, но не знам дали слабостта, или силата, или безсмислената надежда ме възпират.

Но стига. Заспивам и сънувам. Често сънувам моята покойна майка, разговарям с нея. Снощи сънувах Сашенка Шапошникова, как живеехме заедно в Париж. Но тебе нито веднъж не съм сънувала, макар че винаги си в мислите ми, дори в минути на ужасна тревога. Събуждам се, виждам този таван и си спомням, че по нашата земя ходят германци, че съм прокажена, и ми се струва, че не съм се събудила, а точно обратното — заспала съм и сънувам.

Но минават няколко минути, чувам как Аля спори с Люба чий ред е да отиде на кладенец, чувам хората да си говорят, че снощи на съседната улица германците строшли главата на един старец.

Дойде една позната, ученичка от Педагогическия техникум, и ме повика при някакъв болен. Оказа се, че укрива един лейтенант, ранен в рамото, с обгорено око. Симпатично, измъчено момче с волжки говор на «о». Снощи се промъкнал през телта и намерил подслон в гетото.

Окото му не беше много повредено, успях да спра нагнояването. Той дълго ми разказва за боевете, за бягството на нашите войски — натъжи ме. Иска да си почине и после да пресече фронтовата линия. С него ще тръгнат няколко момчета, единият беше мой ученик. Ох, Витенка, да можех да поема с тях! Толкова се радвах, че ще помогна на този младеж, мислех си, че ето, и аз участвам във войната срещу фашизма.

Донесоха му картофи, хляб, фасул, а една бабичка му оплете вълнени чорапи.

Днес денят е изпълнен с драматизъм. Снощи Аля чрез една своя позната рускиня се снабдила с паспорта на починало в болницата младо руско момиче. Довечера Аля ще замине. Освен това днес от един познат селянин, който минаваше с каруцата си покрай оградата на гетото, научихме, че евреите, изпратени да вадят картофи, копаят дълбоки ями на четири версти от града, край летището, по пътя за Романовка. Витя, запомни това име, там ще намериш братската могила, където ще лежи майка ти.

Дори Шперлинг проумя всичко, все е блед, устните му треперят, пити ме объркано: «Има ли надежда да оставят живи специалистите?» Наистина, бяхме чули, че в някои села най-добрите шивачи, обущари и лекари не били унищожавани.

И все пак вечерта Шперлинг извика един стар печкар и той му направи в стената скривалище за брашното и солта. А ние с Юра вечерта четохме «*Lettres de mon moulin*». Спомняш ли си как с тебе четяхме на глас моя любим разказ «*Les vieux*»^[3], по едно време се споглеждахме, разсмяхме се, в очите и на двама ни имаше сълзи. После зададох на Юра домашните за вдругиден. Така е редно. Ала изпитвах някакво болезнено чувство, когато гледах тъжното лице на моя ученик, пръстите му, записващи в тетрадката номерата на упражненията от учебника по граматика.

И колко много са тези деца: дивни очи, тъмни коси, сред тях може би има бъдещи учени, физици, професори по медицина, музиканти, вероятно и поети.

Гледам ги как сутрин тичат за училище като възрастни, с широко отворени трагични очи. А понякога започват да лудуват, боричкат се, заливат се в смях, но това не ме развеселява, а ме обзема ужас.

Казват, че децата са нашето бъдеще, но какво да кажем за тези деца? Те няма да станат музиканти, обущари, кроящи. И снощи аз

съвсем ясно си представих как целият този шумен свят на брадати, угрожени татковци, мърморещи бабички, създателки на медени курабийки, на «гъши шийки», този свят на сватбени обичаи, поговорки, съботни празници ще потъне навеки в земята и след войната животът отново ще зашуми, а нас няма да ни има, ще изчезнем, както са изчезнали ацтеките.

Селянинът, който донесе вестта за подготовката на гробовете, разказва, че през нощта жена му плакала и наредждала: «Те и шият, и обуша майсторят, и кожа обработват, и часовници поправят, и лекарства продават в аптеката... Какво ще стане, които ги избият всичките?»

И из ясно си представих как, минавайки покрай развалините, някой ще каже: «Помниш ли, тук някога живееха евреи, печкарят Борух; в събота вечер бабичката му седеше на пейката, а край нея играеха децата». А събеседникът му ще добави: «А под ей оная стара круша дивачка обикновено седеше докторицата, забравих как се казваше, навремето ми лекува очите, след работа винаги изнасяше плетен стол и се наместваше там с книга». Така ще бъде, Витя.

Сякаш някакъв страшен полъх премина по лицата, всички чувстваха, че часът наближава.

Витенка, искам да ти кажа... не това, не това.

Витенка, завършвам писмото си и ще го занеса при оградите на гетото, за да го предам на онзи мой приятел. Трудно ми е да прекъсна това писмо, то е моят последен разговор с тебе и като го изпратя, окончателно ще изгубя връзка с теб, ти вече никога не ще научиш какви са били последните ми часове. Това е нашата раздяла завинаги. Какво да ти кажа за сбогом, преди да се разделим навеки? В тези дни, както и през целия ми живот, ти беше моята радост. Нощем си спомнях тебе, детските ти дрешки, първите ти книжки, спомнях си твоето първо писмо, първия ти учебен ден, всичко си спомнях — от първите дни на живота ти до последната вест от тебе, телеграмата, които получих на 30 юни. Затварях очи и ми се струваше, че ти, скъпи, ме закриляш от наближаващия ужас. А когато се сещах какво става наоколо, се радвах, че не си наблизо — нека ужасната ми участ те отмине.

Витя, аз винаги съм била самотна. През безсънните нощи плачех от мъка. И никой не знаеше това. Утеша ми беше мисълта, че някой ден

ще ти разкажа живота си. Че ще ти разкажа защо се разделихме с татко ти, защо толкова дълги години живях сама. И често си мислех: колко ли ще се учуди Витя, щом разбере, че майка му е правила грешки, че е била безразсъдна, че е ревнувала и нея са ревнували, че е била като всички млади хора. Ала такава е съдбата ми — да завърша живота си в самота, без да споделя с тебе всичко. Понякога ми се струваше, че не трябва да живея далече от тебе, прекалено силно те обичах, мислех, че любовта ми дава право да бъда с теб на стари години. А друг път си мислех, че не трябва да живеем заедно, прекалено силно те обичах.

Е, enfin^[4]... Бъди винаги щастлив с хората, които обичаш, които те заобикалят, които ти станаха по-близки от майка ти. Прости ми.

Навън плачат жени, псуват полицаи, а аз гледам тези страници и ми се струва, че съм защитена от страшния свят, изпълнен със страдание.

Как да завърша писмото си? Откъде да взема сили, синко? Има ли човешки думи, способни да изразят любовта ми към теб? Целувам те — очите ти, челото, косите.

Помни, че винаги в дни на щастие и в скръбен ден майчината любов е с тебе, никой не е в състояние да я убие.

Витенка... Ето и последния ред на майчиното ми писмо до теб. Живей, живей, живейечно... Мама“.

---

[1] А. Доде. «Писма от моята мелница». — Б.пр. ↑

[2] «Един живот». — Б.пр. ↑

[3] «Старците». — Б.пр. ↑

[4] Дете (фр.) — Б.пр. ↑

Никога преди войната Щрум не беше се сещал, че е евреин, че майка му е еврейка. Майка му никога не беше разговаряла с него за това — нито в детството, нито в студентските му години. Докато учене в Московския университет, нито един студент, професор, ръководител на семинар не бе заговарял с него на тази тема.

Никога преди войната в института, в Академията на науките не бе чувал някой да говори за това.

Никога, нито веднъж не бе изпитвал желание да разговаря за това с Надя — да ѝ обясни, че майка ѝ е рускиня, а баща ѝ е евреин.

Векът на Айнщайн и Планк се оказа век и на Хитлер. Гестапо и научният ренесанс бяха родени в едно и също време. Колко човечен е бил деветнайсетият век, векът на наивната физика, в сравнение с двайсетия век — двайсетият век уби майка му. Има някаква ужасна прилика между принципите на фашизма и принципите на съвременната физика.

Фашизмът се отказа от понятието индивидуалност, от понятието човек и борави с огромни съвкупности. Съвременната физика говори за големите и малките вероятности на явленията и едни или други съвкупности на физически индивиди. А нима фашизмът в своята ужасна механика не е основан върху закона за квантовата политика, за политическата вероятност?

Фашизмът стигна до идеята за унищожаване на цели слоеве от населението, на национални и расови общности, предвиждайки вероятността скритото и явното противодействие в тези слоеве и прослойки да бъде по-силно, отколкото в другите групи и слоеве. Механиката на вероятностите и човешките съвкупности.

Но не, разбира се! Фашизмът е обречен именно защото му хрумна идеята да приложи към човека законите на атомите и паветата.

Фашизмът и човекът не могат да съществуват заедно. Когато побеждава фашизмът, престава да съществува човекът, остават само вътрешно преобразени, човекообразни същества. Но когато побеждава

човекът, надарен с разум и доброта, фашизмът загива и смирилите се отново стават хора.

Не означава ли това, че той признава за правилни мислите на Чепижин за нощните, които това лято отхвърляше? Времето на онзи разговор с Чепижин му изглеждаше безкрайно далечно, сякаш десетилетия деляха онази лятна московска вечер от днешния ден.

Сякаш друг човек, а не Щрум бе вървял по Трубния площад, бе слушал с вълнение, бе спорил разпалено, самоуверено.

Мама... Маруся... Толя...

Имаше минути, когато науката му изглеждаше измама, които пречи да видим безумието и жестокостта на живота.

Може би науката неслучайно стана спътница на страшния век, тя може би му е съюзник. Колко самотен се чувстваше. Нямаше с кого да споделя мислите си. Чепижин беше далече. На Постоев това му се виждаше странно и безинтересно.

Соколов бе настроен мистично, имаше склонност към някакво странно религиозно покорство пред кесаревата жестокост и несправедливост.

В неговата лаборатория работеха двама прекрасни учени — физикът експериментатор Марков и умният, макар и безпътен, Савостянов. Но ако Щрум заговореше с тях за всичко това, щяха да го сметнат за психопат.

Той вадеше от чекмеджето писмото на майка си и отново го препрочиташе.

„Витя, сигурна съм, че писмото ми ще стигне до теб, макар че се намирам отвъд фронтовата линия, зад бодливата тел на еврейското гето... Откъде да взема сили, синко?...“

И отново по гърлото го удряше студено острие..

20

Людмила Николаевна извади от пощенската кутия писмо „Военна поща“.

С широки крачки влезе в стаята, погледна плика на светлината и разкъса в края грубата хартия.

За миг изпита чувството, че от плика ще изпаднат снимки на Толя — като мъничък, когато главата му едва се крепеше, гол на възглавницата, с вирнати мечешки крачета, с издупи устнички.

Кой знае как, сякаш без да чете думите, а само попивайки, поглъщайки с очи редовете, изписани с красивия почерк на неинтелигентен човек, тя разбра: жив е, сред живите е!

Прочете, че Толя е тежко ранен в гърдите и в хълбока, че е загубил много кръв, изтощен е, не може да пише сам, вече четири седмици е с температура... Ала щастливи сълзи замрежваха очите й, толкова голямо беше отчаянието й преди миг.

Излезе на стълбата, прочете първите редове на писмото и успокоена тръгна за бараката, където държаха дървата. Там, в студения сумрак, прочете средата и края на писмото и си помисли, че това писмо е предсмъртно сбогуване с нея.

Людмила Николаевна започна да пълни чуvalа с дърва. И въпреки че лекарят, при когото ходеше в Москва, на „Гагаринский“, в поликлиниката на ЦЕКУБУ^[1], ѝ бе казал да не вдига повече от три килограма и да прави само бавни, плавни движения, Людмила Николаевна изпъшка по селски и метна на рамо чуvalа, пълен с влажни цепеници, после на един дъх се изкачи на втория етаж. Пусна чуvalа на пода и съдовете на масата потрепериха, издрънчаха.

Людмила си облече палтото, метна си шала на главата и излезе.

Хората я отминаваха, после се извръщаха.

Тя пресече, един трамвай рязко звънна и ватманката ѝ се закани с юмрук.

Ако свърне надясно, по малката уличка ще стигне до заводи, където работи майка ѝ.

Ако Толя загине, баща му няма да знае — в кой лагер да го търсят, може отдавна да е умрял...

Людмила Николаевна отиде в института при Виктор Павлович. Когато стигна до къщичката на Соколови, влезе в двора, почука на прозореца, но перденцето си остана спуснато — Маря Ивановна я нямаше.

Виктор Павлович току-що си влезе в кабинета — каза ѝ някой и тя благодари, макар че не схвани кой беше — познат, непознат, мъж или жена, и тръгна през лабораторната зала, където както винаги сякаш почти никой не работеше истински. Обикновено на пръв поглед мъжете в лабораторията или си приказват, или с цигара в ръка се взират в някаква книга, а жените винаги са заети: възвират чай в колбите, лакират си ноктите, плетат.

Тя забелязваше и най-дребните неща, хиляди дреболии, дори хартията, от която някой лаборант си свиваше цигара.

В кабинета на Виктор Павлович шумно се здрависаха и Соколов бързо отиде при нея, почти дотича, размахал голям бял плик, и каза:

— Обнадеждават ни, има план, перспектива за реевакуация в Москва с всичките ни багажерии и апаратура, със семействата. Не е лошо, нали! Вярно, не са поставени никакви контролни дати. И все пак!

Оживеното му лице, очите пробудиха в нея някаква омраза. Нима и Маря Ивановна щеше да дотърчи при нея така радостно? Не, не, Маря Ивановна веднага щеше да разбере всичко, да прочете всичко по лицето ѝ.

Ако знаеше, че ще види толкова щастливи лица, разбира се, нямаше да дойде при Виктор. И Виктор е зарадван, и неговата радост довечера ще влезе вкъщи — и Надя ще бъде щастлива, ще се махнат от омразния Казан.

Заслужават ли всички хора, колкото и да са те, младата кръв, с която е купена тази радост?

Тя вдигна към мъжа си очи, пълни с укор.

И в нейните очи се взряха неговите — разбиращи, пълни с тревога.

Когато останаха сами, той ѝ каза, че щом влязла, веднага разбрал — случило се е нещастие.

Прочете писмото и повтори:

— Какво да се прави, Боже мой, какво можем да направим.

Виктор Павлович си облече палтото и двамата тръгнаха към изхода.

— Днес няма да се върна — каза той на Соколов, който бе застанал до новия, насконо назначен началник на отдел „Кадри“ Дубенков — кръглоглав висок мъж с широко модерно сако, тясно за едрите му плещи.

Щрум пусна за миг ръката на Людмила и тихо каза на Дубенков:

— Смятахме да започнем списъците за Москва, но днес няма да мога, после ще ви обясня.

— Не се беспокойте, Виктор Павлович — басово отговори Дубенков. — Няма закъде да бързаме. Това е планиране за в бъдеще, аз ще се заема с черновата работа.

Соколов махна с ръка, закима и Щрум разбра, че се е досетил за новата мъка, сполетяла семейството му.

Студен вятър фучеше по улицата, вдигаше прахоляк, ту го усукваше, ту внезапно го подхвърляше, разпиляваше като черен булгур, който не става за ядене. Неумолимо сувор беше този студ, това кокалено потропване на клоните, тази ледена синевина на трамвайните релси.

Жена му извърна към него лице, подмладено от страданието, изпito, намръзнато — тя се взираше във Виктор Павлович втренчено, умолително.

Някога имаха млада котка, първото ѝ раждане беше неуспешно, умирайки, тя припълзя до Щрум и жално замяучи, вперила в него широко отворените си светли очи. Ала кого да замолиш на кого да се оплачеш в това огромно пусто небе, на тази безжалостна прашна земя?

Ето я болницата, в която работех — продума тя.

— Люда — изведенъж се сети той, — влез в болницата, тук ще ти разшифроват писмото. Как не се сетих веднага?!

Той видя как Людмила Николаевна се качи по стъпалата и заговори с портиера.

Щрум отиваше до ъгъла и пак се връщаше при входа на болницата. Минувачите подтичваха покрай него с пазарски мрежи, със стъклени буркани, в които сред сивкава супа плаваха сиви макарони и картофчета.

— Витя — извика го жена му.

Но гласа ѝ усети, че се е овладяла.

— Значи така — каза тя. — Тази болница е в Саратов. Заместник главният лекар ходил там наскоро. Записа ми улицата и номера.

Веднага се появиха много ангажименти, въпроси: кога заминава параход, как да намерят билет, трябва да пригответ багажа, да се снабдят с продукти, да вземат назаем пари, да се уреди някаква командировка.

Людмила Николаевна замина без багаж и без продукти, почти без пари, качи се на парахода без билет, сред общата навалица и суетня.

Отнесе само спомена за сбогуването с майка си, с мъжа си, с Надя в тъмната есенна вечер. Зашумяха край бордовете черните вълни, югоизточният вятър бълсна, нададе вой, подхвана пръските речна вода.

---

[1] Централна комисия за подобряване бита на учените. — Б.пр.

↑

Секретарят на областния комитет на една от окупирани от германците области в Украйна Дементий Трифонович Гетманов бе назначен за комисар на формиращия се в Урал танков корпус.

Преди да замине за местоназначението си, Гетманов отскочи с един „Дъглас“ до Уфа, където бе евакуирано семейството му.

Другарите от Уфа се бяха грижили за семейството му: битовите и жилищните условия бяха добри. Съпругата на Гетманов, Галина Терентиевна, която преди войната страдаше от лоша обмяна на веществата и беше доста пълна, не бе отслабнала, дори още бе понапълняла. Двете им дъщери и малкият син, който още не ходеше на училище, изглеждаха здрави.

Гетманов остана в Уфа пет дена. Преди да замине, дойдоха да се сбогуват неколцина негови близки: по-малкият брат на жена му, заместник-началник на административния отдел при Украинския съвет на народните комисари, старият другар на Гетманов, киевчанинът Машук, служител в органите на сигурността, и баджанакът на Дементий Трифонович, отговорният работник от отдела по пропагандата на украинския Централен комитет Сагайдак.

Сагайдак пристигна към десет и половина, когато децата вече си бяха легнали, затова гостите си приказваха тихичко. Гетманов каза:

— Абе, другари, защо не ударим по гълтка московска скоросмъртница?

У Гетманов всичко поотделно беше едро — побеляващата буйнокоса тиковидна глава, високото, обширно чело, месестият нос, китките на ръцете, пръстите, раменете, дебелият мощн врат. Но целият, скроен от едри и массивни части, беше дребен на ръст. И странно: на едрото му лице особено привличаха и се запомняха малките очи, те бяха тесни, едва се виждаха изпод подутите клепачи. Цветът им беше неясен — не можеше да се определи кое е повече: сивото или светлосиньото. Но в тях натежаваше пронизващото, живото, една могъща проницателност.

Галина Терентиевна леко повдигна едрото си тяло и излезе от стаята, тогава мъжете се умълчаха, както става често и в селска къща, и в градска компания в момента, когато на масата ще се появи алкохол. Скоро Галина Терентиевна се върна с поднос. За чудене беше как пълните й ръце за няколко минути бяха успели да отворят толкова консервени кутии, да съберат такова бутилки и чаши.

Машук огледа стените, по които висяха украински пъстротъкани платна, погледна широкия диван, гостоприемните бутилки и консервени кутии и каза:

— А аз си спомням този диван във вашия апартамент, Галина Терентиевна, моите поздравления, че сте успели да го докарате, явно личи организационният ви талант.

— Хем забележи — каза Гетманов, — когато са се евакуирали, мен вече ме нямаше вкъщи — всичко сама!

— Ех, земляци, че няма да го оставя на германците я — отговори Галина Терентиевна. — И Дима е свикнал с него, дойде си от заседание на бюрото на областния комитет и право на дивана, да чете материалите.

— Ами, чете! Спи — каза Сагайдак.

Тя пак отиде в кухнята и Машук полутласно, заговорнически подхвърли на Гетманов:

— Ох, представям си с каква военна докторица ще се запознае Дементий Трифонович...

— А, ще си отземе той от живота — каза Сагайдак.

Гетманов не им остана длъжен:

— Я стига, вие пък да не сте инвалид?

— Че как — каза Машук, — ами кой в Кисловодск се прибираше в три часа през нощта?

Гостите се разсмяха и Гетманов уж между другото, но втренчено погледна шурея си.

Влезе Галина Терентиевна, огледа кискащите се мъже и издума:

— Да не излезе човек, веднага почвате да учите горкия Дима на разни калпазанъци.

Гетманов се зае да налива водка в чашите и всички угрижено си заизбираха мезета.

Гетманов погледна портрета на Сталин на стената, вдигна чашката си и произнесе:

— Е, другари, първата наздравица е за нашия баща — нека ни е здрав.

Изрече тези думи с леко грубоват, свойски глас. Този простодушен тон идеше да покаже, че макар на всички да е известно величието на Stalin, съbralите се около тази маса хора пият за него преди всичко от обич към обикновения, скромен и отзивчив човек. И Stalin от портрета, примижал, оглеждайки трапезата и разкошния бюст на Галина Терентиевна, сякаш мълвеше: „Я, момчета, да си разпала лулата, па ще седна с вас“.

— Тъй, тъй, хай наш батько живёт^[1] — каза братът на домакинята, Николай Терентиевич. — Какво щяхме да правим без него?

Вдигнал чашката до устата си, той хвърли едно око на Сагайдак, дали и той няма да каже нещо, но Сагайдак погледна портрета: „Какво да приказваме, тате, ти знаеш всичко“ — и отпи. Всички отпиха.

Дементий Трифонович Гетманов беше роден в Ливен, Воронежка област, но имаше стари връзки с украинските другари, тъй като дълги години бе прекарал на партийна работа в Украйна. Връзките му с Киев бяха укрепени чрез женитбата му с Галина Терентиевна — многобройните ѝ родници заемаха видни постове в партийния и съветски апарат на Украйна.

Жivotът на Дементий Трифонович беше доста беден откъм външни събития. Не беше участвал в Гражданската война. Не бяха го преследвали жандарми, царският съд никога не бе го пращал на заточение в Сибир. На конференции и конгреси обикновено четеше докладите си. Четеше добре, без запъване, изразително, макар че друг ги пишеше. Вярно, че бяха лесни за четене, печатаха ги с едри букви, през два интервала, и името на Stalin открояваха със специалната червена лента. Навремето той беше схватливо, дисциплинирано момче, искаше да запише машиностроителния институт, но го мобилизираха в органите на сигурността и скоро стана лична охрана на секретаря на краевия комитет. После му гласуваха доверие и го изпратиха в партийна школа, а по-късно го взеха на работа в партийния апарат — отначало в организационно-инструкторския отдел на краевия комитет, после в управление „Кадри“ на Централния комитет. След година стана инструктор на отдела за ръководни кадри. А малко след трийсет

и седма го издигнаха за секретар на областен комитет на партията, или както казваха — за стопанин на областта.

Неговата дума можеше да реши съдбата на завеждащ университетска катедра, на инженер, на директор на банка, на председател на профсъюз, на селско колективно стопанство, на театрална постановка.

Доверието на партията! Гетманов знаеше огромното значение на тези думи. Партията му бе гласувала доверие! Целият му житейски труд, без да е белязан нито с велики книги, нито с прочути открытия, нито със спечелени битки, беше труд огромен, упорит, целеустремен, особен, винаги напрегнат, без сън и покой. Основният и висш смисъл на този труд се състоеше в това, че го изискваше партията, че Гетманов го полагаше в името на партийните интереси. Основната и висша награда за този труд се състоеше в едно — в доверието на партията.

Духът на партийността, интересите на партията трябваше да ръководят неговите решения при всякакви обстоятелства, независимо дали се отнасяше за съдбата на дете, настанявано в интернат, за реорганизация на катедра по биология в университета, за изселване на задруга, произвеждаща бакелитови изделия, от помещение, принадлежащо на библиотеката. Духът на партийността трябваше да е водещ в отношението на ръководителя към работа, към книга, към картина и затова, колкото и да му беше трудно, трябваше без колебание да си отказва привична работа, любима книга, ако интересите на партията влизаха в противоречие с личните му симпатии. Но Гетманов знаеше: съществува по-висока степен на партийност; в нея най-важното е човек да няма нито склонности, нито симпатии, които да влязат в противоречие с духа на партийността — всичко близко и скъпо на партийния ръководител му е близко и скъпо именно и само защото изразява духа на партийността.

Жестоки, сурови бяха понякога жертвите, които Гетманов принасяше на олтара на партийния дух. Нямаха значение нито земляците, нито учителите, на които дължиш много от детинство, не можеше да се съобразяваш нито с обич, нито с жал. В тази работа не можеше да те вълнуват думи като „обърнал гръб“, „не подкрепил“, „погубил“, „предал“. Но духът на партийността се проявява тъкмо във факта, че жертвоготовност не е нужна; не е нужна, защото личните

чувства — обич, дружба, землячество — естествено не могат да се запазят, щом противоречат на духа на партийността.

Незабележим е трудът на хората, облечени с доверието на партията. Ала той е труд огромен — трябваше да отдаваш ума и душата си щедро, безрезервно. Силата на партийния ръководител не изискваше да имаш талант на учен, дарба на писател. Тя бе над таланта, над дарбата. Столици хора, притежаващи дарба на изследователи, на певци, на писатели, трепетно слушаха ръководещата, решаващата дума на Гетманов, нищо че Гетманов не само не умееше да пее, да свири на пиано, да създава театрални постановки, ами нямаше и вкус, и душевна вгълбеност, за да разбира произведенията на науката, поезията, музиката, живописта... Силата на неговата решаваща дума се състоеше в обстоятелството, че партията му бе поверила интересите си в областта на културата и изкуството.

Такава огромна власт, каквато притежаваше той, секретарят на областната партийна организация, едва ли би могъл да притежава народен трибун, мислител.

Гетманов смяташе, че най-дълбоката същина на понятието „доверие на партията“ се изразява в мнението, чувството, отношението на Сталин. В неговото доверие към съратници, народни комисари, маршали се криеше същината на партийната линия.

Гостите разговаряха най-вече за новата военна работа, която предстоеше на Гетманов. Те разбираха, че Гетманов би могъл да разчита на по-високо назначение — хора с неговото партийно положение при преминаване на военна работа обикновено ставаха членове на военни съвети на армии, а понякога дори на фронтове.

Когато получи назначението за корпуса, Гетманов се разтревожи и огорчи, чрез един приятел, член на Оргбюрото на ЦК, поразузна дали някой горе не е недоволен от него. Но май нямаше нищо тревожно.

Тогава Гетманов намери утеша в добрите страни на своето назначение — нали на танковите войски предстои да решават съдбата на войната, на тях предстои да се изявят в решаващите направления. В танков корпус не биха пратили кого да е, един посредствен ръководител по-скоро ще го пратят като член на военен съвет на някоя изпаднала армия на второстепенен участък, а не в танков корпус. Така

партията му изразява доверието си. Но все пак беше огорчен: много му харесваше да застава с униформата пред огледалото и да произнася:

Член на Военния съвет на армията, бригаден комисар Гетманов.

Кой знае защо, най-силно го дразнеше командирът на корпуса — полковник Новиков. Никога не беше виждал полковника, но всичко, което знаеше и научаваше за него, не му харесваше.

Приятелите, насядали около трапезата му, разбираха неговото настроение и всичко, което говореха за новото назначение, му беше приятно.

Сагайдак каза, че най-вероятно ще пратят корпуса край Сталинград, че командаващият Сталинградския фронт генерал Ерьоменко е познат на другаря Stalin още от Гражданската война, от Първа конна армия, двамата често разговарят по прекия телефон, а когато Ерьоменко е в Москва, другарят Stalin го приема. Наскоро командаващият гостувал на другаря Stalin във вилата му край Москва и разговорът им продължил два часа. Добре е да воюваш под командването на човек, към когото другарят Stalin се отнася с такова доверие.

После казаха, че Никита Сергеевич помни Гетманов от работата му в Украйна и че за Гетманов ще бъде голям късмет да се случи на фронт, където Никита Сергеевич е член на военен съвет.

— Неслучайно — каза Николай Терентиевич — другарят Stalin е изпратил в Сталинград Никита Сергеевич, решаващ фронт е, кого друг да прати?

Галина Терентиевна игриво се обади:

— А да не би другарят Stalin случайно да изпраща моя Дементий Трифонович в танковия корпус?

— Хайде сега — не скри огорчението си Гетманов, — за мен да стана комисар на корпус е все едно от първи секретар на областен комитет да израсна до секретар на районен комитет. Какво му е радостното?

— Не, не — сериозно възрази Сагайдак. — В това назначение личи доверието на партията. Районен комитет, ама не какъв да е, не селски, а Магнитогорски, Днепродзержински. Корпус, ама не какъв да е — танков!

Машук каза, че комантирът на корпуса, в който е изпратен за комисар Гетманов, е назначен насърто, по-рано е командвал

съединения. Казал му го един човек от фронтовия специален отдел, който тия дни идвал в Уфа.

— И друго ми каза — продължи Машук, но сам се пресече: — Ама какво да ви разправям, Дементий Трифонович, вие сигурно знаете за него повече, отколкото той самият.

Гетманов силно присви своите и без това тесни, пронизващи, умни очи, помръдна месестите си ноздри и каза:

— Е, чак пък повече...

Машук едва забележимо се поусмихна и всички на масата забелязаха подсмиването му. Странно, необяснимо: макар че Машук се падаше шурей на Гетманов, свой човек в семейството му, макар че при семейните срещи се проявяваше като скромен симпатяга и шегаджия, Гетманови някак напрегнато слушаха неговия мек, любезен глас, гледаха тъмните му, спокойни очи и бледото, издължено лице. И самият Гетманов чувстваше това и не се учудваше, разбираше каква сила стои зад гърба на Машук — той знаеше неща, които дори и Гетманов понякога не подозираше.

— Е, та какъв човек е? — попита Сагайдак.

Гетманов снизходително отговори:

— Ами нищо особено, издигнал се е през войната.

— Не е ли бил в номенклатурата? — усмихна се братът на домакинята.

— Е, бил е — Гетманов махна с ръка. — Но е полезен човек, казват, че бил добър танкист. Началник-щаб на корпуса е генерал Неудобнов. Запознах се с него на осемнайсетия конгрес на партията. Умен човек.

Машук каза:

— Иларион Инокентиевич Неудобнов ли? Че как, знам го. При него започнах работа, после животът ни раздели. Преди войната го срещнах в приемната на Лаврентий Павлович.

— Е, разделил ви животът — позасмя се Сагайдак. — Ти подхождай диалектично, търси тъждеството и единството, а не противоположностите.

Машук се обади:

— Странно се подреждат работите по време на война, някакъв си полковник — командир на корпус, а генерал Неудобнов му става подчинен!

— Няма военен опит. Какво да се прави, и това се взема предвид — каза Гетманов.

А Машук продължи да се чуди:

— Та това е Неудобнов, ей, само от една негова дума колко неща зависеха! Член на партията отпреди революцията, огромен опит във военната и държавната работа! По едно време мислехме, че ще стане член на колегията!

Останалите гости го подкрепиха.

Сега беше удобно да изразят съчувствоето си към Гетманов под формата на съчувствие към Неудобнов.

— Да, войната ни обърка живота, дано по-скоро свърши — каза братът на домакинята.

Гетманов насочи дланта си с разперени пръсти към Сагайдак и попита:

— Вие нали познавахте Кримов, един московчанин, веднъж в Киев изнесе доклад за международното положение пред лекторската група на ЦК?

— Дето беше дошъл преди войната ли? Тоя уклонист? Навремето май беше работил в Коминтерна?

— Тъкмо той. Та моят командир смята да се жени за бившата му жена.

Тази новина кой знае защо разсмя всички, макар че никой не познаваше нито бившата жена на Кримов, нито командира на корпус, който смятал да се жени за нея.

Машук каза:

— Да, зетчето ни неслучайно е получило първата си закалка при нас, в органите. Вече знае и за женитбата.

— Дума да няма, яко пипа — обади се и Николай Терентиевич.

— Че как... Върховното командване не обича заплесите.

— А, хич не е заплес нашият Гетманов — потвърди и Сагайдак.

Машук произнесе сериозно и делнично, сякаш се пренесе в служебния си кабинет:

— Помня го тоя Кримов още от времето, когато идва в Киев — неясен човек. От памтивека е оплетен във връзки с десните и с троцкистите. Не е зле да го попроучим...

Той говореше простодушно и откровено, тъй простишко, както би говорил за работата си директор на трикотажна фабрика или

преподавател в техникум. Но всички разбираха, че тази непосредственост, свободата, с която говори той, са само привидни — Машук най-добре знаеше за какво може и за какво не може да се говори. А Гетманов, който също обичаше да смайва събеседниците си с простота и откровеност, добре знаеше какви съкровени потайности мълчат под повърхността на живия, непосредствен разговор.

Сагайдак, който обикновено биваше по-зает, по-угрижен и по-серизен от другите гости, не искаше да изгуби лекото си настроение, затова весело обясни на Гетманов:

— Жена му затуй го е зарязала я, че е недостатъчно проверен.

— То да е затуй, пак бива — отвърна Гетманов. — Ама ми се чини, че този мой командир се жени за съвършено чужд човек.

— Е, какво толкоз, да ти имам грижите — намеси се Галина Терентиевна. — Важното е да се обичат.

— Вярно, че любовта е най-важното, това всеки го знае — каза Гетманов, — но има и неща, които някои съветски хора забравят.

— Ха, добре го каза — подкрепи го Машук, — не ни е позволено нищо да забравяме.

— А после се чудят защо ЦК не ги бил утвърдил, защо тъй, па защо инак. Пък самите те не ценят доверието.

Неочаквано Галина Терентиевна изненадано, напевно произнесе:

— Просто ви се чудя, като ви слушам, сякаш не сме във война, ами единствените ви грижи са за коя се женел тоя командир и какъв бил бившият съпруг на бъдещата му жена. Ти с кого се готовиш да воюваш, а, Дима?

Тя присмехулно погледна мъжете, красивите ѝ кафяви очи някак приличаха на тесничките очи на мъжа ѝ — изглежда, тъкмо с проницателността си.

Сагайдак тъжно издума:

— Къде ти, ще забравим за войната... Нашите братя и синове са тръгнали на война откъде ли не — от последната колхозна къщица чак до Кремъл. Войната ни е велика, отечествена.

— Синът на другаря Сталин е летец изтребител, и на другаря Микоян синът воюва в авиацията, чухах, че и синът на Лаврентий Павлович бил на фронта, само не знам в какъв род войски. На, и Тимур Фрунзе бил лейтенант, май в пехотата... После, и на тази синът, на Долорес Ибарури, загинал край Стalingрад.

— На другаря Сталин и двамата му синове са на фронта — каза братът на домакинята. — Вторият, Яков, командавал артилерийска батарея. По-точно той е първият, Васка е малкият, Яков — големият. Горкото момче, пленили го.

Той замълча, почувствал, че е подхванал въпрос, който според по-старшите другари не е редно да се обсъжда.

За да премахне неловкото мълчание, Николай Терентиевич простодушно и безгрижно избъбри:

— Между другото, германците подхвърлят напълно лъжливи листовки, че уж Яков Stalin на драго сърце им давал показания.

Но пустотата около него стана още по-неприятна. Беше заговорил за неща, за които не беше редно да се споменава нито на шега, нито на сериозно, за които трябваше да се мълчи. Ако някому би хрумнало да се възмути от слуховете за отношенията между Йосиф Висарионович и жена му, този искрен опровергател на слухове би се изложил не по-малко от самия клюкар — дори разговор за това беше недопустим.

Гетманов изведнъж се извърна към жена си и каза:

— Сърцето ми е там, където другарят Stalin е взел делото в ръцете си, и то го е взел здраво, а виж — да му мислят германците.

А Николай Терентиевич с виновен поглед затърси погледа на Гетманов.

Но, разбира се, на тази трапеза не бяха се събрали лекомислени хора, пък и не бяха се събрали за това — от една неловка ситуация да подхващат сериозна история, следствие.

За да подкрепи Николай Терентиевич пред Гетманов, Сагайдак каза с добродушна и приятелска интонация:

— Точно тъй, прав сте, ние пък дайте да помислим как да не направим глупости в нашата си работа.

— И да не дрънкаме каквото не тряба — добави Гетманов.

Като изказа почти направо своя упрек, а не го премълча, Гетманов подчертка, че прощава на Николай Терентиевич, и Сагайдак и Машук одобрително кимнаха.

Николай Терентиевич знаеше, че тази глупава грешка ще се забрави, но знаеше също, че няма да се забрави напълно. Някой ден ще се случи да се заговорят за кадри, за издигане, за особено отговорно поръчение и тогава при името на Николай Терентиевич и Гетманов, и

Сагайдак, и Машук ще закимат, но същевременно едва-едва ще се поусмихнат и на въпроса на педантичния събеседник ще отговорят: „Е, май е мъничко лекомислен“ — и ще илюстрират мнението си с крайчеца на малкото си пръстче.

Нейде дълбоко в душата си всички разбираха, че приказките на германците за Яков не са чак толкова лъжливи. Но именно затова не биваше да засягат тази тема.

Особено добре се ориентираше в тези въпроси Сагайдак. Той дълго време бе работил във вестник, отначало като завеждащ отдел „Информация“, после бе водил селскостопанския отдел, а след това около две години беше главен редактор на републиканския вестник. Смяташе, че основната цел на неговия вестник е да възпитава читателя, а не да дава неподбрана, хаотична информация за най-различни, често случайни събития. Ако главният редактор Сагайдак сметнеше за целесъобразно да не обрне внимание на някое събитие, да премълчи факта за жестоко ниска реколта, за идейно неиздържана поема, за формалистична картина, за мор по животните, за земетресение или гибел на линеен кораб, да не види силата на някая океанска вълна, внезапно помела от земята хиляди хора, или огромен пожар в мина — това значеше, че тези събития нямат значение за него и той намира за ненужно да занимава с тях читатели, журналисти и писатели. Понякога се налагаше да обясни по особен начин едно или друго събитие — често обясненията му биваха поразително смели, необичайни, противоречащи на човешките представи. Той смяташе, че неговата редакторска сила, опит, умение се изразяват в способността му да внушава на читателите необходими, служещи на възпитателни цели възгледи.

Когато по време на масовата колективизация се породиха груби увлечения и крайности, преди излизането на Стalinовата статия „Главозамайване от успехите“ Сагайдак писа, че гладът в периода на масовата колективизация бил възникнал, понеже кулаците на инат са заравяли житото, на инат не са яли и затова са подпухвали, напук на държавата са умирали с цели села, с все децата, старците и бабите.

И същевременно поместваше материали, как в колхозните ясли децата всеки ден се хранят с кокоши бульон, пирожки и оризови кюфтета. А децата слабееха и подпухваха.

Избухна войната — една от най-жестоките и страшни войни, сполетели Русия през нейния хилядолетен живот. И ето че особено жестоките изпитания от първите седмици, месеци на войната, нейният изтребителен огън поставиха на първо място реалното, истинското, фаталното течение на събитията, войната определяща всички съди, дори съдините на партията. Това съдбовно време мина. И начаса драматургът Корнейчук обясни в своята писка „Фронт“, че несполучките във войната са били причинени от глупавите генерали, несъумели да изпълнят указанията на висшето, недопускащо грешки командване.

Тази вечер не само на Николай Терентиевич бе съдено да преживее неприятни минути. Както прелистваше големия албум с кожена подвързия, на чиито дебели картонени страници бяха налепени снимки, Машук изведнъж така изразително повдигна вежди, че всички неволно се наведоха над албума. На една снимка беше Гетманов в своя кабинет в областния комитет отпреди войната — седеше зад просторно като степ писалище в гимнастърка — полувоенен модел, а над него бе окачен портрет на Сталин, огромен, какъвто може да има само в кабинет на секретар на областен комитет. Лицето на Сталин беше нашарено с цветни моливи, под брадичката му беше нарисувана синя еспаньолка, на ушите му висяха небесносини обеци.

— Леле, това хлапе! — възклика Гетманов и дори някак по женски плесна с ръце.

Галина Терентиевна се притесни и заповтаря, оглеждайки гостите:

— Хем, знаете ли, снощи преди да си легне, ми рече: „Аз обичам чичко Stalin колкото татко“.

— Абе, детинска лудория — каза Сагайдак.

— Не, не е лудория, това е злостно хулиганство — въздъхна Гетманов.

Той изпитателно погледна Машук. И двамата в тази минута си спомниха един и същи случай отпреди войната — племенникът на техен земляк, студент в политехниката, в общежитието стрелял с въздушна пушка по портрета на Stalin.

Те знаеха, че студентът се е шегувал, не е имал никакви политически, терористични цели. Землякът им, чудесен човек, директор на МТС, бе помолил Гетманов да спаси племенника му.

След заседанието на бюрото на областния комитет Гетманов заговори с Машук за това дело.

Машук каза:

— Дементий Трифонович, не сме деца — има ли значение, дали е виновен, или не е... Но ако прекратя делото, утре ще съобщят в Москва, може би дори на самия Лаврентий Павлович: Машук се отнесе либерално към случката със стрелбата по портрета на великия Сталин. Днес съм в този кабинет, а утре — лагерна прашинка. Вие искате ли да поемете отговорността? И за вас ще кажат: днес по портрета, а утре по човека, дали на Гетманов момчето нещо му е симпатично, или постъпката му харесва? А? Ще я поемете ли?

След месец-два Гетманов попита Машук:

— Е, какво става с нашия стрелец?

Машук спокойно го изгледа и отговори:

— Не си струва да питате за него, излезе дolen тип, кулашко изчадие, призна си на следствието.

И сега Гетманов, изпитателно взрян в Машук, повтори:

— Не, не е лудория това.

— Е, хайде сега — издума Машук, — момчето няма и пет годинки, все пак трябва да вземаме предвид и възрастта.

Тъй задушевно, че всички почувстваха топлотата на думите му, Сагайдак каза:

— Право да ви кажа, не ми стигат силите да бъда принципен към децата си... Трябва, но не съм толкова силен. Грижата ми е най-вече да са здрави...

Всички съчувствоно погледнаха Сагайдак. Той беше нещастен баща. По-големият му син Виталий още в девети клас тръгна по лош път, веднъж го задържа милицията за участие в ресторантски скандал и баща му бе принуден да се обади на заместник народния комисар по вътрешните работи, за да се потули скандалната история, в която бяха участвали синове на видни хора — генерали, академици, дъщерите на един писател и на народния комисар по земеделието. Когато започна войната, синът на Сагайдак искаше да отиде в армията доброволец и баща му уреди да го приемат в двегодишното артилерийско училище. Виталий бе изключен от него за недисциплинираност, заплашиха го, че ще го изпратят на фронта в наказателна рота.

Сега младият Сагайдак вече месец учеше в минохвъргачното училище без никакви произшествия — баща му и майка му се радваха и се надяваха, но все ги гризеше тревога.

Вторият син на Сагайдак, Игор, на двегодишна възраст преболедува от детски паралич и последствията от тази болест го превърнаха в инвалид — ходеше с патерици, сухите му тънки крачета бяха безсилни. Игорьок не можеше да ходи на училище, учителите идваха вкъщи, той се учеше с удоволствие и старателно.

Нямаше прочут невропатолог не само в Украйна, но и в Москва, Ленинград, Томск, с когото семейство Сагайдак да не бяха се съветвали за Игорьок. Нямаше ново чуждестранно лекарство, което Сагайдак да не бе издействал чрез търговски представителства или посолства. Той знаеше: би могло и би било редно да го упрекват за прекомерната му родителска обич. Но същевременно знаеше, че грехът му не е смъртен грях. Нали и той, сблъсквайки се със силното бащинско чувство у някои областни ръководители, имаше предвид, че хората от нов тип изпитват особено дълбока обич към децата си. Знаеше — и на него ще бъде простена захарката, доведена от Одеса със самолет при Игорьок, и билката от някакъв свят далекоизточен старец, пристигнала в Киев със специален правителствен куриер.

— Нашите вождове са особени хора — проговори Сагайдак, — не говоря за другаря Сталин, за него изобщо няма какво да говорим, но най-близките му помощници... Дори и по този въпрос винаги съумяват да поставят партията над бащинското чувство.

— Да, те разбират, че не от всекиго могат да искат същото — каза Гетманов и така намекна за строгостта, която бе проявил един от секретарите на ЦК спрямо своя компрометиран син.

Разговорът за децата потръгна с нов тон, задушевно и простодушно.

Човек би помислил, че цялата вътрешна сила на тези хора, цялата им способност да се радват са свързани само с румените бузки на техните Танечки и Виталиковци, с техните добри бележки в училище, с благополучното преминаване от курс в курс на техните Владимировци и Людмили.

Галина Терентиевна заговори за своите дъщери:

До четиригодишна възраст Светлана имаше крехко здраве — колити, колити, измъчи се това дете. А я излекувахме само с едно —

стъргани ябълки.

Гетманов добави:

— Днес преди училище ми каза: „В нашия клас мен и Зоя ни наричат генералски щерки“. А Зоя, ей, нахално момиче, се смее: „Чудо голямо, много важно — генералска щерка! В нашия клас имаме маршалска дъщеря — ей това е вече нещо!“

— Виждате ли — весело се обади Сагайдак, — не можем им угоди. Игор тия дни ми заяви: „Трети секретар — хайде де, не си голяма птица“.

И Микола би могъл да разкаже за децата си много смешни и весели неща, но той знаеше, че не е редно да разказва за схватливостта на своите деца, когато се говори за схватливостта на Игор Сагайдак и дъщерите на Гетманов.

Машук замислено произнесе:

— На нашите бащи на село им беше лесно с децата.
— И все пак обичаха децата си — каза братът на домакинята.
— Ex, дума няма, обичаха ги, ама и пердашеха, поне мен ме пердашеха.

Гетманов проговори:

— Спомних си как покойният ми баща през петнайсета година тръгна на война. Какво си мислите вие, стигна доunterофицер и имаше два Георгиевски кръста. Мама го стегна, сложи му в мешката партенки, долна фланела, твърдо сварени яйца, хлебец, а ние със сестра ми лежим на миндерите и гледаме как той на разсъмване за последен път седи до масата. Напълни кацата в пруста с вода, нацепи дърва. Мама после все това си спомняше.

Той си погледна часовника и каза:

— Охо...
— Значи, утре — каза Сагайдак и стана.
— Самолетът е в седем часа.
— От гражданското летище ли?

Гетманов кимна.

— По-добре е — каза Николай Терентиевич и също стана, — че до военното са петнайсет километра.

— Какво значение има това за един войник — отвърна Гетманов.

Взеха да се сбогуват, отново се вдигна врява, засмяха се, прегърнаха се, а вече в коридора, когато всички гости бяха вече

облечени и с калпаци, Гетманов проговори:

— Войникът може да свикне с всичко — с пушек се грее, с шило се бръсне, дето има една приказка. С едно не може да свикне човекът — да живее разделен от децата си.

И по гласа му, по израза на лицето, по погледите на гостите пролича, че наистина с това шега не бива.

---

[1] Да ни е жив тате (укр.). — Б.пр. ↑

През нощта Дементий Трифонович, облечен във военна униформа, седеше до масата и пишеше. Жена му се бе наместила до него по пеньоар, следеше ръката му. Той сгъна писмото и каза:

— Това е до началника на крайздрава^[1], ако ти потрябва специализирано лечение, да заминеш за консултация. Брат ти ще ти уреди пропуск, а той само ще ти даде талон.

— А написа ли пълномощно за получаване на лимита? — попита жена му.

— Няма нужда — отговори той, — обади се на началника на административния отдел в областния комитет, а още по-добре направо на Пузиченко, ще ти свърши работа.

Прегледа купчинката написани писма, пълномощни, бележки и каза:

— Ето, май това е всичко.

Помълчаха.

— Страх ме е за тебе, любими — каза тя. — На война отиваш.

Той стана, проговори:

— Пази се, пази децата. Сложи ли коняка в куфара?

Тя отговори:

— Сложих го, сложих го. Спомняш ли си как преди две години пак тъй на разсъмване ми дописваше пълномощните, тогава отлиташе за Кисловодск?

— Сега в Кисловодск са германците — каза той.

Гетманов пообиколи стаята, ослуша се.

— Спят ли?

— Разбира се, че спят — каза Галина Терентиевна.

Отидоха в стаята на децата. Беше странно как тези две пълни, массивни фигури се движат безшумно в полумрака. Върху бялото платно на възглавниците се тъмнееха главите на спящите деца. Гетманов се вслуша в дишането им.

Притисна длан до гърдите си, за да не беспокоя спящите с гръмките удари на сърцето си. Тук, в полумрака, изпитваше трепетно и

пронизващо чувство на нежност, тревога, жал към децата. Страшно му се искаше да прегърне сина си, дъщерите, да целуне сънените им лица. Тук изпитваше безпомощна нежност, безразсъдна любов, тук беше стъпisan, смутен, слаб.

Не го плашеха, не го вълнуваха мислите за предстоящата му нова за него работа. Често му се бе случвало да захваща нова работа и лесно бе намирал онази правилна линия, която беше и основната. Знаеше — и в танковия корпус ще съумее да я проведе.

Ала как и тук да съчетае желязната твърдост, непоколебимостта с нежността, с обичта, която не знае нито закон, нито линия?

Извърна се да погледне жена си. Тя стоеше, подпряла по селски бузата си с длан. В полумрака лицето ѝ изглеждаше отслабнало, младо, то беше такова, когато за пръв път след женитбата си отидоха на море и живяха в почивната станция „Украйна“, на самите скали, надвиснали над брега.

Под прозореца деликатно свирна автомобил — беше пристигнала колата на областния комитет. Гетманов отново се обърна към децата и разпери ръце — този жест изрази неговата безпомощност пред надвилото го чувство.

В коридора след прощалните думи и целувки облече кожухчето, сложи си калпака и почака шофьорът да изнесе куфарите.

— Е, това е — каза, после внезапно свали калпака, пристъпи до жена си, отново я прегърна. И в това ново, последно сбогуване, когато през полуотворената врата, смесвайки се с домашната топлина, нахлюваше влажният и студен въздух от улицата, когато грапавата, щавена кожа на кожухчето се допря до ароматната коприна на пеньоара, двамата почувстваха, че животът им, който бяха смятали за едно цяло, внезапно се разцепи на две — и скръб опари сърцата им.

---

[1] Краеви отдел по здравеопазването. — Б.пр. ↑

В Куйбишев Евгения Николаевна Шапошникова се настани у една бабичка, германката Жени Хенриховна Хенрихсон, която навремето бе работила като възпитателка у семейство Шапошникови.

Странно чувство споходи Евгения Николаевна, когато след Сталинград се озова в тихата стаичка, до старицата, която не спираше да се чуди как тъй момиченцето с плитките бе станало млада жена.

Жени Хенриховна живееше в полуутъмна стаичка, предназначена някога за прислугата в големия апартамент на богат търговец. Сега във всяка стая живееше семейство, като стаята се делеше с параванчета, пердeta, килими, облегалки на дивани на стайчета и кътчета, в които хората спяха, хранеха се, приемаха гости, пак тук медицинска сестра биеше инжекции на парализиран старец.

Вечер кухнята бръмваше като кошер от гласовете на обитателите.

На Евгения Николаевна харесваше тази кухня с опушени сводове, с червено-черните пламъчета на примусите.

Сред бельото, съхнещо по въженцата, сновяха обитателите по пеньоари, ватенки, гимнастърки, святкаха ножове. Приведени над корита и легени, перяха жени, над тях се кълбеше пара. Никога не палеха просторната печка, нейните облицовани с плочки страни хладно се белееха — като снежни склонове на угаснал в минала геологическа епоха вулкан.

В апартамента живееше семейството на заминал за фронта работник товарач, семейството на гинеколог, на инженер от секретния завод, една самотна майка — касиерка в разпределителя^[1], вдовицата на убит на фронта бръснар, комендантът на пощата, а в най-голямата стая — бившия хол, живееше директорът на поликлиниката.

Апартаментът беше обширен като град, имаха си дори свой малоумен — кротко старче с очи на мило, добро кученце.

Хората живееха в тясна близост, но всеки за себе си, не твърде задружно, с кавги и сдобрявания, криеха един от друг живота си, а понякога шумно и щедро го споделяха във всичките му подробности със съседите.

На Евгения Николаевна ѝ се дощяваше да нарисува не предметите, не хората, а чувството, което те пораждаха у нея.

Това чувство беше сложно и неразбираемо, вероятно и велик творец не би могъл да го изрази. То се пораждаше от съединяването на могъщата сила на народа и държавата с тази тъмна кухня, с нищетата, клюките, дребнавостта, от съчетаването на смъртоносната военна стомана с кухненските тенджери, с картофените обелки.

Това чувство начупваше линията, разкривяща очертанията, изливаше се в някаква външно безсмислена връзка от накъсани образи и светлинни петна.

Бабичката Хенрихсон беше същество плахо, кротко и услужливо. Тя носеше черна рокля с бяла якичка, бузките ѝ винаги бяха румени, макар че вечно беше полугладна.

В главата ѝ бяха живи спомените за лудориите на първокласничката Людмила, за смешните думички на малката Маруся, спомняше си и как двегодишният Митя влизал в трапезарията с престилчица и пляскайки с ръце, викал: „На бобяд! На бобяд!“

Сега Жени Хенриховна беше станала приходяща домашна помощничка в семейството на една зъболекарка, грижеше се за болната ѝ майка. Градският здравен отдел командироваше работодателката ѝ по за пет-шест дена из района и тогава Жени Хенриховна нощуваше в дома ѝ, за да обслужва безпомощната старица, която едвам се придвижваше след прекарания неотдавна инсулт.

Напълно ѝ липсваше чувство за собственост, постоянно се извиняваше на Евгения Николаевна, искаше от нея разрешение да отваря прозорчето заради нуждите на своя стар пъстър котарак. Основните ѝ интереси и вълнения бяха свързани с котарака — да не би съседите да му сторят нещо.

Съседът им инженер Драгин, началник-цех, гледаше със злобна насмешка сбръканото ѝ лице, нейната девствено стройна, съсухрена снага, пенснето ѝ, висящо на черно шнурче. Цялата му плебейска натура въставаше срещу старицата — задето бе все тъй предана на спомените си от миналото и с идиотски блажена усмивка разказваше как преди революцията водела възпитаниците си на разходка с карета, как придружавала „мадам“ във Венеция, Париж и Виена. Много от „душичките“, отгледани от нея, бяха станали деникинци, врангеловци,

бяха избити от нашите червени момчета, но на бабичката ѝ бяха интересни само спомените за скарлатините, дифтеритите, колитите, от които бяха боледували децата.

Евгения Николаевна казваше на Драгин:

— По-незлобив и кротък човек не съм срещала. Поязвайте, тя е най-добрата от всички хора, които живеят в апартамента.

Драгин втренчено, по мъжки откровено и нахално се взираше в очите на Евгения Николаевна и отговаряше:

— Пей, птиченце, пей. Вие, другарко Шапошникова, сте се продали на германците срещу жилищна площ.

Жени Хенриховна май не обичаше здравите деца. Особено често разказваше на Евгения Николаевна за най-хилавия си възпитаник, сина на някакъв еврейин фабрикант, пазеше си неговите рисунки, тетрадките му и се разплакваше всеки път, когато разказът стигаше до смъртта на това кротко дете.

У Шапошникови тя бе живяла преди много години, но помнеше всичките им галени имена и прокори, разплака се, когато научи за смъртта на Маруся; все пишеше с неразбираеми драскулки писмо на Александра Владимировна в Казан, но не можеше и не можеше да го завърши.

Наричаше хайвера от щука кавиар и разказваше на Женя как преди революцията възпитаниците ѝ получавали за закуска чаша силен бульон и парченце еленово месо.

Даваше цялата си дажба на котарака и го наречаше „мое скъпо сребърно дете“. Котаракът я боготвореше и макар че инак беше грубо, мрачно животно, щом я видеше, се преобразяваше, ставаше гальовен, весел.

Драгин току я питаше какво е отношението ѝ към Хитлер: „Вие сигурно се радвате?“, но хитрата бабичка се обяви за антифашистка и наречаше фюрера людоед.

При това за нищо не я биваше — не умееше да пере, да готви, а идеше ли в магазина, при покупката на кибрит продавачът вечно ѝ отрязваше от купона месечната дажба за захар или месо.

Съвременните деца никак не приличаха на възпитаниците ѝ от онова време, което тя наречаше „мирно“. Всичко се бе променило, дори игрите — момичетата от „мирното“ време играеха на серсо — с лакирани пръчици с шнурче подхвърляха гумени обръчи, играеха с

мека шарена топка, която носеха в специална бяла мрежичка. Днешните пък плуваха, играеха волейбол, а зиме със скиорски панталони — хокей, крещяха и свиреха с уста.

Те знаеха повече от Жени Хенриховна за разните издръжки и аборт, за придобити по мошенически начин работнически купони, за старши лейтенанти и подполковници, които носят от фронта мазнини и консерви на чужди жени.

Евгения Николаевна обичаше да слуша спомените на старата немкиня за детските ѝ години, за баща ѝ, за брат ѝ Дмитрий, когото Жени Хенриховна помнеше особено добре — беше боледувал от коклюш и дифтерит.

Веднъж Жени Хенриховна каза:

— Спомням си последните си господари през седемнайсета година. Мосю беше помощник на министъра на финансите — обикаляше трапезарията и говореше: „Всичко е погубено, палят именията, фабриките бездействат, валутата рухна, касите са ограбени“. И на, както сега вашето, цялото семейство се разпадна. Мосю, мадам и мадмоазел заминаха за Швеция, моят възпитаник отиде доброволец при генерал Корнилов, мадам плачеше: „По цели дни се сбогуваме, дойде краят“.

Евгения Николаевна печално се усмихна и нищо не отговори.

Една вечер дойде кварталният и връчи на Жени Хенриховна призовка. Старата германка си сложи шапката с бялото цвете, помоли Женечка да нахрани котарака и тръгна за милицията, а оттам на работа при майката на зъболекарката, обеща да се приbere на другия ден. Когато Евгения Николаевна си дойде от работа, стаята беше страшно разхвърляна, съседите ѝ казаха, че милицията окошарила Жени Хенриховна.

Евгения Николаевна отиде да попита какво ще стане с нея. В милицията ѝ казаха, че я изпращат с ешелон германци на север.

След още един ден дойдоха кварталният и домоуправителят, взеха една запечатана кошница, пълна със стари дрипи, пожълтели снимки и писма.

Женя отиде в НКВД^[2] да попита как да предаде за старицата дебелия ѝ шал. Човекът на гишето попита:

— Ами вие германка ли сте?

— Не, рускиня съм.

— Вървете си вкъщи. Не ни занимавайте с вашите въпроси.
— Донесла съм зимните ѹ дрехи...
— Разбрахте ли ме? — попита човекът от гишето толкова тихо,

че Евгения Николаевна се уплаши.

Същата вечер тя дочу разговора на съседите в кухнята — ставаше дума за нея.

Един глас каза:

— Все пак грозно постъпи.

Втори глас отговори:

— Аз пък мисля, че постъпи умно. Първо влезе с единия крак, после съобщи за бабата където трябва, изхвърли я и сега стаята е нейна.

Обади се мъжки глас:

— Каква ти стая, килерче е.

Четвърти глас подхвърли:

— Да, такава си опича работата и е на сметка да си я имаш вкъщи.

Участта на котарака беше печална. Докато хората спореха къде да го дянат, той клечеше в кухнята сънлив и потиснат.

— Я да го махаме тоя германец — казаха жените.

Драгин неочеквано заяви, че е готов да участва в храненето на котарака. Но котаракът не живя дълго без Жени Хенриховна — една съседка — дали случайно, дали в яда си — го попари с вряла вода и той умря.

---

[1] По време на войната — магазин, в който стоките се заплащат след представяне на съответни купони. — Б.пр. ↑

[2] Народен комисариат по вътрешните работи. — Б.пр. ↑

Самотният живот в Куйбишев харесваше на Евгения Николаевна.

Май за пръв път беше толкова свободна. Тя изпита това чувство на лекота и свобода въпреки тегобите на живота. Дълго време, докато не я бяха регистрирали, не получаваше купони и ядеше веднъж на ден в гостилницата с талони за обяд. От сутринта си мислеше за часа, когато ще влезе в гостилницата и ще ѝ дадат чиния супа.

През това време почти не се сещаше за Новиков. За Кримов мислеше по-често и по-дълго, почти постоянно, но вътрешната, сърдечната светлосила на тези мисли не беше голяма.

Споменът за Новиков пламваше и гаснеше, не я измъчваше.

Но веднъж на улицата видя отдалече някакъв висок военен с дълъг шинел и за миг ѝ се стори, че е Новиков. Задъха се, нозете ѝ омекнаха, обзелото я щастие я обърка. След минута разбра, че се е припознала, и веднага забрави за вълнението си.

А през нощта внезапно се събуди и си помисли:

„Защо ли не ми пише, нали знае адреса?“

Живееше сама, нямаше ги наблизо нито Кримов, нито Новиков, нито роднините ѝ. И ѝ се струваше, че тъкмо в тази свободна самота се състои щастието. Но само ѝ се струваше.

По това време в Куйбишев се намираха много московски народни комисариати, учреждения, редакции на московски вестници. Тук беше временната, евакуирана от Москва столица, с дипломатическия корпус, с балета на Большой театър, със знаменитите писатели, с московските конферансиета, с чуждестранните журналисти.

Всички тези хиляди московчани се бяха приютили в стайчета, в хотелски стаи, в общежития и вършеха обичайната си работа — завеждащите отдели, началниците на управления и главни управления, народните комисари ръководеха подчинените си и народното стопанство, извънредните и пълномощни посланици ходеха с разкошните си коли на приеми при ръководителите на съветската външна политика; Уланова, Лемешев, Михайлов радваха зрителите;

господин Шапиро — представителят на агенция „Юнайтед прес“, задаваше на пресконференциите коварни въпроси на началника на Совинформбюро Соломон Абрамович Лозовски; писателите пишеха кореспонденции за съветските и чуждестранните вестници и радиостанции; журналистите пишеха на военни теми по материали, събрани във военните болници.

Но битът на московчани тук бе съвършено променен — лейди Крипс, съпругата на извънредния и пълномощен посланик на Великобритания, на тръгване след вечерята, получена срещу талон в хотелския ресторант, увиваше във вестник недоядения хляб и бучките захар и ги отнасяше в стаята си; представителите на световните информационни агенции ходеха на пазара и в навалицата от ранени войници надълго и нашироко обсъждаха качеството на домашния тютюн, смукваха за опит от саморъчно свити цигари или пристъпваха от крак на крак, докато чакаха на опашка за обществената баня; писатели, прочути с гостоприемството си, обсъждаха световните проблеми на чашка домашна водка, отхапвайки за мезе от дажбения хляб.

Огромни учреждения се натикваха из тесните куйбишевски етажи; ръководители на най-големи съветски вестници приемаха посетители зад бюра, на които в извънслужебното време деца си пишеха домашните, а жени се занимаваха с шиене.

В тази смесица от държавна грамада и евакуирана бохема имаше нещо привлекателно.

Евгения Николаевна преживя много вълнения във връзка с регистрирането си.

Началникът на конструкторското бюро, в което започна работа, подполковник Ризин, висок мъж с тих, ромолящ глас, още от първите дни започна да въздиша за отговорността на началника, приел служител с неоформена регистрация. Ризин ѝ каза да отиде в милицията, даде ѝ документ, че е назначена на работа.

Чиновникът от районното отделение на милицията взе паспорта и документите на Евгения Николаевна, каза ѝ да отиде за отговор след три дена.

В определения ден Евгения Николаевна влезе в полуутъмния коридор, където седяха хора, очакващи да ги приемат, по лицата им бе изписан онзи особен израз, който имат само молители по паспортни и

регистрационни въпроси. Тя отиде до гишето. Женска ръка с нокти, боядисани с червено-черен лак, ѝ подаде паспорта, спокоен глас ѝ каза:

— Отказано ви е.

Хвана си ред, за да поговори с началника на паспортната служба. Хората на опашката си приказваха шепнешком и оглеждаха минаващите по коридора служителки с начервени устни, облечени във ватенки и с ботуши. Скърцайки с ботушите си, бавно мина човек с пардесю и таке, изпод шалчето му се подаваше яка на военна гимнастърка; той отключи английската или може би френската брава на вратата — беше Гришин, началникът на паспортната служба. Започна да приема. Евгения Николаевна забеляза, че хората, дочакали реда си, не се радваха, както става обикновено след дълго чакане, а, наблизили вратата, се озъртаха, сякаш искаха в последната минута да побегнат.

Докато чакаше, Евгения Николаевна се наслуша на разкази за дъщери, на които било отказано регистрирането при майките им, за някаква парализирана жена, на която отказали да я регистрират при брат ѝ, за друга, която дошла тук да се грижи за инвалид от войната и не получила регистрация.

Евгения Николаевна влезе в кабинета на Гришин. Той мълчаливо ѝ посочи стола, погледна документите ѝ, каза:

— Отказано ви е, какво искате от мен?

— Другарю Гришин — гласът ѝ трепереше. — Разберете, през цялото това време не ми дават купони.

Той я гледаше, без да мига, широкото му младо лице изразяваше замислено равнодушие.

— Другарю Гришин — гласът ѝ трепереше. — Помислете, какво излиза. В Куйбишев има улица „Шапошников“. Наречена е на баща ми, един от първите дейци на революционното движение в Самара, а вие отказвате да регистрирате дъщеря му.

Спокойните очи я гледаха: той слушаше какво говори.

— Трябва да ви изискат — каза той. — Без документ, че са ви изискали, няма да ви регистрирам.

— Та аз работя във военно учреждение — каза Женя.

— От документите ви не личи.

— А това ще помогне ли?

Той отговори неохотно:

— Възможно е.

На сутринта, щом дойде на работа, Евгения Николаевна каза на Ризин, че не са я регистрирали. Той разпери ръце, гласът му заромоли:

— Ах, каква глупост, нима не разбираш, че още от първите дни вие ни станахте необходима, че вашата работа е в служба на от branata.

— Именно, именно — подзе Женя. — Той каза, че трябвало да занеса документ, че нашето учреждение е подведомствено на Народния комисариат по от branata. Много ви моля, напишете го, за да го занеса довечера в милицията.

След известно време Ризин влезе при Женя и с виновен тон й каза:

— Органите на милицията трябва да ни поискат писмено такъв документ. Без писмено искане ни е забранено да издаваме такива документи.

Вечерта тя отиде в милицията, изчака опашката и мразейки се за работелната усмивка, започна да моли Гришин да поиска документа от Ризин.

— Нямам намерение да пиша никакви искания — каза Гришин.

Щом чу за отказа на Гришин, Ризин се затюхка, замислено изрече:

— Вижте какво, помолете го поне по телефона да поиска документ.

За другата вечер Женя имаше определена среща с московския литератор Лимонов, който никога бе познавал баща й. Веднага след работа тя отиде в милицията, взе да моли чакащите на опашката за разрешение да влезе при началника на паспортната служба „буквално за минутка“, колкото нещо да попита. Хората свиваха рамене, извръщаха погледи. Тя се обиди:

— Тъй значи, кой е последен?

Този ден впечатленията, с които Женя си излезе от милицията, бяха особено тягостни. Една жена с отекли нозе получи истеричен припадък в стаята на началника, високо възкликаше: „Умолявам ви, умолявам ви!“ Безръкият псуващ в стаята на Гришин, и следващият беше шумен, чуха се думите му: „Няма да си ида“. Но си отиде, и то много бързо. Сред целия този шум не се чуваше само Гришин, той нито веднъж не повиши тон, все едно че го нямаше там — хората сякаш викаха и се заканваха сами в стаята.

Тя чака реда си час и половина, после отново, намразила умилната си физиономия и своето припряно „много ви благодаря“ в отговор на лекото кимване: „Седнете“, замоли Гришин да се обади по телефона на началника ѝ, Ризин отначало се съмнявал дали има право да издаде документ без писмено искане с номер и печат, но после се съгласил — ще напише документа с уговорката: „В отговор на вашето устно искане от еди-коя си дата еди-кой си месец“.

Евгения Николаевна сложи пред Гришин предварително пригответо листче, на което с едър ясен почерк бе написала номера на телефона, собственото и бащиното име на Ризин, неговата титла и длъжност, а с по-ситен почерк в скоби: „Обедна почивка от-до“. Но Гришин не погледна листчето, само каза:

— Никакво искане няма да отправям.

— Защо? — попита тя.

— Не е редно.

— Подполковник Ризин казва, че без искане, поне устно, няма право да издава документи.

— Щом няма право, да не издава.

— Но какво да правя аз?

— Откъде да знам.

Спокойствието му стъпиващо Женя. Ако се бе ядосал, ако се бе подразнил от нейната несхватливост, сигурно щеше да ѝ е по-леко. А той седеше полуизвърнат, клепачите му не помръдваха, за никъде не бързаше.

Когато разговаряха с Евгения Николаевна, мъжете винаги забелязваха, че е красива, тя винаги го усещаше. Но Гришин я гледаше по същия начин, както гледаше стариците със сълзящи очи и инвалидите — с влизането в кабинета му тя вече не беше човек, млада жена, а само просител.

Объркваше я собствената ѝ слабост и неговата огромна железобетонна сила. Евгения Николаевна излезе припряно, беше закъсняла за Лимонов повече от час, но бързайки, вече не се радваше на предстоящата среща. Още усещаше миризмата на коридора в милицията, пред очите ѝ бяха лицата на чакащите, портретът на Stalin, осветен от мъждива електрическа крушка, и до него Гришин. Гришин — спокоен, делничен, съредоточил в смъртната си душа цялото всесилие на държавния гранит.

Лимонов — дебел и висок мъж със свежи юношески къдрици около голямото плешиво теме, я посрещна радостно.

— Вече се страхувах, че няма да дойдете — забъбри той, докато помагаше на Женя да си свали палтото.

Заразпитва я за Александра Владимировна:

— Още от студентските ми години вашата майка стана за мен образец за руска жена с мъжествено сърце. Описвам я във всичките си книги, тоест не точно нея, а изобщо, нали разбирате.

Сниши глас, озърна се към вратата и попита:

— Чува ли се нещо за Дмитрий?

После заговориха за живопис, и двамата не харесваха Репин. Лимонов захвана да пържи яйца на котлона, каза, че е най-добрият специалист по омлети в страната — готовачът от ресторант „Национал“ се учил от него.

— Е, как е? — попита тревожно, когато сипа на Женя, после въздъхна и добави: — Признавам, обичам да си похапна.

Колко силно я бяха потиснали впечатленията от милицията! В топлата, пълна с книги и списания стая на Лимонов, където скоро дойдоха още двама възрастни мъже, остроумни, любители на изкуството, тя непрекъснато със свито сърце се сещаше за Гришин.

Ала голяма е силата на свободното, умно слово, тъй че Женя от време на време забравяше за Гришин, за мрачните лица на опашката. Тук ѝ се струваше, че в живота няма нищо освен разговорите за Рубльов, за Пикасо, за стиховете на Ахматова и Пастернак, за писесите на Булгаков.

Излезе навън и веднага забрави интелигентните събеседници.

Гришин, Гришин... В квартирата никой не я питаше дали е регистрирана, никой не бе ѝ искал паспорта, в който да има печат за регистрация. Но вече от няколко дни ѝ се струваше, че я следи отговорничката на общото жилище Глафира Дмитриевна — дългоноска, винаги любезна, бързонога жена с мазен, безкрайно фалшив глас. При всяка среща с Глафира Дмитриевна, пред погледа на нейните тъмни, едновременно ласкови и мрачни очи Женя се плашеше. Струваше ѝ се, че в нейно отсъствие Глафира Дмитриевна отключва със специално подбран ключ стаята ѝ, рови в книжата ѝ, копира заявлениета ѝ до милицията, чете писмата.

Евгения Николаевна гледаше да влиза тихо в апартамента, по коридора минаваше на пръсти в страха си да не срещне отговорничката. Тя всеки момент можеше да й каже: „Зашо нарушавате законите, аз ли ще отговарям заради вас?“

На сутринта Евгения Николаевна влезе при Ризин, разказа му за поредната си несполучка в паспортната служба.

— Помогнете ми да си купя билет до Казан, инак може да ме пратят на торфените находища, задето нарушиавам паспортния режим.

Вече не го молеше за документ, говореше подигравателно, озлобено.

Едрият красив мъж с тихия глас я гледаше, засрамен от плашливостта си. Постоянно чувстваше неговия тъжен, нежен поглед, той шареше по раменете й, по краката, по шията, по тила и тя усещаше този настойчив, възхитен поглед с раменете, с шията си. Но силата на закона, определящ движението на изходящите и входящите документи, очевидно беше страшна.

Следобед Ризин влезе при Женя и мълчаливо сложи върху чертожния лист заветния документ.

Женя го погледна също тъй мълчаливо и очите ѝ се напълниха със сълзи.

— Отправих запитване чрез секретната служба — каза Ризин, — но не се надявах много и не щеш ли, получих разрешение от началника.

Сътрудниците ѝ честитяха, всички ѝ говореха: „Най-сетне свършиха вашите митарства“.

Тя отиде в милицията. Хората от опашката ѝ кимаха, с някои вече се познаваше, питаха я: „Е, какво става?...“

Няколко гласа се обадиха: „Минете без ред... работата ви е за една минутка, защо пак да чакате два часа“.

Канцеларското бюро, огнеупорната каса, грубо боядисана в кафяво, имитация на дърво, не ѝ се видяха толкова мрачни, строго служебни.

Гришин се загледа как припрените пръсти на Женя слагат пред него искания документ, после едва забележимо, доволно кимна.

— Ами добре, оставете си паспорта, другите документи, след три дена в приемния час ще получите отговора от регистратурата.

Гласът на Гришин звучеше както винаги, но светлите му очи приветливо се усмихнаха, така поне се стори на Женя.

Тя крачеше към къщи и си мислеше, че Гришин излезе човек като всички други — бе получил възможност да стори добро и се усмихна. Оказа се, че не е безсърден — и й стана неудобно заради всичко лошо, което бе мислила за началника на паспортната служба.

След три дена едрата женска ръка с черно-червените лакирани нокти ѝ подаде от гишето паспорта със спретнато подредените в него документи. Женя прочете резолюцията, написана с ясен почерк: „Отказано е регистриране, гражданката няма отношение към посочената жилищна площ“.

— Мръсник — безсилна да се въздържи, почти извика Женя и продължи: — Жесток човек, бездушен мъчител!

Тя говореше високо, размахваше неподпечатания си паспорт, обръщаща се към хората от опашката — търсеще тяхната подкрепа, но виждаше, че те ѝ обръщат гръб. За миг в нея избухна бунтарският дух, отчаян и бесен. Точно така крещяха понякога обезумелите от отчаяние жени по опашките на трийсет и седма година, очакващи сведения за хора, осъдени без право на кореспонденция, в полуутъмния салон на Бутирския затвор, на „Матроска тишина“ в Соколники.

Милиционерът, застанал в коридора, хвана Женя за лакътя, задърпа я към вратата.

— Пуснете ме, не ме пипайте! — И тя измъкна ръката си, отблъсна го.

— Гражданко — дрезгаво каза той, — престанете, не предизвиквайте да ви осъдят на десет години!

Стори ѝ се, че в очите на милиционера се мярна съчувствие, жал.

Тя бързо тръгна към изхода. По улицата вървяха хора, бълскаха я, всички те бяха регистрирани, имаха купони за определени разпределители.

През нощта сънува пожар, беше се навела над легнал ранен човек, заровил лице в земята, опитващ се да го влечи и макар да не виждаше лицето му, разбираше, че е Кримов.

Събуди се измъчена, потисната.

„Да можеше да дойде по-скоро — помисли си, докато се обличаше, и промърмори: — Помогни ми, помогни ми“.

И страстно, до болка ѝ се доща да види не Кримов, когото бе спасява през нощта, а Новиков — такъв, какъвто го бе виждала през лятото в Сталинград.

Този безправен живот без регистрация, без купони, във вечен страх от портиера, от домоуправителя, от отговорничката на жилището Глафира Дмитриевна беше тежък, непоносимо я тормозеше. Женя се промъкваше в кухнята, когато всички спяха, сутрин гледаше да се измие, преди да се събудят останалите обитатели на апартамента. А когато някой я заговореше, гласът ѝ ставаше някак неприятно умилкващ се, не нейният, а на някаква баптистка.

Следобед Женя написа заявление за напускане.

Беше чула, че след отказ в паспортната служба идва участъковият милиционер и иска декларация за напускане на Куйбишев в тридневен срок. В декларацията се казвало: „Лица, нарушили паспортния режим, подлежат...“ Женя не искаше да „подлежи...“. Тя се примири с необходимостта да се прости с Куйбишев. Веднага ѝ поолекна на душата, мисълта за Гришин, за Глафира Дмитриевна, за нейните меки като гнили маслини очи престана да я тормози и плаши. Отказа се от беззаконието, подчини се на закона.

Когато вече бе написала заявлението и тръгна да го занесе на Ризин, я извикаха на телефона — търсеше я Лимонов.

Той попита дали е свободна утре вечер, дошъл някакъв човек от Ташкент и много смешно разказал за тамошния живот, донесъл на Лимонов поздрави от Алексей Толстой. Отново я лъхна друг живот.

Макар че не бе имала такова намерение, Женя разказа на Лимонов за проблемите си с регистрирането.

Той я изслуша, без да я прекъсва, после каза:

— Ама че история, да се чудиш: бащата има собствена улица в Куйбишев, а те изхвърлят дъщерята, отказват да я регистрират. Интересно. Интересно.

Помисли малко и добави:

— Вижте какво, Евгения Николаевна, не подавайте днес заявлението си, довечера съм на съвещание при секретаря на областния комитет и ще разкажа за проблемите ви.

Женя благодари, но си помисли, че още щом затвори телефона, Лимонов ще забрави за нея. И все пак не занесе заявлението на Ризин,

само го попита дали ще може чрез щаба на Военното окръжие да я снабди с билет за параход до Казан.

— Това е от лесно по-лесно — каза Ризин и разпери ръце. — Много сложно стана с тази милиция. Но няма как, Куйбишев е на особен режим, те имат специално указание.

Попита я:

— Свободна ли сте довечера?

— Не, заета съм — отвърна ядосано Женя.

На път за вкъщи си мислеше, че скоро ще види майка си, сестра си, Виктор Павлович, Надя, че в Казан ще бъде по-добре, отколкото в Куйбишев. Сега се чудеше защо толкова се беше ядосвала, защо бе примирала от страх, когато бе влизала в милицията. Отказали ѝ — чудо голямо... А ако Новиков ѝ пише, нали може да помогне съседите — те ще ѝ препратят писмото в Казан.

На сутринта, тъкмо бе дошла на работа, я повикаха на телефона и нечий любезен глас я помогна да намине към паспортната служба на милицията, да си оформи регистрирането.

Женя се сприятели с един съсед от апартамента — Шаргородски. Когато Шаргородски се извръщаше рязко, човек би казал, че едрата му, белокоса алабастрова глава ще се откъсне от тънкия врат и ще изтрополи на пода. Женя забеляза, че бледата кожа на лицето на стареца има мек синкав оттенък. Това съчетание на синкава кожа и студеносини очи много забавляваше Женя; старецът беше от високо дворянско потекло, затова я разсмиваше мисълта, че би трябвало да го рисуват син.

Владимир Андреевич Шаргородски преди войната бе живял по зле, отколкото във военните години. Сега се бе намерила някаква работа за него. Совинформбюро му възлагаше статии за Дмитрий Донской, Суворов, Ушаков, за традициите на руското офицерство, за поетите от деветнайсети век — Тютчев, Баратински...

Владимир Андреевич каза на Женя, че по майчина линия се пада потомък на древен княжески род, по-древен от Романовци.

Като младеж той бил на служба в губернското земство^[1] и проповядвал сред синовете на помещиците, селските учители и младите свещеници крайно волтериански и чаадаевски идеи.

Разказа й също за разговора си с губернския предводител на дворянството, състоял се преди четирийсет и четири години. „Вие сте представител на един от старинните родове на Русия, а сте захванали да доказвате на селяните, че произлизате от маймуната. Селянинът ще ви попита: ами великите князе? Ами престолонаследникът? Ами Нейно величество? Ами самият цар?...“

Владимир Андреевич продължавал да вълнува умовете на хората и накрая го интернирали в Ташкент. След година му простили и той заминал за Швейцария. Там се срещнал с много революционери — и болневиките, и меншевиките, и есерите, и анархистите познавали княза особняк. Той ходел на диспути и вечеринки, с някои разговарял с удоволствие, но с никого не се съгласявал. По онова време дружил с един студент евреин, чернобрадия бундовец^[2] Липец.

Малко преди Първата световна война се върнал в Русия и заживял в имението си, от време на време публикувал статии на исторически и литературни теми в „Нижегородский листок“.

Със стопанството не се занимавал, имението управлявала майка му.

Шаргородски бил единственият помешчик, чието имение селяните не закачили. Комитетът на бедните дори му отпуснал талига дърва и му дал четирийсет зелки. Владимир Андреевич седял в единствената отоплена и светла стая на къщата, четял и пишел стихове. Прочете на Женя едно от стихотворенията си. Беше озаглавено „Русия“:

*От глупава безгрижност
просторите обхванати.
Равнинна неподвижност,
кремящ зловещо враните.*

*Разгул. Пожари. Тайна
и тъпо безразличие.
И вредом лудост властва,
безумие, величие^[3]*

Произнасяше думите грижовно, поставяше точките, запетаите и вдигаше високо дългите си вежди, но това не смаляваше просторното му чело.

През 1926 година Шаргородски намислил да чете лекции по история на руската литература: правел на пух и прах Демян Бедни и прославял Фет, говорел по дискусии за красотата и правдата на живота — тогава те били на мода, обявил се за противник на държавното начало, наричал марксизма ограничено учение, говорел за трагичната участ на руската душа, изобщо с изказвания и спорове докарал работата дотам, че отново заминал за Ташкент на държавна сметка. Заживял в Ташкент, чудейки се на силата на географските аргументи в теоретичния спор, и едва в края на 1933 година получил разрешение да се премести в Самара при по-голямата си сестра Елена Андреевна. Тя починала малко преди войната.

Шаргородски никога не канеше Женя в стаята си. Но веднъж тя надникна в княжеските покои: цели планини от книги и стари вестници се извисяваха из тъглите, старинни кресла бяха накамарени едно върху друго чак до тавана, портрети в позлатени рамки бяха подпрени на пода до стената. На покрития с червено кадифе диван се валяше омачкан юрган, от него стърчаха фъндыци памук.

Владимир Андреевич беше мек, безпомощен в практическата страна на живота. За такива хора е прието да се казва: човек с детска душа, ангелски добър. Но той бе в състояние, както си мърмореше под носа своите любим стихове, равнодушно да отмине гладно дете или дрипава старица, протегната ръка за парче хляб.

Когато го слушаше, Женя често си спомняше своя първи мъж — толкова различен беше старият поклонник на Фет и Владимир Соловьев от коминтерновеца Кримов.

Не можеше да си обясни как тъй Кримов, който оставаше равнодушен пред руския пейзаж и руската приказка, пред стиховете на Фет и Тютчев, беше руснак, също като стариия Шаргородски. Всичко в руския живот, което на младини беше скъпо на Кримов, имената, без които той не си представяше Русия, всичко това беше безразлично, а понякога и враждебно на Шаргородски.

За Шаргородски Фет беше бог и преди всичко — руски бог. Също тъй божествени бяха за него приказките за Финист Ясния сокол, „Съмнение“ на Глинка. И колкото и да се възхищаваше от Данте, не намираше в него божествеността на руската музика, на руската поезия.

А Кримов не правеше разлика между Добролюбов и Ласал, между Чернишевски и Енгелс. За него Маркс стоеше над всички руски гении, за него Героичната симфония на Бетовен категорично беше по-силна от руската музика. Май само Некрасов беше изключение за него — пръв в света поет. В отделни минути на Евгения Николаевна ѝ се струваше, че Шаргородски ѝ помага да разбере не само Кримов, но и историята на отношенията ѝ с Николай Григориевич.

На Женя ѝ беше приятно да разговаря с Шаргородски. Обикновено разговорът започваше от тревожните съобщения по радиото, после Шаргородски се впускаше в разсъждения за съдбата на Русия.

— Руското дворянство — говореше той — е виновно пред Русия, Евгения Николаевна, но то умееши да я обича. През онази, първата

война, нищичко не ни простиха, поискаха ни сметка за всичко — и за нашите глупци и простаци, и за сънливите лакомници, и за Распутин, и за полковник Мясоедов, за липовите алеи и безгрижието ни, за бордите и цървулите... Шестимата синове на сестра ми загинаха в Галиция, в Източна Прусия, брат ми — стар, болен човек, падна убит, но историята не им го призна... А трябваше.

Женя често слушаше неговите оценки за литературата, съвършено различни от съвременните. Той поставяше Фет по-високо от Пушкин и Тютчев. Познаваше Фет така, както със сигурност нито един човек в Русия не го познаваше, а вероятно и самият Фет в края на живота си не си е спомнял всичко, което знаеше за него Владимир Андреевич.

За Лев Толстой казваше, че е прекалено реален и макар да признаваше поетичното в него, не го ценеше много. Харесваше Тургенев, но намираше таланта му недостатъчно дълбок. В руската проза най-много харесваше Гогол и Лесков.

Според него първите унищожители на руската поезия били Белински и Чернишевски.

Той каза на Женя, че освен руската поезия обича три неща, все започващи с буквата „с“ — сладкото, слънцето и съня.

— Нима ще умра, без да видя отпечатано поне едно свое стихотворение? — питаше той.

Веднъж на връщане от работа Евгения Николаевна срещна Лимонов. Той вървеше по улицата с разкопчано зимно палто и небрежно развят по раменете ярък кариран шал, подпираще се на чепат бастун. Странно изглеждаше сред куйбишевската тълпа този массивен човек с болярски бобров калпак.

Лимонов изпрати Женя до вкъщи. Покани го да влезе, да пийнат чай, той я погледна внимателно и каза: „Ами благодаря, то всъщност трябва да черпите една половинка за регистрирането, ама хайде“, после, тежко дишайки, се заизкачва по стълбището.

Влезе в малката стая и каза: „Да-а, тук на телесата ми е тясно, дано пък на мислите да им е просторно“.

Изведнъж той заговори с някак не съвсем естествен глас, взе да ѝ обяснява своята теория за любовта, за любовните отношения.

— Авитаминоза, духовна авитаминоза! — говореше, все още запъхтян. — Разбирате ли, изпитвам някакъв могъщ глад, като

биковете, кравите, елените, жадни за сол. Онова, което липсва у мен, у моите близки, у жена ми, аз го търся в обекта на любовта си. Съпругата е причината за тази авитаминоза! И мъжът жадува да намери у любимата онова, което с години, с десетилетия не е намирал у съпругата си. Разбирате ли?

Той взе ръката ѝ и започна да гали дланта, после рамото ѝ, докосна шията, тила.

— Разбирате ли ме? — повтаряше нежно. — Много е просто. Духовна авитаминоза!

Женя гледаше със засмени и смутени очи как едрата бяла ръка с грижливо оформени нокти се придвижи от рамото към гърдите ѝ, тогава каза:

— Изглежда, авитаминозата бива не само духовна, но и физическа. — И с назидателния тон на учителка в първи клас добави: — Не е хубаво да ми пускате ръка, наистина не е хубаво.

Той я погледна слисано и вместо да се смути, се разсмя. И тя се разсмя с него.

Заеха се с чая, заговориха за художника Сарян. На вратата почука старият Шаргородски.

Оказа се, че Лимонов знаел името на Шаргородски от някакви ръкописни записи и от нечии пазещи се в архивите писма. Шаргородски не бил чел книгите на Лимонов, но бил чувал името му, то се споменаваше често по вестниците между другите писатели, разработващи военноисторическата тема.

Разговориха се, развълнуваха се, зарадвани, че са намерили нещо общо помежду си, в разговора им се заредиха имената на Соловьев, Мережковски, Розанов, Гипиус, Бели, Бердяев, Устрялов, Балмонт, Милюков, Евреинов, Ремизов, Вячеслав Иванов.

Женя си помисли: тези двама души сякаш вдигнаха от някакво дъно един потънал свят на книги, картини, философски системи, театрални постановки...

А Лимонов неочеквано повтори на глас мисълта ѝ:

— Ние с вас като че вдигнахме Атлантида от морското дъно.

Шаргородски тъжно кимна:

— Да, да, но вие сте само изследовател на руската Атлантида, а аз съм неин жител, заедно с нея потънах на океанското дъно.

— Така е — каза Лимонов, — но тъкмо войната издигна някои хора от Атлантида на повърхността.

— Да, така се оказа — съгласи се Шаргородски, — че създателите на Коминтерна през военните дни не измислиха нищо по-добро, освен да повторят: свещена руска земя.

Той се усмихна.

— Почакайте, войната ще завърши с победа и тогава интернационалистите ще обявят: „Нашата майчица Русия е главата на целия свят“.

Странно, Евгения Николаевна имаше чувството, че те разговарят така оживено, многословно, остроумно не само защото се радват на срещата си и са намерили близка и на двамата тема. Тя разбираше, че и двамата — и съвсем старият, и доста възрастният — нито за миг не забравят, че ги слуша тя, явно им харесващо. И все пак, колко е странно. Странно е, че това й е съвършено безразлично, чак я напушва смях, и същевременно никак не й е безразлично, дори й е приятно.

Женя ги гледаше и мислеше: „Човек не може да разбере себе си... Защо толкова ме боли за миналия ми живот, защо ми е толкова мъчно за Кримов, защо непрекъснато мисля за него?“

И точно тъй, както някога й се виждаха чужди коминтерновците на Кримов, германци и англичани, сега слушаше мрачно и враждебно, когато Шаргородски заговори с присмех за коминтерновците. И Лимоновата теория за авитаминозата не помага, за да се ориентираш в тези си чувства. Пък и за тях не може да съществува теория.

И внезапно й се стори, че през цялото време мисли и се тревожи за Кримов само защото тъгува по друг човек, за когото уж почти не си спомня.

„Възможно ли е наистина да го обичам?“ — учуди се тя.

---

[1] Местно самоуправление в централните губернии на дореволюционна Русия. — Б.пр. ↑

[2] Бунд — дребнобуржоазна националистична партия в Литва, Полша и Русия (1897–1921). — Б.пр. ↑

[3] Стиховете са в превод на Янко Димов. ↑

26

През нощта небето над Волга се изчисти от облаци. Под звездите бавно плуваха хълмовете, насечени от гъстия мрак на деретата.

От време на време префучаваха метеорити и Людмила Николаевна беззвучно си казваше: „Дано Толя остане жив“.

Това беше единственото ѝ желание, тя не искаше от небето нищо друго.

Навремето, докато учеше във физико-математическия, тя работеше като изчислителка в Астрономическия институт. Тогава научи, че метеоритите се движат на потоци, които срещат Земята в различни месеци — персеиди, ориониди, май имаше и хеминиди, леониди. Вече беше забравила кой поток се среща със Земята през октомври, през ноември... Но дано Толя остане жив!

Виктор я упрекваше, че не обича да помага на хората, зле се държи с неговите роднини. И сега мисли така — ако Людмила бе поискала, Ана Семьоновна щеше да живее с тях и нямаше да остане в Украйна.

Когато пуснаха от лагера братовчеда на Виктор и го осъдиха на заточение, тя не се съгласи той да пренощува у тях, страх я беше да не научи домоуправителят. Знаеше: майка ѝ не беше забравила, че Людмила беше в Гаспра, когато баща ѝ умираше, и не си прекъсна почивката, върна се в Москва чак на втория ден след погребението.

Майка ѝ понякога заговаряше с нея за Дмитрий, ужасена от онова, което се случи с него.

„Той беше правдиво момче, такъв си остана цял живот. И не щеш ли — шпионаж, подготвял бил убийството на Каганович и Ворошилов... Нелепа, страшна лъжа, на кого беше нужна? Кой имаше интерес да погубва искрените, честните хора?...“

Веднъж тя каза на майка си: „Не можеш категорично да гарантиаш за Митя. Никой не затваря невинни хора“. И сега си спомни погледа на майка си след тези думи.

Веднъж пък заяви на майка си за жената на Дмитрий:

— Ще ти кажа откровено — открай време не мога да я понасям, и сега не мога.

И днес си спомни какво отговори майка ѝ тогава:

— Но ти разбираш ли какво значи всичко това: да хвърлят в затвора съпругата, задето не е направила донос срещу съпруга си!

После си спомни как веднъж беше донесла вкъщи кученце, намерено на улицата, и Виктор не искаше да го приберат, а тя му кресна:

— Жесток човек!

А той ѝ отговори:

— Ах, Люда, не искам да бъдеш млада и красива, искам само едно: да имаш добро сърце не само за котките и кучетата.

Сега тя седеше на палубата, спомняше си и за пръв път не се обичаше, не искаше да обвинява другите, чито горчиви думи бе чувала през живота си... Веднъж мъжът ѝ със смях каза по телефона: „Откак сме взели котето, чувам жена си да говори нежно“.

Майка ѝ веднъж каза: „Люда, как можеш да отказваш на просяците, помисли си: гладен човек иска от теб, ситата...“

Но тя не беше стисната. Обичаше гости, гощавките ѝ бяха прочути сред всички познати.

Никой не видя как тази нощ, седнала на палубата, тя плака. Нека, нека е коравосърдечна, нека е забравила всичко, което е учila, нека не я бива за нищо, нека не харесва вече на никого, какво като е надебеляла и косите ѝ са прошарени, какво като има високо кръвно, мъжът ѝ не я обича, затова му изглежда безсърдечна. Само Толя да е жив! Тя е готова всичко да признае, да се покаже за всички лошавини, които ѝ приписват нейните близки — само той да е жив!

Защо непрекъснато си спомня за първия си мъж? Къде е той, как да го намери? Защо не писа на сестра му в Ростов, сега вече е късно — там са германците. Тя щеше да му пише какво става с Толя.

Шумът на пароходния двигател, потреперването на палубата, плискането на водата, мъждукането на звездите в небето — всичко се смеси и сля, Людмила Николаевна задряма.

Идеше разсъмването. Мъгла се полюшваше над Волга, сякаш всичко живо се бе потопило в мъглата. И изведнъж изгря слънцето — като избухнала надежда! Небето се огледа във водата и тя — тъмна, есенна — задиша, и слънцето сякаш подтикваше върху речната вълна.

Стръмният бряг беше гъсто посолен с нощна слана и сред нея никак особено весело надничаха рижави дървета. Налитаще вятър, мъглата се стопи, светът стана стъклен, пронизващо прозрачен и нямаше топлинка нито в ясното слънце, нито в синевата на водата и небето.

Земята беше огромна и дори обширната гора не я смаляваше, виждаше се нейното начало и край, а земята се точеше, точеше.

И също тъй огромна и вечна като земята беше мъката.

Тя гледаше пътуващите за Куйбишев в първокласни каюти ръководители на народни комисариати, те носеха вталени палта в защитен цвят и калпаци от сив полковнишки астраган. Във второкласните каюти пътуваха отговорни съпруги, отговорни тъщи, облечени всяка според равнището си, сякаш имаше специална униформа за съпругите и друга — за тъщите и свекървите. Съпругите — с кожухчета и бели пухени шалове, тъщите и майките — със сини сукнени шуби с черни астраганени яки и с кафяви шалове. С тях пътуваха деца с кисели, недоволни очи. През прозорците на каютите се виждаха продуктите, придвижаващи тези пътници — опитното око на Людмила с лекота определяше съдържанието на багажите; в кошничките в затворени буркани, в тъмни големи бутилки, запечатани с воськ, надолу по Волга плаваха мед, топено масло. От дочутите разговори на разхождащите се по палубата по-лични пътници се разбираше, че интересите и вълненията им са свързани с движещия се до Москва влак от Куйбишев.

Людмила имаше чувството, че жените отминават с безразличие червеноармейците и лейтенантите, насядали из коридорите, сякаш не са изпратили на фронта синове и братя.

Когато радиото предаваше сутрешното съобщение „От Съветското информбюро“, те не стояха под високоговорителя заедно с червеноармейците и матросите от парохода, а, присвили сънени очи, си проправяха път през тях, всеки тръгнал по свои работи.

Людмила научи от матросите, че целият пароход е бил определен за семейства на отговорни дейци, връщащи се през Куйбишев в Москва, и че в Казан по заповед на военните власти са били качени войници и обикновени цивилни. Първоначалните пътници вдигнали скандал, отказвали да пуснат военните, обаждали се по телефона на пълномощника на Държавния комитет по от branата.

Нешо непредаваемо странно се четеше по виновните лица на червеноармейците, пътуващи за Сталинград — те чувстваха, че притесняват законните пътници.

На Людмила Николаевна ѝ се струваха непоносими тези спокойни женски очи. Бабите привикваха внуките и без да прекъсват приказките си, машинално, по навик им пъхаха в устата бисквити. А когато от каютата на носа излезе набита старица в шуба от сибирски пор и заразхожда внуките си по палубата, жените припряно ѝ се закланяха, заусмихваха се, а лицата на държавните мъже станаха нежно-грижовни.

Ако сега радиото съобщи, че е открит втори фронт, че е разкъсаната блокадата на Ленинград, никой от тях няма да трепне, но каже ли им някой, че в московския влак няма международен вагон, всички военни събития ще потънат в бурните страсти на първокласното и второкласното пътуване.

Да се чудиш просто! Та нали и Людмила Николаевна по дрехите — сивото астраганено кожухче и пухения шал — приличаше на пътниците от първа и втора класа. Нали и нея бяха вълнували същите страсти, бе се възмущавала, задето на Виктор Павлович не бяха дали първокласно място във влака до Москва.

Тя разказа на един лейтенант артилерист, че синът ѝ, също лейтенант артилерист, лежи тежко ранен в саратовската болница. Разговаря с някаква болна бабичка за Маруся и Вера, разказа за свекърва си, която бе останала на окupираната територия. Мъката ѝ беше същата като цялата мъка, въздищаща на тази палуба — мъка, която винаги намира свой път от болници, от фронтови гробове към селските къщи, към бараката без номер, самотуваща в безименния пущинак.

На тръгване от къщи тя не си взе канче, не си взе хляб; струваше ѝ се, че през целия път нито ще яде, нито ще пие вода.

Но на парахода още от сутринта изпита мъчителен глад и разбра, че ще пати. На втория ден червеноармейците в сговор с огнярите свариха в машинното отделение просена супа, повикаха Людмила и ѝ сипаха едно канче.

Людмила седеше на някакъв празен сандък и сърбаше с чужда лъжица от чуждото канче парещата супа.

— Бива си я супичката! — каза ѝ един от кашаварите и тъй като Людмила Николаевна не отговори, игриво я попита: — Не е ли така, гъста е, какво ще кажете?

Именно в това настояване за похвала, отправено към человека, когото червеноармеецът бе на хранил, се чувстваше простодушно благородство.

Тя помогна на боеца да намести пружината на неизправния си автомат, в което не бе успял дори старшината с орден „Червена звезда“ на гърдите.

По едно време Людмила Николаевна дочу спора между лейтенантите артилеристи, взе молив и им помогна да изведат една тригонометрична формула.

След този случай лейтенантът, който се бе обръщал към нея с „другарке“, я попита за името и бащиното ѝ. А през нощта Людмила Николаевна се разхождаше по палубата.

Реката лъхаше леден студ, от мрака налиташе надигнал се от ниското безжалостен вятър. А отгоре светеха звездите и нямаше утеша и покой в това жестоко огнено-ледено небе, надвиснало над нещастната ѝ глава.

Преди пристигането на парада във временната военна столица капитанът получи нареџдане да продължи рейса си до Саратов, за да натовари ранени от саратовските болници.

Пътниците от каютите се заприготвяха за слизане, заизнасяха куфари, пакети, занареждаха ги по палубата.

Вече се виждаха силуети на фабрики, къщички с ламаринени покриви, бараки и сякаш другояче зашумя водата зад кърмата, другояче, по-тревожно затрака парадодният двигател.

А после бавно взе да изпълзява грамадата на Самара — сива, рижава, черна, проблясваща със стъклата си, цялата във валма фабричен, локомотивен пушек.

Пътниците за Куйбишев стояха край борда.

Слизашците не се сбогуваха, не кимаха на оставащите — по пътя не се завързваха познанства.

Лека кола ЗИС-101 очакваше старицата с кожуха от пор и двамата ѝ внучи. Жълтолик човек с палто от генералско сукно ѝ козирива, здрависа се с момчетата.

Минаха няколко минути и пътниците с децата, куфарите и пакетите изчезнаха, сякаш не бе ги имало.

На парада останаха само шинели и ватенки.

Людмила Николаевна си помисли, че сега, сред хората, обединени от еднаква съдба, труд, мъка, ще ѝ бъде по-добре, ще диша по-леко.

Ала сгреши.

Грубо и жестоко посрещна Саратов Людмила Николаевна.

Още на пристана тя се сблъска с някакъв облечен в шинел пиян мъж — той се препъна, бълсна я и мръсно изпсува.

Людмила Николаевна се заизкачва по стръмното шосе, спря и, тежко задъхана, се огледа. Параходът се белееше долу между сивите магазини на пристана и сякаш я разбра, та гръмко, отсечено пропъби: „Ха върви де, върви“. И тя тръгна.

Когато се качваше в трамвая, млади жени с мълчаливо старание изблъскваха старите и слабите. Един слепец с червеноармейско кепе, изглежда, насокро пуснат от болницата и още несвикнал сам да носи слепотата си, пристъпваше ситно и суетливо и тояжката потропваше пред него. По детински жадно се улови за ръкава на немлада жена. Тя си дръпна ръката и закрачи, трополейки по паважа с подкованите си ботуши, докато той, все тъй вкопчен в ръката ѝ, припряно обясняваше:

— Помогнете ми да се кача, от болницата ида.

Жената изруга, бълсна слепеца, той изгуби равновесие и седна насред платното.

Людмила погледна лицето на жената.

Откъде е този нечовешки израз, какво го е породило — гладът през 1921-ва, който е преживяла като дете; морът през 1930-а? Животът ѝ, препълнен докрай с недоимък?

За миг слепият се втрещи, после скочи, развика се с птичи глас. Сигурно с непоносима острота видя със слепите си очи сам себе си: смъкнатото кепе, безсмислено размаханата тояжка.

Слепецът сечеше въздуха с тояжката и с тези въртеливи движения изразяваше омразата си към безжалостния свят на виждащите. Хората се бълскаха, напираха към трамвая, а той стоеше, плачеше и простенваше. А хората, които Людмила с надежда и обич бе обединила в семейството на труда, недоимъка, добрината и мъката, сякаш се бяха наговорили да опровергаят мнението, че добрината със сигурност може да се предвиди в сърцата на хората с омаслени дрехи, с потъмнели от труд ръце.

Нещо мъчително, тъмно докосна Людмила Николаевна и самото му докосване я изпълни със студа и мрака на хилядоверстните сиромашки руски простори, с чувството за безпомощност сред житетиската тундра.

Людмила помоли кондукторката да повтори къде ще трябва да слезе и кондукторката спокойно отвърна:

— Вече съобщих, да не си нещо оглушала?

Пътниците, застанали пред изхода, не отговаряха дали слизат, сякаш бяха каменни, не желаеха да се помръднат.

Някога Людмила бе учила в подготвителния, „азбучния“ клас на саратовската женска гимназия. В зимно утро седеше до масата, клатеше крака и пиеше чай, а баща ѝ, когото тя обожаваше, ѝ мажеше с масло комат топъл кравай... Лампата се оглеждаше в дебелата буза на самовара и на нея не ѝ се искаше да се отделя от топлата ръка на баща си, от топлия хляб, от топлинката на самовара.

И тогава сякаш в този град нямаше ноемврийски вятър, глад, самоубийци, умиращи по болниците деца, а само топлина, топлина, топлина.

В тукашните гробища бе погребана по-голямата ѝ сестра Соня, която почина от круп — Александра Владимировна я бе кръстила Соня на София Лвовна Перовска. В същите гробища май лежеше и дядо ѝ.

Тя приближи до триетажната училищна сграда, тук беше болницата, където лежеше Толя.

Пред вратата нямаше часови и тя си каза, че това е добър знак. Долови дъха на болница — толкова тежък и лепкав, че дори измъчените от студа хора не се радваха на топлината му, а отново гледаха да излязат на студа. Тя мина покрай тоалетните, където още висяха табелките „За момчета“ и „За момичета“. Продължи по коридора и я обльхна миризмата на кухните, отиде още по-нататък и през един запотен прозорец различи във вътрешния двор няколко правоъгълни ковчега, тогава отново като в антрето с неразпечатаното писмо в ръка си помисли: „О, Боже, защо ли не умра“. Ала закрачи широко нататък, по една сива килимена пътека подмина шкафчетата с познатите ѝ стайни растения — аспарагуси и филодендрони, и стигна до врата, на която до табелката „Четвърти клас“ беше окачено картонче с надпис на ръка „Регистратура“.

Людмила натисна дръжката на вратата и слънчевата светлина, прорязала облаци, плисна в прозорците, всичко наоколо засия.

А след няколко минути разговорливият писар запреглежда картоните в един дълъг шперплатов сандък и забъбри:

— Така... значи, Шапошников. А. Во... Анатолий Ве... така... имали сте късмет, че не сте срецинали нашия комендант, както сте с палтото, щяхте да видите тогава... така, така... аха, ами ето значи... Шапошников... Да, да, същият, лейтенант, точно така.

Людмила гледаше пръстите, измъкващи картона от дългото шперплатово сандъче, и ѝ се струваше, че е застанала пред Господ Бог и от него зависи дали ще й каже дума живот или дума смърт — ето, той позамъкна, още не бе решил дали синът ѝ да живее, или да умре.

Людмила Николаевна пристигна в Саратов една седмица след като на Толя бяха направили още една, трета операция. Оперира го военният лекар втори ранг Майзел. Операцията беше сложна и продължителна, повече от пет часа Толя лежа под пълна упойка, на два пъти му бе направено венозно хексонал. Никой от военните и клинични университетски хирурзи не бе правил подобна операция. Тя беше известна само от медицинската литература, американците бяха публикували подробния ѝ анализ в своето военномедицинско списание през 1941 година.

Предвид особената сложност на тази операция след поредното рентгеново изследване доктор Майзел дълго и откровено разговаря с лейтенанта. Обясни му харктера на патологичните процеси, протичащи в организма му след ужасното раняване. Същевременно хирургът откровено му разкри риска, съпътстващ операцията. Той каза, че лекарите, участвали в консилиума заедно с него, не са единодушни, старият клиницист професор Родионов бил против операцията. Лейтенант Шапошников зададе на доктор Майзел два-три въпроса и още тук, в рентгеновия кабинет, след като помисли малко, се съгласи да го оперират. Пет дена го подготвяха за операцията.

Започнаха я в единайсет часа сутринта и я завършиха чак след три. На операцията присъства началникът на болницата, военният лекар Димитрук. Според лекарите, които я наблюдаваха, тя мина блестящо.

Майзел реши правилно на място, край операционната маса, неочекваните, непредвидени в литературното описание трудности.

Състоянието на болния по време на операцията беше задоволително, пулсът — ритмичен, без забавяне.

Към два часа следобед доктор Майзел, човек на възраст и доста натежал, се почувства зле и бе принуден за няколко минути да спре работата. Терапевтката Клестова му даде валидол, след което Майзел не прекъсна повече операцията. Но скоро след приключването ѝ, когато лейтенант Шапошников вече бе превозен до бокса, доктор

Майзел получи тежък пристъп на стенокардия. Едва повторните камфорови инжекции и течният нитроглицерин през нощта ликвидираха спазмите в съдовете. Очевидно този пристъп бе предизвикан от нервната възбуда, от непосилното претоварване на болното сърце.

На медицинската сестра Терентиева бе наредено непрекъснато да дежури при лейтенанта, да следи състоянието му. По едно време в бокса влезе Клестова, провери пулса на лейтенанта, който се беше унесъл. Състоянието на Шапошников беше задоволително и доктор Клестова каза на сестра Терентиева:

— Майзел даде на лейтенанта пътен лист за живота, но самият той за малко да умре.

Сестра Терентиева отговори:

— Ох, дано се спаси този лейтенант Толя!

Дишането на Шапошников почти не се чуваше. Лицето му беше неподвижно, тънките му ръце и врат изглеждаха детински, бледата му кожа бе запазила лек загар — от полевите занятия и степните преходи. Шапошников се намираше в някакво състояние, средно между несвист и сън — тежък шемет от непреодоляното действие на упойката и изгубените душевни и физически сили.

Болният неясно произнасяше отделни думи и понякога цели фрази. На Терентиева й се стори, че той избъбри в скоропоговорка: „Добре, че не ме видя такъв“. После замъркна, крайчетата на устните му се отпуснаха, сякаш плачеше в унеса си.

Към осем вечерта болният отвори очи и ясно — медицинската сестра Терентиева се зарадва и изненада — помоли за вода. Тя каза на болния, че не бива да пие вода, и добави, че операцията е минала чудесно, че той скоро ще оздравее. Попита го как се чувства и той отговори, че болките в хълбока и в гърба не са силни.

Тя отново провери пулса и прокара навлажнена кърпа по устните и челото му.

В това време в стаята влезе санитарят Медведев и съобщи на сестрата, че началникът на хирургическото отделение, военният лекар Платонов, я вика на телефона. Сестрата отиде в стаята на дежурния по етаж, взе слушалката и докладва на военния лекар Платонов, че болният се е събудил и състоянието му е нормално за човек, прекарал тежка операция.

Сестра Терентиева помоли да я сменят, трябваше да отиде до градския военен комисариат, беше станало някакво объркане с пълномощното за получаване на пари, което ѝ бе дал мъжът ѝ. Военният лекар Платонов обеща да я пусне, но ѝ нареди да наблюдава Шапошников, докато той лично го прегледа.

Сестра Терентиева се върна в стаята. Болния лежеше в същата поза, в която го бе оставила, но страданието по лицето му не беше толкова ясно изписано — крайчетата на устните му се бяха повдигнали, той изглеждаше спокоен, дори усмихнат. Постоянната болка очевидно бе състарявала лицето на Шапошников и сега, усмихнато, то смяя сестра Терентиева — хълтналите страни, леко издутите, пълни бледи устни, високото, абсолютно гладко чело сякаш принадлежаха не на младеж, дори не на юноша, а на дете. Сестра Терентиева попита болния как се чувства, но той не отговори — изглежда беше заспал.

Изразът на лицето му се видя на сестра Терентиева малко странен. Тя хвана ръката на Шапошников, пулсът не се долавяше, ръката беше почти хладна, топлинката ѝ едва се чувстваше — като че пипаш горяла снощи и отдавна изгасната печка.

И макар че цял живот бе живяла в град, сестра Терентиева се отпусна на колене и тихичко, за да не беспокой живите, по селски се завайка:

— Миличкият ни, цветенце наше, на кого ни оставяш?

Персоналът на болницата научи, че е пристигнала майката на лейтенант Шапошников. Прие я комисарят на болницата, батальонният комисар Шимански, красив мъж с лек акцент, който издаваше полския му произход — докато очакваше Людмила Николаевна, той помрачня, смяташе, че тя непременно ще плаче, може би и ще припадне. Облизваше с език насокро пуснатите си мустаци, жал му беше за умрелия лейтенант, за неговата майка, затова го беше малко яд и на двамата — ако вземем да приемаме всяка майка на умрял лейтенант, докъде ще ни изкарат нервите?

Шимански покани Людмила Николаевна да седне и преди да започнат разговора, премести към нея гарафата, но тя каза:

— Благодаря, не съм жадна.

Изслуша разказа му за консилиума, предшествал операцията (батальонният комисар не сметна за необходимо да й каже, че е имало един глас против тази операция), за трудностите около нея и колко добре бе преминала тя; хиурзите смятали, че до тази операция трябва да се прибягва при тежко ранени като лейтенант Шапошников. Той каза, че смъртта на Шапошников е била причинена от парализа на сърцето и както личи от заключението на патологоанатома, военния лекар трети ранг Болдирев, не е било възможно лекарите да предвидят и предотвратят този внезапен екзитус.

После батальонният комисар й каза, че през болницата минават стотици болни, но малко от тях персоналът е обиквал така, както обикнал лейтенант Шапошников — съзнателен, културен и стеснителен болен, той дори изпитвал неудобство да помоли за нещо, за да не затруднява хората.

Шимански каза, че всяка майка трябва да се гордее, щом е възпитала син, беззаветно и честно отдал живота си за Родината.

После я попита има ли някакви молби към командинето на болницата.

Людмила Николаевна помоли комисаря да я извини, че му отнема времето, извади от чантата си лист и зачете молбите си.

Молеше да ѝ посочи къде е погребан синът ѝ.

Батальонният кимна и си отбеляза в бележника.

Искаше да поговори с доктор Майзел.

Батальонният комисар каза, че щом научил за пристигането ѝ, самият доктор Майзел изразил желание да се види с нея.

Молеше да се види с медицинската сестра Терентиева.

Комисарят кимна и си отбеляза в бележника. Тя помоли за разрешение да ѝ дадат за спомен вещите на сина ѝ.

Комисарят си отбеляза и това.

После тя помоли да предадат на ранените подаръците, които бе донесла за сина си, и сложи на масата две кутии шпроти и кесийка бонбони.

Погледите им се срещнаха и комисарят примижа от блъсъка на нейните големи сини очи.

Шимански покани Людмила да дойде в болницата на другия ден в девет и половина сутринта — всичките ѝ молби ще бъдат изпълнени.

Батальонният комисар погледна затворилата се врата, погледна подаръците на Шапошникова за ранените — опира ръката си, не намери пулса, заряза тази работа и захвана да пие водата, която в началото на разговора бе предложил на Людмила Николаевна.

Людмила Николаевна сякаш нямаше нито една свободна минута. Цяла нощ обикаля улиците, седя на една пейка в градската градина, от време на време отиваше на гарата да се стопли, после отново обикаляше пустите улици с бърза, делова крачка.

Шимански изпълни всичко, за което го бе помолила.

В девет и трийсет сутринта медицинската сестра Терентиева посрещна Людмила Николаевна.

Людмила Николаевна я помоли да ѝ разкаже всичко, което знае за Толя.

Дадоха ѝ бяла престилка и двете с Терентиева се качиха на втория етаж, минаха по коридора, по който бяха откарали сина ѝ в операционната, постоя пред вратата на едноместния бокс, погледна празното тази сутрин легло. Сестра Терентиева през цялото време вървеше до нея и бършеше носа си с кърпичка. Людмила пак слезе на първия етаж и Терентиева се сбогува с нея. Скоро в приемната, тежко дишайки, влезе белокос, дебел мъж с тъмни кръгове под тъмните очи. Колосаната, ослепително бяла престилка на хирурга Майзел изглеждаше още по-бяла върху фона на мургавото му лице и тъмните изпъкнали очи.

Майзел разясни на Людмила Николаевна защо професор Родионов е бил против операцията. Той сякаш отгатваше всичко, за което искаше да го попита Людмила Николаевна. Разказа ѝ за какво си бяха говорили с Толя преди операцията. Схванал добре състоянието на Людмила, с жестока прямота ѝ предаде хода на операцията.

После заговори за чувството, което изпитвал към лейтенант Толя — почти бащинска нежност, и в басовия глас на хирурга тъничко, жаловито звънна стъкло. Тя за пръв път погледна ръцете му, бяха особени, живееха отделно от човека с нажалените очи — строги, тежки, с едри, силни мургави пръсти.

Майзел свали ръцете си от бюрото. Сякаш прочел мислите ѝ, каза:

— Направих всичко възможно, но се случи така, че ръцете ми ускориха смъртта му, а не я надвиха — и отново сложи ръцете си на бюрото.

Тя разбра, че всичко, което бе казал Майзел, е истина.

Всяка негова дума за Толя, страстно желана, бе мъчителна и пареща. Но разговорът съдържаше и още една болезнена тежест — тя чувствува, че хирургът е искал да се срещнат не заради нея, а заради себе си. И това пробуди у нея недобро чувство към Майзел.

На сбогуване каза на хирурга, че му вярва — направил е всичко възможно синът ѝ да бъде спасен. Той зариша тежко и тя усети, че думите ѝ му донесоха облекчение, и отново разбра, че именно с чувството за своето право да чуе от нея тези думи той бе поисквал тази среща и я бе осъществил.

И с упрек си помисли: „Тъкмо аз ли трябва да раздавам утеша?“

Хирургът си отиде, а Людмила влезе при человека с калпака, коменданта. Той ѝ отаде чест, дрезгаво докладва, че комисарят е наредил да я откара до гроба с кола, но колата закъсняла десетина минути, защото с нея откарали в купонното бюро списъка на волнонаемните. Вещите на лейтенанта вече били подредени, би било по-удобно да ги вземе на връщане от гробищата.

Всичко, за което бе помолила Людмила Николаевна, бе изпълнено както във войската — изрядно и точно. Но в отношението на комисаря, сестрата, коменданта към нея проличаваше, че тези хора искат да получат от нея никакво успокоение, прошка, утеша.

Комисарят почувства вината си, задето в болницата умират хора. Преди да дойде Шапошникова, това не го тревожеше — нали е война. Началството не бе критикувало болницата по отношение на медицинското обслужване. Мърреха го заради недостатъчно добре организираната политическа работа, заради лошата информация относно настроенията на ранените.

Не се борел достатъчно срещу неверието в победата сред част от ранените, срещу вражеските изказвания от страна на политически изостанали ранени, враждебно настроени към колхозния строй. В болницата имало случаи на разгласяване на военни тайни.

Бяха викали Шимански в политотдела на санитарното управление на военното окръжие и го бяха заплашили, че ще го пратят

на фронта, ако специалният отдел още веднъж съобщи за неуредици в болничната идеология.

А сега комисарят се почувства виновен пред майката на починалия лейтенант, задето вчера бяха умрели още трима болни, а той си бе взел душ, бе поръчал на готвача любимия си бигос — готовено кисело зеле с наденица, бе изпил цяло бидонче бира, с която се бе снабдил от градското управление на търговията. Сестра Терентиева беше виновна пред майката на починалия лейтенант, защото мъжът ѝ, военен инженер, служеше в щаба на армията, не беше стъпвал на фронта, а синът ѝ, една година по-голям от Шапошников, работеше в конструкторското бюро на един авиационен завод. И комендантьт знаеше своята вина — той, кадровият военен, работеше в тилова болница, бе изпратил вкъщи няколко метра хубав габардин и чифт пълстени валенки, а от убития лейтенант на майката беше останала само памучната униформа.

И старшината с пълните устни и налетите месести уши, който отговаряше за погребването на починалите болни, изпитваше чувство на вина пред жената, която бе откаral на гробищата. Ковчезите се сковаваха от тънки, бракувани дъски. Слагаха умрелите в ковчезите по бельо, ковчезите с редниците се трупаха нагъсто в братски гробници, надписите на гробниците се правеха с грозен почерк върху груби дъсчици, с нетрайни бои. Вярно, в дивизионните медицински санитарни батальони заравяха умрелите в трапове без ковчези, а надписите правеха с химически молив, който изтрайваше до първия дъжд. А онези, които загиваха в бой — из гори, блата, дерета, наслед полето, — тях погребалните команди често дори не ги намираха, погребваха ги пясъкът, шумата, виелицата.

И въпреки това старшината се чувстваше виновен за лошокачествените дъски пред жената, която седеше до него в колата и го разпитваше как погребват умрелите — заедно ли, с какво обличат труповете, произнасят ли прощално слово над гробовете.

Неудобно му беше и защото преди да тръгнат, бе отскочил до едно приятелче в склада и бе гаврътнал бурканче разреден медицински спирт с хлебец и лук за мезе. Гризеше го съвестта, задето дъхът му изпълни колата с миризма на алкохол и лук, но колкото и да го гризеше, нямаше как да не диша.

Мрачно се взираше в огледалцето, окачено пред шофьора — в това четириъгълно огледалце се отразяваха засмените, смущаващи старшината очи на шофьора.

„Добре си хапнал и пийнал, старшина“ — безжалостно говореха веселите млади очи на шофьора.

Всички хора са виновни пред майката, загубила син на война, и напразно се опитват да се оправдаят пред нея — така е било през цялата история на човечеството.

Бойците от трудовия батальон разтовариха от камиона ковчезите. В техните мълчаливи, бавни движения личеше умението на отрудени, опитни хора. Един, застанал в каросерията, избутваше ковчега към края, друг го поемаше на рамо, тогава мълчаливо приближаваше трети и поемаше на рамо ковчега отзад. Обущата им скърцаха по замръзналата земя, те носеха ковчега към широката братска гробница, поставяха ги до ръба на ямата и се връщаха при камиона. Когато опразненият камион замина за града, бойците приседнаха върху ковчезите, наредени до отворения гроб, и взеха да си свиват цигари от много хартия и малко тютюн.

— Днес май ще е по-спокойно — каза един и започна да сече огън от стабилно изработено огниво — праханта във вид на шнур бе прокарана през медна гилза, а кремъкът имаше метална рамчица. Боецът размаха праханта и струйка дим увисна във въздуха.

— Старшината каза, че щял да дойде най-много още един камион — каза втори и запали, като бълвна кълбо дим.

— Тогава ще оформим гроба.

— То се знае, наведнъж е по-удобно, хем той ще донесе списъка, ще провери — издума трети, който не пушеше, а извади от джоба си комат хляб, отръска го, леко го издуха и задъвка.

— Ти кажи на старшината да ни даде лост, че на четвърт метър земята е замръзнала, утре ще копаем друг трап, такава пръст разбира ли ти от лопата?

Оня, дето изсичаше огън, силно плесна длани, изби фаса от дървеното цигаре и леко почукна цигарето о капака на ковчега.

И тримата замъкнаха, сякаш сеслушваха. Беше тихо.

— Вярно ли е, че на трудовите батальони ще дават обяд в суха храна? — попита боецът, който дъвчеше хляб, със снишен глас, та да не пречи на покойниците в ковчезите с неинтересния за тях разговор.

Вторият пушач издуха фаса от дългото окадено тръстиково цигаре, насочи го към светлината и погледна през него, после поклати глава.

Беше все така тихо.

— Днес времето не е лошо, само дето има вятър.

— Я чуй, камионът дойде, така ще свършим още преди обяд.

— Не, не е нашият, лека кола е.

От колата слезе познатият им старшина, след него — жена с шал, и двамата поеха към чугунената ограда, където миналата неделя все още погребваха, а после мястото свърши.

— Що свят погребваме, а никой не ги изпраща — каза един. — В мирно време нали знаеш как е — ковчегът един, а след него може и стотина души да носят цветя.

— И за тези плачат — обади се друг и деликатно почука по дъската с дебелия си овален нокът, изльскан от труд като камъче от морето. — Само дето ние не виждаме тези сълзи. Гледай, старшината се връща сам.

Пак захванаха да палят цигари, сега вече и тримата. Старшината приближи до тях, добродушно каза:

— Все пушим, момчета, а кой ще работи вместо нас?

Мълчаливо издухаха три облака пушек, после единият, собственикът на огнивото, се обади:

— То пък едно пущене, на — камионът идва. Вече го познавам по мотора.

Людмила Николаевна приближи до надгробната могилка и прочете на шперплатовата дъсчица името на своя син и воинското му звание.

Ясно усети как косите ѝ под шала се размърдаха, нечии студени пръсти ги опипваха.

Край нея отляво и отляво, чак до оградата, се редяха същите сиви могилки — без трева, без цветя, с единствено, поникнало от гробищната пръст източено дървено стъблце. На върха на всяко стъблце имаше шперплатова дъсчица с име на човек. Дъсчиците бяха много и тяхното еднообразие и гъстота напомняха нива с щедро избуяла пшеница...

Ето че най-сетне намери Толя. Много пъти се бе мъчила да отгатне къде е той, какво прави и за какво мисли — дали момчето ѝ дреме, облегнато на стената на окопа, или крачи по военните пътища, дали сърба чай, хванало с една ръка канчето, а с другата — бучка захар, или може би тича по полето под вражески обстрел... Искаше да бъде до него, да му е нужна — за да долее чай в канчето, да каже „Хапни още хляб“, да го събуе и измие ожуления крак, даувие шала на врата му... И всеки път той изчезваше, а тя не можеше да го намери. И ето, намери го, но вече не му беше нужна.

Нататък се виждаха гробове с предреволюционни гранитни кръстове. Надгробните камъни приличаха на тълпа старци, никому непотребни, неинтересуващи никого — едни се бяха килнали настрана, други безпомощно се бяха подпредели о стволовете на дърветата.

Небето бе станало някак безвъздушно, сякаш въздухът от него бе изпомпан — отгоре висеше наситена със сух прах пустота. А мощната беззвучна помпа, изтеглила въздуха от небето, работеше ли, работеше, и ето че за Людмила вече нямаше не само небе, нямаше и вяра, и надежда — сред огромната безвъздушна пустота остана само малката могилка с вледенени сиви буци пръст.

Всичко живо — майка ѝ, Надя, очите на Виктор, съобщенията от фронта — всичко престана да съществува.

Живото стана неживо. В целия свят жив беше само Толя. Но каква тишина наоколо. Дали той вече знае, че е дошла...

Людмила се отпусна на колени, леко, за да не обезпокои сина си, оправи дълчицата с името му, той винаги се дразнеше, посегнеше ли да оправи яката на дрехата му, когато го изпращаше на училище.

— Ето, дойдох, а ти сигурно си се чудил: защо ли мама не идва...

Заговори му полугласно, да не би хората зад гробищната ограда да я чуят.

По шосето профучаваха камиони, тъмна гранитна вихрушка се виеше ниско по асфалта, къдреше се, усукваше се... Трополейки с войнишките си ботуши, минаваха млекарки с гюмове, мъже с чували, тичаха ученици с ватенки и зимни войнишки ушанки.

Но изпълненият с движение ден ѝ изглеждаше като мъгливо видение.

Каква тишина.

Тя разговаряше със сина си, припомняше си подробности от неговия изминал живот и тези спомени, съществуващи само в нейното съзнание, запълниха пространството с детския глас, със сълзите, с шумоленето на книгите с картички, с почукването на лъжичката по края на бялата чиния, с бръмченето на монтираните от него радиоприемници, със скърцането на греблата в лодките по езерата, край които бяха летували, с шумола на бонбонените обвивки, с очертанията на момчешкото лице, рамене и гърди.

Неговите сълзи, огорчения, неговите добри и лоши постъпки, съживени от отчаянието ѝ, съществуваха обемни, осезаеми.

Обзеха я не спомени за миналото, а вълнения от действителния живот.

Бива ли да чете по цяла нощ на тази ужасна светлина, на какво прилича това, толкова млад да сложи очила...

Ето, лежи по тънка американена риза, бос, как така не са му дали одеяло, земята е вледенена, а нощем е страшен студ.

Не щеш ли, от носа на Людмила рука кръв. Шалът натежа, цял подгизна. Зави ѝ се свят, очите помътняха и за кратък миг ѝ се стори, че изгубва съзнание. Затвори очи, а когато ги отвори, светът, съживен от нейното страдание, бе изчезнал, само сив прахоляк, подхванат от вятъра, се виеше над гробовете; ту над един, ту над друг гроб се вдигаше дим.

Живата вода, която бе бликала над леда и бе изнесла от мрака Толя, се оттече, изчезна, отново се отдръпна светът, който за миг, разбил оковите, сам искаше да стане действителност, светът, създаден от отчаянието на майката. Нейното отчаяние, подобно на Бог, бе вдигнало лейтенанта от гроба, бе запълнило пустотата с нови звезди.

В тези отминали минути единствено той бе живял на света и благодарение на него бе живяло всичко останало.

Но могъщата сила на майката не удържа огромните човешки тълпи, моретата, пътищата, земята, градовете в подчинение пред мъртвия Толя.

Тя допря кърпичка до очите си, очите й бяха сухи, а кърпичката — мокра от кръв. Усети, че лицето й е зацепано от лепкава кръв и остана така, прегърбена, примирена, инстинктивно подготвяйки душата си да осъзнае, че Толя го няма.

Хората в болницата бяха поразени от нейното спокойствие, от нейните въпроси. Не разбираха, че тя още не можеше да почувства онова, което бе очевидно за тях — липсата на Толя между живите. Нейното чувство към сина й беше толкова силно, че мощта на станалото не бе в състояние да накърни това чувство — той продължаваше да живее.

Тя не беше на себе си, никой не забелязваше това. Най-сетне намери Толя. Така котка, щом намери своето мъртво коте, се радва и го ближе.

Дълги са мъките, през които минава душата, докато с години, понякога с десетилетия, камък след камък, бавно трупа своето надгробно хълмче, сама в себе си стигнала до чувството на безвъзвратна загуба, смирена пред силата на станалото.

Бойците от трудовия батальон свършиха работата и си отидоха, накани се да си тръгва и слънцето, сенките от гробните дъски се източиха. Людмила остана сама.

Помисли си, че ще трябва да съобщи за смъртта на Толя на близките си, на баща му в лагера. Непременно на баща му. На родния. За какво ли е мислил преди операцията? Как са го хранили, с лъжичка ли? Спал ли е, поне по малко, настани, по гръб? Той обича вода с лимон и захар. Как лежи сега, късо ли е подстриган?

Изглежда, нетърпимата й душевна болка правеше всичко наоколо все по-тъмно.

Порази я мисълта, че мъката ѝ е вечна — ще умре Виктор, ще умрат внуките на дъщеря ѝ, а тя все ще скърби.

И когато мъката стана толкова непоносима, че сърцето не би могло да я издържи, отново се отвори границата между действителността и света, който живееше в душата на Людмила, и вечността отстъпи пред обичта ѝ.

Зашо трябва, помисли си тя, да съобщава за смъртта на Толя на родния му баща, на Виктор, на всички близки, нали още нищо не се знае със сигурност. По-добре да изчака, може всичко да се обърне.

Тя прошепна:

— И недей казва на никого, още нищо не се знае, всичко ще се оправи.

Людмила зави с полите на палтото си краката на Толя. Свали шала от главата си и му наметна раменете.

— Господи, бива ли така, зашо не са ти дали одеяло. Поне си завий по-хубавичко краката.

Потъна в забравата си, в полуслън продължи да разговаря със сина си, упрекваше го за кратичките писма. Събуджаше се, оправяше му отметнатия от вятъра шал.

Колко е хубаво, че са само двамата, никой не им пречи. Него никой не го обичаше. Всички казаха, че бил грозен — имал извърнати навън дебели устни, държал се странно, бил безсмислено избухлив, обидчив. И нея никой не я обича, всички близки виждат в нея само недостатъците... Горкото ми момче, моето плахо, непохватно, добро синче... Единствено той я обичаше и сега, през нощта, на гробищата, само той е с нея, никога няма да я изостави и когато стане старица, ненужна на никого, той ще я обича... колко е непрактичен, неприспособен към живота. Никога за нищо не моли, стеснителен е, направо смешен, учителката казва, че в училище е станал обект на насмешки — закачат го, изкарват го от кожата му и той плаче като малко дете. Толя, Толя, не ме оставяй сама.

А после дойде денят: алено, ледено сияние се разгоря над степта оттатък Волга. По шосето с рев префуча камион.

Безумието се отдръпна. Тя седеше до гроба на сина си. Тялото на Толя е заровено в пръстта. Няма го.

Виждаше зацепаните си пръсти, проснатия на земята шал, краката ѝ бяха изтръпнали, усещаше, че лицето ѝ лепне. Нещо ѝ

дереше на гърлото.

Беше ѝ все едно. Ако някой кажеше, че войната е свършила, че е умряла дъщеря ѝ, ако до нея изникнеше чаша с топло мляко, комат топъл хляб, тя не би помръднала, не би протегнала ръка. Нищо не я тревожеше, не мислеше. Всичко ѝ беше безразлично, не искаше нищо. Само тази, същата равномерна мъка стягаща сърцето ѝ, притискаше слепоочията. Хората от болницата, лекарят с бялата престилка говореха нещо за Толя, тя виждаше как се отварят устата им, но не чуваше думите. На земята се виждаше писмото, паднало от джоба на палтото ѝ, същото, което бе получила от болницата, не искаше да го вдигне, да го отърси от прахоляка. Нямаше ги онези мисли: как Толя, двегодишен, търпеливо и упорито следваше на тромавите си крачета някакъв скакалец, който скачаше ту тук, ту там; как не попита сестрата за позата му сутринта преди операцията, в последния ден на живота му — настани ли е лежал, или по гръб. Виждаше дневната светлина, не можеше да не я вижда.

Изведнъж си спомни: Толя навърши три годинки, вечерта пиha чай с кекс и той попита: „Мамо, защо е тъмно, нали днес е рожден ден?“

Виждаше клоните на дърветата, блесналия на слънцето полиран гробищен камък, дъсчицата с името на сина ѝ — „Шапошн“ беше с едри букви, а „иков“ беше сбутано ситно, буква до буква. Не мислеше, нямаше воля. Нищо нямаше.

Стана, вдигна писмото, отръска с вкочанени ръце пръстта от палтото си, почисти го, обърса обувките си, дълго изтърсва шала, докато стана отново бял. Върза го на главата си, с крайчеца му избърса прахта от веждите си, изтри устните, брадичката си от кръвта. Тръгна към портала на гробищата, без да се извръща, нито бавно, нито бързо.

Откакто се върна в Казан, Людмила Николаевна взе да слабее и заприлича на младежките си снимки от студентските години. Вземаше продукти от разпределителя и готвеше, палеше печките, миеше подовете, переше. Есенните дни ѝ се струваха много дълги, нямаше с какво да запълни празнотата им.

В деня, когато пристигна от Саратов, разказа на близките си за пътуването, как бе мислила за вината си пред тях, как бе отишла в болницата, как бе разгърнала бохчата с раздрани от шрапнели кървави дрехи на сина си. Докато разказваше, Александра Владимировна дишаше тежко, Надя плачеше, ръцете на Виктор Павлович затрепериха, не можеше да вземе от масата чашата чай. Маря Ивановна, която се бе отбила да ги види, пребледня, устата ѝ остана полуотворена, очите ѝ се изцъклиха мъченически. Само Людмила говореше спокойно, загледана пред себе си с ясни, широко отворени сини очи.

Сега на никого не възразяваше, а откак се помнеше, вечно бе спорила със страсть; по-рано, чуеше ли някой да обяснява как се стига до гарата, Людмила развълнувано и ядосано започваше да доказва, че дотам се стига по съвсем други улици и с други тролеи.

Веднъж Виктор Павлович я попита:

— Людмила, с кого разговаряш нощем?

Тя отговори:

— Не знам, може нещо да ми се е привидяло.

Не я пита повече, но разказа на Александра Владимировна, че почти всяка нощ Людмила отваря куфарите, разстила одеяло на диванчето в ъгъла, тихо и угрижено си говори на глас.

— Имам чувството, че денем с мен, с Надя, с вас тя спи, а нощем гласът ѝ е оживен, какъвто беше преди войната. Мисля, че се е разболяла, става друг човек.

— Не знам — каза Александра Владимировна. — Всички скърбим. Всички еднакво и всеки по свой начин.

Потропване по вратата прекъсна разговора им. Виктор Павлович стана. Но Людмила Николаевна извика от кухнята:

— Аз ще отворя.

Без да разбират защо, домашните забелязваха, че след връщането си от Саратов Людмила Николаевна по няколко пъти на ден проверява дали няма писма в пощенската кутия.

А почукаше ли някой, бързо се спускаше към вратата.

И сега, чули припрените й, почти тичащи стъпки, Виктор Павлович и Александра Владимировна се спогледаха.

Екна ядосаният глас на Людмила Николаевна:

— Няма, днес няма нищо, не идвайте толкова често, онзи ден ви дадох половин кило хляб.

Извикаха лейтенант Викторов в щаба, при майор Закаблука, командаира на оставения в резерва изтребителен самолетен полк. Дежурният по щаб Великанов каза, че майорът заминал с един У-2 за щаба на военновъздушните сили в района на Калинин и ще се върне довечера. На въпроса на Викторов, за какво го викат, Великанов отвърна с намигане, че може би ще става дума за напиването и скандала в столовата.

Викторов надникна зад завесата, направена от плащ-палатка и прикачен за нея юрган, оттам се чуваше тракане на пишеща машина. Началникът на канцеларията Волконски, щом видя Викторов, изпревари въпроса му с думите:

— Няма, няма писма, другарю лейтенант.

Машинописката Леночка, доброволка, се извърна към лейтенанта, погледна се в трофеиното огледалце от свален германски самолет, подарък от загиналия летец Демидов, оправи си кепето, премести линийката, поставена върху ведомостите, които препечатваше, и пак затрака по клавишите.

Този дългомутрест лейтенант, който задаваше на началника на канцеларията един и същи уnil въпрос, натъжаваше Леночка.

На връщане за летището Викторов свърна към гората.

Ето вече месец, откакто полкът не влизаше в бой, а попълваше материалната си част, приемаше нов летателен състав на мястото на загиналия.

Преди месец този непознат северен край се виждаше на Викторов необикновен. Жivotът на гората, на младата река, пъргаво криволичеща между стръмните хълмове, миризмата на гнила шума, на гъби, бученето на дърветата денем и нощем му навяваха тревога.

По време на полет земните миризми сякаш стигаха до кабината на изтребителя. Тази гора, езерата носеха дъха на древната Рус, за която Викторов бе чел преди войната. Тук сред езера и гори се точеха старинни пътища, от тези прави дървета хората бяха строили къщи, църкви, бяха дялали корабни мачти. Тази старина се беше замислила и

стайла още от времената, когато тук бе тичал злият вълк и на брега бе плакала Альонушка, по този бряг Викторов сега отиваше до столовата на Военторг. Струваше му се, че това изгубено старо време е някак наивно, простодушно, младо и не само живелите в чертози моми, а и белобрадите търговци, дякони и патриарси са с хиляда години по-млади от богатите на житетски опит младежи — летците от света на скоростните машини, на автоматичните оръдия, на дизелите, киното и радиото, дошли в тези гори с авиополка на майор Закаблука. Като белег на тази отминала младост беше Волга — бърза, слабичка, с пъстри стръмни брегове, потънала в горска зеленина, нашарена в небесносиньо и алено...

Колко лейтенанти, сержанти и просто редници крачат по военния път. Те пушат определения им брой цигари, потракват с бяла лъжица в тенекиената паничка, играят във влака простишки игри на карти, в града се черпят със сладолед на клечка, давят се с дажбицата си водка от сто грама, пишат колкото трябва писма, крещят по полевия телефон, стрелят кой с малокалибрено оръдийце, кой с едрия калибър, трети пък натисне в танка трийсет и четворка газта, па току изтърси нещо по пиперлия...

Земята под ботушите му скърцаше и пружинираше като стар дюшек — беше от листата, отгоре леки, крехки, различни дори в смъртта, а отдолу — изсъхнали преди години, съединени — в хрупкава пътна кафява маса, пепелта на живота, който бе взривявал пъпките, бе шумял по време на буря, бе блестял под слънцето след дъжд. Изтлели, почти безтегловни съчки се разтрояваха под краката му. Разсеяна от абажура на листата, кротка светлина стигаше до горската пръст. Въздухът в гората беше застинал, гъст; летецът изтребител, свикнал с въздушни вихри, го чувстваше особено силно. Нагрятото, потно дърво излъхваше влажната свежест на дървесината. Но миризмата на мъртви дървета и съчки надделяваше над миризмата на живата гора. Там, където се издигаха елите, в октавата се вряза висока терпентиноваnota. Трепетликата миришеше сладникаво, елхата — горчиво. Гората живееше отделно от останалия свят и Викторов имаше чувството, че влиза в къща, където всичко е различно от другия свят: и миризмите, и светлината през спуснатите перденца, и звуците тук, и изобщо, докато не излезеш от гората, все се чувствуаш неудобно като пред непознати хора. Сякаш от дъно, през високия, дебел слой въздух, се взираш

нагоре, листата се плискат и ти се струва, че попукващите паяжини, дето полепват по зелената звездичка на кепето ти, са водорасли, проточили се между повърхността и дъното на езеро. Струва ти се, че пъргавите, едроглави мухи и бавните мушици, и глухарят, който се прокрадва като кокошка през клоните, мърдат с плавници и никога не ще се вдигнат над гората, както риба не може да изплува над водата; а изхвърчи ли някоя сврака над върха на трепетлика, тутакси отново ще се гмурне между клоните — белият хълбок на риба за миг проблясва на слънцето и отново пльосва във водата. И колко странен изглежда мъхът под капките роса — сини, зелени, угасващи в сумрака на горското дъно.

Хубаво е от този тих полуумрак внезапно да излезеш на светла поляна, всичко отведенъж се променя — и топлата земя, и миризмата на нагрятата от слънцето смрика, и подвижният въздух, и оклюманите едри камбанки, отлети от виолетов метал, и цветовете на дивия карамфил върху лепкавите смолисти стъбла. Безгрижие завладява душата ти и поляната е като щастлив ден от сиромашки живот. Струва ти се, че пеперудите, черно-сините изльскани бръмбари, мравките, шумолящи в тревата, вече не са угрожени всеки за себе си, а всички заедно вършат обща работа. Брезова клонка, обсипана със ситни листенца, докосва лицето ти; подрипне скакалец и се бълсне в човека като в дърво, вкопчва се в колана, бавно напряга зелените си крачка, седи и блещи кръгли кожени очи върху излята овнешка муцунка. Жега, закъснели ягодови цветчета, горещи от слънцето копчета и катарама на колана. Сигурно над тази поляна никога не са преливали нито Ю-88, нито нощен „Хайнкел“.

Нощем той често си спомняше месеците, прекарани в сталинградската болница. Беше забравил мократа от пот риза, възсолената, причиняваща гадене вода, беше забравил тежката миризма, която го бе мъчила. Тези болнични дни бяха в паметта му като олицетворение на щасието. И тук, в гората, се вслушваше в бученето на дърветата и си мислеше: „Нима чух нейните стъпки?“

Истина ли бе онова? Тя го бе прегръщала, бе галила косите му, бе плакала и той бе целувал нейните мокри, солени очи.

Понякога Викторов си мислеше как ще отскочи до Сталинград с „Яка“, само за няколко часа, в Рязан може да зареди с гориво, после да стигне до Енгелс — там едно познато момче работи като отговорен дежурен. Пък после, ако щат, да го разстрелят.

Все си спомняше една прочетена в стара книга история: богатите братя Шереметеви, синове на фелдмаршал, омъжили своята шестнайсетгодишна сестра за княз Долгоруки, момичето го било виждало комай само веднъж преди сватбата. Братята дали за булката огромна зестра, подареното сребро изпълвало цели три стаи. А два дена след сватбата бил убит Петър II. Хванали Долгоруки, който бил негов приближен, и го откарали на север, заключили го в една дървена кула. Младата съпруга не се вслушала в придумките — тя можела да се освободи от този брак, била живяла с него само два дена. Заминала подир мъжа си, заселила се в затънения горски край, в селска къща. Всеки ден в продължение на десет години отивала при кулата, където бил затворен Долгоруки. Една сутрин видяла, че прозорчето е отворено, а вратата отключена. Младата княгиня се затичала по улицата, падала на колене пред всеки срещнат, който и да бил той — селянин, стрелец, молела, питала къде е мъжът ѝ. Хората ѝ казали, че Долгоруки е откаран в Нижни Новгород. Много изстрадала тя в тежкия път пеша. А в Нижни научила, че Долгоруки е екзекутиран, отсекли му главата, ръцете и краката. Тогава Долгорукая решила да иде в манастир, заминала за Киево-Печорската лавра. В деня на подстригването дълго скитала по брега на Днепър. Ала не за свободата

тъгувала Долгорукая, приемайки монашеството, тя трябало да свали от пръста си венчалната халка, а не можела да се раздели с нея... Много часове наред ходила покрай брега, а после, когато слънцето взело да клони към залез, свалила халката, хвърлила я в Днепър и поела към манастирската порта.

И лейтенантът от въздушните сили, възпитаникът на дома за сираци, шлосерът от механичната работилница на Сталгрес^[1] постоянно си спомняше живота на княгиня Долгорукая. Вървеше през гората и си представяше: ето, вече е загинал, заровили са го и опушеният му самолет, забил нос в земята, е ръждясал, разпада се част след част, изгубва се сред тревата и по тези места броди Вера Шапошникова — спира се, слиза по стръмния бряг към Волга, взира се във водата... А преди двеста години тук е бродила княгиня Долгорукая, ще излезе на поляната, ще мине през лена, ще разгърне с ръце отрупаните с алени плодове храсти. И го пронизваше болка — горчива, безнадеждна, сладка.

Върви през гората слабичко лейтенантче с овехтяла гимнастьорка — колко такива са забравени в незабравимото време.

---

[1] Сталинградска държавна районна електроцентрала. — Б.пр. ↑

Още докато приближаваше към летището, Викторов разбра, че са станали някакви важни събития. Цистерни с гориво сновяха по пистата за излитане, техници, мотористи от батальона на летищното обслужване се суетяха около самолетите, покрити с маскировъчни мрежи. Обикновено мълчаливото моторче на радиостанцията тракаше ритмично, съсредоточено.

„Ясно“ — помисли си Викторов и ускори крачка.

И веднага предположението му се потвърди, той срещна лейтенант Соломатин, на бузата му личаха розови петна от изгаряне, лейтенантът каза:

— Излизаме от резерва, има заповед.

— На фронта ли? — попита Викторов.

— Ами накъде, да не мислиш, че към Ташкент? — отвърна Соломатин и пое към селото.

Изглежда, му беше мъчно, имаше доста сериозна връзка с хазайката си и сега явно бързаше да я види.

— Делба ще прави Соломатин: къщата за жената, кравата за него — обади се до Викторов познат глас. По пътеката крачеше лейтенант Ерьомин, с когото Викторов беше в една двойка.

— Къде ни пращат, Ерьома? — попита Викторов.

— Може би Северозападният ще почне настъпление. Сега командирът на дивизията пристигна с Ер-пети. Имам един познат пилот на „Дъглас“ в щаба на въздушната, може да го питам. Той всичко знае.

— Защо ще го питаш, те ще ни кажат.

А тревогата бе обзела вече не само щаба и летците, но и селото. Младши лейтенант Корол, черноок, с пухкави устни, най-младият летец в полка, се зададе по улицата. Носеше изпрано и изгладено бельо, върху купчинката бе сложена медена пита и суhi горски плодове в кърпица.

С Корол вечно се шегуваха, че хазайките му — две бабички вдовици — го глезят с медени пити. Когато се връщаше от задание,

бабичките се запътваха за летището, посрещаха го по средата на пътя — едната висока, изправена, другата с превит гръб; той крачеше между двете, ядосано, смутено, разглезнено момче, и летците казваха, че Корол е в едно звено с възклицителна и въпросителна.

Командирът на ескадрилата Ваня Мартинов излезе от къщи, облякъл шинела, в едната ръка носеше куфарче, в другата официалната си фуражка, не бе я приbral в куфарчето, за да не я измачка. Червенокосата дъщеря на хазайката му, без забрадка, самодейно накъдрена, гледаше подире му с такива очи, че би било излишно да изясняваме отношенията им.

Едно куцичко момче припряно изтърси на Викторов, че политическият ръководител Голуб и лейтенант Вовка Скотной, с които квартируваха заедно, са тръгнали с багажа си.

Викторов се бе преместил в тази квартира преди няколко дни, по-рано бяха живели с Голуб у една лоша хазайка — жена с високо изпъкнало чело и изпъкнали жълти очи. Щом погледнеше тези очи, на човек му ставаше чоглаво.

За да се отърве от квартирантите, тя пълнеше къщата с пушек, а веднъж им сипа пепел в чая. Голуб уговаряше Викторов да напишат рапорт за тази хазайка до комисаря на полка, но Викторов не искаше.

— Да върви по дяволите — съгласи се Голуб и добави на украински една поговорка, която бе чувал от майка си още като малък:
— Тя нашата се е видяла — ако не е трън, ще е глог.

Преместиха се в нова квартира, тя им се видя същински рай. Но на, не можаха повечко да живеят в рая.

Скоро и Викторов с вещевата торба и продъненото си куфарче крачеше покрай високите, сякаш двуетажни сиви къщи, куцичкото подскачаше до него и се целеше с подарения му от Викторов трофеен кобур в кокошките, в кръжащите над гората самолети. Мина покрай къщата, от която Евдокия Михеевна го бе пропъждала с пушек, и видя зад мътното стъкло неподвижното ѝ лице. Нея никой не я заговаряше, когато, понесла от кладенеца две дървени ведра, спираше да си почине. Нямаше нито крава, нито овца, нито лястовичка под покрива. Голуб разпитва за нея, все диреше да ѝ изнамири някакво кулашко родословие, но излезе, че била от бедняшко семейство. Жените разправяха, че след смъртта на мъжа си сякаш се побъркала: в студената есен влязла в езерото и стояла там цяло денонощие. Мъжете

едвам я измъкнали. Но, продължаваха жените, тя си била неразговорлива и преди смъртта на мъжа си, и преди да се омъжи.

Ето, Викторов крачи по улицата на горското село и след няколко часа завинаги ще отлети оттук, и всичко това — бучащата гора, селото, където лосовете влизат в зеленчуковите градини, папратите, жълтите браздулици смола, кукувиците — ще престане да съществува за него. Ще изчезнат старците, момиченцата, разказите за времената на колективизацията, за мечките, които грабвали кошничките с малини на жените, за хлапетата, които настъпвали с голо ходило главите на усойниците... Ще изчезне това село, странно и необично за него, цялото обърнато към гората, както бе обърнато към завода работническото селище, в което се бе родил и израснал.

А после изтребителят ще се приземи и в миг ще изникне, ще се простре пред него ново летище, селско или заводско селище със своите бабички, момичета, със своите сълзи и шеги, с котараците с носове, оплещивели от белези, със своите разкази за миналото, за масовата колективизация, със своите добри и лоши хазайки.

И хубавецът Соломатин на новото място още първата свободна минута ще си наложи фуражката, ще мине по улицата, ще изпее някоя песен с китарата и ще завърти главата на някое момиче.

Командирът на полка майор Закаблука, мъж с бронзово лице и бръснат бял череп, дрънчейки с петте си ордена „Червено знаме“, пристъпвайки от крак на крак, прочете на летците заповедта за излизане от резерва, каза, че им нареджа да пренощуват в блиндажите и че редът на изтеглянето ще бъде съобщен преди излитането на летището.

После каза, че командването забранява отльчването от летищните блиндажи и нарушителите зле ще си изпитят.

— Да не ми спите във въздуха, а добре да си починете преди полета — обясни той.

Думата взе комисарят на полка Берман, когото никой не обичаше заради високомерието му, макар че той умееше да говори умно и красиво за тънкостите на авиационното дело. Особено зле започнаха да се отнасят към Берман след случая с летеца Мухин. Мухин бе завъртял любов с красивата радиостъка Лида Войнова. С любовта си те бяха симпатични на всички — всяка свободна минута се срещаха,

разхождаха се край реката и винаги ходеха хванати за ръка. Дори не им се присмиваха, толкова ясно беше всичко в отношенията им.

И не щеш ли, пръсна се мълва — и то тръгнала от самата Лида, тя разказала на приятелката си, а приятелката й се разбърила, та научи целият полк, — че по време на поредната им разходка Мухин изнасилил Войнова, като я заплашил с огнестрелно оръжие.

Щом чу за това, Берман се разяри и прояви такава енергия, че само за десет дни Мухин бе осъден от трибунала на разстрел.

Преди изпълнението на присъдата в полка пристигна членът на Военния съвет на Въздушната армия, генерал-майорът от авиацията Алексеев, и се захвана да изясни обстоятелствата около престъплението на Мухин. Лида буквално сащисала генерала, като паднала пред него на колени с молбата да повярва, че цялото дело срещу Мухин е нелепа лъжа.

Разказала му цялата история — лежали с Мухин на една горска поляна, целували се, после тя задрямала, а Мухин решил да се пошегува, незабелязано пъхнал между коленете й револвера и стрелял в земята. Тя се събудила, изпицяла и Мухин пак я зацелувал. А страховите, които разправяла приятелката й, били чисто нейна версия. Истината в цялата тази история била само една, необикновено проста — нейната любов с Мухин. Всичко свърши благополучно, присъдата бе отменена, преместиха Мухин в друг полк.

Та оттогава летците не обичаха Берман.

Веднъж в столовата Соломатин каза, че руснак не би постъпил така.

Някой от летците, май Молчанов, отвърна, че лоши хора има във всички нации.

— На, вземи Корол, евреин е, а с него много добре се лети в двойка. Тръгваш на задание и знаеш — следва те приятел, в когото си сигурен — каза Ваня Скотной.

— Абе какъв евреин е Корол? — каза Соломатин. — Корол е наше момче, във въздуха съм по-сигурен в него, отколкото в себе си. Край Ржев измете буквално изпод опашката ми един „Месер“. И аз на два пъти съм зарязвал разни нещастни ударени фрицове заради Борка Корол. Пък ти ме знаеш, и родната си майка забравям, когато тръгвам на бой.

— Тогава какво излиза — намеси се Викторов, — ако един евреин е свестен човек, ти казваш — не е евреин.

Всички се разсмяха, а Соломатин каза:

— Да, ама на Мухин никак не му беше смешно, когато Берман му издейства разстрел.

През това време в столовата влезе Корол и някой от летците съчувственно го попита:

— Слушай, Боря, ти евреин ли си?

Корол се смути отговори:

— Да, евреин съм.

— Сигурен ли си?

— Абсолютно.

— Обрязан ли си?

— Я ми се махай от главата — отвърна Корол. Всички отново се разсмяха.

А когато летците се запътиха от летището към селото, Соломатин тръгна до Викторов.

— Знаеш ли — каза той, — не беше прав да говориш така. Когато работех в завода за сапун, имахме сума ти от тия — цялото началство. Нагледал съм се на тия Самуиловци Абрамовичи — как се държат един за друг, много се защитават, да знаеш.

— Стига си ме навивал — сви рамене Викторов, — в тяхната компания ли ме слагаш?

Берман подхвани реч, как в живота на летателния състав започва нова ера, а животът в резерва свършва. Всички го разбираха и без да им го казва, но си отваряха ушите, дали в речта му няма да доловят намек — ще остане ли полкът на Северозападния фронт, дали само ще го прехвърлят край Ржев, или — на запад, на юг?

Берман говореше:

— И тъй, първото качество на бойния летец е да познава материалната част, така да я познава, че да си играе с нея; второто — да обича машината, да я обича като своя майка и сестра; третото е смелостта, а смелост значи хладен ум и горещо сърце. Четвъртото е другарското чувство, то се възпитава от целия наш съветски живот; петото — беззаветност в боя! Успехът се крие в споеността на двойките! Следвай водещия! Истинският летец и на земята винаги

мисли, разсъждава върху свършилия бой, отново пресмята: „Ex, така щеше да е по-добре, ex, не биваше така!“

Летците се преструваха, че слушат с интерес, и тихичко си приказваха.

— Дали няма да ескортираме „Дъгласите“, които карат продукти за Ленинград? — каза Соломатин, който имаше позната в Ленинград.

— Или към московското направление? — предложи Молчанов, чиито роднини живееха в Кунцево.

— А може пък към Сталинград? — обади се и Викторов.

— А, едва ли — каза Скотной.

На него му беше безразлично къде ще прехвърлят полка — всичките му близки се намираха в окупирания Украйна.

— Ами ти, Боря, закъде летиш? — попита Соломатин. — За вашата еврейска столица, Бердичев ли?

Внезапно тъмните очи на Корол съвсем потъмняха от яд и той натъртено изпсува на майка.

— Младши лейтенант Корол! — викна комисарят.

— Слушам, другарю батальонен комисар...

— Млъкни...

Но Корол вече и без това мълчеше.

Майор Закаблука бе прочут като голям познавач и любител на псуvnите и не би направил въпрос от една псуvня на боен летец в присъствието на началството. Самият той всяка сутрин подвикваше на ординареца си: „Мазюкин... твойта верица... — И съвсем кратко завършваше: — Я ми подай пешкира“.

Но нали познаваше скандалджийския нрав на комисаря, командирът на полка не посмя веднага да амнистира Корол. Берман щеше да опише в рапорт, как Закаблука е дискредитиран политическото ръководство пред летателния състав. Берман вече бе писал до политотдела, че Закаблука по време на престоя си в резерва се е занимавал с лично стопанство, че пиел водка с началството на щаба и имал връзка със зоотехничката Женя Бондарева от местното население.

Затова командирът на полка подхвана отдалеч. Страховито и дрезгаво закрещя:

— Как сте застанали, младши лейтенант Корол? Две крачки напред! Каква е тази разпуснатост?

После продължи:

— Политрук Голуб, доловете на комисаря по каква причина Корол наруши дисциплината!

— Разрешете да долова, другарю майор, скара се със Соломатин, но не чух за какво.

— Старши лейтенант Соломатин!

— Тъй вярно, другарю майор!

— Доловете. Не на мен! На батальонния комисар!

— Разрешете да долова, другарю батальонен комисар.

— Разрешавам — кимна Берман, без да поглежда Соломатин.

Беше усетил, че командирът на полка следва някаква своя линия. Знаеше, че Закаблука проявява необикновена хитрост и на земята, и във въздуха — там, горе, той най-добре и най-бързо разгадаваше целта, тактиката на противника, надхитряваше го. А на земята знаеше, че силата на началството е в неговите слабости, а слабостта на подчинените е в тяхната сила. Освен това умееше когато трябва да се престори на наивен и угоднически да се смее на глупава шега, подхвърлена от глупав човек. Умееше също и да стяга лудешки храбрите въздушни лейтенанти.

Докато бяха в резерва, Закаблука прояви склонност към земеделието, а най-вече към животновъдството и птицевъдството. Занимаваше се и с консервиране на плодове: правеше ликьори от малини, мариноваше и сушеше гъби. Славеше се с гощавките си и командирите на много полкове обичаха в свободните си часове да отскочат при него с някой У-2, да пийнат и похапнат. Но майорът не признаваше празното гостоприемство.

Берман познаваше още една черта на майора, която правеше отношенията с него особено трудни: пресметливият, предпазлив и хитър Закаблука беше същевременно почти безумец, захванеше ли се с нещо, не признаваше пречки и живота си не жалеше.

— Да спориш с началството, е все едно да сереш срещу вятъра — казаше той на Берман и неочекано извършваше безумна, абсолютно вредна тъкмо за себе си постъпка, комисарят просто му се чудеше.

Когато се случеха и двамата в добро настроение, те разговаряха, намигаха си, потупваха се по гърба или по шкембетата.

— Ex, че хитър комисар си имаме — казаше Закаблука.

— Ex, че майор, силен и героичен — казваше Берман.

Закаблука не обичаше комисаря заради неговата примерност, заради старанието, с което вписваше в докладите си всяка непредпазлива дума; осмиваше Берман заради слабостта му към хубавите момичета, към варената кокошка — „Дайте ми кълката“ — и заради равнодушието му към водката, осъждаше неговото безразличие към житейските обстоятелства на другите хора и умението му да създава за себе си добри битови условия. У Берман ценеше ума, готовността му да влезе в конфликт с началството в полза на работата, храбростта му — понякога сякаш самият Берман не разбираше колко лесно може да изгуби живота си.

И ето че тези двама души, които се готвеха да поведат към фронтовата линия въздушния полк, слушаха какво говори лейтенант Соломатин и се поглеждаха изкосо.

— Трябва да призная, другарю батальонен комисар, че аз бях виновен Корол да наруши дисциплината. Присмивах му се, той търпя, търпя, а после, то се знае, избухна.

— Какво му казахте, отговорете на комисаря на полка — прекъсна го Закаблука.

— Тук момчетата се чудеха накъде ще замине полкът, на кой фронт, а аз казах на Корол: ти сигурно искаш да идеш във вашата столица, в Бердичев?

Летците попоглеждаха Берман.

— Не разбирам, в коя столица? — каза Берман и изведенъж разбра.

Смути се, всички почувстваха това и най-вече командирът на полка остана поразен как можа да се случи това с человека бръснач. Но и последвалото бе неочеквано.

— Че какво толкова? — каза Берман. — Ами ако вие, Корол, ако бяхте казали на Соломатин, който, знаем, е от село Дорохово, Новорузки район, че иска да се бие край село Дорохово, трябваше ли той да ви цапардоса? Странна местническа етика, несъвместима със званието комсомолец.

Той каза думи, които винаги, неизбежно, с някаква хипнотизираща сила действаха на хората. Всички разбираха, че Соломатин бе искал да обиди и бе обидил Корол, а Берман уверено обясняваше на летците, че Корол не е изживял националистичните си

предразсъдъци и поведението му говори за пренебрежение към дружбата между народите. А Корол не бива да забравя, че именно фашистите използват националистичните предразсъдъци, те са тяхен коз.

Всичко, което говореше Берман, само по себе си беше справедливо и вярно. Революцията, демокрацията бяха родили идеите, за които говореше съвънение. Но в тези минути силата на Берман се криеше в обстоятелството, че не той служеше на идеята, а тя служеше на него, на неговата недостойна цел.

— Виждате, другари — продължи комисарят. — Там, където няма идейна яснота, няма и дисциплина. С това можем да си обясним днешната постъпка на Корол.

Помисли малко и добави:

— Грозна е постъпката на Корол, грозно, несъветско е поведението на Корол.

Тук вече Закаблука, естествено, не можеше да се намеси, комисарят бе свързал провинението на Корол с политически въпрос и Закаблука знаеше, че нито един строеви командир никога не ще посмее да се набърка в действията на политическите органи.

— Та такива работи, другари — каза Берман след известно време, за да засили впечатлението от думите си, и завърши: — Отговорността за това безобразие носи непосредственият виновник, но я нося и аз, комисарят на полка, задето не съм съумял да помогна на летеца Корол да се отърси от отвратителните националистични предразсъдъци. Въпросът е по-сериозен, отколкото ми се стори в началото, затова сега няма да накажа Корол зарушението на дисциплината. Но поемам грижата за превъзпитаването на младши лейтенант Корол.

Всички се размърдаха, заставаха по-удобно, бяха почувствали: размина се.

Корол погледна Берман и в този негов поглед имаше нещо, което накара Берман да се смръщи, рамото му се сгърчи и той се извърна.

А вечерта Соломатин каза на Викторов:

— Видя ли ги, Лъоня, те са все така — защитават се, скрито-покрито. Да беше станало с тебе или с Ванка Скотной, бъди сигурен, Берман щеше да ви натика в дисциплинарната част.

Вечерта в блиндажа летците не спяха, лежаха по наровете, пушеха и разговаряха. На вечеря Скотной бе изпил прощалните си грамове и сега си тананикаше:

*Във винт върти се самолета,
реве и към пръстта лети.
Не ме оплаквай, моя клета,
навеки забрави ме ти.*

Великанов все пак не устиска, изтърва се и се разбра, че прехвърлят полка край Сталинград.

Луната се издигна над гората и едно неспокойно петно замъждука между дърветата. Селото, разположено на два километра от летището, сякаш се къпеше в пепел, тъмно, притихнало. Летците, които седяха пред входа на блиндажа, оглеждаха чудния свят на земните ориентири. Викторов гледаше леките лунни сенки от крилата и опашките на „яковете“ и тихо пригласяше на певеца:

*Ще ни измъкнат под разбити
шасита с обгорена плът.
Но ще излитнат изтребители
по нашия последен път.*

А онези, които лежаха по наровете, си приказваха. Не се виждаха в полумрака, но добре познаваха гласовете си и без да се обръщат един към друг по име, задаваха въпроси и отговаряха.

— Демидов сам се натискаше за полети, без небето заслабваще.

— Помниш ли, край Ржев, когато придружаваше „петляковите“, осем месера се нахвърлиха върху него и той прие боя, държа се

седемнайсет минути.

— Да, целесъобразно е да смениш изтребител срещу „Юнкерс“.

— Летеше във въздуха и пееше. Всеки ден си спомням песните му. Пееше и Вертински.

— Ученомомче, московчанин!

— Да, такъв човек няма да те зареже в бой. Винаги следеше някой да не изостане.

— Ти не успя и да го опознаеш добре.

— Опознах го аз. Колегата си личи в полета. Много добре ми се разкри.

Скотной завърши поредния куплет на песента и всички се умълчаха в очакване пак да запее. Но Скотной не запя.

Той повтори известната по всички летища поговорка, която сравнява живота на летеца изтребител с къса детска ризка.

Заговориха за германците.

— И тях ги схващаш от пръв поглед — кой е силен, упорит, кой дебне наивниците — ще те клъвне отзад, ще причака някой изостанал.

— Общо взето, техните двойки не са сплотени като нашите.

— Абе не е то така.

— Фрицът захапва ранения, а от активния бяга.

— Един на един ли сме, ако ще две железа да има, ще го сваля.

— Не се обиждай, ама аз за свален „Юнкерс“ не бих ти дал звание.

— Таранът — ей това е руски характер.

— Че защо да се обиждам, ти не можеш да ми отнемеш званието.

— Да, и аз отдавна си мисля за един таран... Да фрасна някого с винта!

— Таран изтазад — ей това се казва таран! Да го забиеш в земята: пушек да се вдигне, с пълна скорост!

— Интересно, дали командирът на полка ще си вземе на „Дъгласа“ кравата и кокошките?

— Вече всичките са ги заклали: консервират ги!

Някой замислено проточи:

— Сега ще ме е срам да заведа момиче в някой хубав клуб, съвсем съм отвикнал.

— Виж, Соломатин хич не го е срам.

— Да не завиждаш, Лъния?

— Завиждам на факта, не на обекта.

— Ясно. Верен до гроб.

После всички взеха да си спомнят боя край Ржев, последния преди излизането им в резерва, когато седем изтребителя срещнаха голяма група юнкерси, тръгнали за бомбардировка, придружени от месери. И уж всеки говореше за себе си, но в крайна сметка излизаше, че говорят за общото.

— На фона на гората не се виждаха, а щом се вдигнаха — веднага се видяха. Летят на три kata! Веднага познах оня Ю-87: краката му стърчат, носът му жълт. И се наместих по-удобно: ох, ще падне работа!

— Аз пък отначало си помислих, че стрелят зенитките!

— Естествено, слънцето ни помагаше! Аз се стоварих върху него направо от слънцето. Бях ляво воден. И тутакси ме отхвърли на трийсетина метра. Изпортиха малко работата, но нищо — самолетът слуша! Настъпих към юнкерса с все въоръжението, поопуших го и точно тогава един месер, дълъг като жълтоноса щука, даде вираж, но закъсня. Гледам — по мене стрелят, цяла пътека от сини пламъчета.

— Аз пък гледам — моята пътека свършва в неговите черни плоскости.

— Е, изсили се!

— Още като дете съм пускал хвърчила, тате ме пердашеше! А като работех в завода, изминавах седем километра до аероклуба, изплезвах език, ама не пропуснах нито едно занятие.

— Не, слушай сега какво ти разправям. Оня ме подпали: масления резервоар, бензиновите тръбички. Пламнах отвътре. Бегом! Че и в козирката ме удари, счупи ми очилата, стъкла хвърчат от козирката, сълзите ми текат. И аз тогава — хайде под него, смъкнах очилата! Соломатин ме прикри. И знаеш ли, горя, а страх не чувствам — време няма! Криво-ляво кацнах, не бях обгорен, само ботушите ми и самолетът изгоряха.

— Аз нали гледам — ей сега ще свалят наше момче. Хайде още два виража, той ми махна: давай! Не бях в двойка, спусках се да гоня месерите, щом връхлетяха някого.

— Ох, и мене ме надупчиха тогава, самолетът стана като стара яребица.

— Дванайсет пъти нападах тоя фриц, хубавко го опуших! Гледам — върти глава — сигурна печалба, си мисли! От двайсет и пет метра го свалих с оръдието.

— Да, изобщо германците не обичат бой по хоризонтала, гледат да мине на верикален.

— Ей, че го каза!

— Че не е ли тъй?

— Че кой не го знае това? Това, го знаят и на село момите: той се откъсва от резките виражи.

— Ех, трябваше тогава да прикрием по-добре „чайките“, там са все добри хора.

После стана тихо и някой се обади:

— Утре тръгваме на разсъмване, а Демидов ще остане сам тук.

— Е, момчета, кой каквото ще да прави, ама аз трябва да отскоча до селото.

— Да си вземем довиждане — тръгваме ли?

През нощта всичко наоколо — реката, полята, гората — беше толкова тихо и прекрасно, че на света сякаш не можеше да има нито вражда, нито измяна, нито старост, а единствено щастлива любов. Облаците обвиваха луната и тя плуваше в сив дим, дим застилаше и земята. Почти никой тази нощ не преспа в блиндажите. В края на гората, край селските стобори се мяркаха бели забрадки, дочуваше се смях. В тишината потреперваше дърво, подплашено в нощния си сън, а от време на време речната вода неразбрано промърморваше и отново беззвучно се пълзгаше по пътя си.

Бе дошъл горчив час за любовта — час на разлька, съдбовен час — едно разплакано момиче ще бъде забравено още на втория ден; смъртта ще раздели други, а на някои съдбата ще отреди вярност, среща.

Но ето, че настъпи утрото. Зареваха моторите, плосък самолетен вятър притисна обзетата от смут трева и хиляди водни капки затрепкаха под слънцето... Бойните самолети един след друг се категрат по синята планина, издигат към небето оръдия и картечници, кръжат, очакват другарите си, строяват се по звена...

И онова, което снощи бе изглеждало толкова необятно, изчезва, потъва в синьото небе...

Виждат се сивите кутийки на къщите, правоъгълниците на зеленчуковите градини, плъзгат се, изгубват се под крилото на самолета... Вече не се вижда пътечката, обрасла с трева, не се вижда гробът на Демидов... Поехме! И ето, гората трепна, заизпълзява под крилото на самолета.

— Здравей, Вера! — каза Викторов.

В пет часа сутринта дневалните започнаха да будят затворниците. Беше дълбока нощ, бараките бяха осветени от безжалостни лампи, с каквito осветяват затворите, възловите железопътни гари, приемните в градските болници.

Хиляди хора храчеха, кашляха, подръпваха ватените си гащи, навиваха на краката си партенките, чешеха се по коремите, по хълбоците, по вратовете.

Когато слизящите от вторите етажи на дървените нарове закачаха с крака обличащите се долу, тези, долните, не се караха, а мълчаливо си отместваха главите, избутваха с ръка краката на горните.

В нощното пробуждане на човешката маса, в размятането на партенките, в движението на гърбове, глави, в дима от махорка, в дразнещата ярка електрическа светлина имаше нещо ужасяващо неестествено: стотици квадратни километри тайга бяха застинали в мразовитата тишина, а лагерът беше претъпкан с хора, изпълнен с движение, дим, светлина.

През първата половина на нощта непрекъснато бе валял сняг и преспи бяха затрупали вратите на бараките, пътя към рудниците...

Бавно завиха рудничните сирени и може би нейде в тайгата вълците запригласяха на техния широк и безрадостен вой. Из лагерното пространство дрезгаво лаеха овчарки, бучаха тракторите, които разчистваха пътищата към рудничните здания, подвикваха си конвойните...

Сухият сняг, огрян от прожекторите, блестеше нежно и кротко. На широкия лагерен плац сред непрестанния кучешки лай започна проверката. Гласовете на конвойните звучаха простудено и ядно... Но ето, широкият, набънал от изобилие жив поток рука към рудничните кули, заскърцаха обуша и валейки. Облещила самотното си око, в него се взираше караулната кула.

А сирените виеха ли виеха, далечните и близките — северен сборен оркестър. Той звучеше над мразовитата красноярска земя, над автономната република Коми, над Магадан, над Советская Гаван, над

снеговете на Колимския край, над Чукотската тундра, над лагерите в Мурманския север и в Северен Казахстан...

Сред воя на сирените и ударите на лостчето по окачената на едно дърво релса крачеха онези, които добиваха соликамски калий, ридеровска и балхашка мед, колимски никел и олово, кузнецки и сахалински въглища, крачеха строителите на железницата, просната върху вечно замръзналите земи покрай брега на Ледовития океан, на колимските дълги пътища, работниците от сечищата на Сибир и Северен Урал, на Мурманския и Архангелския край.

През снежния нощен час започващ денят в тайгата, в лагерните пунктове и временните бараки на Далстрой^[1] — в цялата величава лагерна грамада.

---

[1] Главно управление на строителството в Далечния север. — Б.пр. ↑

Тази нощ мъка налегна затворника Абарчук. Не беше обичайната, мрачна лагерна мъка, тази изгаряше като малария и изтръгваше кръсъци, караше те да се удряш по слепоочията, по черепа с юмруци.

На сутринта, когато затворниците припряно и същевременно неохотно се заприготвяха за работа, съседът на Абарчук, газовият десетник, комбригът от времето на Гражданската война, дългокракият Неумолимов го попита:

— Какво тъй се мяташе снощи? Жена ли сънува? Чак цвилеше.

— На тебе само жени ти дай — отвърна Абарчук.

— Аз пък се рекох, че плачеш насьн — каза другият му съсед по нар, гламавият Монидзе, членът на президиума на Комунистическия интернационал на младежта, — затуй исках да те разбудя.

А третият лагерен приятел на Абарчук, фелдшерът Абраша Рубин, нищо не беше забелязал и когато излизаха в студения мрак, каза:

— Знаеш ли, снощи сънувах Николай Иванович Бухарин, как е дошъл при нас в Института за червена професура, вечер, оживен, и се вдига голяма дандания заради теорията на Енчмен.

Абарчук отиде на работа в инструменталния склад. Докато неговият помощник Бархатов, който навремето с цел грабеж заклал шестчленно семейство, палеше печката с кедрови чуканчета — отпадъци от гатера, Абарчук преглеждаше инструментите в сандъците. Струваше му се, че бодливата острота на пилите и длетата, просмукани с парещ студ, повтаря чувството, което бе изпитал през нощта.

Денят по нищо не се различаваше от останалите. Главният счетоводител рано-рано изпрати утвърдените от техническия отдел заявки от далечните лагерни пунктове. Трябваше да отбере материалите и инструментите, да ги опакова в сандъци, да състави съпроводителните ведомости. Някои пратки бяха некомплектовани, затова трябваше да се съставят специални актове.

Бархатов както винаги не правеше нищо и беше невъзможно да го накара да работи. Щом дойдеше в склада, той се заемаше с храната и днес от сутринта сложи в канчето да се вари супа от картофи и зелеви листа. За минутка при Бархатов дотича професорът по латински от Харковския фармацевтичен институт — разсилният на първа част — и с треперещи червени пръсти отсипа на масата малко боклучиво просо. Бархатов му вземаше откуп за нещо.

Следобед извикаха Абарчук във финансовия отдел — не излизали цифрите в отчета. Заместник-началникът на отдела му крещя, заплашва, че ще напише рапорт до началника. От тези заплахи на Абарчук му докривя. Сам, без помощник, не смогваше да свърши толкова работа, а не смееше да се оплаче от Бархатов. Беше уморен, страх го беше да не загуби мястото си на домакин и да го пратят пак в рудника или на сечишето. Вече беше побелял, силите не стигаха... Сигурно затова го налегна мъката — животът му потъна под сибирския лед.

Когато се върна от финансовия отдел, Бархатов спеше, подложил под главата си валенки, изглежда, беше му ги донесъл някой от криминалните; до главата му бе оставено празното канче, на бузата му бе залепнало зърно от трофейното просо.

Абарчук знаеше, че Бархатов понякога задига от склада инструменти, може би валенките бяха резултат от обменни операции със складовото имущество. А когато Абарчук веднъж откри липсата на три пили и му каза: „Как не те е срам през Отечествената война да крадеш дефицитен метал?“, Бархатов отговори:

— Ти, въшко, мълчи. Че знаеш ли!

Абарчук не смееше просто да събуди Бархатов, затова с грохот заразмества трионите, взе да кашля, изтърва на пода един чук. Бархатов се събуди, загледа го със спокойни и недоволни очи.

После тихо каза:

— Един от вчеращния ешелон ми рече, че имало лагери, по-лоши от езерните. Затворниците били оковани, черепите им наполовина обръснати. Нямали имена, само номера, защити на гърдите и на коленете, а на гърба — асо каро.

— Менти — каза Абарчук.

Бархатов мечтателно произнесе:

— Не е зле всички политически фашисти да ги съберат там, а най-напред тебе, животно, та да не ме будиш.

— Ще прощавате, гражданино Бархатов, че наруших спокойствието ви — каза Абарчук.

Много го беше страх от Бархатов, но понякога не можеше да надвие яда си.

В края на първата смяна в склада се отби черният от въглищния прах Неумолимов.

— Е, как върви съревнованието? — попита го Абарчук. — Включва ли се народът?

— Разгръщаме го. Щото въглищата отиват за военни нужди — това всички го разбираят. Днес в кевечето^[1] донесоха плакати: да помогнем на Родината с ударен труд.

Абарчук въздъхна:

— Знаеш ли, трябва да се напише научна студия за лагерната мъка. Една те наляга, друга те мачка, трета те души, дъх да не си поемеш. А има друга, особена, дето не души, не наляга, а разкъсва човека отвътре, както тежестта на океана разкъсва дънните чудовища.

Неумолимов тъжно се усмихна, но зъбите му не се белнаха, бяха развалени, по цвят се сливаха с въглищата.

При тях дойде Бархатов и Абарчук се извърна към него:

— Така безшумно ходиш, че се стряскам: да не би да си до мене.

Бархатов, човек без усмивка, угрижено проговори:

— Ще отскоча до склада за продукти, имаш ли нещо против?

Той тръгна и Абарчук каза на приятеля си:

— Снощи си спомних за сина си от първата жена. Сигурно е отишъл на фронта.

Наведе се към Неумолимов.

— Искам синът ми да израсне като добър комунист. На, мислех, като го видя, да му кажа: помни, съдбата на баща ти е случайност, дреболия. Делото на партията е свято дело! Висша закономерност на епохата!

— Твоето фамилно име ли носи?

— Не — отвърна Абарчук, — смятах, че ще стане еснаф.

Снощи преди лягане и през нощта се бе замислил за Людмила, доща му се да я види. Търсеше парчета от московски вестници, може

пък да прочете: „лейтенант Анатолий Абарчук“. И ще научи, че синът му е пожелал да носи бащиното си фамилно име.

За пръв път в живота си закопня някой да го съжали, представяше си как ще приближи до сина си, дъхът му ще секне и той ще вдигне ръка до гърлото си: „Не мога да говоря“.

Толя ще го прегърне, той ще притисне главата на своя син до гърдите си и ще заплаче, без да се срамува — горчиво, горчиво. И ще стоят така дълго, синът ще бъде по-висок с цяла глава от него.

Синът му постоянно е мислил за баща си. Открил е приятелите на баща си, научил е как той е участвал в битките на революцията. Толя ще каже: „Татко, татко, съвсем си победял, колко слаб и сбръкан е вратът ти... През всичките тези години ти си се борил, ти си водил велика, самотна борба“.

По време на следствието три дни го държаха на солена храна без вода. Биеха го.

Той разбра, че целта им не е да го накарат да подпише показания за диверсии и шпионаж, не и да клевети хора. Най-важното за тях беше да се усъмни в правотата на делото, на което бе отдал живота си. Докато се водеше следствието, имаше чувството, че е попаднал в ръцете на бандити и стига да си издейства среща с началника на отдела — бандитът следовател ще бъде разобличен.

Но времето минаваше и той видя, че причината не е само в няколко садисти.

Научи законите на ешелона и законите на арестантския параходен трюм. Видя как криминалните проиграваха на карти не само чужди вещи, но и чужд живот. Видя жалък разврат и предателство. Видя царството на престъпността — истерично, кърваво, невероятно жестоко. Видя страшните побоища между „псетата“ — хората, които работеха, и „крадците“ — ортодоксите, които отказваха да работят.

Той казваше: „Никого не затварят току-така“ — смяташе, че една малка група хора, между които и той, е затворена по погрешка, останалите са репресирани справедливо — мечът на революцията е наказал враговете на революцията.

Видя угодничество, вероломство, покорство, жестокост... Наричаше тези черти отживелици на капитализма и смяташе, че ги носят бившите хора, белите офицери, кулаците, буржоазните националисти.

Вярата му беше непоколебима, предаността му към партията — безгранична.

Неумолимов, вече наканил се да си тръгва от склада, неочеквано каза:

— Да, щях да забравя, един тука питаше за тебе.

— Къде тука?

— От вчерашния ешелон. Разпределяха ги за работа. Един попита за тебе. Рекох му: „Случайно го познавам, наровете ни случайно са един до друг“. Каза ми как се казва, но името ми изхвръкна от главата.

— А как изглежда? — попита Абарчук.

— Ами дребен един, мършав, има белег на слепоочието.

— Ох! — извика Абарчук. — Да не е Магар?

— Ха, точно тъй.

— Че той ми е по-стар другар, учител, той ме въведе в партията!
За какво питаше? Какво каза?

— Нищо особено — на колко си осъден. Казах му: искал е пет, ама му дали десет. Сега, рекох, взе да кашля, ще се освободи предсрочно.

Абарчук не слушаше Неумолимов, само повтаряше:

— Магар, Магар... По едно време работеше във ВЧК. Особен човек беше, ще знаеш, особен. Всичко ще даде на другаря си, зиме шинела от гърба си ще свали, последния си залък на другаря ще даде. Хем е умен, образован. И чистокръвен пролетарий, син на керченски рибар.

Озърна се и се наведе към Неумолимов.

— Спомняш ли си, говорехме си, че комунистите в лагера трябва да създадем организация, да помагаме на партията, а Абрашка Рубин попита: „Ама кой ще ни е секретар?“ Ето, той дойде.

— Аз пък гласувам за тебе — каза Неумолимов, — него не го познавам. Къде ще го намериш — десет камиона с хора заминаха за лагерните пунктове, сигурно и той е заминал.

— Нищо, ще го намерим, ах, Магар, Магар. Значи, попита за мене?

Неумолимов каза:

— За малко щях да забравя за какво дойдох. Дай ми чиста хартия. Паметта ми вече хич я няма.

— Писмо ли ще пишеш?

— Не, заявление до Съома Будьони. Ще моля да ме прати на фронта.

— Няма да те пуснат.

— Съома не ме е забравил.

— В армията не вземат политически. Ако рудниците ни дадат повече въглища, бойците и за това ще ни благодарят, в това ще се състои и твойт принос.

— Искам да се бия.

— Будьони няма да ти помогне. Аз съм писал на Сталин.

— Нямало да помогне ли? Хайде де — Будьони е това! Или хартията ти се свиди? Нямаше да те моля, но от КВЧ-то не ми дават хартия. Изразходвал съм си дажбата.

— Добре, ще ти дам едно листче — каза Абарчук.

Намираше му се малко хартия, за която не държаха сметка. А в КВЧ даваха листове под брой и после трябваше да доказват за какво са ги използвали.

Вечерта бараката водеше обичайния си живот.

Старият кавалергард^[2] Тунгусов, примигвайки, разказваше безкрайна история, цял роман: криминалните внимателно слушаха, почесваха се и одобрително клатеха глави.

Тунгусов нижеше никаква объркана, сложна глупотевина, като вмъкваше в нея имена на известни балерини, прочутия Лоурънс, събития от живота на тримата мускетари, плаването на Жулверновия „Наутилус“.

— Ама чакай сега — обади се един от слушателите, — как тъй тя пресече границата на Персия, нали снощи каза, че ченгетата я отровили?

Тунгусов помълча, кратко погледна критика, после невъзмутимо каза:

— Положението на Надин само изглеждало безнадеждно. Усилията на тибетския захар, който капнал в полуотворената ѝ уста няколко капки скъпоценна отвара от сини високопланински билки, ѝ върнали живота. До сутринта се почувствала толкова добре, че можела да се движи из стаята без чужда помощ. Силите ѝ се възвръщали.

Обяснението удовлетвори слушателите.

— Ясно... карай нататък — казаха те.

В къта, наречен Колхозния сектор, се кикотеха, слушайки стария шут, германския кмет Гасюченко, който напевно редеше мръсни частушки:

*Скачат кофата с панера,
дядо... на миндера.*

Нататък следваха такива рими, че слушателите примираха от смях. Един страдащ от херния московски журналист и писател, добър, умен и плах човек, бавно дъвчеше бял сухар — вчера бе получил колет от жена си. Изглежда, вкусът и хрупането на сухара му напомняше миналия живот — в очите му имаше сълзи.

Неумолимов спореше с един танкист, пратен в лагера за убийство от долни подбуди. Танкистът забавляващ слушателите, глумеше се над кавалерията, а Неумолимов, блед от омраза, му крещеше:

— Ние със сабите си знаеш ли какво правехме през двайсета година!

— Знам, клали сте крадени кокошки. Едно КВ^[3] може да помете цялата ви Първа конна. Не ми сравнявайте Гражданската война с Отечката.

Младият крадец Колка Угаров досаждаше на Абраша Рубин, врънкаше го да му дадял обущата си срещу неговите разръфани гumenки с разлепени подметки.

Рубин, предчувствуващи неприятности, нервно се прозяваше, попоглеждаше съседите си — дано намери подкрепа.

— Внимавай, чифутино — говореше напомнящият чевръст, светлоок див котарак Колка, — внимавай, животно, последните нерви ми късаш.

После Угаров каза:

- Защо не ми подписа бележката за освобождаване от работа?
- Здрав си, нямам право.
- Няма ли да подпишеш?
- Коля, миличък, кълна ти се, с радост бих я подписал, но не мога.
- Няма ли да подпишеш?

— Ама разбери. Мислиш ли, че ако можех...
— Ясно. Край.
— Чакай, чакай, разбери ме.
— Разбрах. Сега ти ще разбереш.

Порусначеният швед Щединг, за когото се говореше, че наистина бил шпионин, за миг вдигна глава от картината, която рисуваше на парче картон, даден му в културно-възпитателната част, погледна Колка, Рубин, поклати глава и пак се извърна към картината си. Бе я нарекъл „Майката тайга“. Щединг не се страхуваше от криминалните — те, кой знае защо, не го закачаха.

Когато Колка се отдалечи, Щединг каза на Рубин:
— Неразумно се държите, Абрам Ефимович.

Не се страхуваше от криминалните и белорусинът Конашевич, преди лагера той бил авиомеханик в Далечния изток, в Тихоокеанския флот завоювал званието шампион по бокс в полутежка категория. Криминалните изпитваха респект към Конашевич, но той никога не се застъпваше за хората, които те тормозеха.

Абарчук бавно крачеше по тясната пътека между двуетажните нарове, пак го обзе тъга. Отдалеченият край на стометровата барака тънеше в тютюнева мъгла и на Абарчук все му се струваше, че когато стигне до баракния хоризонт, ще види нещо ново, но виждаше все едно и също — преддверието, където под дървените корита умивалници затворниците си перяха партенките, подпрените до варосаната стена четки с дълги дръжки, боядисаните кофи, тюфлеците на наровете, натъпкани с подаващи се от зеблото стружки, равномерното бучене на гласовете, изпитите, еднакви на цвят лица на затворниците.

Повечето затворници в очакване на вечерния отбой седяха по наровете, говореха си за супата, за жени, за нечестния хлеборезач, за съдбата на писмата си до Сталин и на молбите до прокуратурата, за новите норми за добиване и извозване на въглищата, за днешния студ, за утрешния студ.

Абарчук крачеше бавно и долавяше откъслечни думи от разговорите, и му се струваше, че хиляди хора по етапни пунктове, в ешелони, в лагерни бараки с години водят един и същ несвършващ разговор — младите за жени, старите — за ядене. Особено грозно му се виждаше, когато за жени настървено говореха старци, а за вкусно похапване на корем — млади момчета.

Когато минаваше покрай нара, където бе седнал Гасюченко, Абарчук ускори крачка — този стар човек, чиято съпруга децата и внуките му наричаха „мама“ и „баба“, плещеше такива мръсотии, че тръпки да те побият.

Поне по-скоро да бият отбой — да легнеш на нара, да си униеш главата във ватенката, да не виждаш, да не чуваш.

Абарчук погледна към вратата — ей сега ще влезе Магар. Абарчук ще придума отговорника, ще спят един до друг и нощем ще си говорят — откривено, прямо — двама комунисти, учител и ученик, членове на партията.

На наровете, където спяха началствата на бараката — бригадирът на въгледобивната бригада Перекрест, Бархатов, отговорникът на бараката Зароков, имаше гуляйче. Прислужникът — подлогата на Перекрест, плановикът Желябов — бе постлал мръсна покривка на шкафчето и подреждаше сланина, сельодка, курабии: данъка, който Перекрест бе получил от членовете на бригадата.

Абарчук отмина началническите нарове, чувствайки как сърцето му замира — дали ще го викнат, дали ще го поканят? Много му се искаше да хапне нещо вкусно. Тоя подлец Бархатов! Прави каквото си иска в склада, Абарчук знае, че краде пирони, че вече е отмъкнал три пили, но думица не му е казал... нали може сега да му предложи: „Ей, магазинере, я поседни с нас“. И презирачки себе си, Абарчук чувстваше, че го вълнува не само желанието да похапне, но и друго чувство — едно дребнаво и подло лагерно чувство. Да поседи в компанията на силните, да побъбри с Перекрест, пред когото трепереше целият огромен лагер.

И Абарчук помисли за себе си: отрепка. Същото мислеше и за Бархатов — отрепка.

Не го повикаха, повикаха Неумолимов и, оголил в усмивка кафявите си зъби, към наровете тръгна кавалерийският бригаден командир, носител на два ордена „Червено знаме“. Този усмихнат човек, който се приближаваше към обирджийската трапеза, преди двайсет години бе водил в бой конни полкове, воювал бе за световна комуна...

Зашо днес говори на Неумолимов за Толя, за най-съкровеното си?

Но нали и Абарчук бе воювал за комуната, и той от кабинета си на кузбаския строеж бе рапортувал на Сталин, и той се бе вълнувал дали ще го извикат, когато със сведени очи и престорено безразлична физиономия бе минавал покрай шкафчето, застлано с мръсна бродирана покривчица.

Абарчук спря пред нара на Монидзе — Монидзе кърпеше чорап — и му съобщи:

— Днес Перекрест ми каза: „Имай предвид, кацо, ще ти фрасна един по черепа, ще докладвам на охраната и ще ми изкажат благодарност — понеже ти си долен изменник“.

Абраша Рубин, който седеше на съседния нар, се обади:

— И това не е най-лошото.

— Да, да — каза Абарчук, — видя ли как се зарадва бригадният командир, когато го повикаха?

— На теб домъчня ли ти, дето не те повикаха? — попита Рубин.

С онази особена омраза, която се поражда от болката от справедливия упрек и подозрение, Абарчук отвърна:

— Ти се рови в твоята си душа, не се навирай в моята.

Рубин притвори очи като кокошка и каза:

— Аз ли? Аз не смея дори да се ядосвам. Аз съм от низшата каста, недосегаем. Чу ли какво си приказвахме с Колка?

— Я ги зарежи тия — дръгна се Абарчук, стана и пак закрачи към изхода, по пътеката между наровете, и отново до него взеха да достигат думи от дългия, безкраен разговор.

— Борш със свинско — и в делник, и в празник.

— Ама какви гърди има, няма да повярваш.

— Аз пък ядвам нещо по-простичко — овнешко с каша, за какво са ми вашите майонези, граждански превземки...

Пак се върна при нара на Монидзе, приседна, вслуша се в разговора.

Рубин говореше:

— Не го разбрах защо каза: „Ще станеш композитор“. А той имал предвид портаджиите, дето пишат за опера, за оперативния пълномощник, де.

Монидзе продължи да кърпи и каза:

— А, притрябвало ти е да портиш, не е работа това!

— Как тъй ще портиш? — възрази Абарчук. — Нали си комунист.

— И аз като тебе — отвърна Монидзе, — бивш.

— Не съм бивш — каза Абарчук — и ти не си бивш.

И отново Рубин го ядоса, като изказа едно справедливо подозрение, което винаги е по-оскърбително и тежко от несправедливото.

— Не е въпросът в комунизма. Омръзна ми тая царевична помия три пъти дневно. Не мога да я гледам. Това — за. А против е, че не ми се ще някоя нощ да ми направят „мечка“, а на сутринта да ме намерят като Орлов в кенефа, с главата в дупката. Чу ли какво ми рече Колка Угаров?

— С главата надолу, с краката нагоре! — каза Монидзе и се разсмя, сигурно защото нямаше на какво да се смее.

— Ти какво, да не мислиш, че ме ръководят животински инстинкти? — попита Абарчук и изпита истеричното желание да шамароса Рубин.

Пак рипна от мястото си и тръгна из бараката.

Вярно, до гуша им беше дошла тази царевична помия. Вече колко дена си мечтае за наближаващия обед по случай годишнината от Октомврийската революция: зеленчуково рагу, макарони по флотски, огретен.

Наистина, от оперативния пълномощник зависят много неща и тайнствени, забулени в мъгла са пътешките към върховете на живота — отговорник на банята, хлеборезач. Нали би могъл да работи в лабораторията — с бяла престишка, с началничка волнонаемна, да не зависи от криминалните, да работи в плановия отдел, да отговаря за рудника... Но Рубин не е прав. Рубин иска да го унижи, Рубин подронва силите му, търси в човека онова, което неуловимо се прокрадва нагоре от подсъзнанието. Рубин е диверсант.

Откак се помнеше, Абарчук беше непримирим към опортунистите, мразеше двуличниците и социално чуждите елементи.

Душевната му сила, вярата му бяха в правото да съди. Той се усъмни в жена си и се раздели с нея. Не повярва, че тя ще възпита сина им като непоколебим борец, и отказа да му даде името си. Заклеймяваше колебливите, презираше хленчещите и проявляващите слабост неверници. Даваше под съд инженери, които в Кузбас тъгуваха

за московските си семейства. Осъди четирийсет социално нечестни работници, пожелали да напуснат строежа и да се върнат на село. Отрече се от баща си, че беше еснаф.

Сладко е да бъдеш непоколебим. Съдейки, той утвърждаваше своята вътрешна сила, своя идеал и чистота. Това беше утехата, вярата му. Нито веднъж не избегна партийна мобилизация. Доброволно се отказа от партийния максимум. В самоотричането се криеше самоутвърждаването му. С неизменната си гимнастърка и ботушите ходеше на работа, на заседания на колегията на народния комисариат, на театър, разхождаше се по крайбрежната улица в Ялта, когато партията го изпрати да се лекува. Искаше да прилича на Сталин.

Когато изгубваше правото да съди, изгубваше себе си. И Рубин чувстваше това. Почти всеки ден му намекваше за слабостите, за страхливостта, за жалките желания, прокрадващи се в лагерническата му душа.

Завчера му каза:

— Бархатов снабдява с метал от склада бандитите, а нашият Робеспиец мълчи. И той душа носи.

Когато, гответики се да осъди някого, усетеше, че и той може да бъде съден, Абарчук започваше да се колебае, обземаше го отчаяние, изгубваше самочувствието си.

Абарчук спря до нара, където старият княз Долгоруки разговаряше с младия професор от икономическия институт Степанов. Степанов се държеше надменно в лагера, отказваше да става, когато в бараката влизаше някой началник, открито изказваше несъветски мисли. Гордееше се, че за разлика от мнозинството политически затворници бе осъден справедливо: бе написал статия, озаглавена „Ленинско-сталинската държава“, и я бе давал на студентите да я четат. Третият или четвъртият читател го бе издал.

Долгоруки се бе върнал в Съветския съюз от Швеция. Преди Швеция дълго живял в Париж и се затъжил за родината си. Седмица след завръщането си бил арестуван. В лагера се молеше, другаруваше със сектанти и пишеше стихове с мистично съдържание.

Сега декламираше стихове на Степанов.

Абарчук подпра рамо на кръстосаните дъски, отделящи първия и втория етаж нарове, и се заслуша. Полузатворил очи, Долгоруки

декламираше с треперещи, напукани устни. И тихият му глас бе треперещ и сякаш напукан.

*Сам ли съм изbral часа рожден и
царството, народа, областта,
за да мина мъчните кръщения
на пожарите и съвестта.*

*На звера апокалиптичен
хвърлен във разинатата паst,
паднал на невярно дъно, аз
вярвам във смрадта и ѝ се вричам.*

*Вярвам с право: ще разковат
висши сили древните стихии.
И от овъглената Русия
викам: справедлив е твоят съд!*

*Трябва до елмазена закалка
битието да се нагнети.
Ако за пещта горивото е малко,
Господи, вземи плътта ми ти!*

Когато свърши, остана с полу затворени очи, а устните му продължиха да мърдат беззвучно.

— Глупости — каза Степанов, — декадентщина.

С бледата си, безкръвна ръка Долгоруки посочи наоколо.

— Виждате докъде Чернишевски и Херцен докараха руснаците. Спомняте ли си какво беше писал Чаадаев в своето трето философско писмо?

Степанов каза с назидателен тон:

— В своето мистично мракобесие вие сте ми също тъй отвратителен, както и организаторите на този лагер. И вие, и те забравяте за третия, най-естествения път на Русия: пътя на демокрацията и свободата.

Абарчук вече неведнъж бе спорил със Степанов, но сега не му се намесваше в разговора, нямаше желание да заклеймява Степанов като враг, като вътрешен емигрант. Отиде в ъгъла, където се молеха баптистите, заслуша гъгненето им.

В това време отекна резкият глас на отговорника Зароков:

— Стани!

Всички наскочаха, в бараката влезе началството. С крайчето на очите си Абарчук виждаше бледото издължено лице на застаналия с ръце по шевовете, измършавял до крайност Долгоруки, устните му мърдаха. Сигурно си повтаряше своите стихове. До него седеше Степанов, той както винаги от анархистични подбуди не се подчиняваше на разумните правила за вътрешния ред.

— Таращ, таращ — шепнеха си затворниците.

Но не започна обиск. Двама млади конвойни с червено-сини фуражки минаха между наровете и огледаха затворниците.

Когато се изравни със Степанов, единият каза:

— Седиш си, а, професоре, страх те е да не ти измръзне задникът.

Степанов извърна чипоносата си, широка физиономия и с висок папагалски глас изрече заучената фраза:

— Гражданино началник, моля да ми говорите на „ви“, аз съм политически затворник.

През нощта в бараката стана извънредно произшествие — беше убит Рубин.

Както е спял, убиецът е допрял до ухото му голям пирон и после със силен удар го е забил в мозъка. На пет души, между които и Абарчук, предадоха да се явят при оперативния пълномощник. Оперативният явно се интересуваше от произхода на пирона. Такива пирони наскоро бяха доставени в склада и още не бяха изписвани за производството.

Докато се миеха, Бархатов застана до дървеното корито редом с Абарчук. Извърна към него мокрото си лице и облизвайки капките вода от устните си, тихо каза:

— Запомни, гадино, ако изпееш нещо на опера, на мене нищо няма да ми се случи. А на тебе ще ти видя сметката още довечера, и то така, че целият лагер ще изтръпне.

Избърса се с пешкира, спокойно впери воднистите си очи в очите на Абарчук и когато прочете в тях онова, което бе искал да прочете, му стисна ръката.

В стола Абарчук даде на Неумолимов своята паница царевична супа.

Неумолимов каза с треперещи устни:

— Ей че звяр. Нашият Абраша! Какъв човек! — и дръпна супата на Абарчук.

Абарчук мълчаливо стана от масата.

На излизане от стола тълпата се умири, влизаше Перекрест. Когато престъпваше прага, той се наведе, лагерните тавани не бяха предвидени за ръст като неговия.

— Днес имам рожден ден. Идвайте да гуляем. Ще пийнем водка.

Ужасно! Десетки мъже бяха чули нощната разправа, бяха видели човека, приближил до нара на Рубин.

Какво им бе струвало да скочат, да вдигнат по тревога бараката? Стотици силни мъже, обединени, биха могли за две минути да се справят с убиеца, да спасят другаря си. Но никой не бе вдигнал глава, не бе извикал. Бяха убили един човек също като овца. Хората бяха лежали, преструвайки се, че спят, бяха увивали главите си с ватенките от страх да не се закашлят, да не чуят как се мята в несвяст умиращият.

Каква подлост, какво овчо покорство!

Но нали и той не бе спал, нали и той бе мълчал с глава, завита с ватенка. Чудесно знаеше, че покорството не се ражда току-така, че го внушава опитът, познаването на лагерните закони.

И да бяха станали снощи, да бяха спрели убиеца, все едно — човекът с нож е по-силен от човека без нож. Силата на бараката е минутна сила, а ножът винаги си е нож.

И Абарчук си мислеше за предстояния разпит: какво му струва на оперативния пълномощник да иска показания, той не спи нощем в бараката, не се мие със затворниците и не излага гърба си на удар, не ходи по рудничните галерии, не влиза в нужника при бараката, където всеки момент може да се нахвърлят отгоре ти и да ти метнат чувала.

Да, да, той бе видял как снощи един човек приближи до спящия Рубин. Бе чул как хърреше Рубин и в агония бълскаше с ръце и крака по нара.

Оперативният пълномощник, капитан Мишанин, извика Абарчук в кабинета си, затвори вратата и каза:

— Седнете, затворник.

Започна да задава първите въпроси, онези, на които винаги получаваше бързи и точни отговори от политическите затворници.

После вдигна уморените си очи срещу Абарчук и предварително разбирайки, че един опитен затворник в страха си от неминуема барачна разправа никога не би казал как пиронът е попаднал в ръцете на убиеца, няколко секунди го гледа.

Гледаше го и Абарчук, разглеждаше младото лице на капитана, косата и веждите му, луничките по носа и си мислеше, че капитанът е по-голям от сина му най-много две-три години.

Капитанът зададе въпроса си — въпроса, заради който бе извикал затворника, въпроса, на който вече не бяха отговорили тримата разпитани преди Абарчук.

Абарчук известно време мълча.

— Какво, да не сте глух?

Абарчук не проговори.

Колко му се искаше оперативният пълномощник, макар и неискрено, а само формално следвайки установения ред на следствието, да каже: „Слушай, другарю Абарчук, нали си комунист. Днес си в лагера, а утре може да плащаме членски внос в една организация. Помогни ми като другар на другар, като на партиен член“.

Но капитан Мишанин каза:

— Ако сте заспали, ей сега ще ви разбудя.

Но не беше нужно да буди Абарчук.

Той отговори с дрезгав глас:

— Бархатов крадеше пирони от склада. Освен това взе от склада три пили. Според мен убийството извърши Николай Угаров. Знам, че Бархатов му е предал пироните, а Угаров на няколко пъти заплашва Рубин, че ще го убие. И вчера се закани: Рубин не му даваше бележка за освобождаване от работа.

После взе подадената цигара и добави:

— Смятам, че е мой партиен дълг да ви го кажа, другарю оперативен пълномощник. Другарят Рубин беше стар член на партията.

Капитан Мишанин му даде да запали и взе бързо, мълчаливо да пише. После меко каза:

— Вие трябва да знаете, затворник, че не можете да говорите за никакво партийно членство. Забранено ви е обръщението „другарю“. За вас съм гражданинът началник.

— Виноват, гражданино началник — каза Абарчук.

Мишанин продължи:

— В близките няколко дни, докато завърша дознанието, тук ще е тихо. А после — знаете. Може да ви прехвърлим в друг лагер.

— Не, не ме е страх, гражданино началник — каза Абарчук.

Тръгна към склада, беше му ясно, че Бархатов нищо няма да го попита. Той ще го гледа непрекъснато и ще измъкне истината, като следи движенията, погледите, покашлюванията му.

Беше щастлив, бе победил себе си.

Отново придоби правото да съди. И припомняйки си Рубин, съжали, че не може да му изкаже критичните си мисли от вчера.

Минаха три дни, а Магар не се появяваше. Абарчук пита за него в управлението на рудниците, в нито един списък познатите на Абарчук писари не намериха името Магар.

Вечерта, когато Абарчук разбра, че съдбата ги е разделила, в бараката влезе отрупаният със сняг санитар Трюфелев и като късаشه ледени парченца от ресниците си, каза на Абарчук:

— Слушайте, при нас в санитарната част постъпи един затворник, иска да идете при него.

Трюфелев добави:

— Я най-добре да те заведа сега. Помоли отговорника да те пусне, че нали знаеш, нашите пациенти нямат капчица съзнание — току-виж се тътнал, па иди после, че го агитирай, като му турим дървената униформа.

---

[1] Културно-възпитателна част (КВЧ). — Б.пр. ↑

[2] Войник или офицер от специален полк на царската армия, влизаш в състава на гвардейската тежка кавалерия. — Б.пр. ↑

[3] „Климент Ворошилов“ — марка танк. — Б.пр. ↑

Санитарят въведе Абарчук в болничния коридор, който имаше своя особена, различна от бараките, лоша миризма. В полумрака те минаха покрай струпани дървени носилки и навързани на денкове стари ватенки, очевидно пригответи за дезинфекция.

Магар лежеше в изолатора — стайче със стени от греди, в което почти долепени един до друг бяха сложени два железни кревата. В изолатора обикновено слагаха или болни от инфекциозни болести, или напълно изтощени умиращи. Тънките крачка на креватите изглеждаха като телени, но не бяха изкривени, на тези кревати никога не бяха лежали пълни хора.

— Не тук, не тук, по-надясно — разнесе се един толкова познат глас, че Абарчук почувства — няма бели коси, няма затвор, отново е тук онова, заради което бе живял и би бил щастлив да даде живота си.

Взря се в лицето на Магар и задъхан от вълнение, бавно произнесе:

— Здравей, здравей, здравей...

В усилието си да надвие вълнението, Магар каза с престорено делниччен глас:

— Ха сядай де, сядай насреща ми, на леглото.

Улови погледа, който Абарчук хвърли към съседния креват, и добави:

— Няма да го събудиш, него вече никой не може да го събуди.

Абарчук се наведе, та по-добре да вижда лицето на другаря си, после пак погледна към покрития покойник:

— Отдавна ли е...

— Умря преди два часа, санитарите засега не го пипат, чакат лекаря, така е по-добре, че като сложат друг, жив, няма да можем да си поприказваме.

— Вярно — каза Абарчук и не зададе въпросите, които живо го интересуваха: „Та значи тебе с Бубнов ли те съдиха, или по делото на Соколников? А каква ти е присъдата? Във Владимирския, или в

Суздалския политизолатор те сложиха? Особеното съвещание, или Военната колегия? Подписа ли признание?“

Извърна се към покритото тяло и попита:

— Ами кой е, от какво умря?

— Умори го лагерът, разкулачен бил. Викаше някаква Настя, все искаше да тръгва нанякъде...

Абарчук постепенно различи в полумрака лицето на Магар. Не би го познал, как да не се е променил, напротив — същински смъртник!

Почувстввал в гърба си докосването на коравата, свита в лакътя ръка на покойника, усетил погледа на Магар, си помисли: „И той сигурно си казва, че никога не би ме познал“.

А Магар рече:

— Чак сега проумях — той все гъгнеше нещо като во... во..., значи е молел за вода, канчето е до него, поне да бях изпълнил последното му желание.

— Виждаш ли, и мъртвият се намесва.

— Ами то се знае — каза Магар и Абарчуколови познатата, винаги развълнувана интонация: обикновено Магар така започваше сериозен разговор. — Нали уж говорим за него, пък имаме предвид себе си.

— Не, не! — Абарчук улови горещата длан на Магар, стисна я, прегърна го през раменете, затресе се от беззвучни ридания, задъха се.

— Благодаря ти — мърмореше, — благодаря ти, благодаря, другарю, приятелю.

Двамата мълчаха и дишаха тежко. Дишането им се сливаше ведно и на Абарчук му се струваше, че не е само дишането.

Магар заговори пръв.

— Слушай — каза той, — слушай, приятелю, за последен път те наричам така.

— Я стига, ще живееш! — възклика Абарчук.

Магар седна в леглото.

— Ще бъде мъчение за мене, но съм длъжен да ти кажа. И ти слушай — обърна се към покойника, — и за тебе се отнася, за твоята Настя. Това е моят последен революционен дълг и аз ще го изпълня! Ти, другарю Абарчук, си особена натура. Пък се и срещнахме някога в особено време, мисля, нашето най-добро време. И ще ти кажа...

Сгрешихме. Ето докъде ни докара грешката ни — виждаш... трябва от него да искаем прошка. Я дай да запаля. Ама какъв смисъл да се каем. Няма да изкупим вината си с никакво покаяние. Та това исках да ти кажа. Като първо. Сега второто. Ние не разбираме свободата. Ние я смазахме. И Маркс не я е оценил: тя е основа, смисъл, база под базата. Без свобода няма пролетарска революция. Това беше второто, сега слушай третото. Минаваме през лагери, през тайгата, но вратата ни е по-силна от всичко. Не е сила това, а слабост, самосъхранение. Там, извън телените мрежи, самосъхранението подсказва на хората да се променят, инак ще загинат, ще ги пратят в лагер — затова комунистите си създадоха кумир, накичиха се с пагони, облякоха мундири, изповядват национализма, вдигнаха ръка срещу пролетариата, ако трябва, ще стигнат до черносотничество... А тук, в лагера, същият инстинкт им подсказва да не се променят — ако не искаш да ти облекат дървената униформа, не се променяй през лагерните десетки години... Две страни на една монета...

— Престани! — кресна Абарчук и размаха пред лицето на Магар свит юмрук. — Прекършили са те! Не си издържал! Това, което каза, е лъжа, безумие.

— Да беше така, хубаво, но съм с ума си. Ето, отново те призовавам! Както те призовах преди двайсет години! Ако не можем да живеем като революционери, да умрем — това не е живот.

— Стига, достатъчно!

— Прости ми. Разбирам те. Приличам на стара хетера, която плаче за изгубената си добродетелност. Но ти казвам: помни! Скъпи мой, прости ми...

— Да ти прости ли? Аз бих предпочел да лежа до тебе като този мъртвец, да не бяхме доживели да се срещнем...

Вече на вратата Абарчук изрече:

— Ще дойда пак... Ще те вразумя аз тебе, сега аз ще съм ти учител.

На сутринта Абарчук срещна в лагерния двор санитаря Трюфелев, който влечеше шейна с гюм мляко, овързан с въжета. Странно изглеждаше отвъд Полярния кръг човек с изпотено лице.

— Твоето приятелче няма да пие мляко — каза той, — нощес се обесил.

Приятно е да смаеш някого с новина — и санитарят загледа Абарчук с тържествуващо дружелюбие.

— Оставил ли е бележка? — попита Абарчук и глътна повечко леден въздух. Помисли си, че Магар непременно е оставил бележка — онези, снощните му думи са го връхлетели случайно.

— Защо да оставя бележка? Каквото и да напишеш — все при оперативния ще попадне.

Тази нощ беше най-тежката в живота на Абарчук. Лежеше и не помръдваше, стиснал зъби, вперил широко отворени очи в стената, покрита с тъмни следи от смачкани дървеници.

Обръщащ се към сина си, на когото навремето не бе пожелал да даде своето име, и го зовеше: „Сега имам само тебе, ти си ми единствената надежда. Виждаш ли, приятелят, учителят Магар искаше да задуши ума ми, волята ми, и самият той се обеси. Толя, Толя, само тебе, единствено тебе имам на света. Виждаш ли ме, чуваш ли ме? Ще узнаеш ли някога, че твоят баща тази нощ не се прекърши, не се разколеба?“

А наоколо, наблизо спеше лагерът — спеше тежко, гръмко, грозно, сред тежък спарен въздух, хъркаше, мърмореше, сънливо подвижваше, скърцаше със зъби, проточено стенеше и плачеше.

Абарчук изведенъж се надигна на нара, стори му се, че наблизо се размърда сянка.

В края на лятото на 1942 година войските от кавказката група на Клайст завзеха първото съветско нефтено находище край Майкоп. Германски войски имаше на Нордкап и Крит, в Северна Финландия и на брега на Ламанш. Народният маршал, войникът под слънцето Ервин Ромел се намираше на 80 километра от Александрия. На връх Елбрус планински части забиха знамето с пречупения кръст. Манщайн получи заповед да придвижи гигантските си оръдия и верфите — новата реактивна артилерия — към цитаделата на болневизма Ленинград. Скептикът Мусолини разработващ план за завладяване на Кайро, тренираше езда на арабски жребец. Снежният войник Дитъл се бе разположил на онези северни ширини, до които не бе достигал нито един европейски завоевател. Париж, Виена, Прага, Брюксел бяха вече провинциални германски градове.

Бе дошло време да се осъществят най-жестоките планове на националсоциализма, насочени срещу човека, срещу неговия живот и свобода. Лидерите на фашизма лъжат, твърдейки, че напрежението на борбата ги принуждавало да бъдат жестоки. Напротив, опасността ги отрезвяваща, неувереността в собствените им сили ги караше да се въздържат.

Светът ще бъде удавен в кръв в деня, когато фашизмът се почувства напълно сигурен в пълното си тържество. Ако фашизмът остане без въоръжени врагове по Земята, палачите съвсем ще се развиднеят. Нали главният враг на фашизма е човекът.

През есента на 1942 година имперското правителство прие ред особено жестоки, безчовечни закони. Например на 12 септември 1942 година, в самия апогей на военните успехи на националсоциализма, евреите, населяващи Европа, бяха изцяло изведени от юрисдикцията на съдилищата и предадени на Гестапо^[1].

Ръководството на партията и лично Адолф Хитлер обнародваха решение за пълното унищожаване на еврейската нация.

[1] С изключение на евреите в България. — Б.пр. ↑

София Осиповна Левинтон понякога си мислеше за миналото — петте години в Цюрихския университет, лятната екскурзия до Париж и Италия, концертите в Консерваторията и експедициите из планинските райони на Централна Азия, лекарската работа, с която се бе занимавала трийсет и две години, любимите ястия, приятелите, чийто живот, с всичките му тежки и весели дни, се бе преплел с нейния, познатите телефонни обаждания, познатите думички „ако щеш... е, хайде...“, игрите на карти, вещите, останали в московската ѝ стая.

Спомняше си сталинградските месеци — Александра Владимировна, Женя, Серъожа, Вера, Маруся. Колкото по-близки ѝ бяха станали едни хора, толкова повече се отдалечаваха сега.

Една вечер в заключения товарен вагон на ешелона, оставен на резервен коловоз на някаква възлова гара близо до Киев, тя затърси въшки по яката на гимнастърката си, а до нея две възрастни жени бързо и тихо си говореха на еврейски. В този момент с необичайна яснота осъзна, че именно с нея, със Сонечка, Сонка, Софя, София Осиповна Левинтон, майор от медицинската служба, се е случило всичко това.

Основната промяна в хората се състоеше в отслабването на чувството за собствен характер, за личност в усилването, нарастването на чувството за съдба.

„Но коя в действителност, истински съм аз, аз, аз? — мислеше си София Осиповна. — Дали онази възгрозна сополанка, дето се страхуваше от татко и баба, или дебелата, избухливата, с двете ленти на яката, или пък тази — келявата, въшливата?“

Желанието да бъде щастлива си отиде, но се появиха безброй мечти: да изтрепе въшките... да се добере до цепнатинката и да подиша чист въздух... да отиде по малка нужда... да си измие поне единия крак... и желанието, изпълнило цялото ѝ тяло — да се напие с вода.

Бълснаха я във вагона и тя се озърна в полумрака, който отначало ѝ се стори пълен мрак, после чу тих смях.

— Луди ли се смеят тук? — попита тя.

— Не — отговори мъжки глас. — Тук разказват виц.

Някой меланхолично произнесе:

— Още една еврейка попадна в нашия нещастен ешелон.

Застанала до вратата, Софя Осиповна примижаваше, за да свикне с тъмното, и отговаряше на въпросите.

Едновременно с плача, стоновете, зловонието Софя Осиповна отведнъж се видя погълната от атмосферата на забравените от детинство думи, интонации...

Софя Осиповна понечи да влезе навътре във вагона, но не можа. В тъмното напипа слабичко краче в късо крачолче и каза:

— Извинявай, момченце, да не те ударих?

Но момчето не ѝ отговори. Софя Осиповна произнесе в тъмното:

— Майко, защо не поостместите нямото си синче? Не мога непрекъснато да стоя права.

От ъгъла един истеричен мъжки глас подигравателно отвърна:

— Трябваше предварително да ни биете телеграма, щяхме да ви пригответим стая с баня.

Софя Осиповна ясно и отсечено изрече:

— Глупак.

Една жена, чието лице вече можеше да се различи в мрака, каза:

— Седнете до мен, тук има много място.

Софя Осиповна почувства, че пръстите ѝ бързо, ситно треперят.

Беше светът, познат ѝ от детството, светът на еврейската махала, и тя усети как всичко в този свят е променено.

Във вагона пътуваха работници от задруги, един радиомеханик, курсистки от педагогически техникум, преподаватели от занаятчийски училища, един инженер от консервен завод, един зоотехник, едно младо момиче — ветеринарна лекарка. По-рано еврейската махала не познаваше такива професии. Но нали Софя Осиповна си беше същата, онази, която някога се бе страхувала от татко, от баба. И може би този нов свят е същият, не е променен? Но всъщност не е ли все едно — еврейската махала, нова или стара, се търкаля надолу, към бездната.

Тя чу как глас на млада жена произнесе:

— Съвременните германци са диваци, те дори не са чували за Хайнрих Хайне.

От другия ъгъл мъжки глас присмехулно отговори:

— Ама в крайна сметка тези диваци ни карат нанякъде, като че сме говеда. С какво ни помогна този Хайн?

Разпитваха София Осиповна за положението по фронтовете и тъй като не чуха от нея нищо добро, обясниха ѝ, че сведенията ѝ са неверни, и тя разбра, че конският вагон си има своя стратегия, основана върху страстното желание да съществува на Земята.

— Нима не знаете, че на Хитлер е изпратен ултиматум незабавно да пусне всички евреи?

Да, да, разбира се, така е. Когато чувството на овча скръб, на обреченост се сменяше с парливото усещане за ужаса, на помощ на хората идваше безсмисленият опиум — оптимизъмът.

Скоро интересът към София Осиповна се притъпи и тя се превърна в пътничка, която не знае къде и защо я карат, също като останалите. Никой не я попита за собственото и бащиното ѝ име, фамилното никой не запомни.

София Осиповна дори се учуди — само няколко дни бяха достатъчни, за да се измине обратният път от человека до мръсното и нещастно, лишено от име и свобода животно, докато пътят до человека е продължил милиони години.

Тя бе поразена, че в огромното сполетяло хората бедствие те продължават да се вълнуват от житетски дреболии, че се дразнят от нищо и никакво.

Една възрастна жена ѝ зашепна:

— Виж я, докторке, она грандама, седи до цепнатинката, сякаш само нейното дете трябва да диша кислород. Пани е тръгнала на курорт.

През нощта влакът спира на два пъти и всички се вслушваха в скърцащите стъпки на охраната, във всяка неясна руска и немска дума.

Ужасно звучеше езикът на Гьоте по ношните руски гарички, но още по-зловеща им изглеждаше родната руска реч на хората, служещи в германската охрана.

На разсъмване София Осиповна като всички изпитваше болезнен глад и мечтаеше за гълтка вода. И мечтата ѝ беше хилава, плаха, тя си представяше смачкана консервена кутия с малко топла и замърсена водица на дъното. Почесваше се с краткото, бързо движение, с което куче се чисти от бълхите.

Сега, мислеше си Софя Осиповна, тя разбра разликата между живота и съществуването. Жivotът — той свърши, секна, а съществуването се проточи, продължи. И макар то да беше жалко, мизерно, мисълта за насиствена смърт изпълваше душата ѝ с ужас.

Заваля, няколко капки влязоха през зарешетеното прозорче. Софя Осиповна откъсна от подгъва на ризата си тънка ивичка и се премести към стената на вагона, после провря плата през малката цепнатинка и зачака да се напои с дъждовна влага. След това дръпна парцалчето и го задъвка, прохладно и мокро. А до стените и по тъглите на вагона хората също взеха да късат парцалчета, тогава Софя Осиповна изпита гордост — бе изобретила начин да се лови, да се използва дъждът.

Момчето, което Софя Осиповна бе бълснала снощи, седеше наблизо и следеше как хората провират парцалчета през цепнатините между вратата и пода. В мъждивата светлина тя видя неговото мършаво, остроносо лице. Изглежда, беше на около шест годинки. Софя Осиповна си помисли, че през цялото време, откак бе влязла във вагона, никой не заговори това момче и то седеше неподвижно, на никого не продума. Подаде му мокрото парцалче и каза:

— Вземи, момченце.

То мълчеше.

— Вземи, вземи — повтори тя и нерешително протегна ръка.

— Как се казваш? — попита го.

То тихо отговори:

— Давид.

Нейната съседка, Муся Борисовна, ѝ разказа, че Давид бил дошъл на гости на баба си от Москва и войната го разделила от майка му. Баба му загинала в гетото, а роднината на Давид — Ребека Бухман, която пътувала с болния си съпруг, дори не позволявала на момчето да седи до нея.

До вечерта Софя Осиповна чу безброй разговори, разкази, спорове, тя също говори и спори. Когато се обръща към събеседниците си, казваше:

— Бридер иден^[1], чуйте какво ще ви кажа.

Много хора очакваха с надежда края на пътуването, смятаяха, че ги карат в лагери, където всеки ще работи по специалността си, а болните ще бъдат настанени в инвалидни бараки. Всички почти

непрекъснато говореха за това. А тайната ужас, немият, мълчалив вой не отминаваше, живееше в душата.

София Осиповна научи от хорските разкази, че в человека живее не само човешина. Разказа й за една жена, която сложила парализираната си сестра в корито и в зимната нощ я изтътила на улицата, замразила я. Разказа й, че имало майки, които убивали децата си, и в техния вагон имало една такава. Разказа й за хора, които като плъхове с месеци се криели в канализацията и се хранели с нечистотии, били готови на всякакво страдание, само да съществуват.

Жivotът на евреите при фашизма беше ужасен, а евреите не бяха нито светци, нито злодеи, те бяха хора.

Чувството на жал, което изпитваше София Осиповна към хората, се усилваше особено много, щом погледнеше малкия Давид.

Обикновено той мълчеше и седеше неподвижно. От време на време вадеше от джоба си омачкана кибритена кутийка и надничаше в нея, после пак скриваше кутийката в джоба си.

Няколко денонощия София Осиповна не мигна, не й се спеше. И тази нощ седеше будна в зловонния мрак. „А къде ли е сега Женя Шапошникова?“ — сети се изведнъж. Слушаше бълнуванията, подвикванията и си мислеше, че в спящите тревожни глави сега с ужасна жива сила се нижат картини, непредаваеми с думи. Как да ги запазиш, как да ги спреш като на снимка — в случай че човекът остане да живее на Земята и поиска да научи какво е било преди него?...

„Злата! Злата!“ — извика ридаещ мъжки глас.

---

[1] Братя евреи (идиш). — Б.пр. ↑

... В четирийсетгодишния мозък на Наум Розенберг се вършеше обичайната за него счетоводна работа. Крачеше и броеше: към завчерашните сто и десет — вчераши шейсет и един, плюс шестстотин и дванайсет за петдневката, общо седемстотин осемдесет и три... Жалко, че не си бе водил сметка за мъже, жени, деца... Жените горят по-лесно. Опитният бренер^[1] поставя телата така, че кокалестите, богати на пепел старци да горят до тела на жени. Сега ще дадат команда — да свърнат от пътя — точно така командаваха преди година онези, които сега ще бъдат изровени и измъкнати от ямите с куки, вързани с въжета. Опитният бренер може и по неразкопан гроб да определи колко тела има в ямата — петдесет, сто, двеста, шестстотин, хиляда... Шарфюрер Елф иска телата да се наричат фигури — сто фигури, двеста фигури, но Розенберг ги нарича хора, убит човек, екзекутирано дете, екзекутиран старец. Нарича ги така наум, инак шарфюрерът ще му тегли куршума, но упорито си мърмори: ето, ти излизаш от ямата, екзекутирани човече... но се дръж здраво за майка си, дете, ще бъдете заедно, не можеш да се отдалечиш от нея... „Какво си мърмориш там?“ „Нищо, сторило ви се е“. И пак си мърмори, бори се, това е неговата малка борба... Завчера намериха яма със заровени осем души. Шарфюрерът се развика: „Това е подигравка, команда от двайсет бренери изгаря осем фигури“. Така е, но какво да се прави, като в селцето е имало две еврейски семейства. Заповедта си е заповед — да се разкопаят всички гробове и да се изгорят всички тела... Ето, свърнаха от пътя, крачат по тревата и за сто и петнайсети път насред зелената поляна виждат сива могила — гроб. Осем души копаят, четириима секат дъбове и ги нарязват на цепеници, дълги колкото човешко тяло, двама ги разцепват с брадви и клинове, двама носят от пътя суhi стари дъски за подпалка, туши бензин, четириима приготвят мястото за кладата, копаят канавка за вентилация — трябва да преценят откъде духа вятырът.

Тутакси се изгубва миризмата на горски гнилак и охраната се смее, псува, всички си запушват носовете, шарфюрерът плюва,

отдръпва се в края на поляната. Бренерите захвърлят лопатите, вземат куките, увиват с парцали устата и носовете си... Здрасти, дядка, ето че пак видяхте слънцето; колко сте тежък... Убита майка с три деца — две момчета, едното вече ученик, а момичето е родено през трийсет и девета, имало е рахит — нищо, сега няма... Не се вкопчвай в майка си, дете, тя никъде няма да избяга... „Колко фигури?“ — подвиква отдалече шарфюрерът. „Деветнайсет“ — и тихо, под нос: „Убити хора“. Всички псуват — половин ден им хвръкна. Да, но пък миналата седмица разкопаха един гроб с двеста жени, все млади. Когато махнаха горния слой пръст, над гроба се надигна сива пара и охраната се разсмя: „Горещи жени, бре!“ Върху канавките за въздуха се нареджат сухи дърва, после дъбови цепеници, те дават богата гореща жар, после убитите жени, после дърва, после убитите мъже, пак дърва, после безстопанствени парчета от тела, после туба бензин, после, в средата, авиационна запалителна бомба, после шарфюрерът командва и охраната предварително се усмихва — бренерите пеят в хор. Огънят гори! После хвърлят пепелта в ямата. Отново е тихо. Беше тихо и пак е тихо. А после ги заведоха в гората и те не забелязаха могилата сред зеленината, шарфюрерът нареди да копаят яма — четири на два; всички разбраха — изпълнили са задачата: осемдесет и девет села плюс осемнайсет махали, плюс четири по-големи селища, плюс две районни градчета, плюс три совхоза — два зърнодобивни, един млекодобивен — общо сто и шестнайсет населени места, сто и шестнайсет гробници разкопаха бренерите... Докато копае яма за себе си и за другите бренери, счетоводителят Розенберг пресмята: през последната седмица — седемстотин осемдесет и три, преди това трите десетдневки дадоха общо четири хиляди осемстотин двайсет и шест изгорени тела, или общата равносметка е пет хиляди шестстотин и девет изгорени тела. Той пресмята, пресмята, така времето минава незабелязано, той извежда средното аритметично на фигурите, не, не на фигурите, на човешките тела; пет хиляди шестстотин и девет се дели на броя на гробовете — сто и шестнайсет, и излиза — по четирийсет и осем и трийсет и пет стотни човешки тела в братска гробница, закръглено това прави по четирийсет и осем човешки тела в братски гроб. Ако сметнем, че двайсет бренери са работили трийсет и седем дни, на един бренер се пада... „Строй се“ — вика старши охранникът и шарфюрер Елф звучно командва: „Ин ди грубе марш!“

Но той не иска да влезе в гроба. Той бяга, пада, пак бяга, тича тромаво, счетоводителите не ги бива да тичат, ала не можаха да го убият, той лежи сред тишината на една горска поляна и не мисли нито за небето над главата си, нито за Златочка, която те убиха бременна в шестия месец, лежи и пресмята, каквото не успя да пресметне в ямата: двайсет бренери, трийсет и седем дни, толкова бренеродни... — това едно; второ — трябва да пресметне колко кубика дърва на човек са отишли; трето — колко часа горене се пада средно на фигура, колко...

След една седмица полицайт го арестуваха и го заведоха в гетото.

И ето тук, във вагона, той непрекъснато мърмори, пресмята, дели, умножава. Годишен отчет! Трябва да го предаде на Бухман, главния счетоводител на Държавната банка. И внезапно една нощ, насиън, взривявайки струпя, покрил мозъка и сърцето му, рукат парещи сълзи.

„Злата! Злата!“ — вика той.

---

[1] Горелка; фурна за печене на кафе (букв. от нем.). Тук — човек, който подготвя кремирането на трупове. — Б.ред. ↑

Прозорецът на нейната стая гледаше към телената ограда на гетото. През нощта библиотекарката Муся Борисовна се събуди, вдигна края на пердето и видя как двама войници мъкнат картечница, по полираното ѝ тяло пробягваха сини петна лунна светлина, очилата на офицера, който крачеше отпред, проблясваха. Тя чу тихо бучене на мотори. Камионите идваха към гетото с угасени фарове и тежката нощна прах сребрееше, кълбеше се около колелата им — те плуваха в облаци като божества.

В тези лунни минути, когато поделенията на СС и СД, отрядите украински полицаи, помощните части, автомобилната колона на резерва на Управлението за имперска сигурност приближиха до портала на спящото гето, жената измери ористата на двайсетия век.

Лунната светлина, спокойното, величаво движение на въоръжените поделения, черните мощни камиони, заешкото потропване на стенния часовник с топузи, замрелите на стола блузка, сутиен, чорапи, топлата миризма на житейски уют — всичко несъединимо се съедини.

Дъщерята на арестувания и загинал през 1937 година стар доктор Карасик, Наташа, докато пътуваха във вагона, от време на време се опитваше да запее. Понякога си припяваше и нощем, но хората не ѝ се сърдеха.

Беше стеснителна, винаги говореше с почти нечут глас, свела очи, ходеше на гости само у близки роднини и се чудеше на смелостта на момичетата, които танцуваха на забави.

Когато подбираха хората, подлежащи на унищожаване, нея не зачислиха в групичката занаятчии и лекари, чийто полезен живот бе запазен — съществуването на повяхащата, побеляла девойка беше ненужно.

Полицаят я побутна към прашното хълмче наслед пазара, на което бяха застанали трима пияни мъже, единия от тях, сега началник на полицията, тя познаваше отпреди войната — беше комендант на някакъв железопътен склад. Дори не разбра, че тези тримата се разпореждат с живота и смъртта на хората; полицаят я тласна в бръмчащата хилядна тълпа от признати за безполезни деца, жени, мъже.

После вървяха към летището под последния за тях августовски зной, покрай прашни крайпътни ябълкови дървета, за последен път отчаяно крещяха, разкъсваха дрехите си, молеха се. Наташа крачеше мълчаливо.

Никога не бе мислила, че кръвта е тъй яркочервена под слънцето. Когато виковете, изстрелите, хриповете утихваха за миг и от ямата се чуваше ромоленето на кръвта, тя тичаше по белите тела като по бели камъни.

После дойде най-нестрашното — глухата изтракване на автомата и палачът с простодушното, отпуснато, уморено от работа лице, който търпеливо изчака тя да дойде по-наблизо, да застане в края на ромолящата яма.

През нощта, изстискала подгизналата си риза, тя се върна в града — мъртвите не излизат от гробовете, значи беше жива.

И когато се прокрадваше през дворовете към гетото, Наташа видя народното увеселение на площада — смесен духов и струнен оркестър свиреше печалната и мечтателна мелодия на един валс, който винаги ѝ бе харесвал, и под мъждивата луна и мъждивите фенери по прашния площад се въртяха двойки — момичета, войници, плъзгането на краката се смесваше с музиката. В този миг повехналото момиче изпита радост, увереност — и все пееше, пееше тихичко, предчувствуващи близкото щастие, а понякога, ако нямаше кой да я види, дори опитваше да танцува валс.

Давид слабо си спомняше какво бе се случило, откакто започна войната. Но една нощ във вагона в мозъка на момчето изникна всичко, преживяно напоследък.

В тъмното баба му го води у Бухманови. Небето е обсипано с дребни звезди, а крайчецът му е светъл, зелениково-лимонен. Листата на репея докосват бузите му като нечии студени влажни длани.

На тавана, в убежището, зад фалшивата тухлена стена седят хора. Черните листове ламарина денем се нажежават. Понякога таванът се изпъльва с миризма на изгоряло. Гетото гори. Денем всички в убежището лежат неподвижно. Монотонно плаче Светланочка, дъщерята на Бухманови. Бухман има болно сърце, денем всички мислят, че е мъртъв. А нощем той яде и се кара с жена си.

И не щеш ли, залайва куче. Неруски гласове: „Asta! Asta! Wo sind die Juden?“^[1], и над главите им трополенето се усиљва, германците са се качили през капандурата на покрива.

После громолящият в черното ламаринено небе германски подкован тропот утихва. Под стената се чуват коварни, слаби удари — някой изпитва плътността на стените.

В убежището настъпи тишина, гореща тишина, с напрегнати раменни и вратни мускули, с облещени от напрежение очи, с озъбени уста.

Малката Светлана проточи своята жалба без думи в тон с тихото почукване по стената. Плачът на момиченцето внезапно секна. Давид погледна нататък и срещна свирепите очи на майката на Светлана Ребека Бухман.

След това веднъж или два пъти за кратък миг той си представи тези очи и отпуснатата като на парцалена кукла глава на момиченцето.

Виж, какво беше преди войната, си спомняше с подробности, и то често. Във вагона той като някакъв старец живееше с миналото, лелееше го, обичаше го.

[1] Аста, Аста, къде са евреите? (нем.) — Б.пр. ↑

На дванайсети декември, рождения ден на Давид, мама му купи книга с приказки. На горска поляна стоеше сиво козле, до него мракът на гората изглеждаше особено зловещ. Сред черно-кафявите дънери и ярките отровни гъби се виждаха алената озъбена паст на вълка и зелените му очи.

За неминуемото убийство знаеше само Давид. Той бълскаше с юмруци по масата, закриващ с длан полянката от вълка, но разбираше, че не може да опази козлето.

Нощем викаше:

— Мамо, мамо, мамо!

Майка му се събуждаше и идваше при него като облак от нощния мрак — той блажено се прозяваше, почувстввал, че най-голямата сила на света го закриля от тъмнината и от нощната гора.

Когато поотрасна, го плашеха червените кучета от „Книга за джунглата“. Една нощ стаята се изпълни с червени хищници и Давид се промъкна бос по издаденото чекмедже на скрина до леглото на майка си.

Когато имаше висока температура, го спохождаше един и същи кошмар: лежи на пясъчен морски бряг и мънички колкото кутрето му вълнички гъделичкат тялото му. Внезапно на хоризонта се надига синя безшумна водна планина, тя нараства, стремително приближава. Давид лежи на топлия пясък, черно-синята планина надвисва над него. Това беше по-страшно от вълка и от червените кучета.

Сутрин майка му отиваше на работа. Той излизаше на задното стълбище и изливаше чашата с мляко в кутия от консервирали раци, една мършава котка-просякиня с тънка, дълга опашка, с блед нос и разплакани очи знаеше това. Веднъж съседката каза, че на разсъмване дошли хора със сандък и слава Богу, най-сетне закарали отвратителната котка-просякиня в института.

— Къде да вървя, къде е този институт? Истинска лудост е, забрави за тази нещастна котка — говореше майка му и се взираше в

неговите умоляващи очи. — Как ще живееш на този свят? Не бива да си толкова чувствителен.

Майка му искаше да го прати в летен детски лагер, той плака, моли я, отчаяно пляска ръце и крещя:

— Обещавам ти да ида при баба, само не в този лагер!

Когато пътуваха с майка му за Украйна, при баба му, във влака той почти не яде — струваше му се срамота да яде твърдо сварено яйце или да си вземе кюфте от омазнената хартия.

Майка му остана с Давид пет дни и си тръгна, беше на работа. Сбогува се с нея без сълзи, само че толкова силно я прегърна през врата, че майка му каза:

— Ще ме удушиш, глупаче. Тук ягодите са толкова евтини, а след два месеца ще дойда да те взема.

Пред къщата на баба Роза беше спирката на автобуса, който правеше курсове от града до кожарския завод. На украински спирка се казваше зупинка.

Покойният му дядо бил бундовец, прочут човек, навремето живял в Париж. Поради това баба му беше уважавана жена и често я уволнявала.

През отворените прозорци се чуваше радиото: „Увага, увага, говорить Киев...“

Денем улицата беше пуста, оживяваше се, когато по нея минаваха курсистите и курсистките от кожарския техникум, те си подвикваха през улицата: „Бела, издържа ли? Яшка, ела да учим по марксизъм!“

Привечер се връщаха работниците от кожарския завод, продавачите, механикът от градския радиоцентър Сорока. Бабата на Давид работеше в профкомитета на поликлиниката.

Докато баба му я нямаше, Давид не скучаше.

Близо до къщата, в една стара, безстопанства овоощна градина, сред грохналите от старост, безплодни ябълкови дървета пасеше стара коза, шетаха белязани с боя кокошки, по тревичките се катереха неми мравки. Шумно, самоуверено се държаха в градината гражданините — враните, врабците, а случайно долетелите полски птици, чиито имена Давид не знаеше, се чувстваха като плахи селски моми.

Той чу много нови думи: глечик... дикт... калюжа... ряженка... ряска... пужално... лядаче... кошеня...^[1]. В тези думи му бяха познати

отзвуците и отраженията на родната му руска реч. Тогава чу еврейска реч и остана смаян, когато майка му и баба му заговориха пред него на еврейски. Никога не бе чувал майка си да говори на език, неразбирам за него.

Бабата заведе Давид на гости у племенницата си, дебелата Берта Бухман. В стаята, която изуми Давид с изобилието от плетени бели перденца, влезе счетоводителят от Държавната банка Едуард Исакович Бухман, беше облечен с гимнастърка и носеше ботуши.

— Хаим — каза Ребека, — ето го нашия московски гостенин, сина на Рая. — И веднага добави: — Хайде, ръкувай се с чичо Едуард.

Давид попита главния счетоводител:

— Чичо Едуард, защо леля Ребека ви нарича Хаим?

— О, това се казва въпрос — отвърна Едуард Исакович. — Ти не знаеш ли, че в Англия всички Хaimовци са Eduardовци?

После по вратата задрахи котка и когато най-сетне успя да отвори вратата с нокти, всички видяха наред стаята момиченце с угрожени очи, седнало на гърне.

В неделя Давид отиде с баба си на пазар. По пътя вървяха бабички с черни забрадки и сънливи, мрачни влакови кондукторки, надменни съпруги на районни ръководители със сини и червени чанти, селски жени с ботуши.

Евреите просящи подвикваха със сърдити, груби гласове — хората им даваха милостиня сякаш не от съжаление, а от страх. А по павираното платно се движеха колхозни камиони от по тон и половина счували картофи и трици, с клетки с кокошки, които кряскаха по ровините като стари болnavи еврейки.

Най-привлекателна и отчайваща, ужасяваща беше гледката на местните сергии. Давид видя как от една талига съмъкваха тялото на убито тело с полуотворена бледа уста, с къдрава бяла козинка на врата, зацепана с кръв.

Баба му купи пъстра млада кокошка и я понесе за краката, завързани с бяло парцалче, а Давид вървеше до нея и искаше с длан да помогне на кокошката да повдигне безсилната си глава, като само се чудеше откъде се е взела у баба му тази нечовешка жестокост.

Давид си спомни неразбирамите думи на майка си, че роднините им по дядова линия са интелигентни хора, а всички

роднини по бабина линия са еснафи и търгаши. Сигурно затова баба му не жалеше кокошката.

Влязоха в едно дворче, насреща им излезе някакъв дядка с таке и баба му заговори с него на еврейски. Дядката взе кокошката, замърмори нещо, кокошката доверчиво кудкудякна, после дядката направи нещо много бързо, незабележимо, но очевидно ужасно, после хвърли кокошката през рамото си — тя вресна и побягна, пляскайки с крила, и момчето видя, че главата ѝ я няма — тичаше само безглавото туловище, дядката я беше убил. Туловището пробяга няколко крачки, после падна, задрахи със силните си млади крака земята — и вече не беше живо.

През нощта на момчето му се струваше, че в стаята е нахлула влажна миризма на убити крави и на техните заклани деца.

Смъртта, обитателка на нарисуваната гора, където нарисуваният вълк се прокрадваше към нарисуваното козле, този ден напусна страниците на приказката. Давид за пръв път почувства, че също е смъртен, не наужким, а наистина, с невероятна очевидност.

Разбра, че един ден ще умре майка му. Смъртта ще дойде при него и при нея не от приказната гора, където в полумрака се издигат ели — тя ще дойде от този въздух, от живота, от родните степи, и не ще може да се скрие от нея.

Усети смъртта с онази яснота и дълбочина, която е достъпна само на малките деца и на великите философи — у тях силата на мисълта се доближава до простотата и силата на детското чувство.

От столовете с продълнени седалки, на които бяха поставени шперплатови дъсчици, от издутия гардероб се изльчваше спокойна, добра миризма като от бабините коси, от роклята ѝ. Топла, измамно спокойна нощ цареше наоколо.

---

[1] Гърне, шперплат, локва, кисело мляко, жабуняк, дръжка на камшик, мързеливо коте, кошник (укр.). — Б.пр. ↑

Това лято животът се отдели от дървените кубчета, от картилките, нарисувани в букварите. Видя как синкаво пламти черното крило на юрдека и колко весела присмехулност има в неговата усмивка, в крякането му. Бели череши светлееха сред листака и той се покатери по грапавия ствол, пресегна се към един плод, откъсна го. Отиде при телето, вързано насред поляната, и му подаде бучка захар — вцепенен от щастие, видя милите очи на огромното бебе.

Рижавият Пинчик дойде при Давид и с ослепителното си завалено „р“ предложи:

— Хайде перрдах!

Евреите и украинците в двора на баба му си приличаха. Старата Паргинская се отбиваше при баба му и провлечено казваше:

— Чи вы чулы^[1], Роза Нусиновна, Соня заминава за Киев, пак се е сдобрила с мъжа си.

Баба му плясваше с ръце и през смях отговаряше:

— Ну, вы бачилы комедию.^[2]

Този свят бе за Давид по-мил, по-добър от улица „Киров“, където в асфалтирания кладенец разхождаше пудела си накъдрената и гримирана старица с фамилното име Драко-Дракон, където всяка сутрин пред централния вход чакаше автомобил ЗИС-101, където съседката с пенснето и с цигарата в начервените устни бясно съскаше над газовия котлон в общата кухня: „Троцкистка такава, пак си изместила от газта кафето ми“.

Беше нощ, когато пристигнаха и тръгнаха с майка си от гарата. Минаха по огряна от луната павирана улица покрай бяла католическа църква — там в нишата стоеше слабичък, висок колкото дванайсетгодишно момче Иисус Христос, приведен, с трънен венец на главата, после покрай педагогическия техникум, където никога бе учила майка му.

След няколко дни, в петък вечерта, Давид видя как старците отиваха в синагогата през златистия прахоляк, вдигнат над празното място от боси футболисти.

Затрогваща прелест пораждаше това единство на украински бели къщи, скърцащи геранила на кладенци и овехтели бродерии по черно-белите молитвени дрехи, от чиято бездомна библейска древност просто свят ти се завиваше. Но и тук имаше „Кобзар“, Пушкин и Толстой, учебници по физика, „Левичарството — детската болест на комунизма“, пристигнали от Гражданската война синове на обущари и шивачи и редом с тях инструктори от районни комитети, скандалджии и трибуни от районния съвет на профсъюзите, шофьори на камиони, агенти от криминалния отдел на милицията, лектори по марксизъм.

Когато заживя при баба си, Давид научи, че майка му била нещастна. Първа му го каза една дебела лелка с толкова червени бузи, сякаш вечно беше засрамена, леля Рашел:

— Да зареже такава дивна жена като майка ти, мътните да го вземат дано.

А след още един ден Давид вече знаеше, че баща му се съbral с някаква рускиня, по-възрастна от него с осем години, че във филхармонията печелел по две хиляди и петстотин на месец, че майка му отказала да му поискава издръжка и живеела само с онова, което получавала — триста и десет рубли на месец.

Веднъж Давид показа на баба си пашкула, който си пазеше в кибритена кутийка.

Но баба му рече:

— Пфу, за какво ти е тази мръсотия, бърже я изхвърли.

Давид ходи два пъти до товарната гара да гледа как вкарват във вагонитеолове, овни, свине. Веднъж чу как някакъв бик силно замучи, оплакваше се нещо, молеше да го съжалят. Сърцето на момчето се изпълни с ужас, а покрай вагоните крачеха железнничари с окъсани, омазнени куртки и не извърнаха уморените си, мършави лица към разплакания вол.

Една седмица след пристигането на Давид съседката на баба му, Дебора, жената на шлосера от завода за селскостопански машини Лазар Янкелевич, роди първия си син. Миналата година Дебора отишла до Колима на гости при сестра си и по време на една буря я ударил гръм; свестявали я, заровили я в пръст, два часа лежала като мъртва, а това лято роди детенце. Цели петнайсет години нямала. Това му го разказа баба му и добави:

— Така говорят хората, но освен това лани ѝ правиха операция.

И тъй, Давид и баба му отидоха у съседите.

— Ах, ти, Лузя, ах, ти, Деба — каза баба му, като гледаше двукракото зверче, сложено в панера. Произнесе тези думи с някак заканителен тон, сякаш предупреждаваше бащата и майката никога да не гледат лекомислено на това чудо.

В една малка къщичка край железопътната линия живееше баба Соргина с двамата си синове, глухонеми бръснари. Всички съседи се страхуваха от тях и старата Паргинска разказа на Давид:

— Уж са кротки, кротки, ама дорде се напият. Сръбнат ли, нахвърлят се един на друг, грабват ножове и кряскат, цвилят като коне!

Веднъж бабата прати по Давид бурканче сметана на библиотекарката Муся Борисовна... Staичката ѝ беше миниатюрна. На масата имаше малка чашчица, на стената беше закована мъничка поличка, на нея бяха подредени мънички книжки, а над креватчето беше окачена малка снимчица. На снимката бяха майката на Давид и самият той, увит в пелена. Когато Давид погледна снимката, Муся Борисовна се изчерви и каза:

— С майка ти седяхме на един чин.

Той ѝ изрецитира баснята за щуреца и мравката, а тя с тих глас — началото на стихотворението „Гората сехаха и плачеше Саша...“^[3]

На сутринта в двора се вдигна шумотевица: снощи на Соломон Слепия му откраднали шубата, както била прибрана за през лятото и поръсена с нафталин.

Когато научи за изчезналата шуба на Соломон, баба му каза:

— Слава Богу, намери се кой да накаже поне така разбойник.

Давид научи, че Слепия бил доносник и когато изземали валутата и златните монети от по пет рубли, издал много хора. А през трийсет и седма пак издавал хора. От онези, които издал, двама били разстреляни, а един умрял в болницата при затвора.

Ужасните нощи шумове, невинната кръв и птичите песни — всичко се обърка в кипяща, пареща каша. Давид би могъл да я разбере след много десетки години, но сега денонощно усещаше нейната прелест и ужас с мъничкото си сърце.

---

[1] Чухте ли (укр.). — Б.пр. ↑

[2] Е, разигравате комедия (укр.). — Б.пр. ↑

[3] Н. Некрасов. „Саша“. — Б.пр. ↑

За унищожаването на заразени животни се извършват подготвителни мероприятия — транспортиране, събиране в специални пунктове, инструктаж за квалифицираните работници, изкопаване на траншеи и ями.

Населението, което помага наластите в събирането на заразените животни по пунктове или в улавянето на разбягалите се, върши това не от омраза към телетата и кравите, а от чувство за самосъхранение.

При масовото унищожаване на хора населението също не изпитва кръвожадна омраза към подлежащите на избиване старци, деца и жени. Затова кампанията по масово унищожаване на хора трябва да се подготви специално. В случая не е достатъчно чувството за самосъхранение, сред населението трябва да се възбуди омраза и отвращение.

Именно в такава атмосфера на отвращение и омраза се подготвяше и провеждаше унищожаването на украинските и белоруските евреи. Навремето на същата тази земя, мобилизиран и раздухал яростта на масите, Сталин бе провеждал кампания по унищожаване на кулачество като класа, кампания по изтребване на троцкистко-бухаринските изчадия и диверсанти.

Опитът бе показал, че при такива кампании по-голямата част от населението става хипнотизирано послушна за всички указания на властите. Една малка част от него създава атмосферата на кампанията: кръвожадни, радващи се и злорадстващи, запалени по идеята идиоти или пък хора, заинтересувани от разчистване на лични сметки, от грабежи на вещи или апартаменти, от освобождаване на служби. Повечето хора, вътрешно ужасени от масовите убийства, крият душевното си състояние не само от близките си, но и от самите себе си. Тези хора изпълват салоните, в които се провеждат събрания, посветени на изтребителните кампании, и колкото и чести да са тези събрания и просторни салоните, почти не е имало случай някой да наруши мълчаливото единодушие на гласуването. И то се знае, още по-

малко са случаите човек, видял заподозряно в бяс куче, да не извърне очи от умолителния му поглед, а да прибере това заподозряно в бяс куче в къщата, където живее с жена си и децата си. Но все пак такива случаи е имало.

Първата половина на двайсетия век ще влезе в историята като епоха на велики научни открития, революции, грандиозни социални преобразувания и две световни войни.

Но първата половина на двайсетия век ще влезе в човешката история и като епоха на поголовно изтребване на огромни слоеве от еврейското население, обосновано от социални и расови теории. Съвременността с понятна скромност мълчи по този въпрос.

Една от най-учудващите способности на човешката природа, излязла наяве в това време, се оказва покорството. Имало е случаи до мястото на екзекуцията да се наредят огромни опашки и жертвите сами да регулират движението на тези опашки. Имало е случаи хората да очакват часа на екзекуцията от сутрин до късна нощ, по цели дълги горещи дни, и майките, знаейки какво ги очаква, предвидливо да си вземат шишета с вода и хляб за децата. Милиони невинни, предчувствуващи арестуването си, предварително приготвяха вързопите с бельо и пешкир, предварително се сбогуваха с близките си. Милиони живееха в гигантски лагери — не само построени, но и пазени от тях самите.

И вече не десетки хиляди и дори не десетки милиони, а гигантски маси бяха покорни свидетели на унищожаването на невинните. Ала не само покорни свидетели: когато им наредядаха, те гласуваха за унищожаването, с тътена на гласовете си изразяваха своето одобрение на масовите убийства. В това огромно покорство на хората се разкри нещо неочаквано.

То се знае, имаше съпротива, имаше мъжество и упорство от страна на обречените, имаше въстания, имаше саможертва, когато заради спасението на далечен, непознат човек друг човек рискуваше живота си и живота на своето семейство. И все пак неоспоримо се оказа масовото покорство!

За какво говори то? За нова черта, внезапно зародила се в човешката природа? Не — това покорство говори за новата ужасна сила, въздействаща върху хората. Свръхнасилието на тоталитарните

социални системи се оказа способно да парализира човешкия дух в цели континенти.

Човешката душа, поставила се в служба на фашизма, обявява зловещото, носещо гибел робство за единственото и истинно добро. Без да се отрича от човешките чувства, душата предателка обявява престъплението, извършени от фашизма, за висша форма на хуманност, съгласява се да дели хората на чисти, достойни, и на нечисти, недостойни. Стремежът към самосъхранение се изрази в съглашателство между инстинкта и съвестта.

В помощ на инстинкта идва хипнотичната сила на световните идеи. Те призовават към всякакви жертви, към неподбиране на средствата в името на голямата цел — бъдещото величие на родината, щастието на човечеството, на нацията, на класата, световния прогрес.

И наред с инстинкта за живот и хипнотичната сила на великите идеи действа и трета сила — ужасът пред безпределното насилие на могъщата държава, пред убийството, превърнало се в основа на държавната всекидневна практика.

Насилието на тоталитарната държава е толкова силно, че престава да бъде средство, превръща се в обект на мистично, религиозно преклонение, на възторг.

Как другояче да си обясним факта, че един поет, селянин по произход, надарен с разум и талант, пише с искрено чувство поема, възпяваща кървавото време на страданията на селяните, времето, покосило баща му, честния и простодушен труженик.

Едно от средствата за въздействие на фашизма върху человека е неговото пълно или почти пълно заслепяване. Човекът не вярва, че го чака унищожаване. Странно колко силен е бил оптимизмът на хората, застанали на ръба на гробната яма. Върху почвата на безумната, понякога нечиста, а понякога подла надежда е изниквало покорството, съответстващо на тази надежда — жалко, а понякога и подло.

Варшавското въстание, въстанието в Треблинка, въстанието в Собибор, незначителните бунтове и въстания на бренерите са се пораждали от суровата безнадеждност.

Но, разбира се, пълната и ясна безнадеждност е пораждала не само въстания и съпротиви, тя е пораждала и непознатото за нормалния човек желание да бъде изпратен на смърт.

Та нали хората са спорели за реда си пред кървавия ров, понякога проехтявал възбуден, безумен, почти ликуващ глас:

— Еvrei, не бойте се, няма нищо страшно, пет минути — и край!

Всичко, всичко е пораждало покорство — и безнадеждността, и надеждата. Нали хората с еднаква съдба не са еднакви по характер.

Нека помислим какво ли е преживял и изпитал един човек, за да стигне до щастливото очакване на смъртта. За това е редно да се замислят мнозина, особено онези, които обичат да поучават как е трябвало да се води борба в условия, за които по щастлива случайност тези празнодумци нямат представа.

След като установихме покорството на човека пред безграницното насилие, трябва да направим последния извод, който има значение за разбирането на човека, на неговото бъдеще.

Претърпява ли човешкото естество промяна, става ли то друго в казана на тоталитарното насилие? Изгубва ли човекът присъщия си стремеж към свобода? Този отговор определя съдбата на човека и съдбата на тоталитарната държава. Промяната на самата човешка природа обещава световно и вечно тържество на държавната диктатура, в непроменяемостта на човешкия стремеж към свобода се крие присъдата над тоталитарната държава...

Естественият стремеж на човека към свобода е неизтребим, той може да бъде потиснат, но не и унищожен. Тоталитаризъмът не може да се откаже от насилието. Откаже ли се от насилието, тоталитаризъмът загива. Вечното, непрекъснато, пряко или замаскирано свръхнасилие е основата на тоталитаризма. Човек не се разделя доброволно със свободата. Този извод дава светлина на нашето време, светлина на бъдещето.

Електрическата машина прави математически изчисления, запомня праисторически събития, играе шах, превежда книги от един на друг език. Тя превъзхожда човека със способността си бързо да решава математически задачи, паметта ѝ е безупречна.

Има ли граници за прогреса, който създава машини по човешки образ и подобие? Очевидно няма такива граници.

Можем да си представим машината на бъдещите векове и хилядолетия. Тя ще слуша музика, ще цени живописта, сама ще рисува картини, ще създава мелодии, ще пише стихове.

Има ли граници за нейното съвършенство? Сравним ли е с човека, ще го надрасне ли?

Нов и нов напредък на електрониката, маса и площ ще изисква машината, за да възпроизведе човека.

Детинските спомени... щастливите сълзи... мъката от раздялата... любовта към свободата... съжалението към болното кученце... мнителността... майчинската нежност... мислите за смъртта... скръбта... приятелството... обичта към слабите... внезапната надежда... щастливата догадка... тъгата... безпричинното веселие... внезапното объркване...

Всичко, всичко ще пресъздаде машината! Но нали повърхността на цялата Земя няма да стигне, за да вмести една машина, която непрекъснато увеличава размерите и теглото си в съответствие с пресъздаваните особености на разума и душата на един среден, незабележим човек.

Фашизмът унищожи десетки милиони хора.

В една просторна, светла и чиста къща в село сред уралските гори командирът на танковия корпус Новиков и комисарят Гетманов привършваха прегледа на донесенията на бригадните командири, получили заповед да излязат от резервите.

Тишина смени безсънната работа от последните дни.

На Новиков и на неговите подчинени, както винаги в подобни случаи, им се струваше, че не им е стигнало времето за пълно, съвършено овладяване на учебните програми. Но епохата, когато учеха, когато овладяваха работния режим на моторите и ходовата част, артилерийската техника, оптиката и радиооборудването, бе свършила; свършили бяха тренировките по насочване на огъня, по оценка, избор и разпределение на целите, по избор на начина на стрелба, по определяне момента за откриване на огън, по наблюдение на попаденията, по нанасяне на поправки и променяне на целите.

Новият учител — войната — бързо ще обучи, ще стегне изоставащите, ще премахне слабите места.

Гетманов се пресегна към шкафчето, поставено между прозорците, чукна го с пръст и каза:

— Ей, приятелю, я излез на предната линия.

Новиков отвори вратичката на шкафчето, извади бутилка коняк и наля в две дебели синкави чашки.

Комисарят на корпуса произнесе замислено:

— А кого да почетем?

Новиков знаеше за кого е редно да пият, тъкмо затова Гетманов попита: „За кого да пием?“

Новиков се поколеба един миг, после каза:

— Я, другарю комисар на корпуса, да пием за онези, които ние двамата ще поведем в бой, да не се пролее много кръв.

— Правилно, пред всичко е грижата за поверените ни кадри — отвърна Гетманов, — да пием за нашите момчета!

Чукнаха се, отпиха.

Припряно, неуспял да скрие своята припряност, Новиков отново наля чашките и каза:

— За другаря Сталин! Нека оправдаем доверието му.

Забеляза скрития присмех в гальовните, внимателни очи на Гетманов и, ядосан на себе си, помисли: „Ex, прибързах“.

Гетманов добродушно произнесе:

— Ами добре, щом казваш, нека да е за стария, за нашия вожд. Доплавахме до волжката вода под негово ръководство.

Новиков погледна комисаря, но какво ли можеш да отгатнеш по дебелото, скулесто, усмихнато лице на този умен четирийсетгодишен човек с присвити, весели и малко злобни очи.

Не щеш ли, Гетманов заговори за началник-щаба на корпуса генерал Неудобнов:

— Чудесен, свестен човек. Болшевик. Истински сталинец. С голям ръководен опит. Много хладнокръвен. Спомням си го през трийсет и седма година. Ежов го бе изпратил да попрочисти военния окръг, пък и аз, ще знаете, тогава не бях директор на ясли. Здравата се развъртя. Не човек, а секира — ликвидираше по списък, същински Улрих, Васил Василиевич, оправда доверието на Николай Иванович. Трябва, трябва да го поканим сега, че ще се обиди.

По тона му сякаш излизаше, че осъждва борбата срещу враговете на народа, борба, в която, Новиков знаеше, Гетманов бе участвал. И Новиков се взираше в Гетманов и не можеше да го разбере.

— Да — каза бавно и неохотно Новиков, — някои хора тогава направиха доста поразии.

Гетманов махна с ръка.

— Днес дойде сведението от Генералния щаб, леле-мале: германецът наближавал Елбрус, в Стalingрад изтикали нашите до водата. И ще ви кажа направо, и ние имаме вина — стреляхме по своите, изтребихме кадрите.

Внезапно Новиков изпита доверие към Гетманов и каза:

— Да, тези момчета погубиха много прекрасни хора, другарю комисар, много бели направиха в армията. Ето, на Криворучко, един командир на корпус, му избили окото при разпита, а той строшил с мастилницата главата на следователя.

Гетманов закима съчувственно и промълви:

— Лаврентий Павлович много цени нашия Неудобнов. А Лаврентий Павлович не се лъже в хората, умна глава е той, ох, умна глава.

— Да, да —бавно изрече наум Новиков, но на глас не каза нищо.

Помълчаха, заслушани в тихите, шепнещи гласове в съседната стая.

— Не лъжи, наши са тези чорапи.

— Как ще са ваши, другарю лейтенант, чавка ли ви изпи ума? — И вече преминал на „ти“, същият глас добави: — Къде слагаш, не пипай там, това са нашите якички.

— Е, ама как ще са ваши, другарю младши политрук, я гледайте.

— Адютантът на Новиков и свръзката на Гетманов деляха бельото на началниците си след прането.

Гетманов каза:

— Наблюдавам ги тия гяволи през цялото време. Бяхме тръгнали с вас, а те подире ни, на стрелби, към батальона на Фатов. Прекосих ручея по камъните, а вие го прескохихте и тръснахте крак да падне калта. Гледам — моят човек тръгна през ручея по камъните, а вашият прескочи и тръсна крак.

— Ей, юнаци, по-тихо се карайте — каза Новиков и гласовете в съседната стая веднага замълкнаха.

В стаята влезе генерал Неудобнов, блед мъж с високо чело и гъста, силно побеляла коса. Огледа чашките, бутилката, сложи на масата купчинка книжа и попита Новиков:

— Другарю полковник, какво да правим с началник-щаба от втора бригада? Михальов ще се върне след месец и половина, получих писмено заключение от окръжната болница.

— Абе какъв началник-щаб става от човек без черво и парче от стомаха? — каза Гетманов и наля в една чаша коняк, подаде я на Неудобнов. — Пийнете, другарю генерал, докато червото ви е на мястото си.

Неудобнов повдигна вежди, въпросително погледна Новиков със светлосивите си очи.

— Моля, другарю генерал, моля — каза Новиков.

Дразнеше го самочувствието на Гетманов, че е винаги господар на положението, убедеността му в правото си да се изказва многословно на съвещания по технически въпроси, от които нищо не

разбира. И също тъй самоуверено, убеден, че има право, Гетманов можеше да черпи с чужд коняк, да кани гост да си почине на чуждо легло, да чете на масата чужди книжа.

— Бихме могли да назначим временно майор Басангов — каза Новиков, — умен командир е, участвал е в танкови боеве още при Новгород-Волински. Бригадният комисар има ли възражения?

— Естествено, нямам възражения — каза Гетманов, — какви възражения мога да имам... Но ще изкажа някои съображения — заместник-командирът на втора бригада, полковникът, е арменец, началник-щаб ще му стане калмик, освен това в трета бригада началник-щаб е подполковник Лифшиц. Защо не минем без този калмик?

Погледна Новиков, после Неудобнов.

Неудобнов изрече:

— Погледнато житетски, всичко това е вярно, дума да няма, но наши марксизъмът ни е препоръчал друг подход по въпроса.

— Важно е как въпросният другар ще бие германеца, ето ви го моя марксизъм — отвърна Новиков, — а къде се е молил дядо му — в църква, в джамия... — Помисли малко и добави: — Или в синагога — това не ме засяга... Мисля, че най-важното нещо на война е как стреляш.

— Именно, именно — весело го подкрепи Гетманов. — Защо в танковия корпус да правим синагоги и други разни молитвени домове? Все пак защитаваме Русия. — Той неочеквано се намръщи и злобно изрече: — Ще ви кажа честно: стига! Направо ми се гади! В името на дружбата между народите винаги жертваме руснаците. Човекът от малцинството едва срича, а ние го издигаме за народен комисар. А нашия Иван, бил той и гений — тряс по тиквата, стори път на малцинството! Превърнахме великия руски народ в национално малцинство! Аз съм за дружбата между народите, но не за такава дружба. Стига!

Новиков помисли малко, погледна книжата на масата, почука с нокът по чашката и каза:

— Да не искате да кажете, че потискам руснаците от особени симпатии към калмишката нация? — Обърна се към Неудобнов и добави: — Ами добре, издайте заповед за назначаване на майор

Сазонов за временно изпълняващ длъжността началник-щаб на втора бригада.

Гетманов тихо произнесе:

— Отличен командир е Сазонов.

И Новиков, който уж се бе научил да бъде груб, властен, корав, отново усети своята неувереност пред комисаря... „Добре де, добре — помисли си като утеша. — Не разбирам от политика. Аз съм пролетарски военен специалист. Нашата работа е скромна: да опердаш им германците“.

Но макар вътрешно да се присмиваше на невежия във военните работи Гетманов, беше му неприятно да съзнава своята боязън пред него.

Този човек с едра глава, със спълстена коса, нисък, но широкоплещест, с голямо шкембе, много подвижен, гръмогласен, винаги готов да се разсмее, беше неуморимо деен.

Макар че никога не бе се бил на фронта, в бригадите казваха за него: „Ех, че боеви комисар си имаме!“

Обичаше да организира червеноармейски митинги; хората харесваха речите му, той говореше просто, много се шегуваше, понякога употребяваше доста солени, груби думи.

Като ходеше, се поклащаше, обикновено се подпираше на бастун и ако някой зазяпал се танкист не го поздравеше, Гетманов спираше пред него и подпрян на вечния си бастун, снемаше фуражка и ниско се покланяше като селски старец.

Беше избухлив и не обичаше да му възразяват: заспореше ли някой с него, сумтеше и се мръщеше, а веднъж изпадна в бяс, замахна и дори халоса с юмрук началник-щаба на тежкия танков полк капитан Губенков, човек упорит и както казваха другарите му, „страхотно принципен“.

За този упорит капитан свръзката на Гетманов казваше с укор: „Ах, мизерникът, докъде докара нашия комисар“.

Гетманов не уважаваше много-много хората, видели тежките първи дни на войната. Веднъж каза за любимеца на Новиков, командира на първа бригада Макаров:

— Ще му избия аз философията на четирийсет и първа!

Новиков премълча, макар че обичаше да поприказва с Макаров за страшните, с нещо привлекателни първи дни на войната.

Със своите смели, резки изказвания Гетманов сякаш беше пълна противоположност на Неудобнов.

Ала при всичките си различия тези двама души бяха свързани от нещо много стабилно.

Неизразителният, но внимателен поглед на Неудобнов, неговите заоблени фрази, неизменно спокойният му говор — всичко навяваше скуча на Новиков.

А Гетманов казваше, като се подсмиваше:

— Имаме късмет, че германците за една година опротивяха на селяните повече, отколкото комунистите за двайсет и пет.

Или изведнъж се ухилваше:

— Какво да говорим, обича си нашият закрилник да го наричат гениален.

Тази смелост не заразяваше събеседника, напротив, навяваше тревога.

Преди войната Гетманов бе ръководил област, бе се изказвал за производството на шамотни тухли и за организацията на научноизследователската работа във филиала на института по въгледобив, за качеството на хляба, произвеждан в градския хлебозавод, и за безидейната повест „Сините светлини“, отпечатана в местния алманах, за ремонта на транспорта и за некачественото опазване на стоките в складовете на областната търговия, за епидемията от кокоша чума в колхозните птицеферми.

Сега говореше уверено за качеството на горивото, за нормативите на износване на моторите и за тактиката на танковия бой, за взаимодействието между пехотата, танковете и артилерията при пробив на продължителна танкова отбрана, за придвижването на танковете, за медицинското обслужване в бой, за радиошифъра, за воинската психология на танкиста, за своеобразието на отношенията във всеки отделен екипаж и между екипажите, за частичния и капиталния ремонт, за евакуирането на повредените машини от бойното поле.

Веднъж в батальона на капитан Фатов Новиков и Гетманов спряха до танка, засел първо място в корпусните стрелби.

Отговаряйки на въпросите на началството, командирът на танка леко галеше с длан бронята на машината.

Гетманов попита танкиста, трудно ли му е било да спечели първото място. Той отговори неочеквано разпалено:

— Не, защо да е трудно. Просто много я обикнах. Още с пристигането от село в училището я видях и страшно я обикнах.

— Любов от пръв поглед — каза Гетманов и се разсмя, в слизходителния му смях се долавяше укор заради смешната любов на момчето към машината.

В тази минута Новиков почувства, че и той е същата стока, нали и той умее да обича глупаво. Но не му се говореше с Гетманов за тази способност да обича глупаво, затова, когато Гетманов спря да се смее и назидателно каза на танкиста: „Браво, любовта към танка е велика сила. Ти си постигнал своя успех именно защото си обикнал машината си“, Новиков насмешливо изрече:

— Че за какво всъщност да го обичаш? Танкът е едра цел, да го улучиш е нищо работа, бучи като шантав, сам се демаскира, а екипажът направо може да откачи от шума. В движение друса, нито можеш както трябва да наблюдаваш целта, нито святсто да се прицелиш.

Гетманов се позасмя, изгледа Новиков. И ето сега, наливайки чашите, Гетманов се засмя по същия начин, изгледа Новиков и каза:

— Маршрутът ни минава през Куйбишев. Нашият комкор ще успее да се види с някои хора. Да пием за срещата.

„Само това ми липсваше“ — помисли си Новиков, почувстввал как страшно, хлапашки се изчервява.

Войната завари генерал Неудобнов в чужбина. Едва в началото на 1942 година, когато се върна в Москва, в Народния комисариат по от branата, той видя барикадите в Замоскворечието, противотанковите заграждения, чу сигналите за въздушна тревога.

Неудобнов, както и Гетманов, никога не задаваше на Новиков военни въпроси, може би се стесняваше от своето фронтово невежество.

Новиков все искаше да разбере благодарение на какви качества Неудобнов се е издигнал до генерал, обмисляше живота на началник-щаба на корпуса, върху листовете на анкетите този живот се оглеждаше като брезичка в езеро.

Неудобнов беше по-възрастен от Новиков и Гетманов и още през 1916 година заради участие в большевишки кръжок бе лежал в царски

затвор.

След Гражданската война по партийна мобилизация бе работил известно време в ОГПУ, бе служил в граничните войски, бе изпратен да учи в Академията, по време на следването бе станал секретар на курсовата партийна организация... После бе работил във Военния отдел на ЦК, в централния апарат на Народния комисариат по отбраната.

Преди войната на два пъти бе ходил в командировки в чужбина. Той беше номенклатурен кадър, водеше се на специален отчет, по-рано Новиков не разбираще съвсем ясно какво означава това, какви особености и какви предимства притежават номенклатурните кадри.

Учудващо бързо бе преминавал за Неудобнов обикновено дългият период между представянето за звание и получаването му, сякаш народният комисар само бе чакал да представят Неудобнов, за да сложи подписа си. Анкетните сведения имаха едно странно свойство — обясняваха всички тайни на човешкия живот, причините за успехи и неуспехи, но след минута, при нови обстоятелства, излизаше, че нищо не обясняват, а напротив, замъгляват същината.

Войната преразгледа посвоему кадровите списъци, биографиите, характеристиките, грамотите за награди... И ето че номенклатурният Неудобнов се оказа подчинен на полковник Новиков.

На Неудобнов му беше ясно, че щом свърши войната, ще се сложи край и на това ненормално положение...

Той донесе със себе си на Урал една ловджийска пушка и всички ловци в корпуса бяха смаяни, а Новиков каза, че сигурно навремето цар Николай е ловувал с такава пушка.

Неудобнов се бе сдобил с нея през 1938 година чрез никакво ордерче, също както чрез ордер от никакви много специални складове бе получил мебели, килими, порцеланов сервиз и вила.

Дали ставаше дума за войната, или за колхозните работи, за книгата на генерал Драгомиров, за китайската нация, за характера на генерал Рокосовски, за климата на Сибир, за качеството на руското шинелено сукно или за предимствата на красотата на блондинките пред красотата на брюнетките — в мислите, които изказваше, той никога не престъпваше стандарта.

Трудно можеше да се разбере дали това е сдържаност, или израз на истинската му същност.

Понякога след вечеря ставаше разговорлив и разказващ истории за разобличени вредители и диверсанти, действали в най-неочаквани области: в производството на медицински инструменти, в армейските обущарски работилници, в сладкарници, в областни пионерски дворци, в конюшните на Московския хиподрум, в Третяковската галерия.

Имаше чудесна памет, очевидно и много четеше, изучаваше произведенията на Ленин и Сталин. При спор обикновено казваше: „Другарят Stalin още на седемнайсетия конгрес...“ — и привеждаше цитат.

Веднъж Гетманов изтърси:

— Има цитати и цитати. Той може всичко да е казал! Беше казано: „Чужда земя неискаме, от своята не ще отстъпим дори и педя“. А къде са вече германците?

Но Неудобнов сви рамене, сякаш германците, стигнали до Волга, не значеха нищо в сравнение с думите, че не ще отстъпим дори педя земя.

И внезапно всичко изчезна — танковете, бойните устави, стрелбите, гората, Гетманов, Неудобнов... Женя! Нима ще я види отново?

На Новиков му се видя странно, че Гетманов, след като прочете писмото, получено от къщи, каза: „Съпругата ни жали, бях й писал в какви условия живеем“.

Този тежък според комисаря живот смущаваше Новиков с разкоша си.

Той за пръв път си избра сам къща за живеене. Веднъж на тръгване за бригадата спомена, че не му харесва диванът на хазаите, и когато се върна, намери вместо диван кресло с дървена облегалка и адютантът му Вершков притеснено го попита дали креслото е по вкуса му.

Готовчът го питаше: „Харесва ли ви боршът, другарю полковник?“

От дете обичаше животните. И сега под кревата му живееше един таралеж, нощем тичаше из стаята и петичките му тупкаха свойски, а в клетка с емблема танк, изработена от ремонтниците, гризеше лешници млада катеричка. Катеричката бързо свикна с Новиков и понякога се наместваше в ската му и го поглеждаше с детински доверчиви и внимателни очички. Всички бяха внимателни и добри към животинчето: и адютантът Вершков, и готовчът Орленев, и шофьорът на уилиса Харитонов.

Всичко това не изглеждаше на Новиков дребно, незначително. Когато преди войната донесе в блока на командния състав кученце и то изгриза чехъла на съседката — жената на полковника, и за половин час направи три локви, в общата кухня се вдигна такава дандания, че Новиков бе принуден начаса да се раздели с кучето.

Настъпи денят на заминаването и сложният конфликт между командира на танковия полк и неговия началник-щаб остана неразрешен.

Настъпи денят на заминаването и с него — грижите за горивото, за продоволствието за из път, за реда на товаренето по ешелони.

Започна да го вълнува мисълта за бъдещите съседи, чийто стрелкови и артилерийски полкове днес излизаха от резерва, движеха

се към железопътната линия, вълнуващо го мисълта за човека, пред когото щеше да заеме стойка „мирно“ и да каже: „Другарю генерал, разрешете да доложа...“

На състъпи денят на заминаването — не успя да види брат си, племенницата. Когато тръгваше за Урал, си мислеше — брат му е наблизо, а излезе, че не намери време за него.

Ето, вече на командира на корпуса докладваха за движението на бригадите, за железопътните платформи за тежките машини, а също и че таралежът и катеричката са пуснати в гората на свобода.

Трудно е да си стопанин, да отговаряш за всяка дреболия, да проверяваш всяка подробност. Ето, танковете вече са настанени по платформите. Но дали не са забравили да поставят машините на спирачка, включили ли са на първа предавка, закрепили ли са куполите с оръдието напред, плътно ли са затворени капаците на люковете? Приготвили ли са дървените накладки, за да закрепят танковете, да ги обезопасят от люшкането на вагоните?

— Ex, защо ли не извъртим едно прощално преферансче? — рече Гетманов.

— Не възразявам — отвърна Неудобнов.

Ала на Новиков му се искаше да излезе на въздух, да остане сам.

В този тих предвечерен час въздухът беше учудващо прозрачен и най-незабележимите и скромни предмети изглеждаха ясно очертани и изпъкнали. Пушекът изтичаше от комините, без да се закъдря, източващо се на съвършено вертикални прости струи. Пращаха дървата в полевите кухни. Насред улицата стоеше тъмновежд танкист с момиче, то прегърна момчето, сложи глава на гърдите му, заплака. От щабните помещения изнасяха сандъци и куфари, пишещи машини в черни кальфи. Свързочниците сваляха връзката, прокарана до бригадните щабове, тълстите черни кабели се навиваха на макарите. Оставеният зад бараките щабен танк пухтеше, гърмеше, пушеше, готовейки се за поход. Шофьорите наливаха гориво в новите товарни фордове, сваляха от капаците плътните чергила. А светът наоколо бе замрял.

Новиков стоеше на стълбището пред къщата, оглеждаше се наоколо — и кълбото от суетни и грижи се търколи далече от него.

Привечер той пое с улиса по пътя към гарата.

Танковете излизаха от гората.

Осланената земя прозвънваше под тежестта им. Вечерното слънце огряваше върховете на далечната елова гора, откъдето се задаваше бригадата на подполковник Карпов. Полковете на Макаров се придвижваха сред младите брези. Танкистите бяха украсили броните с клонки, сякаш еловите иглици и брезовите листа бяха родени заедно с бронята на танковете, с бученето на моторите, със сребърното скърцане на гъсениците.

Видят ли тръгнали към фронта резерви, военните казват: „Сватба ще се вдига!“

Новиков спря встрани от пътя и се загледа в минаващите край него машини.

Колко драми, колко странни и смешни истории се развиха тук! За какви ли само извънредни произшествия не му бяха докладвали!... Веднъж по време на закуска в щабния батальон намерили в супата жаба... Младши лейтенант Рождественски, младеж със средно образование, както си чистел автомата, случайно ранил в корема другаря си, след което се самоуби. Един червеноармеец от мотострелковия полк отказал да положи военна клетва, заяви: „Аз се кълна само в църква“.

Синкова и сива мъгла полепваше по крайпътните храсти.

Много различни мисли се рояха в главите под тези кожени шлемове. Сред тях имаше и мисли, общи за целия народ — мъка поради войната, обич към родната земя, но имаше и невероятни различия, именно онези, които правят общото у хората прекрасно.

Ах, Боже мой, Боже мой... Колко са много — в черни комбинезони, препасани с черни колани. Началството е подбрало момчета, широки в раменете, нисички на ръст, та по-лесно да влизат през люка, да могат да се движат из танка. Колко еднакви отговори има в анкетите им — и за бащи и майки, и за година на раждане, и за завършено училище, и за курсове за трактористи. Зелените сплесканни танкове „трийсет и четворки“ се сливат с еднакво вдигнатите капаци на люковете, с еднакво прикрепения към зелената броня брезент. Един танкист си тананика; втори, притворил очи, е изпълнен със страх и лоши предчувствия; трети мисли за родния си дом; четвърти дъвче хляб със салам и мисли за салама; пети, зинал, се мъчи да разпознае каква е птицата, кацнала на дървото — не е ли папуняк; шести се тревожи дали вчера не е обидил с груби думи другаря си; седми,

преизпълнен с хитра и неизстиваща злоба, мечтае да фрасне по муциуната своя неприятел — командира на „трийсет и четворката“, която се движи най-отпред; осми реди наум стихове — сбогуване с есенната гора; девети мисли за гърдите на една мома; десети съжалява кучето — усетило, че го изоставят сред опустелите блиндажи, се хвърли върху бронята на танка и се замоли на танкиста, бързо и жално завъртя опашка; единайсети си мисли колко хубаво би било да се скрие в гората, да живее сам в малка къщурка, да се храни с горски плодове, да пие изворна вода и да ходи бос; дванайсети си прави сметки, дали да се престори на болен и да се скатае в някая болница; тринайсети за кой ли път разказва приказка, която е чул още като дете; четиринайсети си спомня един разговор със своето момиче и не тъгува, че раздялата им е вечна, а се радва; петнайсети си мисли за бъдещето: добре ще е след войната да стане управител на гостилиница.

„Ох, момчета“ — мисли си Новиков.

Те го гледат. Сигурно проверява дали е в ред униформата им, слуша моторите и по слух определя опита и неопитността на механиците водачи, следи дали спазват определената дистанция машините и поделенията, не се ли изпреварват лудите глави.

А той ги гледа и е същият като тях — каквото вълнува тях, вълнува и него: и мисълта за бутилката коняк, отворена лично от Гетманов, и какъв тежък човек е Неудобнов, и че няма вече да ловуват в Урал, а последният лов излезе неуспешен — с пукотевица на автомати, с много водка, с идиотски вицове... и мисълта, че ще види жената, която обича от дълги години... когато преди шест години научи, че се е омъжила, написа рапорт-писмо: „Излизам в безсрочен отпуск, приложение — наган X-10322“ — тогава служеше в Николск-Усурийск, ала не натисна спусъка...

Плахи, мрачни, весели и студени, замислени, женкари, безобидни egoисти, скитници, скъперници, съзерцатели, добряци... Ето ги, тръгнали на бой за общото справедливо дело. Тази истина е толкова проста, че ти се струва неудобно да говориш за нея. Но за тази проста истина забравят тъкмо онези, които би трябвало да се ръководят от нея.

Някъде тук се крие решението на стария спор — заради съботата ли живее човек?^[1]

Колко са дребни мислите за ботушите, за изоставеното кученце, мисълта за къща в затънто селце, омразата към другаря, който ти е отнел момичето... Но ето къде е същината.

Човешките обединения, техният смисъл са определени от една-единствена важна цел — да извоюват за хората правото да бъдат различни, особени, по свой начин, оригинално да чувстват, да мислят, да живеят на този свят.

За да извоюват това право или за да го защитят, или разширят, хората се обединяват. И тук се ражда ужасният, но мощен предразсъдък, че в обединяването в името на раса, бог, партия, държава се състои смисълът на живота, а не средството за него. Не, не, не! В человека, в неговата скромна своеобразност, в неговото право на тази своеобразност се крие единственият, истинният и вечният смисъл на борбата за живот.

Новиков чувстваше, че те ще постигнат своето — ще надвият, ще надхитрят, ще надиграят в битката врага. Тази грамада от ум, трудолюбие, храброст и съобразителност, работническо умение, озлобление, това духовно богатство на народните момчета — студенти, гимназисти, стругари, трактористи, учители, електротехници, шофьори, лоши, добри, избухливи, веселящи, певци, хармонисти, предпазливи, мудни, храбри — ще се слее в едно, обединени, те не може да се победят, твърде богати са.

Ако не един — друг, ако не в центъра — на фланга, ако не в първия час на боя — във втория, но ще притиснат, ще надхитрят и тогава вече с цялата си грамада ще прекършат, ще надвият... Успехът в битката идва именно от тях, те го печелят сред прах, сред дим, в мига, когато съумяват да измислят най-умното, да се разгърнат, да се хвърлят в атака, да ударят с частица от секундата по-рано, с частица от сантиметъра по-точно, по-чевръсто, по-силно от противника.

В тях е разрешението на задачата, в тези момчета по машините с оръдията и картечниците — те са главната сила на войната.

Ала съществен е и въпросът, дали ще се съедини, дали ще се събере в една сила вътрешното богатство на всичките тези хора.

Новиков ги гледаше, гледаше, а в душата му растеше щастливото, уверено обръщение към жената, чувството: „Моя ще бъде, ще бъде моя“.

[1] Израз от Евангелието — „Съботата е направена за человека, а не человекът — за съботата“ (Марк 2:27) — в смисъл: да не бъдем роби на закона, когато той е във вреда на человека. — Б.пр. ↑

Колко удивителни дни бяха.

На Кримов му се струваше, че книгата на историята вече не е книга, че се е вляла в живота, смесила се е с него.

Изострено чувстваше цвета на небето и на сталинградските облаци, блясъка на слънцето върху водата. Тези усещания му напомняха детските години, когато първият сняг, мънистата на летния дъжд, дъгата го изпъльваха с щастие. Това дивно чувство напуска с годините почти всички живи същества, щом свикнат с чудото, че живеят на тази Земя.

Всичко, което в съвременния живот би изглеждало на Кримов погрешно, невярно, тук, в Сталинград, не се чувстваше. „Ето, така беше при Ленин“ — мислеше си той.

Струваше му се, че тук хората се отнасят към него другояче, по-добре, отколкото преди войната. Не се чувстваше заварено дете на времето — също както в обкръжението. Съвсем доскоро в Заволжието с увлечение бе подготвял докладите си и бе смятал за естествено, че политуправлението го бе назначило на лекторска работа.

А сега в душата му често се надигаше тягостна обида. Защо го свалиха от бойното комисарство? Той бе смятал, че се справя с работата не по-зле от другите, по-добре от много други...

Хубави бяха в Сталинград отношенията между хората. Равенство и достойнство живееха на този облят в кръв бряг.

Интересът към следвоенната организация на колхозите, към бъдещите отношения между великите народи и правителствата в Сталинград бе почти всеобщ. Бойният живот на червеноармейците и работата им с лопата, с кухненски нож за белене на картофи или с обущарски нож, с какъвто работеха батальонните обущари — всичко сякаш имаше пряко отношение към следвоения живот на народа, на другите народи и държави.

Почти всички вярваха, че във войната ще победи доброто, и честните хора, които сега не жалят кръвта си, ще могат да градят добър, справедлив живот. Тази трогателна вяра изказваха хора, които

смятая, че самите те едва ли ще оцелеят до мирното време, и всеки ден се чудеха, че са останали живи на тази Земя от сутринта до вечерта.

Вечерта след поредния си доклад Кримов се озова в блиндажа на подполковник Батюк, командира на дивизията, разположена по склоновете на Мамаев Курган и край Банно дере.

Батюк, мъж нисък на ръст, с лице на изтормозен от войната войник, се зарадва на Кримов.

За вечеря на масата на Батюк бе сложена хубава пача, топъл домашен пирог. Докато наливаше на Кримов водка, присвил очи, Батюк каза:

— Аз пък чух, че сте дошли да ни изнасяте доклади, чудех се при кого ли ще идете най-напред — при Родимцев или при мен. Все пак излезе, че при Родимцев.

Поизпъшка, засмя се.

— Ние живеем тук като на село. Щом поутихне вечер, почваме да си бъбрим по телефона със съседите: ти какво обядва, ами кой ти беше на гости, ами ти къде ще идеш, ами какво ти каза началството, чия баня е по-хубава, за кого са писали във вестника? Не пишат за нас, все за Родимцев, човек, ако съди по вестниците, излиза, че само той се бие в Сталинград.

Батюк канеше гостенина, а той само пийна чай с хляб, оказа се равнодушен към кулинарното изкуство.

Кримов видя, че спокойните движения и украинската бавност на говора не съответстват на трудните мисли, които се бе заел да премисли Батюк.

Николай Григориевич остана огорчен, задето Батюк не му зададе нито един въпрос, свързан с доклада му. Докладът сякаш нямаше нищо общо с онова, което действително интересуваше Батюк.

Разказът на Батюк за първите часове на войната порази Кримов. По време на общото отстъпление от границата Батюк повел своя полк на запад — да отнемат переправите от германците. Отстъпващото по шосето висше началство си въобразило, че смята да се предаде на германците. И още на място, на шосето, след един разпит, който се състоял от псуви на майка и истерични крясъци, било заповядано да

го разстрелят. В последната минута, когато той вече стоял до дървото, червоноармейците отървали своя командир.

— Да — каза Кримов, — сериозна работа, другарю подполковник.

— Разрыв на сърцето не получих — отвърна Батюк, — но порок си спечелих, това успях.

Кримов каза с леко театрален тон:

— Чувате ли стрелбата в Ринок? Какво ли прави сега Горохов?

Батюк изви очи към него.

— Че какво да прави? Сигурно пляска карти.

Кримов каза, че са го предупредили за предстоящата конференция на снайперистите при Батюк — ще му бъде интересно да присъства на нея.

— А, дума да няма, интересно ще е, защо да не е интересно — каза Батюк.

Заговориха за положението на фронта. Батюк се беспокоял от скритото нощно съсредоточаване на германските сили на северния участък.

Когато снайперистите се събраха в блиндажа на командира на дивизията, Кримов схвана за кого е бил изпечен пирогът.

По пейките, поставени край стената и около масата, сядаха хора с ватирани елеци, стеснителни, непохватни и с чувство за собствено достойнство. Дошлите по-късно гледаха да не вдигат шум и като работници, подреждащи лопати и брадви, подпираха в ъгъла своите автомати и пушки.

Лицето на прославения снайперист Зайцев изглеждаше роднински симпатично — мил, малко муден селски момък. Но когато Василий Зайцев извърна глава и присви очи, ясно се откроиха изсечените му черти.

Кримов си спомни едно случайно впечатление отпреди войната: веднъж, като наблюдаваше на някакво заседание свой стар познат, Николай Григориевич внезапно видя съвсем другояче лицето му, което винаги бе възприемал като суро — мигащото око, увисналият нос, полуутворената уста, малката брадичка се сляха в безволев, нерешителен рисунък.

До Зайцев седяха минохвъргачът Бездидко — мъж с тесни рамене и кафяви, непрестанно засмени очи, и младият узбек Сюлейман

Халимов, който детински бе издул дебелите си устни. Снайперистът артилерист Мацегура, който бършеше потта от челото си, изглеждаше обременен с голямо семейство човек, чийто характер няма нищо общо със страховитата работа на снайпериста.

А останалите дошли в блиндажа снайперисти — артилеристът лейтенант Шуклин, Токарев, Манжуля, Солодки — те пък изглеждаха съвсем плахи и срамежливи момчета.

Батюк заразпитва снайперистите с приведена глава и изглеждаше като любознателен ученик, а не като един от най-опитните и препатили сталинградски командири.

Когато се обърна към Бездидко, в очите на всички проблесна весело очакване на някаква шега.

— Е, как я караш, Бездидко?

— Вчера хубаво наредих германците, другарю подполковник, научили сте вече, а от заранта убих петима фрица, изстрелях четири мини.

— Да, това не ти е Шуклин, той само с едно оръдие извадил от строя четиринайсет танка.

— Той гърмял само с едно оръдие, защото в батареята му само то останало.

— Той разби бардачето на германците — каза хубавецът Булатов и се изчерви.

— Записах го като обикновен блиндаж.

— Да, блиндаж — проговори Батюк, — днес една мина изби вратата. — И се обърна към Бездидко, укорително добави на украински: — А я подумав: от сукин син Бездидъко, шо робить, хиба ж я его учив так стрелять.^[1]

Особено притеснителният мерач на оръдие Манжуля си взе парче пирог и тихо каза:

— Хубаво е втасал, другарю подполковник.

Батюк почука по чашата си с патрон от пушка.

— Е, другари, дайте сега сериозно.

Това беше производствено съвещание, такива се провеждат и в заводи, и на полски станове. Ала не тъкачи, не хлебари, не шивачи седяха тук, не за жито и вършитба разговаряха тези хора.

Булатов разказа как видял един германец, който си вървял по пътя, прегърнал жена, как ги накарал да залегнат и преди да ги убие,

на три пъти ги оставял да станат и отново ги карал да залягат, като вдигал с куршуми облачета прах на два-три сантиметра от краката им.

— А него убих, както се беше изправил отгоре ѝ, останаха така, накръст сред пътя.

Булатов разказващо отпуснато и от разказа му лъхаше ужас, какъвто няма никога в разказите на войниците.

— Я не ни премятай, Булатов — прекъсна го Зайцев.

— Няма лъжа, бе — не го разбра Булатов. — Днес сметката ми прави седемдесет и осем души. Другарят комисар е свидетел, ето подписа му.

На Кримов му се искаше да се намеси, да каже, че сред убитите от Булатов може да е имало работници, революционери, интернационалисти... Трябва да помним това, инак може да се превърнем в крайни националисти. Но Николай Григориевич мълчеше. Нали такива мисли са неуместни на война, те не въоръжават, а разоръжават.

Фъфлещият светлорус Солодки разказа как вчера убил осем германци. После добави:

— Аз, начи, съм колхозник от Уман, фашистите наизвършиха сума страхотии в моето село. И аз изгубих малко кръвчица — три пъти съм раняван. Та ей го, от колхозник станах снайперист.

Мрачният Токарев обясни как е най-добре да се избира мястото край пътя, по който германците отиват за вода и към кухните, и между другото каза:

— Жената пише — много народ изпогинал в плен край Можай, сина ми го убили, задето му дадох името Владимир Илич.

Халимов развълнувано разказа:

— Аз никога не бързал, кипне ли сърце — стрелял. Когато дойдох на фронта, приятел ми беше сержант Гуров, аз учих него узбекски, той учи мене руски. Германците убивал него, аз дванайсет повалил. Взе от офицер бинок, сложи на мой врат: ваша заповед изпълни, другарю политрук.

Страшнички бяха все пак тези творчески отчети на снайперистите. Цял живот Кримов се бе присмивал на лигавите интелигенти, на Евгения Николаевна и Щрум, които охкаха и ахкаха за страданията на разкулачените през периода на колективизацията. За събитията от 1937 година казваше на Евгения Николаевна: „Не е

страшно, че унищожават враговете, майната им на тях, страшно е да удряш свои хора“.

И сега му се искаше да каже, че винаги, без колебание е бил готов да унищожава белогвардейските гадове, меншевишките и есерските отрепки, после и кулаците, че никога не е изпитвал никакво съжаление към враговете на революцията, но пък и не бива да се радваме, когато наред с фашистите падат убити германски работници. Все пак става ти малко страшно от думите на снайперистите, макар че те знаят в името на какво вършат своето дело.

Зайцев заразказва за многодневното си състезание с един германски снайперист в подножието на Мамаев Курган. Германецът знаел, че Зайцев го следи, и също следял Зайцев. Двамата чувствали, че силите им горе-долу са равни, и никой не можел да премахне другия.

— Онзи ден той уби трима наши, а аз седя в долчинката, нито веднъж не бях стрелял. Стреля той за пореден път, утели без грешка, падна боецът на хълбок, с отметната ръка. Откъм ония иде войник с някакъв лист, а аз седя, гледам... А той, както разбирам, е наясно, че ако тук имаше снайперист, щеше да убие тоя с листа, а тоя с листа мина... Аз пък разбирам, че той не вижда боеца, когото застреля, и му е интересно да го погледне. Тишина. И втори германец претича с кофа — долчинката мълчи. Минаха още шестнайсетина минути — взе да се надига. Изправи се. И аз се изправих в цял ръст...

Изживявайки отново онези минути, Зайцев се надигна от масата — онзи особен израз на сила, който се бе мярнал по лицето му, сега стана единствен, основен, вече го нямаше добродушното момче с широкия нос — нещо могъщо, лъвско, зловещо имаше в тези издуди ноздри, във високото чело, в очите, изпълнени със страховито, победоносно вдъхновение.

— Той разбра — позна ме. И аз стрелях.

За миг стана тихо. Сигурно така тихо е било след краткия изстрел вчера и сякаш отново се чу шумът на рухнало човешко тяло. Батюк изведнъж се обърна към Кримов и попита:

— Е, какво, интересно ли ви е?

— Страшно интересно — каза Кримов и не произнесе нито дума повече.

Кримов остана да пренощува при Батюк.

Мърдайки устни, Батюк отброя в чашчица няколко капки лекарство за сърце, после наля вода в голяма чаша.

Между няколко прозевки разказа на Кримов за дивизията си, не за боевете, а за някои житейски събития.

Кримов имаше чувството, че всичко, което говори Батюк, все е свързано с историята, случила се с Батюк първите часове на войната, че мислите му водят началото си от нея.

Още от първите сталинградски часове някакво странно чувство не напускаше Николай Григориевич.

Ту му се струваше, че е попаднал в беспартийно царство. Ту обратното — чедиша въздуха от първите дни на революцията.

Кримов неочеквано попита:

— Отдавна ли сте член на партията, другарю подполковник?

Батюк рече:

— Защо, другарю батальонен комисар, струва ви се, че линията ми не е съвсем правилна ли?

Кримов помълча.

После каза на командира на дивизията:

— Знаете ли, минавам за доста добър партиен оратор, говорил съм на големи работнически митинги. А тук непрекъснато имам чувството, че не аз водя, а мен ме водят. Такова едно странно чувство. Та за линията — един държи линията, другого линията го държи. Искаше ми се да се намеся в разговора на вашите снайперисти, да внеса една поправка. А после си помислих — то е все едно на краставичар краставици да продаваш. Но, честно казано, не само затова си премълчах. Политуправлението нареджа на докладчиците да внушават на бойците, че Червената армия е армия на отмъстители. Та не иде да приказвам за интернационализъм и за класов подход. Нали най-важното е да мобилизираме яростта на масите против враговете! Че да не излезе като с оня глупак от приказката — отишъл на сватба, а заприпявал за упокой...

Помисли малко и продължи:

— Пък и навикът... Партията обикновено мобилизира гнева на масите, яростта, учи да бием врага, да унищожаваме. В нашата работа християнският хуманизъм е неуместен. Нашият съветски хуманизъм е суров... Ние не се церемоним...

Помисли малко и довърши:

— Естествено, нямам предвид онзи случай, когато без вина са ви повели на разстрел. Случвало се е и през трийсет и седма да бием своите: това е наша трагедия. А германците тръгнаха срещу отечеството на работниците и селяните, тъй че... Войната си е война! Пада им се.

Кримов очакваше Батюк да отговори, но той мълчеше — не защото беше озадачен от думите на Кримов, а защото бе заспал.

---

[1] А аз си помислих: ама че е този Бездидко, какви ги върши, така ли съм го учили да стреля, (укр.). — Б.пр. ↑

В мартеновия цех на завод „Красный Октябрь“ във високия полумрак сновяха хора с ватенки, отекваха изстрили, лумваше бърз пламък, прахоляк, а може и мъгла да се стелеше във въздуха.

Командирът на дивизия Гуриев бе настанил командните пунктове на полковете в мартеновите пещи. Кримов си помисли, че хората, насядали в пещите, които доскоро бяха лели стомана, са особени хора, сърцата им са стоманени.

Тук вече се чуваше тропот на германски ботуши и не само викове на командири, но и тихо щракане и прозвънване — германците презареждаха рогатите си автомати.

И когато Кримов, навел глава, пристъпи да влезе през устието на пещта, където се намираше командният пункт на командира на стрелковия полк, и усети с длани неизстината през тези няколко месеца топлина, затаена в огнеупорните тухли, го обзе някакво страхопочитание — стори му се, че сега ще му се разкрие тайната на великата съпротива.

В полумрака различи приклекнал човек, видя широкото му лице, чу приятния му глас:

— Ето че и гост благоволи да посети нашите царски палати, молим заповядайте — сто грама водчица, печено яйчице за мезе.

В прашната и задушна полумъгла на Николай Григориевич му хрумна мисълта, че никога не ще разкаже на Евгения Николаевна как си е спомнял за нея, свит в сталинградската мартенова бърлога. Порано все му се искаше да се отърве от мисълта за нея, да я забрави. Но сега се примири, разбраł, че тя неотстъпно го следва навсякъде. Ето, и в пещта се вмъкна вещицата, няма спасение от нея.

То се знае, всичко излезе по-просто от фасул. На кого са потрябвали завареници на времето? Пишете го инвалид него, сварете го на сапун, пенсионирайте го! Фактът, че тя го напусна, потвърди, осветли цялата безнадеждност на живота му — и дори тук, в Сталинград, за него няма истинска, бойна работа...

А вечерта в същия цех, след доклада, Кримов разговаря с генерал Гуриев. Гуриев седеше без кител, често-често избърсваше почервенялото си лице с кърпа, с висок, дрезгав глас предлагаше на Кримов водка, със същия глас крещеше по телефона заповеди за командирите на полкове; със същия висок дрезгав глас хокаше готвача, че не изпекъл шишчетата по всички правила, обаждаше се на съседа си Батюк, питаше го дали са пляскали карти на Мамаев Курган.

— Нашите хора, общо взето, са весели, свестни — каза Гуриев.
— Батюк е умен човек, генерал Жолудев в Тракторния ми е стар приятел. На „Барикадите“ е Гуртиев, полковник, и той е душа човек, ама същински калугер, отказала водката. Това, естествено, не е правилно.

После заобяснява на Кримов, че при никого не са останали толкова малко активни щикове, колкото при него — шест до осем души в рота; до никого пътят през реката не е толкова труден, колкото до него, понякога една трета от дошлите с катерите ги свалят ранени — може би само Горохов в Ринок пати толкова.

— Вчера Чуйков извика моя началник-щаб Шуба, нещо не му излизало при уточняването на линията на предния край, та моят полковник Шуба се върна съвсем болен.

Погледна Кримов и добави:

— Мислите, че го е псуval ли? — И се разсмя. — Псувните са нищо. Лично аз всеки ден го псувам на майка. Зъбите му избил, всичките отпред.

— Да — проточи Кримов. Това „да“ означаваше, че явно човешкото достойнство невинаги тържествува на сталинградския бряг.

После Гуриев взе да разсъждава защо ли вестникарските писатели пишат толкова лошо за войната.

— Скатали са се, кучите синове, нищо не виждат, седят си отвъд Волга, в дълбокия тил, и пишат. Който го нагости по-добре, за него пише. Ето, Лев Толстой е написал „Война и мир“. Сто години я четат хората и още сто ще я четат. Ама защо, ще речеш? Лично е участвал, лично се е бил, затова знае за кого да пише.

— Ще прощавате, другарю генерал — каза Кримов. — Толстой не е участвал в Отечествената война.

— Тоест как така „не е участвал“?

— Ами много просто, не е участвал — отвърна Кримов. — Толстой още не е бил роден, когато е започната войната с Наполеон.

— Не е бил роден ли? — възкликна Гуриев. — Как тъй не е бил роден? А? Какво искате да кажете?

И между тях отведенъж избухна яростен спор. Това беше първият спор, пламнал след доклада на Кримов. За учудване на Николай Григориевич излезе, че той не успя да разубеди събеседника си.

На другия ден Кримов отиде в завод „Барикади“, където бе разположена Сибирската стрелкова дивизия на полковник Гуртиев.

От ден на ден той все повече се съмняваше дали докладите му са необходими. Понякога имаше чувството, че го слушат от учтивост, както невярващи слушат стар свещеник. Вярно, радваха се, че ги посещава, но той разбираше, че му се радват като на гост, човешки, а не заради речите му. Беше се превърнал в един от армейските политотделци, дето само книжата ги интересуват, сноват насам-натам и прочат на хората. На мястото си бяха само онези политработници, които не разпитваха, не разясняваха, не съставяха дълги отчети и докладни, не се занимаваха с агитация, а се биеха.

Спомняше си как преди войната бе водил в университета занятия по марксизъм-ленинизъм, и на него, и на слушателите му им беше скучно до смърт да предъвкват като катехизис „Краткия курс по история на партията“.

Да, но в мирно време тази скуча беше нещо нормално, неизбежно, а тук, в Сталинград, стана нелепа, безсмислена. Защо е нужно всичко това?

Кримов посрещна Гуртиев пред входа на щабния блиндаж и не можа да допусне, че този слабичък човек с груби ботуши и войнишки, голям за него шинел е командирът на дивизията.

Доклада си Кримов изнесе в обширния, нисък блиндаж. Откакто бе дошъл в Сталинград, той за пръв път чу такъв артилерийски огън. През цялото време трябваше да вика.

Комисарят на дивизията Свирин говореше високо и ясно, речта му бе изпъстрена с остри и весели думи, преди да започне докладът, каза:

— А защо е нужно аудиторията да се състои само от старшия команден състав? Я топографите, свободните бойци от охранителната рота, свързочниците, свободни от дежурство, заповядайте на доклад за международното положение! След доклада ще се прожектира филм.

Танци до зори. — Той намигна на Кримов, сякаш казваше: „Видяхте ли, сега и ние, и вие ще си отчетем още едно прекрасно мероприятие“.

По усмивката, с която Гуртиев погледна разпенения Свирин, и по жеста, с който Свирин оправи шинела, наметнат на раменете на Гуртиев, Кримов разбра какво приятелство цари в този блиндаж.

И по начина, по който Свирин присви и без това тесните си очи и погледна началник-щаба Саврасов, а оня неохотно, с недоволна физиономия, сърдито стрелна с поглед Свирин, Кримов разбра, че в този блиндаж цари не само дружба и приятелство.

Командирът и комисарят на дивизията веднага след доклада бяха извикани по спешност при командащия армията. Кримов заприказва със Саврасов. Явно той беше човек с тежък и остър характер, честолюбив и обидчив. Много от чертите му — и честолюбието, и резкостта, и подигравателният цинизъм, с който говореше за хората — бяха неприятни.

Взрян в Кримов, Саврасов произнесе следния монолог:

— В кой да е полк в Сталинград предварително се знае: най-решителната, най-силната личност в полка е командирът! Без ала-бала. Тука вече не гледат колко крави бил имал чично му. Гледат колко чини собствената му глава... Има ли глава, става за работа. Няма тинтири-минтири. А преди войната как беше? — Усмихна се, без да крие жълтите си очи от Кримов. — Знаете ли, не понасям политиката. Всички тия десни, леви, опортунисти, теоретици. Не мога да търпя дърдорковци. Но мене и без политика десетина пъти искаха да ме затрият. Пак добре, че съм безпартиен — ту измислят, че съм бил пияница, ту че съм женкар. Какво сега, да се преструвам ли? Не ме бива.

На Кримов му се доща да каже на Саврасов, че на, и в Сталинград неговата съдба не си намира пътя, мотае се Кримов без истинска работа. Защо Вавилов, а не той е комисар в дивизията на Родимцев? Защо партията има повече доверие на Свирин, отколкото на него? Нали той действително е по-умен и с по-широки възгледи, и с по-богат партиен опит, и мъжество не му липсва, а потрябва ли, и жестокост ще се намери, ръката му няма да трепне... Всъщност те в сравнение с него все едно че са изкарали само курсове за ограмотяване! Вашето време е минало, другарю Кримов, прав ви път.

Сол сипа в раните му, развали му настроението този жълтоок полковник.

Че какво ли да се съмнява, Господи, на, и личният му живот рухна, претърпя крах... Естествено, причината не е, че Женя видя неговата материална безпомощност. Това не я интересува. Тя е чист човек. Разлюбила го е! В бившите, в битите жените не се влюбват. Той е човек без ореол. Да, да, изхвърлиха го от номенклатурата... Впрочем чиста, чиста, но и за нея материалното име някакво значение. Нали няма да се омъжи за оня бедняк, художника, нищо че си плеска шантавите картини, които тя обяви за гениални...

Много от тези си мисли би могъл да изкаже Кримов на жълтоокия полковник, ала само му възрази по въпросите, по които бе съгласен с него.

— Е, хайде сега, другарю полковник, много опростявате нещата. Преди войната гледаха не само колко крави има чично ти. А кадрите не могат да се подбират само по делови принцип.

Войната не ги остави да си говорят какво е било преди войната. Избухна тежък взрыв и от мъглата и праха изникна угрожен капитан, от полка търсели щаба. Германски танк открил огън по щаба на полка, а автоматчиците, промъкнали се подир танка, нахълтали в блока, където се намираха управленците на тежкия дивизион: управленците, както били на втория етаж, влезли в бой с германците. Танкът подпалил съседната дървена къща и силният вятър откъм Волга задухал пламъка към командния пункт на полковия командир Чамов и той с щаба си започнал да се задушава, затова решил да смени пункта. Но беше трудно да се сменя командният пункт посред бял ден, под артилерийския огън, под откосите на тежките картечници, които държаха Чамов в обсега си.

Всички тези събития ставаха едновременно по отбранителния участък на дивизията. Едни искаха съвет, други — артилерията да ги подкрепи, трети — разрешение да отстъпят, четвърти информираха, пети искаха информация. И проблемите на всички бяха различни, общото беше само, че се водеше битка на живот и смърт.

А когато битката поутихна, Саврасов попита Кримов:

— Дали да вземем да обядваме, другарю батальонен комисар, докато началството не се е върнало от щаба на армията?

Той не се подчиняваше на правилото, въведено от командира и комисаря на дивизията, и не се отказа от предложената водка. Затова предпочитал да обядва отделно.

— Гуртиев си го бива като военен — каза посръбналият Саврасов, — образован е, честен. Лошото му е само, че е страшен аскет! Тука е направил цял манастир. Аз пък съм луд по женички, като паяк съм, много ги обичам. Пред Гуртиев не дай си Боже да кажеш някой виц. Но инак добре си воюваме с него. А комисарят не ме обича, нищо че и той е монах като мене. Мислите, че Сталинград ли ме състари? Ей тия приятелчета, инак напротив, тук дори напълнях.

— Е, и аз съм от тая командирска порода — каза Кримов.

— От същата, ама не съвсем. Работата не е в тая водка, ами в друго — и той почука с пръст по шишето, а после челото си.

Те бяха свършили с обядта, когато от командния пункт на Чуйков се върнаха командирът и комисарят на дивизията.

— Нещо ново? — бързо и строго попита Гуртиев и огледа масата.

— Абе раниха нашия началник на свързочниците, германците се натискаха откъм Жолудев, подпалиха къщичката между Чамов и Михалев, Чамов покиха, понагълта пушек, инак няма нищо особено — отвърна Саврасов.

Свирин се вгледа в почервенялото лице на Саврасов и нежно и проточено издума:

— Ах, тая водчица, ах, тая водчица, другарю полковник.

Командирът на дивизията попита командира на полка майор Беръзкин за положението в блок 6/1: не е ли по-добре да изведат хората оттам?

Беръзкин посъветва командира на дивизията да не извежда хората, макар че имаше опасност блокът да бъде обкръжен. Там се намират наблюдателните пунктове на заволжката артилерия, те предават важни данни за противника. Там има сапьорско поделение, което може да парализира движението на германците по танкоопасните направления. Германците едва ли ще започнат общо настъпление, преди да ликвидират това огнище на съпротива, тяхното правило много добре го знаем. А с известна подкрепа блок 6/1 ще успее да се удържи дълго и така да разстрои германския план. Тъй като свързочниците могат да се промъкнат до обсадения блок само в редки нощи часове, а кабелната връзка постоянно се къса, добре би било там да се прехвърли радиист с предавател.

Командирът на дивизията се съгласи с Беръзкин. През нощта политрукът Сошкин с група червеноармейци успя да влезе в блок 6/1 да предаде на защитниците му няколко сандъка патрони и ръчни бомби. Същевременно Сошкин заведе в блока една млада радиистка с предавател, взет от свързочния възел.

Политрукът, който се върна призори, разказа, че командирът на отряда отказал да напише отчетната докладна, заявил: „Нямам време да се занимавам с канцеларщина, ние се отчитаме само пред фрицовете“.

— Не може да ги разбере човек тия — каза Сошкин, — всички треперят пред Греков, а той се проснал като равен сред тях и те му говорят на „ти“ и му викат „Ваня“. Ще прощавате, другарю командир на полка, ама това не е военно поделение, а някаква Парижка комуна.

Беръзкин поклаща глава, после попита:

— Отказа да напише отчета, а? Ама че човек!

После комисарят на полка Пивоваров дръпна една реч за партизанстващите командири.

Беръзкин каза примирително:

— Защо да е партизанщина? Инициативност, самостоятелност. И аз понякога си мечтая да попадна в обкръжение и да си почина от всичките тия книжни врътни.

— Между другото за книжните врътни — каза Пивоваров. — Напишете подробна докладна, ще я предам на комисаря на дивизията.

В дивизията се отнесоха сериозно към рапорта на Сошкин.

Комисарят на дивизията нареди на Пивоваров да получи подробни сведения за положението в блок 6/1 и да вразуми Греков. Същевременно комисарят на дивизията докладва за морално-политическите неуредици на члена на Военния съвет и на началника на армейския политотдел.

В армията се отнесоха към сведенията на политрука още по-сериозно, отколкото в дивизията. Комисарят на дивизията получи указание незабавно да се заеме с обкръжения блок. Началникът на армейския политотдел, бригаден комисар, написа спешна докладна до началника на политуправлението на фронта, дивизионния комисар.

Радистката Катя Венгрова дойде в блок 6/1 през нощта. На сутринта се представи на „домоуправителя“ Греков и той, приемайки рапорта на свитото момиче, се вгледа в очите ѝ — смутени, уплашени и в същото време присмехулни.

Тя имаше голяма уста с бледи устни. Греков помълча няколко секунди, преди да отговори на въпроса ѝ: „Разрешете да напусна?“

През тези секунди в неговата отговорна глава зашаваха мисли, твърде далечни от военното дело: „Ей Богу, никак не е лоша... хубави крачета... уплашенка... Личи си, мамина щерка. На колко да е, най-много осемнайсет. Да не вземат моите момчета да се усукват край нея...“

Всички тези съображения, прекосили главата на Греков, неочеквано приключиха със следната мисъл: „Кой е главният тук, кой тук докара германците до бяс, а?“

После отговори на въпроса ѝ:

— Къде ще ходите, девойче? Останете при апарата си. Ще извъртим нещичко.

Той почука с пръст по радиопредавателя, вдигна поглед към небето, където пищяха германски бомбардировачи.

— От Москва ли сте, девойче?

— Да — отговори тя.

— Седнете де, тука сме си все наши.

Радистката пристъпи настрани и тухли заскърцаха под ботушите ѝ, слънцето огряващо дулата на картечниците, черното тяло на трофейния пистолет на Греков. Тя приседна, загледа се в шинелите, струпани до разрушена стена. И за миг се учуди, че в тази картина за нея вече няма нищо учудващо. Знаеше, че картечниците, проврели дула през пробитата стена, са система „Дегтярьов“, знаеше, че в пачката на трофейния „Валтер“ има осем патрона, че „Валтерът“ бие силно, но е лошо да се целиш с него, знаеше, че шинелите, струпани в ъгъла, са на убитите и че убитите са погребани на плитко — миризмата на саждите се смесваше с друга, вече позната ѝ миризма. И радиопредавателят, който ѝ дадоха тази нощ, приличаше на онзи, с който бе работила край Котлубан — същата приемателна скала, същият превключвател. Тя си спомни как в степта се оглеждаше в прашното стъкло на амперметъра и си оправяше косата, подала се изпод кепето.

Никой не я заговаряше, буйният, страшен живот на този блок сякаш минаваше покрай нея.

Но когато един човек с побеляла коса — от разговори тя разбра, че е минохвъргач — изпсува, Греков каза:

— Ей, драги, защо така? Тук е нашето момиче. По-полека.

Катя потръпна не от псувнята, а от погледа на Греков.

Усети, че макар да не я заговарят, блокът е разбунен от нейната појава. Сякаш с кожата си чувстваше напрежението, зародило се около нея. То не спадна и когато завиха пикировачи, когато бомби заизбухваха съвсем наблизо и затрополяха парчета тухли.

Все пак донякъде свикна с бомбардировачите, с писъка на шрапнелите — не губеше ума и дума. А чувството, което пораждаха тежките, втренчени мъжки погледи, все още я притесняваше.

Снощи младите ѝ колежки я съжаляваха, казваха ѝ:

— Ох, какво ли ще патиш там!

През нощта свръзката я заведе в щаба на полка. Там вече особено силно се чувстваше близостта на противника, крехкостта на живота. Хората изглеждаха никак чупливи — сега са тук, а след минута ги няма.

Командирът на полка тъжно поклати глава, промълви:

— Бива ли да пращат на война деца?

После каза:

— Не се плашете, мило момиче, ако има нещо, съобщете ми направо по предавателя.

И го каза с такъв добър, домашен глас, че Катя с усилие сдържа сълзите си.

После друга свръзка я заведе в щаба на батальона. Там свиреше грамофон и рижавият командир предложи на Катя да пийне и да потанцува с него на музиката из „Китайска серенада“.

В батальона беше съвсем страшно и на Катя ѝ се стори, че командирът си е пийнал не за развеселяване, а за да притъпи непоносимия ужас, да забрави, че е трошлив като стъкло.

А сега седеше върху купчина тухли в блок 6/1 и кой знае защо не изпитваше страх, мислеше си за своя приказен, прекрасен живот преди войната.

Хората в обкръжения блок бяха особено уверени, силни и тази тяхна самоувереност успокояваше. Точно такава убедителна увереност вдъхват прочути лекари, заслужили работници от прокатни цехове, кроящи, кълцащи скъпоценно сукно, пожарниари, стари учители, обясняващи пред дъската.

Преди войната Катя бе си мислила, че сигурно животът ѝ ще бъде нещастен. Тогава бе възприемала приятелките и познатите, които се возят с автобус, като прахосници. Хората, излизали от нищо и никакви ресторани, ѝ изглеждаха необичайни същества и тя понякога тръгваше след компании, които се изсипваха от „Дарял“ или „Терек“, и се вслушваше в разговорите им. Когато се прибереше от училище, тържествено съобщаваше на майка си:

— Знаеш ли какво стана днес, едно момиче ме почерпи газирана вода със сироп — истински, миришеше на касис!

Не им беше лесно да градят бюджета си с парите, останали от четиристотинте рубли заплата на майка ѝ — облагаха ги с данък върху дохода и с данък за културата, удържаха и за държавния заем. Нови дрехи не си купуваха, преправяха старите, не участваха в заплащането на портиерката Маруся, която чистеше общите сервизни помещения в апартамента, и когато идваше техният ред, Катя миеше подовете и изхвърляше боклука; купуваха мляко не от млекарките, а от магазина, където опашките бяха много големи, но така икономисваха шест рубли

месечно; а когато в държавния магазин нямаше мляко, майката на Катя отиваше вечер на пазара — млекарките вече бързаха за влака и даваха млякото по-евтино от сутрин, тъй че им излизаше почти еднакво с държавната цена. Никога не се возеха на автобус, беше прекалено скъпо, а на трамвай се качваха само когато трябваше да изминат много голямо разстояние. Катя не ходеше в бръснарницата, подстригващия я майка ѝ. Естествено, перяха сами, използваха слаба крушка, малко по-силна от крушката в тоалетната. Готовеха за три дена. Един тухен обяд се състоеше от супа, понякога от каша с олио; веднъж Катя изяде три чинии супа и каза: „Ето, днес имахме обяд с първо, второ и трето“.

Майка ѝ не говореше как са живели с баща ѝ, а Катя вече не помнеше онова време. Само понякога Вера Дмитриевна, приятелката на майка ѝ, като гледаше как майката и дъщерята си нареждат трапезата, казваше: „Да, едно време и ние представлявахме нещо“.

Но майка ѝ се сърдеше и Вера Дмитриевна не продължаваше да говори по въпроса, какво е било, когато Катя и майка ѝ са представлявали нещо.

Веднъж Катя намери в гардероба снимка на баща си. За пръв път видя лицето му на снимка и веднага, сякаш някой ѝ подсказа, разбра, че е баща ѝ. На гърба на снимката беше написано: „На Лила — от дома на бедните Азри съм, щом обикнем, ний умираме мълком“. Тя нищо не каза на майка си, но когато се прибираше от училище, изваждаше снимката и дълго се взираше в тъмните, според нея тъжни очи на баща си.

Веднъж попита:

— Къде е татко сега?

Майка ѝ каза:

— Не знам.

А когато Катя се стягаше за фронта, майка ѝ за пръв път заговори за баща ѝ и Катя научи, че той е бил арестуван през 1937 година, научи историята на втората му женитба.

Цяла нощ не спаха, говориха си. И всичко се смеси — обикновено сдържана, сега майката разказа на дъщерята, как я напуснал мъжът ѝ, разказа за своята ревност, унижение, обида, любов, съжаление. И Катя бе изненадана — светът на човешката душа се оказа тъй огромен, пред него отстъпваше дори гръмотевичната война. А на сутринта си взеха сбогом. Майката притисна главата на Катя до

гърдите си, войнишката мешка тежеше на Катините рамене. Катя произнесе: „Мамичко, от дома на бедните Азри съм и аз, щом обикнем, ний умираме мълком...“

Майка й лекичко я побутна по рамото:

— Време е, Катя, върви.

И Катя тръгна, както тогава тръгваха милиони млади и стари, излезе от майчиния дом, за да не се върне никога в него или да се върне вече друга, навеки откъсната от времето на своето тъжно и мило детство.

Ето че сега седи до сталинградския „домоуправител“ Греков, гледа едрата му глава, неговата бърnestа, начумерена муцуна.

Първия ден работеше кабелната връзка.

От продължителното безделие и понеже беше чужда за живота на блок 6/1, на младата радиостка ѝ стана непоносимо чоглаво.

Ала и този първи ден в блок 6/1 в много отношения я подготви за сближаване с живота, който ѝ предстоеше.

Научи, че в развалините на втория етаж се намират наблюдатели артилеристи, които предават данни в Заволжието, че старши на втория етаж е лейтенантът със замърсената гимнастърка, с очилата, които постоянно се смъкваха от вирнатия му нос.

Разбра, че навъсеният старец, който псуваше, е попаднал тук от опълчението и се гордее със званието си командир на пълначите на минохвъргачки. Между високата стена и могилката от натрошени тухли бяха настанени сапьорите, там царуваше пълният мъж, който пъшкаше и се мръщеше, като ходеше, сякаш страдаше от мазоли.

Командир на единственото в къщата оръдие беше един плещив човек с моряшка фланелка. Казваше се Коломейцев. Катя чу как по едно време Греков викна:

— Ей, Коломейцев, гледам, пак проспа световна цел.

Пехотата и картечниците ръководеше един младши лейтенант със светла брада. Обрамчено от брадата, лицето му изглеждаше особено младо, а лейтенантът сигурно смяташе, че тя му придава вид на трийсетгодишен, солиден мъж.

На обяд я нахраниха, хапна хляб и овнешки салам. После си спомни, че в джоба на гимнастърката има един бонбон и незабелязано го лапна. Щом се нахрани, ѝ се доспа, макар че се стреляше съвсем наблизо. Заспа и насын продължи да смуче бонбона, продължи да се измъчва, да тъгува, да очаква нещо лошо. Изведнъж до ушите ѝ достигна провлечен глас. Без да отваря очи, тя се вслуша в думите:

*Скръбта по миналите дни в душата ми живее —
и като виното — по-силна става, колкото старее.*

В каменния кладенец, осветен от вечния газообразен кехлибар, бе застанал разчорлен, мръсен младеж, който държеше пред себе си книжка. А по червените тухли бяха насядали пет-шест души, Греков лежеше върху шинел, беше подпрял брадичката си с юмруци. Едно момче, което приличаше на грузинец, слушаше недоверчиво, сякаш казваше: „Я зарежи, не можеш ме купи с такива глупости“.

Един близък взрив вдигна облак тухлен прах и сякаш се закълби никаква приказна мъгла, хората върху кървавите купчини тухли и тяхното оръжие в пурпурната мъгла напомняха за страшния ден, за който е разказано в „Слово за похода на Игор“. И неочаквано сърцето на момичето затрепери с нелепата увереност, че ѝ предстои щастие.

Ден втори. Този ден стана едно събитие, което развълнува свикналите на всичко обитатели на блока.

На втория етаж отговорен наемател беше лейтенант Батраков. Той разполагаше с изчислител и наблюдател. Катя ги виждаше по няколко пъти на ден — оклюмания Лампасов, простодушно хитрия Бунчук, странния, непрестанно усмихващ се на себе си очилат лейтенант.

В тихи минути отгоре, през пробития таван, понякога се чуваха гласовете им.

Лампасов преди войната се занимавал с кокошки и сега говореше на Бунчук за ума и вероломните номера на кокошките. Бунчук, долепил око до стереоотръбата, провлечен, напевно докладваше: „Ось бачу — с Калача идэ фрыщевська автомобыльна колонна... идэ середня танка... идуть фрыщи пишки, до батальону... У трех мистах, як и вчора, кухни димять, идуть фрыщи с котелками...“^[1] Някои негови наблюдения нямаха стратегическо значение и представляваха само житейски интерес. Тогава той пееше: „Ось бачу... фрыщевський командир гуляе з собачкой, собачка нюхае стовбыка, бажае оправиться, так воно и е, мабудъ, сучка, охвицер стоить, чекае; ось два дивки, городськи, балакають с фрыщевськими солдатами, рыгочуть, солдат выймае сигареты, идна дивка бере, пускае дым, друга головой мотае, мабудъ, каже: я не куряща...“^[2]

И изведенъж Бунчук със същия напевен глас докладва:

„Ось бачу... на плацу построена полнокровна пихота... Стоить оркестра... На самой середыни якась трибуна, ни, це дрова зложены...“^[3] После дълго мълча, след това с глас, изпълнен с

отчаяние, но въпреки това провлечен, произнесе: „Ой, бачу, товарищ лейтенант, ведуть жэншину, в сороци, вона щось крычыть... оркестра гра... цю жэншину прывязываютъ до стовба, ой, бачу, товарищ лейтенант, коло ней хлопчык, и его привязываютъ... товарищ лейтенант, очи б мои не дывылись, два фрыца льютъ бензин с бачков...“^[4]

Батраков съобщи за произшествието по телефона в Заволжието.

Той долепи око до стереотръбата и в своя калужки стил, подражавайки на Бунчук, се завайка:

— Ой, бачу, ребята, все в дыму и оркестр играет... Огонь! — закрещя със страшен глас и се обърна по посока към Заволжието.

Но Заволжието мълчеше...

А след няколко минути мястото на екзекуцията бе залято с насочен огън от тежкия артилерийски полк. Облаци пушек и прах закриха плаца.

Няколко часа по-късно разузнавачът Климов съобщи, че германците смятали да изгорят никаква циганка с циганчето й, заподозрени в шпионаж. Предната вечер Климов оставил на една бабичка, която живеела в землянка с внучката си и с козата, чифт мръсно бельо, партенки и казал, че ще отскочи на другия ден да си ги вземе изпрати. Искал да разузнае от бабичката за циганката и циганчето — дали съветските снаряди са ги убили, или са успели да изгорят на германската клада. Климов пропълзял сред развалините по известни само нему пътечки, но на мястото, където се намирала землянката, съветски нощен бомбардировач хвърлил тежка бомба — свършило се и с бабичката, и с внучката, и с ризата и гащите на Климов. Между нацепените греди и парчетата мазилка той намерил само едно мърляво котенце. Котенцето било жалко създание, за нищо не молело и от нищо не се оплаквало, явно смятало, че тъкмо в този грохот, глад, огън се състои животът на Земята.

Климов така и не си дал сметка, защо най-неочеквано пъхнал котенцето в джоба си.

Катя се чудеше на отношенията между хората в блок 6/1. Разузнавачът Климов докладваше на Греков не според правилата прав, а седна до него и двамата се заприказваха като приятели. Климов си припали цигара от цигарата на Греков.

Щом свърши разказа си, Климов отиде при Катя и каза:

— Да, момиче, ей такива ужасии стават по света.

Тя въздъхна, изчерви се, усетила неговия бодлив, режещ поглед.

Той извади от джоба си котенцето, сложи го на една тухла до Катя.

Този ден поне десетина души спряха край Катя, заговаряха я на котешка тема, но никой не продумваше за случая с циганката, макар че този случай бе разтревожил всички. Онези, които искаха да намерят почва за чистосърдечно общуване, разговаряха с нея присмехулно, грубо. Други пък — такива, дето просто искаха да преспят с нея — се превземаха, търсеха някаква тънка струна.

Котенцето получи треска, трепереше цялото му тяло, изглежда, беше контузено.

Старият минохвъргач каза смръщено:

— Само е за довършване. — И веднага добави: — Защо не му изпостиш бълхите.

Вторият минохвъргач, красивият, мургав опълченец Ченцов, посъветва Катя:

— Изхвърлете го това изчадие, момиче. Да беше сибирски, да...

Единствено мрачният, с тънкоуста злобарска физиономия сапьор Ляхов наистина се интересуваше от котката и беше безразличен към прелестите на радиостката.

— Когато стояхме в степта — каза той на Катя, — по едно време нещо като мешибна, рекох си — снаряд префуча. Пък то заек. До вечерта седя с мен, а щом поутихна, си отиде.

И добави:

— На, вие сте момиче, но все пак разбирайте — тоя бие със сто и осем милиметрово, сега пък се обади „Ванюша“, разузнавач лети над Волга. Пък заекът е глупав, нищо не отбира. Не може да различи минохвъргачка от гаубица. Германецът изстрелва осветителни ракети, а животинчето трепери — как да му обясниш? Ей за това ми е жал за тях.

Почувствала, че събеседникът й говори сериозно, тя също сериозно отвърна:

— Не съм съвсем съгласна. Кучетата например имат понятие от авиация. Когато бяхме в едно село, там имаше някакво куче, Кързън, помияр, минават ли наши „илове“, лежи и глава не повдига. А запищи ли „Юнкерс“, бяга и се крие. Голям специалист беше.

Въздухът потрепери от гадно раздиращо скърцане — затрещя дванайсетцевен германски „Ванюша“. Тресна железен барабан, черният пушек се смеси с кървавата тухлена прах, зарони се громолящ камък. А след минута, когато прахта взе да се сляга, радиостката и Ляхов продължиха разговора си, сякаш не бяха залягали на земята. Очевидно и Катя се бе заразила от самоувереността, която излъчваха хората в обкръжения блок. Те сякаш бяха убедени, че в полуразрушения блок всичко е крехко, чупливо — и желязото, и камъкът, само не и те.

А покрай дупката в стената, където седяха, с вой и свистене профуча картечен откос, след него втори.

Ляхов каза:

— Пролетес бяхме дислоцирани край Святогорск. Че като засвири над главите ни, пък изстрелите не се чуват. Нищо не можеш да разбереш. А то излезе, че скорците се научили да имитират куршумите... Имахме един командир, старши лейтенант, и той не разбра, вдигна ни по тревога, така засвириха.

— Вкъщи така си представях войната: деца пищят, всичко е в пламъци, котките бягат. Дойдох в Сталинград и всичко излезе точно така.

След малко при радиостката Венгрова дойде брадатият Зубарев.

— Е, как е — съчувсвено попита той, — живее ли опашатият младеж? — И повдигна парчето партенка, с което бе завито котенцето. — Ох, клетичкото, ох, слабичкото — бъбреше, а в очите му блестеше нахалство.

Вечерта след кратък бой германците успяха малко да се придвижват във фланг на блок 6/1, да преградят с картечен огън пътя между блока и съветската отбрана. Кабелната връзка с щаба на стрелковия полк се прекъсна. Греков нареди да изкопаят проходче от избата до подземния тунел недалече от блока.

— Имаме динамит — каза на Греков пълният старшина Анциферов, хванал в едната ръка канче с чай, в другата — огризана бучка захар.

Насядали в ямата до носещата стена, обитателите на блока разговаряха. Екзекуцията на циганката бе развълнувала всички, но както и преди, никой не отваряше дума за това. Обкръжението сякаш не вълнуваше хората.

На Катя това спокойствие изглеждаше странно, но то увличаше и най-страшната дума „обкръжение“ не я плашеше сред самоуверените обитатели на блока. Не се уплаши и в момента, когато съвсем наблизо изтрещя картечница и Греков се развика: „Бий, бий, виж ги, че напират“. Не се плашеше и когато Греков казваше: „Кой с каквото му иде отръки: с граната, с нож, с лопата. Да ви уча тепърва, значи само да ви развалям. Само ви моля — бийте кой с каквото обича“.

В тихи минути обитателите на блока полека и подробно обсъждаха външността на радиостката. Батраков, който уж изглеждаше занесен, при това беше и късоглед, показа осведоменост относно всичките тънкости на Катината красота.

— В женчето за мен най-важното е бюстът — каза той.

Артилеристът Коломейцев заспори с него, както се изрази Зубарев, „праскаше с открит текст“.

— Ами за котарака заприказвахте ли я? — попита Зубарев.

— Че как — отвърна Батраков. — Дори дядката се разбъбри за него.

Старият минохвъргач плюна и прокара длан по гърдите си.

— Къде ѝ е на нея всичко, дето трябва да го има по щатно разписание? Вас питам?

Особено се ядоса, когато чу намеци, че радиостката харесвала на Греков.

— Дума да няма, в тези условия и Катка ще свърши работа, като няма кокошка, и сврака място хваща. Краката ѝ дълги като на щъркел, отзад — нищо. Очищата ѝ големи като на крава. Че на това мома ли му викате?

Ченцов му възрази:

— На тебе пък само цидореста ти дай. Това са отживелици, отпреди революцията.

Коломейцев, хлевоуст циник, обединил в едрата си оплешиваваща глава безброй особености и качества, позахилен и присвил мътносивите си очи, задърдори:

— Момето си го бива, обаче аз например съм по-специален. Обичам дребнички женчета, арменки и еврейки, с големи очища, пъргави, чевръсти, подстрigани.

Зубарев замислено погледна тъмното небе, опъстрено от лъчи на прожектори, и тихо попита:

— Все пак е интересно какво ще излезе.

— На кого ще даде ли? — попита Коломейцев. — На Греков — със сигурност.

— Не, не е толкова сигурно — каза Зубарев и вдигна от земята парче тухла, силно го запрати по стената.

Приятелите му го погледнаха, погледнаха брадата му и се закикотиха.

— Че с какво ще я прельстиш ти бе, с космалаците си ли? — попита Батраков.

— С пеене! — поправи го Коломейцев. — Радиостудио: пехотата пред микрофона. Той ще пее, тя ще предава програмата в ефир. Двойка един път!

Зубарев погледна хлапака, който снощи бе декламирал стихове.

— Ами ти?

Старият минохвъргач свадливо се тръсна:

— Щом мълчи, значи не иска да говори — и с тон на баща, който кори сина си, задето слуша разговорите на възрастните, добави: — Защо не идеш в мазето да поспиш, докато обстановката позволява.

— Там сега Анциферов ще прокарва проход с динамит — каза Батраков.

А през това време Греков диктуваше на Венгрова рапорт.

Съобщаваше на щаба на армията, че според всички признания германците подготвят удар и че според всички признания този удар ще бъде по Тракторния завод. Не съобщи само, че според него блокът, в който се бе загнездил със своите хора, ще се намира на оста на германския удар. Но, загледан в шията на момичето, в устните ѝ и в полусведените ресници, си представяше, и то много живо си представяше, и тази слабичка шия прекършена, с подал се изпод раздрраната кожа седефенобял прешлен, и тези ресници над изцъклените рибешки очи, и мъртвите устни, сякаш от сив и прашен каучук.

И му се искаше да я сграбчи, да почувства топлината ѝ, живота, докато и той, и тя още не са си отишли, не са изчезнали, докато в това младо създание има толкова прелест. Струваше му се, че иска да прегърне момичето само от жал, но нима от жал бучат ушите и кръвта бълска в слепоочията?

Щабът не отговори веднага.

Греков се протегна така, че кокалите му сладко изпукаха, шумно въздъхна, помисли си: „Хайде, хайде, нощта е пред нас“, попита я галъновно:

— Как е котенцето, дето го донесе Климов, съвзе ли се, укрепнали?

— Ами, как ще укрепне — отвърна радиостката.

Когато Катя си представяше циганката и детето на кладата, пръстите ѝ се разтреперваха и тя поглеждаше Греков — дали е забелязал?

Вчера си бе мислила, че в блок 6/1 никой няма да разговаря с нея, а днес, докато си ядеше кашата, покрай нея претича един брадат с автомат в ръка и ѝ подвикна като на стара позната:

— Катя, дай повече замах! — И ѝ показа с ръка как по-чевръсто да гребе с лъжицата от канчето.

Тя видя момчето, което снощи бе декламирало стихове, когато влячеше мини с наметалото. Друг път се обърна и го видя — стоеше до казана с водата и тя разбра, че гледа нея, затова бе стрелнала с очи назад, а той успя да се извърне.

Вече се досещаше кой утре ще ѝ показва писма и снимки, кой ще въздиша и ще я гледа мълчаливо, кой ще ѝ донесе подарък — половин манерка вода, бели сухари. А брадатият пехотинец сигурно ще се опита да ѝ пусне ръка.

Най-сетне щабът се обади. Катя започна да предава отговора на Греков: „Заповядвам ежедневно в деветнайсет нула-нула да давате подробен отчет...“

Не щеш ли, Греков я удари по ръката, свали длантата ѝ от превключвателя — тя уплашено извика.

Той се позасмя и каза:

— Шрапнел улучи радиопредавателя, връзката ще се възстанови, когато потрябва на Греков.

Радистката го гледаше слисано.

— Извинявай, Катюша — каза Греков и взе ръката ѝ.

---

[1] Ето виждам — откъм Калач се задава германска автомобилна колона... движат се средни танкове... вървят фрицове пеш, има колкото един батальон. На три места като вчера пушат кухни, сноват фрицове с котелки. (укр.) — Б.пр. ↑

[2] Ето виждам... германският командир се разхожда с кученце, кученцето души стълба, иска да се изпишка, тъй излезе, май е кучка, офицерът стои, чака. Ето две моми, гражданки, приказват с германските войници, кикотят се, един войник вади цигари, едната мома взема, запалва, другата клати глава, сигурно казва: не пуша... (укр.) — Б.пр. ↑

[3] Ето виждам... на плаца е строено цяло отделение пехота... Има оркестър... На средата някаква трибуна, не, дърва са струпани... (укр.) — Б.пр. ↑

[4] Олеле, виждам, другарю лейтенант, водят жена по риза, тя нещо вика... Оркестърът свири... тази жена я връзват за стълба, олеле, виждам, другарю лейтенант, по-хубаво да не бях видял, двама фрица поливат бензин от бидони... (укр.) — Б.пр. ↑

Призори от полка на Беръзкин в щаба на дивизията съобщиха, че обкръжените в блок 6/1 хора са направили проход до заводския бетониран тунел и са стигнали до един цех на Тракторния завод. Дежурният по щаб на дивизията съобщи това в щаба на армията, там докладваха на генерал Крилов и Крилов нареди да му доведат един от излезлите, да го разпита. Офицерът за свръзка поведе момчето, избрано от дежурния по щаб, към командния пункт на армията. Тръгнаха по дерето към брега и по пътя момчето беше неспокойно, все задаваше въпроси.

— Трябва да се прибирам, имах задача само да огледам тунела, та да изнесем ранените.

— Нищо — отвърна офицерът за свръзка. — Отиваш при командири, по-старши от твоя, каквото ти наредят, това ще правиш!

Пътем момчето каза на офицера за свръзка, че в блок 6/1 стоят трета седмица, по едно време се хранили с картофите от мазето, вземали вода от парния котел и така изтормозили германците, че те изпращали парламентьори, предлагали да пуснат обкръжените в завода, но естествено командирът (момчето го нарече „домоуправител“) наредил в отговор да стрелят с всички оръжия. Когато излязоха на Волга, момчето легна и пи вода, а като се напи, грижливо отърси на дланта си капките от ватенката и ги облиза — като гладен трошици хляб. Каза, че водата в парния котел била застояла и първите дни всички страдали от стомах, но домоуправителят наредил да преваряват водата в канчетата и стомашно-чревните заболявания престанали. После крачеха мълчаливо. Момчето се вслушваше във воя на нощните бомбардировачи, гледаше небето, нашарено от червени и зелени ракети, от пунктирите на трасиращите куршуми и снаряди. Погледна вялия и уморен пламък на все още неугасналите градски пожари, белите припламвания от оръдейните изстрели, сините избухвания на тежките снаряди в тялото на Волга и все забавяше крачка, докато офицерът за свръзка го извика.

— Давай, давай, по-живичко!

Крачеха сред скалите по брега, над тях свиреха мини, подвикваха им часови. После се заизкачваха по една стръмна пътешка, сред криволичещи ровове, сред блиндажи, изсечени в глинения хълм, ту стъпваха по пръстени стъпалца, ту удряха токове по дъсчена настилка и най-сетне стигнаха до проход, заграден с бодлива тел — това беше командният пункт на 62-ра армия. Офицерът за свръзка си оправи колана и тръгна по прохода към блиндажите на Военния съвет, там гредите бяха най-дебели.

Часовият отиде да извика адютанта, за миг изпод полуупритворената врата сладостно проблесна настолна електрическа лампа, засенена с абажур.

Адютантът светна с фенерче, попита момчето как се казва и му нареди да почака.

— Ами как ще се прибера? — попита момчето.

— Няма страшно, с питане до Цариград се стига — каза адютантът и строго добави: — Влезте в преддверието, че да не ви тресне някоя мина, пък аз отговарям пред генерала.

В топлия полуутъмен пруст момчето седна на земята, подпра се на стената и заспа.

Нечия ръка силно го разтърси и в сънената бъркотия, смесила бойните жестоки вопли на изминалите дни и мирния шепот на родния, отдавна вече несъществуващ дом, нахлу сърдит глас:

— Шапошников, по-бърже при генерала...

Серьожа Шапошников прекара две денонощия в блиндажа на охраната на щаба. Щабният живот му додаваше, тук сякаш от сутрин до вечер хората се щураха без работа.

Спомни си как стоя с баба си осем часа в Ростов, докато чакаха влака за Сочи, и си помисли, че сегашното очакване му напомня онова прехвърляне преди войната. После го досмеша от сравнението на блок 6/1 с курорта Сочи. Помоли един майор — коменданта на щаба — да го пусне, но той протакаше, нямало нареддане от генерала; когато извика Шапошников, генералът му зададе само два въпроса и телефонното обаждане на командира прекъсна разговора им. Комендантьт реши засега да не пуска момчето — може генералът да се сети за него.

Когато влизаше в блиндажа, командирът улавяше погледа на Шапошников и казваше:

— Добре де, не съм забравил.

Понякога молещите очи на момчето го ядосваха и той казваше:

— Да не ти е зле тук? Хранят те хубаво, седиш си на топличко. Има време да те убият там.

Когато денят е изпълнен с грохот и човек до уши е затънал в казана на войната, той е безсилен да разбере, да види живота си, трябва да се отдръпне поне една крачка встрани. И тогава, сякаш от бряг, очите му ще видят цялата грамада на реката — нима в тази бясна вода, сред пяната е доплуval преди малко?

Спокоен изглеждаше на Серьожа животът в опълченския полк: нощен караул в тъмната степ, далечно зарево в небето, опълченците си бъбрят.

Само трима опълченци се бяха озовали в селището на Тракторния завод. Поляков, който не обичаше Ченцов, казваше: „От цялото опълченско войнство останаха един дъртак, един хлапак и един глупак“.

Животът в блок 6/1 засенчи всичко предищно. Макар че беше невероятен, той излезе единствената реалност, а всичко предищно

стана мнимо.

Само от време на време, нощем, в паметта му изплуваше белокосата глава на Александра Владимировна, присмехулните очи на леля Женя и сърцето му сладко се свиваше от обич.

Първите дни в блок 6/1 той си мислеше: странно е, нелепо, дето в домашния му живот внезапно нахлуха Греков, Коломейцев, Анциферов... А сега от време на време си представяше колко ли нелепо биха изглеждали лелите му, братовчедка му, чичо му Виктор Павлович в неговия сегашен живот.

Ох, да можеше баба му да чуе как Серъожа псува...

Греков!

Не е съвсем ясно дали в блок 6/1 случайно не са се събрали изключителни, особени хора, или обикновени хора, щом са попаднали в тази къща, са станали особени...

Опълченският Крякин не би се удържал тук дори ден като началство. А виж, Ченцов, макар да не го обичат, съществува. Ала той вече не е същият като в опълчението — прикрил е администраторската си жилка.

Греков! Някакво невероятно съчетание на сила, храброст, властност с житетска делничност. Той помнеше колко струваха преди войната детските обувки и каква заплата получаваше чистачката или шлосерът, и колко са давали за трудоден в зърно и пари в колхоза, където работел чично му.

Или пък говореше за чистките в армията преди войната, за атестациите, за получаването на жилища по втория начин, говореше за някои хора, станали генерали през 1937 година с помощта на десетки доноси и заявления, разобличаващи мними врагове на народа.

А понякога ти се струваше, че силата му е в лъвската храброст, във веселото буйство, с което, изскочил от пролома в стената, крещеше: „Няма да ви пусна, кучи синове!“ — и хвърляше гранати по настъпващите германци.

Или може би силата му беше във веселото, простодушно приятелство, в дружелюбното му отношение към всички обитатели на блока.

В живота му преди войната нямало нищо забележително, навремето бил десетник в рудник, после строителен техник, станал пехотен капитан в една от разположените край Минск воински части,

проводжал занятия в полето и в казармата, пийвал водчица, ходел на кино, играел карти с приятели, карал се с жена си, която съвсем основателно го ревнувала от много районни моми и дами. Всичко това сам си го разказваше. И не щеш ли, в представата на Серъожа, пък и не само на Серъожа, се превърна в чутовен юнак, в борец за правда.

Нови хора заобиколиха Серъожа, изместиха от душата му дори най-близките му хора.

Артилеристът Коломейцев бил кадрови моряк, плавал на военен кораб, три пъти преживявал корабокрушение в Балтийско море.

На Серъожа му харесваше, че Коломейцев, който често говореше с презрение за хората, за които не е прието да се говори така, проявяваше необикновено уважение към учените и писателите. Според него всички началници, независимо от длъжността и званието си, били нищо в сравнение с някой плешив Лобачевски или съсухрен Ромен Ролан.

Понякога Коломейцев говореше за литература. Думите му никак не приличаха на приказките на Ченцов за нравоучителната, патриотичната литература. Харесваше му някакъв американски ли, английски ли писател. Макар че Серъожа никога не беше чел този писател, а Коломейцев му беше забравил името, Серъожа беше сигурен, че той пише хубаво — така сладостно, весело, с неприлични думи го хвалеше Коломейцев.

— Най ми харесва в него — казваше Коломейцев, — дето не ми дава акъл. Някой си се потъркалял с някаква женска — толкоз, напил се войник — толкоз, на дядото му умряла бабичката — всичко описано точно. Хем е смешно, хем ти е жал, хем е интересно и пак не можеш да разбереш за какво живее човек.

Приятел на Коломейцев беше разузнавачът Вася Климов.

Веднъж Климов и Шапошников се промърквали към германските позиции, прекатериха се през железопътния насип, припълзяха до една яма от немска бомба, където седяха разчетът на германска тежка картечница и един офицер-наблюдател. Прилегнаха до ръба на ямата и загледаха германския живот. Картечарят, разкопчал китела си и пъхнал под яката червена карирана кърпа, се бръснеше. Серъожа чуваше как скърца под бръсната прашната, остра четина. Вторият германец ядеше консерва от плоска кутийка и един кратък, но обемен миг Серъожа гледа едрото му лице, изразявашо съсредоточено удоволствие.

Офицерът наблюдател навиваше ръчния си часовник. На Серъожа му се дощя тихо, та да не стресне офицера, да го попита: „Ей, друже, колко е часът?“

Климов издърпа щифта от ръчната бомба и я пусна в ямата. Преди да се слегне прахолякът, Климов хвърли втора граната и след взрива скочи в ямата. Германците бяха мъртви, сякаш преди минута не бяха живели на този свят. Кихайки от взривните газове и прахта, Климов взе всичко, което му трябваше — затвора от тежката картечница, един бинокъл, свали от топлата ръка на офицера часовника, внимателно, за да не се изцапа с кръв, извади войнишките книжки от разкъсаните мундири на картечарите.

Предаде трофеите, разказа за случая, помоли Серъожа да му полее малко на ръцете, седна до Коломейцев и каза:

— Е, сега вече ще запалим по една.

През това време дотича Перфилев, който казваше за себе си: „Аз съм мирен рязански жител, въдичар-любител“.

— Ей, Климов, какво така си се разположил — развика се Перфилев, — домоуправителят те търси, трябва пак да вървиш при германците.

— Сега, сега — виновно избъбри Климов и си засъбира багажеца: автомата, брезентовата чантичка с гранатите. Пипаше грижовно, сякаш се страхуваше да не причини болка на предметите. Към много хора той се обръщаше на „ви“, никога не псуваше.

— Ти да не си баптист? — попита го веднъж старият Поляков, нищо че Климов бе убил вече сто и десет души.

Климов не беше мълчалив и най-много обичаше да разказва за детството си. Баща му бил работник в Путиловския завод. Самият Климов, универсален стругар, преди войната преподавал в заводското занаятчийско училище. Серъожа все се смееше, когато Климов разказваше как един ученик се задавил с някакъв винт, почнал да се задушава, посинял и Климов — преди да дойде „Бърза помощ“ — извадил от гърлото му винта с обикновени клещи.

Но веднъж Серъожа видя Климов пиян от трофейния шнапс — беше ужасен, май и самият Греков се поуплаши от него.

Най-разпиляният човек в блока беше лейтенант Батраков. Батраков не си лъскаше ботушите, едната от подметките шляпаше при ходене — червеноармейците разбираха, че иде артилерийският

лейтенант, без да се извръщат. За сметка на това лейтенантът десетки пъти на ден бършеше с велурено парцалче очилата си, очилата не отговаряха на зрението му и Батраков все имаше чувството, че прахът и пушекът му замъгляват стъклата. Климов няколко пъти му носи очила, свалени от убити германци. Но Батраков нямаше късмет — рамките бяха хубави, но стъклата не бяха подходящ диоптър.

Преди войната Батраков преподавал математика в техникум, беше доста самоуверен и говореше за слабите ученици с надменен тон.

Веднъж се захвана да изпитва Серъожа по математика и той се изложи. Обитателите на блока се разсмяха, заканиха се да оставят Шапошников да повтаря класа.

Веднъж по време на германска въздушна атака, когато сякаш обезумели ковачи пак забълъскаха с чуковете си по камък, земя, желязо, Греков видя Батраков да седи над останките от стълбищната площадка и да чете някаква книжка.

Греков каза:

— Оxo, ще имат да вземат германците. Какво ще му сторят на ей тоя глупак, кажете де?

Всичко, което правеха германците, предизвикваше у обитателите на блока не ужас, а снизходителен присмех. „Леле, че се напъва фрицът“, „Гледай, гледай какво са намислили тези хулигани...“, „Ама че глупак, виж го къде праща бомбите!...“

Батраков другаруваше с команда на сапьорския взвод Анциферов, четирийсетгодишен мъж, който обичаше да поприказва за хроничните си болести — явление, рядко на фронта: под обстрел язвите и радикулитите изчезваха от само себе си.

Но Анциферов и в сталинградското пъкло продължаваше да страда от безбройните си болести, загнездили се в обемистото му тяло. Германският лекар не го лекуваше.

Фантастично неправдоподобно изглеждаше този пълнолик човек с оплещиваща кръгла глава и кръгли очи, когато, огрян от зловещите отблъсъци на пожарите, в блажено настроение пиеше чай със своите сапьори. Обикновено седеше бос, тъй като ботушът жулеши мазола му, без гимнастърка — на Анциферов винаги му беше горещо. Сърбаше от чаша със сини цветчета горещ чай, бършеше с голяма кърпа плешивото си теме, въздишаше, усмихваше се и пак почваше да духа в чашата, в която мрачният боец Ляхов с превързаната глава току

доливаше от огромния окаден чайник вряла струя престояла вода. Понякога, без да си обува ботушите, неволно пъшкайки, Анциферов се покатерваше на тухленото хълмче да погледа какво става по белия свят. Стоеше бос, без гимнастърка, без кепе и приличаше на селянин, излязъл в буря и пороен дъжд на прага на къщата си да огледа градината.

Преди войната той бил технически ръководител в строителството. Сега опитът му на строител носеше обратен знак. В мозъка му постоянно сновяха въпроси за разрушаването на къщи, стени, избени помещения.

Батраков и сапьорът най-често разговаряха по философски въпроси. Преминаването от съзидание към разрушение бе пробудило у Анциферов потребност да осмисли тази необичайна промяна.

Понякога разговорът им от философските висоти — в какво се състои целта на живота, има ли съветска власт по звездните светове и какво е преимуществото на умствените качества на мъжете пред умствените качества на жените — се приземяваше до обикновените житейски отношения.

Тук, сред сталинградските развалини, всичко беше различно и нужната на хората мъдрост често биваше на страната на заплеса Батраков.

— Вярваш ли, Ваня — казваше Анциферов на Батраков, — благодарение на тебе започнах да разбирам едно-друго. По-рано смятах, че всички механики ми са абсолютно ясни — на кого да бутнеш половин литър водка с мезе, на кого да издействаш нови гуми за колата, а на кого — просто да пуснеш стотачка в джоба.

Батраков, който сериозно смяташе, че именно той със своите мъгляви разсъждения, а не Сталинград, е разкрил на Анциферов едно ново отношение към хората, снизходително отговаряше:

— Да, уважаеми, общо взето, може да се съжалява, че не сме се срещали преди войната.

А в мазето бе настанена пехотата — онези, които отбиваха германския натиск и които пронизителният глас на Греков повеждаше в контраатаки.

Пехотата ръководеше младши лейтенант Зубарев. Преди войната той учил пеене в консерваторията. Понякога нощем се промъкваше до

германските къщи и запяваше ту „О, не буди ме, пролетно дихание“, ту арията на Ленски.

Зубарев ядосано се дръпваше, когато го питаха защо се катери по купчините тухли и пее с риск да го убият. Може би тук, сред денонощното трупно зловоние, искаше да докаже не само на себе си и на своите другари, но и на враговете, че могъщите изтребителни сили никога не ще смажат прелестта на живота.

Нима човек можеше да живее, без да познава Греков, Коломейцев, Поляков, Климов, Батраков, брадатия Зубарев?

За Серъожа, който, откак се помнеше, бе живял в интелигентска среда, стана очевидно колко беше права баба му, като казваше, че обикновените, простите трудови хора са хора свестни.

Но умният Серъожа бе съумял да забележи бабиния си грях — все пак тя смяташе обикновените хора за прости.

В блок 6/1 хората не бяха прости. Веднъж Греков смая Серъожа с думите:

— Човек не може да бъде ръководен като овца и Ленин колко е бил умен, ама не го е разbral. Революциите се правят не за да бъде ръководен човекът. А Ленин е казал: „По-рано са ви ръководили глупаво, а аз ще ви ръководя умно.“

Серъожа никога не бе чувал хората така смело да осъждат служителите от Народния комисариат по вътрешните работи, погубили през 1937 година десетки хиляди невинни.

Серъожа никога не бе чувал хората да говорят с такава болка за бедствията и страданията, сполетели селячество по време на масовата колективизация. Главен оратор по тези теми беше самият домоуправител Греков, но в такива разговори често се включваха и Коломейцев, и Батраков.

Сега, в щабния блиндаж, всяка минута, прекарана извън блок 6/1, изглеждаше на Серъожа мъчително дълга. Струваше му се немислимо да слуша разговори за дежурства, за повиквания при началници на отдели.

Започна да си представя какво ли правят сега Поляков, Коломейцев, Греков.

Вечер, щом стрелбата потихне, всички отново си говорят за радиостката.

Греков, реши ли, нищо не може да го спре, ако ще да го заплашва самият Буда или пък Чуйков.

Обитателите на блока бяха чудесни, силни, безумно храбри хора. Зубарев сигурно и снощи е пял арии... А тя седи безпомощна, очаква участта си.

„Ще го убия!“ — помисли си той, но не му беше съвсем ясно кого ще убие.

Къде ли се слага, той никога не е целувал момиче, а тези тарикати са опитни, то се знае, ще я измамят, ще ѝ завъртят главата.

Беше чувал много истории за медицински сестри, телефонистки, планшетистки и прибористки, момиченца, дошли направо от училище и станали пряко волята си пепеже^[1] на командири на полкове, на артилерийски дивизиони. Тези истории не го вълнуваха и не го интересуваха.

Погледна към вратата на блиндажа. Как не му бе хрумнало по-рано да стане и без никого да пита, да си тръгне?

Стана, отвори вратата и излезе.

А през това време на оперативния дежурен в щаба на армията се обадиха по нареддане на началника на политотдела Василиев, помолиха незабавно да изпратят при комисаря боеца от обкръжения блок.

Историята на Дафнис и Хлоя винаги трогва хората не защото тяхната любов се е родила под синьото небе, сред лозята.

Историята на Дафнис и Хлоя се повтаря вечно и навсякъде — и в задушна, вмирисана на пържена риба маза, и в бункер на концентрационен лагер, и край тракащото сметало в учрежденско счетоводство, и в прашната мътилка на предачен цех.

И тази история се зароди наново сред развалините, под виещите германски пикировачи, там, където хората крепяха своите мръсни и потни тела не с мед, а с гнили картофи и вода от стар котел на парно отопление, роди се там, където нямаше замислена тишина, а само каменен трошляк, грохот и зловоние.

---

[1] Подигравателно съкращение на полева подвижна жена. — Б.пр. ↑

Старият Андреев, пазач в Сталгрес, получи по човек писъмце от Ленинск — снаха му пишеше, че Варвара Александровна е починала от пневмония.

Откак получи известието за смъртта на жена си, Андреев съвсем се затвори, рядко се отбиваше у Спиридонови, вечер седеше пред входа на работническото общежитие, гледаше оръдейните взривове и шетнята на прожекторите по облачното небе. Понякога в общежитието го заговоряха, а той мълчеше. Тогава с чувството, че старецът недочува, човекът повтаряше въпроса си по-високо. Андреев мрачно отвръщаше:

— Чувам, чувам, не съм глух — и пак мълкваше.

Смъртта на жена му го потресе. Жivotът му се бе отразявал в нейния живот, всичко лошо и добро, което се бе случвало с него, веселото и тъжно настроение бе съществувало, отразено в душата на Варвара Александровна.

При силна бомбардировка, когато бяха избухвали бомби по цял тон, Павел Андреевич, загледан във вълната от пръст и пушек, вдигнала се сред цеховете на Сталгрес, си бе мислил: „Ex, да можеше да види моята бабичка... Ох, Варвара, и тая си я биваше...“

А в това време тя вече не е била жива.

Струваше му се, че развалините на повалените от бомби и снаряди здания, разораният от войната двор — купчини пръст, смачкана ламарина, горчив, влажен пушек и жъlt, гущеров, пълзящ пламък на горящи маслени изолатори — са израз на живота му, това му остава да доизживее.

Нима бе седял някога в светла стая, бе закусвал преди работа и до него бе стояла жена му и го бе поглеждала: дали иска още?

Да, оставаше му да умре самичък.

И внезапно си я припомняше млада, със загорели от слънцето ръце, с весели очи.

Няма как, ще дойде часът, не е толкова далеч.

Една вечер бавно слезе по скърцащите стъпала в блиндажа на Спиридонови. Степан Фьодорович се вгледа в лицето на стареца и каза:

— Зле си май, Павел Андреевич?

— Вие сте още млад, Степан Фьодорович — отвърна Андреев.

— Силата ви е по-малко, ще се успокоите. А на мен силата ми е достатъчна: ще стигна сам.

Вера, която през това време миеше тенджера, се извърна към стареца, не разбра отведенъж смисъла на думите му.

Андреев искаше да смени темата на разговора — не му бе нужно ничие съчувствие, затова каза:

— Вера, време е да се махате оттук, болница няма, само танкове и самолети.

Тя се позасмя и разпери мокрите си ръце.

Степан Фьодорович смръщено каза:

— Вече и непознати ѝ казват, всеки, който я види — време е да се прехвърли на левия бряг. Вчера пристигна членът на Военния съвет на армията, отби се в нашия блиндаж, погледна Вера, нищо не каза, а като се качваше в колата, взе да ми се кара: бива ли така, не сте ли баща, искате ли да я прехвърлим през Волга с брониран катер? Какво да направя: не ще и толкоз.

Говореше бързо, гладко, както говорят хора, спорили ден и нощ за едно и също. Андреев гледаше ръкава на сакото си с познатата отрана кръпка и мълчеше.

— Какви писма могат да пристигнат — продължи Степан Фьодорович. — Откъде ти поща. От колко време сме тук — никаква вест нито от баба ѝ, нито от Женя, нито от Людмила... Как да разбере човек къде е Толя, къде е Серъожа.

Вера се обади:

— Да, ама нали Павел Андреевич е получил писмо.

— Известие за смърт е получил — Степан Фьодорович се сепна от думите си, продължи ядосано, като сочеше с ръка тесните стени на блиндажа, пердето, което отделяше леглото на Вера: — Как смята да живее тук, момиче е, жена, а тук постоянно се врат мъже, денем и нощем, ту работници, ту от военизираната охрана, натъпче се сума свят, викат, пушат.

Андреев каза:

— Съжалете детенцето, ще погине тук.

— Помисли само — ами ако пробият германците! Какво ще стане тогава? — каза Степан Фьодорович.

Вера не отговори.

Тя си бе внущила представата, как Викторов ще влезе през разрушения портал на Сталгрес и тя ще го види — с пилотския комбинезон, с меки ботуши с козината навън, с планшета на хълбока.

Излизаше на шосето — не идва ли вече? Минаващите с камиони червеноармейци й, подвикваха:

— Ей, моме, кого чакаш? Качвай се при нас.

За миг й, ставаше весело и тя отговаряше:

— Ще ви натежка на камиона.

Когато прелитаха съветски самолети, се взираше в изтребителите, които минаваха ниско над Сталгрес, и й се струваше, че ей сега ще види, ще познае Викторов.

Веднъж никакъв изтребител размаха крила за поздрав и Вера закрещя като отчаяна птица, затича се, падна и след това падане няколко нощи я боля кръстът.

В края на октомври видя въздушен бой над електростанцията, боят приключи без резултат, съветските самолети се издигнаха в облаците, германските обърнаха и се изтеглиха на запад. А Вера стоеше и гледаше пустото небе и в разширениите й очи се четеше такова безумно напрежение, че един монтьор, който минаваше по двора, й каза:

— Другарко Спирилонова, да не ви раниха нещо?

Тя вярваше в своята среща с Викторов именно тук, на Сталгрес, но й се струваше, че ако каже това на баща си, съдбата ще й се разсърди и ще попречи на срещата. Понякога беше толкова сигурна, че припряно захващаше да пече ръжени пирожки с картофи, бързо премиташе пода, разместваше маси и столове, почистваше мръсните обуща... Понякога, както седеше с баща си на масата, се вслушваше в нещо и си казваше:

— Чакай, ей сега се връщам.

Намяташе палтото, излизаше вън от подземието, оглеждаше се дали на двора не е застанал летец, дали не пита къде живеят Спирилонови.

Нито веднъж, дори за миг не бе помисляла, че може да я е забравил. Беше сигурна, че Викторов също тъй напрегнато и упорито денонощно мисли за нея.

Почти всеки ден тежки германски оръдия обстреляха електроцентRALата — германците бяха натрупали опит, прекрасно бяха проучили целите и изстреляха снарядите точно, по стените на цеховете, грохотът на взривовете час по час разтърсваше земята. Често налитаха единични скитащи бомбардировачи и хвърляха бомби. В нисък полет над станцията месери косяха с картеч. А понякога на отдалечените хълмове се появяваха германски танкове и тогава ясно се чуваше припряна оръдейно-картечна пукотевица.

Степан Фьодорович сякаш беше свикнал с обстрелите и бомбардировките, и другите работници от централата май бяха свикнали с тях. Но и той, и те, докато бяха свиквали, същевременно бяха губили запасите си от душевни сили, затова често Спиридонов се чувстваше изтощен, дощяща се му се да легне на кревата, да завие глава с ватенката и да лежи така — неподвижно, със затворени очи. Понякога се напиваше. Или му идееше да хукне към брега на Волга, да се прехвърли до Тумак и да тръгне по степта на левия бряг, нито веднъж да не се извърне към Сталгрес, да приеме позора на дезертьорството, само и само да не чува страшния вой на германските снаряди и бомби. Когато Степан Фьодорович се свързваше чрез щаба на разположената наблизо 64-та армия с Москва по прекия телефон и заместник народният комисар казваше: „Другарю Спирилонов, предайте поздравите на Москва на героичния колектив, който оглавявате“, на Степан Фьодорович му ставаше неудобно — какъв ти героизъм. На всичко отгоре непрекъснато се разнасяха слухове, че германците готвят масирана атака срещу Сталгрес, че се заканват с чудовищно тежки бомби да сравнят електроцентRALата със земята. От тези слухове отмаляваха ръце и крака. Денем очите му бяха все в сивото небе — не връхлитат ли. А нощем внезапно скачаше, счуваше му се гъсто, жилаво бучене на наближаващи германски въздушни пълчища. От страх гърбът, гърдите му овлажняваха.

Изглежда, не само неговите нерви бяха разстроени. Главният инженер Камишов веднъж му каза: „Вече нямам сили, все ми се привиждат разни ужасии, гледам шосето и си мисля: ех, защо ли не си плюя на петите“. А парторгът на ЦК Николаев се отби една вечер и

помоли: „Степан Фьодорович, капни ми една чаша водка, моята свърши, без тоя антибомбин напоследък хич не мога да заспя“. Степан Фьодорович наля водка на Николаев и каза: „Човек се учи, дорде е жив. Да си бях избрал специалност, при която оборудването се евакуира лесно, а тук на, турбините остават и ние с тях. Хората от другите заводи отдавна живот си живеят в Свердловск“.

Докато уговаряше Вера да замине, Степан Фьодорович веднъж ѝ каза:

— Просто се чудя, нашите един през друг идват при мене, под всякакви предлози търсят начин да се мащнат, а аз те придумвам, защото имаш право, пък ти не щеш. На мене да бяха разрешили, нито минутка не бих се бавил.

— Стоя тук заради тебе — грубо отговори тя. — Без мен съвсем ще се пропиеш.

Но, разбира се, Степан Фьодорович не само трепереше пред германския огън. На Сталгрес имаше и смелост, и тежка работа, и смях, и шеги, и безгрижие пред лицето на страшната участ.

Постоянна тревога за детето измъчваше Вера. Дали няма да се роди болно, дали тя няма да му навреди, като живее в задушно, изпълнено с тютюнев дим подземие, на ежедневно тресяща се от бомбардировките земя. Напоследък често повръщаше, виеше ѝ се свят. Какво ли умърлушено, плашливо, колко ли тъжно ще се роди детето, щом очите на майка му непрекъснато срещат развалини, пламъци, съсипана земя, самолети с черни кръстове в сивото небе. Може би то дори чува рева на взривовете, може би неговото мъничко сгърченотелце замира от воя на бомбите и главичката му се гушва в раменете.

А покрай нея претичваха хора в омазнени, мръсни палта, препасани с войнишки брезентови колани, в движение ѝ махаха, усмихваха се, викаха:

— Вера, как си? Вера, мислиш ли за мене?

Тя чувстваше нежността, с която се отнасяха към нея, бъдещата майка. Може би и малкият чувства тази нежност и сърцето му ще бъде чисто и добро.

Понякога отиваше в механичния цех, където ремонтираха танкове, навремето Викторов бе работил там. Мъчеше се да познае: до кой струг е стоял? Мъчеше се да си го представи в работните дрехи или в униформа на летец, но все си го представяше по болничен халат.

В работилницата я познаваха не само работниците от централата, но и танкистите от армейската база. Невъзможно беше да ги различи: тружениците на завода и тружениците на войната бяха съвсем еднакви — в омаслени ватенки, с омачкани шапки, с черни ръце.

Вера беше потънала в мисли за Викторов и за детето, чието съществуване усещаше денем и нощем, и тревогата за баба й, за леля Женя, за Серьожа и Толя бе отстъпила в сърцето ѝ, изпитваше само лека тъга, когато мислеше за тях.

Нощем ѝ домъчняваше за майка ѝ, викаше я, оплакваше ѝ се, молеше я за помощ, шепнеше: „Майчице, миличка, помогни ми“.

В такива минути се чувстваше безпомощна, слаба, твърде различна от минутите, когато спокойно казваше на баща си:

— Не ме моли, никъде не мръдвам от тука.

На обяд Надя замислено продума:

— Толя обичаше повече варени, отколкото пържени картофи.

Людмила Николаевна каза:

— Утре навършва точно деветнайсет години и седем месеца.

Вечерта каза:

— Колко би се огорчила Маруся, ако научеше за фашистките зверства в Ясна поляна.

А след малко от заводско събрание си дойде Александра Владимировна и докато Щрум ѝ помагаше да си съблече палтото, му каза:

— Времето е чудесно, Витя, въздухът е сух, мразовит. Майка ви казваше: като вино.

Щрум ѝ отвърна:

— А за киселото зеле мама казваше: същинско грозде.

Животът си вървеше като плуващ по морето леден блок, подводната му част, която се пълзгаше в студения мрак, придаваше устойчивост на надводната, на онази, която отразяваше вълните, слушаше шума и плисъка на водата, дишаше...

Когато младежите от познати семейства печелеха конкурси за аспирантура, защитаваха дисертации, влюбваха се и се женеха, в честитките и семейните разговори се примесваше тъга.

Когато Щрум научеше, че на фронта е загинал познат човек, сякаш и у него загиваше жива частица, цветовете избледняваха. Но сред шума на живота още се долавяше гласът на умрелия.

Ала времето, с което бяха свързани мисълта и душата на Щрум, беше ужасно, то се бе вдигнало срещу жените и децата. Ето, и в неговото семейство то уби две жени и един младеж, почти дете.

И Щрум често си припомняше чутите веднъж от роднината на Соколов, историка Мадяров, стихове от поета Манделщам:

*На гърба ми се хвърля векът-вълкодав,
но не вълча е моята кръв.*

Но това беше неговото време, с него бе живял, с него щеше да бъде свързан и след смъртта си.

Работата на Щрум все така не вървеше.

Опитите, започнати много преди войната, не даваха предсказаните от теорията резултати. В противоречивите опитни данни, в упорството, с което те се противопоставяха на теорията, се съдържаше обезсърчаващ хаос, нелепица.

Отначало Щрум беше убеден, че причината за несполучките му се крие в несъвършенството на опитите, в липсата на нова апаратура. Дразнеха го хората от лабораторията, струваше му се, че те не отдават достатъчно сили на работата, разсейват се с битови проблеми.

Но причината не беше, че талантливият, весел и симпатичен Савостянов постоянно търчеше насам-натам, за да се сдобие с купон за водка, и че всезнаещият Марков в работно време четеше лекции или обясняваше на сътрудниците, какво е снабдяването на един или друг академик и как дажбите на този академик се поделят между двете бивши и третата, актуалната му съпруга, нито че Ана Наумовна непоносимо подробно разказваше за отношенията си с хазайката.

Мисълта на Савостянов беше жива, ясна. Марков продължаваше да възхищаща Щрум с обширните си знания, с артистичната си способност да поставя най-изтънчени опити, със спокойната си логика. Макар да живееше в студена преходна стая в никаква съборетина, Ана Наумовна работеше с нечовешко упорство и добросъвестност. Както и преди, Щрум се гордееше, че Соколов работи с него.

Нито точното спазване на условията на опитите, нито контролните преби, нито повторното калиброване на броячите внасяха яснота в работата. Хаос нахлу в изследването на подложената на свръхсилно излъчване органична сол на тежък метал. Щрум понякога си представяше тази прашинка сол като някакво изгубило приличие и разум джудже — с килнато на ухoto калпаче, с червена мутричка, джуджето се кълчеше, правеше неприлични жестове с малките си пръстчета и ги навираше в строгото лице на теорията. В създаването на тази теория бяха участвали физици със световни имена, математическият ѝ апарат беше безупречен, опитният материал, трупан десетилетия в прославени лаборатории в Германия и Англия,

свободно се съгласуваше с нея. Малко преди войната в Кеймбридж бе поставен опит, който трябваше да потвърди предсказаното от теорията поведение на частиците в особени условия. Успехът на този опит беше върховен триумф на теорията. За Щрум той бе също толкова поетичен и възвишен, колкото и опитът, потвърдил предсказаното от теорията за относителността отклонение на светлинния лъч, насочен от звезда към полето на слънчевото притегляне. Да посяга на тази теория, му се виждаше немислимо, все едно войник да смъква златните пагони от раменете на маршал.

А джуджето продължаваше да се кълчи и да прави неприлични жестове, невъзможно беше да го вразуми. Малко преди Людмила Николаевна да замине за Саратов, на Щрум му хрумна, че е възможно да разшири рамките на теорията — наистина, за тази цел бе нужно да направи две произволни предположения и значително да утежни математическия апарат.

Новите уравнения бяха от онзи клон на математиката, в който бе особено силен Соколов. Щрум се обърна към Соколов за помощ — не се чувстваше достатъчно сигурен в тази област на математиката. Соколов доста бързо успя да изведе нови уравнения за разширена теория.

На пръв поглед въпросът бе решен — опитните данни престанаха да противоречат на теорията. Щрум се радваше на успеха, поздравяваше Соколов. Соколов поздравяваше Щрум, а тревогата и неудовлетворението си оставаха.

Скоро Щрум отново се оклюма.

Каза на Соколов:

— Забелязал съм, Пътър Лаврентиевич, че настроението ми се разваля, когато Людмила Николаевна захвате вечер да кърпи чорапи. Това ми напомня нашето положение — с вас позакърпихме теорията, груба работа, с бели конци, изобщо за боклука.

Той развреждаше съмненията си, за щастие не умееше да се самозалъгва, понеже инстинктивно чувстваше, че самоутехата води до поражение.

От разширяването на теорията не излезе нищо добро. Закърпена, тя губеше своята вътрешна стройност, произволните предположения я лишаваха от нейната независима сила, от самостоятелния ѝ живот, уравненията ѝ станаха тромави, беше трудно да се оперира с тях. Нещо

талмудистко, условно, анемично се появи в нея. Тя сякаш изгуби живата си мускулатура.

А новата серия опити, поставена от блестящия Марков, отново влезе в противоречие с изведените уравнения. За да се обясни това ново противоречие, би трябвало да се направи още едно произволно предположение, отново да се подпре теорията с кибритени клечки и тресчици.

— Глупост — каза си Щрум. Разбра, че бе вървял по неверен път.

Получи писмо от инженер Кримов, той пише, че работата по леенето и струговането на поръчаната от Щрум апаратура ще трябва да се отложи за неопределено време, заводът е претоварен с военни поръчки — изглежда, срокът, определен за изготвяне на апаратурата, няма да бъде спазен с месец и половина — два.

Но това писмо не огорчи Щрум, той вече не очакваше с предишното нетърпение новата апаратура, не вярваше, че тя може да внесе промени в резултатите от опитите. А в отделни минути го обземаше злоба и тогава му се дощяваше по-скоро да получи новата апаратура, за да се убеди окончателно, че обилният, разширен опитен материал категорично и безнадеждно противоречи на теорията.

Несполуките в работата се свързваха в съзнанието му с неговите лични неприятности, всичко се сля в една сива безнадеждност.

Това потиснато състояние се проточи седмици, той стана раздразнителен, започна да проявява интерес към домашните дреболии, да се намесва в кухненските работи, все се чудеше защо Людмила харчи толкова пари.

Заинтересува го спорът на Людмила с хазаите, които бяха поискали допълнително заплащане за ползването на бараката за дърва.

— Е, как вървят преговорите с Нина Матвеевна? — питаше той и като изслушваше разказа на Людмила, казваше: — Ах, дявол да го вземе, каква гадна жена.

Сега не мислеше за връзката на науката с живота на хората, дали тя е щастие, или мъка. За да мисли така, би трябвало да се чувства господар, победител. А през тези дни имаше чувството, че е несръчен чирак.

Струваше му се, че вече никога не ще може да работи както преди, преживяната мъка го бе лишила от изследователската му сила.

Прехвърляше в паметта си имена на физици, математици, писатели, чиито основни трудове са били написани на млади години, а след 35-40-годишна възраст не са създали нищо значително. Тези хора са имали с какво да се гордеят, а на него му предстоеше да живее, без да е извършил на младини нещо, за което би могъл да си спомня. Галоа, който е определил за столетия напред много пътища в развитието на математиката, е загинал на 21 години, двайсет и шест годишният Айнщайн е публикувал работата си „Към електродинамиката на движещите се тела“, Херц е починал, преди да навърши четирийсет години. Каква бездна лежеше между съдбата на тези хора и Щрум!

Щрум каза на Соколов, че би искал временно да прекрати лабораторната работа. Но Пътър Лаврентиевич смяташе, че работата трябва да продължи, очакваше много от новата апаратура. А Щрум дори бе забравил да му каже веднага за писмото от завода.

Виктор Павлович виждаше, че жена му знае за неговите несполуки, но тя не го заговаряше за работата му.

Не проявяващо внимание към най-важното в живота му, а намиращо време за домакинството, за разговори с Маря Ивановна, за спорове с хазайката, за шиене рокли на Надя, за срещи с жената на Постоев. Хващащо го яд на Людмила Николаевна, не разбираше състоянието ѝ.

Струваше му се, че жена му се е върнала към обичайния си живот, а тя вършеше всички обичайни работи именно защото бяха обичайни, не изискваха душевни сили, каквито тя нямаше.

Вареше супа с юфка и говореше за обувките на Надя, защото дълги години се бе занимавала с домакинска работа и сега машинално повтаряще всичко, с което бе свикнала. Ала той не виждаше, че продължавайки предишния си живот, тя изобщо не участва в него. Така пътник, потънал в мислите си, крачи по познатия друм, заобикаля дупките, прекрачва канавките и същевременно изобщо не ги забелязва.

За да разговаря с мъжа си за неговата работа, ѝ беше нужна нова, дневна душевна насока, нова сила. Тя нямаше сила. А Щрум си мислеше, че у Людмила Николаевна се е запазил интересът към всичко, само не и към работата му.

Засягаше се, че говорейки за сина си, тя си припомняше случаи, когато Виктор Павлович не бе постъпвал достатъчно добре с Толя. Тя

сякаш правеше равносметка на отношенията между Толя и втория му баща и равносметката не излизаше в полза на Виктор Павлович.

Людмила Николаевна каза на майка си:

— Горкичкийт, колко се тормозеше, че по едно време лицето му беше пъпчиво. Дори ме молеше да му намеря някакъв мехлем от козметичка. А Виктор непрекъснато му се подиграваше.

Наистина беше така.

Щрум обичаше да подкача Толя и когато той се прибираше и разменяше поздрав с втория си баща, Виктор Павлович обикновено внимателно го оглеждаше, поклащаше глава и замислено произнасяше:

— Ex, братко, като звездно небе си станал.

Напоследък Щрум не обичаше да стои вкъщи вечер. Понякога отиваше у Постоев да поиграят шах, да послуша музика — жената на Постоев беше доста добра пианистка. Понякога отскочаше до своя нов казански познат Каримов. Но най-често ходеше у Соколов.

Харесваше му малката стая на Соколови, харесваше му милата усмивка на гостоприемната Маря Ивановна, а най-много му харесваха разговорите на масата.

А когато късно вечер се прибираше от гости и приближаваше към къщи, временно стихналата болка отново го нападаше.

Щрум не се отби вкъщи, а направо от института тръгна за новия си познат Каримов, за да идат заедно у Соколови.

Каримов беше сипаничав, грозноват човек. Мургавата кожа подчертаваше белотата на косата му, а белотата правеше по-плътен тъмния цвят на кожата.

Каримов говореше руски правилно и само с внимателно вслушване можеше да се забележи леката разлика в произношението и построяването на фразата.

Щрум не беше чувал фамилното му име, но се оказа, че то било известно не само в Казан. Каримов бе превел на татарски „Божествена комедия“, „Пътешествието на Гъливер“, а напоследък работеше върху превода на „Илиада“.

Още преди да се познават, те често се бяха виждали в пушалнята на университетската читалня. Библиотекарката, пораздърпана в облеклото, приказлива бабичка с начервени устни, съобщи на Щрум много подробности за Каримов — и че бил завършил Сорбоната, и че имал вила в Крим и преди войната повечето време живеел край морето. Когато започнала войната, от Крим не успели да се приберат жената и дъщерята на Каримов — той нямал сведения за тях. Бабичката намекна на Щрум, че този човек е изживял осем тежки години, но Щрум посрещна това съобщение с недоумяващ поглед. Бабичката явно бе разказвала и на Каримов за Щрум. Знаейки по нещо един за друг, те изпитваха неудобство, задето не се познаваха лично, и когато се срещаха, не се усмихваха, а напротив, мръщеха се. Най-сетне веднъж се сблъскаха във вестибиюла на библиотеката и едновременно се разсмяха и се заприказваха.

Щрум не знаеше дали на Каримов му е интересно да разговаря с него, но на него му беше интересно да говори, когато слушаше Каримов. Виктор Павлович знаеше от печален опит колко често се срещат на пръв поглед умни, дори остроумни събеседници, но същевременно непоносимо скучни.

Имаше хора, в чието присъствие Щрум дори не можеше да продума, гласът му пресекваше, разговорът ставаше безсмислен и безцветен, някак сляпо-глухоням.

Имаше хора, в чието присъствие всяка искрена дума звучеше фалшиво.

Имаше хора, стари познати, в чиято компания Щрум особено силно чувствуваше самотата си.

Защо ставаше така? Ами защото неочеквано срещаше човек — спътник във влака, съсед по легло, участник в случаен спор, в чието присъствие вътрешният му свят изгубваше самотната си немота.

Крачеха един до друг, разговаряха и Щрум си помисли, че сега с часове не си спомня за работата си, особено по време на вечерните разговори у Соколов. Това не му се беше случвало никога преди, нали винаги бе мислил за работата си — в трамвая, докато се хранеше или слушаше музика, докато бършеше лицето си след сутрешното миене.

Сигурно много му тежеше задънената улица, където бе попаднал, затова съзнателно отблъскваше мислите за работата...

— Добре ли поработихте днес, Ахмед Усманович? — попита той.

Каримов проговори:

— Главата ми нищо не поема. През цялото време мисля за жена си и дъщеря си, ту ми се струва, че всичко ще се оправи, ще ги видя, ту имам предчувствието, че са загинали.

— Разбирам ви — каза Щрум.

— Знам.

Щрум си помисли: странно, с един човек, познат само от няколко седмици, е готов да разговаря за неща, които не споделя с жена си и дъщеря си.

В малката стая на Соколови почти всяка вечер на масата се събираха хора, които в Москва едва ли се бяха срещали.

Соколов, един рядко талантлив човек, говореше за всичко надълго и нашироко, с книжни думи. Да не повярваш, че е от семейство на волжки матрос, толкова гладко говореше. Беше добър и възвишен човек, а лицето му имаше хитър, жесток израз.

Пътър Лаврентиевич не приличаше на волжкия матрос и по това, че не близваше алкохол, страхуваше се от течение, плашеше се от инфекции, непрекъснато си миеше ръцете и изрязваше коричката от хляба там, където я бе докосвал с пръсти.

Когато четеше работите му, Щрум се чудеше: този човек мислеше така изящно и смело, така стегнато изразяваше и доказваше извънредно сложни и умни идеи, а по време на чая толкова скучно и многословно водеше безлични разговори.

Щрум пък, както и много хора, израсли в книжна, интелигентска среда, обичаше да блесне в разговор с думи като „гламавщина“, „шантавия“, а пред някой стар академик да нарече свадлива учена дама „мърша“ и дори „амеба“.

Преди войната Соколов не можеше да понася разговори за политика. Заговореше ли Щрум нещо на подобна тема, Соколов мъркваше, затваряше се или подчертано преднамерено сменяше темата.

У него се долавяше едно странно покорство, липса на злоба пред жестоките събития по времето на колективизацията и през 1937 година. Той сякаш възприемаше гнева на държавата като гняв на природата или на някакво божество. Щрум имаше чувството, че Соколов вярва в Бог и че тази вяра се проявява и в работата му, и в покорното му смирение пред силните на деня, и в личните му отношения с хората...

Веднъж Щрум го попита направо:

— Вие вярвате ли в Бог, Пътър Лаврентиевич?

Но Соколов се намръщи и не отговори.

Странно беше, че сега вечер у Соколов се събираха хора, разговаряха на политически теми и Соколов не само търпеше тези разговори, но понякога дори участваше в тях.

Маря Ивановна, дребничка, крехка, с непохватните движения на малко девойче, слушаше съпруга си с някакво особено внимание. В това трогателно внимание се съчетаваха плаха почтителност на ученичка, възторг на влюбена жена и майчинска снизходителна загриженост и тревога.

Разбира се, разговорите започваха от военните сведения, после се отдалечаваха от войната. И все пак, за каквото и да разговаряха тези хора, всичко бе свързано с обстоятелството, че германците бяха стигнали до Кавказ и до долното течение на Волга.

А редом с тъжните мисли за военните несполуки живееше чувството на отчаяна храброст — ех, като ще се мре, ще се мре!

За много неща се говореше вечер в малката стая; сякаш в затвореното, ограничено пространство стените изчезваха и хората не говореха както обикновено.

Историкът Мадяров, мъж с дебели устни, едра глава и кожа, излята от синкаво-мургав дребнопорест каучук, съпруг на покойната сестра на Соколов, понякога разказваше за Гражданската война неща, които не можеха да се прочетат в учебник по история: за унгареца Гавро, командира на интернационалния полк, за комкора Криворучко, за Боженко, за младото офицерче Щорс, което наредило да нашибат с пръчки в неговия вагон членовете на комисията, изпратена от Реввоенсъвета да ревизира щаба на Щорс. Разказа за страшната участ на майката на Гавро, стара унгарска селянка, която не знаела и дума руски. Тя пристигнала при сина си в СССР, а след арестуването на Гавро всички бягали от нея като от чумава и тя като обезумяла, без да знае езика, се скитала из Москва.

Мадяров говореше за вахмистрите иunterофицерите с алени бричове с кожени лампази и синкави бръснати черепи, които станали началници на дивизии и командири на корпуси, как тези хора колели и бесели и как, като зарязвали конницата, хуквали подир някоя харесала им жена... Разказваше за командирите на полкове и дивизии с черни кожени будъоновки, които четели „Тъй рече Заратустра“ на Нищие и предпазвали бойците от ереста на Бакунин... Разказваше за царските

прапорщици, които станали маршали и командири на армии първи ранг.

Веднъж сниши глас и каза:

— Това стана по времето, когато Лев Давидович още беше Лев Давидович — и в тъжните му очи, каквito са очите на умните болни дебеланковци, се появи особен израз.

После той се усмихна и каза:

— В нашия полк организирахме оркестър: смесица от духови, струнни и щипкови инструменти. Той вечно свиреше една и съща мелодия: „*По улице ходила большая крокодила, она, она зеленая была...*“ При всякакви случаи, и при тръгване в атака, и за погребение, бичеха тая „крокодила“. При едно ужасно отстъпление при нас дойде Троцки, да ни повдигне духа — закараха ни целия полк на митинг, градчето прашно, скучно, скитат се псета, вдигнали трибуна на сред площада... и си спомням: жега, очите ти се затварят за сън и ето ти го Троцки с голямата червена фльонга и със светналите очи, изрича: „*Другари червеноармейци*“ — и то толкова гръмовно, сякаш буря попари всички... А после оркестърът наду „крокодилата“. Странно, но тази панаирджийска „крокодила“ ни подлуди повече от държавния сборен оркестър, който свири „Интернационала“ — ако щеш, към Варшава, ако щеш, към Берлин бихме тръгнали с голи ръце...

Мадяров разказваше спокойно, неприпряно, не оправдаваше онези началници на дивизии и командири на корпуси, които по-късно бяха разстреляни като врагове на народа и изменници на родината, не оправдаваше Троцки, но във възхищението му от Криворучко, от Дубов, в уважението и простотата, с които изричаше имената на командири и армейски комисари, унищожени през 1937 година, проличаваше колко не вярва, че маршалите Тухачевски, Блюхер, Егоров, командващият Московския военен окръг Муралов, командармът втори ранг Левандовски, Гамарник, Дибенко, Бубнов, първият заместник на Троцки — Склянски, и Уншлихт са били врагове на народа и изменници на родината.

Спокойствието в равния глас на Мадяров изглеждаше немислимо. Та нали държавната мощ бе създала ново минало, бе начертала нови, свои пътища, по които се движела конницата, определяше нови герои на вече отминали събития, зачеркваше истинските герои. Държавата бе достатъчно могъща, за да преиграе

отново случилото се веднъж завинаги, да преработи и превъпълти
гранита, бронза, отзукали речи, да промени местата на фигурите по
документалните снимки.

Това беше наистина нова история. Дори живите хора, оцелели от
онези времена, изживяваха поновому вече изживяния си живот, сами
превръщаха себе си от храбреци в страхливци, от революционери в
чуждестранни агенти.

И докато слушаше Мадяров, на човек му се струваше, че
неминуемо ще дойде още по-могъща логика — логиката на истината.
Такива разговори никога не се бяха водили преди войната.

А веднъж той каза:

— Ех, всички тези хора сега щяха да се борят с фашизма
беззаветно, без да жалят кръвта си. Не биваше да ги затриват...

Инженерът химик Владимир Романович Артелев, казанец, беше
хазайн на жилището, наето от Соколови. Жената на Артелев се
прибираще от работа привечер. Двамата му синове бяха на фронта.
Артелев беше началник-цех в Химическия завод. Беше облечен зле,
нямаше зимно палто и шапка, а за по-топло навличаше под мушамата
си ватиран женски елек. На главата си слагаше омачкан, мазен каскет и
когато тръгваше за работа, го нахлупваше ниско върху ушите.

Когато влизаше при Соколови, духайки зачервените си,
изтръпнали пръсти, плахо усмихнат към хората, насядали около
масата, Щрум имаше чувството, че той не е хазайн на жилището и
началник-цех в голям завод, а е някой беден съсед, храненик.

И тази вечер — небръснат, с хълтнали бузи, очевидно притеснен
да не скръцне подът под него, той стоеше до вратата и слушаше
Мадяров.

На тръгване за кухнята Маря Ивановна спря, пошепна му нещо
на ухoto. Той уплашено заврътка глава, явно отказваше да седне на
трапезата.

— Вчера — говореше Мадяров — един полковник, лекува се тук,
ми разправяше, че във фронтовата партийна комисия било заведено
дело срещу него, шамаросал някакъв лейтенант. През Гражданската
война нямаше такива работи.

— Нали самият вие разправяхте, че Щорс напердашил комисията
на Реввоенсъвета — каза Щрум.

— Да, но тогава подчинен е пердашил началство — каза Мадяров, — има разлика.

— И в промишлеността е така — обади се Артелев, — нашият директор говори на всички инженерно-технически кадри на „ти“, ама кажеш ли му „другарю Шурев“ — обижда се, трябва да го наричаме „Леонтий Кузмич“. Тия дни в цеха го ядоса едно деде, химик. Шурев го напсува на майка и му кресна: „Щом съм ти казал, изпълнявай, че като те сритам по задника, ще ми изхвръкнеш от завода“ — а дядката кара седемдесет и втората година.

— Ами профсъюзът мълчи ли? — попита Соколов.

— Абе какъв ти профсъюз — каза Мадяров, — профсъюзът призовава да се жертваме: преди войната да се подготвяме за война, по време на войната — всичко за фронта, а след войната профсъюзът ще призовава да се ликвидират последиците от войната. Къде ще ти се занимават с някакъв си старец.

Маря Ивановна тихо попита Соколов:

— Не е ли време за чая?

— Разбира се, разбира се — отвърна Соколов, — дай ни чай.

„Тя се движи невероятно безшумно“ — помисли си Щрум, разсеяно загледан в слабичките рамене на Маря Ивановна, която се шмугна през полуотворената врата на кухнята.

— Ах, мили другари — неочеквано изрече Мадяров, — представяте ли си какво е свобода на печата? Например в мирна следвоенна утрин разгръщате вестника и вместо възторжена уводна статия, вместо писмо на трудещите се до другаря Сталин, вместо съобщения, как бригада стоманолеяри застанали на трудовия си пост в чест на изборите за Върховен съвет и как трудещите се в Съединените щати посрещнали Нова година в обстановка на уния, на растяща безработица и нищета, намирате във вестника, знаете ли какво? Информация! Представяте ли си такъв вестник? Вестник, който дава информация!

И четете: слаба реколта в Курска област, инспекторски отчет за режима в Бутирския затвор, спор, дали е нужен Беломоро-Балтийският канал, четете как работникът Голопузов се изказал против новия държавен заем.

Изобщо, знаете всичко, което става в страната: богати и лоши реколти; ентузиазъм и кражби с взлом; разкриване на рудник и

катастрофа в рудник; разногласия между Молотов и Маленков; четете отчети за хода на стачката, избухнала, понеже директор на завод осърбил седемдесетгодишен старец химик; четете речи на Чърчил, на Блум, а не как те „заявили, че“; четете отчет за разискванията в Камарата на общините; знаете колко души вчера са се самоубили в Москва; колко жертви на автомобилни катастрофи са закарани до вечерта в института „Склифосовски“. Знаете защо няма елда за каша, а не само как от Ташкент в Москва била докарана със самолет първата пратка ягоди. Научавате колко грама се получават за трудоден в колхоза от вестниците, а не от домашната помощничка, чиято племенничка е дошла от село в Москва да си купи хляб. Да, да, и при това изцяло и от все сърце си оставате съветски човек.

Влизате в книжарница и си купувате книга, оставайки съветски човек, четете американски, английски, френски философи, историци, икономисти, политически наблюдатели. Сами разсъждавате къде не са прави; сами, без бавачка, се разхождате по улиците.

В момента, когато Мадяров привършва речта си, влезе Маря Ивановна с чашите и чинийките за чая.

Внезапно Соколов удари с юмрук по масата и каза:

— Стига! Настоятелно ви моля да прекратите тези приказки.

Маря Ивановна загледа мъжа си леко зяпнала. Съдините в ръцете й зазвънтяха — изглежда, ръцете ѝ трепереха.

— Ето че Пътър Лаврентиевич ликвидира свободата на печата! Кратък беше животът ѝ. Добре, че Маря Ивановна не чу тези скандални изявления — каза Щрум.

— Нашата система — раздразнено отвърна Соколов — показва силата си. Буржоазните демокрации се провалиха.

— Абе показва я — прекъсна го Щрум, — но отживялата времето си буржоазна демокрация във Финландия през четирийсета година се сблъска с нашия централизъм и тогава здравата се изложихме. Не съм привърженик на буржоазната демокрация, но фактите са си факти. Пък и какво общо има тук старият химик?

Щрум се огледа и видя втренчените, внимателни очи на Маря Ивановна, която го слушаше.

— Пречката беше не Финландия, а финската зима — каза Соколов.

— Я недей така, Петя — обади се Мадяров.

— Добре, нека кажем — издума Щрум, — че по време на войната съветската държава разкри и предимствата, и слабостите си.

— Че какви пък слабости е разкрила? — попита Соколов.

— Ами макар и само тези, че много хора, които сега биха воювали, бяха натикани в затворите — каза Мадяров. — Нали виждате, бием се на Волга.

— Но какво общо има системата? — попита Соколов.

— Как какво общо? — каза Щрум. — Според вас, Пътър Лаврентиевич, подофицерската вдовица сама ли се разстреля през трийсет и седма година?

И отново видя внимателните очи на Маря Ивановна. Помисли си, че в този спор се държи странно: щом Мадяров започне да критикува държавата, Щрум спори с него; но когато Соколов се нахвърля срещу Мадяров, Щрум се обръща срещу Соколов.

Соколов обичаше понякога да се присмее на глупава статийка или неграмотна реч, но оставаше непоклатим, когато се заговореше за главната линия. А Мадяров, напротив — не криеше настроенията си.

— Вие търсите обяснение за нашето отстъпление в несъвършенството на съветската система — заговори отново Соколов, — но ударът, който германците стовариха върху страната ни, беше толкова силен, че именно като го издържа, държавата с изчерпателна яснота доказа своята мощ, а не слабостта си. Вие виждате сянката, която хвърля гигантът, и казвате: я вижте каква сянка. Но забравяте за самия гигант. Нали тъкмо нашият централизъм е социалният двигател на гигантската енергетична мощ, способна да върши чудеса. И той вече ги извърши. И ще ги върши в бъдеще.

— Ако не сте нужен на държавата, тя ще ви съсипе, ще ви изтормози с всичките ви идеи, планове, съчинения — намеси се Каримов, — но ако идеята ви съвпада с интереса на държавата, очаква ви приказно битие!

— Именно, именно — каза Артелев, — един месец бях командирован в отбранителен обект от особена важност. Сталин лично следял пуска на цеховете, обаждал се по телефона на директора. Оборудване! Суровини, агрегати, резервни части — всичко като с магическа пръчка! А пък условията! Вана, сутрин разнасят сметана по къщите. Никога друг път не съм живял така. Изключително

работническо снабдяване! И най-важното — никакъв бюрократизъм. Всичко се вършеше без канцеларщина.

— По-точно бюрократичната машина, както великанът от приказката, там служи на хората — каза Каримов.

— Щом на отбранителни обекти от държавна важност е било постигнато такова съвършенство, по принцип е ясно: такава система може да се внедри в цялата промишленост — каза Соколов.

— Сетълмънт^[1]! — възклика Мадяров. — Това са два съвършено различни принципа, а не един. Сталин строи онова, което е нужно на държавата, а не на човека. Тежката промишленост е нужна на държавата, а не на народа, Беломоро-Балтийският канал е безполезен за хората. На единия полюс е потребността на държавата, на другия — потребността на човека. Те са винаги в разпра.

— Именно, именно, само на крачка от този сетълмънт се започва бъркотията — каза Артелев, — продукцията е предназначена за съседен завод в Казан, а по план аз трябва да я откарам в Чита, а пък вече от Чита ще я доставят обратно в Казан. Трябват монтажници, обаче не е изчерпан само кредитът ми за детски ясли, тъй че водя монтажниците като лелки в ясли. Централизацията ни задушава! Един изобретател предложи на директора начин да произвеждаме хиляда и петстотин детайла вместо двеста, че като го подбра оня ми ти директор: нали изпълнява плана в тонове, така е по-спокойно. И ако работата му спре, а липсващият материал може да се купи на пазара за трийсетачка, той ще предпочете да понесе два милиона загуби, отколкото да рискува и да купи материала от пазара.

Артелев припряно изгледа слушателите си и отново заговори бързо, сякаш се страхуваше, че няма да го оставят да довърши:

— Работникът получава малко, но според труда си. Продавачът на газирана вода със сироп изкарва пет пъти повече от инженера. А ръководството, директорите, комисариатите си знаят едно — изпълнявай плана! Може да подпухваш от глад, но плана трябва да изпълниш! Имахме един директор Шматков, по съвещания крещеше: „Заводът е по-важен от родната ти майка, може да си съдереш кожата, ама плана трябва да изпълниш. А на несъзнателните аз ще им дерам кожите“. И не щеш ли, научаваме, че местят Шматков във Воскресенск. Питам го: „Как тъй зарязвате завода, когато сме зле с плана, Афанасий Лукич?“ А той ми отговаря вече простишко, без

демагогия: „Разбирате ли, децата ни са студенти в Москва, а Воскресенск е по-близо до Москва. Освен това ни дават хубаво жилище, с градинка, а жената е нещо болнава, трябва й чист въздух“. Та се чудя — защо държавата оказва доверие на такива хора, а работниците, че и прочути безпартийни учени, едва изкарват от заплата до заплата.

— Ами много просто — каза Мадяров, — на тези хора е поверено нещо повече от заводи и институти, поверено им е сърцето на системата, светая светих: животворната сила на съветския бюрократизъм.

— Затуй ви казвам — продължи, без да обръща внимание на шегата, Артелев, — аз обичам своя цех, не се щадя. А за най-важното не ме бива, не мога да смъквам кожата на живи хора. Себе си ще одера, ама за работника ми е жал.

А Щрум, воден от онова неразбирамо за самия него чувство, изпитваше потребност да възразява на Мадяров, макар всичко, което говореше Мадяров, да му се виждаше справедливо.

— Не сте логичен — каза той, — нима днес интересите на человека не съвпадат, не се сливат напълно с интересите на държавата, създала отбранителната промишленост? Струва ми се, че оръдията, танковете, самолетите, с които са въоръжени нашите деца и братя, са нужни на всички нас.

— Точно така — обади се Соколов.

---

[1] От англ. settlement — населени предимно с чужденци градски квартали в Китай до 1949 г., които се ползвали с екстериториалност. — Б.пр. ↑

Маря Ивановна започна да налива чая. Заспориха за литература.

— Забравихме Достоевски — каза Мадяров, — в библиотеките не обичат да го дават за домашен прочит, издателствата не го преиздават.

— Защото е реакционер — отвърна Щрум.

— Вярно, не биваше да пише „Бесове“ — съгласи се Соколов.

Но тогава Щрум попита:

— Сигурен ли сте, Пътър Лаврентиевич, че не е бивало да пише „Бесове“? По-скоро не биваше да пише „Дневник на писателя“.

— На гениите не им се търсят кусури — каза Мадяров. — Достоевски не се побира в нашата идеология. Вземете Маяковски. Сталин неслучайно го нарече най-добрия и най-талантливия. Емоциите му са олицетворение на държавната идея. А Достоевски е самата човечност дори когато мисли държавнически.

— Ако разсъждаваме така — каза Соколов, — цялата литература на деветнайсетия век не се побира.

— Е, не бих казал — възрази му Мадяров. — Ето, Толстой опоетизира идеята за народна война, а държавата сега оглави справедливата народна война. Както каза Ахмед Усманович, идеите съвпаднаха и ето ви го приказното битие: четат Толстой и по радиото, и на сцената, и го издават, и вождовете го цитират.

— Чехов е най-добре, и миналата, и нашата епоха го признават — каза Соколов.

— Е, ама и ти го каза! — възкликна Мадяров и тупна с длани по масата. — Чехов е признат у нас по недоразумение. Също както Зошченко, който в известен смисъл е негов наследник.

— Не разбирам — каза Соколов, — Чехов е реалист, а у нас си патят декадентите.

— Не разбираш ли? — попита Мадяров. — Ами да ти обясня тогава.

— Не закачайте Чехов — обади се Маря Ивановна, — аз го обичам най-много от всички писатели.

— И ти си права, Машенка — каза Мадяров. — Ти, Пътър Лаврентиевич, у декадентите ли търсиш човечността?

Соколов сърдито махна с ръка.

Но и Мадяров реши да не му обръща внимание, за него беше важно да изкаже своята мисъл, тъкмо затова му беше изгодно Соколов да търси човечност у декадентите.

— Индивидуализмът не е човечност! Нещо бъркате. Всички бъркат тези неща. Струва ви се, че у нас ругаят декадентите ли? Нищо подобно. Те не са врагове на държавата, просто са ненужни, безразлични са. Убеден съм — между социалистическия реализъм и декадентството не съществува пропаст. Веднъж спорехме какво е социалистическият реализъм. Това е огледалце, което на въпроса на партията и правителството: „Кажи ми, огледалце, кой е най-мил, най-красив на този свят?“ отговаря: „Ти, ти, партийо, ти, правителство наше, наша държаво, ти си най-милата, най-красивата от всички!“

А декадентите на този въпрос отговарят така: „Аз, аз, аз, декадентът, съм най-мил, най-румен на света!“ Разликата не е голяма. Социалистическият реализъм е утвърждаване на държавната изключителност, а декадентството — утвърждаване на индивидуалната изключителност. Методите са различни, а същността е една — възторг пред собствената изключителност. Една гениална държава без недостатъци хич не се интересува от ония, дето не приличат на нея. И декадентската дантелена личност е дълбоко безразлична към всички други личности, освен към две — с едната тя води изтънчен разговор, а с другата се целува и милува. А външно изглежда сякаш индивидуализмът, декадентството се бори за човека. В действителност за нищо не му пuka. Декадентите са безразлични към човека — и държавата е безразлична. Пропаст не съществува.

Соколов, примижал, слушаше Мадяров и щом почувства, че той ей сега ще заговори за съвсем забранени неща, го прекъсна:

— Извинявай, но какво общо има тук Чехов?

— Тъкмо за него става дума. Между него и съвременността е зейнала огромна пропаст. Нали Чехов повдигна на плещите си несъстоялата се руска демокрация. Пътят на Чехов е пътят на руската свобода. А ние тръгнахме по друг път. Опитайте се да обхванете всички негови герои. Може би само Балзак е въвел в общественото съзнание такива огромни маси хора. Но не, не! Помислете: лекари,

инженери, адвокати, учители, професори, помешчици, бакали, фабриканти, гувернантки, лакеи, студенти, чиновници от всякакви категории, прекупвачи, кондуктори, свахи, псалтове, архиереи, селяни, работници, обущари, моделки, градинари, зоолози, собственици на странноприемници, ловни надзиратели, проститутки, рибари, поручици, подофицери, художници, готвачки, писатели, портиери, монахини, войници, акушерки, сахалински каторжници...

— Стига, стига — развика се Соколов.

— Стига ли? — с комична закана повтори Мадяров. — Не, не стига! Чехов въведе в нашето съзнание цялата огромна Русия, всичките и класи, съсловия, възрасти... Нещо повече! Той въведе тези милиони като демократ, разбирайте ли, като руски демократ! Той каза, както никой преди него, дори Толстой не бе го казал: всички ние преди всичко сме хора, разбирайте ли, хора, хора, хора! Каза го в Русия, където никой преди него не бе го казвал. Той каза: най-важното е, че хората са хора, а вече после архиереи, бакали, татари, работници. Разбирайте ли — хората са добри и лоши не защото са архиереи и работници, татари или украинци, — хората са равни, защото са хора. Преди половин век заслепени от партийно тесногръдие хора смятаха Чехов за изразител на безвремието. А Чехов е знаменосец на най-великото знаме, вдигано в Русия през хилядолетната й история — на истинската, руската, добрата демокрация, разбирайте ли, на руското човешко достойнство, на руската свобода. Та нали нашата човечност винаги е сектантски непримирима и жестока. Дори Толстой с неговата проповед за непротивене на злото не проявява търпимост, а най-важното — не тръгва от человека, а от Бог. За него е важно да възтържествува идеята, утвърждаваща доброто, а нали богоносците винаги се стремят насилиствено да вселят Бог у человека, в Русия пък за тази цел не подбираме средствата — заколват те, убиват те като нищо.

Чехов е казал: Бог да стори път, да отстъпят така наречените велики прогресивни идеи, нека започнем от человека, да бъдем добри, внимателни към человека, какъвто и да е той — архиерей, селяк, фабрикант милионер, сахалински каторжник, лакей от ресторант; да започнем от уважението, милостта, общата към человека, инак нищо няма да излезе. Ей това се казва демокрация, несъстоялата се засега демокрация на руския народ.

Руснакът е видял какво ли не за хиляда години — и величия, и свръхвеличия, едно само не е видял — демокрация. Ето я, между другото, разликата между декадентството и Чехов. В раздразнението си държавата може да понатупа декадента, да го посрита. А у Чехов не схваща най-важното, затуй го търпи. В нашите владения няма място за демокрация, разбира се, за истинската, човечната.

Остротата на тези думи очевидно никак не харесваше на Соколов.

А Щрум, щом забеляза това, с някакво неразбирамо за самия него удоволствие изрече:

— Добре го казахте, вярно, умно. Моля ви само, бъдете снизходителни към Скрябин, мисля, че минава за декадент, а аз го обичам.

С жест отказа да приеме чинийката със сладко, която сложи пред него жената на Соколов:

— Не, не, благодаря, не искам.

— От касис е — настоя тя.

Той я погледна в светлокрафявите, жълтеникови очи и попита:

— Нима съм ви споменавал, че имам слабост към него?

Тя кимна, усмихна се. Зъбите й бяха неравни, устните — тънки, бледи. И от усмивката нейното бледо, възсиво лице стана мило, привлекателно.

„Симпатична е, просто е чудесна, само дето нослето ѝ все се зачервява“ — помисли си Щрум.

Каримов каза на Мадяров:

— Леонид Сергеевич, как да съчетаем страстната реч за Чеховата човечност с вашия химн на Достоевски? За Достоевски не всички хора в Русия се еднакви. Хитлер нарекъл Толстой нищожество, а разправят, портретът на Достоевски бил окачен в кабинета му. Аз съм от малцинствата, татарин съм, роден съм в Русия и не прощавам на никой руски писател омразата към поляците, към евреите. Не мога, дори да е велик гений. Твърде много погроми изтърпяхме в царска Русия, твърде много кръв се ля и ни заплюваха в очите. Никой велик писател в Русия няма право да се държи зле с малките нации, да презира поляците и татарите, евреите, арменците, чувашите.

Този побелял тъмноок татарин каза на Мадяров със злобна, надменна монголска усмивчица:

— Може би сте чели произведението на Толстой „Хаджи Мурат“? Може би сте чели „Казаци“? Може би сте чели разказа „Кавказки пленник“? Всички са написани от руски граф, по-руски от литовеца Достоевски. Докато са живи, татарите ще се молят за Толстой на Аллаха.

Щром погледна Каримов.

„Такъв си бил, значи — помисли си той, — такъв си бил“.

— Ахмед Усманович — каза Соколов, — дълбоко уважавам вашата любов към народа ви. Но позволете и аз да се гордея, че съм руснак, позволяте ми да обичам Толстой не само защото е писал хубави неща за татарите. На нас, руснаците, кой знае защо не ни признават правото да се гордеем с народа си, веднага ни наричат черносотници.

Каримов стана, по лицето му изби бисерна пот, той заяви:

— Ще ви кажа истината, тъй де, защо да си кривя душата, когато съществува истина. Ако си припомним как още през двайсетте години премахваха онези, с които се гордее татарският народ, всички наши големи културни хора, трябва да помислим защо се забранява „Дневник на писателя“.

— Не само вашите, избиваха и наши — каза Артелев.

Каримов отвърна:

— При нас унищожаваха не само хора, бе унищожена националната ни култура. Сегашната татарска интелигенция е на дивашко ниво в сравнение с онези хора.

— Да, да — присмехулно подхвани Мадяров, — те са можели да създадат не само култура, но и своя татарска външна и вътрешна политика.

— Сега вие имате своя държава — каза Соколов, — имате институти, училища, опери, книги, татарски вестници, революцията ви даде всичко.

— Вярно, има и държавна опера, и държава. А ни хвърля в затворите...

— Е, да ви кажа, ако татари ви хвърляха в затворите, нямаше да ви е по-леко — каза Мадяров.

— Ами ако изобщо не затваряха? — обади се Маря Ивановна.

— Е, ти пък много искаш, Машенка — отвърна Мадяров.

Той си погледна часовника и каза:

— Охо, трябва да ставам.

Маря Ивановна побърза да каже:

— Лъонечка, останете да пренощувате, ще разпъна походното легло.

Веднъж той се бе оплакал на Маря Ивановна, че особено силно чувства самотата си, когато вечер се прибира вкъщи и там никой не го чака, влиза в празна тъмна стая.

— Защо не — каза Мадяров, — нямам нищо против. Пътър Лаврентиевич, ти какво ще кажеш?

— Ама, разбира се — отвърна Соколов и Мадяров шаговито добави:

— Каза домакинът без капка ентузиазъм.

Всички наставаха от масата, започнаха да се сбогуват.

Соколов излезе да изпрати гостите и Маря Ивановна сниши глас, за да каже на Мадяров:

— Колко е хубаво, че Пътър Лаврентиевич не избягва тези разговори. В Москва още при първия намек мълкваше, затваряше се.

Тя произнесе името на мъжа си Пътър Лаврентиевич с особено гальовна и почтителна интонация. Нощем преписваше на ръка трудовете му, пазеше черновите, налепваше на картон отделни случайнни бележки. Смяташе го за велик човек и същевременно той ѝ изглеждаше безпомощно дете.

— Харесва ми този Щрум — каза Мадяров. — Не разбирам защо го смятат за неприятен човек.

И добави шаговито:

— Забелязах, че произнасяше всичките си речи пред вас, Машенка, а когато шетахте из кухнята, си пестеше красноречието.

Тя стоеше с лице към вратата, мълчаше, сякаш не чуваше Мадяров, после каза:

— Я стига, Лъоня, за него аз съм една буболечка. Петя го намира злобен, присмехулен, надменен, затова физиците не го обичат, а някои се страхуват от него. Но аз не съм съгласна, струва ми се, че е много добър.

— Не, далеч не може да се каже, че е добър — каза Мадяров. — Все гледа да ухапе, с никого не е съгласен. Но умът му е свободен, не е магнетизиран.

— Не, той е добър, уязвим е.

— Но трябва да признаете — промълви Мадяров, — че Петенка и сега няма да изтърве излишна дума.

През това време влезе Соколов. Чу думите на Мадяров.

— Слушай какво ще те помоля, Леонид Сергеевич — каза той, — недей да ми даваш акъл, и второ, ще те помоля в мое присъствие да не говориш на такива теми.

Мадяров отговори:

— Знаеш ли, Пътър Лаврентиевич, и ти не ми давай акъл. Аз сам отговарям за това, което приказвам, ти също.

Соколов явно понечи да тръсне нещо рязко, но се сдържа и отново излезе от стаята.

— Е, ами аз май ще си тръгвам — каза Мадяров.

Маря Ивановна го спря:

— Много ще ме огорчите. Нали знаете колко е добър. Цяла нощ ще се тормози.

Заобяснява, че Пътър Лаврентиевич имал ранима душа, че много е преживял, през трийсет и седма го викали на жестоки разпити, след което прекарал четири месеца в нервна клиника.

Мадяров я изслуша, кимайки, после каза:

— Добре, добре, Машенка, склонихте ме. — И внезапно ядосан, добави: — Всичко това, разбира се, е вярно, но не викаха само вашия Петруша. Спомняте ли си, когато и мене държаха на „Лубянка“ единайсет месеца? През това време Пътър само веднъж се обадил на Клава по телефона. На родната си сестра, какво ще кажете? А ако си спомняте, и на вас забранил да й се обаждате. Клава го изживя много болезнено... може и да е велик физик, но в душата му има нещо мъничко лакайско.

Маря Ивановна закри лицето си с длани, дълго не продума.

— Никой, никой не може да разбере колко ме боли от това — промълви тихо.

Единствено тя знаеше колко го отвращаваха трийсет и седма година и жестокостите на масовата колективизация, колко чист душевно бе той. Ала единствена знаеше и колко бе потиснат, как робски бе покорен на властта.

Именно затова вкъщи бе толкова капризен, държеше се властно, бе свикнал Машенка да му лъска обущата, да му вее с кърпичка в

жегата, на разходка из курортите да пропъжда с клонка комарите от лицето му.

Навремето, когато беше студент в последния курс, Щрум неочеквано изтърси пред един колега от семинара:

— Просто не може да се чете, сладникаво и страхотно скучно — и хвърли на пода броя на „Правда“.

И още с последните думи го обзе страх. Вдигна вестника, отръска го, изписа на лицето си невероятно подла усмивка, дълги години след това пламваше, щом си припомняше тази кучешка усмивка.

Няколко дена по-късно подаде на същия колега нов брой на „Правда“ и оживено избъбри:

— Гришка, прочети уводната, страшна е!

Колегата взе вестника и съжалително му каза:

— Страх те гази, мили Витя. Мислиш, че ще те издам ли?

Още тогава, като студент, Щрум се зарече или да мълчи, да не изказва опасни мисли, или, ако ги изказва, да не бие отбой. Ала не удържа на думата си. Често забравяше за предпазливостта, избухваше и се изтърваваше, а след това понякога губеше мъжество и започваше да гаси запаленото от самия него пламъче.

През 1938 година, след процеса срещу Бухарин, каза на Кримов:

— Мислете за мен каквото искате, но аз лично познавам Бухарин, два пъти съм разговарял с него — голям ум, мила умна усмивка, изобщо рядко чист и обаятелен човек.

И тутакси, смутен от мрачния поглед на Кримов, измънка:

— Впрочем де да го знаеш — шпионаж, агент на тайната царска полиция, каква ти чистота и обаяние — гнусотия!

И отново трябваше да се чуди как да реагира — със същия мрачен поглед, с който го бе изслушал, Кримов каза:

— Понеже сме роднини, ще ви съобщя: Бухарин и тайната царска полиция не се побират заедно в главата ми и няма да се поберат.

И внезапно вбесен на себе си, въстнал срещу силата, която пречи на хората да бъдат хора, Щрум извика:

— Но, Боже мой, аз не вярвам в този ужас! Тези процеси са кошмарът на живота ми. Защо си признават, какво ги кара да си признават?

Но Кримов не продължи този разговор, очевидно и без това бе казал много...

О, чудната, ясна сила на откровения разговор, силата на истината! Каква страшна цена плащаха хората за няколко смели, изречени без вечния страх думи.

Колко пъти нощем Щрум бе лежал в леглото си и се бе вслушвал в шума на колите по улицата. Ето, Людмила Николаевна отива боса до прозореца, дръпва пердето. Гледа, чака, после безшумно — мисли, че Виктор Павлович спи — се връща до леглото, ляга си. На сутринта го пита:

— Как спа?

— Благодаря, добре. А ти?

— Беше малко задушно. Ставах да подишам въздух до прозореца.

— А-а.

Как да предадеш това нощно чувство на невиновност и чувството на обреченост.

„Не забравяй, Витя, всяка дума стига дотам, ти погубваш себе си, мен и децата“.

И друг разговор:

„Не мога да ти кажа всичко, но за Бога, чуваш ли, нито дума с никого, Виктор, ние живеем в страшно време, не можеш да си представиш в какво. Не забравяй, Виктор, нито дума с никого...“

И ето, пред Виктор Павлович са непрозрачните, уплашени очи на човек, когото познава от детинство, и го обзema страх не от думите му, а от съзнанието, че старият приятел не казва всичко, от собствената му нерешителност да зададе направо въпроса: „Ти агент ли си, викат ли те там?“

Спомня си физиономията на своя асистент, пред когото необмислено се бе пошегувал, че Stalin е формулирал законите за вселенското притегляне много преди Нютон.

— Вие нищо не сте казали, аз нищо не съм чул — весело бе казал младият физик.

За какво, за какво, за какво му бяха тези шеги. Защото е глупаво да се шегуваш, то е все едно да почукваш по съд с нитроглицерин.

О, ясната сила на свободната, весела дума! Тя се проявява и в самото ѝ неочеквано произнасяне въпреки страха.

Разбираше ли Щрум трагичността на днешните свободни разговори — всички те, участниците в тези разговори, мразеха германския фашизъм, страхуваха се от него... Но защо свободата се мярна в дните на стигналата до Волга война, когато всички страдаха заради военните несполуки, заплашващи с омразно германско робство?

Щрум мълчаливо крачеше до Каримов.

— Интересна работа — каза внезапно, — човек чете чуждестранни романи за интелигенцията, ето, аз четох Хемингуей, в неговите романи интелигентите, докато разговарят, непрекъснато пият. Коктейли, уиски, ром, коняк, пак коктейли, пак коняк, пак всяка марки уиски. А руската интелигенция винаги е разговаряла за най-важното на чаша чай. Ето, край прочутата чаша слаб чай са уговаряли позициите си и народоволците, и народниците, и социалдемократите, и Ленин е обсъждал с приятелите си великата революция пак на чаша чай. Вярно, разправят, че Stalin предпочитал коняк.

Каримов каза:

— Да, да, да. И днешният ни разговор се водеше на чай. Прав сте.

— Именно, именно. Умният Мадяров! Смелият! Твърде завладяващи са тези негови необичайни до безумие приказки.

Каримов хвана Щрум под ръка.

— Виктор Павлович, забелязвали ли сте, че и най-невинното в думите на Мадяров изглежда като обобщение? Това ме тревожи. Нали през трийсет и седма са го арестували, държали са го няколко месеца и са го пуснали. А тогава не пускаха никого. Не пускаха даром. Разбирате ли?

— Разбирам, разбирам, как да не разбирам — бавно произнесе Щрум. — Дали не е доносник?

На ъгъла се разделиха и Щрум закрачи към къщи.

„Голяма работа пък, нищо, нищо — мислеше, — поне си поприказвахме като хората, без страх, за всичко, напълно откровено, без условности, без лицемерие. Струваше си...“

Хубаво е, че съществуват, не са изчезнали хората като Мадяров, вътрешно независимите хора. И думите, които му каза Каримов на сбогуване, не караха сърцето му да се свива както обикновено.

Сети се, че пак забрави да каже на Соколов за писмото, получено от Урал.

Крачеше по тъмната пуста улица.

Не щеш ли, споходи го внезапна мисъл. И веднага, без капчица съмнение, разбра, почувства, че мисълта е вярна. Той видя ново, невероятно ново обяснение за онези ядрени явления, които уж нямаха обяснение, внезапно пропастите се превърнаха в мостове. Каква простота, каква светлина! Тази мисъл беше изумително мила, хубава, струваше му се, че не я бе родил той, че тя сама се надигна простичко, леко, като бяла водна лилия от спокойния мрак на езеро, и той ахна, ощастливен от красотата й...

Каква странна случайност, помисли си той, тя го споходи, когато умът му бе далеч от науката, когато завладелите го спорове за живота бяха спорове на свободен човек, когато единствено горчивата свобода бе определяла думите му и думите на неговите събеседници.

Тревистата степ на Калмикия изглежда сиромашка и тъжна, когато явиждаш за пръв път, когато си в кола и те изпълват тревоги и грижи, а очите ти разсеяно следят хълмовете, които се издигат и снишават, бавно изплуват иззад хоризонта и бавно отплуват оттатък хоризонта... Даренски имаше чувството, че все един и същи оглозган от ветровете хълм плува ли, плува пред него, все един и същи завой на пътя се вие, вие и се изгубва, изгубва се под автомобилните гуми. И конниците из степта все му изглеждаха едни и същи, еднакви, макар да бяха ту голобради и млади, ту белокоси старци, ту на кулести, ту на врани хвърковати кончета...

Колата минаваше покрай селища и пастирски станове, покрай къщурки с мънички прозорчета, на които гъсто се къдреше сякаш в аквариуми мушкато, човек имаше чувството, че ако стъклото се счупи, живият въздух ще се излее в околната пустош, ще изсъхне, ще погине зеленината; колата минаваше покрай заоблени, измазани с глина юрти, все нататък сред сивкавото коило, сред бодливата камилска трева, сред петната солена земя, покрай вдигащи прах с малките си крачета овце, покрай разлюлени от вятър огньове без пушек...

За погледа на пътешественика, литнал върху надути от градски задимен въздух гуми, всичко тук се сливаше в бедно, сиво еднообразие, всичко ставаше monotонно и еднакво... Камилско сено, бодили, коило, цигрик, пелин... хълмовете се разливаха по равнината, изравнени от валяка на безбрежните времена. Тази югоизточна калмишка степ, преминаваща постепенно в пясъчна пустиня, простряла се на изток от Елиста към Яшкул чак до устието на Волга, до брега на Каспийско море, притежаваше едно чудно свойство... Тук земята и небето тъй дълго се бяха гледали, че си бяха заприличали, както си приличат съпрузи, изживели заедно живота си. И вече не можеше да се различи — дали прашните алуминиевобели власи на коилото са израсли върху скучната, плаха синева на степното небе, или степта е придобила синкав оттенък, и вече небето и земята са неотделими, смесили са се в лекия прахоляк. И когато гледаш гъстата

тежка вода на езерата Даца и Барманџак, ти се струва, че тя е сол, избила по повърхността на земята, а когато гледаш плешивините на соленищата, си мислиш, че това не е земя, а езерна вода...

Странен е в дните без сняг на ноември и декември пътят през калмишката степ — същата суха сиво-зелена растителност, същият прахоляк се вие над пътя, не се разбира дали степта е прогорена, изсушена от слънцето или от студовете.

Може би затова тук се появяват миражи — заличена е границата между въздуха и земята, между водата и соленището. Този свят, подтикнат от мозъка на жадния човек, тласнат от мисълта, внезапно започва да прекристализира и нажеженият въздух се превръща в синкав, строен камък, и сиромашката земя се заплиска като тиха вода, и чак до хоризонта почват да се редят палмови градини, и лъчите на ужасното, убийствено слънце се смесват с кълбетата прахоляк, за да се превърнат в кубета на храмове и дворци... В мигове на изнемога човек сам сътворява от небе и земя света на своите желания.

Колата лети ли лети по пътя, по скучната степ.

И не щеш ли, този степен пустинен свят се разкрива пред човека съвсем нов, съвсем различен...

Калмишката степ! Древно, благородно творение на природата, където няма нито една крещяща боя, където няма нито една рязка, остра линия в релефа, където скъперническата печал в оттенъците на сивото и бялото може да излезе насреща на титаничната пъстроцветна лавина на есенната руска гора, където меките, легко вълнисти линии на хълмовете очароват душата по-дълбоко от кавказките хребети, където жалките езерца, изпълнени с тъмна и спокойна древна вода, сякаш изразяват същността на водата по-добре от всички морета и океани...

Всичко е преходно, ала ето това огромно, чугунено, тежко слънце във вечерната омора, този горчив вятър, преливащ от пелинов мириз, не се забравя. А и степта невинаги е бедна, тя притежава и богатства...

Ето я пролетно време — млада, сред цъфнали лалета, океан, в който реват не вълни, а багри. И злобната камилска бодливка е зелена, и младите ѝ остри шипчета още са нежни и меки, още не са се вкоравили...

А през лятна нощ в степта виждаш как галактическият небостъргач се извисява цял пред погледа ти — от светлосините и бели

звездни канари на основите до димните мъгливи и леките кубета на кълбовидните звезди купове чак под покрива на света...

Степта има едно особено забележително свойство. Това свойство живее в нея неизменно — и на разсъмване, зиме и лете, и в тъмни кишави, и в светли нощи. Винаги и най-напред степта говори на человека за свободата... Степта напомня за нея на онези, които са я изгубили.

Даренски слезе от колата и се загледа в конника, излязъл на хълма. В халат, препасан с въже, той седеше на мъхнатото си конче и оглеждаше степта от хълма. Беше стар, лицето му изглеждаше каменно кораво.

Даренски извика стареца, приближи и му подаде табакерата си. Старецът бързо извърна тялото си на седлото, съчетал подвижността на младеж и разсъдителната бавност на старостта, огледа ръката с протегнатата табакера, после лицето на Даренски, после пистолета на хълбока му, трите му подполковнишки ивици, контешките му ботуши. Накрая с тънките си кафяви пръсти, тъй малки и тънички, че биха могли да се нарекат пръстчета, взе цигара, повъртя я във въздуха.

Скулестото, каменно кораво лице на стария калмик цялото се промени и иззад бръчките се показаха две добри и умни очи. И погледът на тези стари светлокашави очи, едновременно изпитателен и доверчив, явно говореше за нещо много мило. На Даренски без всякаква причина му стана весело и приятно. Конят на стареца, който недоброжелателно бе размърдал уши при приближаването на Даренски, изведнъж се успокои, любопитно наостри първо едното, после другото си ухо, а накрая се усмихна с цялата си едрозъба муцуна и с прекрасните очи.

— Благодарим — с тъничък глас каза старецът.

Погали с длан рамото на Даренски и продължи:

— Имах двама синове и в кавалерийската дивизия, един убит, голямото — и показа с длан някъде над конската глава, — а второ, малък — и показа с длан под конската глава, — картечар, три ордена има. — После попита: — Тате имаш?

— Майка ми е жива, а баща ми умря.

— Ай, лош — поклати глава старецът и Даренски си помисли, че той се натъжи не от учтивост, а от сърце, щом научи, че бащата на руския подполковник, който го почерпи с цигара, е умрял.

А после старецът неочаквано подвикна, безгрижно махна с ръка и конят препусна от хълма непредаваемо бързо и непредаваемо леко.

За какво ли си мислеше, литнал през степта, конникът: за синовете си, за останалия край повредения автомобил руски подполковник, чийто баща умрял?

Даренски проследи стремителния галоп на стареца, в слепоочията му тупкаше не кръв, а единствената дума:

— Свобода... свобода... свобода...

И го обзе завист към стария калмик.

Даренски бе тръгнал от щаба на фронта в продължителна командинска из армията, заела позиции на крайния ляв фланг. Командирите в тази армия се смятала сред щабните офицери за особено неприятни — плашеха ги с липсата на вода, на места за нощувка, с лошото снабдяване, с големите разстояния и лошите пътища. Командването нямаше точни сведения за положението във войските, изгубени сред пясъците между каспийското крайбрежие и калмишката степ, тъй че, изпращайки Даренски в този район, началството му възложи безброй задачи.

След стотиците километри по степта Даренски почува как лошото настроение го надвива. Тук на никого и през ум не минаваше за настъпление, безизходно изглеждаше положението на войските, прогонени от германците накрай света...

Не бяха ли сън доскорошното денонощно неотслабващо щабно напрежение, догадките за наближаващото настъпление, движението на резервите, телеграмите, шифрованите съобщения, денонощната работа на фронтовия свързочен възел, бученето на идещите откъм север автомобили и танкови колони?

Докато слушаше унилите разкази на артилерийските и общевойсковите командири, докато събираще и проверяваше данните за състоянието на материалната част, докато инспектираше артилерийските дивизиони и батареи, докато гледаше навъсдените лица на червеноармейци и командири, докато наблюдаваше как бавно, отпуснато се придвижват хората през степния прахоляк, Даренски постепенно се подчини на монотонната тъга на тези места. Ето, мислеше си той, стигна Русия до камилските степи, до дюните и легна, изнемощяла, на тази лоша земя, и вече не може да стане, да се надигне.

Даренски пристигна в щаба на армията и отиде при висшето началство.

В една просторна полуутъмна стая оплещивяща юначага с охранена физиономия и с гимнастърка без отличителни знаци играеше карти с две жени във военна униформа. Юнакът и жените с

лейтенантски ромбчета не прекъснаха играта си при влизането на подполковника, а само разсеяно го огледаха и продължиха с кавгаджийски тон:

— Ами коз не щеш ли? Ами вале не щеш ли?

Даренски изчака да свърши раздаването и попита:

— Тук ли е настанен командващият армията?

Едната от младите жени отговори:

— Той замина за десния фланг, ще се приbere чак довечера. —

Огледа Даренски с опитен поглед на военнослужеща и попита: — Сигурно сте от щаба на фронта, другарю подполковник?

— Тъй вярно — отговори Даренски, едва забележимо намигна и попита: — Ами извинете, ще мога ли да видя члена на Военния съвет?

— Замина с командващия, ще се приbere чак довечера — отговори втората жена и попита: — Да не сте от щаба на артилерията?

— Тъй вярно — отвърна Даренски.

Първата, която бе отговорила за командващия, се видя на Даренски особено интересна, макар очевидно да беше по-възрастна от другата, която отговори за члена на Военния съвет. Понякога такива жени изглеждат много красиви, а понякога при случайно извъртане на главата внезапно стават повехнали, остарели, безинтересни. И тази, днешната, беше от същата порода, с прав красив нос, със сини злобни очи, които говореха, че тази жена знае точната цена на хората, а и своята цена.

Лицето ѝ изглеждаше съвсем младо, не можеше да ѝ се дадат повече от двайсет и пет години, но щом мъничко се намръщи и замисли, проличаха бръчиците в крайчетата на устните и увисналата кожа под брадичката — сякаш беше най-малко четирийсет и пет годишна. Виж, обаче краката ѝ с хромовите, по мярка ботушки наистина бяха хубави.

Всички тези неща, които се разказват доста дълго, опитното око на Даренски определи начаса.

А втората, още млада, но пълна, едра — всичко в нея поотделно не беше твърде красиво — и възръдката коса, и широките скули, и очите с неопределен цвят, но цялата беше млада и женствена, толкова женствена, че сигурно и слепец близо до нея непременно би почувстввал женствеността ѝ.

Даренски начаса, за секунди забеляза и това.

Нешо повече, за същата тази секунда, кой знае как, веднага прецени качествата на първата жена, която бе отговорила за командащия, и качествата на втората, която бе отговорила за члена на Военния съвет, и направи онзи лишен от практически последици избор, който почти винаги правят мъжете, като гледат жени. Даренски, макар и обезпокоен от мисли — как да намери командащия и дали той ще му даде нужните данни, къде ли ще обядва, къде ли ще нощува, дълъг ли е, тежък ли е пътят до дивизията на крайния десен фланг, — успя някак от само себе си и между другото и същевременно не толкова между другото да си помисли: „Ей тази!“

И стана така, че не тръгна веднага за началник-щаба на армията да вземе нужните му сведения, а остана да играе карти.

Докато играеха (той беше партньор на синеоката жена), научи много неща — партньорката му се казвала Ала Сергеевна, другата, по-младата, работела в щабния медицински пункт, пълноликият юнак без воинско звание се казвал Володя — той очевидно беше роднина на някого от командването — и бил готвач в стола на Военния съвет.

Даренски веднага почувства силата на Ала Сергеевна — личеше си по отношението на влизашите в стаята хора. Очевидно командащият армията й беше законен съпруг, а не любовник, както отначало бе помислил Даренски.

Не му беше ясно защо тъй свойски се държи с нея Володя. Но после прозря: вероятно Володя беше брат на първата жена на командащия. Вярно, оставаше донякъде неясно дали е жива първата жена, дали командащият е официално разведен с нея.

Младата, Клавдия, явно не беше законна съпруга на члена на Военния съвет. Когато Ала Сергеевна се обръща към нея, в тона й личаха надменни и снизходителни нотки: „Наистина, ние играем с тебе карти, говорим си на «ти», но само заради интересите на войната, в която и двете участваме“.

У Клавдия обаче се чувствуше някакво превъзходство над Ала Сергеевна. Даренски го възприе горе-долу така: макар да не съм венчана, а само бойна другарка, аз съм вярна на мой член на Военния съвет, пък ти нищо, че си законна, знаем едно-друго за тебе. Само да речеш оная думичка, пепеже...

Володя не криеше колко много му харесва Клавдия. Отношението му към нея беше примерно следното: любовта ми е

безнадеждна, къде ти аз, готвачът, ще се меря с члена на Военния съвет. Но макар да съм готвач, те обичам с чиста любов, сама го чувстваш: искам само да те гледам в очите, пък че те любел членът на Военния съвет, ми е безразлично.

Даренски играеше лошо и Ала Сергеевна го взе под своя закрила. Хареса й този сух дългунест подполковник: той казваше „Благодаря ви“, мънкаше „О, за Бога, извинете“, когато ръцете им се сблъскваха при раздаването на картите, тъжно поглеждаше Володя, когато той си бършеше носа с пръсти, а после пък ги избърсваше с кърпа, учтиво се усмихваше на шегите, а и той много остроумно се шегуваше.

Като изслуша една негова шега, каза:

— Екстра е, не я схванах веднага. Оглупяла съм от този степен живот.

Каза го тихо, сякаш за да разбере той, по-точно да почувства, че помежду им ще се завърже отделен разговор, в който могат да участват само двамата — разговор, от който сърцето ти потръпва, онзи особен, единствено важен разговор между мъж и жена.

Даренски продължаваше да греши, тя го поправяше и същевременно помежду им се зараждаше друга игра и в тази игра Даренски вече не грешеше, беше изкусен... И макар да не си бяха казали нищо освен: „Ама не задържайте малката пика“, „Трупайте, трупайте, не бойте се, не жалете коза...“, тя вече знаеше и бе оценила всичко привлекателно в него: и мекотата, и силата, и сдържаността, и дързостта, и плахостта... Ала Сергеевна усети всичко това и защото умееше да долавя тези черти, и защото той съумя да ѝ ги покаже. И тя съумя да му покаже, че разбира тези погледи, насочени към усмивката ѝ, към жестовете, към свиването на раменете, към гръдта ѝ под кипрата габардинена гимнастърка, към краката ѝ, към маникура на ноктите. Той чувстваше, че гласът ѝ е малко пресилено, неестествено напевен, усмивката ѝ е по-продължителна от обикновена усмивка, за да успее той да оцени и милия глас, и белотата на зъбите ѝ, и трапчинките на бузите ѝ...

Даренски бе развлънуван и разтърсен от внезапно споходилото го чувство. Никога не свикваше с него, то сякаш всеки път го навестваше за пръв път. Богатият опит в отношенията му с жените не се превръщаше в навик, опитът беше едно, а щастливото увлечение —

съвсем друго нещо. Именно това отличаваше истинските от фалшивите женолюбци. Кой знае как се случи, но тази нощ той остана в командния пункт на армията.

На сутринта отиде при началник-щаба — мълчалив полковник, който не му зададе нито един въпрос за Сталинград, за фронтовите новини, за положението на северозапад от Сталинград. След разговора Даренски разбра, че щабният полковник почти не може да удовлетвори инспекторската му любознателност, помоли да заверят командировъчното му и замина за войсковите поделения.

Качи се в колата никак странно прazen и с олекнали ръце и крака, без никаква мисъл, без желания, съчетал в себе си пълното насищане с пълното опустошение... Струваше му се, че всичко наоколо е станало скучно и пусто — небето, коилото и степните хълмове, които едва вчера толкова му харесваха. Не му се щеше да се шегува и разговаря с шофьора. Мислите за близките, дори мислите за майка му, която Даренски обичаше и тачеше, бяха скучни и хладни... Размислите за боевете в пустинята, накрай руската земя, не го вълнуваха, точеха се вяло.

Даренски току плюваше, поклащаше глава и с някакво тъпo учудване мърмореше: „Ей че женище...“

В тези минути в главата му шаваха разказани мисли: че такива увлечения не са на добро, припомниси прочетените някога в произведение на Куприн или в някакъв преводен роман думи, че любовта прилича на въглен — гореща ли е, пари, студена ли е — цапа... Дощя му се дори да поплаче или не да поплаче, а просто да похленчи, да се оплаче на някого, нали не по негово желание съдбата докара клетия подполковник до такова отношение към любовта... После заспа, а когато се събуди, неочаквано си помисли: „Ако не ме убият, на връщане непременно ще отскоча при Алочка“.

Когато се върна от работа, майор Ершов спря до нара на Мостовской, каза му:

— Американецът слушал радио, нашата съпротива край Сталинград разваляла сметките на германците.

Сбърчи чело и добави:

— И някакво съобщение от Москва — май за ликвидиране на Коминтерна.

— Да не откачate нещо? — възклика Мостовской, загледан в умните очи на Ершов, напомнящи студена, замътена пролетна вода.

— Можете американчето да не е доразбрало — каза Ершов и задръгна с нокти гърдите си. — Можете да е обратното, Коминтернът да се разширява.

Мостовской бе виждал през живота си много хора, които сякаш се превръщаха в мембрана, в изразители на идеалите, страстите, мислите на цялото общество. Край тези хора сякаш никога не минаваше незабелязано нито едно сериозно събитие в Русия. Такъв изразител на мислите и идеалите на лагерното общество беше Ершов. Но слухът за ликвидирането на Коминтерна не беше никак интересен на лагерния законодател на мислите.

Бригадният комисар Осипов, който се беше занимавал с политическото възпитание на голямо воинско съединение, също беше равнодушен към тази новина.

Осипов каза:

— Генерал Гудз ми рече: видите ли, другарю комисар, как заради вашето интернационално възпитание войникът търга на бяг, трябваше да възпитавате народа в патриотичен, руски дух.

— Какво е имал предвид — за Бога, за царя, за отечеството ли? — позасмя се Мостовской.

— Ами, глупости — нервно се прозина Осипов. — Не е въпросът в ортодоксията, лошото е, че германците живи ще ни одерат, другарю Мостовской, драги наш закрилнико.

Испанският войник, когото руснаците наричаха Андрюшка, от третия етаж на наровете, бе написал „Stalingrad“ на дъсчица и нощем гледаше надписа, а сутрин обръщаше дъсчицата, да не би шетащите из бараката капо да видят прочутата дума.

Майор Кирилов каза на Мостовской:

— Когато не ме изкарваха на работа, по цели дни се излежавах на нара. А сега си изпрах ризата и дъвча борови тресчици против скорбут.

А есесовците от дисциплинарните поделения, наричани „веселите момчета“ (на работа винаги отиваха с песен), още по-жестоко се заяждаха с руснаците.

Невидими нишки свързваха жителите на лагерните бараки с града на Волга. А виж, от Коминтерна никой не се заинтересува.

По това време емигрантът Чернецов за пръв път заприказва Мостовской.

Като прикриваше с длан празната си очна кухина, той отвори дума за предаването, подслушано от американеца.

Този разговор толкова бе нужен на Мостовской, че той дори се зарадва.

— Абе тези източници не са дип авторитетни — каза, — глупости, глупости.

Чернецов вдигна вежди — каква грозна гледка — неврастениично, в недоумение вдигната над липсващото око вежда.

— Защо пък? — попита едноокият меншевик. — Какво невероятно има? Господа большевиките създадоха Третия интернационал и пак господа большевиките създадоха теорията за така наречения социализъм в една страна. Това съчетание е чиста безсмыслица. Пържен лед... В една от последните си статии Георгий Валентинович^[1] писа: „Социализъмът може да съществува като световна, международна система или изобщо не може да съществува“.

— Така нареченият социализъм, а? — попита Михаил Сидорович.

— Да, така нареченият. Съветският социализъм.

Чернецов се усмихна и видя усмивката на Мостовской. Те си размениха усмивки, защото в озлобените думи, в присмехулните, зълъчни интонации познаха своето минало.

Сякаш раздрало пластовете на десетилетията, блесна остието на младежката им вражда и тази среща в хитлеристкия концлагер им напомни не само за дългогодишната омраза, но и за младостта.

Този лагерник, враждебен и чужд, обичаше и знаеше всичко, което бе знаел и обичал на младини Мостовской. Той, а не Осипов и Ершов, помнеше разказите за времената на Първия конгрес, имената на хора, останали небезразлични само за тях двамата. И двамата се бяха вълнували от отношенията между Маркс и Бакунин, от думите на Ленин и от думите на Плеханов за меките и твърдите искристи. Колко сърдечно бе приемал слепият, остарял Енгелс младите руски социалдемократи, колко отвратително се бе държала в Цюрих Любочка Акселрод!

Очевидно почувствал същото, което чувстваше Мостовской, едноокият меншевик каза присмеухулно:

— Писателите трогателно описват срещи на приятели от младини, а какво ли биха казали за среща на врагове от младини, на побелели, проскубани стари псета като мен и вас?

Мостовской видя сълза върху бузата на Чернецов. И двамата разбираха: лагерната смърт скоро ще изравни, ще засипе с пясък всичко, което са видели през дългия си живот — и правотата, и грешките, и враждата.

— Да — каза Мостовской, — човек, който цял живот е враждувал с теб, неволно става участник в съдбата ти.

— Странно — каза Чернецов — как тъй се срещнахме в тази вълча яма. — И неочеквано добави: — Какви чудни думи: пшеница, жито, дъжд, от който никнат гъби...

— Ох, страшен е този лагер — засмя се Мостовской, — в сравнение с него всичко ти изглежда хубаво, дори срещата с меншевик.

Чернецов тъжно кимна.

— Да, наистина не ви е лесно.

— Хитлеризмът — продума Мостовской, — хитлеризмът! Не съм си представлял подобен ад!

— Вие пък какво ли се чудите — каза Чернецов, — за вас терорът не е толкова необичайно нещо.

И сякаш вятър отвя всичко тъжно и добро, зародило се помежду им. Заспориха с безпощадна злоба.

Ужасното в клеветническите думи на Чернецов беше, че не съдържаха само лъжа. Чернецов представяше жестокостите, съпътствали съветското съзидание, отделните грешки като основна закономерност. И без заобикалки го каза на Мостовской:

— На вас, разбира се, ви е удобна мисълта, че през трийсет и седма година е имало увлечения и крайности, а при колективизацията — главозамайване от успехите, и че вашият скъп и велик е малко нещо жесток и властолюбив. А е вярно тъкмо обратното: както у вас обичат да пишат, Stalin е днешният Ленин. Въобразявате си, че нищетата в селото и безправието на работниците са нещо временно, трудности на растежа. Именно пшеницата, която вие, истинските кулаци, монополистите, купувате от селяните по петак и я продавате на същия този селянин по рубла килото, е първоосновата на социалистическото ви строителство.

— Дори вие, меншевикът, емигрантът, казвате: Stalin е днешният Ленин — отбеляза Мостовской, — ние сме наследници на всички поколения руски революционери от Пугачов и Разин насам. Не ренегатите меншевики, избягали в чужбина, а Stalin е наследникът на Разин, Добролюбов, Херцен.

— Да бе, наследници сте! — възклика Чернецов. — Знаете ли какво означаваха за Русия свободните избори за Учредително събрание? В тази страна на хилядолетно робство! За хиляда години Русия беше свободна малко повече от половин година. Когато си мисля за процесите през трийсет и седма година, ми идва наум нещо съвсем друго: спомняте ли си генерал Судейкин, началника на Трето отделение, двамата с Дегаев искаха да инсценират заговори, да уплашат царя и така да завземат властта. А вие смятате Stalin за наследник на Херцен, а?

— Ама вие наистина ли сте глупак? — възклика Мостовской. — Сериозно ли говорите за Судейкин? Ами огромната социална революция, експроприацията на експроприаторите, фабриките и заводите, отнети от капиталистите, земята, отнета от помещиците? Това го изпускате, нали? Чие наследство е то, на Судейкин ли? Ами всеобщата грамотност, ами тежката промишленост? Ами нахлуването на четвъртото съсловие, на работниците и селяните във всички области на човешката дейност? Какво е това, пак ли наследство от Судейкин? Жал ми е за вас.

— Знам, знам — каза Чернецов, — с фактите не се спори. Те се обясняват. Вашите маршали и писатели, докторите на науките, художниците и народните комисари не са слуги на пролетариата. Те са слуги на държавата. А пък онези, дето работят на полето и в цеховете, мисля, че и вие няма да посмеете да ги наречете стопани. Как ще са стопани!

Внезапно той е наведе към Мостовской и каза:

— А между другото, от всички ви уважавам единствено Сталин. Той е вашият каменар, а вие сте чистофайници! Защото Сталин знае: железният терор, лагерите, средновековният лов на вещици — ето върху какво се крепи социализмът в една отделно взета страна.

Михаил Сидорович каза на Чернецов:

— Драги, всичките тези допълнителни приказки сме ги чували. Но трябва да ви кажа откровено, че вие говорите някак особено подло. Само човек, който от дете е живял в дома ви, а после е бил изгонен от него, може толкова да пакости и да каля. Знаете ли кой е този изгонен човек? Лакеят!

Той изгледа втренчено Чернецов и продължи:

— Не крия, отначало ми се искаше да си спомня онова, което ни свързваше през деветстотин и осма година, а не другото, което ни разделяше през деветстотин и трета.

— Та да си побъбрим за времето, когато лакеят още не бе изгонен от дома ви ли?

Но Михаил Сидорович кипеше от яд.

— Да, да, именно! Изгонен, избягал лакей! С а журните си ръкавици! А ние не крием: не носим ръкавици. Ръцете ни са окървавени, окаляни! Така е! Ние дойдохме в работническото движение без Плехановските ръкавици. Какво ви дадоха лакейските ръкавици? Юдински сребърници за статийките във вашия „Социалистически вестник“? Тук, в лагера, англичаните, французите, поляците, норвежците, холандците вярват в нас! Спасението на света е в нашите ръце! В силата на Червената армия! Тя е армията на свободата!

— А дали е така — прекъсна го Чернецов, — дали винаги е било така?

Мостовской доближи ръцете си до лицето на Чернецов и каза:

— Ето ги, без лакейски ръкавици!

Чернцов му кимна:

— Спомняте ли си жандармския полковник Стрелников? И той работеше без ръкавици: пишеше фалшиви признания вместо пребитите полумъртви революционери. Защо ви беше тази трийсет и седма година? Нали уж се стягахте за битка с Хитлер, Стрелников или Маркс ви учи така да се готовите?

— Вашите зловонни думи не ме учудват — каза Мостовской, — друго вие не можете да кажете. Знаете ли какво наистина ме учудва? Защо хитлеристите ви държат в лагера? За какво сте им? Нас те ни мразят до фанатизъм. Спрямо нас всичко е ясно. Но за какво му е на Хитлер да държи вас и подобните ви в лагера?

Чернцов се поусмихна, физиономията му стана същата, както в началото на разговора.

— Ами на, държат ни — каза той, — не ни пускат. Ходатайствайте ми, може пък да ме пуснат.

Но на Мостовской не му беше до шеги.

— Вие, с вашата омраза към нас, няма какво да правите в хитлеристкия лагер. И не само вие, и ей този субект. — И посочи приближаващия към тях Иконников-Морж.

Лицето и ръцете на Иконников бяха изкаляни.

Той подаде на Мостовской няколко мръсни изписани листа и каза:

— Прочетете ги, може утре да загина.

Мостовской скри листовете под тюфлека и ядно издума:

— Ще ги прочета, но защо сте решили да напуснете този свят?

— Знаете ли какво чух? Траповете, които копахме, били предназначени за газови камери. Вече започнаха да изливат основите.

— За това се говореше — каза Чернцов — още когато прокарвяхме шосето.

Той се озърна и Мостовской си помисли, че за Чернцов е важно дали прибиращите се от работа виждат как си говори приятелски със стария большевик. Вероятно се гордее с това пред италианците, норвежците, испанците, англичаните. Но сигурно най-много се гордееше пред руските военнопленници.

— А ние продължавахме да работим? — възклика Иконников-Морж. — Участвахме в подготовката на ужаса?

Чернцов сви рамене:

— Да не си мислите, че сме в Англия? Осем хиляди ще откажат да работят — и само за час всички ще бъдат избити.

— Не, не мога — каза Иконников-Морж. — Няма, няма да отида.

— Ако откажете да работите, ще ви видят сметката след две минути — каза Мостовской.

— Да — потвърди Чернецов, — можете да му вярвате, другарят знае какво значи да призоваваш към стачка в страна без демокрация.

Спорът с Мостовской му развали настроението. Тук, в хитлеристкия лагер, думите, които толкова пъти бе произнасял в парижкото си жилище, прозвучаха в собствените му уши фалшиво, безсмислено. Когато се вслушваше в разговорите на лагерниците, често улавяше думата „Сталинград“ — дали искаше, или не, събините на света бяха свързани с тази дума.

Един млад англичанин му бе показал знака виктория и му бе подхвърлил:

— Моля се за вас, Сталинград спря лавината. — И Чернецов бе изпитал щастливо вълнение при тези думи.

Обърна се към Мостовской:

— Знаете ли, Хайн е казвал, че само глупакът издава слабостта си пред врага. Но хайде, аз съм глупак, вие сте съвършено прав, ясно ми е великото значение на борбата, която води вашата армия. Горчилка е за руския социалист да разбира това и, разбирайки го, да се радва, да се гордее, но и да страда, да ви мрази.

Беше се втренчил в Мостовской и на Мостовской му се стори, че и второто, виждащото око на Чернецов е кървясало.

— Но нима и тук не изпитахте на собствения си гръб, нима не осъзнахте, че човек не може да живее без демокрация и свобода? Там, у дома си, сигурно бяхте забравили това?

Мостовской сбърчи чело.

— Слушайте, я стига с тази истерия.

Той се озърна и Чернецов си помисли, че Мостовской се беспокои дали завърналите се от работа не виждат как свойски разговаря с него емигрантът меншевик. Той сигурно се срамуваше заради това от чужденците. Но най-много от руските военнопленници.

Мъртвата сляпа дупка гледаше в упор Мостовской.

Иконников дръпна за босия крак седналия на втория етаж свещеник и започна да му задава въпроси на развален френски, немски

и италиански:

— Que dois-je faire, mio padre? Nous travaillons dans una vernichtungs-lager. *

Антрацитовите очи на Гарди оглеждаха човешките лица.

— Tous le monde travaille la-bas. Et moi je-travaille la bas. Nous sommes des esclaves —бавно произнесе той. — Dieu nous pardonnera.^[2]

— C'est son metier^[3] — добави Мостовской.

— Mais ce n'est pas votre metier^[4] — укорно изрече Гарди.

Иконников-Морж бързо подхвани:

— Именно, именно, Михаил Сидорович, и от ваша гледна точка е така, а аз не искам опрощаване на греховете. Не казвайте — виновни са онези, които те принуждават, ти си роб, ти нямаш вина, защото не си свободен. Аз съм свободен! Аз строя фернихтунгслагер, аз отговарям пред хората, които ще бъдат задушени с газ. Аз не мога да кажа „не“! Кой може да ми забрани, ако намеря у себе си сила да не се страхувам от унищожение? Ще кажа „не“! Je dirai non, mio padre, je dirai non!

Ръката на Гарди докосна побелялата глава на Иконников.

— Donnez-moi votre main^[5] — каза той.

— Е, сега пастирът ще успокоява заблудената в своята горделивост овца — каза Чернецов и Мостовской с неволно съчувствие кимна.

Но Гарди не взе да утешава Иконников, а вдигна изкаляната му ръка до устните си и я целуна.

---

[1] Георгий Плеханов (1856–1918) — руски публицист и социалистически деец. — Б.пр. ↑

[1] Как да постъпя, падре? Ние работим във фернихтунгслагер (лагер за унищожение). (фр.) — Б.пр. ↑

[2] Всички работят там. И аз работя там. Ние сме роби. Бог ще ни прости. (фр.) — Б.пр. ↑

[3] Това му е професията, (фр.) — Б.пр. ↑

[4] Но не и вашата професия, (фр.) — Б.пр. ↑

[5] Дайте ми ръката си. (фр.) — Б.пр. ↑

На другия ден Чернецов поде разговор с един от малцината свои съветски познати, червеноармееца Павлюков, който беше санитар в лазарета.

Павлюков му се заоплаква, че скоро щели да го изгонят от лазарета и да го пратят на изкопите.

— Партийците ме насаждат така — каза той, — сън не ги хваща, че се настаних на хубаво място: бутнах нещичко, на когото трябваше. Те си уредиха свои хора за метачи, в кухнята, във вашраума^[1]. Нали си спомняте как беше в мирно време? Районният комитет пробутва свои хора, профкомитетът — свои. Нали? И тук си продължават далаверите, имат си хора в кухнята, та им сипват повече. За стария бълшевик се грижат, като че е в санаториум, а вас ви подриват като куче, никой не ви поглежда. Справедливо ли е, а? И ние цял живот сме бъхтили за тяхната съветска власт.

Чернецов смутено му обясни, че през последните двайсет години не е живял в Русия. Вече беше забелязал, че думите „емигрант“, „чужбина“ веднага отблъскват от него съветските хора. Но Павлюков не се отдръпна след думите на Чернецов.

Двамата приседнаха на купчина дъски и Павлюков — с широк нос, с широко чело, истински син на народа, както си помисли Чернецов — се загледа в часовия, който се разтъпкваше в бетонираната куличка, и каза:

— Няма друг път за мене, само в доброволческа част. Инак ще заслабна съвсем и съм свършен.

— Значи, за да си спасиш живота? — попита Чернецов.

— Аз иначе не съм кулак — каза Павлюков, — не съм бачкал по сечищата, ама пак ме е яд на комунягите. Една крачка не ти дават да направиш свободно. Това не сей, за тая не се жени, това не е работа за тебе. Правят те на маймуна. От дете мечтаех да отворя магазин, та всеки да може всичко да си купи в него. Към магазина — закусвалня, купиш си каквото ти трябва, после моля: ако щеш, удари една чашка, ако щеш, хапни пържолка, ако щеш — биричка. Знаете ли как щях да

обслужвам? Евтино! В моя ресторант щеше да има и селска храна. Молим! Печени картофки! Сланинка с чесънец! Кисело зеле! Знаете ли какво щях да давам за мезе — кокали с мозък. Те си врат в казана, пийнеш ли сто грама — ето ти кокалче с чер хлебец и — то се знае — солчица. И навсякъде кожени кресла, та да не се завържат въшки. Седиш си, почиваш си и те обслужват. Само да бях издумал за това нещо, зафучваха ме право в Сибир. Пък аз си мисля — какво толкова щях да навредя на народа с тая работа? Щях да определя цени, двойно по-ниски от държавните.

Павлюков погледна изкриво слушателя си.

— В нашата барака четирийсет момчета се записаха доброволци.

— А по каква причина?

— За свястна супа, за шинелче, за да не ги претрепват от работа.

— Има ли и друго?

— А някои заради идеята.

— Каква идея?

— Ами разни. Някои заради роднини, погубени по лагерите. На други им е додеяло от селската сиромашия. Не могат да понасят комунизма.

Чернцов каза:

— Но това е подло!

Съветският човек любопитно погледна емигранта и той забеляза това присмехулно недоумяващо любопитство.

— Не е честно, не е благородно, не е красиво — каза Чернцов.

— Не е сега моментът да си разчистват сметките, а и не се прави така. Постъпват грозно пред самите себе си, пред родината си.

Стана от дъските и си отръска панталона отзад.

— Мен не можете да ме заподозрете в обич към большевиките. Но истина ви казвам, не е сега време за разчистване на сметки. Не отивайте при Власов. — Внезапно се запъна и добави: — Чувате ли, другарю, не отивайте. — И нали произнесе думата „другарю“, както навремето, на младини, вече не можеше да скрие вълнението си и не го скри, промърмори: — Боже мой, Боже мой, можех ли да помисля...

Влакът потегли от перона. Въздухът беше замъглен от прахоляк, от аромата на люляка и от миризмите на градските бунища, от локомотивния пушек, от пушилката, обвила кухнята на гаровия ресторант.

Фенерът отплуваше ли, отплуваше, отдалечаваше се, а после взе да изглежда неподвижен сред другите зелени и червени светлини.

Студентът постоя на перона, после тръгна към страничния изход. На сбогуване жената го бе прегърнала през врата, бе го целувала по челото, по косата, стъписана като него от внезапната сила на чувството си... Той си тръгна от гарата, а щастието растеше в него, замайващо главата му, струваше му се, че това начало е завръзката на всичко, което ще изпълни живота му...

Припомня си тази вечер, когато напускаше Русия, по пътя за Славута. Припомня си я в парижката болница, където лежа след операцията — извадиха му окото, заболяло от глаукома, припомня си я, когато влизаше в полуътъмния прохладен вход на банката, в която работеше.

За това бе писал поетът Ходасевич, избягал като него от Русия в Париж:

*Странник накуцващ минава край мене —
аз, без да искаам, си спомням за теб.*

*Идва каляска със спици червени —
аз, без да искаам, си спомням за теб.*

*Лампата палят по здрач в коридора —
аз, без да искаам, си спомням за теб.*

*Каквото да стане в морето, в простора
или на сушата — спомням си теб.*

До ѝ му се пак да иде при Мостовской, да го попита:

„Случайно да сте познавали една Наташа Задонская, дали е жива? И възможно ли е през всичките тези десетилетия да сте ходили по една и съща земя с нея?“

---

[1] Умивалня (нем.). — Б.пр. ↑

На вечерната проверка щубенелтерсте, хамбургският крадец, специалистът по взломовете Кайзе, който носеше жълти кожени гамashi и карирано кремаво сако с външни джобове, беше в добро настроение. Кълчейки руските думи, той тихо си пееше: „Kali zavtra voina, esli zavtra v pochod...“

Неговото похабено, жълтеникаво лице със светлокашляви пластмасови очи тази вечер беше благодушно. Пълничката му, снежнобяла, без нито едно косъмче ръка, с пръсти, способни да удушат кон, потупваше затворниците по раменете и гърбовете. Да убие, за него беше също тъй лесно, както на шега да подложи крак някому. След убийство за кратко време беше възбуден като млад котарак, поиграл си с майски бръмбар.

Най-често убиваше по поръка на щурмфюрера Дротенхар, който отговаряше за санитарната част в блока за Изтока.

Най-трудното в тази работа беше да се завлекат труповете за кремация, но Кайзе не се занимаваше с това, никой не би посмял да му го предложи. Дротенхар беше опитен и не допускаше хората да заслабват толкова, че да ги мъкнат до мястото на екзекуцията на носилки.

Кайзе не припираше определените за операцията, не им правеше злобни забележки, нито веднъж не бълсна и не удари никого. Над четиристотин пъти се бе изкачвал Кайзе по двете бетонни стъпала на специалната килия и винаги бе изпитвал жив интерес към человека, когото подлагаше на операцията: към погледа, изразяваш ужас и нетърпение, покорство, мъка, боязън и парещо любопитство, с който обреченият посрещаше дошлия да го умъртви.

Кайзе не можеше да разбере защо толкова му харесва анализираният ред, по който вършеше работата си. Специалната килия изглеждаше скучно: табуретка, сив циментов под, отходна тръба, кран, маркуч, висока писалищна масичка с отчетния дневник отгоре.

Операцията бе сведена до абсолютна делничност, за нея винаги се говореше полу на шега. Ако се извършваше с пистолет, Кайзе я наричаше „вкарване на зърно кафе в главата“; ако се правеше чрез вливане на фенол, Кайзе я наричаше „малка порция еликсир“.

Удивително и просто, според Кайзе, се разкриваше тайната на човешкия живот в зърното кафе и в еликсира.

Неговите светлокаяви, излети от пластмаса очи сякаш не принадлежаха на живо същество. Това беше втвърдена жълто-кафява смола... И когато в бетонните очи на Кайзе се появяваше весел израз, страх обземаше хората, такъв страх сигурно изпитва рибката, доплавала съвсем близо до полузасипан с пясък чепат дънер и внезапно забелязала, че тъмната хълзгава маса има очички, зъбки, пипалца.

Тук, в лагера, Кайзе опознаваше чувството на превъзходство над живеещите в бараките художници, революционери, учени, генерали, религиозни проповедници. Не беше въпросът в зърното кафе и в порцията еликсир. Беше чувство на естествено превъзходство, то носеше много радост.

Той се радваше не на огромната си физическа сила, не на умението си да събаря прегради по пътя си, да поваля хора, да разбива стоманени каси. Любуваше се на своята душа и ум, беше загадъчен и сложен. Гневът и благоразположението му се пораждаха не по обикновения начин — струваше му се, без логика. Когато напролет в специалната барака докараха избрани от Гестапо руски военнопленници, Кайзе ги помоли да изпят любимите си песни.

Четворицата руснаци с поглед на мъртвци и с подпухнали ръце запроточиха:

Где си ти, о, моя Сулико?

Кайзе нажалено слушаше и поглеждаше скулестия човек, седнал от края. От уважение към изпълнителите Кайзе не прекъсна песента им, но когато певците мълкнаха, каза на скулестия, че не е пял в хора, затова сега да попее соло. Като гледаше мръсната яка на гимнастърката му, по която имаше следи от отпратни ивици, Кайзе попита:

— Verstehen Sie, Herr Major? — разбра ли, курво?
Човекът кимна, беше разbral.

Кайзе го хвана за яката и леко го разтърси, така се тръсва неизправен будилник. Пристигналият с партидата военнопленник цапна Кайзе с юмрук по бузата и изруга.

Всички помислиха, че е дошъл краят на руснака. Но гаулайтерът на специалната барака не уби майор Ершов, а го заведе до нара, в ъгъла до прозореца. Този нар беше свободен, очакваше приятен на Кайзе човек. Същия ден Кайзе донесе на Ершов твърдо сварено гъше яйце и с кикот му го подаде: „Jhre Stimme wird schön!“^[1]

Оттогава Кайзе се държеше добре с Ершов. И хората от бараката се изпълниха с уважение към Ершов, непоклатимата му твърдост бе съчетана с мек и весел характер.

След случая с Кайзе на Ершов бе сърдит един от изпълнителите на „Сулико“, бригадният комисар Осипов.

— Мъчен човек — казваше той.

Именно заради това произшествие скоро Мостовской нарече Ершов законодател на мислите.

Освен Осипов към Ершов изпитваше неприязнь и винаги затвореният, винаги мълчалив военнопленник Котиков, който знаеше всичко за всички. Котиков беше някак безцветен — и гласът му беше безцветен, и очите, и устните. Но беше толкова безцветен, че тази безцветност се запомняше, изглеждаше ярка.

Тази вечер веселото настроение на Кайзе при проверката предизвика у хората особено напрежение и страх. Жителите на бараките винаги очакваха нещо лошо и страхът, предчувствието, тягостното чувство, ту усилвайки се, ту отслабвайки, живееха у тях.

Преди края на вечерната проверка в специалната барака влязоха осем лагерни полицаи — капо с глупашки, клоунски фуражки, с яркожълти ленти на ръкавите. По физиономиите им личеше, че не си пълнят канчетата от общия лагерен казан.

Командир им беше висок светлорус красавец, облечен в стоманеносив шинел с отпратни нашивки. Изпод шинела се виждаха сякаш бели от брилянтния блъсък светли лачени ботушки.

Беше началникът на вътрешнолагерната полиция Кьониг — есесовец, лишен от звание заради криминални престъпления и затворен в лагера.

— Mutze ab![²] — извика Кайзе.

Започна обиск. Полицайт с отработени движения на фабрични работници чукаха по масите, търсеха издълбани скривалища, тръскаха дрипите, с бързи, ловки пръсти проверяваха шевовете на дрехите, оглеждаха канчетата.

Понякога на шега сриваха някого с коляно отзад и казваха: „Бъди здрав“.

От време на време полицайт се обръщаха към Кьониг, подаваха му намерена бележка, тефтерче, ножче за бръснене. Кьониг с махване на ръкавицата им показваше дали е интересен намереният предмет.

По време на обиска затворниците стояха, строени в редица.

Мостовской и Ершов бяха един до друг, поглеждаха Кьониг и Кайзе. Фигурите на двамата германци приличаха на излети от метал.

Мостовской се олюоляваше, виеше му се свят. Посочи с пръст Кайзе и каза на Ершов:

— Ама че субект!

— Първокласен ариец — каза Ершов. Не искаше да го чуе застаналият наблизо Чернецов, затова пошепна на ухото на Мостовской: — Но и нашите момчета си ги бива!

Чернецов се намеси в разговора, който не бе чул:

— Свещено право на всеки народ е да има свои герои, светци и подлеци.

Мостовской се обърна към Ершов, но отговори не само на него:

— Вярно, и сред нашите се намират мерзавци, но у германския убиец има нещо неповторимо, каквото може да има само у един германец.

Обискът свърши. Изкомандваха отбой. Затворниците започнаха да се качват по наровете си.

Мостовской легна, протегна си краката. Сети се, че не провери налице ли са вещите му след обиска — с пъшкане се надигна, заразглежда имуществото си.

Стори му се, че е изчезнал шалът или пък партенката от грубо платно. Но намери и шала, и партенката, а тревожното чувство остана.

След малко при него дойде Ершов и тихо каза:

— Капо Недзелски се е разбъррил, че ще разтурват нашия блок, една част щели да пратят за обработка, а повечето — в общите лагери.

— Тяхна си работа — каза Мостовской, — много важно.

Ершов приседна на нара, изрече тихо и натъртено:

— Михаил Сидорович!

Мостовской се надигна на лакът, погледна го.

— Михаил Сидорович, намислил съм една голяма работа, сега ще ви обясня. Като ще се мре, да е славно!

Той шепнеше и Мостовской, заслушан, се развълнува — чуден вятър го облъхна.

— Времето е скъпо — продължи Ершов. — Ако германците завземат тоя пусты Стalingрад, хората пак ще се вкиснат. Личи си по такива като Кирилов.

Ершов възнамерявал да създаде боен съюз на военнопленниците. Изреждаше точките на програмата по памет, сякаш ги четеше.

... Стягане на дисциплината и единството на всички съветски хора в лагера, изгонване на предателите от тяхната среда, нанасяне щети на врага, създаване на комитети за борба сред полските, френските, югославските и чешките затворници...

Загледан някъде в мътния полумрак над нара, той каза:

— Има едни момчета от военния завод, те ми вярват, ще трупаме оръжие. Ще разширим работата. Връзка с десетки лагери, бойни тройки, единство с германските нелегални, терор спрямо изменниците. Крайна цел: всеобщо въстание, единна свободна Европа...

Мостовской повтори:

— Единна свободна Европа... ах, Ершов, Ершов.

— Не дрънкам празни приказки. Нашият разговор е начало на делото.

— Заставам в строя — каза Мостовской и отново повтори: — Свободна Европа... Ето че и в нашия лагер вече има секция на Комунистическия интернационал, а в нея членуват двама души, единият е безпартиен.

— Вие знаете и немски, и английски, и френски, хиляди връзки се уреждат — каза Ершов. — Какъв по-хубав коминтерн — лагерници от всички страни, съединявайте се!

Вперил очи в Ершов, Михаил Сидорович произнесе отдавна забравените думи:

— Народна воля! — и се учуди защо ли изведенъж си спомни точно тези думи.

А Ершов каза:

— Трябва да поговорим с Осипов и с полковник Златокрилец. Осипов е голяма сила! Но не ме обича, вие поговорете с него. А аз днес ще поговоря с полковника. Ще станем четворка.

---

[1] Гласът ви е хубав. (нем.). — Б.пр. ↑

[2] Долу шапките! (нем.). — Б.пр. ↑

Мозъкът на майор Ершов работеше денонощно с неотслабващо напрежение.

Ершов обмисляше плана за нелегалната дейност, която ще обхваща цяла лагерна Германия, техниката за връзка между нелегалните организации, запомняше имената на трудовите и концентрационните лагери, на железопътните гари. Мислеше за създаване на шифър, мислеше как с помощта на лагерните канцеларисти да включва в списъците за прехвърляне организатори, които да се местят от лагер в лагер.

А в душата му живееше мечта! Работата на хилядите нелегални агитатори, на героите вредители щеше да подготви завземането на лагерите с въоръжената сила на въстаналите! Въстаналите лагерници трябваше да завладеят зенитната артилерия, отбраняваща лагерните обекти, и да я превърнат в противотанково и противопехотно оръжие. Трябваше да се намерят зенитчици и да подготвят разчети за оръдията, завзети от щурмовите групи.

Майор Ершов познаваше лагерния живот, виждаше силата на подкупа, на страха, стремежа да си натъпчеш стомаха, виждаше как много хора сменяха честните си гимнастърки с власовски сини шинели с пагони.

Той виждаше угнетеността, угодничеството, вероломството и покорството; виждаше ужаса пред ужаса, виждаше как хората примираха пред страшните офицери от зихерхайтсдинст^[1].

И въпреки това в мислите на окъсания пленен майор нямаше фантазьорство. В мрачното време на стремителното германско настъпление на Източния фронт той поддържаше другарите си с весели, дръзки думи, убеждаваше подпухващите от глад да се борят за здравето си. И у него живееше неугасимо, весело, неизтребимо презрение към насилието.

Хората чувстваха веселата топлина, която изльчваше Ершов — такава простишка, нужна на всички топлина изльчва руска зидана печка, в която горят брезови цепеници.

Сигурно тази добра топлина, а не само силата на ума и силата на безстрашието помогнаха на майор Ершов да стане водач на съветските пленени командири.

Ершов отдавна бе разбрал, че Михаил Сидорович е първият човек, пред когото ще разкрие мислите си. Той лежеше на нара с отворени очи, гледаше грапавия дълчен таван, сякаш лежеше в ковчег и гледаше капака, а сърцето му биеше.

Тук, в лагера, той както никога през трийсет и трите години на живота си усещаше своята сила.

Животът му преди войната не беше добър. Баща му, селянин от Воронежка губерния, бе разкулачен през трийсет и седма година. По това време Ершов беше в казармата.

Ершов не прекъсна връзките с баща си. Не го приеха в Академията, макар че издържа приемните изпити с отличен. С доста усилия успя да завърши военното училище. Получи назначение в един районен военен отдел. Баща му, административно заселен, тогава живееше със семейството на Северен Урал. Ершов си взе отпуск и замина при баща си. От Свердловск пътува двеста километра с теснолинейката. От двете страни на пътя се точеха гори и блата, камари дървен материал, лагерна бодлива тел, бараки и землянки, като отровни гъби с високи пънчета се издигаха караулни кули. На два пъти спираха влака — конвойна стража търсеше някакъв избягал затворник. През нощта влакът стоя на една малка гаричка, очакваше насрещен влак, и Ершов не спа, слуша лая на чекистките служебни кучета, свирките на часовите — близо до гарата се намираше голям лагер.

Ершов стигна до последната гара на теснолинейката на третия ден и макар че на яката му имаше лейтенантски „ромбове“, а документите и разрешителното му бяха изрядни, при проверките все очакваше, че ще му кажат: „Я си вземай мешката“ — и ще го отведат в лагера. Изглежда, дори въздухът по тези места беше някак затворнически.

После пътува седемдесет километра в каросерията на попътен камион, пътят бе прокаран през блатата. Камионът беше на совхоза на име ОГПУ, където работеше бащата на Ершов. В каросерията беше тясно: караха въдворени заселници-работници, прехвърляха ги на сечището. Ершов опитваше да ги поразпита, но те отговаряха едносично, очевидно се страхуваха от военната му униформа.

Привечер камионът пристигна в селцето, сгущило се между гората и едно блато. Той запомни залеза, тих и кротък сред лагерното северно блато. На вечерната светлина къщите изглеждаха съвършено черни, като оваляни в катран.

Влезе в землянката, заедно с него влезе вечерната светлина, а го посрещнаха влага, задуха, миризма на бедняшка храна, на дрехи и постеля, димна топлина...

От този мрак се появи баща му — мършаво лице, прекрасни очи, поразили Ершов с неизразимото си чувство.

Старите, слаби, груби ръце обгърнаха врата на сина и в това трескаво движение на измъчените старчески ръце, обхванали врата на младия командир, беше изразена плаха жалба и такава болка, такава доверчива молба за защита, че Ершов можеше да отговори на всичко това само по един начин — той заплака.

После постояха над трите гроба — майка му се споминала още първата зима, по-голямата му сестра Анюта — през втората, Маруся — през третата.

Гробищата в лагерния край се бяха слели със селото, един и същи мъх растеше до стените на къщите и по скатовете на землянките, по гробищните могилки и по блатните ботруни. Така и ще останат майка му и сестрите под това небе — и през зимата, когато студът вледенява влагата, и през есента, когато гробищната пръст набъбва от настъпващата към нея тъмна блатна каша.

Бащата стоеше до смълчания син, и той мълчеше, после вдигна очи, погледна сина си и разпери ръце: „Простете ми, и мъртви, и живи, не можах да опазя хората, които обичах“.

През нощта бащата заразказва поред. Говореше спокойно, тихо. Онова, което разказваше, можеше да се изрече само спокойно, с вопли и сълзи не можеш го изрази.

На сандъка, покрит с вестник, бяха донесените от сина продукти, имаше и половин литър водка. Старецът говореше, а синът седеше до него и слушаше.

Бащата разказваше за глада, за умрелите познати от село, за полуделите старци, за децата — телцата им станали по-леки от балалайка, по-леки от пиле. Разказваше как над селото денонощно ехтял гладен вой, разказваше за закованите къщи с ослепели прозорци.

Той разказваше на сина си за петдесетдневното зимно пътуване в конски вагон с пробит покрив, за умрелите, дълги дни и нощи пътували в ешелона заедно с живите. Разказваше как административно заселените вървели пеша и жените носели децата на ръце. Изминалата този пеши път и болната майка на Ершов, пламнала от температура, с помътен разум. Разказа как ги завели в една гора, било посред зима, а нямало нито землянка, нито колиба, и как започнали там новия си живот — запалили огньове, струпали постели от елови клони, разтопили в котлета сняг, как погребвали умрелите...

— Такава е волята Сталинова — каза бащата и в думите му нямаше нито гняв, нито обида — така простодушните хора говорят за могъща, непоколебима съдба.

Ершов се върна от отпуск и написа заявление до Калинин, помоли за висша, немислима милост — да простят на невинния, да разрешат на стареца да се прибере при сина си. Но писмото му още не беше стигнало до Москва, когато извикаха Ершов при началството, постъпило заявление-донос за пътуването му до Урал.

Уволниха Ершов от армията. Той започна работа на един строеж, бе решил да припечели нещо и да замине при баща си. Но скоро дойде писъмце от Урал — съобщаваха за смъртта на баща му.

На втория ден от започването на войната запасният лейтенант Ершов беше призован.

В боя край Рославл той смени убития командир на полка, събра бягащите, атакува противника, върна си речната переправа, осигури отстъплението на тежките оръдия от резерва на Главното командване.

Колкото повече растеше тежестта върху плещите му, толкова повече заякваха плещите. Той самият не си знаеше силата. Излезе, че покорството не е присъщо на натурата му. Колкото по-огромно беше насилието, толкова по-стръвно, по-разпалено ставаше желанието му да се бие.

Понякога се питаше: защо толкова мрази власовците? Власовските възвания съдържаха същото, което бе разказвал баща му. Тъкмо той знаеше, че то е истина. Ала знаеше също, че тази истина, изричана от германците и от власовците, е лъжа.

Чувстваше, беше му ясно, че като се бори срещу германците, той се бори за свободен руски живот, че победата над Хитлер ще се

превърне в победа и над онези лагери на смъртта, в които бяха загинали майка му, сестрите му, баща му.

Ершов изпитваше горчиво и приятно чувство — тук, където анкетните данни не действаха, той беше сила, хората го следваха. Тук не бяха важни нито високите звания, нито ордените, нито специалната част, нито Първи отдел, нито управление „Кадри“, нито атестационните комисии, нито обаждането от районния комитет, нито мнението на заместник-командира по политическата част.

Веднъж Мостовской му каза:

— Още отдавна Хайнрих Хайн е забелязал: „Всички сме голи под облеклото си“... ала един, сваляйки мундира, разголва анемично, жалко тяло, а тесните дрехи развалият други, но хвърлят ли ги те, виждаш — ето къде е истинската сила!

Онова, за което Ершов бе мечтал, днес се превърна в работа и той мислеше за тази работа по нов начин: кого да посвети, кого да привлече, прехвърляше наум, преценяваше хубавото, преценяваше лошото, което знаеше за хората.

Кой ще влезе в нелегалния щаб? Пет имена се подредиха в ума му. Дребни житейски слабости, чудатости — той видя всичко наново, незначителното придобиващо тежест.

Гудз има генералски авторитет, но е безволев, дори страхлив, май няма образование, става за работа, ако до него има умен заместник, щаб, той очаква от командирите да му правят услуги, да му осигуряват прехраната и приема услугите им като нещо естествено, без благодарности. Май по-често си припомня своя готвач, отколкото жена си и дъщерите. Често говори за ловджилък — за патици, гъски, за службата си на Кавказ си спомня покрай лова — покрай дивите прасета и сърните. Изглежда, здравата си е пийвал. Хвалиръцко. Често говори за боевете през 1941 година; всички наоколо не били прави, и съседът отляво, и съседът отдясно, а генерал Гудз бил винаги прав. Никога не обвинява за несполучките висшето военно началство. В житейските работи и отношения е опитен, изкусен като школуван писар. Изобщо, да питаха Ершов, той не би поверил на генерал Гудз полк, камо ли корпус.

Бригадният комисар Осипов е умен. Току подхвърли нещо присмехулно, например как смятахме да воюваме с малки загуби на чужда територия, па те мерне със светъл поглед. А след час да не го

познаеш — с каменна физиономия смъмря разколебалия се човек, чете му нотация. А на другия ден пак помръдне ноздри и профъфли:

— Да, другари, ние летим най-високо от всички, най-далеко от всички — ей го, че кацнахме.

За военното поражение през първите месеци на войната говори умно, ала без страдание, безпощадно като шахматист.

С хората разговаря свободно, леко, но с пресилена, неистинска и уж другарска простота. Истински го интересуват разговорите с Котиков.

С какво този Котиков е интересен на бригадния комисар?

Осипов има огромен опит. Познава хората. Този опит е много нужен, в нелегалния щаб няма как да минат без Осипов. Обаче опитът му може не само да помогне, може и да навреди.

Понякога Осипов разказващие смешни истории за прочути военни, наричаше ги Съма Будьони, Андрюша Ерьоменко.

Веднъж каза на Ершов:

— Тухачевски, Егоров, Блюхер са виновни колкото аз и ти.

А Кирилов разказа на Ершов как през трийсет и седма Осипов бил заместник-началник на Академията и безпощадно разобличавал десетки хора, обявявал ги за врагове на народа.

Страх го е от болести, все се опипва, плези език и със събрани очи се взира дали не е обложен. А пък се вижда, че не го е страх от смъртта.

Полковник Златокрилец е мрачен, простодушен, бил е командир на боен полк. Смята, че висшето началство е виновно за отстъплението през 1941 година. Всички чувстват неговата боева командирска и войнишка сила. Физически е як. И гласът му е силен, само с такъв глас можеш да спираш бягащите, да ги вдигаш в атака. Много псува.

Не обича да обяснява — заповядва. Добър другар е. Готов е да отлее чорба от канчето си на кой да е войник. Но е прекалено груб.

Хората винаги чувстват волята му. На работата е старши, викнели, никой не смее да не го послуша.

Не можеш да го измамиш, нищо не пропуска. С него може да се върши работа. Но е прекалено груб!

Кирилов — умен е, но е някак отпуснат. Забелязва всяка дреболия, а гледа на всичко с уморени, полу затворени очи...

Равнодушен е, не обича хората, но им прощава слабостите и подлостите. Не го е страх от смъртта, а понякога тя дори го привлича.

За отстъплението говори май най-умно от всички командири. Безпартиен е и веднъж каза:

— Не вярвам, че комунистите могат да направят хората добри. Такъв случай не е имало в историята.

Уж е безразличен към всичко, а онай нощ плачеше на нара, Ершов го попита, а той дълго мълча, после тихо каза: „За Русия ми е мъчно“. Но е някак кекав, мекушав. Веднъж каза: „Ох, зажаднял съм за музика“. А вчера с някаква смахната усмивчица каза: „Ершов, слушайте, ще ви издекламирам едни стихчета“. Стиховете не харесаха на Ершов, но той ги запомни, те натрапливо се връщаха в главата му.

*Мой другарю, пронизан във боя, ти
не простенвай за помощ с тъга.
По-добре своите длани над твоята
кръв димяща да стопля сега.
И от страх не плачи като галеник —
не раненси, а само убит.
По-добре да сваля твоите валенки,
че ме чака пак бой страховит. **

Дали не ги е написал той?

Не, Кирилов не е подходящ за щаба. Къде ще ти води той хората, като самият еднак се влачи.

Обаче Мостовской! Хем е образован, да му се чудиш просто, хем и волята му е желязна. Разправяха, че на разпитите се държал като кремък. Но ето кое е странно — Ершов не намира нито един идеален човек. Тия дни упрекна Мостовской:

— Михаил Сидорович, защо все приказвате с разни отрепки, с тоя откачен Иконников-Морж и с тоя емигрант, едноокия подлец?

Мостовской се позасмя:

— Мислите ли, че това ще подейства зле на възгледите ми, а, че ще стана евангелист или дори меншевик?

— Абе, знам ли ги — каза Ершов. — Разравяш ли лайното, то мирише. Тоя Морж е лежал в нашите лагери. Сега германците го

влачат по разпити. И себе си ще продаде, и вас, и хората, които са ви по-близки...

Тъй че изводът беше следният — няма идеални хора за работа в нелегалност. Трябва да се премерват силите и слабостите на всекиго. Това не е трудно. Но само според основата на човека може да се реши годен ли е, или не. А основата не може да се измери. Основата може да се отгатне, да се почувства. Затова той започна от Мостовской.

---

[1] Служба за сигурност (нем.). — Б.пр. ↑

[1] Ион Деген, „Стихи из планшета гвардии лейтенанта Иона Дегена“. — Б.пр. ↑

Генерал-майор Гудз приближи до Мостовской, тежко запъхтян. Тътреше нозе, пъшкаше, издул долната си устна, кафявите гънки на кожата мърдаха по бузите и по врата му — тези движения, жестове, звуци той бе запазил от някогашната си грамадна дебелина и при сегашната му немощ всичко това изглеждаше странно.

— Скъпи друже — каза той на Мостовской, — ако аз, вчерашният хлапак, взема да ви правя забележки, то е все едно майор да поучава генерал-полковник. Направо ви казвам: не е хубаво, дето с тоя Ершов правите всенародно братство — той не е съвсем ясен човек. Няма военни познания. Умът му е лейтенантски, а пък ламти за командирските пагони, иска да поучава полковници. По-внимателно с него.

— Глупости дрънкате, Ваше Превъзходителство — каза Мостовской.

— Да бе, да бе, глупости — изпъшка Гудз. — То се знае, глупости. Докладваха ми — вчера в общата барака дванайсет души са се записали в тая курвенска освободителна руска армия. А ако пресметнем колко от тях са кулашки чеда? Казвам ви не само личното си мнение, упълномощен съм и от други хора, които имат политически опит.

— Да не би Осипов? — попита Мостовской.

— И от него да е. Вие сте човек на теорията, затова не схващате какъв боклук има тута.

— Странно ми звучат вашите думи — каза Мостовской. — Започвам да си мисля, че от хората тук нищо не остава, само бдителност. Кой да предположи!

Гудз се вслуша в бронхита, който скърцаше и бълбукаше в гърдите му, и страшно покрусен произнесе:

— Не, няма да видя аз свободата, няма.

Загледан след него, Мостовской с все сила се плесна по коляното — внезапно проумя защо при обиска го бе обзело тревожно и

мъчително чувство — бяха изчезнали листовете, дадени му от Иконников.

Какво ли е писал там тоя тип? Може Ершов да излезе прав — жалкият Иконников да е станал участник в провокация, да му е пробутал нарочно тези листове? Какви ли ги е насьчинил там?

Отиде при нара на Иконников. Но Иконников го нямаше, съседите му не знаеха къде се е дянал. И всичко това — изчезването на листовете, празният нар на Иконников — внезапно му изясни, че се е държал неправилно, като се бе разбъбрил надълго и нашироко с чалнатия боготърсач.

С Чернцов бе спорил, но, разбира се, не биваше и да спори, имаше ли смисъл. Нали Чернцов бе видял как чалнатият предаде на Мостовской листовете — ето ви и доносник, и свидетел.

Тъкмо се оказа, че животът му е нужен за делото, за борбата, и може безсмислено да го загуби.

„Стар глупако, събра се с отрепки и се провали в деня, когато трябва да вършиш работа, революционна работа“ — мислеше си той и все повече го изпълваше горчива тревога.

Във вашраума срещна Осипов: на мъждивата светлина от слабичката крушка бригадният комисар пареше партенките си над тенекиената мивка.

— Добре, че ви срещнах — каза Мостовской. — Трябва да поговоря с вас.

Осипов кимна, озърна се, избърса мокрите си ръце в панталона. Приседнаха на циментираната издатина на стената.

— Така и предполагах, това момче, дето не го сеят, там никне — каза Осипов, когато Мостовской му заговори за Ершов.

Той погали ръката на Мостовской с влажната си длан.

— Другарю Мостовской — каза, — възхищавам се на вашата решителност. Вие сте болневик от ленинската кохорта, за вас възраст не съществува. Примерът ви ще подкрепя всички ни.

Заговори по-тихо:

— Другарю Мостовской, нашата бойна организация вече е създадена, бяхме решили известно време да не ви казваме, искахме да ви опазим жив, но явно за съратниците на Ленин възраст не съществува. Ще ви кажа направо: не можем да се доверяваме на Ершов. Както се казва, обективните му данни никак не ги бива:

кулашко синче, озлобено от репресиите. Но ние сме реалисти. Засега не можем да минем без него. Спечелил си е евтина популярност. Налага се да се съобразяваме с това. Вие знаете по-добре от мен как партията на някои етапи е съумява да използва подобни хора. Но трябва да чуете мнението ни за него: смятаме да го използваме само временно.

— Другарю Осипов, Ершов ще се бори докрай, не се съмнявам в това.

Чуваха се ударите на капките по циментовия под.

— Вижте какво, другарю Мостовской — бавно продума Осипов. — Ние нямаме тайни от вас. Тук се намира прехвърлен от Москва другар. Мога да ви кажа кой е — Котиков. И неговото мнение за Ершов е същото, не само аз мисля така. За всички нас, комунистите, неговите указания са закон — така е наредила партията, така е наредил Stalin за извънредните условия, в които се намираме. Но ние ще работим с този ваш кръщелник, законодателя на мислите, решили сме и ще работим. Важно е само едно: да бъдем реалисти, диалектици. Ние ли да ви учим.

Мостовской не отговори. Осипов го прегърна и три пъти го целуна по устните. В очите му заблестяха сълзи.

— Целувам ви като роден баща — каза той. — А ми се иска да ви прекръстя, както мама ме прекръстваше като малък.

И Михаил Сидорович почувства как непоносимото, мъчително усещане за сложността на живота го напуска. Отново, както на младини, светът му се видя ясен и прост, раздели се на свои и чужди.

През нощта в специалната барака дойдоха есесовци и отведоха шест души. Сред тях беше Михаил Сидорович Мостовской.

КНИГА ВТОРА

1

Когато хората от тила виждат как воинските ешелони се придвижват към фронта, обзema ги радостен трепет — струва им се, че именно тези оръдия, тези наскоро боядисани танкове са предназначени за главното, заветното, което веднага ще ускори щастливия край на войната.

Хората, изваждани от резерва и товарени в ешелоните, изпитват едно особено душевно напрежение. Във въображението на младите командири на взводове се мяркат заповеди на Сталин в пликове с восьчни печати... Разбира се, по-опитните люде не си въобразяват нищо подобно, те си пият врялата водица, очукват о масата или о подметките на ботушите си сущената рибка, обсъждат личния живот на майора, перспективите за стокообмен на близкия железопътен възел. Опитните люде вече са виждали как се прави всичко: частта се разтоварва на прифронтовата ивица, на някоя забутана, известна само на германските пикировачи гара, и след първата бомбардировка новаците позагубват празничното си настроение... На хората, подпухвали от спане по пътя, не им се разрешава да полегнат дори час, преходът продължава дни и нощи, няма време вода да пийнеш, да хапнеш, слепоочията ти тупкат от непрестанния рев на прегретите мотори, ръцете вече нямат сили да държат лостовете за управление. А командирът се е начел на шифровани телеграми, наслушал се е на крясьци и псувни по радиопредавателя — командването иска по-скоро да запуши някаква дупка и никой не се интересува какви показатели има новата част в учебните стрелби. „Давай, давай, давай“. Само тази дума изпълва ушите на командира на частта и той дава, не се бави — пришпорва ги с все сили. И се случва направо от движение, без да е разузната местността, частта да влиза в бой — нечий уморен и нервен глас казва: „Незабавно контраатакувайте, ей покрай тия височинки, тука сме се оголили, а ония напират, всичко ще иде по дяволите“.

В главите на механиците водачи, на радистите, на мерачите тракането и грохотът на безкрайните денонощия пътуване са се

смесили с воя на германските въздушни пилета, с пукота на избухващите мини.

Именно тук става особено разбирамо безумието на войната — минал е само час иeto го огромния труд: пушат обгорелите, разбити камиони с разпердущинените оръдия, с разкъсаните гъсеници.

Къде са месеците безсънно учение, къде е усърдието, търпеливият труд на стоманолеяри, електротехници?

И за да скрие необмислената припряност, с която е била хвърлена в боя пристигналата от резерва част, за да скрие нейната почти безполезна гибел, старшият началник изпраща горе стандартен доклад: „Действията на включената от движение резервна част спряха за известно време придвижването на противника и позволиха да прегрупирам поверените ми войски“.

А ако не бе крещял „давай, давай“, ако бе дал възможност да се разузнае местността, да не се настъпва по минирано поле, танковете не че щяха да извършат нещо решаващо, но щяха да се бият някое време и да причинят неприятности и големи неудобства на германците.

Танковият корпус на Новиков се придвижваше към фронта.

Неопитните, наивни танкистчета си мислеха, че именно на тях предстои да участват в решаващата битка. Виделите и пати или фронтоваци се подсмиваха, шегуваха се с тях — командирът на първа бригада Макаров и най-добрият в корпуса командир на танков батальон Фатов добре знаеха как става тая работа, бяха виждали неведнъж.

Скептиците и пессимистите са хора реалисти, хора с горчив опит, чието разбиране за войната е придобито с кръв и страдание. В това се състои превъзходството им над голобрадите хлапаци. Но хората с горчивия опит сгрешиха. На танковете на полковник Новиков предстоеше да участват в боевые, които определиха и съдбата на войната, и следвоенния живот на стотици милиони хора.

На Новиков бе заповядано, щом пристигне в Куйбишев, да се свърже с представителя на Генералния щаб, генерал-лейтенант Рютин, да осветли редица въпроси, интересуващи Ставката.

Новиков мислеше, че ще го посрещнат на гарата, но комендантът й, един майор с някак див, блуждаещ и същевременно абсолютно сънен поглед, каза, че никой не е питал за Новиков. Не можа да се обади на генерала от гарата, телефонният му номер бе толкова засекретен, че бе невъзможно да се използва.

Новиков тръгна пеша за щаба на окръга.

На гаровия площад усети онази боязън, която изпитват командирите на строеви части, внезапно озовали се в необичайна градска обстановка. Усещането, че е централна фигура в живота, рухна — тук нямаше нито телефонист, който да ти подава слушалката, нито шофьор, който се втурва да пали колата.

По неравно павираната улица тичаха хора, устремени към образуващата се пред разпределителя опашка: „Кой е последен?... След вас съм...“

Човек би помислил, че за тези подрънквачи с бидончета хора няма нищо по-важно от опашката пред олющената врата на бакалницата. Новиков най-големият беше яд на военните по улицата, почти всеки носеше куфарче, пакетче. „Да ги събереш всичките тия кучи синове, па в ешелона и на фронта“ — помисли си той.

Нима ще я види днес? Крачеше по улицата и мислеше за нея. Женя, ало!

Срещата с генерал Рютин в кабинета на командащия окръга беше кратка. Разговорът едва бе започнал, когато извикаха генерала на телефона от Генералния щаб — нареджаха му спешно да излети за Москва.

Рютин се извини на Новиков и набра номер по градския телефон.

— Маша, всичко се промени. „Дъгласът“ излиза на разсъмване, така предай на Ана Аристарховна. Няма да успеем да вземем картофите, чувалите са в совхоза... — Бледото му лице гнусливо и

страдалчески се смръщи и очевидно прекъсвайки потока думи, напиращ по жицата, той каза: — Е, какво сега, искаш да докладвам на Ставката, че заради едно недоушито дамско палто не мога да излетя ли?

Генералът затвори телефона и каза на Новиков:

— Другарю полковник, смятате ли, че ходовата част на машината удовлетворява изискванията, които предявихме към конструкторите?

Този разговор нервираше Новиков. През месеците, прекарани в корпуса, той се бе научил точно да определя хората, по-точно деловата им стойност. Мигновено и безпогрешно преценяваше силата на пълномощниците, на ръководителите на комисии, на представителите, инспекторите и инструкторите, които пристигаха в корпуса му.

Знаеше значението на тихите думи: „Другарят Маленков поръча да ви кажа...“ — и знаеше, че има хора с ордени и генералски пагони, красноречиви и шумни, но безсилни да се снабдят с тон машинно масло, да назначат домакин и да уволнят писар.

Рютин не се намираше на главния етаж на държавната грамада. Той работеше за статистиката, за престижа, за общото лустро и докато разговаряше с него, Новиков взе да поглежда часовника си.

Генералът затвори големия бележник.

— За съжаление, другарю полковник, време е да вървя, на разсъмване излитам за Генералния щаб. Не знам вече в Москва ли да ви викам...

— Да, другарю генерал-лейтенант, може и в Москва заедно с танковете, които командвам — хладно произнесе Новиков.

Сбогуваха се. Рютин помоли Новиков да предаде поздрави на генерал Неудобнов, с когото някога служили заедно. Новиков тръгна по зелената пътека през обширния кабинет и чу как Рютин каза по телефона:

— Свържете ме с началника на совхоз номер едно.

„Спасява си картофките“ — помисли си Новиков.

Тръгна да търси Евгения Николаевна. В една задушна лятна нощ той бе дошъл в сталинградския ѝ дом, бе дошъл от степта, обвита от пушека и прахоляка на отстъплението. И ето че крачеше към дома ѝ и сякаш пропаст делеше онзи и този човек, а той беше пак такъв — онзи, същият.

„Ще бъдеш моя — помисли си. — Ще бъдеш моя“.

3

Беше старинна двуетажна къща — от онези, живеещите извън сезоните дебелостенни, упорити къщи, които лете запазват прохладната си влага, а в есенните студове не се разделят със задушната и прашна топлина.

Той позвъни и от отворената врата го облъхна задуха, и в коридора, задръстен с продълнени кошници и сандъци, видя Евгения Николаевна. Видя нея — нито бялата забрадка на косата ѝ, нито черната рокля, нито очите и лицето ѝ, нито ръцете и раменете, само нея... Видя я сякаш не с очите, а с невиждащото си сърце. А тя охна и леко отскочи, както прави човек, слисан от изненада.

Той поздрави и тя отговори нещо.

Пристипи към нея със затворени очи, чувствуващ едновременно безкрайно щастлив и готов ей тук, веднага да умре, и топлината ѝ го погали.

И за да изпита чувството, което преди не бе познавал — щастието, не му бе нужно нито зрение, нито мисли, нито дума, така се оказа.

Тя го попита нещо, той отговори и я последва по тъмния коридор, стиснал ръката ѝ като дете, уплашено да не се озове само сред тълпа.

„Много широк коридор — помисли си. — Оттук може да мине цял танк“.

Влязоха в стая с прозорец към калкана на съседната къща.

До стените имаше два кревата — единият с омачкана, плоска възглавница, застлан със сиво одеяло, другият с бяла дантелена кувертура, с разбухнати възглавнички. Над белия креват бяха накачени картички с новогодишни и велиденски красавци в смокинги, с пиленца, изскачащи от яйчени черупки.

В ъгъла на масата, отрупана с рула кадастрон, имаше крайшник хляб, завехнала половина глава лук, шише олио.

— Женя... — каза той.

Погледът ѝ, обикновено присмехулен, внимателен, сега беше особен, странен. Тя каза:

— Сигурно сте гладен, идвate от път?

Изглежда, искаше да разрушчи, да строши новото, което вече се бе родило и вече не можеше да се строи. Той бе станал някак различен, не какъвто беше, този човек, получил власт над стотици хора, над мрачни военни машини, но с нажалени очи на нещастно момче. И това несъответствие я объркваше, искаше ѝ се да изпитва към него снизходително чувство, дори съжаление, и да не мисли за силата му. Нейното щастие беше свободата.

Внезапно той каза:

— Ама какво толкова, не е ли ясно! — И отново престана да чува своите и нейните думи. И отново в душата му се роди усещането за щастие и свързаното с него чувство — ако ще, ей сега да умре. Тя го прегърна и косите ѝ като топла вода докоснаха челото му, бузите, в полумрака на тези тъмни, разпилени коси той видя очите ѝ.

Шепотът ѝ заглуши войната, желязнато скриптене на танковете...

Вечерта пиxa вряла вода, ядоха хляб и Женя каза:

— Отвикнал е началникът от черен хляб.

Тя донесе извадената вън на перваза тенджера с елдена каша — едрите, заледени зърна на елдата бяха станали виолетови и сини. По тях беше избила студена пот.

— Като люляк — каза Женя.

Новиков опита от люляка и си помисли: „Ужасно!“

— Отвикнал е началникът — повтори тя и той си помисли: „Добре, че не послушах Гетманов и не донесох продукти“.

И каза:

— Когато започна войната, бях край Брест в един авиационен полк. Летците се втурнаха към летището и аз чух как някаква полякиня извика: „Какъв е този?“, а едно малко поляче ѝ отговори: „Това е руски жолнеж^[1]“ — и аз някак особено почувствах: руснак, аз съм руснак... Нали разбираш, цял живот знам, че не съм турчин, а тогава душата ми запя: руснак съм, руснак. Да си кажем истината, другояче ни възпитаваха преди войната... Днес, именно днес е най-хубавият ми ден — ето, гледам те и пак, както тогава — руска мъка, руско щастие... Ей това е, това исках да ти кажа... — И попита: — На какво се усмихваш?

Мярна ѝ се разчорлената глава на Кримов. Боже, нима навеки се раздели с него? Именно в тези щастливи минути вечната раздяла с него ѝ се стори непоносима.

За миг изпита чувството, че ей сега ще съедини днешния ден, думите на днешния човек, който я бе целувал, с онова отминало време, внезапно ще проумее тайното течение на живота си и ще види нещо, което не може да се види — дълбините на собственото си сърце, онези, в които се решава съдбата ѝ.

— Тази стая — каза Женя — е на една германка, тя ме приюти. Това е нейното ангелско бяло креватче. В живота си не бях виждала по-безобиден, по-безпомощен човек... Странно, нали, точно когато се бием срещу германците, аз съм сигурна — тя е най-добрият човек в този град. Странно е, нали?

— Тя скоро ли ще си дойде? — попита той.

— Не, войната с нея свърши, пратиха я на заточение.

— Е, слава Богу — каза Новиков.

Дошя ѝ се да му каже колко ѝ е мъчно за Кримов, когото тя изостави, че няма кой да му пише, че той няма към кого да се стреми, че му е останала само мъката, безнадеждната мъка, самотата.

Към това се примесваше и желанието да разкаже за Лимонов, за Шаргородски, за всичко ново, любопитно, неразбирамо, свързано с тези хора. Дошя ѝ се да разкаже също как в детството ѝ Жени Хенриховна бе записвала смешните думи, които произнасяха малките Шапошникови, и че тетрадките с тези бележки са на масата, той може да ги прочете. Дошя ѝ се да разкаже историята с регистрирането, за началника на паспортната служба. Но още не изпитваше такова доверие към него, стесняващо се. Дали ще го интересуват нейните истории?

И колко странно... Тя сякаш отново изживяваше скъсването си с Кримов. Дълбоко в душата ѝ винаги бе живяло чувството, че миналото може да се поправи, да се върне. Това я бе успокоявало. И сега, когато усети грабналата я сила, изпита и мъчителна тревога — нима това е завинаги, нима е непоправимо? Клетият, клетият Николай Григориевич. С какво е заслужил толкова страдания?

— Какво ли ще означава това? — каза тя.

— Евгения Николаевна Новикова — отговори той.

Тя се разсмя, вгледа се в лицето му.

— Чужд, напълно чужд. Всъщност кой си ти?

— Не знам. Виж, ти си Евгения Николаевна Новикова.

Тя вече не беше над живота. Наливаше в чашата му вряла вода, попита го:

— Още хляб?

Неочаквано тя изрече:

— Ако с Кримов се случи нещо, ако го осакатят или хвърлят в затвора, ще се върна при него. Имай го предвид.

— Че за какво ще го хвърлят в затвора? — мрачно попита той.

— Знам ли за какво, нали е стар коминтерновец, Троцки го познавал, прочел една негова статия и казал: „Мраморно!“

— Само посмей да се върнеш, ще те изпъди.

— Не се тревожи, това вече си е моя работа.

Той й каза, че след войната ще стане стопанка на голяма къща, къщата ще бъде красива и с градина.

Нима това е завинаги, за цял живот?

Кой знае защо тя искаше Новиков да е съвсем наясно, че Кримов е умен, талантлив, че е привързана към Кримов, какво ти привързана — обича го. Не искаше да я ревнува от Кримов, но без сама да го разбира, правеше всичко, за да предизвика ревността му. Ала именно на него, единствено на него каза това, което Кримов никога бе споделил единствено с нея — за думите на Троцки. „Ако навремето и друг знаеше за този случай, Кримов едва ли щеше да оцелее през 1937 година“. Чувството й към Новиков изискваше висше доверие и тя му повери съдбата на человека, на когото бе причинила мъка.

Главата й беше пълна с мисли, тя мислеше за бъдещето, за днешния ден, за миналото, замираше, радваше се, срамуваше се, тревожеше се, тъгуваше, ужасяваше се. Свързваше майка си, сестрите, племенниците, Вера, десетки хора с промяната в живота си. Как Новиков би разговарял с Лимонов, как би слушал разговори за поезия и живопис. Той не се срамува, макар че не познава Шагал и Матис... Силен, силен, силен. И тя се подчини. Ето, войната ще свърши. Възможно ли е, възможно ли е никога вече да не види Николай? Боже, Боже, какво направи. Не бива да мисли за това сега. Нали не се знае какво ще стане тепърва, как ще потръгнат нещата.

— Именно сега разбрах: аз изобщо не те познавам. Не се шегувам: чужд си за мен. Къща, градина — за какво са ми? Ти

сериозно ли го каза?

— Ако искаш, след войната ще се демобилизирам и ще стана десетник на някой строеж, нейде към Източен Сибир. Ще живеем в семейна барака.

Говореше искрено, не се шегуваше.

— Защо пък непременно в семейна?

— Абсолютно задължително.

— Но ти си полудял. Защо ми е? — И си помисли: „Коленка“.

— Как защо? — уплашено попита той.

А той не мислеше нито за бъдещето, нито за миналото. Беше щастлив. Дори не го плашеше мисълта, че след няколко минути ще се разделят. Седеше до нея, гледаше я... Евгения Николаевна Новикова... Беше щастлив. Не беше важно дали е умна, красива, млада. Наистина я обичаше. Отначало не смееше да мечтае тя да му стане жена. После дълги години мечта за това. Но и днес също тъй смирено и плахо издебваше усмивката ѝ, попиваше всяка присмехулна дума. Ала виждаше — появило се е нещо ново.

Тя наблюдаваше как той се приготвя за път, после каза:

— Дойде време да се върнеш при роптаещата дружина, а мен да хвърлиш в прииждащата вълна.

Когато се сбогуваха, Новиков разбра, че тя не е чак толкова силна жена и че жената винаги си е жена, дори Бог да я е надарил с ясен и присмехулен ум.

— Толкова неща исках да ти кажа и нищо не казах — промълви тя.

Но не беше така — важното, което решава човешката съдба, започна да се определя при срещата им. Той наистина я обичаше.

---

[1] Войник (пол.). — Б.пр. ↑

Новиков крачеше към гарата.

… Женя, нейният смутен шепот, босите ѝ нозе, гальовният шепот, сълзите ѝ в минутите на раздялата, властта ѝ над него, нейната бедност и чистота, ароматът на косата ѝ, милата ѝ свежест, топлината на тялото ѝ, неговата плахост, когато осъзна работническо-войнишката си простота, и гордостта му, че е от прост работническо-селски произход.

Новиков тръгна по железопътните релси и една остра игла — страхът на войника на път, дали ешелонът му не е заминал — прониза пламналия, смътен облак на мислите му.

Още отдалече видя платформите, ъгловатите танкове с металните мускули, издули брезентовите платнища, часовите с черните шлемове, щабния вагон с прозорците с белите перденца.

Мина покрай изопналия се часови и се качи във вагона.

Адютантът Вершков, обиден задето Новиков не го бе взел в Куйбишев, мълчаливо сложи на масичката шифрована телеграма от Ставката: да поемат за Саратов, а по-нататък — по астраханска линия.

В купето влезе генерал Неудобнов и загледан не в лицето на Новиков, а в телеграмата в ръцете му, каза:

— Потвърдиха маршрута.

— Да, Михаил Петрович — каза Новиков, — не маршрута, потвърдиха съдбата ни: Сталинград — и добави: — Имате много поздрави от генерал-лейтенант Рютин.

— А-а-а — каза Неудобнов и не се разбра за какво се отнася това безразлично „а-а-а“ — за генералските поздрави или за тяхната сталинградска съдба.

Странен човек беше, Новиков изпитваше някаква боязнь пред него: каквото и да се случеше по пътя — забавяне поради настъпен влак, неизправност на букса в някой от вагоните, неполучено направление за движението на ешелона от пътния диспечер, Неудобнов се оживяваше, казваше:

— Името, името му запишете, съзнателно вреди, трябва да го тикнем в затвора тоя мерзавец.

Дълбоко в душата си Новиков беше равнодушен, не изпитваше омраза към хората, наричани врагове на народа, кулашки помагачи, кулаци. Никога не го спохождаше желание да тикне някого в затвора, да прати някого на трибунал, да разобличи някого на събрание. Ала самият той смяташе, че това добродушно равнодушие произлиза от ниската му политическа съзнателност.

А Неудобнов — Новиков виждаше това, — щом погледнеше някого, веднага и преди всичко проявяващо бдителност, мнително си мислеше: „Ох, друже мили, дали не си враг?“ Снощи разказа на Новиков и Гетманов за вредителите архитекти, които се опитвали да превърнат главните московски булеварди в площадки за кацане на вражеската авиация.

— Мисля, че това е глупост — каза Новиков, — издава военна неграмотност.

Сега Неудобнов заговори с Новиков на своята втора любима тема — за домашния живот. Опипа отопителните тръби във вагона и заразказва как малко преди войната оборудвал вилата си с парно отопление.

Този разказ неочеквано се видя на Новиков интересен и важен, той помоли Неудобнов да му начертава схемата на парното във вилата, стъна чертежчето и го прибра във вътрешния джоб на гимнастърката си.

— Ще ми потрябва — каза.

Скоро в купето влезе Гетманов и весело, шумно поздрави Новиков:

— Ето че пак си имаме командир, вече искахме да избираме нов атаман, рекохме си, Стенка Разин заряза своята дружина.

Той загледа Новиков с добродушно присвitti очи и Новиков се засмя на шагата, а в душата му пошавна вече познатото напрежение.

В шагите на Гетманов имаше една странна особеност: той сякаш знаеше много неща за Новиков и именно в шагите си намекваше за това. Ето, и сега повтори думите на Женя, казани при раздялата им, но това, разбира се, беше случайност.

Гетманов погледна часовника си и каза:

— Е, панове, сега е мой ред да отскоча до града, има ли възражения?

— Защо не, няма да скучаем тук без вас — каза Новиков.

— Не се съмнявам — каза Гетманов, — вие, другарю командир на корпус, изобщо не скучаете в Куйбишев.

И тази шега вече не беше случайна.

Застанал на вратата на купето, Гетманов попита:

— Как е Евгения Николаевна, Пътър Павлович?

Физиономията на Гетманов беше сериозна, очите му не се смееха.

— Благодаря, добре е, много работи — каза Новиков и за да смени темата, попита Неудобнов: — Михаил Петрович, защо и вие не отскочите за час-два до Куйбишев?

— Че каква работа имам там? — отвърна Неудобнов.

Седяха един до друг и както слушаше Неудобнов, Новиков преглеждаше книжата, един по един оставяше настрана листовете и от време на време избъряше:

— Тъй, тъй, тъй, продължавайте...

Цял живот Новиков бе докладвал на началството и началството винаги при това бе преглеждало книжата си и разсеяно бе произнасяло: „Тъй, тъй, тъй, продължавайте...“ и това винаги бе обиждало Новиков, и Новиков си бе мислил, че никога няма да прави така.

— Вижте сега какво — каза Новиков, — тряба предварително да изпращаме до ремонтното управление заявки за инженери по ремонта, за колесните машини имаме, а излезе, че за гъсеничните нямаме почти никакви.

— Вече написах, мисля, че е по-добре да я адресираме непосредствено до генерал-полковника, нали и без това ще стигне до него за утвърждаване.

— Тъй, тъй, тъй — каза Новиков. Подписа заявката и продължи:

— Трябва да проверим противовъздушните средства в бригадите, след Саратов може да ни атакуват от въздуха.

— Вече разпоредих по щаба.

— Не, не така, за това трябва да отговарят лично началниците на ешелоните, да ми докладват най-късно до шестнайсет часа. Лично, лично.

Неудобнов каза:

— Получи се утвърждаването на Сазонов за длъжността началник-щаб на бригада.

— Бързо действат, телеграфно — отбеляза Новиков.

Този път Неудобнов не извърна поглед, усмихна се, разбрая яда на Новиков, неудобното му положение.

Обикновено Новиков не намираше смелост упорито да отстоява кандидатурите на хората, особено подходящи според него за командни длъжности. Щом станеше дума за политическа благонадеждност на командирите, се предаваше, а деловите качества на хората изведнъж преставаха да му се виждат важни.

Но сега се ядоса. Днес не желаеше да се примери. Втренчен в Неудобнов, заяви:

— Грешката е моя, принесох воинското умение в жертва на анкетните данни. На фронта ще оправим тази работа — там с анкетни данни не се воюва. Само да събърка нещо, още първия ден ще го махна!

Неудобнов сви рамене:

— Аз лично нямам нищо против този калмик Басангов, но винаги трябва да предпочитаме руснака. Дружбата между народите е нещо свято, но, разбирате ли, сред малцинствата има голям процент враждебно настроени, колебливи, неясни хора.

— Да са мислили през трийсет и седма година — отвърна Новиков. — Имах един познат, Митка Евсеев. Той все крещеше: „Аз съм руснак, това е най-важното“. Дадоха му да разбере руснак ли е, какъв е — тикнаха го в затвора.

— Всяко нещо с времето си — каза Неудобнов. — А в затвора хвърлят мерзвците, враговете. У нас не затварят току-така. Навремето сключихме с германците Бресткия мир и това беше брънлив, а сега другарят Сталин призова да унищожим до крак германските окупатори, нахлули в нашата съветска Родина — и това пак е брънлив.

И назидателно добави:

— В наше време брънливът преди всичко е руски патриот.

Новиков се нервира, той бе изстрадал своето чувство на руски патриот през тежките дни на войната, а Неудобнов сякаш го бе взел назаем от никаква канцелария, където не биха приели Новиков.

Разговаряше с Неудобнов, нервираше се, мислеше за много неща наведнъж, вълнуваше се. А бузите му горяха като от вятър и слънце, сърцето му биеше гръмко, силно, не искаше да се успокои.

Сякаш цял полк набиваше крак през сърцето му, гръмко, дружно удряха ботушите: „Женя, Женя, Женя“.

В купето надникна Вершков, вече простила на Новиков, и плахо съобщи:

— Другарю полковник, разрешете да доложа, готвачът ме изтормози: вече от два часа претопля яденето.

— Добре, добре, само че по-бързо.

И тутакси в купето дотича потният готвач и заподрежда чинийки с уралски туршии, а лицето му изразяваше страдание, щастие и обида.

— А на мене ми дай бутилчица бира — морно произнесе Неудобнов.

— Слушам, другарю генерал-майор — избъбри щастливият готвач.

Новиков почувства, че апетитът след дългия пост чак насылзи очите му. „Навикнал си с хубавото, другарю началник“ — сети се при спомена за одевешния студен лютяк.

Новиков и Неудобнов едновременно погледнаха през прозореца: по релсите с пронизителни викове се олюяваше и препъваше пиян танкист, подкрепяше го милиционер с пушка на брезентов ремък. Танкистът все гледаше да се изтръгне и да удари милиционера, но той го бе хванал през раменете и явно в пияната глава на танкиста настана пълно объркване — забравил за желанието си да се бие, той с внезапно умиление защелува милиционера по бузата.

Новиков каза на адютанта:

— Незабавно разследвайте и ми докладвайте за това безобразие.

— Трябва да се разстреля този мерзавец, този дезорганизатор — каза Неудобнов и дръпна пердeto.

По простоватото лице на Вершков се изписа сложно чувство. Преди всичко той се натъжи, задето командирът на корпуса си развали апетита. Но същевременно съчувствуващо и на танкиста, съчувствието му имаше различни оттенъци — на присмех, поощрение, другарско възхищение, бащинска нежност, печал и сърдечна тревога. Той рапортова:

— Слушам, да разследвам и докладвам — и веднага взе да си измисля: — Майка му живее тук, пък руснакът, нали няма мярка, разнежил се е, гледал е по-топло да се сбогува със старицата, та е подсилил дозите.

Новиков се почеса по тила, подръпна чинията: „Дума да не става, вече няма да мръдна от ешелона“ — помисли той, обръщайки се към жената, която го очакваше.

Гетманов се върна малко преди тръгването на ешелона, зачервен, весел, отказа да вечеря, само нареди на свръзката да му отвори бутилка от неговата любима мандаринова цитронада.

С пъшкане си свали ботушите и се излегна на дивана, с единия си крак, останал по чорап, затвори по-плътно вратата на купето.

Заразказва на Новиков новините, които чул от стария си приятел, секретаря на областния комитет — той се върнал снощи от Москва, а там го бил приел един от онези хора, които по празниците се качват на мавзолея, но не стоят близо до микрофона и до Сталин. Разбира се, този човек не знаел всичко и, естествено, не всичко, което знаел, разказал на секретаря на областния комитет, когото познавал от времето, когато този секретар бил инструктор в районния комитет в малко градче край Волга. Той пък от своя страна претеглил на невидими химически везни събеседника си, комисаря на танковия корпус, и му разказал съответната част от чутото в Москва. И то се знае, една малка част от разказа на секретаря на областния комитет комисарят на корпуса Гетманов предаде на полковник Новиков...

Но тази вечер той приказва с Новиков с особено интимен тон, това се случваше за пръв път. Говореше така, сякаш Новиков знаеше с подробности всичко за огромната изпълнителна власт на Маленков, за факта, че освен Молотов единствено Лаврентий Павлович говори на другаря Сталин на „ти“, и че другарят Сталин най-не обича самоволните действия, и че другарят Сталин обича кашкавал сулгуни, и че другарят Сталин е зле със зъбите и затова топи хляба си във вино, и че между другото е сипаничав поради прекараната в детските години едра шарка, и че Вячеслав Михайлович отдавна вече е втората по значение фигура в партията, и че Йосиф Висарионович напоследък не обича твърде Никита Сергеевич и дори неотдавна при разговор по прекия телефон го е напсуval на майка.

Този интимен тон спрямо хора от най-висши държавни слоеве, веселото настроение на Сталин, който на разговорите с Чърчил се прекръства засмян, недоволството на Сталин от самонадеяността на един от маршалите изглеждаха по-важни от думите с лек намек, изречени от него, от човека, който заставаше на мавзолея — думите, жадувани и предчувствани от душата на Новиков: наближаваше моментът на настъплението! С някаква самодоволна глупава усмивчица, от която начаса сам се засрами, Новиков си помисли: „Ха сега де, и аз влязох в номенклатурата!“

Не след дълго без звънци, без обявяване ешелонът потегли.

Новиков излезе на площадката, отвори вратата, вгледа се в мрака, застлал града. И отново гръмко замарширува пехотата: „Женя, Женя, Женя“. Откъм локомотива през тракането и грохота се дочуха провлечените думи на песента „Ермак“.

Грохотът на стоманените колелета по стоманените релси и желязнатото тракане на вагоните, понесли към фронта стоманените туловища на танковете, и младите гласове, и студеният вятър откъм Волга, и огромното звездно небе го докоснаха някак по нов начин, не както преди секунда, не както през цялата тази година от първия ден на войната — в душата му се разискри надменна радост и жестоко, весело щастие от усещането за бойна груба сила, сякаш лицето на войната се бе променило, бе станало друго, не само загрозено от мъка и омраза... Печалната и мрачна песен, проточила се през мрака, зазвуча страховито, високомерно.

Но странно, днешното му щастие не пробуждаше у него доброта, желание да прощава. Това щастие надигаше омраза, гняв, стремеж да покаже силата си, да унищожи всичко, препречило пътя на тази сила.

Върна се в купето и също както одеве го бе обгърнало очарованието на есенната нощ, сега го обгърнаха задухът на вагона, тютюневият дим, миризмата на прегоряло краве масло и разтопена вакса, миризмата на потните, охранени щабни офицери. В пижама, разкопчана на белите му гърди, Гетманов се бе изтегнал на дивана.

— Какво, ще ударим ли едни карти? Генералитетът си даде съгласието.

— Защо не, може — отговори Новиков.

Гетманов тихо се оригна и угрожено продума:

— Сигурно имам някаква язва — хапна ли, страшно ме мъчат киселини.

— Не биваше да пращаме лекаря с втория ешелон.

Разпалвайки яда си, той мислеше: „Навремето исках да уредя Даренски, ама щом Федоренко се навъси, бих отбой. Казах на Гетманов и Неудобнов, те се начумериха: за какво ни е бивш репресиран — и аз пак бих отбой... Съгласен ли съм, не съм ли, не е ясно“. Загледан в Гетманов, той нарочно изкриви мисълта си до нелепост: „Днес ме черпи с моя коняк, а утре ще дойде моята жена и той ще поиска да спи с нея“.

Но защо той, който не се съмняваше, че именно нему предстои да прекърши гръбнака на германския военен механизъм, неизменно чувстваше своята слабост и боязън в разговор с Гетманов и Неудобнов?

В този щастлив ден у него тежко се надигна озлоблението от дългите изживени години, от положението му, в което бе станало закон военно неграмотни хора, свикнали с власт, с хубава храна, с ордени, да изслушват рапортите му, милостиво да ходатайстват да му се предостави стаичка в къщата на командния състав, да му изказват благодарности. Винаги го бяха ръководили хора, които не знаеха калибрите на артилерията, не умееха да прочетат без запъване написана от другого реч, объркваха се по картата, произнасяха „процент“ вместо „процент“, „изтъкван пълководец“, „Берлин“. Той им рапортуваше. Тяхната малограмотност не зависеше от работническия им произход — нали и неговият баща беше миньор, дядо му беше миньор, брат му беше миньор. Понякога му се струваше, че малограмотността е силата на тези хора, тя им заменя образованieto; неговите знания, правилният му говор, интересът му към книгите бяха негова слабост. Преди войната си бе мислил, че тези хора имат повече воля, повече вяра от него. Но войната показва, че и това не е вярно.

Войната го издигна на висока командна длъжност. Но се оказа, че пак не е господар. Той продължаваше да се подчинява на силата, която постоянно чувстваше, че не може да проумее. Двамата му подчинени, без да имат право да командват, бяха изразители на тази сила. И ето, че той се разтапяше от удоволствие, когато Гетманов споделяше с него разказите за света, където очевидно дишаше силата, нетърпяща неподчинение.

Войната ще покаже на кого дължи почит Русия — на такива като него или на такива като Гетманов.

Онова, за което бе мечтал, се изпълни: жената, обичана от дълги години, ще стане негова съпруга... Същия този ден танковете му получиха заповед да тръгнат към Сталинград.

— Пътър Павлович — внезапно се обади Гетманов, — знаете ли, докато бяхте в града, ние тук с Михаил Петрович влязохме в спор.

Отлепи гръб от дивана, сръбна бира и каза:

— Аз съм простодушен човек и искам да споделя направо: заговорихме се за другарката Шапошникова. През трийсет и седма година брат ѝ хлътна — и Гетманов посочи с пръст пода. — Оказа се, че Неудобнов го познавал по онова време, а пък аз познавам първия ѝ мъж, Кримов — той, дето се вика, оцеля по чудо. Беше в лекторската група на ЦК. Та Неудобнов вика: не биваше другарят Новиков, на когото съветският народ и другарят Stalin оказаха такова високо доверие, да свързва личния си живот с човек от неясна социалнополитическа среда.

— Него пък какво го интересува личният ми живот? — каза Новиков.

— Именно де — отвърна Гетманов. — Това са отживелици от трийсет и седма, на тези неща трябва да се гледа по-широко. Не, не, разберете ме правилно. Неудобнов е прекрасен човек, кристално честен, непоколебим комунист със сталинска закалка. Но има един малък грях — понякога не вижда кълновете на новото, не ги усеща. За него най-важното са цитатите от класиците. А невинаги вижда на какво ни учи животът. Понякога имам чувството, че не знае, не разбира в каква държава живее, до такава степен се е натъпкал с цитати. А войната ни учи на много нови неща. Генерал-лейтенант Рокосовски, генерал Горбатов, генерал Пултус, генерал Белов — всички са били в затвора. А другарят Stalin реши, че може да им повери командването. Днес Митрич, дето му бях на гости, ми разправи как Рокосовски го произвели командарм направо от лагера — перял си в умивалника партенките и току го грабнали: по-скоро! Е, рекъл си, не ме оставиха да си доопера партенките — пък предната вечер един началник го разпитвал и го поотупали. Обаче го качват на „Дъглас“ и право в Кремъл. Все пак трябва да си правим някакви изводи от тези неща. А нашият Неудобнов, нали си е ентузиаст на трийсет и седма, талмудист,

не можеш го помръдна от позициите му. Не се знае каква е била вината на брата на Евгения Николаевна, може би и него другарят Берия сега щеше да го пусне и да му даде армия. А Кримов си е във войската. Човекът е в ред, с партийна книжка. За какво бяха тия приказки?

Ала именно тези думи взривиха Новиков.

— Пет пари не давам! — кресна той и сам се изненада, за пръв път чуваше гласа си такъв. — Какво ме засяга бил ли е враг Шапошников, или не е бил? Хич не ща да го знам! На оня пък, Кримов, Троцки казал, че статията му била мраморно написана. А мен какво ме интересува? Като е мраморно, мраморно да е. И Троцки, и Риков, и Бухарин, и Пушкин да са били безумно влюбени в него — какво общо има моят живот? Не съм чел мраморните му статии. Ами Евгения Николаевна какво общо има, да не е работила тя в Коминтерна до трийсет и седма? Всеки го бива да ръководи, ама я опитайте, другарчета, да повоювате, да поработите! Стига! До гуша ми дойде!

Бузите му горяха, сърцето биеше лудо, мислите бяха ясни, злобни, отчетливи, а в главата му пулсираше: „Женя, Женя, Женя“.

Слушаше се какво говори и се чудеше — нима е той, който за пръв път в живота си без опасения, свободно говори каквото мисли пред голям партиен деец? Погледна Гетманов радостно, потиснал разкаянието и опасенията си.

Внезапно Гетманов скочи от дивана, разпери дебелите си ръце и рече:

— Пътър Павлович, дай да те прегърна, ти си истински мъж.

Новиков се смущи, прегърна го, целунаха се и Гетманов извика към коридора:

— Вершков, дай ни коняк, командирът и комисарят на корпуса ще пият брудершафт!

5

Евгения Николаевна привърши с подреждането на стаята и с удоволствие си помисли: „Е, това е“, сякаш редът се бе възцарил едновременно и в стаята със застлания креват, с изопната възглавница, и в душата ѝ. Но когато изчезна пепелта от пода до кревата и последната угарка — от крайчеца на етажерката, Женя разбра, че се е опитвала да измами себе си и че на тоя свят не ѝ трябва нищо друго, освен Новиков. До ѝ се да разкаже за това събитие в живота си на Софя Осиповна — именно на нея, не на майка си, не на сестра си. И смътно разбираше защо иска да разговаря със Софя Осиповна.

— Ах, Сонечка, Сонечка, Левинтонице — изрече на глас Женя.

После се сети, че Маруся я няма. Разбираше, че не може да живее без него, отчаяно тупна с ръка по масата. После каза: „Много важно, никой не ми е потрябал“ — след което коленичи пред мястото, където доскоро бе висял шинелът на Новиков, и продума: „Дано си жив“.

После си помисли: „Комедиантка, развратна жена“.

Започна да се самобичува, мълчаливо отправи към себе си реч от името на някакво долно и ехидно същество от женски или може би от мъжки пол:

— Доскуча ѝ на дамичката, то се знае, без мъж, хем е свикнала да я глезят, а пък и годините едни... Заряза едного, естествено, какво представляваше Кримов, за малко да го изключат от партията. А сега ще става командирша на корпус. И то какъв мъж! Коя няма да му се хвърли на врата... Как ще го удържиш сега, нали легна с него, а? Ясно, чакат те безсънни нощи — дали не е убит, дали не си е намерил някоя деветнайсетгодишна телефонистка. — И издебнало сякаш неизвестна на самата Женя мисъл, ехидното и цинично същество добави: — Нищо, нищо, скоро ще хукнеш при него.

Едно не разбираше: защо разлюби Кримов. А сега вече не бе я грижа — бе я споходило щастието.

Изведнък си помисли, че Кримов пречи на щастието й. Непрекъснато стои между нея и Новиков, отравя ѝ радостта. Продължава да погубва живота ѝ. Защо се измъчва постоянно, за какво са тези угризения на съвестта? Какво да се прави — разлюби го! Какво иска от нея, защо така неотстъпно я преследва? Тя има право да бъде щастлива, има право да обича онзи, когото обича. Защо си представя Николай Григориевич такъв слаб, безпомощен, объркан, самотен? Не е чак толкова слаб! Не е чак толкова добър!

Хвана я яд на Кримов. Не, не, няма да пожертва щастието си заради него... Жесток, тесногръд, непоколебимо фанатичен. Тя никога не може да се примери с неговото равнодушие към човешките страдания. Колко им е чуждо това — на нея, на майка ѝ, на баща ѝ... „Кулаци не се жалят“ — казваше той, когато в ужасните мъки на глада измираха десетки хиляди жени, деца изселата на Русия и Украйна. „Никой не праща невинни в затвора“ — казваше по времето на Ягода и Ежов. Когато Александра Владимировна разказа как през 1918 година в Камишин качили на шлеп и издавили във Волга търговците и собствениците на къщи с децата им, а сред тях имало приятелки и съученици на Маруся от гимназията — Минаеви, Горбунови, Касаткини, Сапожникови, Николай Григориевич раздразнено запита: „А какво ще желаете да правим с неприятелите на нашата революция, с пирожки ли да ги черпим?“ Но защо тя да няма право на щастие? Защо да се измъчва, да съжалява човека, който никога не е съжалявал слабите?

Но дълбоко в душата си, ядосана и ожесточена, тя знаеше, че не е права, че Николай Григориевич не е толкова жесток.

Свали дебелата пола, с която се бе сдобила на куйбишевския пазар, и облече лятната си рокля, единствената оцеляла след сталинградския пожар — същата, с която една вечер бе стояла с Новиков на „Сталинградска крайбрежна“ при паметника на Холзунов.

Малко преди да изпратят на заточение Жени Хенриховна, тя я попита била ли е някога влюбена.

Жени Хенриховна се смути и каза: „Да, в едно момче със златни къдици, със сини очи. Той носеше кадифено якенце и бяла якичка. Бях на единайсет години и не се познавахме с него“. Къде ли е сега това къдрокосо, кадифено момче, къде ли е сега Жени Хенриховна?

Евгения Николаевна седна на кревата, погледна часовника. Обикновено по това време се отбиваше Шаргородски. Ох, днес не ѝ се водят умни разговори.

Бързо си облече палтото, метна шала. Но бе безсмислено — ешелонът отдавна бе заминал.

Покрай стените на гарата шаваше грамада насядали на чуvalи и вързопи хора. Евгения Николаевна обикаляше из уличките около гарата, една жена я попита за купоните за хляб при пътуване, друга — за купончетата при качване... Някои хора я оглеждаха сънливо и с подозрение. По първия коловоз тежко изтрополя товарна композиция, потрепериха гаровите стени, задрънчаха прозорците на зданието. Стори ѝ се, че трепери и сърцето ѝ. Покрай оградата на гарата плуваха открити товарни платформи, на тях имаше танкове.

Внезапно я обзе щастливо чувство. А танковете плуваха, плуваха покрай нея и на тях като изваяния стояха червеноармейци с шлемове, с автомати на гърдите.

Пое към къщи, размахваше ръце като хлапачка, палтото се разяваше разкопчано, тя поглеждаше лятната си рокля. Вечерно слънце изведнъж огря улиците и прашният, студен, очакващ зимата, озлобен, опърпан град ѝ се видя тържествен, розов, светъл. Тя влезе въкъщи и отговорничката на жилището Галина Дмитриевна, която вчера бе видяла в коридора полковника, посетил Женя, ѝ каза умилно усмихната:

— Имате писмо.

„Да, дойде редът на щасието“ — помисли си Женя и отвори плика: писмото беше от Казан, от майка ѝ.

Прочете първите редове и тихо изплака, объркано извика:

— Толя, Толя!

6

Мисълта, която една нощ внезапно порази Щрум, легна в основата на нова теория. Уравненията, изведени от него за няколко седмици работа, ни най-малко не служеха за разширяването на приетата от физиците класическа теория, не станаха допълнение към нея. Напротив, самата класическа теория се превърна в частен случай на разработеното от Щрум ново, широко решение, неговите уравнения включваха теорията, смятана досега за всеобхватна.

Щрум известно време не ходи в института, Соколов ръководеше работата на лабораторията. Щрум почти не излизаше от къщи, крачеше из стаята, с часове седеше зад бюрото. Понякога вечер тръгваше да се разхожда, избираше тихите улици около гарата, за да не среща познати. Вкъщи живееше както винаги: шегуващ се на масата, четеше вестници, слушаше съобщенията на Совинформбюро, заяждаше се с Надя, разпитваше Александра Владимировна за завода, разговаряше с жена си.

Людмила Николаевна чувстваше, че през тези дни мъжът ѝ заприлича на нея — и той вършеше всичко обично, възприето вече, без вътрешно да участва в живота, в който му беше леко само защото му бе станало навик. Но тази еднаквост не сближаваше Людмила Николаевна с мъжа ѝ, тя бе само илюзорна. Напълно противоположни причини определяха вътрешната им отчужденост от дома — и животът, и смъртта.

Щрум не се съмняваше в резултатите си. Подобна увереност изобщо не му бе присъща. Но именно сега, когато формулира най-важното научно решение, което бе намирал в живота си, той нито веднъж не се усъмни в истинността му. В минутите, когато го споходи мисълта за системата уравнения, позволили му да тълкува по нов начин широка група физически явления, той усети неизвестно защо, без присъщите му съмнения и колебания, че тази мисъл е вярна.

И сега, привършвайки своята извънредно сложна математическа работа, отново и отново проверявайки хода на разсъжденията си, той

не изпитваше по-голяма увереност, отколкото в минутите, когато внезапната догадка го порази на сред пустата улица.

Понякога се опитваше да схване пътя, по който бе вървял. Външно всичко изглеждаше доста просто.

Поставените в лабораторията опити трябваше да потвърдят предсказанията на теорията. Но това не стана. Противоречието между резултата от опита и теорията естествено будеше съмнение в точността на опита. Теорията, изведена въз основа на десетките години работа на много изследователи и на свой ред обяснила много положения в новите опитни трудове, изглеждаше непоклатима. Повторните опити отново и отново показваха, че отклоненията, които претърпяват заредените частици, участващи в ядреното взаимодействие, все така ни най-малко не отговарят на теоретичните предсказания. Всички възможни, и най-щедрите поправки за евентуална неточност на опитите, за несъвършенство на измерителната апаратура и фотоемулсиите, използвани при фотографирането на ядрените взривове, не биха могли да обяснят такива големи несъответствия.

Тогава стана очевидно, че резултатите от опитите не подлежат на съмнение, и Щрум се постара да позакърпи теорията, да въведе в нея произволни хипотези, позволяващи получението в лабораторията нов опитен материал да се подчини на теорията. Всичко, което правеше, произлизаше от признаването на основното и главното: теорията е изведена от опита и затова опитът не може да противоречи на теорията. Огромен труд бе хвърлен, за да се постигне обвързване на теорията с новите опити. Ала закърпената теория, от която му се виждаше немислимо да се отдръпне и отрече, все така не помагаше да се обяснят все новите и нови противоречиви опитни данни. Закърпена, теорията си оставаше все така безпомощна, както и незакърпена.

И тогава дойде новото.

Старата теория престана да бъде основа, фундамент, всеобхватно цяло. Тя не излезе погрешна, не излезе нелепа заблуда, но се включи като частно решение в новата теория... Порфироносната вдовица сведе глава пред новата царица. Всичко това стана мигновено.

Когато Щрум се замисли как се бе родила в мозъка му новата теория, порази го нещо неочеквано.

Оказа се, че напълно липсва простата логика, свързваща теорията с опита. Тук сякаш свършваха дирите по земята, той не

можеше да възстанови пътя, по който бе вървял.

По-рано винаги бе смятал, че теорията се ражда от опита; опитът е нейната утроба. Противоречията между теорията и новите опитни данни, бе смятал Щрум, естествено довеждат до нова, по-ширака теория.

Но колко странно — той се убеди, че всичко далеч не е така. Бе постигнал успеха си именно когато не се бе опитвал да свърже нито опита с теорията, нито теорията с опита.

Новото сякаш се бе родило не от опита, а от главата на Щрум. Той разбираше това с удивителна яснота. Новото се бе родило свободно. Една глава бе родила теория. Логиката ѝ, нейните причинни връзки нямаха нищо общо с опитите, провеждани от Марков в лабораторията. Теорията сякаш бе възникнала от само себе си в свободната игра на мисълта и именно тази, сякаш откъсната се от опита игра на мисълта позволи да бъде обяснено цялото богатство на стария и новия опитен материал.

Опитът беше външният подтик, накарал мисълта да работи. Но той не бе определил съдържанието на мисълта.

Това беше поразително...

Главата му беше пълна с математически връзки, с диференциални уравнения, с правила на вероятността, със закони от висшата алгебра и теорията на числата. Тези математически връзки съществуваха самостоятелно в празното нищо, извън света на атомните ядра и звездите, извън електромагнитните и гравитационни полета, извън пространството и времето, извън човешката история и извън геологическата история на Земята. Но те бяха в главата му.

И същевременно главата му бе пълна с други връзки и закони — на квантовите взаимодействия, на силовите полета, на константите, определящи живата същност на ядрените процеси, движението на светлината, свиванията и разтяганията на времето и пространството. И колко странно — в главата на физика теоретик процесите на материалния свят бяха само отражение на законите, породени в математическата пустиня. В главата на Щрум не математиката отразяваше света, а светът бе проекция на диференциалните уравнения, светът бе отражение на математиката.

И същевременно главата му бе изпълнена с показания на броячи и прибори, пунктирани линии, отразили движението на частиците и

ядрените взривове в емулсия и на фотохартия.

И същевременно в главата му живееха шумът на листата и лунната светлина, просената каша с мляко и бутменето на огъня в печката, откъслечни мелодии, кучешки лай, римският сенат, съобщенията на Совинформбюро, омразата към робството, слабостта към тиквените семки.

И ето че от тази каша излезе теорията, изплува, изскочи от бездната, където нямаше нито математика, нито физика, нито опити във физическа лаборатория, нито жизнен опит, където нямаше съзнание, а се стелеше само горливият торф на подсъзнанието...

И логиката на математиката, която не бе свързана със света, се отрази и изрази, въплъти се в реална физическа теория, а теорията изведенъж с божествена точност се сля със сложния, пунктирен орнамент, отпечатан на фотохартията.

И човекът, в чиято глава се бе извършила цялата тази работа, като гледаше диференциалните уравнения и късовете фотохартия, потвърждаващи породената от него истина, хлипаше и бършеше своите разплакани щастливи очи.

И все пак — ако не бяха тези неуспешни опити, ако не бе се развихрил хаосът на нелепостта, те със Соколов щяха как да е да пооправят и позакърпят старата теория и щяха да сгрешат.

Какво щастие — че нелепостта не отстъпи на тяхната настойчивост!

И все пак, въпреки че новото обяснение се роди в една глава, то бе свързано с опитите на Марков. Вярно си е — ако на света нямаше атомни ядра и атоми, нямаше да ги има и в човешкия мозък. Да, да, и ако не бяха живели на света великите стъклари Петушкови, ако не бе имало МОГЗС^[1], ако не бе имало металургични пещи и производство на чисти реактиви, в главата на физика теоретик нямаше да живее предугаждащата реалността математика.

Щрум се чудеше, че бе постигнал своя най-голям научен успех по времето, когато бе смазан от мъка, когато постоянна скръб притискаше мозъка му. Как можа да се случи това?

И защо именно след развълнувалите го опасни, смели, резки приказки, които нямаха никакво отношение към работата му, всичко неразрешимо изведенъж намери решение за някакви си кратки мигове? Но, разбира се, това е просто съвпадение.

Трудно беше човек да се ориентира във всичко това...

Работата беше приключена и на Щрум му се доща да говори за нея — преди това не бе мислил за хората, с които ще сподели мислите си.

Доща му се да види Соколов, да пише на Чепижин, започна да си представя как ще посрещнат неговите нови уравнения Манделщам, Йофе, Ландау, Там, Курчатов, как ще ги възприемат колегите от отдела, от сектора, от лабораторията, какво впечатление ще направят на ленинградчани. Замисли се под какво заглавие ще публикува труда си. Замисли се как ли ще възприеме творбата му великият датчанин, какво ли ще каже Ферми. А може и самият Айнщайн да я прочете, може да му драсне няколко думи. Кой ще стане неин противник, какви въпроси ще се решат с нейна помощ?

Не му се щеше да говори за своята работа с жена си. Обикновено, преди да изпрати делово писмо, той го прочитаše на Людмила. Когато на улицата неочеквано срещнеше познат, първата му мисъл беше: ей, че ще се учуди Людмила. Когато спореше с директора на института и кажеше нещо рязко, си мислеше: „Ще разкажа на Людмила как го срязах“. Не си представяше как може да гледа филм, да бъде в театъра и Людмила да не е до него, да не може да й пошепне: „Господи, каква глупост“. И всичко, което сериозно го тревожеше, споделяше пак с нея; още като студент й бе казвал: „Знаеш ли, струва ми се, че съм малоумен“.

Но защо мълчеше сега? Може би потребността да споделя с нея живота си бе предизвикана от вярата, че тя живее повече в неговия живот, отколкото в своя, че неговият живот е всъщност неин живот? А сега тази увереност изчезна. Тя ли го бе разлюбила? Може би той я бе разлюбил?

Но все пак разказа на жена си за работата, макар да не му се говореше с нея.

— Разбираш ли — каза той, — изпитвам някакво странно чувство: каквото и да се случи с мен сега, сърцето ми знае — не изживях живота си напразно. Разбираш ли, именно сега за пръв път не ме е страх да умра, още тази минута, нали това вече го има, роди се!

И той показва изписания лист на бюрото си.

— Не преувеличавам: това е нов възглед за природата на ядрените сили, нов принцип — вярно, вярно, това е ключ за много

заключени врати... И разбираш ли, като в детството, не, всъщност не е така, но знаеш ли, имам чувството, сякаш от тъмна тиха вода изведенъж е изплувала лилия, ах, Боже мой.

— Много се радвам, много се радвам, Витенка — повтаряше тя и се усмихваше.

Той видя, че тя мисли за нещо свое, не изживява неговата радост и вълнение.

Пък и не сподели нито с майка си, нито с Надя това, което ѝ бе разказал — изглежда, забрави.

Вечерта Щрум се запъти за Соколови.

Искаше му се да разговаря със Соколов не само за работата си. Искаше да сподели с него чувствата си.

Пътър Лаврентиевич ще го разбере, той не само е умен, а има добра и чиста душа.

И същевременно се опасяваше, че Соколов ще започне да го кори, да му припомня как бе изпаднал в малодушие. Соколов обича да обяснява чужди постъпки и многословно да поучава.

Отдавна не беше ходил у Соколови. Пътър Лаврентиевич сигурно поне три пъти оттогава бе събирал гости. За миг си представи изпъкналите очи на Мадяров. „Смел е, проклетникът“ — помисли си. Странно, през всичкото това време почти не си бе спомнял за вечерните им асамблеи. Пък и сега не му се мислеше за тях. Някаква тревога, страх, очакване на неминуемо нещастие бяха свързани с тези вечерни разговори. Наистина, прекалено се бяха разпасали. Предричаха, предричаха нещо лошо, а ето че Стalingрад се държи, германците са спрени, евакуираните се връщат в Москва.

Снощи бе казал на Людмила, че сега не се страхува от смъртта, ако ще тя да настъпи в тази минута. А го бе страх да си припомня своите критикарски приказки. Мадяров пък съвсем се бе разпуснал. Да те е страх да си спомниш. А подозренията на Каримов просто ужасяват. Ами ако Мадяров наистина е провокатор?

„Да, да, не е страшно да умреш — помисли си Щрум, — но сега аз съм пролетарий, който има какво да губи, не само веригите си“.

Соколов седеше по кабинетен халат зад бюрото си и четеше книга.

— А къде е Маря Ивановна? — изненадано попита Щрум и сам се изненада на своята изненада. Като не я завари вкъщи, се обърка,

сякаш не с Пътър Лаврентиевич, а с нея смяташе да разговаря за теоретична физика.

Соколов прибра очилата си в калъфа и се усмихна:

— Маря Ивановна дължна ли е винаги да бъде вкъщи?

И ето, като оплиташе думите, заекваше, кашляше и се вълнуващо, Щрум започна да излага пред Соколов своите мисли, да извежда уравненията.

Соколов бе първият човек, който научи мислите му, и Щрум по нов начин съвсем особено усети случилото се.

— Е, това е — каза Щрум и гласът му трепна, той долови вълнението на Соколов.

Мълчаха и тази тишина бе прекрасна за Щрум. Той седеше с наведена глава, навъсен, и тъжно кимаше. Накрая бързо, плахо погледна Соколов — стори му се, че в очите на Пътър Лаврентиевич има сълзи.

В тази бедна стаичка по време на страшната, обхванала целия свят война седяха двама души и някаква вълшебна нишка ги свързваше с хората от другите страни и с хората, живели преди стотици години, чиято чиста мисъл се бе стремила към най-възвишеното и прекрасното, което е отредено да извърши човекът.

На Щрум му се искаше Соколов да помълчи още. В тази тишина имаше нещо божествено...

Мълчаха дълго. После Соколов се изправи до Щрум, сложи ръка на рамото му и Виктор Павлович почувства, че сега ще заплаче.

Пътър Лаврентиевич каза:

— Красота, чудо, каква изящна красота. От все сърце ви поздравявам. Каква удивителна сила, логика, изящество! Вашите изводи са съвършени дори естетически.

И тутакси, обзет от вълнение, Щрум си помисли:

„Ах, Боже мой, Боже, та това е хляб, не е важно изяществото“.

— Ето, виждате ли, Виктор Павлович — каза Соколов, — колко не бяхте прав, като падахте духом, като искахте да отложите всичко до връщането ни в Москва. — И с тона на учителя им по закон Божи, когото Щрум не можеше да понася, заговори: — Вяра не ви достига, търпение също. Това често ви пречи...

— Да, да — бързо го пресече Щрум. — Знам. Тази затътеност много ме потискаше, всичко ми бе опротивяло.

А Соколов взе да философства и думите, които говореше, не харесваха на Щрум, макар че Пътър Лаврентиевич отведенъж бе схванал значението на труда му и го бе оценил със суперлативи. Но на Виктор Павлович всякакви оценки му изглеждаха неприятни, лаишви плоски.

„Трудът ви обещава забележителни резултати“. Ама че глупава дума — „обещава“. Щрум знае и без Пътър Лаврентиевич какво „обещава“. И защо да обещава резултати? Той самият е резултат, какво има да обещава. „Използвали сте оригинален метод за решаване“. Абе тук не е важна оригиналността... Хляб, хляб, черен хляб е той.

Щрум нарочно заговори за текущата работа на лабораторията.

— Между другото, забравих да ви кажа, Пътър Лаврентиевич, получих писъмце от Урал — изпълнението на нашата поръчка се забавя.

— Ами да, да — каза Соколов, — апаратурата ще пристигне, а ние вече ще бъдем в Москва, В това има и нещо положително. Защото в Казан и без това нямаше да започнем монтиране и щяха да ни обвинят, че бавим изпълнението на тематичния план.

Разприказва се за работата на лабораторията, за изпълнението на тематичния план. И макар че сам бе отклонил разговора към текущите институтски работи, Щрум се огорчи, задето Соколов така лесно изостави главната, голямата тема.

В тези минути Щрум особено силно почувства самотата си.

Нима Соколов не разбира, че става дума за нещо по-голямо от обичайната институтска тематика?

Това вероятно бе най-важното научно решение, което бе постигнал Щрум; то влияеше върху възгледите на физиците.

Соколов, изглежда, усети по физиономията на Щрум, че прекалено леко и бързо бе преминал към разговор по текущите проблеми.

— Интересно — каза той, — вие по съвсем нов начин сте потвърдили тоя момент с неutronите и тежкото ядро — и с длан направи движение, напомнящо стремително и плавно спускане на шейна по стръмен склон. — Тъкмо тук ще ни влезе в работа новата апаратура.

— Да, вероятно — потвърди Щрум. — Но според мен това е частен случай.

— А, не говорете така — отвърна Соколов, — този частен случай е доста всеобемащ, това е гигантска енергия, съгласете се.

— Ах, и тъй да е — каза Щрум. — Според мен най-интересното е промяната на възгледите върху естеството на микросилите. Това може да зарадва някои хора и да ги избави от сляпото тъпчене на място.

— Съмнявам се колко ще се зарадват — каза Соколов. — Колкото се радват спортистите, когато някой друг е поставил рекорд.

Щрум не отговори. Соколов бе засегнал темата на спора, който неотдавна бяха водили в лабораторията.

При този спор Савостянов уверяваше, че работата на учения напомня тренировка на спортист — учените се готвят, тренират, напрежението при решаването на научните проблеми не се различава от спортното. И пак се поставят рекорди.

Изказването на Савостянов ядоса Щрум и особено Соколов.

Соколов дори произнесе цяла реч, нарече Савостянов млад циник и говори така, сякаш науката бе нещо като религия, сякаш в научната работа бе изразен стремежът на человека към божеството.

Щрум разбираше, че в този спор го хвана яд на Савостянов не само защото Савостянов не беше прав. Нали и той понякога изпитваше спортна радост, спортно вълнение и завист.

Обаче знаеше, че суетата и завистта, хазартът, чувството за рекорд, спортното вълнение не са същина, а само повърхност на отношенията му с науката. Беше го яд на Савостянов не само защото той бе прав, но и защото не бе прав.

За истинското си чувство към науката, зародило се навремето в неговата още млада душа, не бе разговарял с никого, дори с жена си. И му беше приятно, че Соколов така правилно, възвишено говори за науката в спора със Савостянов.

Зашо сега Пътър Лаврентиевич изведнъж подхвърли, че учените приличат на спортистите? Зашо каза това? С каква цел го каза, и то именно в този особен, изключителен за Щрум момент?

И в своето объркване и обида рязко попита Соколов:

— А вие, Пътър Лаврентиевич, нима не се радвате на това, за което говорихме, щом не вие сте поставили рекорда?

В тази минута Соколов си мислеше колко е просто решението, намерено от Щрум, как се е разбирало от само себе си, че то вече е

съществувало в собствената му глава и всеки момент е щял да го изкаже самият той.

Соколов отговори:

— Да, точно така, както Лоренц не е бил във възторг, когато Айнщайн, а не самият той е преобразувал Лоренцовите уравнения.

Удивително простодушно бе това признание и Щрум се разкая за лошото си чувство.

Но Соколов веднага добави:

— Шегувам се, естествено, шегувам се. Лоренц няма нищо общо. Не мисля така. И все пак прав съм аз, а не вие, макар да не мисля така.

— Разбира се, не мислите, не мислите — каза Щрум, но раздразнението му не премина, вече със сигурност бе разбрали, че Соколов бе мислил именно така.

„Днес не е искрен — мислеше си Щрум, — а е чист като дете и неискреността веднага му личи“.

— Пътър Лаврентиевич — каза той, — в събота ще имате ли гости както обикновено?

Соколов помръдна дебелия си разбойнически нос, понечи да каже нещо, но нищо не каза.

Щрум го загледа въпросително.

Соколов заговори:

— Виктор Павлович, между нас казано, тези сбирки на чай нещо престанаха да ми харесват.

Сега той вече погледна въпросително Щрум и макар че Щрум мълчеше, каза:

— Питате защо ли? Сам разбирате... С тези неща няма шега. Разпуснаха се езиците.

— Нали вие не си го разпускате — каза Щрум. — Обикновено си мълчите.

— Да ви кажа, тъкмо там е работата.

— Моля, тогава нека се събираме у нас, много ще се радвам — каза Щрум.

Странно! И той не беше искрен! Защо лъжеше? Защо спореше със Соколов, когато вътрешно бе съгласен с него? Нали и той се бе уплашил от тези сбирки, сега не ги желаеше.

— Защо пък у вас? — възрази Соколов. — Не е там въпросът. И да ви кажа откровено — скарах се с моя роднина, с главния оратор Мадяров.

На Щрум много му се искаше да попита: „Пътър Лаврентиевич, сигурен ли сте, че Мадяров е честен човек? Можете ли да гарантирате за него?“

Но каза:

— Че какво толкова? Сами сме си внущили, че от всяка смела дума държавата ще рухне. Жалко, че сте се скарали с Мадяров, той ми харесва. Много!

— Не е благородно в тежки за Русия времена руснаци да се занимават с критикарство — продума Соколов.

Щрум отново понечи да попита: „Пътър Лаврентиевич, тази работа е сериозна, сигурен ли сте, че Мадяров не е доносник?“

Но не зададе този въпрос, само каза:

— Напротив, именно сега положението се облекчи. Сталинград е обрат към пролет. Ето, нали с вас подготвихме списъците за реевакуацията. А я си спомнете какво беше преди два месеца? Урал, тайгата, Казахстан — такива неща ни вълнуваха.

— Тъкмо затова я — каза Соколов. — Не виждам причини за черногледство.

— За черногледство ли? — попита Щрум.

— Именно за черногледство.

— Е де, какви ги приказвате, Пътър Лаврентиевич — каза Щрум.

На сбогуване със Соколов недоумение, тъжно чувство тегнеше в душата му.

Сграбчи го непоносима самота. От сутринта се бе вълнувал, бе мислил за срещата със Соколов. Бе предчувстввал: ще бъде особена среща. А почти всичко, което бе говорил сега Соколов, му изглеждаше неискрено, дребно.

И той не беше искрен. Усещането за самота не го напускаше, засилваше се.

Излезе на двора и до външната врата го извика тих женски глас. Щрум позна този глас.

Осветеното от уличната лампа лице на Маря Ивановна, бузите и челото ѝ блестяха от дъждовни капки. С вехтото си палто, с вълнения

си шал, тя, съпругата на доктор на науките, на професор, изглеждаше като въплъщение на военната евакуационна беднотия.

„Кондукторка“ — помисли си той.

— Как е Людмила Николаевна? — попита тя и тъмните ѝ очи се взряха в лицето на Щрум.

Той махна с ръка и каза:

— Все така.

— Утре по-ранничко ще дойда у вас — каза тя.

— Вие и без това сте неин лекар-пазител — каза Щрум. — Добре, че Пътър Лаврентиевич ви търпи, той е като дете, и един час не може да живее без вас, а вие толкова често ходите при Людмила Николаевна.

Тя го гледаше все така замислено, сякаш слушаше и не чуваше думите му, после каза:

— Днес лицето ви е съвсем особено, Виктор Павлович. Нещо хубаво ли ви се е случило?

— Защо мислите, че е така?

— Очите ви са различни от друг път. — И неочеквано каза: — Работата ви е потръгнала, нали? Ето, виждате ли, а вие смятахте, че голямата мъка е унищожила учения във вас.

— Откъде знаете това? — попита и си помисли: „Ех, че са бъбribи тези жени, сигурно Людмила ѝ е издрънкала!“ — А какво се вижда в очите ми? — попита, скрил в шагата раздразнението си.

Тя помълча, обмисли думите му и каза, без да приема шеговития му тон:

— В очите ви винаги има страдание, а днес го няма.

И той изведнъж ѝ заговори:

— Маря Ивановна, колко е странно само. Ето, чувствам — сега извърших най-важното през живота си. Нали науката е хляб, хляб за душата. И това се случи в такова горчиво, трудно време. Колко е странно, колко е объркано всичко в живота. Ах, колко бих искал... Но хайде, какво сега...

Тя го изслуша, все така взряна в очите му, после тихо промълви:

— Да можех да пропъдя мъката от прага на вашия дом.

— Благодаря ви, мила Маря Ивановна — каза Щрум и си взе довиждане с нея. Внезапно се успокои, сякаш бе търсил именно нея и бе ѝ казал всичко, което бе искал да ѝ каже.

А след минута, забравил за Соколови, той крачеше по тъмната улица, от черните входове вееше студ, на пресечките вятырът дърпаше полите на палтото му. Щрум свиваше рамене, бърчеше чело — нима майка му никога, никога няма да научи за днешните дела на сина си?

---

[1] Московско обединение на държавните електроцентрали. — Б.пр. ↑

Щрум събра хората от лабораторията — физиците Марков, Савостянов, Ана Наумовна Вайспапир, механика Ноздрин, електротехника Перепеличин — и им каза, че съмненията за несъвършенство в апаратурата са неоснователни. Именно изключителната точност в измерванията е водила до еднородни резултати, както и да са варирали условията на опитите.

Щрум и Соколов бяха теоретици, експерименталните работи в лабораторията водеше Марков. Той притежаваше невероятен талант да решава заплетени експериментални проблеми, като определяше с безпогрешна точност принципите на новата сложна апаратура.

Щрум се възхищаваше от увереността, с която Марков заставаше пред непознат прибор и без да използва никакви обяснения, сам, за няколко минути улавяше и основните му принципи, и почти незабележимите подробности. Очевидно възприемаше физическите прибори като живи тела, струваше му се естествено, като погледне котка, да види очите ѝ, опашката, ушите, ноктите, да измери ударите на сърцето ѝ, да каже какво точно става в котешкото ѝ тяло.

Когато в лабораторията се конструираше нова апаратура и трябваше да се извърши фина операция — като подковаване на бълха, главна личност ставаше надменният механик Ноздрин.

Веселият светлокос Савостянов казваше на смях за Ноздрин: „Когато Степан Степанович умре, Институтът по изучаване на мозъка ще вземе ръцете му за изследване“.

Ала Ноздрин не обичаше шагите, гледаше отвисоко научните сътрудници, разбираще, че без неговите силни работнически ръце работата в лабораторията няма да върви.

Любимец на лабораторията беше Савостянов. Той лесно се справяше и с теоретичните, и с експерименталните проблеми.

Всичко вършеше като на шега, бързо, без усилия.

Неговите светли, пшеничени коси изглеждаха огрени от слънце дори в най-навъсени есенни дни. Когато се любуваше на Савостянов,

Щрум си мислеше, че косите му са светли, защото и умът му е ясен, светъл. И Соколов ценеше Савостянов.

— Да, ние, халдеите и талмудистите, не можем да се мерим с него, съчетал е и вас, и мен, и Марков — каза Щрум на Соколов.

Лабораторните шегобийци бяха кръстили Ана Наумовна „кокошка-жребец“, тя притежаваше нечовешка работоспособност и търпение — веднъж вися 18 часа над микроскопа, за да изследва пластовете на фотоемулсията.

Много ръководители на институтски отдели смятаха, че Щрум е имал късмет — толкова бе случил с хората в лабораторията си. Обикновено Щрум се шегуваше: „Всеки завеждащ има сътрудници, каквито заслужава...“

— Всички ние изпитахме вълнения и огорчения — каза Щрум, — сега можем заедно да се радваме: професор Марков е поставял опитите безукурно. За това, разбира се, имат заслуги и механичната работилница, и лаборантите, които проведоха огромен брой наблюдения, направиха стотици и хиляди изчисления.

С бързо покашлюване Марков се обади:

— Виктор Павлович, искаме да чуем колкото може по-подробно вашата концепция.

Сниши глас и добави:

— Казаха ми, че изследванията на Кочкуров в близка до нашата област будят практически надежди. Чух, че от Москва неочеквано отправили запитване за неговите резултати.

Марков обикновено знаеше тайните причини на всевъзможни събития. Когато ешелонът със служителите от института пътуваше към мястото на евакуацията, Марков донасяше във вагона безброй новини: за задръствания по пътя, за смяна на локомотиви, за продоволствени пунктове пред тях.

Небръснатият Савостянов угрожено произнесе:

— По тоя повод ще трябва да изпия всичкия лабораторен спирт.

Ана Наумовна, голяма общественичка, каза:

— Виждате ли какво щастие ни споходи, а на производствени съвещания и в профкомитета вече ни обвиняваха в какви ли не смъртни грехове.

Механикът Ноздрин мълчеше и поглаждаше хълтналите си бузи.

А младият еднокрак електротехник Перепелицин бавно се изчерви до ушите и не каза нито дума, изтърва на пода патерицата си и тя изтрополя.

Този ден бе приятен и радостен за Щрум.

Сутринта с него бе говорил по телефона младият директор Пименов, бе му казал много хубави думи. Пименов след малко се качвал на самолета за Москва — завършвала подготовката за връщането почти на всички отели на института.

— Виктор Павлович — бе казал накрая Пименов, — вече скоро ще се видим в Москва. Щастлив съм, гордея се, че съм директор на института по времето, когато вие приключихте своето забележително изследване.

И събранието на служителите от лабораторията се оказа много приятно за Щрум.

Марков обикновено се шегуваше с йерархията в лабораторията:

— При нас докторите, професорите са цял полк, кандидатите и младшите сътрудници — батальон, а войник е само Ноздрин! — В тази шега се съдържаше недоверие към физиците теоретици. — Ние сме като странна пирамида — поясни Марков, — широка, обширна на върха и все по-тясна и по-тясна към основата. Люшкаме се, аха-аха да се срутим, основата трябва да е широка — цял полк Ноздрини.

А след доклада на Щрум Марков каза:

— Мда, на ти един полк, на ти пирамида.

А очите на Савостянов, който проповядваше, че науката приличала на спорта, станаха удивително красиви след доклада на Щрум: щастливи, добри.

Щрум разбра, че в тези минути Савостянов го е гледал не като футболист треньора си, а като вярващ — апостола.

Спомни си неотдавнашния разговор със Соколов, спомни си спора на Соколов със Савостянов и си помисли: „Може и да разбирам нещичко от естеството на ядрените сили, но от човешкото естество си нямам представа“.

Към края на работния ден в кабинета на Щрум влезе Ана Наумовна и каза:

— Виктор Павлович, новият началник на отдел „Кадри“ не ме е вклучил в реевакуацията. Току-що видях списъка.

— Знам, знам — каза Щрум, — не се тревожете, нали реевакуацията ще се проведе по два списъка — вие ще заминете с втората група, само няколко седмици по-късно.

— Да, но само аз от нашата група не съм включена в първия списък. Направо ще полудея, толкова ми е опротивяла евакуацията. Всяка нощ сънувам Москва. Пък и как може: в Москва без мене ли ще почнат монтажа?

— Да, да, наистина. Но, разбирате ли, списъкът е утвърден, много е трудно да се промени. Свечин от магнитната лаборатория вече ми говори за Борис Израилевич, и с него е станала същата история, но се оказа, че е много сложно да променим нещо. Май ще е по-добре и вие да почакате.

Внезапно избухна и се развика:

— Дявол ги знае как я мислят тая работа, натъпкали са в списъка ненужни хора, а вас, дето веднага ще ни потрябвате за основния монтаж, са ви забравили.

— Не са ме забравили — каза Ана Наумовна и очите ѝ се напълниха със сълзи, — по-лошо...

Ана Наумовна хвърли някак странен, бърз, плах поглед към полуотворената врата и каза:

— Виктор Павлович, от списъка кой знае защо са зачеркнали еврейските имена, а Рима, секретарката от отдел „Кадри“, ми каза, че в Уфа, в списъка на Украинската академия, изпозачеркнали почти всички евреи, оставили само докторите на науките.

Щрум зяпна и един миг я гледа объркано, после се разсмя:

— Хубава работа, да не сте полудели, драга! Слава Богу, не живеем в царска Русия. Какъв е този провинциален комплекс за непълноценост, изхвърлете тези глупости от главата си!

Приятелството! Колко различно може да бъде то.

Приятелство в труда. Приятелство в революционната работа, приятелство в дългия път, войнишко приятелство, приятелство в етапен затвор, където само два-три дни делят запознанството от раздялата, а споменът за тези дни живее дълги години. Приятелство в радостта, приятелство в нещастието. Приятелство в равенството и в неравенството.

Какво нещо е приятелството? Само в общия труд и съдба ли се крие неговата същност? Нали понякога омразата между хора от една партия, чиито възгледи се различават само в оттенъците, е по-голяма от омразата на същите хора към враговете на партията им. Понякога хора, тръгнали заедно на бой, се мразят повече, отколкото мразят общия си враг. Нали понякога омразата между затворниците е по-силна от омразата на тези затворници към тъмничарите им.

Наистина, приятели ще срещнем най-често сред хора с обща съдба, с обща професия, с общи помисли, и все пак ще е прибързано да сметнем, че подобна общност определя приятелството им.

Нали може да се сприятелият, и това често се случва, хора, обединени от неприязън към собствената им професия. Нали стават приятели не само герои на войната и герои на труда, сприятеливат се и дезертьори от войната и труда. Ала в основата на приятелството — както на едното, така и на другото — е общото, което ги свързва.

Могат ли да се сприятелият хора с противоположни характери? Разбира се!

Понякога приятелството е безкористна връзка.

Понякога то е egoистично, а друг път — саможертвено, но — странно — egoизмът на приятелството безкористно допринася полза на приятеля, а саможертвата в приятелството в основата си е egoистична.

Приятелството е огледало за человека. Понякога в разговор с приятеля ти опознаваш себе си — разговаряш със себе си, общуваш със себе си.

Приятелството е равенство и сходство. Но същевременно приятелството е неравенство и несходство.

Приятелството е делово, дейно, проявява се в съвместния труд, в съвместната борба за живот, за къшея хляб.

Съществува приятелство, породено от високи идеали, философско приятелство между събеседници съзерцатели, приятелство на хора, работещи различно, поотделно, но заедно обсъждащи живота.

Вероятно най-висшата форма на приятелство съчетава дейното приятелство в труда и в борбата с приятелството между събеседници.

Приятелите винаги са си нужни един на друг, но невинаги получават поравно от приятелството. Невинаги приятелите търсят от приятелството едно и също. В приятелството един дава, а друг получава опит. Един, помагайки на своя слаб, неопитен, млад приятел, опознава силата си, зрелостта си, другият, слабият, намира в приятеля си своя идеал — силата, опита, зрелостта. Така в приятелството един подарява, друг се радва на подаръци.

Случва се приятелят да е безмълвна инстанция, с нейна помощ човек общува сам със себе си, намира радост у себе си, в своите мисли, които звучат, стават отчетливи, здрави, когато се отразяват и резонират в душата на приятеля.

Разумното, съзърцателно, философско приятелство обикновено изисква от хората единство на възгледите, но това сходство може да не бъде всеобхватно. Понякога приятелството се проявява в спора, в несходството между приятелите.

Ако приятелите си приличат във всичко, ако всеки е отражение на другия, спорът с приятеля е спор със самия себе си.

Приятел е онзи, който оправдава твоите слабости, недостатъци и дори пороци, който защитава твоята правота, талант, заслуги.

Приятел е онзи, който с обич разобличава слабостите, недостатъците и пороците ти.

Ето, че приятелството е основано върху сходството, а се проявява в различията, в противоречията, в несходствата. И ето, че човек egoистично се стреми да получи от приятеля си това, което сам няма. И ето, че човек се стреми щедро да предаде онова, което притежава, на своя приятел.

Стремежът към приятелство е присъщ на човешката природа и онзи, който неумее да се сприятелива с хора, се сприятелива с животни — кучета, коне, котки, мишки, паяци.

Абсолютно силното същество не се нуждае от приятелство, очевидно такова същество може да е бил само Бог.

За истинското приятелство е без значение, дали приятелят ти е коронована личност, или, свален от трона, се е озовал в затвора, истинското приятелство е насочено към вътрешните качества на душата и е безразлично към славата, към външната сила.

Разнообразни са формите на приятелството, многообразно е неговото съдържание, но има една непоклатима основа — вярата във вечното приятелство, верността към приятеля. И затова особено прекрасно е приятелството там, където човек служи на свободата. Там, където приятелят и приятелството се жертвват в името на висши интереси — там човек, обявен за враг на висшия идеал, загубвайки всичките си приятели, вярва, че не ще загуби единствения си приятел.

9

Когато се прибра вкъщи, Щрум видя на закачалката познато палто — чакаше го Каримов.

Каримов оставил вестника и Щрум си помисли, че Людмила сигурно не е пожелала да разговаря с гостенина.

Каримов каза:

— Идвам от колхоза, четох там лекция — и добави: — Само, моля, не се беспокойте, в колхоза много добре ме нахраниха — нашият народ е изключително гостоприемен.

И Щрум си помисли, че Людмила Николаевна не е попитала Каримов ще пие ли чай.

Само с внимателно вглеждане в широконосото, състарено лице на Каримов Щрум забелязваше в него едва доловими отклонения от обикновения руски, славянски тип. А в кратки мигове, при неочеквано извръщане на главата, всички тези дребни отклонения се обединяваха и лицето се преобразяваше в лице на монголоид.

По същия начин Щрум понякога откриваше на улицата евреи сред хората със светли коси, светли очи и чипи носове. Нещо едва доловимо сочеше еврейския произход на тези хора — понякога усмивката, понякога навикът учудено да събърчат чело, да присвиват очи, понякога повдигането на раменете.

Каримов заразказва за срещата си с един лейтенант, който бил в отпуск на село при родителите си след раняване. Очевидно именно заради този разказ бе дошъл и Щрум.

— Добро момче — каза Каримов, — разказа ми всичко откровено.

— На татарски ли? — попита Щрум.

— Разбира се — каза Каримов.

Щрум си помисли, че ако срещне такъв ранен лейтенант евреин, няма да говори с него на еврейски; знаеше най-много десетина еврейски думи, и то такива, които му служеха за шега, когато се обръщаше към събеседника си — като бекицер, халоймес^[1].

През есента на 1941 година този лейтенант бил пленен край Керч. Германците го пратили да прибира затрупано със сняг жито — за зоб на конете. Лейтенантът издебнал удобен момент, потънал в зимния полумрак, излягал. Населението — руското, татарското — го укривало.

— Сега съм изпълнен с надежда, че ще видя жена си и дъщеря си — каза Каримов, — и при германците, както разбрах, имало купони от различни категории.

— Някога, като студент, се катерех по Кримските възвищения — обади се Щрум и си спомни как майка му бе изпратила пари за тази екскурзия. — Ами евреи виждал ли е вашият лейтенант?

През вратата надникна Людмила Николаевна и каза:

— Мама още не се е прибрала, притеснявам се.

— Да, да, къде ли ще е? — отвърна разсеяно Щрум и когато Людмила Николаевна затвори вратата, отново попита: — Та какво казва лейтенантът за евреите?

— Видял как водели на разстрел цяло еврейско семейство, бабичка и две момчета.

— Боже мой! — каза Щрум.

— Освен това чул за някакви лагери в Полша, където откарвали всички евреи, убивали ги и насичали телата им като в кланици. Но това изглежда са фантазии. Специално го разпитах за евреите, знаех, че ви интересува.

„Зашо само мен? — помисли си Щрум. — Никой друг ли не се интересува?“

Каримов се замисли за миг, после добави:

— Да, щях да забравя, разказа ми също, че германците заповядвали да се носят в комендатурата еврейските кърмачета, там им намазвали устните с някакво безцветно вещество и те веднага умирали.

— На новородените?

— Според мен и това е измислица, както за лагерите, където насичали труповете.

Щрум прекоси стаята и каза:

— Когато човек научи, че в наши дни убиват новородени, струват му се ненужни всички усилия на културата. Кажете де, на какво са научили хората Гьоте, Бах? Да убиват новородени?

— Да, страшно е — продума Каримов.

Щрум долавяше съчувствието на Каримов, но разбираше и радостното му вълнение — разказът на лейтенанта бе укрепил у него надеждата да види жена си. Щрум знаеше, че след победата няма да види майка си.

Каримов стана да си тръгва. На Щрум не му се разделяше с него, реши да го изпрати.

— Знаете ли — изведнъж каза Щрум, — ние, съветските учени, сме щастливи хора. Какво ли изпитва един честен германски физик, като знае, че откритията му се използват от Хитлер? Представяте ли си физик евреин, чийто роднина са убивани като бесни кучета, а той е щастлив от своето откритие, което независимо от волята му подпомага военната мощ на фашизма? Той вижда, разбира всичко и все пак не може да не се радва на откритието си — това е ужасно!

— Да, да — каза Каримов, — но нали мислещият човек няма как да спре да мисли.

Излязоха на улицата и Каримов каза:

— Неудобно ми е, че ме изпращате. Времето е ужасно, а вие току-що се прибрахте и — хайде, пак навън.

— Нищо, нищо — отвърна Щрум. — Ще ви изпратя само до ъгъла.

Погледна лицето на спътника си и каза:

— Приятно ми е да се разхождам с вас по улицата, макар че времето е лошо.

— Скоро ще се върнете в Москва, ще трябва да се разделим. А аз много ценя нашите срещи.

— Да, да, да, повярвайте, и на мен ще ми е мъчно — каза Щрум.

Щрум крачеше към къщи и не забеляза, че някой го извика.

Мадяров го гледаше с тъмните си очи. Яката на палтото му беше вдигната.

— Защо така — попита той — престанаха нашите асамблеи? Вие съвсем изчезнахте, Пътър Лаврентиевич ми се чумери.

— Да, жалко, разбира се — каза Щрум. — Но там не му мислехме много и наприказвахме сума глупости.

Мадяров каза:

— Че кой обръща внимание на необмислено изтървана дума!

Той доближи до Щрум лицето си, разширениите му големи, тъжни очи станаха още по-тъжни:

— Има нещо наистина добро в прекратяването на нашите асамблеи.

Щрум попита:

— И какво е то?

Мадяров изрече задъхан:

— Трябва да ви кажа, че старият Каримов според мен е ухо. Разбирате ли? А вие май често се срещате с него.

— Никога няма да повярвам, дрънканици! — каза Щрум.

— А не сте ли се замисляли: всички негови приятели, всички приятели на неговите приятели вече от десет години са унищожени, няма следи от цялото му обкръжение, само той е останал, и то процъфтява, нали е доктор на науките.

— Е, та какво? — попита Щрум. — И аз съм доктор, и вие сте доктор на науките.

— Какво ли — ами това. Помислете за тази странна съдба. И аз, и вие, надявам се, не сме вчерашни.

---

[1] Накратко, мечти, блянове (идиш). — Б.пр. ↑

— Витя, мама се прибра едва сега — каза Людмила Николаевна.

Александра Владимировна седеше до масата с шал на раменете, взе чашата с чай и веднага я отмести, каза:

— Разговарях с един човек, който е видял Митя малко преди войната.

Понеже беше развлнувана, особено спокойно, с отмерен глас разказа, че у съседите на нейна колежка, цехова лаборантка, дошъл за няколко дни на гости някакъв земляк. Колежката случайно споменала пред него фамилното име на Александра Владимировна и човекът попитал дали Александра Владимировна няма роднина Дмитрий.

След работа Александра Владимировна отишла у лаборантката. И се разбрало, че този човек бил наскоро освободен от лагера, бил коректор и лежал седем години, задето допуснал печатна грешка в уводна статия — словослагателите объркали една буква в името на другаря Сталин. Преди войната за нарушение на дисциплината от лагера в Коми АССР го прехвърлили в режимен лагер в Далечния изток, в системата на езерните лагери, и там Шапошников му бил съсед по барака.

— От първата дума разбрах, че ми говори именно за Митя. Разправя: „Лежи на нара и все си свирука: «Тръгнал кос...»“ Точно преди да го арестуват, Митя беше дошъл при мен и на всичките ми въпроси само се подсмиваше и си подсвиркваше „Тръгнал кос...“. Късно тази вечер този човек трябва да замине с камион за Лайшево, където живее семейството му. Каза, че Митя боледувал от скорбут и сърцето му не било добре. Каза още: Митя не вярвал, че ще излезе на свобода. Разказал му за мен, за Серъожа. Работел в кухнята, това се смятало за прекрасно място.

— Да, за него трябваше да завърши два института — каза Щрум.

— Но можем ли да бъдем сигурни, ами ако е специално изпратен провокатор? — обади се Людмила.

— За какво им е да провокират една старица?

— Да, но в едно небезизвестно учреждение доста се интересуват от Виктор.

— Е, Людмила, това са глупости — ядоса се Виктор Павлович.

— А той обясни ли защо е на свобода? — попита Надя.

— Онова, което разказа, е невероятно. Струва ми се, че това е цял огромен свят, никакъв кошмар. Той сякаш е човек от друга страна. Имат свои обичаи, своя история на Средните векове и нова история, свои пословици...

Попитах защо са го освободили — той се учуди: как, не знаете ли, актираха ме! Пак не го разбрах, та ми обясни, че освобождавали съвсем изнемощелите, умиращите, викали им „фитили“. Имали никакво деление помежду си в лагера — бачкатори, ахмаци, псета... Попитах го какво означава тази присъда: десет години без право на кореспонденция, каквато получиха хиляди хора през трийсет и седма година. Каза, че не бил срещал нито един човек с такава присъда, а е бил в десетки лагери. Но къде са тези хора? Той казва — не знам, в лагерите ги няма.

Сечище. Хора с допълнителни присъди, въдворени... Така ме натъжи. Ето и Митя е живял там, и той е казвал: фитил, ахмак, псета... Разказа ми какъв бил начинът да се самоубиват на колимските тресавища — преставали да ядат, няколко дни наред пиели вода и умирали отекли, от воднянка, наричали това: пил вода, почнал да пие вода — разбира се, при болно сърце.

Тя виждаше напрегнатото, печално лице на Щрум, навъсените вежди на дъщеря си.

Развълнувана, чувствайки как главата ѝ е пламнала, а устата ѝ пресъхва, продължи:

— Каза, че по-страшен от лагера е пътят дотам, в ешелона всесилни са криминалните, те разсъбличат, отнемат продуктите, проиграват на карти живота на политическите, изгубилият убива човека с нож, а жертвата до последния момент не знае, че животът му е бил разигран на карти. И което е още по-ужасно — в лагерите всички командни места заемат криминалните, те са отговорници на бараки, бригадири по сечищата, политическите са безправни, всички им говорят на „ти“, криминалните викали на Митя фашист.

Александра Владимировна повиши глас, сякаш се обръща към народа:

— Преместили този човек от лагера, където бил Митя, в Сиктивкар. Първата година от войната в групата лагери, където останал Митя, от центъра пристигнал човек на име Кашкотин и организирал екзекуцията на десет хиляди затворници.

— О, Боже мой — възклика Людмила Николаевна, — искам да разбера: знае ли Сталин за тези ужаси?

— О, Боже мой — сърдито имитира интонацията на майка си Надя, — нима не разбиращ? Сталин е наредил да ги избият.

— Надя — кресна Щрум, — престани!

Както става с хора, които усещат, че някой схваща вътрешната им слабост, Щрум неочаквано изпадна в бяс, закрещя на Надя:

— Не забравяй: Сталин е върховен главнокомандващ армията, която се бори срещу фашизма, до последния ден на живота си твоята баба се е надявала на Сталин, всички ние живеем, дишаме, защото съществуват Сталин и Червената армия... Първо се научи да си бършеш носа и после приказвай за Сталин, който препреши пътя на фашизма към Сталинград.

— Сталин си седи в Москва, а ти много добре знаеш кой препреши пътя на фашизма към Сталинград — каза Надя, — човек не може да те разбере, ти самият, когато се прибираше от Соколов, говореше същото, което казвам сега аз...

Изпита нов прилив на злоба към Надя, толкова силен, че му се стори, че ще я преследва до края на живота ѝ.

— Нищо подобно не съм говорил, когато съм се връщал от Соколов, не си измисляй, ако обичаш — каза той.

Людмила Николаевна се намеси:

— Защо да си спомняме всички тези ужаси, когато съветските деца загиват във войната за Родината.

Но точно тогава Надя показва, че разбира тайната слабост в душата на баща си.

— Разбира се, нищо не си говорил — каза тя. — Точно сега, когато постигна такъв успех в работата си, а германците бяха спрени в Сталинград...

— Как можеш — избухна Виктор Павлович, — как можеш да подозираш баща си в нечестност! Людмила, чуваш ли я какво говори!

Очакваше жена му да го подкрепи, но Людмила Николаевна не взе неговата страна.

— Какво се чудиш — каза тя, — все тебе е слушала, това е същото, за което сте си говорили с твоя Каримов, с този отвратителен Мадяров. Маря Ивановна ми е разказвала за вашите разговори. Пък и ти доста се разбъряш вкъщи. Ох, по-скоро да се връщаме в Москва.

— Стига — каза Щрум, — предварително знам всички приятни неща, които искаш да mi кажеш.

Надя мълкна, лицето ѝ изглеждаше старчески повехнало, грозно, тя обърна гръб на баща си, но когато той все пак улови погледа ѝ, остана поразен от омразата в него.

Стана му задушно — толкова горчилка, озлобление витаеха във въздуха. Всичко, което с години живее в сянка почти във всяко семейство — обади се и затихне, укротено от обичта и задушевното доверие, — излезе на повърхността, изтръгна се, разля се на широко, запълни живота им, сякаш единствено неразбиране, подозрения, злоба, упреци съществуваха между бащата, майката и дъщерята.

Нима общата им съдба раждаше само студенина и отчуждение?

— Бабо! — извика Надя.

Щрум и Людмила едновременно погледнаха Александра Владимировна — тя седеше, притиснала длани до челото си, сякаш я мъчеше нетърпимо главоболие.

Нещо неописуемо жално имаше в нейната безпомощност, в чувството ѝ, че тя и нейната мъка са ненужни никому, че само пречат и дразнят, че по иронията на съдбата сега станаха причина за семейна разпра: силна и строга личност през целия си живот, в тези минути тя се бе оказала самотна, безпомощна.

Надя неочекано коленичи, притисна чело в краката на Александра Владимировна, продума:

— Бабо, миличка, добричка бабо...

Виктор Павлович отиде до стената, включи радиото, картонената кутия захъхри, зави, зафуча. Човек би помислил, че радиото предава среднощния есенен вятър и студ, вилнеещ над предния край на войната, над изгорените села, над войнишките гробове, над Колима и Воркута, над полевите летища, над подгизналите от студена вода и сняг брезентови покриви на лазаретите.

Щрум погледна навъсното лице на жена си, отиде при Александра Владимировна, взе ръцете ѝ, зацелува ги.

После се наведе и погали Надя по главата.

Уж нищо не се промени през тези няколко мига, същите хора седяха в стаята, същата мъка ги потискаше, същата съдба ги люшкаше. И само те си знаеха с каква вълшебна топлина се изпълваха в тези секунди ожесточените им сърца...

В стаята изведнъж отекна гръмлив глас:

„През деня нашите войски водиха боеве с противника в района на Сталинград, североизточно от Туапсе и в района на Налчик. На другите фронтове промени няма“.

Лейтенант Петер Бах попадна в болницата заради рана от куршум в рамото. Раняването беше леко и приятелите, които изпратиха Бах до санитарния фургон, му честитиха късмета.

Блажено зарадван и същевременно пъшкайки от болка, Бах тръгна, подкрепян от санитаря, да се изкъпе.

Насладата от допира на топлата вода беше голяма.

— По-добре ли е, отколкото в окопите? — попита санитарят и в желанието си да каже на ранения нещо приятно, добави: — Когато ви изпишем, там вече сигурно всичко ще е наред.

И махна с ръка по посока на равномерния плътен тътнеж.

— Отскоро ли сте тук? — попита Бах.

Санитарят разтърка с гъбата гърба на лейтенанта и каза:

— Защо сметнахте, че съм отскоро?

— Там вече никой не мисли, че работата ще свърши набързо. Там мислят, че работата няма да свърши скоро.

Санитарят погледна голия офицер във ваната. Бах си спомни: персоналът в болниците е инструктиран да докладва за настроенията на ранените, а в думите на лейтенанта се прояви неверието му в мощта на въоръжените сили. Бах ясно и натъртено повтори:

— Да, санитарю, засега никой не знае как ще свърши това. Защо повтори тези опасни думи? Би могъл да го разбере само човек, живеещ в тоталитарна империя.

Повтори ги от яд заради собствената си уплаха, след като ги произнесе за пръв път. Повтори ги и със защитна цел — да измами с безгрижието си предполагаемия доносник.

После, за да разруши вредното впечатление за своята опозиционност, каза:

— Такава сила, каквато сме събрали тук, сигурно не е имало от началото на войната. Повярвайте ми, санитарю.

После му стана гадно от тази изсушаваща сложна игра и той се отдаде на детински развлечения: опитваше се да стисне в длан топлата

сапунена вода — водата пръскаше ту края на ваната, ту собственото му лице.

— Принципът на огнехвъргачката — каза на санитаря.

Колко бе отслабнал! Оглеждаше голите си ръце, гърдите и си мислеше за младата рускиня, която го бе целувала преди два дни. Бе ли си мислил, че в Сталинград ще завърти любов с рускиня? Вярно, трудно е това да се нарече любов. Случайна военна връзка. Необичайна, фантастична обстановка, срещат се в мазе, той отива при нея през развалините, огрян от пламъците на взривовете. Такива среци е добре да се опишат в книга. Вчера трябваше да отиде при нея. Сигурно е помислила, че е убит. Когато оздравее, пак ще отиде. Интересно, кой ли ще е заел мястото му. Природата не търпи вакуум...

Скоро след банята го изпратиха в рентгеновия кабинет и лекарят намести Бах пред екрана на апарата.

— Жежко ли е там, лейтенанте?

— На руснаците им е по-жежко, отколкото на нас — отговори Бах в желанието си да се хареса на лекаря и да получи хубава диагноза — такава, при която операцията да мине леко и без болки.

Влезе хирургът. Двамата лекари взеха да заничат в карантиите на Бах и биха могли да видят дългогодишните наслоявания на опозиционната нечиста сила в гръденя му кош.

Хирургът грабна ръката на Бах и взе да я върти, да я приближава и отдалечава от екрана. Интересуваше го раната от курсум „дум-дум“, а тази подробност, че към раната бе прикрепен младеж с висше образование, беше случайна.

Двамата лекари заговориха, смесвайки латинските думи с шеговити германски ругатни, и Бах разбра, че положението му не е лошо — ръката му ще оцелее.

— Подгответе лейтенанта за операция — каза хирургът, — а аз ще видя тук един сложен случай — тежко черепно раняване.

Санитарят свали халата на Бах, оперативната сестра му каза да седне на табуретката.

— Дявол да го вземе — каза Бах, жално усмихнат и засрамен от голотата си, — вие, фрайлайн, трябваше да стоплите стола, преди да настаните на него голия задник на един участник в Сталинградската битка.

Тя му отговори без усмивка:

— Нямаме такава длъжност, болният — и започна да вади от стъкленото шкафче инструменти, чийто вид ужаси Бах.

Ала отстраняването на парчето мина леко и бързо, Бах дори се обиди на лекаря — презрението към дребната операцийка той пренесе и върху болния.

Операционната сестра попита Бах нужно ли е да го придружи до болничната стая.

— Ще ида сам — отговори той.

— Няма да се залежите при нас — каза тя успокоително.

— Чудесно — отговори той, — защото вече започнах да скучая.

Тя се усмихна.

Сестрата, изглежда, си бе изградила представа за ранените от вестникарските кореспонденции. В тях писатели и журналисти съобщаваха за ранени, които тайно бягали от болниците в своите любими батальони и роти; трябвало непременно да стрелят по противника, инак животът им опротивявал.

Журналистите може и да бяха намирали в болниците такива хора, но Бах изпита срамно блаженство, когато легна в кревата с чиста постеля, изяде чиния мляко с ориз и като запали цигара (пушенето в стаята беше строго забранено), се заприказва със съседите.

В стаята имаше четирима ранени — тримата бяха офицери фронтоваци, а четвъртият — чиновник с хълтнали гърди и издут корем, дошъл в командировка от тила и някъде към Гумрак претърпял автомобилна катастрофа. Когато лежеше по гръб, съbral ръце върху корема, човек би помислил, че на тоя мършав чичка са му пъхнали футболна топка под одеялото.

Сигурно затова ранените му викаха Вратаря.

Вратаря, единствен от всички, се тюхкаше, че раняването го извадило от строя. Говореше възвишено за родината, за армията, за дълга, за гордостта си от телесната повреда, получена в Сталинград.

Фронтовите офицери, пролели кръвта си за народа, се присмиваха на неговия патриотизъм.

Единият от тях, лежащият по корем заради раната си в задните части командир на разузнавателна рота Крап, бледолик, с дебели устни и изпъкнали светлокавяви очи, му каза:

— Вие, изглежда, сте от онези вратари, които нямат нищо против да вкарат топката, а не само да я отбият.

Разузнавачът беше сексуален маниак — говореше най-вече за полови сношения.

За да си върне ухапването, Вратаря го попита:

— Защо не сте почернели от слънцето? Сигурно ви се налага да работите в канцелария?

Но Крап не беше работил в канцелария.

— Аз съм нощна птица — каза той, — ловувам нощем. За разлика от вас с жени спя денем.

В стаята хулеха бюрократите, които привечер бягаха от Берлин с колите си по вилите; хулеха интендантите, които получаваха ордени по-бързо от фронтовациите; говореха за бедстващите семейства на фронтоваци, чиито къщи били разрушени от бомбардировките; хулеха разпасаните тиловаци, които посягаха на жените на армейците; хулеха фронтовите лавки, където се продаваха само одеколон и ножчета за бърснене.

До Бах лежеше лейтенант Герне. Бах отначало бе помислил, че е аристократ, но се разбра, че Герне е селянин, от хората, издигнали се благодарение на националсоциалистическия преврат. Бил заместник началник-щаб, една нощ го ранил шрапнел от авиационна бомба.

Когато откараха Вратаря на операция, простоватият човечец, който лежеше в ъгъла, старши лейтенант Фресер, се обади:

— По мене стрелят от трийсет и девета година, ама още нито веднъж не съм крещял какъв патриот съм. Хранят ме, поят ме, обличат ме — и аз се бия. Без да философствам.

Бах каза:

— А, защо. Във факта, че фронтовациите се подиграха с фалша на Вратаря, също се крие някаква философия.

— Така значи! — възклика Герне. — Интересно, каква ли ще е тази философия?

По озлобения му поглед Бах с набито око усети човека, изпитващ омраза към интелигенцията от времето преди Хитлер. Бах бе чел и слушал много приказки за влечението на старата интелигенция към американската плутокрация, за тайните й симпатии към талмудизма и еврейската абстракция, към юдейския стил в живописта и литературата. Кипна от яд. Защо сега, когато е готов да превие врат пред грубата мощ на новите хора, го гледат с мрачна, вълча подозителност? Не го ли ядоха и него въшките, не го ли гори студът,

както и тях? Него, офицера от предната линия, не го смятат за германец! Бах затвори очи и се извърна към стената.

— Защо е тази злоба във въпроса ви? — промърмори сърдито.

Герне отговори презрително, с чувство за превъзходство:

— Защо се правите, че не разбираете?

— Нали ви казах, не разбирам — ядосано отвърна Бах и добави:

— Тоест досещам се.

Естествено, Герне се разсмя.

— Аха, двойственост? — извика Бах.

— Именно, именно двойственост — кикотеше се Герне.

— Волева импотенция?

Сега Фресер ще избухне в смях. А Крап ще се повдигне на лакти и ще погледне Бах неописуемо нахално.

— Дегенерати — с гръмовен глас ще каже Бах. — Тези двамата са извън границите на човешкото мислене, но вие, Герне, сте вече някъде на половината път между маймуната и человека... Я да си говорим сериозно.

И той изстина от омраза, стисна затворените си очи.

— Достатъчно е да напишете брошурка по кое да е жалко въпросче, и вие вече мразите хората, които са градили основите и са издигали стените на германската наука. Достатъчно е да напишете някоя хилава повест, и започвате да оплювате славата на германската литература. Струва ви се, че науката и изкуството са нещо като министерства, че чиновниците от старото поколение не ви дават възможност да получите добро място, така ли? На вас, с вашето книжле, ви става тясно, вече ви прочат Кох, Нернст, Планк, Келерман... Науката и изкуството не са канцелария, те са парнаско възвишение под необятното небе, там винаги е просторно, там има място за всички таланти от цялата човешка история, докато се пръквате вие с вашата мизерна родитбичка. Но това не означава, че там е тясно, просто на вас не ви е мястото там. А вие се втурвате да разчиствате площадката. Това обаче не повдига нищожните ви, зле надути балони дори на метър. Ако изхвърлите Айнщайн, вие няма да заемете мястото му. Да, да, Айнщайн наистина е евреин, но ще прощавате, той е гений. Няма власт на света, която би ви помогнала да заемете неговото място. Помислете — струва ли си да хабите толкова сили, за да унищожите хора, чиито места ще останат навеки празни.

Ако вашата непълноценост ви е попречила да тръгнете по пътищата, посочени от Хитлер, за това сте виновен единствено вие; и не изгаряйте от злоба към пълноценните хора. В областта на културата не можете да направите нищо чрез метода на полицейската омраза! Виждате ли колко дълбоко разбират това Хитлер, Гьobelс? Те ни учат с примера си. Колко любов, търпение, такт проявяват те в топлите си грижи за германската наука, живопис, литература. От тях вземайте пример, вървете по пътя на консолидацията, не внасяйте разкол в нашето общогерманско дело!

Когато привърши безмълвната си въображаема реч, Бах отвори очи. Съседите му лежаха под одеялата си.

Фресер каза:

— Другари, погледнете тук — и с движение на фокусник измъкна изпод възглавницата еднолитрова бутилка италиански коняк „Три валета“.

Герне издаде странен гърлен звук — само истински пияница, и то селски пияница, можеше да гледа бутилката с такава физиономия.

„Явно не е лош човек, по всичко личи, не е лош“ — помисли си Бах и се засрами от своята произнесена и непроизнесена истерична реч.

А през това време, подскачайки на един крак, Фресер наливаше коняк във водните чаши по нощните шкафчета.

— Страшен сте — усмихнат каза разузнавачът.

— Ей това се казва боеви лейтенант — каза Герне.

Фресер обясни:

— Някакво медицинско началство забеляза моята бутилка и ме попита: „Какво носите в този вестник?“ Пък аз му рекох: „Това са писмата от мама, никога не се разделям с тях“.

Той вдигна чашата си:

— И тъй, фронтовашки привет, оберлейтенант Фресер!

И всички пиха.

Герне, на когото тутакси му се допи още, каза:

— Ex, ще трябва да оставим и на Вратаря.

— Абе я го зарежете той Вратар, нали, лейтенанте? — обади се Крап.

— Той нека изпълнява дълга си пред родината, а ние просто ще си пийнем — каза Фресер. — Нали всеки иска да живее.

— Задникът ми съвсем живна — каза разузнавачът. — Сега да ми паднеше и една дама, средно охранена...

На всички им стана весело и леко.

— Е, хайде — и Герне вдигна чашата.

Отново отпиха.

— Добре, че се случихме в една стая.

— Аз, щом ви видях, веднага разбрах: „Ей това са истински момчета, печени фронтоваци“.

— Аз пък, право да си кажа, малко се съмнявах в Бах — каза Герне. — Помислих си: „Този е партийно другарче“.

— Не, безпартиен съм.

Всички бяха отметнали одеялата. Стана им горещо. Заприказваха се за фронта.

Фресер бе воювал на левия фланг, в района на село Окатовка.

— Абе де да ги знам — каза той. — Руснаците хич не ги бива да настъпват. Ама вече е началото на ноември, пък и ние стоим на едно място. Колко водка изпихме през август и наздравиците ни все бяха: „Хайде да не се забравяме един друг след войната, да основем дружество на бившите бойци от Сталинград“.

— Добре си настъпват те — каза разузнавачът, който бе воювал в района на заводите. — Не ги бива да удържат завзетото. Избутат ни от някоя къща и веднага или лягат да спят, или започват лапачка, а командирите им се наливат.

— Диващи — каза Фресер и намигна. — За тия сталинградски диващи съсирахме повече желязо, отколкото за цяла Европа.

— Не само желязо — каза Бах. — В нашия полк имаме хора, дето плачат без причина или кукуригат като петли.

— Ако до зимата не свършим тая работа — каза Герне, — ще започне китайска война. Безсмислена бълсканица.

Разузнавачът изрече полугласно:

— Знаете ли, подготвяме се за настъпление в района на заводите, събрани са такива сили, каквито никога не е имало тук. Всичко това ще гръмне само след някой и друг ден. На двайсети ноември всички ще спим със саратовските момета.

Отвън, зад прозорците със спуснат завеси, се чуваше широкият, величествен и бавен тътен на артилерията, бученето на нощните самолети.

— Ей го, забучаха рус-фанер — продума Бах. — По това време бомбардират. Някои им викат „трион за нерви“.

— А в нашия щаб им викат „дежурен унтерофицер“ — каза Герне.

— По-тихо! — И разузнавачът вдигна пръст. — Чувате ли, главните калибри!

— А ние си пийваме в стаята за леко ранени — каза Фресер.

И за трети път този ден им стана весело.

Заприказваха се за руските жени. Всеки имаше какво да разкаже. Бах не обичаше такива разговори.

Но тази вечер той разказа за Зина, която живееше в мазето на полуразрушената къща, разказа остроумно, всички се смяха.

Влезе санитарят, огледа веселите им лица и започна да прибира чаршафите от леглото на Вратаря.

— Санитарю, защо мълчиш — попит Герне, — всички сме мъже, ако се е случило нещо, кажи ни.

— Умря — каза санитарят. — Сърцето му спря.

— Виждате ли докъде водят патриотичните приказки — каза Герне.

Бах се намеси:

— Не бива да говорим така за умрял човек. Той не е лъгал, защо ще лъже пред нас. Значи е бил искрен. Не е хубаво, другари.

— О — каза Герне, — не току-така ми се е сторило, че лейтенантът е дошъл при нас с партийното слово. Веднага разбрах, че е от новата идейна порода.

12

През нощта Бах не можа да заспи, беше му прекалено удобно. С някакво странно чувство си припомняше блиндажа, другарите си, идването на Ленард — заедно гледаха залеза през отворената врата на блиндажа, пиеха кафе от термоса, пушеха.

Вчера, когато се качи в санитарния фургон, той прегърна Ленард със здравата си ръка през рамото, погледнаха се в очите, разсмяха се.

Беше ли предполагал, че ще пие с есесовец в сталинградски бункер, че ще ходи през огрени от пожари развалини при руския любовница!

Нещо странно се случи с него. Дълги години бе мразил Хитлер. Когато слушаше безсромните белокоси професори, които заявяваха, че Фарадей, Дарвин, Едисон са една компания мошеници, окрали германската наука, че Хитлер е най-великият учен на всички времена и народи, той злорадо си мислеше: „Ха, че това е просто безумие, то не може да трае дълго“. Същото чувство будеха у него романите, където смайващо фалшиво бяха описани хора без недостатъци, щастливи, запалени от идеи работници и селяни, мъдрата възпитателна роля на партията. Ах, какви жалки стихове публикуваха списанията! Това го дразнеше особено силно, в гимназията и той бе писал стихове.

И ето, че в Сталинград поиска да влезе в партията. Когато беше малък, от страх, че баща му може да го разубеди в спор, си запушваше ушите и крещеше: „Не искам да слушам, не искам, не искам...“ Ала ето, че чу! Светът се извъртя на сто и осемдесет градуса.

Бездарните пиеси и филми го дразнеха, както и преди. Може би няколко, десетина години народът ще трябва да живее без поезия, какво да се прави! Но нали и сега има възможност да се пише истината! Нали именно германската душа е основната истина, смисълът на света! Нали майсторите от Ренесанса са умеели да изразяват в произведенията си, създадени по поръчка на князе и епископи, най-великите духовни ценности.

Разузнавачът Крап продължаваше да спи и същевременно участваше в нощен бой, затова изкрещя така силно, че викът му

сигурно се чу навън: „С гранатата, с гранатата!“ Понечи да запълзи, тромаво се извъртя, извика от болка, после пак заспа и захърка.

Дори разправата с евреите, която го бе карала да потреперва от ужас, сега придоби нов облик. О, да зависеше от него, той незабавно щеше да прекрати масовото избиване на евреите. Но макар да имаше приятели евреи, смяташе, че е редно да се признае: има германски характер, германска душа и щом е така, значи има и еврейски характер и еврейска душа.

Марксизмът претърпя крах! Трудно е за човек, чиито баща и майка са били социалдемократи, да стигне до тази мисъл.

И Маркс е като физика, обосновал теорията за строежа на материята върху силите на отблъскването и пренебрегнал силата на световното притегляне. Той е дал определение на силите на класовото отблъскване, най-добре ги е проследил върху материал от цялата човешка история. Но както често се случва с хора, направили значително откритие, си е въобразил, че единствено определените от него сили на класовата борба решават развитието на обществото и хода на историята. Не е съзирал могъщите сили на националната надкласова близост и неговата социална физика, построена върху пренебрежението към закона за световното национално притегляне, е нелепа.

Държавата не е следствие, държавата е причина!

Някакъв тайнствен и вълшебен закон определя раждането на националната държава! Тя е живо единство, единствено тя изразява особено ценното, безсмъртното в милионите хора — германския характер, германското огнище, германската воля, германската жертвеност.

Известно време Бах лежа със затворени очи. За да заспи, започна да си представя стадо овце — една бяла, една черна, пак бяла и пак черна, пак бяла и пак черна...

На сутринта, след закуска, Бах седна да пише на майка си. Бърчеше чело, въздишаше — всичко, което напише, ще й бъде неприятно. Но именно на нея трябва да каже всичко, което чувства напоследък. Когато си беше в отпуск, не й каза нищо. Ала тя забеляза раздразнението, нежеланието му да слуша безкрайните й спомени за баща му — все едно и също.

Предател на бащината вяра, ще си каже тя. Но не. Тъкмо той решава да не бъде предател.

Уморени от сутрешните процедури, болните лежаха тихо. През нощта на освободилото се легло на Вратаря сложиха един тежко ранен. Беше в безсъзнание и не можеха да го питат от коя част е.

Как да обясни на майка си, че хората от нова Германия сега са му по-близки от приятелите му от детинство?

Влезе санитарят и попита:

— Лейтенант Бах?

— Аз — каза Бах и закри с длан започнатото писмо.

— Господин лейтенант, една рускиня ви търси.

— Мене ли? — слиса се Бах, а после се сети, че е дошла сталинградската му позната Зина. Как е могла да научи къде се намира? И веднага се досети, че й е казал шофьорът на ротния санитарен фургон. Зарадва се, беше трогнат — трябвало е да излезе по тъмно и да пътува с попътни камиони, да измине пеша шест или осем километра. И си представи бледото ѝ лице с големи очи, слабичката ѝ шия, сивата забрадка на главата ѝ.

А в стаята избухна смях.

— Ей, бива си го тоя лейтенант Бах! — възклика Герне. — Това се казва работа сред местното население.

Фресер тръскаше ръце, сякаш ги отърсваше от вода, и бъбреше:

— Санитарю, извикай я тук. Леглото на лейтенанта е достатъчно широко. Ще ги венчаем.

А разузнавачът Крап каза:

— Жената е като кучето — навсякъде следва мъжа.

Изведнъж Бах се ядоса. Какво си е въобразила тази? Как е могла да дойде в болницата? Нали на офицерите са забранени всякаакви връзки с руски жени. Ами ако в болницата работеха негови роднини или познати на семейство Форстер? При такива нищо неозначаващи отношения една германка никога не би посмяла да го посети.

Стори му се, че лежащият в несвяст тежко ранен се подсмива погнусено.

— Кажете на тази жена, че не мога да изляза при нея — изрече мрачно и за да не участва във веселия разговор, веднага взе молива и започна да препрочита написаното.

„.... Чудна работа: дълги години смятах, че държавата ме потиска. А сега разбрах, че именно тя изразява душата ми. Не искам лека съдба. Ако е нужно, ще скъсам със старите си приятели. Знам: онези, към които ще се присъединя, никога няма да ме приемат като напълно свой. Но аз ще превъзмогна себе си в името на най-важното у мен...“

А веселбата в стаята продължаваше.

— Тихо, не му пречете. Той пише писмо на годеницата си — каза Герне.

Бах се разсмя. От време на време сдържаше смеха си и той напомняше хлипане, затова Бах си помисли, че както сега се смее, би могъл и да плаче.

13

Генералите и офицерите, които по-рядко виждаха командащия 6-а пехотна армия Паулус, смятала, че в мислите и настроението на генерал-полковника не са настъпили промени. Обноските му, естеството на заповедите му, усмивката, с която изслушваше и дребните частни забележки, и сериозните донесения, говореха, че генерал-полковникът все така държи в ръцете си обстоятелствата на войната.

И само хората, особено близки на командащия, неговият адютант полковник Адамс и началник-щабът на армията генерал Шмит разбираха колко се е променил Паулус по време на сталинградските боеве.

Както и преди, той умееше да бъде мило остроумен и снизходителен или пък приятелски да се интересува от живота на своите офицери, както и преди имаше власт да въвежда в бой полкове и дивизии, да повишава и да понижава в длъжност, да подписва заповеди за награждаване, все така пушеще любимите си пури... Но най-важното — скритото, душевното, се променяше с дни и скоро напълно щеше да се промени.

Чувството, че държи в ръцете си обстоятелствата и сроковете го напускаше. Съвсем доскоро плъзгаше спокоен поглед по донесенията на разузнавателния отдел на щаба — не е ли все едно какво са намислили руснаци, има ли значение движението на техните резерви?

Сега Адамс виждаше: от папката с донесенията и документите, която сутрин слагаше на бюрото му, командащият взема първо разузнавателните данни за нощните придвижвания на руснаци.

Адамс веднъж промени реда, сложи най-отгоре в купчинката донесенията на разузнавателния отдел. Паулус отвори папката, погледна най-горния документ. Дългите му вежди се повдигнаха, после той затвори папката.

Полковник Адамс разбра, че е постъпил нетактично. Порази го бързият и сякаш жален поглед на генерал-полковника.

Няколко дни по-късно, след като прегледа донесенията и документите, подредени както обикновено, Паулус се усмихна и се обърна към адютанта си:

— Господин новатор, вие, изглежда, сте наблюдален човек.

Тази тиха есенна вечер генерал Шмит тръгна за доклад при Паулус в доста тържествено настроение.

Шмит крачеше по широката селска улица към къщата на командващия, с удоволствие вдишваше студения въздух, плакнеш неговото опушвано от цигарен дим цяла нощ гърло, поглеждаше небето, нашарено от тъмните багри на степния залез. На душата му беше спокойно, той мислеше за живописта и за следобедните си киселини, които вече бяха престанали да го мъчат.

Крачеше по тихата и пуста вечерна улица и в главата му, под фуражката с голямата тежка козирка, се бе подредило всичко, което трябваше да се прояви в най-ожесточената схватка, подготвяна през цялото време на сталинградската епопея. И се изрази точно така, когато командващият го покани да седне и се приготви да слуша.

— Разбира се, в историята на нашето оръжие се е случвало за настъпление да се мобилизира несравнено по-голямо количество техника. Но никога не съм създавал подобна плътност на земята и във въздуха на такъв нищожен фронтови участък.

Докато слушаше началник-щаба, Паулус седеше прегърben, някак не като генерал, и припряно и послушно извръщаше глава подир пръста на Шмит, който сочеше колонки на графици и квадрати от картата. Това настъпление бе замислил Паулус. Паулус бе определил неговите параметри. Но сега, докато слушаше Шмит — най-блестящия началник-щаб, с когото бе работил някога, не можеше да познае своите мисли в подробните от разработката на предстоящата операция.

Шмит сякаш не изразяваше съображенията на Паулус, разгърнати в бойна програма, а му налагаше волята си, въпреки желанието му подготвяше за удар пехота, танкове, сапьори, батальони.

— Да, да, плътността — каза Паулус. — Тя прави особено силно впечатление, когато я сравним с празнотата на нашия ляв фланг.

— Няма как — каза Шмит, — твърде много земя има на изток, повече, отколкото са германските войници.

— Това тревожи не само мен — Фон Вайкс ми каза: „Ние удряхме не с юмрук, а с разперени пръсти по безкрайното източно

пространство“. Това тревожи не само Вайхс. Това не тревожи единствено...

Той не довърши.

Всичко вървеше както трябва и всичко вървеше не така, както трябва.

Струваше му се, че в случайните неясноти и вбесяващите дроболии от последните седмици всеки момент ще му се разкrie по нов начин, безрадостно и безнадеждно, истинската същина на войната.

Разузнаването непрекъснато докладва за концентрирането на съветски войски на северозапад. Авиацията е безсилна да им попречи. Вайхс няма на фланговете на Паулусовата армия германски резерви. Вайхс се мъчи да дезинформира руснаците, като установява германски радиостанции в румънските части. Но това няма да направи румънците германци.

Африканската кампания, която отначало бе имала всички изгледи да бъде победоносна, блестящата разправа с англичаните в Дюнкерк, в Норвегия и Гърция не завърши със завземане на Британските острови; колосалните победи на изток, хилядакилометровият пробив до Волга не завърши с окончателен разгром на съветските армии. Винаги ти се струва, че най-важното вече е сторено и ако работата не е изведена докрай, това е само случайно, незначително забавяне...

Какво означават тези неколкостотин метра, които го делят от Волга, полуразрушените заводи, обгорелите, празни скелети на сградите в сравнение с грандиозните пространства, завзети по време на лятното настъпление?... Но нали няколко километра пустиня деляха и Ромел от египетския оазис? И няколко дюнкеркски часа и километра не достигнаха за пълното ни тържество в покорената Франция... Навсякъде и винаги не достигат няколко километра за пълния разгром на противника, навсякъде и винаги — празни флангове, огромни пространства зад гърба на победоносните войски, недостиг на резерви.

Миналото лято! Преживяванията му от онези дни очевидно могат да се изпитат само веднъж в живота. Бе усетил по лицето си дъха на Индия. Ако лавината, помитаща гори, изхвърляща реки от коритата им, беше способна да чувства, тя би чувствала именно това, което бе усещал той.

В тези дни го споходи мисълта, че германското ухо е свикнало с името Фридрих — вярно, мисъл шеговита, несериозна, но реална. Но

именно в тези дни една зла, корава песъчинка изскърца под краката му или пък между зъбите. В щаба цареше тържествено и щастливо напрежение. Той приемаше от командирите на части писмени рапорти, устни рапорти, радиорапорти, телефонни рапорти. Това сякаш не беше вече тежък боен труд, а символичен израз на германското тържество... Паулус вдигна телефонната слушалка. „Господин генерал-полковник...“ Позна гласа на говорещия, интонацията на военните делници никак не хармонираше с камбаните във въздуха и в ефира.

Командирът на дивизия Ведлер докладва, че на неговия участък руснаците преминали в настъпление, едно тяхно пехотно подразделение, нещо като подсилен батальон, успяло да направи пробив на запад и да заеме сталинградската гара. Именно с това нищожно произшествие стабилно се свърза зараждането на тревожното чувство.

Шмит прочете на глас проекта на бойната заповед, леко разкърши рамене и повдигна брадичката си — знак, че чувството на официалност не го напуска, макар с командаващия да го свързват добри лични отношения.

И с неочеквано тих глас генерал-полковникът съвсем не повоенному, не по генералски, изрече странни, смущили Шмит думи:

— Аз вярвам в успеха. Но знаете ли какво? Нашата борба за този град е съвършено ненужна, безсмислена е.

— Малко неочеквано от страна на командаващия войските в Сталинград — каза Шмит.

— Неочеквано ли ви се вижда? Сталинград престана да съществува като комуникационен център и като център на тежката промишленост. Каква работа имаме тук след това? Североизточният фланг на кавказките армии може да се обезвреди по линията Астрахан-Калач. Сталинград не ни е нужен за тази цел. Аз вярвам в успеха, Шмит: ще завземем Тракторния завод. Но така няма да закрием нашия фланг. Фон Вайхс не се съмнява, че руснаците ще нанесат удар. Бъльфът няма да ги спре.

— С течението на събитията техният смисъл се променя, но фюрерът никога не е отстъпвал, преди да реши задачата докрай — продума Шмит.

Паулус си мислеше: бедата е тъкмо там, че най-блестящите победи не дадоха плодове, тъй като не бяха доведени докрай с

упорство и решителност; същевременно си мислеше, че истинската сила на един пълководец се проявява в отказа му да решава изгубили смисъла си задачи.

Ала, загледан в настойчивите и умни очи на генерал Шмит, той каза:

— Не ние ще натрапваме волята си на великия стратег.

Взе от бюрото текста на заповедта за настъпление и го подписа.

— Четири екземпляра предвид особената секретност — каза Шмит.

Частта, в която Даренски пристигна от щаба на степната армия, се намираше на югоизточния фланг на Стalingрадския фронт, в безводните прикаспийски пясъци.

Разположените край езера и речна вода стени сега изглеждаха на Даренски като някаква обетована земя — там растеше коило, тук-там дървета, цвилеха коне.

В пустинната пясъчна равнина са се разположили хиляди хора, свикнали с влажен въздух, с роса в зори, с шумолене на сено. Пясъкът шиба кожата им, въвира се в ушите, скърца в просото и в хляба, пясък има в солта и в затвора на пушката, в механизма на часовника, пясък има във войнишките сънища... Тежко е тук на човешкото тяло, на ноздрите, на гърлото, на прасците. Тялото живее тук, както живее каруца, излязла от отъпкания път и скърцаща по ровините.

Даренски цял ден обикаля артилерийските позиции, разговаря с хората, писа, черта схеми, оглежда оръдията, складовете за боеприпаси. Привечер капна, главата му бучеше, боляха го краката, несвикнали да ходят по ронлива пясъчна почва.

Отдавна бе забелязал, че в дни на отстъпление генералите са особено внимателни към нуждите на подчинените си; командващите и членовете на военните съвети щедро проявяват самокритичност, скептицизъм и скромност.

В армията по никое друго време не се появяват толкова умни, разбрани хора, както по време на жестоки отстъпления, противотанково надмощие и когато Ставката е разгневена и търси виновници за несполуките.

Но тук, сред пясъците, сънливо безразличие тегнеше над хората. Щабните и строевите командири сякаш се бяха уверили, че на този свят нищо не може да ги заинтересува — каквото и да става, и утре, и вдругиден, и след година тук ще има само пясък.

За нощувка го покани началник-щабът на артилерийския полк подполковник Бова. Само името му беше юнашко, а инак Бова беше сгърбен, плешив, недочуваше с едното ухо. Веднъж го бяха извикиали в

артилерийския щаб на фронта и той смяя всички с необикновената си памет. В неговата плешива глава, залепена за тесните сгърбени рамене, сякаш не можеше да съществува нищо друго, освен цифри, номера на батареи и дивизиони, имена на населени места, командирски имена, обозначения на коти.

Бова живееше в дъсчена къщурка със стени, измазани с глина и тор, подът беше покрит с разръфани листове на смолен картон. Тази къщурка по нищо не се отличаваше от другите командирски жилища, пръснати из пясъчната равнина.

— А, здрави! — каза Бова и с размах стисна ръката на Даренски. — Добре е, нали? — И посочи стените. — Да зимуваме тук, в кучешката колибка, измазана с лайна.

— Да, помещението не е за завиждане! — каза Даренски, учуден, че кроткият Бова никак не прилича на себе си.

Той настани Даренски на един сандък от американски консерви и му наля водка в мътна, изпоцапана със засъхнал прах за зъби водна чаша, премести към него зелен домат от турция, сложен върху подгизнало парче вестник.

— Моля, другарю подполковник, вино и плодове! — каза той.

Като всички хора, които не пият, Даренски предпазливо отпи малка гълтка, отмести чашата по-далече и заразпитва Бова за армейските работи. Но на Бова не му се говореше по делови въпроси.

— Ех, другарю подполковник — каза той, — бях се заплеснал аз по работата, та глава не вдигах, хем какви жени имаше, когато бяхме в Украйна, пък на Кубан, Боже мой... на драго сърце даваха, само да им намигнеш! А аз, нали съм глупак, си протърквах панталоните в оперативния отдел, късно се освестиих, сред пясъците...

Даренски, който отначало се ядосваше, че Бова не иска да си говорят за средната плътност на войските на километър фронт и за предимствата на минохвъргачките пред артилерията в условията на пясъчната пустиня, все пак се заинтересува от новата насока на разговора.

— Има си хас — каза той, — в Украйна жените са рядко интересни. През четирийсет и първа, когато щабът бе настанен в Киев, се срещах с една, украинка беше, омъжена за служител от прокуратурата, хубавица!

Поизправи се, вдигна ръка, пипна ниския таван и добави:

— Не възнамерявам да споря с вас и относно Кубан. В това отношение Кубан може да се постави на едно от първите места, там има необикновено висок процент красавици.

Думите на Даренски силно подействаха на Бова.

Той изруга и плачливо се затюхка:

— А сега — само калмички!

— Е, недейте така! — прекъсна го Даренски и произнесе доста разпалена реч за прелестите на мургавите и скучести, изльчващи аромат на пелин и степен дим жени. Спомни си за Ала Сергеевна от щаба на степната армия и завърши речта си така: — И изобщо не сте прав, жени има навсякъде. В пустинята няма вода, това е вярно, но дами има.

Бова обаче не му отговори. И тогава Даренски забеляза, че Бова спи и чак в този момент схвана, че домакинът му е бил абсолютно пиян.

Бова хъркаше така, сякаш стенеше умиращ, главата му бе увиснала от леглото. С особеното търпение и доброта, които се пораждат у руснака към пиян човек, Даренски подложи под главата на Бова възглавница, а под краката — вестник, избърса олигавената му уста и се огледа къде да се настани и той.

Постла на пода шинела на домакина, отгоре му метна своя, под главата си намести издутата си полева чанта, която в командировки му служеше и за канцелария, и за продоволствен склад, и за носене на тоалетните принадлежности.

Излезе навън, пое студения нощен въздух, ахна, щом погледна неземния пламък в черното азиатско небе, отиде по малка нужда и като поглеждаше звездите, си помисли: „Да, космос“ — после влезе да си легне.

Отпусна се върху шинела на домакина, зави се със своя и вместо да затвори очи, широко ги отвори — порази го една безрадостна мисъл.

Страшна сиромашия го заобикаля! Ето, лежи на пода, гледа огризките от туршиените домати, мукавения куфар, в който сигурно има маломерно пешкирче с голям черен печат, смачканы якички, празен кобур, изкорубена сапунерка.

Къщата във Верхне Погромное, където беше нощувал през есента, сега му изглежда богата. А след година тази днешна къщурка

ще му се види разкошна, ще си спомни за нея в някоя дупка, където не ще има бръснач, куфар, не ще има и скъсани партенки.

През месеците, когато бе работил в щаба на артилерията, в душата му бяха настъпили големи промени. Жаждата му за работа, могъща колкото глада, бе заситена. Сега вече не изпитваше щастие от работата, нали и постоянно ситият човек не се чувстваше щастлив.

Даренски работеше добре, началството много го ценеше. Отначало това го радваше — не беше свикнал да го смятат за незаменим, нужен човек. През дългите предишни години бе свикнал с обратното.

Даренски не се замисляше защо породилото се у него чувство на превъзходство към колегите не поражда и снизходжение към тях — тази черта на истински силните хора. Очевидно не беше силен човек.

Често се дразнеше, крещеше и ругаеше, после гледаше страдалчески оскърбените от него хора, но никога не искаше прошка. Сърдеха му се, но не го смятаха за лош човек. В щаба на Стalingрадския фронт към него се отнасяха може би още по-добре, отколкото към Новиков навремето в щаба на Югозападния. Говореше се, че цели страници от неговите докладни записи се използват при отчетите на големите хора пред още по-големите в Москва. В трудните моменти неговите ум и работа се оказаха важни и полезни. А жена му пет години преди войната го напусна, смяташе, че е враг на народа, съумял с измама да скрие от нея своята разплута, двулична същност. Често не го вземаха на работа заради лошите му анкетни данни — и по линия на баща му, и по линия на майка му. Отначало се обиждаше, когато научаваше, че мястото, което са му отказали, е заел някой глупав или невеж човек. После Даренски си внущи, че наистина не може да му бъде поверена отговорна оперативна работа. След лагера пък вече съвсем сериозно започна да се чувства непълноценен.

И ето, че по време на ужасната война излезе другояче.

Даренски дърпаше шинела към раменете, поради което краката му веднага усещаха студа, лъжащ от вратата, и си мислеше, че сега, когато неговите знания и способности се оказаха нужни, той се търкаля на пода в някакъв курник, слуша пронизителните неприятни крясъци на камилите, мечтае не за курорти и вили, а за чист кат долни гащи и за възможността да се измие с коричка сапун за пране.

Гордееше се, че издигането му не е свързано с нищо материално. Но същевременно това го дразнеше.

Неговата самоувереност, самомнението му се съчетаваха с постоянна житейска боязливост. Даренски имаше чувството, че жизнените блага не са създадени за него.

Това чувство на постоянна несигурност, постоянният, превърнал се в навик недоимък, постоянно усещане, че дрехите му са вехти, сиромашки, му бяха познати от детинство.

И сега, на вълната на успеха, това усещане не го напускаше.

Мисълта, че ще влезе в стола на Военния съвет и бюфетчийката ще му каже: „Другарю подполковник, вие трябва да се храните в стола на Военторг“, го изпълваше със страх. А после, на някое заседание, някой генерал шегаджия ще му намигне: „Как е, подполковник, тълста ли е чорбата в стола на Военния съвет?“ Той винаги се стъписваше пред господарската увереност на генералите, дори и на вестникарските фотографи, които ядяха, пиеха, искаха си бензин, облекло, цигари на места, където не им се полагаха нито бензин, нито цигари.

Така бе протекъл животът му, баща му с години не можеше да си намери работа, семейството се издържаше само от майка му, която беше стенографка.

Вече късно през ноцта Бова престана да хърка и Даренски се завслушва в тишината над леглото му, разтревожи се.

Бова неочеквано попита:

— Не спите ли, другарю подполковник?

— Не, не ми се спи — отговори Даренски.

— Извинявайте, че не ви настаних по-добре, напих се — каза Бова. — А сега главата ми е бистра, сякаш нищо не съм пил. Та, разбирайте ли, лежа и си мисля: как се озовахме в тая отвратителна местност? Кой ни натика в тая дупка?

— Че кой, германците — отговори Даренски.

— Я хайде лягайте в кревата, а аз ще се преместя на пода — каза Бова.

— Ама, моля ви се, и тук съм добре.

— Неудобно е никак, според кавказкия обичай не е редно: домакинът на леглото, гостенинът на пода.

— Нищо, нищо, не сме кавказци.

— Почти сме кавказци, оттук Кавказ е съвсем близо. Германците, казвате, ни натикали, но разбирате ли, че и ние сами се донатикахме?

Бова очевидно се бе надигнал: леглото силно изскърца.

— Мд-даа — произнесе той.

— Да, да, да — каза от пода Даренски.

Бова бе насочил разговора в особено, необичайно русло и сега двамата мълчаха в размисъл, уместно ли е да подхващат такъв разговор с почти непознат човек. И явно стигнаха до извода, че не бива да разговарят по такива въпроси с почти непознат човек.

Бова запали цигара.

Когато клечката пламна, Даренски видя лицето му, то изглеждаше повехнало, мрачно, чуждо.

И Даренски запали.

На светлината от клечката Бова видя лицето на Даренски, който се бе привдигнал на лакът — то изглеждаше студено и малко злобно, чуждо.

Именно след това те, кой знае защо, подхванаха разговора, който не биваше да водят.

— Да — каза Бова, но този път не провлечено, а кратко и рязко, — бюрократизъмът и бюрократите допринесоха да се натикаме тук.

— Бюрократизъмът — подзе Даренски — е лоша работа. Моят шофьор веднъж ми рече: преди войната на село царял такъв бюрократизъм, че без шише водка в колхоза никой едно удостоверение не ти издавал.

— Не се смеите, не е за смях тая работа — прекъсна го Бова, — ще знаете, с бюрократизма шега не бива, в мирно време той докарваше хората не знам до какво. А в условията на предната линия бюрократизъмът и по-зле може да ни подреди. На, в авиационните части имало такъв случай: един летец се катапултирал от горящия самолет, ударил го „Месер“, човекът останал читав, ама гащите му обгорели. И представете си, не му дават гащи! Направо скандал, интендантът отказва: не бил изтекъл срокът за износването и толкоз! И летецът три денонощия стоял без панталони, докато работата стигнала до командира на съединението.

— Е, това, прощавайте, е нищо работа — каза Даренски, — никакъв глупак се разтакавал, докато даде едни гащи — не може това да е причината да отстъпваме от Брест до прикаспийската пустиня...

Бова кисело изпъшка и възрази:

— Кой казва, че е заради гащите. Но чуйте и друг случай: едно пехотно подразделение било обкръжено, хората започнали да гладуват. Авиационната част получила заповед да им хвърля храна с парашути. А интендантството отказало да даде продуктите — трябва да ни се подпишат на фактурата, а как ще се подпишат, като им хвърлят тези чували от самолет! Запънал се интендантът, не дава и не дава. Едва му надвили — със заповед.

Даренски се позасмя.

— Комичен случай, но пак е дреболия. Педантизъм. В условията на предната линия бюрократизъмът може да има ужасяващи прояви. Нали знаете заповедта „Нито крачка назад“? Например германецът коси стотици хора, а е достатъчно да ги прехвърлят на отвъдния склон на хълма, за да бъдат в безопасност — и тактически загуби няма, и техниката остава читава. Но като спазват заповедта „Нито крачка назад“, оставят всичко под обстрела, погубват техниката, погубват и хората.

— Именно, именно, съвършено вярно — каза Бова, — през четирийсет и първа от Москва изпратиха двама души в нашата армия да проверят как се изпълнява точно тази заповед: „Нито крачка назад“. Ама нямаха кола, а ние за три денонощия направихме двеста километра от Гомел. Взех полковниците в моя камион, за да не ги спипат германците, а те се друсят в каросерията и ме молят: „Дайте ни материали за внедряването на заповедта «Нито крачка назад».“ Отчетност, какво да се прави.

Даренски събра въздух в гърдите си, сякаш се канеше да се гмурне в дълбока вода, и очевидно се гмурна, каза:

— Бюрократизъмът е страшен, когато някой червеноармеец, картечар, сам срещу седемдесет германци е задържал настъплението, загинал е, армията е свела глави, свалила е шапки пред него, а някой си изхвърля охтичавата му жена от жилището и председателят на райсъвета й крещи: вън, нахалнице! Бюрократизъм е, когато карат човек да попълва двайсет и четири анкети и в края на краишата той сам си признава на събрание: „Другари, аз не съм ваш човек“. И когато човек каже: да, да, държавата е работническо-селска, а моите родители са дворяни, нетрудов елемент, изхвърлете ме от вашите редове — всичко е наред.

— Аз пък не виждам в това нищо бюрократично — възрази Бова.
— Наистина е така, държавата е работническо-селска и я управляват работниците и селяните. Нима е лошо? Това е справедливо. Нали и буржоазната държава няма вяра на сиромасите.

Даренски се постъписа, мислите на събеседника му май бяха насочени съвсем другаде.

Бова драсна клечка, но не запази цигара, а освети лицето на Даренски.

Даренски примика, изпита същото чувство, както ако беше попаднал под светлината на чужд прожектор на бойното поле.

А Бова продължи:

— Моят произход например е чисто работнически, баща ми беше работник, дядо ми — и той работник. Анкетата ми е тип-топ. Ама преди войната излезе, че и аз съм имал трески за дялане.

— Защо, какви трески? — попита Даренски.

— Според мен не е бюрократизъм в работническо-селската държава да се отнасяме предпазливо към дворяните. Но защо преди войната се заядоха с мене, дето съм работник човек? Не знаех вече със сортиране на картофи в зеленчуковата база ли да се захвана, улиците ли да мета. Хем тъкмо от класова гледна точка се изказах: разкритикувах началниците, много нашироко бяха заживели. И ми свиха сармите. Ей това, според мене, е истински бюрократизъм: когато работникът страда в своята държава.

Даренски веднага почувства, че в тези си думи събеседникът му засегна нещо много важно и той, като не му беше в характера да говори за нещата, които най-силно го вълнуваха, които изгаряха душата му, пък и нямаше навик да слуша такива неща от другите, изпита неописуемо приятно чувство: щастието да говориш без страх, без много да му мислиш, да спориш за онова, което най-силно тревожи ума ти, вълнува те, и за което той с никого не бе разговарял именно защото то бе най-тревожното и вълнуващото.

Но тук, на пода в сиромашката къщурка, в среднощния разговор със скромния пийнал и изтрезнял армеец, с чувството за присъстващите наблизо хора, изминали пътя от Западна Украйна до тази пустиня, всичко му изглеждаше различно. И простото, естествено, желано и нужно, ала недостъпно, немислимо — искреният разговор на човек с човека — стана!

— Къде не сте прав? — каза Даренски. — Буржоата не пуска в сената голтаците, вярно, но ако един дрипльо е станал милионер, пускат го. Работниците станаха фордовци. Буржоазията и помешчиците у нас не се допускат до командните постове — това е правилно. Но ако на трудовия човек лепват кайнов печат само задето баща му или дядо му са били кулаци или свещеници, то е съвсем друго нещо. Не в това се състои класовата позиция. Да не мислите, че в лагерните митарства не съм срещал работници путиловци и донецки миньори? Колкото щете! Нашият бюрократизъм плаши, когато си помислиш: той не е цирей върху тялото на държавата — циреят може да се среже. Той е страшен, когато си помислиш: именно бюрократизът е държавата. А на война никой не иска да мре за началници на отдели „Кадри“. Всеки блюдолизец може да напише на молбата ви „Не се разрешава“ или да изгони войнишка вдовица от кабинета си. А за да изгониш германеца, трябва да бъдеш силен, истински човек.

— Вярно си е — потвърди Бова.

— Аз не се сърдя. Дълбок поклон, поклон до земята. И благодаря! Щастлив съм! Друго е лошото: за да бъда щастлив и да мога да отdam силите си на Русия, трябваше да настъпи такова ужасно, горчиво време. Тогава по дяволите това мое щастие — проклето да е.

Даренски усещаше, че все пак още не е напипал същината на разговора, онova, което би огряло живота с ясна и приста светлина, но ето че размишляваше и говореше за неща, за които обикновено не размишляваше и не говореше, и това му доставяше радост. Той каза на събеседника си:

— Знаете ли, каквото и да ми предстои, никога в живота си няма да съжалявам за този нощен разговор с вас.

Михаил Сидорович прекара повече от три седмици в изолатора към лазарета. Хранеха го добре, на два пъти го преглежда лекар есесовец, предписа му гликоза.

В първите часове Михаил Сидорович очакваше да го извикат на разпит, непрестанно се ядосваше на себе си: защо му трябваше да бъбри с Иконников; явно смахнатият го е издал, след като му пробута преди обиска компрометиращи книжа.

Дните течаха, а никой не викаше Мостовской. Той обмисляше темите за политически беседи със затворниците, разсъждаваше кого от тях може да привлекат за работа. В безсънните нощи готвеше текста за позивите, подбираще думите за лагерен разговорник, който би облекчил общуването между хората от различни националности.

Припомняше си стари конспиративни правила, изключващи възможността за всеобщ провал в случай на провокаторски донос.

Михаил Сидорович би искал да разпита Ершов и Осипов за първите стъпки на организацията: беше сигурен, че ще може да преодолее предубеждението на Осипов към Ершов.

Жалък му се виждаше Чернецов, който мразеше болневизма и същевременно жадуваше победа за Червената армия. Мислите му за предстоящия разпит бяха почти спокойни.

През нощта Михаил Сидорович получи сърдечен пристъп. Лежеше, опрял глава в стената, изпитваше ужасната мъка, която спохожда умиращите в затворите. От болка Мостовской за известно време изгуби съзнание. Свести се, болката беше отслабнала, гърдите, лицето, дланите му бяха мокри от пот. В мислите му бе настъпила илюзорна, мима яснота.

Разговорът с италианския свещеник за световното зло се бе свързал в паметта му с щастливото чувство, изпитано от малкия Мостовской, когато веднъж внезапно рука дъжд и той се втурна в стаята — майка му седеше и шиеше; с жена му, която го придружи в енисейското му заточение, с нейните мокри от сълзи, щастливи очи; с бледия Дзержински, когото бе попитал на партийния конгрес за

съдбата на едно симпатично момче, есер. „Разстрелян е“ — отговори Дзержински. Тъжните очи на майор Кирилов... Теглят с шейна покрития с чаршаф труп на неговия приятел, който в дните на Ленинградската блокада не прие помощ от него.

Чорлавата момчешка глава, изпълнена с мечти, и този едър плешив череп, притиснат до грапавите лагерни дъски.

Мина известно време и далечното се заотдръпва, взе да изтънява, да губи окраската си. Той сякаш бавно се потапяше в прохладна вода. Заспа, за да чуе отново воя на сирената в предутринния мрак и да срещне новия ден.

Следобед заведоха Михаил Сидорович в банята на лазарета. Той оглеждаше ръцете си, хълтналите гърди и недоволно въздишаше.

„Да, старостта не отминава“ — мислеше си.

Като си размачкваше цигарата, конвойт излезе и тогава хилавият сипаничав лагерник, който бършеше с парцал циментовия под, каза на Мостовской:

— Ершов заръча да ви предам съдението. В района на Сталинград нашите отбълскват всички атаки на фрицовете. Майорът възложи да ви кажа, че всичко с работата е наред. Иска да напишете позив и да го предадете при следващото къпане.

Мостовской понечи да каже, че няма молив и хартия, но в това време влезе войникът.

Когато се обличаше, Михаил Сидорович написа в джоба си пакетче. В него имаше десет бучки захар, парче сланина в парцалче, лист бяла хартия и късче молив.

Щастие заля Мостовской. Може ли да иска нещо повече! Щом няма да завърши живота си в нищожни тревоги за склероза, стомах, сърдечни спазми.

Той притисна до гърдите си бучките захар, моливчето.

През нощта един унтерофицер го изведе от лазарета, тръгнаха по улиците. Студен вятър на тласъци духаше в лицето му. Михаил Сидорович погледна към спящите бараки, помисли си: „Нищо, нищо, нервите на другаря Мостовской ще издържат, спете спокойно, момчета“.

Влязоха в лагерното управление. Тук вече не вонеше на лагерен амоняк, долавяше се студена тютюнева миризма. Мостовской забеляза на пода голяма угарка, доща му се да я вдигне.

Подминаха втория етаж и се качиха на третия, конвойният нареди на Мостовской да си избърше краката в изтривалката и той дълго си търка подметките. Бе се задъхал при изкачването и сега се помъчи да успокои дишането си.

Закрачиха по килимената пътека, просната по коридора.

Лампите — малки полупрозрачни лалета — изльчваха приятна, спокойна светлина. Подминаха полирана врата с табелка „Комендан“ и спряха пред също такава гиздава врата с надпис „Оберщурмбанфюрер Лис“.

Мостовской често бе чувал това име — беше представителят на Химлер при лагерното управление. Бе го досмешавало, когато Гудз се сърдеше защо Осипов бил разпитван от самия Лис, а той, Гудз — от един помощник на Лис. В това Гудз виждаше подценяване на строевото командване.

Осипов разказваше, че Лис го разпитвал без преводач — бил германец от Рига, знаел руски.

В коридора излезе млад офицер, каза няколко думи на конвойния и пусна Михаил Сидорович в кабинета, като остави вратата отворена.

Кабинетът беше празен. Килим на пода, цветя във вазата, на стената картина: поляна в края на гора, червени керемидени покриви на селски къщи.

Мостовской имаше чувството, че е в кабинет на директор на кланица — съвсем наблизо хрипят умиращи животни, карантин вдигат пара, сноват опръскани с кръв хора, а при директора е тихо, застлано с килими, и само черните телефони на бюрото говорят за връзката на кланицата с този кабинет.

Враг! Каква проста и ясна дума. Отново си спомни за Чернецов — каква жалка съдба в епохата на „буря и натиск“. За сметка на това — с плетени ръкавици. И Мостовской погледна своите длани и пръсти.

В дъното на кабинета се отвори врата. И тутакси скръцна вратата към коридора — явно дежурният я бе затворил, щом бе видял, че Лис е в кабинета.

Мостовской стоеше навъсен, чакаше.

— Здравейте — тихо изрече нисък мъж с есесовска емблема на ръкава на сивия мундир.

Във физиономията на Лис нямаше нищо отблъскващо и затова на Михаил Сидорович му се видя особено страшно да го гледа — гърбав

нос, внимателни тъмносиви очи, високо чело, бледи, хълтнали бузи, които придаваха на лицето израз на трудова аскетичност.

Лис изчака Мостовской да се окашля и каза:

— Иска ми се да поговоря с вас.

— А на мен не ми се иска да говоря с вас — отговори Мостовской и изви очи към отдалечения ъгъл, откъдето трябаше да се появят помощниците на Лис — горилите — и да цапардосат стареца по ухото.

— Напълно ви разбирам — каза Лис, — седнете.

И настани Мостовской във фотьойла, седна до него.

Той говореше някак безплътен, пепелностуден руски език, на такъв се пишат научнопопулярните брошури.

— Май не сте добре?

Михаил Сидорович сви рамене и нищо не отговори.

— Да, да, знам. Изпратих лекар, той ми каза. Обезпокоих ви посред нощ. Но много ми се искаше да си поговорим.

„Има си хас“ — помисли си Михаил Сидорович и каза:

— Извикан съм на разпит. А да разговарям с вас — няма за какво.

— Защо? — попита Лис. — Гледате мундира ми. Но аз не съм се родил с него. Вождът, партията ни изпращат и ние, хората, войниците на партията, тръгваме. Винаги съм бил теоретик в партията, интересуват ме въпросите на философията, на историята, но съм партиен член. Нима всеки ваш служител от НКВД обича „Лубянка“?

Мостовской следеше лицето на Лис и си помисли, че това бледо високочело лице би трябвало да се нарисува най-долу в антропологическата таблица, а еволюцията да тръгне нагоре от него, за да стигне до косматия неандерталец.

— Ако Централният комитет ви възложи да укрепите работата в ЧК, бихте ли могли да откажете? Оставяте настрана Хегел и тръгвате. И ние оставихме Хегел настрана.

Михаил Сидорович погледна говорещия — странно, кощунствено прозвуча името на Хегел, произнесено от мръсните устни... В трамвайната бълсканица до теб приближава опасен, опитен крадец и подхваща разговор. Ще го слушаш ли — не, само ще следиш ръцете му, ей сега в тях ще проблесне бръсначът, ще тешибне през очите.

А Лис повдигна длани си, погледна ги, каза:

— Нашите ръце, както и вашите, обичат сериозната работа, не се страхуват от калта.

Михаил Сидорович се намръщи, толкова непоносими му се сториха този жест и думите, повторили собствените му мисли.

Лис заговори бързо, оживено, сякаш по-рано вече бе разговарял с Мостовской и сега се радваше, че може да приключи прекъснат, неприключен разговор.

— Достатъчни са двайсет часа със самолет — и вие седите в креслото си в съветския град Магадан, в своя кабинет. У нас вие сте у дома си, но не ви е провървяло. Много ме боли, когато вашата пропаганда в един глас с пропагандата на плутокрациите започва да пише за партийното правораздаване.

Той поклати глава. И отново се заредиха смайващи, неочеквани, страшни и нелепи думи:

— Когато се гледаме един друг, ние виждаме не само едно омразно лице, ние се гледаме в огледало. Това е трагедията на епохата. Нима не познавате себе си, своята воля в нас? Нима за вас светът не е вашата воля, нима нещо може да ви разколебае, да ви спре?

Лицето на Лис се доближи до лицето на Мостовской.

— Разбирайте ли ме? Слабо владея руския, но много искам да ме разберете. Вие си мислите, че ни мразите, но само ви се струва така: в наше лице вие мразите себе си. Ужасно, нали? Разбирайте ли ме?

Михаил Сидорович реши да мълчи, Лис няма да го въвлече в разговор.

Но за миг му се стори, че човекът, който се взира в очите му, не възnamерява да го измами, а искрено се напряга, подбира думите си. Този човек сякаш се оплакваше, молеше да му помогнат да определи отношението си към всичко, което го измъчва.

Тягостно чувство притисна Михаил Сидорович. Сякаш игла прониза сърцето му.

— Разбирайте ли, разбирайте ли? — говореше бързо Лис и вече не виждаше Мостовской, толкова бе развълнуван. — Ние нанасяме удари по вашата армия, но бием себе си. Нашите танкове разкъсаха не само вашата граница, а и нашата, гъсениците на нашите танкове газят германския националсоциализъм. Ужасно е, нещо като самоубийство на сън. Това може да свърши трагично за нас. Разбирайте ли? Ако

победим! Ние, победителите, ще останем без вас, сами срещу чуждия свят, който ни мрази.

Не беше трудно да се опровергаят думите на този човек. А очите му още повече се доближиха до Мостовской. Но имаше нещо още по-ужасно, по-опасно от думите на опитния есесовски провокатор. Онова, което понякога ту плахо, ту злобно се размърдаваше, гризеше душата и мозъка на Мостовской. Отвратителните и мръсни съмнения, които Мостовской намираше не в чуждите думи, а в своята душа.

Така човек, който се страхува от болест, от рак, но не отива на лекар, се мъчи да не забелязва болежките си, избягва разговори за болести с близките си. И му казват: „А вие имате ли такива и такива болки, обикновено сутрин, обикновено след като... да, да...“

— Разбирайте ли ме, учителю? — попита Лис. — Един германец, вие добре познавате неговата умна творба, е казал, че трагедията на целия Наполеонов живот е в това — той е изразил душата на Англия и именно в лицето на Англия е имал своя смъртен враг.

„Ох, по-добре веднага да бяха започнали с побоя — помисли си Михаил Сидорович и се сети: — А, за Шпенглер говори“.

Лис запали цигара, подаде табакерата на Мостовской.

Михаил Сидорович отсечено каза:

— Не искам.

Поупсокой го мисълта, че всички жандарми по света — и онези, които го бяха разпитвали преди четирийсет години, и този, дето говори за Хегел и за Шпенглер, използват един и същи идиотски похват: черпят арестувания с цигари. Да, всъщност виновни са разстроените му нерви, изненадата — бе очаквал побой и не щеш ли — нелеп, отвратителен разговор. Нали и някои царски жандарми разбираха от политика, а сред тях имаше и истински образовани хора, един дори бе изучавал „Капиталът“. Интересно обаче дали се е случвало такова нещо с жандарма, изучавал Маркс, дали нейде дълбоко у него е мъждукала мисълта: а не е ли прав Маркс? Какво ли е изпитвал жандармът тогава? Е, във всеки случай жандармът не е ставал революционер. Стъпвал е съмнението си, оставил си е жандарм... Че какво, нали и аз потъпквам съмненията си. Но аз оставам, оставам революционер.

Лис не забеляза, че Мостовской отказа да вземе цигара, той промърмори:

— Да, да, моля, правилно, тютюнът е много хубав — затвори табакерата и съвсем се огорчи. — Защо толкова се изненадвате от моите думи? Друг разговор ли очаквахте? А нима вие на „Лубянка“ нямате образовани хора? Такива, които биха могли да разговарят с академик Павлов, с Олденбург? Но те имат цел. Аз обаче нямам тайна цел. Давам ви честната си дума. Измъчва ме същото, което измъчва и вас.

Той се усмихна и добави:

— Честна гестаповска дума, а тя не е шега работа.

Мостовской си повтаряше: „Мълчи, най-важното е да мълчиш, да не се включваш в разговора, да не възразяваш“.

Лис продължи да говори и сякаш все така забравяше за Мостовской.

— Два полюса! Разбира се, така е! Ако това не беше абсолютно вярно, сега нямаше да се води тази ужасна война. Ние сме ваши смъртни врагове, да, да. Но нашата победа е ваша победа. Разбирате ли? А ако победите вие, ние едновременно ще загинем и ще живеем във вашата победа. Възниква нещо като парадокс: загубили войната, ние ще я спечелим, ще се разживаме под друга форма, но същината ни ще остане.

Защо ли всесилният Лис, вместо да гледа трофейни филми, да пие водка, вместо да пише доклад до Химлер и да чете книги по цветарство, вместо да препрочита писмата от дъщеря си и да блаженства с млади момичета, взети от поредния ешелон, или гълтнал лекарство, подпомагащо обмяната на веществата, да спи в просторната си спалня, е извикал посред нощ един стар, вмирисан на лагерни зловония руски болневик?

Какво е намислил? Защо крие целите си, какво иска да измъкне?

Сега мъченията не ужасяваха Михаил Сидорович. Страшна беше мисълта: ами ако германецът не лъже, ами ако говори искрено? На человека просто му се е дощяло да поговори с някого.

Каква отвратителна мисъл: и двамата боледуват, измъчва ги една и съща болест, ала единият не е издържал и говори, споделя, а другият мълчи, спотайва мислите си, но слуша, слуша.

А Лис, сякаш за да отговори най-сетне на мълчаливия въпрос на Мостовской, отвори папката на бюрото си и гнусливо, с два пръста

извади купчинка мърляви листове. И Мостовской веднага ги позна — бяха драсканиците на Иконников.

Лис очевидно бе разчитал, че внезапно видял тези подхвърлени му от Иконников листове, Мостовской ще изгуби и ума, и дума...

Но Михаил Сидорович не се смути. Той гледаше изписаните от Иконников страници почти радостно: всичко стана ясно, беше идиотски грубо и просто, както винаги при полицейски разпит.

Лис отмести до края на бюрото драсканиците на Иконников, после отново ги дръпна.

Внезапно заговори на немски.

— Виждате ли, това е взето от вас при обиска. От първите думи разбрах, че не вие сте писали тази глупост, макар да не познавам почерка ви.

Мостовской не отговори.

Лис почука с пръст по листа като покана — приветливо, настойчиво, доброжелателно.

Но Мостовской мълчеше.

— Греша ли? — учуди се Лис. — Не! Не греша. Ние с вас изпитваме еднакво отвращение към написаното тук. Вие и аз сме заедно, а от другата страна е тази глупост! — И посочи листовете на Иконников.

— Хайде, хайде — припряно и ядно изрече Мостовской, — да минем на въпроса. Тези листове ли? Да, да, у мен ги намериха. Искате да знаете кой ми ги е дал? Не е ваша работа. Може аз да съм ги написал. Може вие да сте наредили на свой агент да ми ги мушне незабелязано под тюфлека. Ясно ли е?

За миг си помисли, че Лис ще приеме предизвикателството, ще се вбеси, ще кресне: „Аз имам начини да ви накарам да отговаряте!“

Толкова му се искаше да стане така, толкова просто и лесно би било. Каква обикновена и ясна дума: враг.

Но Лис каза:

— Я стига с тези жалки хартишки. Не е ли все едно кой ги е писал? Знам: не сте вие и не съм аз. Колко съм потиснат. Помислете! Какви хора държим в нашите лагери, ако няма война, ако в тях няма военнопленници? В нашите лагери, ако няма война, затваряме враговете на партията, враговете на народа. Познати и на вас хора, тях затваряте и вие във вашите лагери. И ако в спокойно, мирно време

нашето Управление за имперска сигурност включи в германската система вашите затворници, ние няма да ги пуснем, вашите контингенти са наши контингенти.

Той се позасмя.

— Онези германски комунисти, които сме затворили в лагер, и вие ги затворихте през трийсет и седма година. Затвори ги Ежов, затвори ги райхсфюрер Химлер... Бъдете хегелианец, учителю.

Той намигна на Мостовской:

— Мислил съм си, че във вашите лагери знанията по чужди езици биха ви влезли в работа не по-малко, отколкото в нашите. Днес ви плаши нашата омраза към юдейството. Може би утре вие ще възприемете нашия опит. А вдругиден ние ще станем по-търпими. Аз съм изминал дълъг път и ме е водил велик човек. И вас ви водеше велик човек, и вие изминахте дълъг, труден път. Вярвахте ли, че Бухарин е провокатор? Само велик човек можеше да ви води по този път. И аз познавах Ръом, вярвах му. Но така трябва. И ето, че ме измъчва въпросът: вашият терор унищожи милиони хора и в целия свят само ние, германците, разбирахме: така трябва! Точно така трябва! Разберете ме, както аз ви разбирам. Тази война трябва да ви ужасява. Наполеон не биваше да воюва с Англия.

И нова мисъл порази Мостовской. Той дори замижа — дали защото внезапно остро го заболяха очите, или пък понечи да се отърве от тази мъчителна мисъл. Нали съмненията му може да не бяха признак за слабост, безсилие, гадно раздвоение, умора, неверие. Може би тъкмо тези съмнения, които от време на време го обземаха ту плахо, ту злобно, бяха най-честното, най-чистото у него. А той ги потискаше, отблъскваше, мразеше ги. Може би тъкмо в тях се корени революционната истина? В тях е динамитът на свободата!

За да отблъсне Лис, неговите хълъгави, лепкави пръсти, трябва само да престане да мрази Чернцов, да презира смахнатия Иконников! Но не, не, още повече! Трябва да се откаже от смисъла на целия си живот, да осъди онова, което е защитавал и оправдавал.

Но не, не, още повече! Не да осъди, а с цялата си душа, с цялата си революционна страст да намрази лагерите, „Лубянка“, кървавия Ежов, Ягода, Берия! Но пак е малко — Сталин, неговата диктатура!

Но не, не, още повече! Трябва да осъди Ленин! Това е ръбът на бездната!

Ето я победата на Лис — победа не във войната, шестваща през полесраженията, а в онази изпълнена със змийска отрова война без изстрили, войната, която сега е повел срещу него гестаповецът.

Струваше му се, че ей сега ще полудее. И изведнъж леко и радостно въздъхна. Мисълта, която за миг го бе ужасила и ослепила, стана на прах, стори му се смешна и жалка. Кошмарът продължи няколко секунди. Но нима дори за секунда, за частича от секундата бе могъл сериозно да се усъмни в правотата на великото дело?

Лис го погледна, подъвка устните си, продължи да говори:

— Ще кажете: сега светът ни гледа с ужас, а вас — с любов и надежда! Поязвайте, тези, които гледат с ужас нас, и вас гледат с ужас.

Сега вече нищо не можеше да уплаши Михаил Сидорович. Сега той знаеше цената на съмненията си. Те не водеха към блато, както си бе мислил по-рано, а към пропаст!

Лис взе листовете на Иконников.

— Защо се забърквате с такива хора? Тази проклета война заплете, омеша всичко. Ах, ако имах сили да оправя тази бъркотия!

Няма бъркотия, господин Лис. Всичко е ясно, всичко е просто. Ние ви надвихме не в съюз с Иконников и Чернецов. Достатъчно сме силни, за да се справим и с вас, и с тях.

Мостовской виждаше: Лис съчетава в себе си всичко тъмно, а бунищата миришат еднакво, всички отпадъци, трески, натрошени тухли са еднакви. Същината на различието и сходството трябва да се търси не в боклука, а в замисъла на строителя, в неговата мисъл.

И го обзе тържествуваща, щастлива злоба не само срещу Лис и Хитлер, но и срещу английския офицер с безцветните очи, който го бе питал за критиката на марксизма, срещу отвратителните приказки на едноокия, срещу лигавия проповедник, който излезе полицейски агент. Къде, къде тези хора ще намерят идиоти, които ще повярват, че има, макар и минимална, прилика между социалистическите държави и фашистката империя? Лис, гестаповецът, е единственият потребител на тяхната гнила стока. В тези минути както никога по-рано Михаил Сидорович схвана вътрешната връзка между фашизма и неговите агенти.

И дали геният на Stalin не се състои именно в това: мразейки и изтребвайки подобни хора, той е виждал тайното братство на фашизма

с фарисеите, с проповедниците на илюзорната свобода. И тази мисъл му се видя толкова очевидна, че му се доща да я изкаже пред Лис, да му обясни нелепостта на неговите твърдения. Ала само се позасмя, той е гърмян заек, той не е глупакът Голденберг, който бе бъбрил за работите на народоволците с прокурора на съдебната палата.

Втренчи се от упор в Лис и високо — вероятно охраната зад вратата чу гласа му — каза:

— Чуйте съвета ми — не си губете времето с мен. Изправете ме до стената, веднага ме унищожете, гръмнете ме.

Лис побърза да отговори:

— Никой не иска да ви гръмва. Успокойте се, ако обичате.

— Аз не се беспокоя — весело каза Мостовской, — нямам намерение да се беспокоя.

— Трябва, трябва да се беспокоите! Нека моето безсъние бъде ваше безсъние. Къде, къде е причината за нашата вражда, не мога да разбера... Адолф Хитлер не бил фюрер, а лакей на стинесовци и круповци? У вас нямало частна собственост върху земята? Фабриките и банките принадлежали на народа? Вие сте били интернационалисти, а ние сме проповядвали расова омраза? Ние сме опожарявали, а вие сте се мъчели да угасите пожара? Нас ни мразели, а вашият Сталинград бил съbral надеждите на човечеството? Така ли казват у вас? Глупости! Пропаст няма! Измислена е. Ние сме форма на еднаква същност — на партийната държава. Нашите капиталисти не се разпореждат. Държавата им дава план и програма. Държавата им взема продукцията и печалбата. Отпускат им се шест процента от печалбата — това е заплатата им. И вашата партийна държава определя план, програма, взема продукцията. Онези, които вие наричате стопани, работниците, също получават заплата от вашата партийна държава.

Михаил Сидорович гледаше Лис и си мислеше: „Нима тези подли дрънканици ме смутиха за миг? Как можах да се задавя в този поток отровна, смрадлива кал?“

Лис отчаяно махна с ръка.

— И над нашата народна държава се вее червено работническо знаме, и ние призоваваме към национален и трудов подвиг и единство, ние казваме: „Партията изразява мечтата на германския работник“. И вие казвате: „Народност, труд“. Вие, както и ние, знаете: национализмът е главната сила на двайсетия век. Национализмът е

душата на епохата! Социализмът в една страна е висш израз на национализма!

Не виждам причина да враждуваме. Но гениалният учител и вожд на германския народ, нашият баща, най-добрият приятел на германските майки, най-великият и мъдър стратег започна тази война. И аз вярвам в Хитлер! Вярвам, че разумът на вашия Stalin не е замъглен от гняв и болка. Той вижда истината през дима и пламъците на войната. Той познава врага си. Знае кой е, знае дори сега, когато обсъжда с него стратегията на войната срещу нас и вдига чаша за негово здраве. На Земята има двама велики революционери: Stalin и нашият вожд. Тяхната воля роди националния държавен социализъм.

За мен братството с вас е по-важно от войната ни заради източното пространство. Ние строим две къщи, те трябва да се издигат една до друга. Иска ми се, учителю, вие да живееете в спокойна самота и да мислите, да мислите преди нашия нов разговор.

— Защо? Глупаво е! Безсмислено е! Нелепо е! — възклика Мостовской. — Откъде взехте това идиотско обръщение „учителю“!

— О, не е идиотско, вие и аз трябва да разбираме: бъдещето се решава не на полесражението. Вие лично сте познавали Ленин. Той създаде партия от нов тип. Той пръв разбра, че само партията и вождът изразяват импулса на нацията, и разтури Учредителното събрание. Но както във физиката Максуел, разрушавайки механиката на Нютон, е смятал, че я утвърждава, така и Ленин, създавайки великия национализъм на двайсетия век, се е смятал за създател на Интернационала. После Stalin ни научи на много неща. За да се изгради социализъм в една страна, трябва да се ликвидира селската свобода да сееш и да продаваш, и Stalin не трепна — той ликвидира милиони селяни. Нашият Хитлер видя: на германското национално социалистическо движение пречи един враг — юдейството. И реши да ликвидира милиони евреи. Но Хитлер не е само ученик, той е гений! Вашето прочистване на партията през трийсет и седма година Stalin изкопира от нашето прочистване от Ръом — нали и Хитлер тогава не трепна... Трябва да mi повярвате. Аз говорех, а вие мълчахте, но знам — за вас аз съм хирургично огледало.

Мостовской отговори:

— Огледало ли? Всичко, което казахте, е лъжа от първата до последната дума. Под моето достойнство е да опровергавам вашите

мръсни, зловонни, провокационни дрънканици. Огледало ли? Ама вие да не сте откачили напълно? Сталинград ще ви освести.

Лис се изправи и Мостовской, крайно развълнуван, с възторг и омраза си помисли: „Сега ще ме застреля и — край!“

Но Лис, сякаш не бе чул думите на Мостовской, почтително и дълбоко му се поклони.

— Учителю — каза той, — вие винаги ще ни учите и винаги ще се учите от нас. Хайде да мислим заедно.

Лицето му беше печално и сериозно, а очите му се смееха.

И отново отровна игличка прободе сърцето на Михаил Сидорович. Лис погледна часовника си.

— Времето не минава напразно.

Позвъни, тихо каза:

— Ако ви е нужно, вземете това съчинение. Скоро ще се видим. Гуте нахт.

Без сам да знае защо, Мостовской взе листовете от бюрото и ги пъхна в джоба си.

Изведоха го от зданието на управлението, той вдиша студения въздух — колко хубава беше тази влажна нощ, виенето на сирените в предутринния мрак след гестаповския кабинет, след тихия глас на теоретика националсоциалист.

Когато приближиха до лазарета, по калния асфалт мина лека кола с виолетови фарове. Мостовской разбра, че Лис се прибира да си почива, и мъката го сграбчи с нова сила. Конвойният го въведе в бокса и заключи вратата.

Седна на нара, помисли си: „Ако вярвах в Бог, щях да си помисля, че този страшен събеседник ми е пратен като наказание за съмненията ми“.

Не можеше да заспи, започваше новият ден. Подпрял гръб на стената, скована от боцкащи грапави елови дъски, Михаил Сидорович се захваша да разчита драскулките на Иконников.

„Повечето от хората на земята не си задават въпроса, що е добро. В какво се състои доброто? За кого е предназначено? Кой го прави? Има ли общо добро, приложимо за всички хора, за всички племена, за всички житейски ситуации? Или моето добро се крие в злото за тебе, доброто за моя народ е зло за твоя? Вечно ли е, неизменно ли е доброто, или вчерашното добро днес се превръща в порок, а вчерашното зло днес е добро?

Идва времето на Страшния съд и за доброто и злото се замислят не само философите и проповедниците, а всички хора — образованите и неуките.

Напреднали ли са през хилядолетията човешките представи за доброто? Съществува ли това понятие, общо за всички хора, не само за елина и юдея, както са смятали евангелските апостоли? Понятие, независимо от класи, нации, държави? А може би съществува още пошироко понятие, общо и за животните, за дърветата, за мъха — широко, тъй както са разбирали доброто Буда и неговите ученици? Онзи Буда, който, за да прегърне с добро и обич живота, трябало да mine през отричането му.

Аз виждам: зараждащите се през смяната на хилядолетията представи на морално-философските вождове на човечеството водят до стесняване на понятието добро.

Християнските представи, отделени с пет века от будистките, стесняват света на живото, за което е приложимо понятието добро. Не всичко живо, а само човекът!

Доброто за първите християни, доброто за всички хора е заменено с добро само за християните, а покрай него е съществувало доброто за мюсюлманите.

Но минали векове и доброто на християните се разделило на добро за католиците, за протестантите, за православните. И в доброто за православните се родило доброто на старата и на новата вяра.

И до него заживяло доброто за богатите и доброто за бедните, а до това добро се раждало доброто за жълтите, за черните и за белите.

И така то се раздробявало, раздробявало и вече се раждало доброто в кръга на една секта, на една раса, класа и всички, които оставали извън затворената криба, вече не влизали в кръга на доброто.

И хората видели, че много кръв е пролята заради това дребно, недружелюбно добро в името на борбата на това добро срещу всичко, което то, дребното добро, смятало за зло.

И понякога самото понятие за такова добро се превръщало в бич за живота, в зло, по-голямо от самото зло.

Такова добро е празна люспа, от която е изпаднало, изгубило се е свещеното зрянце. Кой ще върне на хората изгубеното зърно?

Но що е добро? Беше казано: доброто е помисъл и свързаното с тази помисъл действие, което води към тържеството, към силата на човечеството, семейството, нацията, държавата, класата, религията.

Онези, които се борят за своето частно добро, се стремят да го представят за всеобщо. Затова казват: моето добро съвпада с всеобщото, моето добро е необходимо не само на мен, то е необходимо на всички. Като върша частно добро, аз служа на всеобщото добро.

Така доброто, изгубило своята всеобщност, доброто на сектата, на класата, на нацията, на държавата, се стреми да си припише измамна всеобщност, за да оправдае борбата си срещу всичко, което за него е зло.

Но нали и Ирод е проливал кръв не в името на злото, а в името на своето, Иродовото добро. Нова сила е дошла на света и е заплашвала с гибел него, неговото семейство, неговите любимци и приятели, неговото царство, неговото войнство.

Ала се е родило не зло — родило се е християнството. Никога по-рано човечеството не било чувало такива думи: «Не съдете и не ще бъдете съдени. Защото с какъвто съд съдите, с такъв ще ви съдят, и с каквато мярка мерите, с такава ще ви мерят... Обичайте враговете си, благославяйте проклинащите ви, правете добро на тези, що ви мразят, и молете се за ония, що ви обиждат и гонят. И тъй във всичко, както искате хората с вас да постъпват, тъй и вие с тях постъпвайте; защото такива са законът и пророците».

Какво донесе на хората това учение на мира и любовта?

Византийското иконоборство, изтезанията на Инквизицията, борбата срещу ересите във Франция, в Италия, във Фландрия, в Германия, борбата между протестантизма и католицизма, коварството

на монашеските ордени, борбата между Никон и Авакум, вековния гнет, потъпвал науката и свободата, християните, изтребвали езическото население на Тасмания, злодейте, изгаряли негърските села в Африка. Всичко това причини повече страдания, отколкото злодеянията на разбойниците и престъпниците, вършили зло заради самото зло...

Такава е поразителната и изгаряща ума съдба на най-човешкото учение на човечеството, то не е избегнало общата участ и също се е разпаднало на кръгове от частно, дребно добро. Жестокостта на живота поражда добро във великите сърца, те отнасят доброто обратно в живота, изпълнени с желание да променят живота по подобие на живеещото в тях добро. Ала не кръговете на живота се променят по образ и подобие на идеята за доброто, а идеята за доброто, затънала в житейското тресавище, се раздробява, изгубва своята всеобщност, служи на днешния живот, не вае живота според своя прекрасен, но безплътен образ.

Човешкото съзнание възприема течението на живота като борба между доброто и злото, но не е така. Хората, които желаят добро на човечеството, са безсилни да намалят житейското зло.

Великите идеи са нужни, за да се прокарва ново русло, да се повалят камъни, да се рушат канари, да се изсичат гори, мечтите за всеобщо добро са нужни, за да текат дружно великите води. Ако морето бе надарено с мисъл, при всяка буря в неговите води би се зараждала идея и мечта за щастие и всяка морска вълна, раздробявайки се в скалата, би смятала, че загива за доброто на морските води, през ум не би й минавало, че я е вдигала силата на вятъра, също както силата на вятъра е вдигнала хиляди вълни преди нея и ще вдига хиляди след нея.

Много книги са написани за начините да се борим срещу злото, за самото добро и зло — какво представлява то.

Но печалните изводи от всичко това са безспорни — и ето ги: там, където се разгаря зората на доброто, което е вечно и никога не ще бъде победено от злото, от онова зло, което също е вечно, но никога не ще победи доброто, там гинат деца и старци и се лее кръв. Не само хората, но и Бог е безсилен да намали житейското зло.

«Глас се чува в Рама, плач, ридания и велики вопли: Рахил плаче за децата свои и не иска да се утеши, защото ги няма»^[1] — и на нея,

която е загубила децата си, ѝ е безразлично кое мъдреци те смятат за добро и кое — за зло.

Но може би животът е зло?

Аз видях непоклатимата сила на идеята за обществено добро, родена в моята страна. Видях тази сила в периода на всеобщата колективизация, видях я през 1937 година. Видях как в името на идеята за добро, също толкова прекрасно и човечно, колкото идеала на християнството, се унищожаваха хора. Видях села, гинещи от глад, видях селски деца, умиращи в сибирските снегове, видях ешелони, откарвачи в Сибир стотици и хиляди мъже и жени от Москва, от Ленинград, от всички градове на Русия, обявени за врагове на великата и светла идея за обществено добро. Тази идея беше прекрасна и велика — и тя безпощадно уби едни, осакати живота на други, откъсна съпруги от съпрузите им, деца от бащите им.

Днес огромният ужас на германския фашизъм се възправи над света. Вопли и стонове на избивани хора изпълниха въздуха. Небето почерня, димът на кремационните пещи угаси слънцето.

Ала и тези невиждани не само по цялата вселена, но дори от земния човек престъпления се вършат в името на доброто.

Някога живеех в северните лесове и си бях въобразил, че доброто не е в човека, не е в хищния свят на животните и насекомите, а в мълчаливото царство на дърветата. Но не! Аз видях движението на леса, неговата коварна битка за земя с тревите и храстите. Милиарди летящи семена, пониквайки, убиват тревата, изколват своите другари — храстите, милионите кълнове на победилия саморасляк влизат в битка помежду си. И само онези, които оцеляват, образуват общото покривало на младата светлолюбива гора, склучват съюз на равни по сила. Елите и буковете креят в мрачна каторга под покривалото на светлолюбивата гора.

Ала идва за светлолюбивите старостта и тогава, прорязали покривалото им, към светлината се устремяват тромавите ели, унищожават смърча и брезата.

Така живее гората, във вечна борба на всички срещу всички. Само слепец вижда света на дърветата и тревите като царство на доброто. Нима животът е абсолютно зло?

Доброто не е в природата, не е в проповедите на вероучителите и пророците, не е в ученията на великите социолози и народните водачи,

не е в етиката на философите. И ето, че обикновените хора носят в сърцата си обичта към живота, естествено и непринудено обичат и ценят живота, радват се на топлото си огнище след трудовия ден и не палят клади и пожари по площадите.

И ето, че освен плашещото голямо добро съществува житетска човешка доброта. Това е доброто на старицата, изнесла парче хляб на пленения воин, добротата на войника, дал вода от манерката си на своя ранен враг, това е добротата на младостта, пожалила старостта, добротата на селянина, укрил в плевника си стар евреин. Това е добротата на пазачите, които с риск за собствената си свобода предават писмата на пленници и затворници не до другари по убеждения, а до майки и съпруги.

Това е частната доброта на отделния човек към отделния човек, добротата без свидетели, малката, необмисляна доброта. Можем да я наречем безсмислена доброта. Добротата на хората извън религиозното и общественото добро.

Но нека се замислим и ще видим: безсмислената, частната, случайната доброта е вечна. Тя се разпростира върху всичко живо, дори върху мишката, върху клонката, която спрял внезапно минувач оправя, та да й е по-удобно и по-лесно отново да се слее със стъблото.

В ужасните времена на безумия, извършвани в името на славата на държави и нации и на световното добро, във времената, когато хората вече не приличат на хора, а само се люшкат като клони на дървета и подобно камъни, увличащи подире си камъни, изпълват дерета и ровове, в тези времена на ужас и безумие безсмислената, жалостивата доброта, раздробена като радиева частица сред живота, не е изчезнала.

В едно село дошли германци — наказателни роти. Прединия ден на пътя били убити двама германски войници. Привечер изкарали жените да копаят яма в края на гората. У една възрастна жена настанили няколко войници. Полицай извикал мъжа й и го завел в управата, там били събрани още двайсет селяни. Тя не спала до сутринта — германците намерили в мазето кошница с яйца и буркан мед, сами си запалили печката, пържили яйца и пули водка. После най-възрастният от тях свирил на устна хармоника, а останалите тропали с крака и пригласяли. Не поглеждали стопанката, сякаш не била човек, а котка. На сутринта, когато се съмнало, взели да си проверяват

автоматите и онзи, възрастният, някак непохватно дръпнал спусъка и се прострелял в стомаха. Разкрещели се, засутили се. Германците превързали ранения както могли, сложили го на кревата. И тогава началството ги извикало. Те със знаци наредили на жената да наглежда ранения. Гледа жената — като нищо може да го удушчи: ту мърмори нещо, ту затваря очи, плаче, мърда устни. После, не щеш ли, отворил очи и ясно произнесъл: «Майко, вода». «Ах, горкичкият — казала жената, — то по-добре да те удуши, ама...» И му подала вода. А той я хванал за ръката и взел да й показва: вдигни ме да седна, че кръвта не ми дава да дишам. Попривдигната го тя, а той се държал за врата й. И точно тогава из цялото село затрещяла стрелба, жената чак се разтреперила.

После разказваше какво и що, но никой не можа да я разбере, пък и тя не можеше да обясни.

Това е добротата, осъдена заради безсмислието си в притчата за отшелника, стоплил на гърдите си змия. Това е добротата, галеща тарантула, ухапал дете. Безумната, вредната, сляпата доброта!

Хората с удоволствие събират в притчи и легенди примери за вредата, която носи и може да донесе тази безсмислена доброта. Не бива да се плашим от нея! Да се плашим от нея, е все едно да се плашим от сладководна рибка, случайно отнесена от реката в соления океан.

Вредата, нанасяна понякога на обществото, на класа, раса или държава от безсмислената доброта, остава в сянка сред светлината, която изльзват хората, надарени с нея.

Именно тя, тази глупава доброта, е човешкото в човека, тя го прави човек, тя е най-висшето духовно достояние на човека. Животът не е зло, казва тя.

Тази доброта е безсловесна, в нея няма мисъл. Тя е инстинктивна, тя е сляпа. В часа когато християнството я е обляяло в учението на църковните отци, тя е започнала да помръква, зърното се е превърнало в люспа. Тя е силна, докато е няма, несъзнателна и безсмислена, докато се крие в живия мрак на човешкото сърце, докато не се е превърнала в оръдие и стока на проповедници, докато самородното ѝ злато не е изковано в монетата на светостта. Тя е проста като живота. Дори Иисусовата проповед е отнела от силата ѝ — нейната сила е в немотата на човешкото сърце.

Но усъмнил се в човешкото добро, аз се усъмних и в добротата. Аз скърбя за нейното безсилие! Каква полза от нея, нали не е заразителна.

Помислих си: тя е безсилна, прекрасна и безсилна като росата.

Как да я превърнем в сила, без да я изсушим, без да я разпилем, както я изсущи и разпиля църквата. Добротата е силна, докато е безсилна! Още с първия опит на човека да я превърне в сила тя изгубва себе си, помръква, избледнява, изчезва.

Сега аз виждам истинската сила на злото. В небесата е пусто. На Земята е само човекът. С какво да потушим злото? С капките жива роса, с човешката доброта? Но нали този пожар не може да се потуши с водата на всички морета и облаци, не може да се потуши с малката шепичка роса, събрана от евангелските времена до днешния железен ден...

Така, изгубил вярата си, че ще намеря доброто в Бог, в природата, аз започнах да губя вярата си и в добротата.

Но колкото по-широко, по-ясно ми се разкриваше мракът на фашизма, толкова по-ясно виждах — човешкото неизстребимо продължава да съществува у хората на ръба на кървавата глина, пред входа на газовата камера.

Вада закалих вярата си. Моята вяра излезе от огъня на кремационните пещи, премина през бетона на газовите камери. Видях, че не човекът е безсилен в борбата срещу злото, видях, че могъщото зло е безсилно в борбата срещу човека. В безсилието на безсмислената доброта е тайната на нейното безсмъртие. Тя е непобедима. Колкото по-глупава, колкото по-безпомощна е тя, толкова е по-огромна. Злото е безсилно пред нея! Пророците, вероучителите, реформаторите, лидерите, воддовете са безсилни пред нея. Тя — сляпата и няма любов — е смисълът на човека.

Човешката история не е била битка на доброто, стремящо се да смели зрънцето на човечността. Но ако и сега човешкото не е убито в човека, злото вече не ще удържи победа“.

След като изчете листовете, Мостовской поседя няколко минути с полу затворени очи.

Да, написано е от потресен човек. Катастрофата на нищия дух!

Този лигълъ обявява, че небесата са пусти... Той вижда живота като война на всички против всички. А накрая раздрънква старите дрънкалки, добротата на бабичките и възnamерява с клизмен иригатор да потуши световния пожар. Колко нищожно!

Втренчен в сивата стена на единичната килия, Михаил Сидорович си спомни небесносинътото кресло, разговора с Лис и го обзе тягостно чувство. Не беше главоболие — сви му се сърцето, стана му трудно да диша. Явно несправедливо бе заподозрял Иконников. Драсканиците на този безумец събудиха презрение не само у него, бе ги презрял и неговият отвратителен среднощен събеседник. Отново се сети за чувството си към Чернецов и за пренебрежението и омразата, с които говореше гестаповецът за подобни хора. Мътната печал, която го обзе, изглеждаше по-тежка от физически страдания.

---

[1] Матей 2:18. — Б.пр. ↑

Серьожа Шапошников посочи сложената върху една тухла до мешката книга и каза:

- Чела ли си я?
- Препрочитах я.
- Харесва ли ти?
- Повече обичам Дикенс.
- Ха, Дикенс.

Говореше присмехулно, отвисоко.

— А „Пармският манастир“ харесва ли ти?

— Немного — отговори той, като помисли малко, добави: —
Днес ще ида с пехотата да изтикаме германците от съседната къща. —
Разбра погледа й и каза: — Естествено, Греков нареди.

- Ами другите минохвъргачи, Ченцов?

— Не, само аз.

Помълчаха.

- Той закача ли те?

Тя кимна.

- Ами ти?

— Нали знаеш. — И си помисли за клетите азри^[1].

— Струва ми се, че днес ще ми видят сметката.

— Защо те пращат с пехотата, нали си минохвъргач.

— Ами тебе защо те държи тук? Предавателят е напълно разбит.
Отдавна трябваше да те прати в полка и изобщо на левия бряг. Нямаш
работа тук. Пето колело в колата.

- Да, но пък се виждаме всеки ден.

Той махна с ръка и тръгна.

Катя се озърна. От втория етаж я зяпаше и се подсмиваше
Бунчук. Изглежда, и Шапошников беше видял Бунчук, затова си
тръгна така внезапно.

До вечерта германците обстреляха блока с оръдия, трима бяха
леко ранени, събори се една от вътрешните стени и затвори изхода от

мазето, разкопаха го, но друг снаряд пак събори парче стена и пак го затвори, отново взеха да го разкопават.

Анциферов се взря в прашния полумрак и попита:

— Ей, другарко радист, жива ли сте?

— Да — отговори от полумрака Венгрова и кихна, изплю нещо червено.

— Наздраве — каза сапьорът.

Когато се стъмни, германците започнаха да изстрелят ракети, стреляха с картечници, на няколко пъти долита бомбардировач и хвърля фугасни бомби. Никой не спеше. Греков стреляше с картечницата, на два пъти пехотата със страхотни псувни, със сапьорни лопатки за прикриване на лицата се хвърля да изтласква германците.

Германците сякаш чувстваха, че се подготвя нападение срещуничията, безстопанствена къща, която бяха засели неотдавна.

Когато стрелбата стихна, Катя чуваше дърдоренето им, дори смехът им достигаше доста ясно дотук.

Германците ужасно заваляха думите, произнасяха ги не както преподавателите от курсовете по чужди езици. Тя забеляза, че котенцето е слязло от постелката си. Задните му лапички бяха неподвижни, то пълзеше само с предните, бързаше да стигне до Катя.

После спря, челюстите му няколко пъти се отвориха и затвориха... Катя се опита да повдигне склопения му клепач. „Умря“ — помисли си тя и изпита погнуса. Внезапно разбра, че животинчето, предусетило смъртта си, е мислило за нея, пълзяло е към нея вече полупарализирано... Тя сложи трупчето в една дупка и го засипа с парченца тухла.

Светлина на ракета изпълни мазето и на Катя ѝ се стори, че в мазето няма въздух, че диша някаква кръвениста течност, че тази течност се стича от тавана, струи от всяка тухла.

Ето, германците настъпват от всеки ъгъл, приближават към нея, сега ще я сграбчат и ще я повлекат. Необично наблизо, съвсем досами нея, се търеха автоматите им. Може би германците прочистват втория етаж? Може би ще се появят не отдолу, а ще се изсипят отгоре, от дупката в тавана?

За да се успокои, тя се помъчи да си представи картончето, заковано на вратата: „Тихомирови — звъни 1 път, Дзига — 2 пъти,

Черъмушкини — 3 пъти, Файнберг — 4 пъти, Венгрови — 5 пъти, Андрюшченко — 6 пъти, Пегов — 1 път продължително...“ Помъчи се да си представи голямата тендърера на семейство Файнберг върху газовия котлон, покрита с шперплатова дъсчица, коритото на Анастасия Степановна Андрюшченко с чуваления кальф, легена на Тихомирови с очукания емайл, окачен на стената с въженце. Ето, тя си оправя леглото и върху най-острите пружини подлага под чаршафа кафявия мамин шал, парче ватин, едно разпрано манто.

После се замисли за блок 6/1. Сега, когато хитлеристите напираха, когато изскачаха просто изпод земята, мъжете, които грубо псуваха на майка, не ѝ изглеждаха простаци, не я плашеше погледът на Греков, от който се изчервяваше не само лицето ѝ, но и шията, раменете под гимнастърката. Колко мръсотии бе чула през тези военни месеци! Колко неприятен разговор бе принудена да проведе с плешивия подполковник от „безжичната връзка“, когато той, святкайки с металните си зъби, намекваше, че от нея зависи да остане в заволжкия свързочен възел. Момичетата тихо си пееха една тъжна песничка:

*...А наесен, веднъж в нощ без славеи,
командирът я сам приласка,
до зори я държа. Оттогава и
тръгна тя от ръка на ръка.*

Не че беше страхливка, просто я бе обзело такова настроение.

За пръв път видя Шапошников, когато той рецитираше стихове, и тогава си помисли: „Какъв идиот“. После го изгуби от очи за два дни и се стесняваше да попита за него, но все си мислеше дали не е убит. После една нощ той се появи неочеквано и тя го чу да казва на Греков, че напуснал без разрешение щабния блиндаж.

— Правилно — каза Греков. — Дезертирали си при нас, на оня свят.

Когато свърши разговора си с Греков, Шапошников мина покрай нея и не я погледна, не се извърна. Стана ѝ мъчно, после я хвана яд и пак си помисли: „Глупак“.

Сетне чу как обитателите на блока обсъждат кой има най-много шансове пръв да преспи с нея. Един каза: „То се знае, Греков“.

Друг възрази: „Не е толкова сигурно. Виж, мога да ви кажа кой ще е последен в списъка — Серъожа минохвъргачът. Колкото е помладо едно момиче, толкова повече го привлича опитният мъж“.

После тя видя как закачките, шагите във връзка с нея почти престанаха. Греков не криеше, че му е неприятно обитателите на блока да говорят мръсотии за Катя.

Веднъж брадатият Зубарев я нарече „ей, съпругата на домоуправителя“.

Греков не бързаше, но очевидно беше сигурен в успеха си и тя усети неговата самоувереност. След като едно парче авиационна бомба разби радиопредавателя, той ѝ нареди да си намери място в някой кът на дълбокото мазе.

Вчера ѝ каза: „Никога в живота си не съм виждал момичета като тебе — и добави: — Ако те бях срецнал преди войната, щях да се оженя за тебе“.

Понечи да му каже, че би трябвало да попита и нея, но премълча, не посмя.

Не бе ѝ сторил нищо лошо, не бе ѝ казал нито една груба, нахална дума, но тя винаги мислеше за него със страх.

А вчера тъжно ѝ каза:

— Скоро германците ще започнат настъпление. Едва ли някой от нашите хора ще оцелее. Германският клин е забит в нашия блок.

Огледа я бавно и внимателно и Катя я достраша не от мисълта за предстоящото германско настъпление, а от този бавен, спокоен поглед.

— Ще намина към тебе — каза той.

На пръв поглед между тези думи и предвиждането му, че едва ли някой ще оцелее след германското настъпление, нямаше връзка, но всъщност имаше и Катя я разбра.

Той не приличаше на командирите, които бе виждала край Котлубан. Разговаряше с хората без викане, без закани, а всички го слушаха. Като седеше и пушеше или разказваше нещо, или слушаше, беше същински войник. Но авторитетът му беше огромен.

С Шапошников тя почти не разговаряше. Понякога ѝ се струваше, че е влюбен в нея и е безсилен като нея пред човека, който възхищаваше и плашеше и двамата. Шапошников беше слаб,

неопитен, но ѝ се искаше да го помоли за защита, да му каже: „Поседи до мен“. Или пък ѝ се дощяваше тя да го утеши. Разговорите с него бяха удивително страни — сякаш нямаше нито война, нито този блок 6/1. А той, сякаш почувстввал това, нарочно искаше да изглежда погруб, веднъж дори изпсува пред нея.

И сега ѝ се струваше, че между нейните неясни мисли и чувства и факта, че Греков изпрати Шапошников на щурм срещу германската къща, съществува някаква жестока връзка.

Вслушваше се в стрелбата на автоматите и си представяше, че Шапошников лежи върху червената тухлена купчина и мъртвата му чорлава глава е клюмнала надолу.

Прониза я жал към него, в душата ѝ се смесиха пъстрите нощи светлини, ужасът и възхищението от Греков, който от своите самотни развалини бе започнал настъпление срещу железните германски дивизии, мислите за майка ѝ.

Мина ѝ през ума, че всичко би дала, за да види Шапошников жив.

„Ами ако ми кажат: или мама, или той?“ — помисли си тя.

После ѝ се счуха стъпки, тя вкопчи пръсти в една тухла и наостри слух.

Стрелбата замързна, наоколо стана тихо.

Засърбяха я гърбът, раменете, краката под колената, но тя не смееше да се почеше, за да не шумоли.

Тукашните обитатели често питаха Батраков защо се чеше, а той отговаряше:

— От нерви. — А вчера каза: — Намерих си единайсет въшки.

А Коломейцев се засмя:

— Нервни въшки са нападнали Батраков.

Тя е убита, бойците я влачат към някоя яма и си говорят:

— Горкото момиче, здравата е въшлясало.

Може пък наистина да е от нерви? И разбра, че в мрака към нея приближава човек — не мнимият, въображаемият, който се пръкваше от шумовете, от късчетата светлина и късчетата мрак, от примирането на сърцето. Катя попита:

— Кой е?

— Аз съм, свой — отговори мракът.

[1] По стихотворението „Азър“ („Der Asra“) на Х. Хайне. Азри — митично арабско племе, чиито младежки, щом се влюбят, умират. — Б.пр. ↑

— Днес няма да атакуваме. Греков отложи за утре вечер. Днес самите германци непрекъснато напират. Между другото искам да ти кажа, че тоя „Манастир“ никога не съм го чел.

Тя не отговори.

Той се мъчеше да я види в тъмното и изпълнявайки желанието му, светлина от взрив огря лицето ѝ. А след секунда отново притъмня и сякаш по мълчалива уговорка двамата зачакаха нов взрив, ново припламване. Сергей я хвана за ръката. Стисна пръстите ѝ. За пръв път в живота си държеше моминска ръка.

Мръсната, въшлясала радиостка седеше тихо и шията ѝ светеше в тъмното.

Лумна светлина от ракета и те доближиха главите си. Той я прегърна и тя затвори очи, и двамата знаеха училищното правило: който се целува с отворени очи, не обича.

— Това не е шега, нали? — попита той.

Тя стисна с длани слепоочията му, обърна главата му към себе си.

— Това е за цял живот — бавно произнесе той.

— Чудна работа — каза тя, — страх ме е: ами ако дойде някой? А преди малко си мислех, че ще бъда щастлива, който и да дойде: Ляхов, Коломейцев, Зубарев...

— Греков — подсказа ѝ той.

— О, не — възклика тя.

Той зацелува шията ѝ и откопча теленото копче на гимнастърката, докосна с устни слабичката ключица, не посмя да целуне гърдите. А тя галеше коравите му немити коси, сякаш той беше дете, а тя вече знаеше, че това, което става сега, е неизбежно, че така и трябва да бъде.

Той погледна светещия циферблат на часовника си.

— Кой ще ви поведе утре? — попита тя. — Греков ли?

— Защо да говорим за това? Сами ще тръгнем, нужно ли е да ни водят.

Отново я прегърна и внезапно пръстите му изстинаха, облъхна го студът на решимостта и вълнението. Тя лежеше, опряна на лакът, върху шинела и сякаш не дишаше. Той докосваше ту грубия, прашен на опип плат на гимнастърката и полата, ту грапавите ботушки. Усети с ръка топлината на тялото ѝ. Тя се понадигна да седне, но той я зацелува. Отново лумна взрив и освети кепето на Катя, паднало върху тухлите, лицето ѝ, което в тези секунди му се стори непознато. И тутакси отново притъмня, стана някак особено тъмно...

— Катя?!

— Какво?

— Нищо, просто исках да ти чуя гласа. Защо не ме гледаш?

— Недей, недей, угаси!

Пак си помисли за него и за майка си — кой ѝ е по-скъп.

— Прости ми — каза.

Той не я разбра:

— Не бой се, това е за цял живот, стига да има живот пред нас.

— Не, аз си спомних за мама.

— А моята майка почина. Чак сега разбрах, интернирали са я заради татко.

Заспаха прегърнати на шинела, по едно време домоуправителят приближи и ги загледа как спят — главата на минохвъргача Шапошников лежеше върху рамото на радиостката, ръката му бе обхванала гърба ѝ, сякаш той се страхуваше да не я изгуби. На Греков му се стори, че двамата са мъртви, толкова тихо и неподвижно лежаха.

На разсъмване Ляхов надникна в техния кът и извика:

— Ей, Шапошников, ей, Венгрова, домоуправителят ви вика, ама бегом, в галоп!

В облачния студен сумрак лицето на Греков беше неумолимо, суроно. Едрото му рамо бе опряно в стената, чорлавият перчес закриваше ниското чело.

Запристиърваха от крак на крак пред него, без да забележат, че се държат за ръце.

Греков размърда широките ноздри на сплескания си лъвски нос и каза:

— Виж какво, Шапошников, сега ще се промъкнеш до щаба на полка, командировам те.

Серьожа почувства как трепнаха пръстите на момичето, стисна ги и тя усети, че пръстите му треперят. Той трескаво си пое дъх, езикът и небцето му бяха пресъхнали.

Облачното небе, земята тънхаха в тишина. Налягалите под шинелите хора сякаш не спяха, а чакаха, затаили дъх.

Прекрасно, приветливо беше всичко наоколо и Серьожа си помисли: „Прокужда ни от рая, разделя ни, като че сме му крепостни“ — и се взря в Греков с молба и омраза.

Греков присви очи, втренчен в лицето на момичето, и погледът му се стори на Серьожа отвратителен, безжалостен и нагъл.

— Та това е — каза Греков. — С теб ще дойде и радиостката, тук няма работа без предавателя, ще я заведеш до щаба.

Той се усмихна.

— Пък вие вече сами ще си намерите пътя, вземи тая хартишка, написал съм я една за двама ви, мразя канцеларщината. Ясно?

И изведнъж Серьожа видя, че го гледат прекрасни, човечни, умни и тъжни очи, каквито не бе виждал никога през живота си.

Комисарят на стрелковия полк Пивоваров не можа да стигне до блок 6/1.

Безжичната връзка с блока се бе прекъснала — или бе излязъл от строя предавателят, или на началстващия в блока капитан Греков бе омръзнал строгият надзор на командването.

Известно време успяваха да получат сведения за обкръжения блок чрез един минохвъргач, комуниста Ченцов, той предаваше, че домоуправителят съвсем се е разпуснал — дрънкал на бойците какви ли не еретични приказки. Вярно, с германците Греков се биел храбро, информаторът не отричаше това.

През нощта, когато Пивоваров реши да се промъкне до блок 6/1, тежко се разболя командирът на полка Беръзкин.

Той лежеше в блиндажа с пламнало лице, с нечовешки, кристално ясни, празни очи.

Когато видя Беръзкин, лекарят се обърка. Беше свикнал да си има работа с раздробени крайници, със строшени черепи, а тук човекът сам се беше разболял.

Лекарят каза:

— Добре ще е да сложим вендузи, но откъде да ги вземем?

Пивоваров реши да докладва на началството за заболяването на полковия командир, но комисарят на дивизията се обади на Пивоваров по телефона и му нареди спешно да се яви в щаба.

Когато Пивоваров, легко запъхтян (по пътя му на два пъти наблизо бяха избухвали снаряди и той бе залягал), влезе в блиндажа на комисаря на дивизията, комисарят разговаряше с един батальонен комисар, дошъл от левия бряг. Пивоваров беше чувал за този човек, който изнасял лекции в частите, разположени в заводите.

Пивоваров високо рапортува:

— Явявам се по ваша заповед. — И веднага докладва за заболяването на Беръзкин.

— Да-а, лошо — каза комисарят на дивизията. — Вие, другарю Пивоваров, ще трябва да поемете командването на полка.

— Ами обкръженият блок?

— А, на вас само тоя блок ви липсваше — каза комисарят на дивизията. — Такава каша се е забъркала покрай тоя обкръжен блок, че... Работата е стигнала до щаба на фронта.

И размаха пред Пивоваров листче с шифрован текст.

— Всъщност заради това ви извиkah. Ето, другарят Кримов е получил нареждане от политуправлението на фронта да проникне в обкръжения блок, да въведе болжевишки ред, да стане там боен комисар, а ако се наложи, и да отстрани въпросния Греков, да поеме командването... Тъй като всичко това става в района на вашия полк, осигурете всичко необходимо за прехвърлянето на другаря до блока и за връзката с него. Ясно?

— Ясно — каза Пивоваров. — Ще бъде изпълнено.

След това попита с обикновения си глас, не служебния, а житейския:

— Другарю батальонен комисар, дали ще е във вашия профил да се разправяте с такива юначаги?

— Именно в моя е — позасмя се комисарят от левия бряг. — През лятото на четирийсет и първа извеждах двеста души от обкръжение, през Украйна, та и там имаше доста партизански настроения.

Комисарят на дивизията каза:

— Ами добре тогава, другарю Кримов, действайте. Дръжте връзка с мен. Не са редни тия работи — държава в държавата.

— Между другото там се бърка и някаква мръсотия с една мома радиостка — обади се Пивоваров. — Нашият Беръзкин все се тревожеше, защото радиопредавателят им замълкна. А от онай пасмина всичко може да се очаква.

— Добре, ще прецените на място, тръгвайте, желая ви успех — каза комисарят на дивизията.

Един ден след като Греков отпрати Шапошников и Венгрова, Кримов, придружен от автоматчик, пое към прочутия, обкръжен от германците блок.

От щаба на стрелковия полк излязоха в светла студена вечер. Още от първите стъпки по асфалтирания двор на Сталинградския тракторен завод Кримов усети опасността от унищожение по-ясно и по-силно откогато и да било.

И същевременно се чувстваше окрилен, радостен. Шифрованото съобщение, неочеквано пристигнало в щаба на фронта, сякаш потвърди предположението му, че тук, в Сталинград, всичко е различно, че отношенията, оценките, изискванията към хората са различни. Кримов отново беше Кримов, не сакат от инвалидна команда, а боеви комисар большевик. Опасното и трудно поръчение не го плашеше. Толкова приятно и сладко беше да вижда отново в очите на комисаря на дивизията, в очите на Пивоваров предишното отношение на другарите му по партия.

Сред изровения от снаряд асфалт, край обезобразената полкова минохвъргачка лежеше убит червеноармеец.

Кой знае защо сега, когато душата на Кримов бе изпълнена с жива надежда, когато ликуваше, видът на това тяло го порази. Беше виждал много мъртвци, бе станал безразличен към тях. А сега потрепери — това тяло, олицетворяващо сякаш вечната смърт, лежеше с птича безпомощност, покойникът бе подвил нозе, като да му беше студено.

Покрай него, вдигнал до слепоочието си натъпкана полева чанта, претича политрук с кораво нагърчено наметало, червеноармейци влачеха върху платнище противотанкови мини и самуни хляб.

А на мъртвеца вече не му трябваха ни хляб, ни оръжие, той не копнееше вече за писмо от вярната си съпруга. Не беше силен със смъртта си, беше най-слабият, мъртво врабче, от което не се страхуват дори дребните мушици.

В една дупка на цеховата стена артилеристи нагласяха полковото оръдие и се караха с разчета на тежката картечница. От жестикулациите на спорещите се разбираше горе-долу за какво говорят.

— Знаеш ли откога стои тук нашата картечница? Вие още се мотаехте по онзи бряг, а ние вече стреляхме.

— Вие сте едни нахалници и нищо повече!

Въздухът изстена, един снаряд избухна в ъгъла на цеха. Парчета затропаха по стените. Автоматчикът, който крачеше пред Кримов, се извърна да види дали комисарят не е ударен. Изчака го и каза:

— Не се тревожете, другарю комисар, това тук ние го имаме за втори ешелон, за дълбок тил.

Много скоро Кримов разбра, че дворът до цеховата стена наистина е тихо място.

Наложи се и да тичат, и да залягат с очи в пръстта, отново да тичат и отново да залягат. На два пъти скачаха в окопите, където се бе настанила пехотата; тичаха и сред изгорели къщички, в които вече нямаше хора, а виеше и стенеше само желязото... Автоматчикът отново се опита да утеши Кримов:

— Това е нищо, най-важното е, че не пикират. — А после предложи: — Я, другарю комисар, да потърчим ей до оная яма.

Кримов хлътна в бомбената яма, погледна нагоре — над главата му синьо небе, а главата не беше откъсната, все така стоеше на раменете му. Странно е да усещаш присъствието на хората само чрез смъртта, изпращана от две посоки, смъртта, която вие и пее над главата ти.

Странно е чувството за безопасност в ров, изкопан от лопатата на смъртта.

Автоматчикът не го оставил да овладее дишането си и каза:

— Хайде, след мене! — И запълзя през тъмно тунелче в дъното на ямата, което Кримов не бе забелязал. Той го последва и тясното и ниско тунелче постепенно се разшири, таванът му се повдигна, влязоха в по-широк тунел.

Под земята се чуваше бученето на надземната буря, сводът потреперваше, грохотът ги следваше по подземието. На мястото, където особено гъсто бяха струпани чугунени тръби и се разклоняваха тъмни, дебели колкото човешка ръка кабели, на стената беше написано

с миниум: „Махов е катър“. Автоматчикът освети с фенерчето си и каза:

— Тук над нас са германците.

Скоро свърнаха в тясно проходче, движеха се към едва забележимо светлосиво петно; все по-ясно, по-светло ставаше петното в дъното на проходчето, все по-яростно трещяха взривовете и картечните откоси.

За миг на Кримов му се стори, че отива към ешафод. Но ето, че излязоха на повърхността и първото, което видя Кримов, бяха лицата на хора; те му се сториха божествено спокойни.

Неописуемо чувство обзе Кримов — радостно, леко. И дори бушуващата война му се видя не съдбовна граница между живота и смъртта, а буря над главата на млад, силен, пълен с живот пътник.

Обзе го ясна, остра увереност, че преживява часа на нов, щастлив прелом в съдбата си.

В тази ясна дневна светлина той сякаш виждаше бъдещето си — предстоеше му отново да живее с всичката сила на своя ум, воля, большевишката страсть.

Чувството за увереност и младост се смеси с тъгата по напусналата го жена, тя му се стори безкрайно скъпа.

Ала сега нямаше чувството, че е завинаги изгубена. Заедно със силата му, заедно с предишния живот тя ще се върне при него. Бе дошъл тук, за да намери нея!

Стар човек с нахлупено на челото кепе седеше до огън, накладен на пода, и обръщаше с щик картофени тиганици върху лист покривна ламарина; готовите тиганици слагаше в каска. Видя свръзката и бързо попита:

— Серъожа там ли е?

Свръзката каза строго:

— Началство дойде!

— На колко години си, драги? — попита Кримов.

— На шайсет — отговори старецът и обясни: — Аз съм от работническото опълчение.

Той пак погледна към свръзката:

— Серъожка там ли е?

— Няма го в полка, изглежда е при съседите.

— Ex, ще стане зян момчето — ядосано избъбри старецът.

Кримов се здрависваше с хората, оглеждаше се, взираше се в кътчетата из мазата, отделени с наполовина разглобени дървени преградки. На едно място през бойница, изсечена в стената, надничаше полковото оръдие.

— Като на линеен кораб — каза Кримов.

— Да, само дето водата е малко — отговори един червеноармеец.

По-нататък през отвори и дупки в тухлите гледаха минохвъргачките.

На пода бяха струпани опашати мини. Малко по-встрани върху платнище беше оставен баян.

— Ето значи, блок 6/1 единствен се държи, не се предава на фашистите — високо каза Кримов. — Целият свят, милиони хора се радват на това.

Хората мълчаха.

Старият Поляков поднесе на Кримов каската, пълна с тиганици.

— Ами не пишат ли как Поляков пече тиганици?

— Смешно ви е на вас — каза Поляков, — ама нашия Серьожка ни го взеха.

Един минохвъргач попита:

— Не са ли открили още втория фронт? Нищо ли не се чува?

— Засега не — отговори Кримов.

Един човек по фланелка под разкопчания кител каза:

— Като взе да ни пердаши тежката артилерия оттатък Волга, взривната вълна събори Коломейцев, а той става и вика: „Е, момчета, откриха втория фронт“.

Едно тъмнокосо младо момче се обади:

— Какво има да приказваме, ако не беше артилерията, нямаше да сме тук. Германецът щеше да ни излапа.

— Но къде ви е командирът? — попита Кримов.

— Ей го там, наместил се е на самата предна линия.

Командирът на отряда лежеше върху голяма купчина тухли и гледаше през бинокъла.

Когато Кримов го извика, той се извърна неохотно и хитро, предупредително сложи пръст на устните си, после пак взе бинокъла. След няколко секунди раменете му се затресоха, той се смееше. Плъзна се надолу и усмихнат каза:

— По-сложно е от шах — и като забеляза зелените ивици и комисарската звезда на гимнастърката на Кримов, добави: — Добре дошъл в нашата къщурка, другарю батальонен комисар — после се представи: — Домоуправителят Греков. По нашето проходче ли минахте?

Всичко у него — и погледът, и бързите движения, и широките ноздри на леко сплескания нос — беше дръзко, самата дързост.

„Нищо, нищо, ще те превия аз тебе“ — помисли си Кримов.

Започна да го разпитва. Греков отговаряше без желание, разсеяно, все се прозяваше и оглеждаше наоколо, сякаш въпросите на Кримов му пречеха да си спомни нещо наистина важно и нужно.

— Да ви сменим ли? — попита Кримов.

— Защо пък? — отговори Греков. — Само тютюнец и, то се знае, мини, гранати, а ако не ви се свиди, водчица и лапачка ни докарате с царевичарите^[1]... — Докато изброяваше, той сгъваше пръстите на ръката си.

— Значи не смятате да отстъпвате? — ядосан и неволно залюбувал се на грозноватото лице на Греков попита Кримов.

Помълчаха и в тази кратка пауза Кримов превъзмогна чувството, че е душевно подчинен на хората в обкръжения блок.

— Водите ли дневник на бойните действия? — попита той.

— Нямам хартия — отговори Греков. — Нямам на какво да пиша, пък и време нямам, а и смисъл не виждам.

— Вие сте подчинен на командира на сто седемдесет и шести стрелкови полк — каза Кримов.

— Ест, другарю батальонен комисар — отговори Греков и присмехулно добави: — Когато селището бе отрязано от нашите и аз събрах в този блок хора, оръжие, отбих трийсет атаки и подпалих осем танка, над мене нямаше командири.

— Точно ли знаете личния състав към днешна дата, проверявате ли го?

— Защо да го проверявам, аз не представям строеви записи, да не би да се снабдявам от АХО^[2] или от специалните запаси? Тъпчем се с гнили картофи и пием застояла вода.

— Има ли жени в блока?

— Другарю комисар, това май заприлича на разпит?

— Пленявани ли са ваши хора?

— Не, не сме имали такъв случай.

— И все пак къде е вашата радиостка?

Греков прехапа устна, веждите му се събраха над носа и той отговори:

— Това момиче беше германска шпионка, тя ме завербува, после аз я изнасилих и накрая пак аз я застрелях. — Проточи врат и попита:

— Такъв ли отговор очаквахте от мен? — И насмешливо добави: — Виждам, мирише ми на наказателен батальон, така ли е, другарю началник?

Кримов го гледа няколко секунди мълчаливо и каза:

— Греков, Греков, главозамаяли сте се. И аз съм бил в обкръжение. И мен са ме разпитвали.

Погледна Греков и бавно изрече:

— Имам указание в случай на нужда да ви отстраня от командване и да преподчиня хората на себе си. Защо сам си търсите белята, защо ме тласкате към нежелани стъпки?

Греков помълча, помисли, послуша се, после каза:

— Утихва, укроти се германецът.

---

[1] Вид лек учебно-тренировъчен самолет (разг.). — Б.пр. ↑

[2] Административно-стопански отдел. — Б.пр. ↑

— Е, добре, щом е тъй — каза Кримов, — да поседим сега, да уточним по-нататъшните действия.

— Че защо ще седим двамата — отвърна Греков, — ние тук се бием всички заедно, заедно уточняваме и по-нататъшните си действия.

Дързостта на Греков харесваше на Кримов, но същевременно го дразнеше. Искаше му се да разкаже на Греков за украинското обкръжение, за своя живот преди войната, та Греков да не го възприема като чиновник. Но в такъв разказ — Кримов чувстваше — щеше да се прояви неговата слабост. А бе дошъл тук да прояви силата, а не слабостта си. Нали не беше политотделски чиновник, а военен комисар.

„Нищо — помисли си, — комисарят няма да се изложи“.

По време на затишието хората седяха или се бяха поизлегнали върху купчините тухли. Греков каза:

— Днес германците няма вече да настъпват — и предложи на Кримов: — Хайде да похапнем, другарю комисар.

Кримов приседна до Греков сред почиващите хора.

— Гледам ви сега — заговори Кримов, — а в главата ми все една мисъл се върти: руснаците винаги са били прусаците.

Тих отпуснат глас потвърди:

— Тъй си е!

И в това „тъй си е“ имаше толкова снизходителен присмех над шаблонните формулировки, че дружен тих смях прошумоля сред насядалите. Те знаеха не по-зле от человека, казал за пръв път, че „руснаците винаги са били прусаците“, каква сила крият у себе си руските хора, а и всъщност именно те бяха прякото олицетворение на тази сила. Ала знаеха и разбираха, че прусаците стигнаха до Волга и Стalingрад не защото руснаците винаги са ги били.

В тези мигове с Кримов ставаше нещо странно. Той не обичаше политработниците да славят старите руски пълководци, революционерът у него се дразнеше от статиите в „Красная звезда“, в които се говореше за Драгомиров, струваше му се ненужно

въвеждането на ордените „Суворов“, „Кутузов“, „Богдан Хмельницки“. Революцията си е революция, на нейната армия е нужно само едно знаме — червеното.

Навремето, когато работеше в Одеския революционен комитет, той бе участвал в шествието на докерите и градските комсомолци, дошли да сринат от пиедестала бронзовото телце на великия пълководец, оглавил походите на крепостното руско войнство към Италия.

И именно тук, в блок 6/1, след като за пръв път в живота си произнесе думите на Суворов, Кримов почвства вековната единна слава на въоръжения руски народ. Сякаш за пръв път по нов начин почвства не само темата на своите доклади, а темата на живота си.

Но защо именно днес, когато отново дишаше познатия въздух на ленинската революция, го споходиха тези чувства и мисли?

И присмехулното, отпуснато „тъй си е“, произнесено от някой боец, го прободе болезнено.

— Вас, другари, не е нужно да ви учим как се воюва — каза Кримов. — Вие самите можете да научите всекиго. Но защо все пак командинето сметна, че е нужно да ме прати при вас? Защо, мислите, дойдох?

— За чорба да не би, а, чорбица да ви сипем? — тихо и дружелюбно предположи някой.

Но смехът, с който слушателите реагираха на това плахо предположение, не беше тих. Кримов погледна Греков.

И Греков се смееше с всички.

— Другари — каза Кримов и по бузите му изби ядна червенина, — по-сериозно, другари, при вас ме е изпратила партията.

Какво беше това? Случайно настроение ли, бунт ли? Нежелание да слушат комисаря, родено от усещането за собствената им сила и опит? А може веселието на слушателите да не съдържаше нищо скандално, просто да се бе родило от чувството за естествено равенство, което се усещаше толкова силно в Сталинград.

Но защо това чувство за естествено равенство, което по-рано бе възхищавало Кримов, сега пробуди у него злоба, желание да го смаже, да го унищожи?

Тук контактът на Кримов с хората не се осъществяваше не защото те бяха потиснати, объркани, уплашени. Тук хората се

чувстваха силни, уверени в себе си — нима именно зародилото се у тях чувство за сила пречеше на единството им с комисаря Кримов, причиняващо отчуждението, враждебността помежду им?

Старецът, който бе изпекъл тиганиците, каза:

— Отдавна се каня да питам някой партиен човек за една работа. Разправят, другарю комисар, че при комунизма всички ще получават според потребностите, ама какво ще стане, ако вземат да дават на всеки, особено от сутринта, според потребността му — нали всинца ще се пропием?

Кримов се извърна към стареца и прочете по лицето му искрена загриженост.

А Греков се смееше, смееха се очите му, смехът издуващ големите му, широки ноздри.

Един сапъор с глава, превързана с окървавен, мръсен бинт, попита:

— Ами за колхозите, другарю комисар? Я да вземем да ги ликвидираме след войната.

— Няма да ни дойде зле една лекцийка по този въпрос — каза Греков.

— Не съм дошъл да ви изнасям лекции — каза Кримов, — аз съм военен комисар, дошъл съм, за да преодолеем вашата недопустима партизанщина.

— Преодолявайте я — каза Греков. — Ама кой ще преодолява германците?

— Ще се намери кой, не се тревожете. Не съм дошъл за чорба, както се изразявате вие, а да сваря большевишката каша.

— Ами добре, преодолявайте ни — каза Греков. — Варете каша...

Кримов през смях и същевременно сериозно го прекъсна:

— А ако трябва, и вас, Греков, ще ви излапат с большевишката каша.

Сега Николай Григориевич беше спокоен и уверен. Колебанията му кое решение ще бъде най-правилно преминаха. Греков трябва да се отстрани от командната му длъжност.

Сега вече Кримов ясно виждаше у Греков враждебното, чуждото, което героичните дела, извършвани в обкръженото здание, не можеха нито да омаловажат, нито да заглушат.

Когато притъмня, Кримов отиде при домоуправителя и каза:

— Греков, хайде да си поговорим сериозно и без заобикалки.

Какво искате вие?

Греков го погледна бързо, от долу нагоре — той седеше, а Кримов беше прав, и каза весело:

— Искам свобода, тъкмо за нея се бия.

— Всички искаме свобода.

— Я зарежете — махна с ръка Греков. — За какво ви е тя на вас?

Вас ви интересува само да надвием германците.

— Не се шегувайте, другарю Греков — каза Кримов. — Защо не пресичате неправилните политически изказвания на някои бойци? А? С вашия авторитет можете да го сторите не по-зле от кой да е комисар. А аз останах с впечатление, че хората говорят така, понеже очакват да срещнат вашето одобрение. Например този, дето се изказа за колхозите. Защо го подкрепихте? Направо ви приканвам: дайте да овладеем това положение. Не пожелаете ли, пак ви казвам направо: няма да се шегуваме.

— Какво толкова е казал за колхозите? Така е, не ги обичат хората, знаете го не по-зле от мен.

— Вие какво, Греков, решили сте да променяте хода на историята ли?

— Ами вие не искате ли да върнете всичко върху старите релси?

— Кое „всичко“?

— Всичко. Всеобщата принуда.

Говореше отпуснато, подхвърляше думите през смях. Неочаквано се надигна и каза:

— Другарю комисар, я зарежете това. Нищо не съм замислил. Говоря си така, да ви поядосам. И аз съм съветски човек като вас. Недоверието ме обижда.

— Ами тогава, Греков, да оставим шагите на страна. Да си поговорим сериозно как да отстраним неприятните, несъветски, незрели настроения. Вие сте ги породили, помогнете ми да ги премахнем. Нали тепърва ви предстои да воювате и да се прославяте.

— Спи ми се. И вие трябва да си починете. Ще видите какво ще започне тук още от сутринта.

— Добре, Греков, утре да е. Защото не смятам да ви напускам, за никъде не бързам.

Греков се разсмя:

— Сигурно ще се разберем с вас.

„Всичко е ясно — помисли си Кримов. — Няма да лекувам с лекарства. Ще си послужа със скалпела. Политически гърбави хора не се изправят с придумки“.

Неочаквано Греков каза:

— Очите ви са добри. Тъжен сте.

От изненада Кримов разпери ръце и нищо не отговори. А Греков, сякаш бе чул потвърждение на думите си, сподели:

— Знаете ли, и мене ме яде мъка. Но това са дребни, лични работи. Такова нещо не може да се напише в рапорт.

През нощта, както спеше, Кримов бе ранен от случаен куршум в главата. Куршумът разкъса кожата и одраска черепа. Раната не беше опасна, но много му се виеше свят и не можеше да стои на краката си. Непрекъснато му се гадеше.

Греков нареди да направят носилка и призори, в затишието преди разсыпане, евакуираха ранения от обкръженото здание.

Кримов лежеше на носилката, главата му бучеше, виеше му се свят, в слепоочието нещо го пробождаше и потропваше.

Греков изпрати носилката до тунела.

— Нямахте късмет, другарю комисар — каза той.

И внезапна догадка опари Кримов — дали снощи по него не бе стрелял Греков?

Привечер Кримов започна да повръща, засили се главоболието. Лежа два дена в лазарета на дивизията, а после го откараха на левия бряг и го настаниха в армейската болница.

Комисарят Пивоваров се промъкна в тесните землянки на санитарния батальон и намери тежка обстановка — ранените лежаха нагъсто един до друг на пода. Не завари Кримов, снощи го бяха евакуирали на левия бряг.

„Как пък тъй веднага го раниха? — мислеше си Пивоваров. — Провървя ли му, не му ли провървя?“

Едновременно Пивоваров искаше да вземе решение, дали си струва да прехвърли болния командир на полка в медико-санитарния батальон. Когато се върна в щабния блиндаџ (по пътя едно парче от германска мина за малко не го уби), Пивоваров разказа на автоматчика Глушков, че в батальона няма никакви условия за лечение на болния. Навсякъде се търкалят купчини кървава марля, памуци — да те е страх да се приближиш. Като изслуша комисаря, Глушков каза:

— Разбира се, другарю комисар, все пак си е по-добре при нас, в блиндаџа.

— Да — кимна комисарят. — Щото там и не гледат кой е командир на полк, кой е войник, всички са на пода.

И Глушков, на когото по чин му бе отредено да лежи на пода, каза:

— Разбира се, това на нищо не прилича.

— Той каза ли нещо? — попита Пивоваров.

— Не. — И Глушков махна с ръка. — Какво ти говорене, другарю комисар, донесоха писмо от жена му, хич не го погледна.

— Какво приказваш? — уплаши се Пивоваров. — Значи е много зле. Страхотия, да не погледне писмото?

Взе плика, подържа го на дланта си, вдигна го до лицето на Беръзкин, строго, натъртено произнесе:

— Иван Леонтиевич, имате писмо от съпругата си. — Почака малко и със съвсем друг тон добави: — Ваня, разбери, от жена ти, ама ти не разбираш ли, ей, Ваня?

Но Беръзкин не разбираше.

Лицето му беше зачервено, блестящите му очи пронизващо и празно се взираха в Пивоваров.

С настоятелна сила тропаше войната този ден по блиндажа, където лежеше болният командир на полка. Още от снощи връзката почти по всички телефони беше нарушенa; кой знае защо, в землянката на Беръзкин телефонът работеше безотказно, по този телефон се обаждаха от дивизията, от оперативния отдел при щаба на армията, обаждаше се съседът — командирът на полк от дивизията на Гуриев, обаждаха се командири на батальони от полка на Беръзкин — Подчуфаров и Диркин. В блиндажа непрекъснато щъкаха хора, вратата скърцаше, плющеше платнището, което Глушков бе окачил на входа. Още от сутринта очаквателна тревога обзе хората. През този ден, белязан само с ленива артилерийска стрелба, с редки и небрежни, неточни авиационни атаки, у много хора се зароди пронизващо скръбната увереност, че германският удар предстои неизбежно. Подобна увереност измъчваше еднакво и Чуйков, и комисаря на полка Пивоваров, и хората в блок 6/1, и започналия сутринта с водка командир на стрелковия взвод, който празнуваше рождения си ден край заводския комин на Сталинградския тракторен.

Всеки път, когато в блиндажа на Беръзкин се подхващаха интересни или особено смешни разговори, всички поглеждаха командира на полка — нима не чува и това?

Командирът на рота Хренов с пресипнал от нощната прохлада глас разказваше на Пивоваров как преди разсъмване излязъл от мазето, където се намираше неговият команден пункт, приседнал на един камък и се слушал дали германците не вършат някакви глупости. И не щеш ли, от небето се чул сърдит, яден глас: „Ей, Хрен, защо не си запалил канделата?“

За миг Хренов останал като гръмнат — кой ли на небето знае името му, дори се поуплашил, а после се окказало, че летецът на един царевичар бил изключил мотора и планирал точно над главата му; изглежда е искал да хвърли продукти за блок 6/1, та се ядосвал, че не са поставили знаци на предната линия.

Всички в блиндажа погледнаха към Беръзкин — не се ли усмихва? Но само на Глушков се стори, че в блесналите стъклени очи на болния се появи жива точица. Дойде време за обяд, блиндажът опустя. Беръзкин лежеше тихо, а Глушков въздишаше: лежи

Беръзкин, а до него — дългоочакваното писъмце. Пивоваров и майорът, новият началник-щаб, заместил убития Кошенков, отидоха да обядват, хапват си екстра борш, сръбват по сто грама. Готовачът нагости Глушков с този хубав борш. А командирът на полка, стопанинът тук, не яде, само гълтна малко вода от канчето...

Глушков отвори плика, приближи плътно до леглото, натъртено, бавно и тихо прочете:

„Здравей, скъпи Ваня, здравей, ненагледен мой, здравей, мили“.

Глушков се намръщи и продължи да срича на глас написаното.

Четеше на лежащия в безсъзнание командир писмото от жена му, писмото, което цензорите от военната цензура вече бяха чели, нежно, тъжно и мило писмо, а бе редно да го прочете само един човек на този свят — Беръзкин.

Глушков не се учуди много, когато Беръзкин извърна глава и каза: „Дай тука“ — и протегна ръка.

Редовете на писмото подскачаха в големите треперещи пръсти:

„.... Ваня, тук е много красиво, Ваня, толкова тъгуваме за тебе. Люба все ме пита защо татко го няма с нас. Живеем на брега на едно езеро, вкъщи е топло, хазайката има крава, мляко, имаме пари, нали ти ни изпрати, излизам сутрин и по студената вода плуват жълти и червени кленови листа, а наоколо вече е навалял сняг и от него водата е още по-синя, и небето е по-синьо, и листата са невероятно жълти, невероятно червени. И Люба ме пита: защо плачеш? Ваня, Ваня, скъпи мой, благодаря ти за всичко, благодаря ти за всичко, за всичко, за добротата ти. Защо плача — как да го обясня? Плача, защото живея, плача от мъка, че Слава го няма, а аз съм жива, от щастие, че ти си жив, плача, когато си спомням за мама, за сестрите си, плача от утринната светлина, защото наоколо е толкова красиво и такова нещастие сполетя всички, и мен. Ваня, Ваня, скъпи мой, ненагледен мой, мили мой...“

И му се завива свят, и всичко наоколо се слива, треперят пръстите, трепка писмото заедно с нажежения въздух.

— Глушков — каза Беръзкин, — днес трябва да ме оздравите. — (Тамара не обичаше тази дума.) — Какво става, вариликът не е ли улучен?

— Вариликът е читав. Ама как да ви оздравим за един ден — четирийсет градуса има във вас, като в скоросмъртницата, как да ги

изкараме отведенъж!

Бойците дотъркаляха в блиндажа громолящ варел от бензин. Напълниха варела до половината с вдигаща пара мътна речна вода. Наливаха водата с голям черпак и брезентова кофичка.

Глушков помогна на Беръзкин да се съблече и го заведе до варела.

— Прекалено е гореща, другарю подполковник — бъбреше той, като пипваше варела отвън и си отдръпваше ръката, — ще се сварите. Казах да повикат другаря комисар, ама той бил на съвещание при командира на дивизията, по-добре да почакаме другаря комисар.

— Защо ще чакаме?

— Ако стане нещо с вас, ще се застрелям. А ако не ми стигне куражът, другарят комисар Пивоваров ще ме застреля.

— Хайде, помогни ми.

— Разрешете да повикам поне началник-щаба.

— Хайде — каза Беръзкин и макар че това пресипнало, кратко „хайде“ бе произнесено от гол, едва крепящ се на краката си човек, Глушков веднага престана да спори.

Щом влезе във водата, Беръзкин застена, изохка, подскочи и Глушков, като го гледаше, застена, защура се около варела.

„Като в родилен дом“ — кой знае защо си помисли той.

За известно време Беръзкин изгуби съзнание и всичко потъна в мъгла — и военната тревога, и огънят на болестта. В един миг спря, замря сърцето му и силно нагорещената вода престана да пари. После се съвзе и каза на Глушков:

— Трябва да се забърше подът.

Но Глушков не бе видял как водата прелива. Моравото лице на подполковника взе да прибелява, устата се поотвори, по бърснатия череп избиха едри капки пот, които се сториха на Глушков синкави. Беръзкин взе отново да губи съзнание, но когато Глушков се опита да го измъкне от водата, ясно произнесе:

— Рано е — и се закашля. А когато кашлицата попремина, още преди да си поеме дъх, Беръзкин каза: — Я долей още вряла водица.

Накрая излезе от водата и Глушков, като го гледаше, съвсем се оклюма. Помогна на Беръзкин да се избърше и да легне, зави го с одеялото и няколко шинела, после взе да трупа отгоре му всичко, що намери в блиндажа — платнища, ватенки, ватирани панталони.

Когато Пивоваров се върна, в блиндажа беше чисто и ошетано. Само въздухът беше влажен като в баня. Беръзкин лежеше тихо, спеше. Пивоваров постоя до него.

„Какво хубаво лице има — помисли си Пивоваров. — Виж, този човек не е писал заявления“.

Цял ден го бе измъчвал споходилият го спомен, как преди пет години бе разобличил своя колега от двугодишните курсове Шмельов — днес, когато в това жестоко, тягостно, мъчително затишие какви ли не глупости пълниха главата му, в мислите му се пръкваше и Шмельов, поглеждаше го изкриво с жални и трагични очи — така беше слушал, докато на онова събрание четяха заявлението от близкия му приятел Пивоваров.

Към дванайсет през нощта Чуйков, прескочил командира на дивизията, се обади по телефона в полка, настанен в селището на Тракторния завод — този полк много го тревожеше, — разузнаването докладваше, че в района се забелязва упорито струпване на германски танкове и пехота.

— Какво става там при вас? — каза раздразнено. — Кой в края на краищата командва полка? Батюк ми каза, че командирът на полка имал някаква пневмония, иска да го прехвърлите на левия бряг.

Отговори му пресипнал глас:

— Аз командвам полка, подполковник Беръзкин. Имаше нещо такова, бях понастинал, вече се оправих.

— Чувам — сякаш злорадо каза Чуйков. — Здравата си пресипнал, ама германецът ще ти даде да пийнеш горещо млекце. Приготвил ти го е, да знаеш, ще те залее.

— Ясно, другарю първи — каза Беръзкин.

— А, ясно ти е, нали — заканително изрече Чуйков, — тогава имай предвид: посмееш ли да отстъпваш, с мене ще си имаш работа, германецът нищо не е.

Поляков се уговори с Климов да отскочат през нощта до полка, старецът искаше да научи нещо за Шапошников.

Поляков каза за желанието си на Греков и Греков се зарадва.

— Върви, върви, друже, хем и ти ще си отпочинеш в тила, хем после ще ни разкажеш как са там.

— С Катка ли? — попита Поляков, като се сети защо Греков одобри молбата му.

— Ама тях вече ги няма в полка — каза Климов. — Чух, че командирът ги пратил и двамата на левия бряг. Сигурно вече са се разписали в съвета в Ахтуба.

Поляков, той заядлив старец, попита Греков:

— Тогава може би ще ме оставите или пък ще драснете писмо?

Греков му хвърли бърз поглед, но спокойно каза:

— Добре де, върви. Разбрахме се с тебе.

„Ясно“ — помисли си Поляков.

В четири и нещо сутринта запълзяха по проходчето. Поляков току си бълскаше главата в покривните греди и псуваше Серьожка Шапошников, сам се сърдеше и се чудеше, че така тъгува за момчето.

Тунелчето се поразшири, седнаха малко да си починат. Климов каза през смях:

— Защо не взе нещо за армаганец?

— Ха, ще му нося на тоя сополанко — каза Поляков. — Една тухла да бях взел, та да го цапардосам.

— Ясно — отвърна Климов. — Специално за това си тръгнал, готов си цялата Волга да преплаваш. Или искаш да видиш Катка, а, старче, може би безумно я ревнуваш?

— Хайде — рече Поляков.

Скоро излязоха на повърхността, закрачиха по ничията земя. Наоколо беше тихо.

„Ами ако войната е свършила?“ — помисли си Поляков и учудващо ясно си представи своята стая: чинията борш на масата, жена му чисти хванатата от него риба. Чак му стана горещо.

Тази нощ генерал Паулус даде заповед за настъпление в района на Сталинградския тракторен завод.

Две пехотни дивизии трябаше да влязат през разбития от авиацията, артилерията и танковете портал. От полунощ пламъчетата на цигарите се червенееха в съ branите длани на войниците.

Час и половина преди разсъмване над заводските цехове забучаха мотори на юнкерси. В започналата бомбардировка нямаше спадове и паузи; ако в този пътен грохот за кратък миг се образуваше пукнатина, веднага я запълваше свистене на бомби, забързани с всичките си тежки железни сили към земята. Непрестанният пътен грохот сякаш можеше да строши като чугун човешкия череп, да прекърши гръбнака.

Взе да се разсъмва, а над района на завода нощта не свършваше.

Земята сякаш сама изригваше светковици, тътен, пушек и черен прахоляк.

Особено силен удар бе нанесен по полка на Беръзкин и по блок 6/1.

По цялото разположение на полка зашеметени хора скачаха смаяно, разбрали, че германците са захванали ново, още невиждано по силата си убийствено хулиганство.

Застигнати от бомбардировката, Климов и старецът се втурнаха към ничията земя, където имаше ями, изровени в края на септември от бомби, тежащи цял тон. Към ничията земя тичаха и успелите да изскочат от срутените окопи бойци от Подчуфаровия батальон.

Разстоянието между германските и руските окопи беше толкова малко, че част от атакуващата вълна удари германската предна линия и взе да вади от строя войници от основната германска дивизия, която се вдигаше за настъпление.

Поляков имаше чувството, че по разбушувалата се Волга с все сила вилнее астраханският вятър. На няколко пъти вълната събarya Поляков, той пада, забравил на кой свят се намира, млад ли е, или стар, къде е горе и къде — долу. Но Климов все го дърпаше — давай, давай, и накрая се търколиха в дълбока яма, чак до влажното, лепкаво дъно. Тук мракът беше троен, изплетен от мрака на нощта, на прахта и пушилката, от тъмната на дълбока маза.

Лежаха един до друг — в старата и в младата глава мъждукаше желана, мила светлинка, молба за живот. Тази светлинка, тази

трогателна надежда гореше и във всички други глави, във всички, не само в човешките, но и в най-простицките сърца на зверове и птици.

Поляков тихо псуваше, сметнал, че тоя лош късмет го е сполетял заради Серъожа Шапошников, мърмореше: „Ей докъде ме докара Серъожка“. А го спохождаше и чувството, че вътре в себе си се моли.

Този непрестанен взрив не можеше да продължава много време, с такова свръхнапрежение беше изпълнен. Но времето минаваше, а ревящият грохот не отслабваше и черната димна мъгла не изсветляваше, а се сгъстяваше, все по-здраво свързваше земята и небето.

Климов напипа грубата работническа ръка на стария опълченец и я стисна, тя му отвърна с добродушно движение и за миг утеши Климов в техния незасипан гроб. Близък взрив нахвърли в ямата буци пръст и ситни камъчета; парчета тухли удариха стареца по гърба. И двамата изтръпнаха, когато пръстта се засвлича на пластове по стените на ямата. Ето я ямата, в която човек е принуден да се намъкне и вече да не види светлината — германецът от небето ще я зарови, ще изравни краишата й.

Климов винаги бе обичал да ходи на разузнаване сам, бързаше по-скоро да се скрие в тъмата — така хладнокръвен, опитен плувец бърза да се отдалечи от каменистия бряг, да навлезе дълбоко в мрачното открито море. А тук, в ямата, се радваше, че до него лежи Поляков.

Времето загуби плавния си ход, обезумя, изтръгваше се напред като взривна вълна или внезапно замираше, усукано като овнешки рог.

Но ето, че хората в ямата надигнаха глави — над тях висеше мътен полуздрач, вятърът отвяваше дима и прахоляка... Земята утихна, пътният звук се разпадна на отделни взривове. Неспокойна изнемога завладя душата; всички живи сили сякаш бяха изцедени от нея, остана само печал.

Климов се понадигна, до него лежеше покрит с прах, очукан, оръфан от главата до петите от войната германец. Климов не се страхуваше от германците, постоянно беше убеден в силата си, в своето чудно умение да натиска спусъка, да хвърля ръчни бомби, да удря с приклада или с щика секунда преди да го стори противникът му.

Но сега се стъписа, остана поразен, че, зашеметен и заслепен, се бе утешавал, чувствайки съседството на германеца, че бе събркал

ръката на Поляков с ръката на германеца. Двамата се загледаха. Една и съща сила бе притиснала и двамата, и двамата бяха безпомощни да се борят с тази сила, тя сякаш не защитаваше единия от тях, а еднакво заплашваше и единия, и другия.

Те мълчаха, двама жители на войната. Съвършеният и безпогрешен автоматизъм да убиващ, вкоренен и в двамата, не задейства.

А Поляков седеше по-встрани, и той гледаше отдавна небръснатия германец. И макар че не обичаше дълго да мълчи, сега мълчеше.

Животът беше ужасен, а дълбоко в очите им се мярна унилото прозрение, че и след войната силата, която ги бе натикала в тази яма, бе забила носовете им пръстта, ще смазва не само победените.

Сякаш по уговорка тръгнаха да излизат от ямата, подлагайки гърбовете и черепите си на нехаен изстрел, непоколебимо сигурни в своята безопасност.

Поляков се подхлъзна, но германецът, който пълзеше до него, не му помогна, старецът се търколи надолу, псуваше и проклинаше целия свят, към който въпреки всичко отново упорито се закатери. Климов и германецът излязоха на повърхността, и двамата се завзираха: единият на изток, другият на запад — дали началството не ги вижда как се измъкват от една яма, как не се убиват един друг. Без да се погледнат, без „сбогом“ всеки тръгна към своите окопи през хълмчетата и долинките по преораната и още вдигаща пара земя.

— Ами нашето блокче го няма, изравнили са го със земята — уплашено каза Климов на бързащия подире му Поляков. — Мигар всички ви избиха, братя мои?

В това време затракаха оръдия и картечници, всичко наоколо зави, забумтя. Германските войски тръгнаха в голямото си настъпление. Този ден бе най-тежкият за Сталинград.

— На, докъде ме докара проклетият Серъожка — мърмореше Поляков. Той още не разбираше какво се бе случило, не разбираше, че в блок 6/1 не бе останал никой, и хлипането и възклицанията на Климов го дразнеха.

В часа на въздушната атака една бомба удари камерата на подземния газопровод, където се намираше командният пункт на батальона, и засипа командира на полка Беръзкин, командира на батальона Диркин и батальонния телефонист. Озовал се в пълен мрак, зашеметен, задушавайки се от каменния прахоляк, Беръзкин отначало си помисли, че вече не е жив, но в мига на краткото затишие Диркин кихна и попита:

— Жив ли сте, другарю подполковник?

И Беръзкин отговори:

— Жив съм.

Щом чу гласа на командира на полка, Диркин се развесели, доброто настроение, което не го напускаше с години, се върна.

— Щом сте жив, значи всичко е наред — давейки се с праха, кашляйки и храчейки, каза той, макар че далеч не всичко беше наред.

Диркин и телефонистът бяха затрупани с камъни и не се знаеше дали костите им са здрави, не можеха да се опипат. Една желязна греда бе увиснала над главите им, пречеше да се изправят, но очевидно тъкмо тя ги бе спасила. Диркин запали фенерчето си и наистина стана страшничко. Сред прахоляка над тях бяха надвиснали камъни, нагърчено желязо, издут бетон, залят със смазочно масло, разкъсани кабели. Още един бомбен тласък — и край, тясната цепнатина щеше да изчезне, щяха да изчезнат хората — желязото и камъкът щяха да се слеят.

Те се умълчаха, настръхнали от ужас, безумна сила блъскаше по цеховете. Тези цехове, помисли си Беръзкин, работят за от branata и с мъртвите си туловища, защото е трудно да се разбие бетонът, желязото, да се разкъса арматурата.

После дълго чукаха и опипваха всичко наоколо, докато разбраха, че сами по никой начин не могат да излязат. Телефонът беше здрав, но мълчеше — жицата бе смляна.

Почти не можеха да разговарят — грохотът на взривовете заглушаваше гласовете, от праха ги давеше кашлица.

Беръзкин, който вчера бе лежал с температура, сега не чувстваше отмала. Обикновено силата му подчиняваше в бой и командири, и червеноармейци, но същината ѝ не беше военна и боева — тя беше обикновена, спокойна човешка сила. Малцина умееха да я запазват и да я проявяват в ада на сражението и именно те, притежателите на цивилната, домашна, разумна човешка сила, бяха истинските господари на войната.

Ала стихна бомбардировката и затрупаните хора чуха желязно бучене.

Беръзкин си избърса носа, окашля се и каза:

— Зави вълчата глутница, танковете тръгнаха срещу Тракторния.
— И добави: — А ние сме точно на пътя им.

И понеже май нищо по-лошо не можеше да се измисли, командирът на батальона Диркин изведнъж високо, с някакъв неописуем глас запя, закашля една филмова песен:

*Драго ми е, братя, че съм жив сред вас,
че със атамана бием всяка власт.*

Телефонистът помисли, че батальонният се е побъркал, но въпреки това дрезгаво, през кашлица, подзе:

*Жена ми до време по мен ще тъгува
и друг ще намери, и мен ще забрави.*

А над тях, в екливото пространство на цеха, изпълнен с пушек, прах и рев на танкове, Глушков с разкървавени длани и пръсти отхвърляше камъни, парчета бетон, разгъваше прътовете на арматурата. Глушков работеше фанатично, като луд, и само лудостта му помагаше да се справя с тежките греди, да върши работа за десетима.

Беръзкин отново видя неприветната димна, прашна светлина, смесена с грохота на взрывовете, с рева на германските танкове, с оръдейната и картечната стрелба. И все пак това беше ясна, кротка

светлина и взрян в нея, Беръзкин най-напред си помисли: „Видя ли, Тамара, нямаше защо да се тревожиш, нали ти казах, че няма нищо особено“. Яките, силни ръце на Глушков го прегърнаха.

Сридаещ глас Диркин извика:

— Разрешете да доложа, другарю командир на полка, командвам мъртъв батальон.

И посочи с ръка наоколо.

— Няма го Ваня, няма го нашия Ваня — посочи трупа на комисаря на батальона — той лежеше на хълбок в черна кадифена локва от кръв и машинно масло. В командния пункт на полка всичко беше сравнително благополучно — само масата и леглото бяха поръсени с пръст.

Щом видя Беръзкин, Пивоваров избухна в щастливи псуви, втурна се към него.

Беръзкин го заразпитва:

— Имаме ли връзка с батальоните? Как е отделното здание? Какво става с Подчуфаров? Ние с Диркин се хванахме като врабци в капан — ни връзка, ни светлина. Кой жив, кой мъртъв, къде сме ние, къде е германецът, нищо не знаем — опишете обстановката! Докато вие се бихте, ние там пяхме песни.

Пивоваров заразказва за загубите, как хората от блок 6/1 я загазили, всички загинали, с все хулигана Греков, оцелели само двама — разузнавачът и старият опълченец.

Но полкът издържал германския натиск, който останал жив — останал.

В това време зазвънка телефонът и като погледнаха свързочника, щабните командири разбраха, че ги търси висш сталинградски началник.

Свързочникът предаде слушалката на Беръзкин; чуваше се добре и умълчалите се в землянката хора познаха плътния, нисък глас на Чуйков:

— Беръзкин? Командирът на дивизията е ранен, заместникът и началникът са убити, заповядвам да поемете ръководството на дивизията. — И след пауза добави бавно и изтежко: — Ти командва полка в невиждани, адски условия, удържа натиска. Благодаря ти. Прегръщам те, скъпи. Желая ти успех.

Войната влезе в цеховете на Тракторния завод. Останалите живи бяха живи.

Мълчеше блок 6/1. От развалините не се чуваше нито един изстрел. Изглежда, основната сила на въздушния удар се бе стоварила върху зданието, останките от стени бяха рухнали, каменният хълм се изравни със земята. Германските танкове стреляха по батальона на Подчуфаров, прикриваха се зад останките от мъртвата сграда.

Развалините на доскоро страшното за германците, безпощадно към тях здание сега се бяха превърнали в тяхно безопасно убежище.

Отдалече червените купчини тухли приличаха на огромни късове вдигащо пара влажно мясо, сиво-зелени германски войници, като бъбреха възбудено и бързо, притичваха сред тухлените камари, останали в рухналото, убито здание.

— Ти пък вземи да командваш полка — каза Беръозкин на Пивоваров и добави: — Откак е почнала войната, началството е все недоволно от мене. А сега си поседях под земята, попях си песни и ей на — получих благодарност от Чуйков, на шега ли, наистина ли, възложиха ми да командвам дивизията. Сега с мене няма да видиш хлабаво.

Но германците настъпваха, нямаше време за шеги.

Щрум, жена му и дъщеря му пристигнаха в Москва в студени, снеговити дни. Александра Владимировна не пожела да прекъсне работата си в завода и остана в Казан, макар че Щрум я убеждаваше да я назначи в института „Карпов“.

Странни дни бяха — сърцето се свиваше едновременно от радост и от тревога. Германците май бяха все така страшни, силни, готвеха нови жестоки удари.

Изглежда, още не се бе стигнало до прелом във войната. Ала естествен и разумен изглеждаше стремежът на хората към Москва, обоснована изглеждаше започнатата от правителството реевакуация на някои учреждения в столицата.

Хората улавяха тайните сигнали на военната пролет. И все пак тъжна, мрачна изглеждаше столицата през втората зима на войната.

Снегът лежеше на мръсни купчини покрай тротоарите. Из крайните квартали входовете на блоковете бяха свързани с трамвайните спирки и бакалниците по селски, с пътечки. От много прозорци пушеха тенекиени кюнци от печки „циганска любов“ и стените бяха покрити с жълта от саждите ледена коричка.

С кожухчетата и шаловете си московчани приличаха на селяни от дълбоката провинция.

По пътя от гарата Виктор Павлович, седнал върху багажа в каросериията на камиона, разглеждаше нацупеното лице на Надя, която седеше до него.

— Какво, мадмоазел — попита Щрум, — такава ли си представяше Москва в своите казански мечти?

Надя, ядосана, че баща ѝ бе отгатнал настроението ѝ, не отговори.

Виктор Павлович взе да ѝ обяснява:

— Човекът не разбира, че създадените от него градове не са естествена част от природата. Човекът не бива да изпуска от ръцете си пушката, лопатата, метлата, за да брани своята култура от вълци, виелици, плевели. Заплесне ли се, забрави ли това за година-две, край

— от горите ще наизлязат вълци, ще затънем в буренак, сняг и прахоляк ще засипят градовете. Колко велики столици вече са загинали от праха, снега, буренака.

На Щрум му се доща и Людмила, която седеше в кабината до шофьора, припечелващ от черен курс, да чуе разсъжденията му, затова се наведе през дъските и попита през полуотвореното прозорче:

— Удобно ли ти е, Люда?

Надя каза:

— Просто метачите не почистват снега, какво общо има това с гибелта на културата?

— Изглупяваш — каза Щрум. — Я погледни тези ледени камари.

Камионът силно се друсна и всички бохчи и куфари в каросерията подскочиха, с тях подскочиха и Щрум, и Надя. Спогледаха се и се разсмяха.

Странно, странно. Можеше ли да предполага, че в години на война, мъка, бездомност, евакуиран в Казан, ще свърши своята най-голяма, най-важна работа? Бе си представял, че с приближаването на Москва ще изпитват само тържествено вълнение, че скръбта по Ана Семъновна, Толя, Маруся, мислите за жертвите, понесени почти от всяко семейство, ще се слеят с радостта от завръщането, ще изпълнят душите им.

Но потръгна другояче. Във влака всякакви дроболии дразнеха Щрум. Ядосваше се, че Людмила Николаевна много спи, че не гледа през прозореца земята, която бе защитил синът ѝ. Насън тя току прохъркваше и един ранен военен, както се разхождаше из вагона, чу и каза:

— Охо, кърти по гвардейски.

Дразнеше го Надя: с дивашки egoизъм избираше от чантата най-зачервените сухарчета, не раздигаше след ядене, все трябваше майка ѝ да шета. Във влака започна да говори за баща си с някакъв глупашки, присмехулен тон. Щрум чу как бъбреше в съседното купе: „Моето татенце е голям почитател на музиката, пък и дрънка на пиано“.

Съседите им по вагон си говореха за московската канализация и за парното отопление, за лекомислените хора, които не бяха плащали в Москва наема и си бяха загубили жилищата, спореха какви продукти е най-изгодно да се носят в столицата. Прозаичните теми ядосваша Щрум, но и той говореше за домоуправителя, за водопровода, а нощем,

когато не можеше да заспи, мислеше за прикрепването си към московския разпределител, после пък — дали е изключен телефонът.

Една от кондукторките, голяма злобарка, веднъж извади изпод нара на Щрум кокоши кокал и каза:

— Направо свине, пък се пишат културни.

Когато се разхождаха с Надя по перона в Муром, минаха край неколцина младежи с вталени палта и астраганени яки. Един от младежите подхвърли: „Абрам се връща от евакуация“.

Друг обясни:

— Абрамчо бърза да си получи медала за отбрана на Москва.

А на гара Канаш влакът спря до ешелон със затворници. Покрай конските вагони се разхождаха часови, затворниците притискаха бледите си лица до решетките и викаха: „Цигарка“, „Тютюнец“. Часовите псуваха, пропъждаха затворниците от прозорчетата.

Вечерта отиде във вагона, с който пътуваха Соколови. Маря Ивановна, с пъстра забрадка на главата, приготвяше наровете за спане — за Пътър Лаврентиевич долния, за себе си — горния. Беше угрожена дали на Пътър Лаврентиевич ще му бъде удобно и отговаряше разсейно на въпросите на Щрум, дори не попита как е Людмила Николаевна.

Соколов се прозяваше, оплакваше се, че задухът във вагона го измъчила. Кой знае защо, Щрум ужасно се засегна, че Соколов е разсейн и не се радва на посещението му.

— За пръв път в живота си виждам — каза Щрум — мъж да кара жени си да се катери на горния нар, а той да спи долу. — Каза го ядно и сам се изненада защо толкова се бе ядосал.

— Ами ние винаги спим така — отвърна Маря Ивановна. — На Пътър Лаврентиевич горе му е задушно, а на мене ми е все едно.

И целуна Соколов по слепоочието.

— Е, аз да си вървя — каза Щрум. И пак се обиди, че Соколови не го спряха.

През нощта във вагона беше много задушно. Спомените го връщаха в Казан, при Каримов, при Александра Владимировна, при разговорите с Мадяров, в тясното кабинетче в университета... Колко мили, колко тревожни бяха очите на Маря Ивановна, когато Щрум отиваше вечер у Соколови и бъбреше за политика. Не бяха така разсечни и отчуждени като днес във вагона.

„Да им се чудиш просто — помисли си той. — Спи си долу, където е по-удобно и по-хладничко, феодалът неден“.

И ядосан на Маря Ивановна, която смяташе за най-свястната от познатите му жени — кротка, добра, си помисли: „Майка зайка с червени очи. Тежък човек е Пътър Лаврентиевич, уж мек и сдържан, но същевременно с необуздано самомнение, потаен, злопаметен. Да, доста пати горката“.

Не можеше и не можеше да заспи, опитващ се да мисли за предстоящите срещи с приятели, с Чепижин — много хора вече знаят за труда му. Какво го очаква, нали се връща с победа, какво ли ще кажат Гуревич, Чепижин?

Сети се, че Марков, който бе разработил детайлно новата опитна установка, ще се върне в Москва чак след седмица, а без него не ще може да започне работа. Loшо е, че и Соколов, и аз сме халдейци, теоретици с глупави, слепи ръце...

Да, победител, победител...

Но тези мисли се точеха бавно, накъсаха се.

Пред очите му бяха хората, които викаха „Тютюнец“, „Цигарка“, юначагите, които го нарекоха Абрам. Веднъж пред него Постоев подхвърли на Соколов една странна фраза; Соколов разказваше за работата на младия физик Ландесман и Постоев каза: „Е, какво толкова Ландесман, виж, Виктор Павлович учуди света с първокласно откритие — прегърна Соколов и добави: — И все пак най-важното е, че ние с вас сме руснаци“.

Дали е включен телефонът, дали се подава газ? Нима и преди сто и толкова години хората, които са се връщали в Москва след изгонването на Наполеон, са мислили за такива глупости?...

Камионът спря пред техния блок и семейство Щрум отново видя четирите прозореца на своя апартамент с налепените миналото лято сини хартиени кръстове, главния вход, липите по края на тротоара, видяха голямата таблица „Мляко“ и една по-малка — на вратата на домоуправлението.

— Разбира се, асансьорът не работи — обади се Людмила Николаевна, обърна се към шофьора и попита: — Другарю, ще ни помогнете ли да качим багажа на третия етаж?

Шофьорът отговори:

— Защо не, може. Само че ще ми платите с хляб.

Разтовариха, оставиха Надя да пази багажа, а Щрум и жена му се качиха в апартамента. Качваха се бавно и се чудеха, че нищо не се е променило — тапицираната с черна мушама врата на втория етаж, познатите пощенски кутии. Колко е странно, че улиците, къщите, предметите, за които човек забравя, не изчезват и ето ги отново, и ти отново си сред тях.

Навремето Толя не дочакваше асансьора, а тичешком се изкачваше на третия етаж и викаше отгоре на Щрум: „Аха, аз пък вече съм си вкъщи!“

— Да си починем на площадката, ти се задъха — каза Виктор Павлович.

— Божичко — каза Людмила Николаевна, — на какво прилиcha стълбището. Още утре ще ида в домоуправлението и ще накарам Василий Иванович да организира почистването.

Ето че отново застанаха пред вратата на дома си: двама съпрузи.

— Може би искаш ти да отключиш?

— Не, не, защо, ти отключи, ти си стопанинът.

Влязоха в апартамента, обиколиха стаите, без да свалят палтата, тя пипна един радиатор, вдигна телефонната слушалка, духна в нея и каза:

— Представи си, телефонът работи!

После отиде в кухнята и съобщи:

— И вода има, значи тоалетната може да се използва.

Отиде при печката, повъртя крановете, газта беше изключена.

Боже мой, Боже мой, свърши се. Врагът е спрян. Те се върнаха у дома. Сякаш вчера беше събота, 21 юни 1941 година. Колко бе неизменно всичко, колко бе променено! Други хора влязоха вкъщи, други бяха сърцата им, друга — съдбата, живееха в друга епоха. Защо бе толкова тревожно, толкова делнично? Защо изгубеният живот отпреди войната им изглеждаше толкова прекрасен, толкова щастлив? Защо толкова ги измъчваха мислите за утрешния ден — за службата по купоните, за регистрирането, лимита за електричеството, дали асансьорът ще работи, или не, абонирането за вестници?... Отново нощем в леглото ще слушат биенето на познатия часовник.

Той следваше жена си и изведенъж си спомни как през лятото бе дошъл в Москва, как красивата Нина бе пила вино с него — позната бутилка и сега си стоеше до мивката в кухнята.

Спомни си нощта, когато тъкмо бе прочел писмото от майка си, донесено от полковник Новиков, внезапното си отпътуване за Челябинск. Ето тук бе целувал Нина, една фиба падна от косата ѝ и те не можаха да я намерят. Обзе го тревога, дали фибата няма да изникне нейде по пода, дали Нина не си е забравила червилото, пудриерата.

Но в този момент шофьорът, тежко задъхан, внесе куфара, огледа стаята и попита:

— Само вие ли живеете в този апартамент?

— Да — виновно отвърна Щрум.

— Ние сме шестима на осем квадрата — каза шофьорът. — Бабата спи денем, когато всички са на работа, а нощем седи на стола.

Щрум отиде до прозореца — Надя стоеше до струпаните до камиона багажи, подскачаше и си духаше на пръстите.

Милата Надя, беззащитната дъщеричка на Щрум, това е нейният роден дом.

Шофьорът донесе торбата с продуктите и пътната чанта, натъпкана със спално бельо, приседна на един стол и взе да си свива цигара.

Очевидно жилищният въпрос го интересуваше сериозно, току заговаряше Щрум за санитарните норми, за рушветчиите от районното жилищно управление.

От кухнята се чу тракане на тенджери.

— Домакинята си е домакиня — намигна на Щрум шофьорът. Щрум отново погледна през прозореца.

— Редът, редът — каза шофьорът. — На, ще разпердушинят германците в Стalingрад, че като вземат да се връщат хората от евакуация, ще стане още по-зле с жилищата. Тия дни се върна един съсед, работник в завода, два пъти раняван, и, разбира се, блокът им бомбардиран, настани се със семейството си в една маза, дето не е за живееене, естествено, жена му забременя, двете им деца са туберкулозни. Мазата се наводни до над коленете. Наслагаха дъски на табуретки и по тези дъски ходеха от кревата до масата, от масата до печката. Та човекът се разтича — и в партийния си комитет ходи, и в районния, и на Сталин писа. И всички обещават ли обещават. Една нощ си грабна жената, децата, багажа и зае едно жилище на петия етаж, резерв на райсъвета. Една стая, осем и четирийсет и три стотни квадрати. Каква олелия се вдигна! Извика го прокурорът — за двайсет

и четири часа освобождаваш жилището или пет години лагер, а децата ще вземем в приют. И какво направи той тогава? Имаше ордени от войната, взел, че си ги набил в гърдите, в живото месо, и в обедната почивка се обесил направо в цеха. Колегите забелязали и — кръц въжето. „Бърза помощ“ го откарала в болницата. Веднага след това му дадоха настанително, още докато беше в болницата, обаче голям късмет извади той човек — жилището е малко, но с всички удобства. Добре стана.

Шофьорът тъкмо бе доразказал историята, когато дойде Надя.

— Ами ако някой открадне багажа, кой ще отговаря? — попита шофьорът.

Надя сви рамене, тръгна по стаите, задуха измръзналите си пръсти.

Още с влизането си Надя започна да ядосва Щрум.

— Поне си свали яката — каза той, но Надя се фръцна и извика към кухнята:

— Мамо, страшно съм гладна!

Този ден Людмила Николаевна разви такава енергична дейност, че Щрум си помисли: ако бе вложила тази сила във фронтови действия, германците щяха да избягат на сто километра от Москва.

Водопроводчикът включи отоплението, тръбите се оказаха в ред, нагряваха се слабо. Не беше лесно да извикат майстора по газта. Людмила Николаевна успя да хване по телефона директора на газовата мрежа и той изпрати майстор от аварийната група. Людмила Николаевна запали всички газови горелки, сложи върху тях ютии и макар че газта гореше слабо, можеше да се седи без палто. След услугите на шофьора, водопроводчика и майстора по газта торбата с хляб съвсем олекна.

Людмила Николаевна шета до късно вечерта. Уви четката с дългата дръжка с парцал и избърса прахта от таваните и стените. Изми от прахта полилея, изнесе през задния вход увехналите цветя, събра suma боклук, стара хартия, парцали: Надя, роптайки, на три пъти изнася кофи на бунището.

Людмила Николаевна изми всички кухненски съдове и сервизите, а Виктор Павлович под нейно ръководство бършеше чинии, вилици и ножове, не му повери само чаения сервис. Натопи пране в

банята, сложи на печката да се разтапя масло, взе да сортира докараните от Казан картофи.

Щрум се обади по телефона на Соколов, слушалката вдигна Маря Ивановна и каза:

— Пратих Пътър Лаврентиевич да си легне, уморен е от пътя, но ако е за нещо спешно, ще го събудя.

— Не, не, просто исках да си побъбрим — спря я Щрум.

— Толкова съм щастлива — каза Маря Ивановна. — Все ми се плаче.

— Елате у нас — покани я Щрум. — Свободна ли сте тази вечер?

— Ама как, днес е невъзможно — засмя се Маря Ивановна. — И Людмила Николаевна, и аз имаме толкова работа.

Тя попита за лимита за електричеството, за водопровода и той неочеквано грубо я прекъсна:

— Сега ще повикам Людмила, с нея ще си продължите разговора за водопровода. — И веднага добави подчертано шеговито: — Жалко, жалко, че няма да дойдете, щяхме да почетем поемата на Флобер „Макс и Мориц“.

Но тя не реагира на шегата, каза само:

— Ще ви се обадя по-късно. Аз има толкова грижи с една стая, а Людмила Николаевна се занимава с много повече.

Щрум разбра, че е обидена от тона му. И изведнъж му се доща да се върне в Казан. Странно същество е човекът.

Набра номера на Постоеви, но телефонът им беше изключен.

Потърси по телефона и доктора на физическите науки Гуревич, но някакъв съсед му каза, че Гуревич е заминал при сестра си в Соколники.

Потърси и Чепижин, но никой не се обади.

Изведнъж телефонът зазвъня, момчешки глас попита за Надя, но точно в този момент Надя беше тръгнала надолу с кофата за боклук.

— Кой я търси? — строго попита Щрум.

— Няма значение, един познат.

— Витя, стига си бъбрил по телефона, помогни ми да преместим шкафа — повика го Людмила Николаевна.

— С кого ли да бъбря, на никого не съм потрябал в Москва — каза Щрум. — Дай ми поне нещо да хапна. Соколов вече се е натъпкал и спи.

Людмила сякаш внесе в жилището още по-голямо безредие — навсякъде се издигаха купчини бельо, извадените от шкафовете съдове стояха по пода; от тенджери, корита, торби не можеше да се мине през стаите и по коридора.

Щрум мислеше, че на първо време Людмила няма да влеза в стаята на Толя, но бе сгрешил.

Тя говореше с угрожени очи и зачервено лице:

— Витя, Виктор, сложи върху библиотеката в стаята на Толя китайската ваза, измих я.

Отново звънна телефонът и той чу как Надя каза:

— Здравей, никъде не съм ходила, мама ме прати да изхвърля кофата.

А Людмила Николаевна го припираше:

— Витя, помогни ми, не дреми, имаме още толкова работа.

Какъв могъщ инстинкт живее в душата на жената, колко силен и прост е този инстинкт.

Привечер безредието бе победено, стаите се затоплиха, възвърна се сякаш познатият им вид отпреди войната.

Вечеряха в кухнята. Людмила Николаевна бе изпекла питки и изпържила просени кюфтета от сварената следобед каша.

— Кой те търсеше по телефона? — попита Щрум Надя.

— Едно момче — отговори Надя и се разсмя, — вече четвърти ден ме търсал, най-сетне ме намери.

— Сигурно сте си писали? И си го предупредила предварително, че пристигаш? — попита Людмила Николаевна.

Надя ядосано се намръщи, повдигна рамо.

— А мен и куче не ме потърси — каза Щрум.

През нощта Виктор Павлович се събуди. Людмила стоеше по нощница пред отворената врата на стаята на Толя и говореше:

— Виждаш ли, Толенка, успях всичко да ошетам, подредих и в твоята стая, сякаш не е имало война, милото ми момче...

В една от залите на Академията на науките се събраха пристигналите от евакуация учени.

Всички онези стари и млади хора, бледи и плешиви, с големи и с пронизващи малки очи, с високи и с ниски чела, събрани заедно, бяха усетили най-висшата поезия, съществувала някога — поезията на прозата. Влажните чаршафи и влажните страници на дълго почивалите в незатоплените стаи книги, лекциите, които бяха изнасяли с палта с вдигнати яки, формулите, записани със зачервени, измръзващи пръсти, московската салата, направена от разкашкани картофи и парцаливи зелеви листа, бълсканицата за купони, мрачните мисли за списъците за получаване на солена риба и допълнително олио — всичко това изведнъж се отдръпна. При среща познатите шумно се поздравяваха.

Щрум видя Чепижин до академик Шишаков.

— Дмитрий Петрович! Дмитрий Петрович! — повтори Щрум, загледан в лицето, което му беше тъй мило. Чепижин го прегърна.

— Пишат ли ви от фронта вашите момчета? — попита Щрум.

— Здрави са, пишат, пишат.

При това Чепижин не се усмихна, а се намръщи и Щрум разбра, че той вече знае за смъртта на Толя.

— Виктор Павлович — каза той. — Предайте на жена си моя дълбок поклон, поклон до земята. И моя, и на Надежда Фьодоровна.

И веднага продължи:

— Четох труда ви, интересен е, значителен, по-значителен, отколкото изглежда. Разбирате ли, по-интересен е, отколкото можем да си представим сега.

И целуна Щрум по челото.

— Е, хайде, чак пък толкова — каза Щрум, смутен и щастлив. На път за събранието го бяха вълнували суетни мисли: дали някой е чел труда му, какво ще кажат за него. Ами ако никой не го е чел?

И веднага след думите на Чепижин го обзе увереност — днес тук ще се говори само за него, само за неговия труд.

Шишаков стоеше до тях, а Щрум искаше да каже на Чепижин много неща, което човек не може да изрече пред чужди хора, особено пред Шишаков.

Когато гледаше Шишаков, Щрум обикновено си спомняше думите на Глеб Успенски: „Пирамидален бивол!“

Квадратното лице на Шишаков, скроено от твърде много месо, надменната месеста уста, месестите му пръсти с грижливо изпилени нокти, сребристосивата обла глава с ниско подстригана коса, винаги отлично ушитите костюми — всичко това потискаше Щрум. Когато срещаше Шишаков, всеки път се улавяше да мисли: „Ще ме познае ли?“, „Ще ме поздрави ли?“ — и ядосан на себе си, се радваше, когато Шишаков бавно изговаряше с месестите си устни сякаш също говежди, месести думи.

— Надменен бик! — казваше Щрум на Соколов, когато ставаше дума за Шишаков. — Съписвам се пред него като провинциален евреин пред кавалерийски полковник.

— Хем като помислиш — отвръщаше Соколов, — та той е прочут с оная случка, дето не позна позитрона на някакви снимки. Знае го всеки аспирант — грешката на академик Шишаков.

Соколов много рядко се изказваше зле за хората — дали от предпазливост, дали пък от някакво религиозно чувство, което му забраняваше да кори близните. Но Шишаков просто го изкарваше от кожата му и Пътър Лаврентиевич често го хулеши и осмиваше, не можеше да се удържи.

Заговориха за войната.

— Спряхме германците на Волга — каза Чепижин. — Това е то волжката сила. Жива вода, жива сила.

— Сталинград, Сталинград — каза Шишаков, — в него се сляха и триумфът на нашата стратегия, и твърдостта на народа ни.

— А вие, Алексей Алексеевич, запознат ли сте с последния труд на Виктор Павлович? — неочеквано запита Чепижин.

По физиономията на Шишаков не личеше какво точно е чувал за труда на Щрум.

Щрум продължително се вгледа в очите на Чепижин — нека старият приятел и учител види всичко преживяно от Щрум, нека научи за неговите загуби и съмнения. Но и очите на Щрум видяха тъгата и тягостните мисли, и старческата умора на Чепижин.

До тях приближи Соколов и докато Чепижин му стискаше ръката, академик Шишаков небрежно плъзна поглед по вехтото сако на Пътър Лаврентиевич. А когато се присъедини и Постоев, Шишаков радостно се усмихна с всичкото месо на едрото си лице и каза:

— Здравей, здравей, драги, на теб най-много ти се радвам.

Заприказваха се за здравето си, за жените, за децата, за вилите — снажни, величави мъжаги.

Щрум тихо попита Соколов:

— Как сте вкъщи, подредихте ли се, топло ли е?

— Засега не сме по-добре, отколкото в Казан. Маша ме помоли да ви предам специални поздрави. Сигурно утре следобед ще ви дойде на гости.

— Чудесно — каза Щрум, — защото вече се затъжихме, в Казан бяхме свикнали да се виждаме всеки ден.

— Ами, да е само всеки ден — засмя се Соколов. — Моята Маша май по три пъти на ден отскачаше до вас. Дори съм й предлагал да се пренесе у вас.

Щрум се разсмя и си помисли, че смехът му не е съвсем непринуден. В залата влезе математикът академик Леонтиев — той имаше голям нос, едър бръснат череп и огромни очила с жълти рамки. Навремето, на курорт в Гаспра, двамата отидоха до Ялта, пиха много вино в едно магазинче и се прибраха в стола в Гаспра с неприлична песен на уста, смяяха персонала и разсмяха всички почиващи. Щом видя Щрум, Леонтиев разцъфна в усмивка. Виктор Павлович леко сведе очи, очакваше, че Леонтиев ще заговори за труда му.

Но Леонтиев явно си бе спомнил приключенията им в Гаспра, размаха ръка и извика:

— Как е, Виктор Павлович, ще попеем ли пак?

Влезе тъмнокос младеж с черен костюм и Щрум забеляза, че академик Шишаков побърза да го поздрави.

До младежа се приближи Суслаков, който движеше в президиума някакви важни, но неясни въпроси; знаеше се, че с негова помощ по-лесно, отколкото с помощта на президента някой доктор на науките можеше да се прехвърли от Алма Ата в Казан, да получи жилище. Беше човек с уморено лице, от онези, които работят нощем, с повехнали бузи сякаш от сиво тесто, човек, който беше нужен винаги на всички.

Учените бяха свикнали да гледат как на заседания Суслаков пуши „Палмира“, а академиците — рязан тютюн и махорка, как на излизане от Академията не прочутите люде му казваха: „Качете се да ви закарам“, а той отиваше до своя ЗИС и казваше на прочутите люде: „Качете се да ви закарам“.

Докато наблюдаваше разговора на Суслаков с тъмнокосия младеж, Щрум виждаше, че младежът не моли Суслаков за нещо — колкото и елегантно да е изразена една молба, винаги си личи кой моли и кого. Обратното, личеше, че младежът на драго сърце би претупал разговора със Суслаков. Между другото той подчертано почтително кимна на Чепижин, но в тази почтителност се мярна недоловима и по някакъв начин доловима небрежност.

— Кой впрочем е този млад велможа? — попита Щрум.

Постоев тихо обясни:

— От известно време работи в отдел „Наука“ при Централния комитет.

— Знаете ли — каза Щрум, — изпитвам едно странно чувство. Струва ми се, че нашето упорство в Стalingрад е упорството на Нютон, упорството на Айнщайн, че победата на Волга означава тържеството на Айнщайновите идеи, такова едно чувство имам, разбирайте ли?

Шишаков недоумяващо се позасмя, леко поклати глава.

— Нима не ме разбираете, Алексей Алексеевич? — каза Щрум.

— Да, тъмна работа — каза усмихнат озовалият се до тях младеж от отдел „Наука“. — Изглежда, именно така наречената теория за относителността би могла да ни помогне да намерим връзката между руската Волга и Алберт Айнщайн.

— Така наречената ли? — учуди се Щрум и се смръщи от насмешливата недоброжелателност, проявена към него.

Търсейки подкрепа, погледна Шишаков, но явно спокойното пренебрежение на пирамidalния Алексей Алексеевич се разпростираше и върху Айнщайн.

Яд, мъчително раздразнение обзе Щрум. И друг път му се беше случвало — парнеше ли го обида, доста усилия му струваше да се въздържи. А после вкъщи нощем произнасяше своята реч — отговор на оскърбителите, сърцето му замираше. В унеса си понякога крещеше, жестикулираше, защитаваше в тези въображаеми речи

своята любов, надсмиваше се над враговете. Людмила Николаевна казваше на Надя: „Татко ти пак държи речи“.

В тези минути се чувствуващ оскърен не само заради Айнщайн. Беше си мислил, че всеки познат трябва да го заговори за труда му, че трябва да бъде в центъра на вниманието. Чувствуващ се обиден и уязвен. Разбираше, че е смешно да се обижда от такива неща, но беше обиден. Единствено Чепижин заговори с него за труда му.

Щрум кратко отговори:

— Фашистите изгониха гениалния Айнщайн и физиката им стана физика на маймуни. Но, слава Богу, ние спряхме напредването на фашизма. И всичко това е едно цяло: Волга, Сталинград, първият гений на нашата епоха Алберт Айнщайн, най-затънтеното селце, неграмотната селянка, свободата, която е нужна на всички. И ето, че всичко това се сля в едно. Сигурно се изразих объркано, но мисля, че няма нищо по-ясно от тази бъркотия.

— Струва ми се, че доста прекалихте със своя панегирик на Айнщайн, Виктор Павлович — каза Шишаков.

— Общо взето — весело се обади и Постоев, — бих казал, че попресилвате.

А младежът от отдел „Наука“ тъжно погледна Щрум.

— Ето, другарю Щрум — каза той и Щрум отново усети недоброжелателност в гласа му. — На вас ви изглежда естествено в такива важни за нашия народ дни да обедините в сърцето си Айнщайн и Волга, а в сърцата на вашите опоненти в тези дни се пробужда нещо съвсем друго. Ала никой не е господар на сърцето си, тъй че няма за какво да спорим. А колкото до оценките за Айнщайн — за тях може да се поспори, защото според мен една идеалистична теория не бива да се представя за висше постижение на науката.

— Няма такова нещо — прекъсна го Щрум. И добави с надменен учителски тон: — Алексей Алексеевич, без Айнщайн съвременната физика е физика на маймуни. Не сме ние, които можем да се шегуваме с имената на Айнщайн, Галилей, Нютон.

И като видя как Шишаков замига, му се закани с пръст.

След малко Щрум, застанал до прозореца, ту шепнешком, ту на глас заразказва на Соколов за тази неочеквана схватка.

— А вие бяхте току до нас и нищо да не сте чули? — каза Щрум.

— Сякаш напук и Чепижин отиде някъде, не ни чу.

Намръщи се, замълча. Колко наивно, детински бе мечтал за днешния си триумф. Излиза, че всеобщото вълнение е било предизвикано от посещението на някакъв си ведомствен младеж.

— А знаете ли фамилното име на този млад скокльо? — изведнъж, сякаш отгатнал мисълта му, попита Соколов. — Знаете ли чий роднина е?

— И представа нямам — отговори Щрум.

Соколов приближи устни до ухото на Щрум и зашепна.

— Сериозно?! — възклика Щрум. И като си спомни странното за него отношение на пирамidalния академик и на Суслаков към хлапака на студентска възраст, проточи: — Ох-о, това ли било, пък аз се чудех.

Соколов му каза през смях:

— Още от първия ден си осигурихте приятелски връзки и в отдела за наука, и в академичното ръководство. Вие сте като оня герой на Марк Твен, дето се изфукал с доходите си пред данъчния инспектор.

Но тази шега не допадна на Щрум и той попита:

— А вие наистина ли не чухте спора ни, нали стояхте до мен? Или не искахте да се намесвате в разговора ми с финансовия инспектор?

Малките очи на Соколов се усмихнаха на Щрум, станаха добри и от това — красиви.

— Виктор Павлович — каза той, — не си разваляйте настроението, нима мислите, че Шишаков е способен да оцени труда ви? Ax, Боже мой, Боже мой, колко житетска суета, а вашата работа е нещо истинско.

И в очите, и в гласа му се долавяше онази сериозност, онази топлина, които Щрум бе очаквал да срещне, когато отиде при него в есенната казанска вечер. Тогава в Казан Виктор Павлович не ги получи.

Започна събранието. Хората се изказваха за задачите на науката в тежкото време на войната, за готовността си да отдадат своите сили за народното дело, да помогнат на армията в борбата ѝ срещу германския фашизъм. Говореше се за работата на институтите при Академията, за помощта, която ще окаже Централният комитет на партията на учените, за другаря Сталин, който, ръководейки армията и народа, намирал време да се интересува от въпросите на науката, за дълга на

учените да оправдават доверието на партията и лично на другаря Сталин.

Говореше се и за организационните промени, назрели в новата обстановка. Физиците с изненада научиха, че не са доволни от плановете на своя институт, че се отделя твърде много внимание на теоретичните проблеми. Присъстващите шепнешком си предаваха думите на Суслаков: „Институт, откъснат от живота“.

В Централния комитет на партията се разглеждал въпросът за състоянието на научната работа в страната. Говореше се, че сега партията щяла да обърне внимание преди всичко на развитието на физиката, математиката и химията.

Централният комитет смятал, че науката трябва да прояви грижа към производството, по-отблизо, по-тясно да се свърже с живота.

Говореше се, че на заседанието присъстввал Сталин, както обикновено се разхождал из залата с лула в ръката, замислено спирал и се вслушвал в думите на говорещите, а може би в своите мисли.

Участниците в съвещанието се изказвали остро срещу идеализма и срещу подценяването на родната философия и наука.

Сталин се обадил на два пъти. Когато Шчербаков поискал ограничаване на бюджета на Академията, Сталин отрицателно поклатил глава и казал:

— Да правиш наука не е като да вариш сапун. Няма да правим икономии от Академията.

Втората си реплика произнесъл, когато се говорело за вредните идеалистически теории и за прекомерното преклонение на част от учените пред западната наука. Сталин кимнал и казал:

— Трябва най-сетне да защитим нашите хора от аракчеевците.

Учените, поканени на това съвещание, разказваха за него на приятелите си, като им искаха обещание да мълчат. След три дена цяла научна Москва в десетки семейства и приятелски кръгове тихичко обсъждаше подробностите на съвещанието.

Шепнеше се, че Stalin бил побелял, а зъбите му били черни, развалени, че имал красиви ръце с тънки пръсти и набраздено от сипаница лице.

Възрастните предупреждаваха непълнолетните слушатели:

— Внимавай, ако дрънкаш много, ще погубиш не само себе си, а и всички нас.

Всички смятаха, че положението на учените значително ще се подобри, като свързваха надеждите си със Stalinовите думи за

аракчеевщината.

След няколко дена бе арестуван видният ботаник, генетикът Четвериков. Носеха се различни слухове: едни казваха, че излязъл шпионин, други — че по време на командировките си в чужбина се срещал с руски емигранти, трети — че жена му, немкиня, преди войната си кореспондирала със сестра си, която живеела в Берлин, четвърти разправяха, че се опитал да въведе негодни сортове пшеница, за да причини мор и ниска реколта, пети свързваха неговото арестуване с фразата му за пръста, който сочел единствено верния път, шести — с политическия виц, който бил разказал на свой приятел от детинство.

По време на войната сравнително рядко се чуваше за политически арести и мнозина, с тях и Щрум, бяха сметнали, че тези страшни процеси са отминали завинаги.

Спомниха си 1937 година, когато почти всеки ден се чуваха имена на хора, арестувани предната нощ. Спомниха си как споделяха по телефона: „Снощи се разболял мъжът на Ана Сергеевна...“ Спомняха си как съседите отговаряха по телефона за арестувани: „Замина и не се знае кога ще се върне...“ Спомниха си разказите за арести — отиват у някого, а той тъкмо къпел детето, другого прибрали от работата му или от театъра, късно през нощта... Спомниха си: „Обискът продължи две денонощия, преровиха всичко, дори пода изкъртиха... Почти нищо не гледаха, просто за очи прелистиха книгите...“

Спомниха си десетки имена на хора, заминали и невърнали се: академик Вавилов... Визе... поета Манделщам, писателя Бабел... Борис Пилняк... Мейерхолд... бактериологите Коршунов и Златогоров... професор Плетньов... доктор Левин...

Но най-важното не беше известността, прочутите имена на арестуваните. Важното беше, че и прочутите, и неизвестните, скромните, незабележимите бяха невинни, всички бяха работили честно.

Нима всичко ще започне отново, нима и след войната сърцето ще замира от среднощни стъпки, от автомобилен клаксон?

Колко е трудно да свържеш войната за свобода и това... Да, да, не биваше така да си развързваме езиците в Казан.

Една седмица след арестуването на Четвериков Чепижин заяви, че напуска Института по физика, и на негово място бе назначен Шишаков.

Президентът на Академията посетил Чепижин вкъщи, говореше се, че Берия или пък Маленков викали Чепижин, но той отказал да промени тематичния план на института.

Говореше се, че заради големите му научни заслуги отначало не искали да предприемат крайни мерки спрямо него. Заедно с Чепижин бе отстранен и административният директор, младият либерал Пименов — като неподходящ за длъжността.

Академик Шишаков пое функциите на директор, както и научното ръководство, което бе осъществявал Чепижин.

Пръсна се слух, че след тези събития Чепижин получил сърден пристъп. Щрум веднага реши да го посети, обади се по телефона; домашната помощничка каза, че Дмитрий Петрович наистина се чувствал зле напоследък и лекарят го посъветвал да замине с Надежда Фьодоровна извън града, щял да се върне след две-три седмици.

Щрум каза на Людмила:

— Ей така те свалят от стъпалото на трамвая, като че си хлапе, а наричат всичко това защита от аракчеевщината. Физиката какво я интересува дали Чепижин е марксист, будист или ламаист. Чепижин създаде школа. Чепижин е приятел на Ръдърфорд. Всеки уличен метач знае уравнението на Чепижин.

— Е, татко, изсили се за уличния метач — каза Надя.

Щрум отговори:

— Внимавай, ако дрънкаш много, ще погубиш не само себе си, но и нас.

— Знам, такива работи се говорят само вкъщи.

Щрум каза кротко:

— Уви, Наденка, какво мога да направя аз, за да променя решението на ЦК? Да троша стени с главата си ли? Пък и нали Дмитрий Петрович сам е пожелал да напусне. И, както казват, народът не е одобрил неговата дейност.

Людмила Николаевна каза на мъжа си:

— Недей се ядосва толкова. Освен това самият ти си спорил с Дмитрий Петрович.

— Ако между приятели няма спорове, те не са истински приятели.

— Именно — каза Людмила Николаевна. — И ще видиш, че с този твой език ще ти отнемат ръководството на лабораторията.

— Друго ме тревожи — каза Щрум. — Надя е права, всичките ми приказки са за вътрешна употреба, съпротива наум. Обади се на Четверикова, иди да я видиш! Нали се познавате.

— Това не е прието, пък и не сме толкова близки — възрази Людмила Николаевна. — С нищо не мога да й помогна. Сега не й е до мен. Ти обаждал ли си се на някого след подобни събития?

— Аз пък мисля, че не е нужно — обади се Надя.

Щрум се намръщи.

— Пък и обажданията по телефона са все същата съпротива наум.

Искаше му се да поговори за напускането на Чепижин със Соколов, тези неща не се обсъждат със съпруги и дъщери. Но не си разреши да се обади на Пьотър Лаврентиевич, то не е приказка за телефон.

Все пак странно. Защо Шишаков? Нали е ясно, че последният труд на Щрум е събитие в науката. Чепижин каза пред научния съвет, че той е най-значителното събитие в съветската теория на физиката през последните десет години. А начало на института поставят Шишаков. На какво прилича това! Дали му стотици снимки, видял следите от електрони, отклоняващи се наляво, и не щеш ли — ето ти снимки на същите следи, на същите частици, отклоняващи се надясно. Може да се каже, държал в ръка позитрона. Дори младият Савостянов щеше да се сети! А Шишаков издул устни и отместил снимките като дефектни. „Ex — казал Селифан, — та това е именно надясно, бива ли да не знаеш кое е дясно и кое — ляво“.

Но най-странныото е, че такива неща, кой знае защо, не учудват никого. По някакъв начин те станаха естествени от само себе си. И всички приятели на Щрум, и жена му, и той самият смятат това положение за нормално. Щрум не става за директор, а Шишаков става.

Как го беше казал Постоев? Аха, да... „Най-важното е, че ние с вас сме руснаци“.

Но май е трудно някой да бъде повече руснак от Чепижин.

На сутринта на път към института Щрум си представяше, че всички сътрудници, от докторите до лаборантите, говорят само за Чепижин.

Пред входа бе спрял един ЗИС, шофьорът, възрастен мъж с очила, четеше вестник.

Старият пазач, с когото Щрум през лятото бе пил чай в лабораторията, го посрещна на стълбището и каза:

— Пристигна новият началник. — И покрусено добави: — Ама нашият Дмитрий Петрович какво така, а?

В залата лаборантките разговаряха за монтажа на оборудването, което снощи пристигнало от Казан. Главната лабораторна зала беше задръстена от големи сандъци. Заедно със старото оборудване беше пристигнала и нова апаратура, изработена в един завод на Урал. Ноздрин стоеше до един огромен сандък, Щрум си каза, че физиономията му е надменна.

Перепелицин подскачаше около този сандък на един крак и си държеше патерицата под мишница.

Ана Степановна посочи сандъците и рече:

— Ето, виждате ли, Виктор Павлович?

— Такива грамади и сляп човек ще ги види — отвърна Перепелицин.

Но Ана Степановна нямаше предвид сандъците.

— Виждам, виждам, разбира се, виждам — каза Щрум.

— Работниците ще дойдат до един час — съобщи му Ноздрин.

— Разбрали сме се с професор Марков.

Произнесе тези думи със спокойния, бавен тон на стопанин. Бе дошло неговото време.

Щрум влезе в кабинета си. Марков и Савостянов седяха на дивана, Соколов стоеше до прозореца, завеждащият съседната магнитна лаборатория Свечин седеше зад бюрото и пушеше свита на ръка цигара.

Когато влезе Щрум, Свечин стана, отстъпи му креслото:

— Мястото на стопанина.

— Нищо, нищо, седете си — каза Щрум и веднага попита: — За какво разговаряше високоуважаемата компания?

Марков отговори:

— Ами на, за лимитите — че щели да вдигат лимита за академиците до хиляда и петстотин, а за простосмъртните да го повишат до петстотин, като на народните артисти и на великите поети от рода на Лебедев-Кумач.

— Започваме монтажа на оборудването — каза Щрум, — а Дмитрий Петрович го няма в института. Както се казва: къщата гори, а часовникът си върви.

Но присъстващите не подкрепиха този разговор.

Савостянов каза:

— Вчера пристигна братовчед ми, излязъл от болницата и заминава за фронта, трябваше ни водка и аз купих от съседката половин литър за триста и петдесет рубли.

— Фантастика! — възклика Свечин.

— Да правиш наука не е като да вариш сапун — весело отвърна Савостянов, но по физиономиите на събеседниците си видя, че шагата му е неуместна.

— Новият шеф вече е тук — каза Щрум.

— Много енергичен човек — обади се и Свечин.

— С Алексей Алексеевич ще бъдем добре — каза Марков. — Пил е чай у другаря Жданов.

Странен човек беше Марков — уж нямаше много познати, а винаги знаеше всичко: и че кандидатката на науките Габричевска от съседната лаборатория забременяла, и че мъжът на чистачката Лида пак бил в болницата, и че ВАК не утвърдил Смородинцев за „доктор“.

— Абе какво сега — продума Савостянов. — Прочутата грешка на Шишаков я знаем. Ама инак той не е лош човек. Между другото знаете ли разликата между добрия и лошия човек? Добрият човек върши подности без желание.

— Грешката си е грешка — намеси се завеждащият магнитната лаборатория, — но нали академик не се става заради грешка.

Свечин беше член на партийното бюро в института, бе влязъл в партията през есента на 1941 година и като много хора, от скоро приобщени към партийния живот, беше непоколебимо праволинеен, гледаше на партийните поръчения с молитвена сериозност.

— Виктор Павлович — каза той, — трябва да свършим с вас една работа, партийното бюро ви моли да говорите на събранието за новите задачи.

— За грешката на ръководството, да плюя Чепижин ли? — попита Щрум раздразнено, разговорът вървеше далеч не така, както му се бе искало. — Не знам дали съм добър, или лош, но подлости върша без желание.

Обърна се към сътрудниците на лабораторията и попита:

— Вие, другари, например съгласни ли сте с напускането на Чепижин? — Беше предварително сигурен в тяхната подкрепа и се смути, когато Савостянов неопределено сви рамене:

— Остаря, не го бива вече.

Свечин каза:

— Чепижин заяви, че няма да започва нови теми. Какво тогава?

При това сам напусна, напротив, ръководството го моли да остане.

— Аракчеев ли? — попита Щрум. — Ето, най-сетне се намери.

Марков тихо се обади:

— Виктор Павлович, разправят, че навремето Ръдърфорд дал клетва да не започва работа с неutronите, понеже се опасявал, че покрай тях може да се открият огромни взривни сили. Благородно е, но всъщност безсмислено чистофайничество. А и за Дмитрий Петрович се чува, че приказвал в същия баптистки дух.

„Господи — помисли си Щрум, — откъде ли научава всичко това?“

И каза:

— Пътър Лаврентиевич, май не сме в мнозинство с вас.

Соколов поклати глава:

— Виктор Павлович, струва ми се, че в такова време индивидуализмът, опърничавостта са недопустими. Нали сме във война. Не за себе си, не за своите интереси трябваше да мисли Чепижин, когато с него са разговаряли по-старшите другари.

— Охо, значи и ти, Бруте? — възклика Щрум, скрил объркването си с насмешливата фраза.

Ала друго беше странно: не само се стъписа, но сякаш се и зарадва. „Ами да, така си и знаех“ — помисли си тогава. Но защо пък „ами да“? Нали не беше дори предполагал, че Соколов може да отговори така? А ако бе предполагал, на какво се зарадва?

— Вие трябва да се изкажете — настоя Свечин. — Изобщо не е задължително да критикувате Чепижин. Кажете поне няколко думи за перспективите на вашата работа във връзка с решението на ЦК.

Преди войната Щрум бе срещал Свечин на симфонични концерти в консерваторията. Разправяха, че на млади години, когато бил студент във физико-математическия, Свечин пишел отвяни стихове, носел хризантема в бутониерата си. А сега Свечин говореше за решенията на партийното бюро, сякаш ставаше дума за формулиране на неоспорими истини.

Понякога на Щрум му се дощяваше да му намигне, леко да го бодне с пръст в хълбока, да каже: „Я, друге, да си побъбрим като хората“.

Ала знаеше, че със Свечин сега не може да се разговаря като хората. И въпреки това, смаян от думите на Соколов, Щрум продължи без усукване.

— Като вкараха Четвериков в затвора — попита той, — и това ли беше свързано с новите задачи? Ами по-големият, Вавилов, и той ли е в затвора в тази връзка? А ако аз си позволя да заявя, че за мен Дмитрий Петрович е по-голям авторитет във физиката от другаря Жданов, завеждащия отдел „Наука“ в ЦК и че дори...

Видя очите на хората, които го гледаха и очакваха, че ще произнесе името на Stalin, махна с ръка и каза:

— Е, хайде, стига, да вървим в лабораторната зала.

Сандъците с новата апаратура, пристигнала от Урал, вече бяха разковани и основната, тежка три четвърти тон част от апаратурата внимателно бе освободена от талаша, хартията и изпочупените груби дъски. Щрум постави длан върху полираната повърхност на метала.

От тази метална утроба, както Волга изпод параклисчето на Селигер, ще се раждат стремителни снопове частици.

Добри бяха очите на хората в тези минути. Хубаво е да чувстваш, че на света съществува такова вълшебно машинище — какво по-хубаво от това!

След работа Щрум и Соколов останаха сами в лабораторията.

— Виктор Павлович, защо връхлитате като петел? Все не ви сдържа. Разказах на Маша какви ги свършихте на заседанието в Академията, когато само за половин час успяхте да си развалите отношенията с новия директор и с великия хлапак от отдел „Наука“. Маша ужасно се притесни, дори през нощта не можа да заспи. Знаете в какво време живеем. Видях лицето ви, когато гледахте апаратурата. Бива ли да жертввате всичко това заради някакви си приказки.

— Почекайте, почакайте — каза Щрум, — не може да се диша така.

— Ох, Господи — прекъсна го Соколов. — Никой няма да ви пречи на работата. Дишайте си свободно.

— Знаете ли, драги — кисело се усмихна Щрум, — от сърце ви благодаря за приятелската забележка. Позволете и аз да отговоря на искреността ви с искреност. Хайде, кажете ми за Бога, защо така неочаквано се изказахте пред Свечин за Дмитрий Петрович? Много ме заболя след казанското ни свободомислие. А аз... за съжаление не съм чак толкова храбър. Не съм Дантон, както казвахме в студентските години.

— И слава Богу, че не сте Дантон. Откровено казано, винаги съм смятал, че политически оратори стават именно хора, които не могат да се изявят в творчеството, в съзиданието. А ние с вас можем.

— Хубава работа — отвърна Щрум, — а къде ще денете французина Галоа? Ами Кибалчич?

Соколов отмести един стол и каза:

— Кибалчич, както знаете, е отишъл на смърт, а аз говоря за празните приказки. Като онези на Мадяров.

Щрум попита:

— Значи аз съм празен бъбревец?

Соколов мълчаливо сви рамене.

Човек би помислил, че това скарване ще се забрави тъй, както бяха забравени много конфликти и спорове помежду им. Но кой знае защо това кратко избухване не мина безследно, не се забрави. Когато приятелски чувства свързват двама души, те често се карят и понякога са несправедливи в споровете, но въпреки това взаимните обиди отминават безследно. Но ако между хората започва вътрешно разединение, без те още да са го разбрали, тогава и случайна дума, незначителна небрежност във взаимоотношенията им се превръщат в острие, смъртоносно за приятелството им.

Не, не заради някакъв си гъсок са се скарали Иван Иванович и Иван Никифорович!^[1]

---

[1] Н. В. Гогол, „Повест за това, как се скараха Иван Иванович и Иван Никифорович“, 1833 г. — Б.пр. ↑

За новия заместник-директор на института Касян Терентиевич Ковченко казваха: „Верен човек на Шишаков“. Винаги любезен, с говор, изпъстрен с украински думи, Ковченко учудващо бързо получи апартамент и служебен автомобил.

Марков, който преливаше от истории за академиците и академичното началство, разправи, че Ковченко получил званието „Лауреат на Сталинска награда“ за научен труд, който прочел за пръв път след публикуването му — неговото участие се изразявало в снабдяване с дефицитни материали и в ускоряване на движението му по инстанциите.

Шишаков възложи на Ковченко да организира конкурс за заемане на новите вакантни места. Беше обявено набиране на старши научни сътрудници, имаше вакантни длъжности за завеждащи вакуумната лаборатория и лабораторията за ниски температури.

Военният отдел даде материали и работници, реконструираха се механичните работилници, ремонтираше се институтското здание, московската ВЕЦ снабдяваща института с безлимитна енергия, военните заводи отпускаха на института дефицитни материали. Всички тези дейности се ръководеха пак от Ковченко.

Обикновено когато в едно учреждение идва нов началник, за него казват с уважение: „Идва най-рано от всички, отива си последен“. Така казваха и за Ковченко. Но още по-голямо уважение буди нов началник, за когото казват: „Вече две седмици, откак е назначен, а се е отбил само за половин час. Изобщо не се мярка“. Това означава, че новият началник изготвя нови скрижали, витае в държавната стратосфера.

Така на първо време се говореше в института за Шишаков.

А Чепижин замина на вилата си да работи, казал го в лабораторията. Прочутият кардиолог професор Файнгарт го посъветвал да не прави резки движения, да не вдига тежести. Чепижин на вилата си цепел дърва, копаел вади и се чувствал добре, писал на Файнгарт, че строгият режим му помогнал.

В гладната и студена Москва институтът приличаше на топъл и охолен оазис. Служителите, намръзнали през нощта във влажните си жилища, още с идването си сутрин на работа с наслада греха длани си на горещите радиатори.

Служителите в института най-много харесваха новия стол, уреден в сутерена. Към стола имаше бюфет, където се продаваше кисело мляко, сладко кафе, салам. При продажбата бюфетчийката не изрязваше купоните за месо и мазнини от картата за продукти — това се ценеше най-много.

Менютата в стола бяха шест категории: за доктори на науките, за старши научни сътрудници, за младши научни сътрудници, за старши лаборанти, за техническия и за обслужващия персонал.

Най-големи вълнения пораждаха менютата на двете висши категории, които се различаваха с наличието на десерт — ошав или кисел. Вълнения пораждаха и пакетите суха храна, които се даваха за вкъщи на докторите и завеждащите отдели.

Савостянов каза, че сигурно за теорията на Коперник се е говорило по-малко, отколкото за тези пакети.

Понякога човек имаше чувството, че в създаването на мистичните разпределителски скрижали участват не само дирекцията и партийният комитет, а и по-висши тайнствени сили.

Една вечер Людмила Николаевна каза:

— Чудна работа, днес ходих да взема твоя пакет: Свечин, това абсолютно научно нищожество, получи двайсет яйца, а на теб, кой знае защо, ти се падат петнайсет. Дори проверих по списъка. На тебе и на Соколов са отпуснали по петнайсет.

Щрум произнese цяла шаговита реч:

— Просто умът ми не го побира! Знайно е, че учените у нас се делят на категории — най-велик, велик, именит, изтъкнат и накрая най-стар. Тъй като най-великите и великите не са живи, нямат нужда от яйца. На всички останали зелето, грисът и яйцата се разпределят според научната им тежест. А у нас всичко е объркано: обществено пасивен, ръководи семинар по марксизъм, близък на директора. Истински идиотизъм. Началник-гаражът на Академията е приравнен към Зелински: двайсет и пет яйца. Вчера в лабораторията на Свечин една много мила женица дори се разрида от обида и отказа да се храни, също като Ганди.

Докато слушаше баща си, Надя се смееше, а после каза:

— Знаеш ли, татко, чудя ви се как не ви е неудобно да лапате пържолите си пред чистачките. Баба за нищо на света не би се съгласила.

— Виж сега — намеси се Людмила Николаевна, — нали такъв е принципът: всекиму според труда.

— Ами, глупости. Този стол няма нищо общо със социализма — каза Щрум и добави: — Хайде стига, хич не ме вълнуват тези работи. А знаете ли — сети се внезапно — какво ми разправи днес Марков? Хората не само от нашия институт, но и от Института по математика и механика препечатвали на машина моя труд и го четели поред.

— Като стиховете на Манделщам ли? — попита Надя.

— Не се подигравай — каза Щрум. — И студентите от последните курсове искат да им изнесат специална лекция за него.

— Да де — каза Надя, — и Алка Постоева ми каза: „Баща ти е вече гений“.

— Е, чак пък гений — промърмори Щрум.

Отиде си в стаята, но скоро се върна и каза на жена си:

— Тази дреболия не ми излиза от ума. Дали на Свечин двайсет яйца. У нас чудесно умеят да оскърбяват хората!

Срам го беше да си признае, но се чувстваше засегнат, задето в списъка Соколов беше поставен в една категория с него. Ами да, трябваше поне с едно ячице да отбележат предимството на Щрум, да дадат на Соколов четири найсет, като символична оценка.

Присмиваше се на себе си, но дребнавото раздразнение от равенството на даждбите им със Соколов надделяваше над обидата от предимствата, дадени на Свечин. Със Свечин работата беше по-проста — той беше член на партийното бюро, предимствата му се даваха по държавна линия. Щрум беше равнодушен към тези неща.

А със Соколов можеха да ги сравняват само по научна сила, по научни заслуги. Това вече не му беше безразлично. Нейде от дъното на душата му се надигаше мъчително раздразнение. Хем в каква смешна, жалка форма се правеха тези оценки. Разбираше това. Но какво да се прави, човек невинаги е велик, понякога е и жалък.

Вече в леглото Щрум си спомни какво си бяха говорили наскоро със Соколов за Чепижин и високо, сърдито произнесе:

— Хомо лакеус.

— Кой е хомо лакеус? — попита Людмила Николаевна, която четеше книга в леглото.

— Ами Соколов — каза Щрум. — Лакей.

Людмила пъхна пръст в книгата и без да се обръща към мъжа си, продума:

— Ще се докараш дотам да те изхвърлят от института, и то защото много обичаш да приказваш. Сприхав си, поучаваш всички... С всички си се изпокарал, а сега, гледам, искаш да се скараш и със Соколов. Скоро никой няма да идва вкъщи.

Щрум каза:

— Е, недей, недей, Люда, мила. Как да ти обясня, а? Разбиращ ли, пак ни е обзел онзи страх отпреди войната за всяка дума, същата безпомощност. Чепижин! Люда, той е велик човек! Мислех, че целият институт ще гръмне, а излезе, че само старият пазач му съчувствува. Ето, и Постоев каза на Соколов: „А най-важното е, че ние с вас сме руснаци“. Защо го каза?

Искаше му се дълго да разговаря с Людмила, да ѝ разкрие мислите си. Нали и той се срамува, че всички тези истории с продуктите неволно го вълнуват. Защо? Защо в Москва той сякаш се състари, посърна, вълнуват го житетски дреболии, разни еснафщини, служебни проблеми? Защо в провинцията, в Казан, душевният му живот беше по-задълбочен, по-значителен, по-чист? Защо дори неговият основен научен интерес, радостта му помръкнаха, свързаха се с дребнави честолюбиви помисли?

— Люда, тежко ми е, трудно ми е. Кажи нещо, защо мълчиш? А, Люда?

Людмила Николаевна мълчеше. Беше заспала.

Той тихичко се разсмя, видя му се смешно, че една жена, щом научила за щуротиите му, не могла да заспи, а друга заспа. После си представи изпитото лице на Маря Ивановна и отново повтори думите, които току-що бе казал на жена си:

— Ти разбиращ ли ме? А, Маша?

„По дяволите, за какви глупости мисля“ — каза си вече на заспиване.

Наистина мислеше за глупости.

Щрум беше доста вързан в ръцете. Обикновено когато вкъщи прегаряше ютията или електричеството уgasваше поради късо

съединение, поправяше ги Людмила Николаевна.

През първите години на живота им с Щрум Людмила Николаевна изпадаше в умиление от неговата безпомощност. Но напоследък започна да се дразни и веднъж, когато той сложи празен чайник на огъня, каза:

— Ама че си несръчен, като че имаш две леви ръце!

Тези думи го ядосаха и обидиха и когато в института започна монтажът на апаратурата, често си ги припомняше.

В лабораторията се бяха възцарили Марков и Ноздрин. Савостянов пръв забеляза това и на производственото съвещание подхвърли:

— Един е Бог — професор Марков, и Ноздрин е неговият пророк!

Надутостта и сдържаността на Марков изчезнаха. Щрум се възхищаваше от смелостта на неговата мисъл, от бързината, с която решаваше внезапно възникнали проблеми. Имаше чувството, че Марков е хирург, действащ със скалпел сред преплетени кръвоносни съдове и нервни възли. Струваше му се, че се ражда разумно същество със силен, буден интелект. Струваше му се, че новият, пръв в света метален организъм притежава сърце, чувства, способен е да се радва и да страда наравно със създалите го хора.

На Щрум открай време му беше малко смешна непоколебимата увереност на Марков, че неговата работа, приборите, които бе създал, струват повече от празните занимания на Буда и Мохамед или от книгите, написани от Толстой и Достоевски.

Толстой се е съмнявал в ползата от своя велик писателски труд! Геният не е бил сигурен дали върши необходимата на хората работа. Ала физиците не се съмняваха, че работата им е нужна на хората. Марков не се съмняваше.

Сега обаче тази увереност на Марков не разсмиваше Щрум.

Щрум обичаше да наблюдава как Ноздрин работи с пилата, с клещите, с отвертките или пък замислено разплита снопчетата жици, помага на електротехниците, които свързваха новата апаратура с електрическата мрежа.

По пода бяха пръснати макари жици, мътни, синкави листове олово. Насред залата върху чугунена плоча бе поставена докараната от Урал основна част на апаратурата със стругованите кръгли и

правоъгълни прорези. Някакъв вълнуващ, тревожен чар се излъчваше от тази груба метална грамада, която щеше да служи за фантастично фини изследвания на веществото.

Преди хиляда или две хиляди години на морския бряг няколко души строели сал от дебели греди, съединявали ги с въжета и скоби. На пясъка имало скрипци, тезгахи, на огньове врели делви с катран... Наближавал часът на отплаването.

Вечер строителите на сала се прибирали вкъщи, вдишвали аромата на уюта, топлината на мангалите, слушали кавгите и смеха на жените. Понякога се намесвали в домашните свади, хокали, заканвали се на дечурлигата, карали се със съседите. А нощем в топлата мъгла се дочувал шумът на морето и сърцата се свивали в предчувствие за неведомия път.

Докато наблюдаваше работата, Соколов обикновено мълчеше. Щом се извърнеше, Щрум постоянно срещаше неговия сериозен, внимателен поглед и му се струваше, че всичко хубаво, важно, което винаги бе съществувало помежду им, още е живо.

На Щрум му се искаше да си поговорят откровено с Пътър Лаврентиевич. Тъй де, всичко е толкова странно. Тези унизителни купони, лимитни страсти, дребнавите мисли за степента на уважението, на вниманието от страна на началството. И в същото време в душата продължава да работи онова, което не зависи от началството, от служебните успехи и неуспехи, от наградите.

Сега казанските вечери отново му изглеждат хубави, младежки, в тях бе имало нещо от студентските кръжици преди революцията. Дано само Мадяров излезе честен човек. Защото е странно: Каримов подозира Мадяров, Мадяров — Каримов... И двамата са честни! Той е сигурен. Впрочем за тях може да са верни и думите на Хайнек: „Die beiden stincken.“^[1]

Понякога си припомня разговора с Чепижин за нощвите. Защо ли сега, когато се върна в Москва, в душата му се надига всичко дребно, нищожно? Защо на повърхността изплуват хора, които не уважава? Защо се оказват негодни онези, в чиято сила, талант и честност вярва? А Чепижин тогава бе говорил за Хитлерова Германия, нали Чепижин не беше прав?

— Чудна работа — каза Щрум на Соколов, — хора от различни лаборатории идват да наблюдават монтажа на нашата апаратура. А

виж, Шишаков нито веднъж не намери време да дойде.

— Той има много работа — отвърна Соколов.

— Вярно, има — побърза да се съгласи Щрум.

Да, иди, че си приказвай искрено и приятелски със Соколов след завръщането им в Москва. Свой своя не познава.

Странно, той престана да спори със Соколов по какъвто и да било повод, все по-често изпитваше желание да отбягва споровете.

Но и да отбягва споровете, не беше лесно. Понякога спорът се завързваше внезапно, неочеквано за Щрум.

Щрум бавно произнесе:

— Спомних си за нашите разговори в Казан... Между другото, как е Мадяров, пише ли ви?

Соколов поклати глава.

— Не знам, не знам как е Мадяров. Нали ви казах, че престанахме да се срещаме преди заминаването. Все по-неприятно ми става да си спомням разговорите ни от онова време. Понеже бяхме потиснати, опитвахме се да си обясним временните военни трудности с никакви измислени пороци на съветския живот. Всичко, което се представяше като минус на съветската държава, се оказа нейно предимство.

— Например трийсет и седма година ли? — попита Щрум.

Соколов отвърна:

— Виктор Павлович, напоследък превръщате всеки наш разговор в спор.

Щрум понечи да му каже, че е обратното, именно той е миролюбив, а Соколов е нервен и това вътрешно раздразнение го кара да спори за щяло и нещяло.

Ала отговори:

— Възможно е, Пътър Лаврентиевич, причината е в лошия ми характер, от ден на ден ставам все по-сприхав. Не само вие го установявате, но и Людмила Николаевна.

Докато произнасяше тези думи, си помисли: „Колко съм самoten. И вкъщи, и с приятеля си съм самoten“.

---

[1] „И двамата вонят“ (нем.). — Б.пр. ↑

Очакваше се скоро райхсфюрерът от СС Химлер да проведе съвещание за специалните мероприятия, осъществявани от Главното имперско управление за сигурност. На съвещанието се придаваше особено голямо значение, всички го свързваха с пътуването на Химлер до полевия щаб на вожда.

Оберщурмбанфюрер Лис получи нареждане от Берлин да докладва за хода на строителството на специалния обект, разположен близо до лагерното управление.

Преди да пристъпи към оглед на обекта, Лис трябваше да иде до механичните заводи „Фос“ и до химическата фабрика, която изпълняваше поръчки на Управлението за сигурност. След това в Берлин на Лис му предстоеше да докладва за положението на оберщурмбанфюрера от СС Айхман, който отговаряше за подготовката на съвещанието.

Командировката зарадва Лис, той се чувстваше потиснат от лагерната обстановка, от постоянно общуване с груби, примитивни хора.

Когато се качваше в колата, си спомни за Мостовской.

Сега, затворен в изолатора, старецът сигурно денонощно се мъчи да проумее с каква цел го бе повикал Лис, напрегнато чака.

Единствената му цел беше да провери някои свои мисли, пък и желанието му да напише научния труд „Идеологията на врага и нейните лидери“.

Колко интересен характер! Наистина, когато се вмъкваш в атомното ядро, започват да ти действат не само силите на отблъскването, но и силите на притеглянето.

Автомобилът излезе от портала на лагера и Лис забрави за Мостовской.

На другия ден рано сутринта Лис пристигна в заводите „Фос“.

След като закуси, Лис разговаря в кабинета на Фос с конструктора Прашке, после с инженерите, ръководещи

производството; в кантората икономическият директор го запозна с калкулацията за стойността на поръчаните агрегати.

Макар че всички бяха заинтересовани разработената от тях методика да бъде одобрена, не скриха от Лис слабите страни на работата си, своите съмнения.

На третия ден Лис заедно с инженера от монтажната фирма „Оберщайн“ замина със самолет за строежа. Чувстваше се добре, пътуването го развлечаше. Предстоеше му най- приятното — след огледа на строителството трябваше заедно с техническия ръководител да замине за Берлин — да докладва за положението в Главното управление за сигурност.

Времето беше лошо, плющеще студен ноемврийски дъжд. Самолетът доста трудно се приземи на централното лагерно летище — при снишаването крилата започнаха да се заледяват, над земята се стелеше мъгла. На разсъмване бе валял сняг и тук-там по буците глина личаха сиви, неизмити от дъжда, хълзгави снежни петна.

Широкополите шапки на инженерите клюмнаха, перифериите им бяха подгизнали от живачно тежкия дъжд.

До строителната площадка бяха прокарани релси — те се свързваха непосредствено с главната магистрала.

Близо до железопътната линия бяха разположени складовете. Инспекторският оглед започна от тях. Под навеса сортираха товарите: детайли от различни механизми, первази и отделни части за ролкови транспортьори, тръби с различен диаметър, въздушни компресори и вентилационни устройства, костодробилни топкови мелници, газоизмерителна и електроизмерителна контролна апаратура, още немонтирана в пултове, макари кабел, цимент, самосвални вагонетки, огромни камари релси, канцеларски мебели.

В специални, охранявани от есесовски офицери помещения с множество смукателни устройства и ниско бучащи вентилатори се намираше складът на вече постъпващата продукция на химическото обединение — стоманени бутилки с червени вентили и петнайсеткилограмови кутии с червено-сини етикети, приличащи отдалече на кутии с български мармелад.

На излизане от това наполовина вкопано в земята помещение Лис и спътниците му срещнаха току-що пристигналия с влак от Берлин главен проектант на комбината — професор Щалганг, и

началника на строителството — инженер Фон Райнеке, огромен мъжага с жълто кожено яке.

Щалганг хърше при дишане, влажният въздух му причиняващ астматични пристъпи. Заобиколилите Щалганг инженери взеха да го мъмрят, че не се пази; всички знаеха, че албум с работи на Щалганг се намира в личната библиотека на Хитлер.

Строителната площадка по нищо не се различаваше от обичайните за средата на двайсетия век циклопски строежи.

Около изкопите се чуваха свирките на часовите, скърцаха екскаватори, движеха се кранове, локомотивчета надаваха птичи крясъци.

Лис и спътниците му приближиха до едно сиво здание без прозорци. Целият ансамбъл от промишлени сгради, пещи от червени тухли, комини с широки гърла, диспечерски кулички и охранителни кули със стъклени калпаци — всичко бе нагодено към това сиво, сляпо и нискочело здание.

Пътни строители завършваха асфалтирани алеи — изпод валаците струеше сив горещ пушек, смесващ се със сивата студена мъгла.

Райнеке каза на Лис, че при проверката на обект X-1 за герметизиране резултатите били нездоволителни. Забравил за астмата си, Щалганг с дрезгав глас заобяснява на Лис архитектурната идея за новото съоръжение.

При цялата си привидна простота и малки габарити една обикновена промишлена хидротурбина в действителност събира в себе си огромни сили, маси и скорости, в нейните недра геологичната мощ на водата се преобразува в работа.

По принципа на турбината е построено и това съоръжение. То превръща живота и всички видове свързана с негова енергия в неорганична материя. В турбината от нов тип трябва да се преодолее силата на психичната, нервната, дихателната, сърдечната, мускулната, кръвосъздаващата енергия. В новото съоръжение са съчетани принципите на турбината, на кланицата, на сметоизгарящия агрегат. Всички тези особености трябва да се обединят в архитектурното решение.

— Нашият скъп Хитлер — каза Щалганг, — както знаем, при оглед на най-прозаични промишлени обекти не забравя и за

архитектурната форма.

Сниши гласа си така, че да го чува само Лис.

— Нали знаете, че увлечението по мистичната страна на архитектурното оформление на лагерите край Варшава причини големи неприятности на райхсфюрера. Трябаше да взема предвид всичко това.

Вътрешната уредба на бетонната камера отговаряше на промишлената епоха с големите маси и скорости.

Вливайки се в насочващите канали, животът, подобно вода, вече не можеше нито да спре, нито да потече обратно, скоростта на движението му по бетонния коридор се определяше от формули, подобни на формулата на Стокс за движението на течност в тръба — то зависи от плътността, относителното тегло, вискозитета, триенето, температурата. От тавана светеха електрически крушки, защитени с дебело, мътнопрозрачно стъкло.

Постепенно светлината ставаше все по-ярка и пред входа на камерата, преграден с полирана стоманена врата, заслепяваше със сухата си белота.

Пред вратата цареше онова особено въодушевление, което винаги спохожда строители и монтажници преди пуска на нов агрегат.

Общите работници миеха пода с маркучи. Възрастен химик с бяла престилка замерваше при затворената врата налягането. Райнеке нареди да отворят вратата на камерата. Когато влязоха в просторната зала с ниско надвиснало бетонно небе, някои инженери си свалиха шапките. Подът на камерата се състоеше от тежки подвижни площи, обточени с метални рамки и напаснати плътно една до друга. Когато се задействаше механизъмът, управяван от диспечера, плочите се изправяха вертикално и съдържанието на камерата се изсипваше в подземните помещения. Така органичното вещество се обработваше от бригади стоматолози, те извличаха ценните метали, използвани за протезиране. След това се задвижваше лентата на транспортъра, който водеше към кремационните пещи, и там изгубилото разум и чувствителност органично вещество, подложено на действието на топлинната енергия, продължаваше да се разрушава — превръщащо се във фосфорни торове, варовик и пепел, в амоняк, във въглероден и серен двуокис.

При Лис дойде един офицер за свръзка, подаде му телеграма. Всички видяха как помрачня лицето на оберщурмбанфюрера, щом прочете телеграмата.

Съобщаваха на Лис, че оберщурмбанфюрерът от СС Айхман ще се срещне с него на строежа тази нощ, тръгнал е с кола по мюнхенската автострада.

Пътуването на Лис до Берлин се провали. А той бе се надявал да прекара следващата нощ на вилата си, където живееше болната му, тъгуваша за него съпруга. Бе си представял как преди лягане ще поседи в креслото с меки пантофи на краката, как за час-два сред топлината и уюта ще забрави за сурвото време, в което живее. Колко е приятно нощем в постелята в извънградската вила да се вслушваш в далечното бучене на зенитните оръдия на берлинската противовъздушна отбрана.

А вечерта в Берлин, след доклада на „Принц Албертщрасе“ и преди да напусне града, в тихия час, когато няма въздушни тревоги и атаки, бе смятал да навести една млада референтка от Института по философия — единствено тя знаеше колко труден е животът му, какъв смут цари в душата му. За тази среща бе приготвил в чантата си бутилка коняк и кутия шоколади. Сега всичко това рухна.

Инженерите, химиците, архитектите го гледаха — какви ли тревоги карат инспектора от Главното управление за сигурност да се въси? Кой би могъл да знае?

В отделни мигове хората имаха чувството, че камерата вече не се подчинява на създателите си, а е оживяла, живее според своята бетонна воля, водена от бетонната си лакомия, че ей сега ще започне да отделя токсини, ще задвижи стоманените челюсти на вратата си, ще започне да храносмила.

Щалганг намигна на Райнеке и прошепна:

— Сигурно Лис е получил съобщение, че оберщурмбанфюрерът ще приеме доклада му тук, знаех още от сутринта. Явно му се провала почивката в семеен кръг и може би срещата с някоя приятна дама.

Лис се срещна с Айхман през нощта.

Айхман беше на около трийсет и пет години. Ръкавиците му, фуражката, ботушите — тези три предмета, въплътили поезията, надменността и превъзходството на германското оръжие, приличаха на ръкавиците, фуражката и ботушите на райхсфюйера на СС Химлер.

Лис познаваше семейство Айхман отпреди войната, бяха земляци. Докато учеше в Берлинския университет, докато работеше във вестника, а после — във философското списание, Лис от време на време посещаваше родния си град, интересуваше се за връстниците си от гимназията. Едни се издигаха върху обществената вълна, после вълната се отдръпваше и успехът изчезваше, тогава известността, материалните сполуки се усмихваха на други. А младият Айхман неизменно живееше в бледо еднообразие. Оръдията край Вердюн, победата, която сякаш всеки момент щеше да се роди, поражението и инфлацията, политическата борба в Райхстага, вихрушката на леви и свръхлеви направления в живописта, театъра, музиката, новите моди и краховете на новите моди — нищо не променяше еднообразното му битие.

Той работеше като агент на провинциална фирма. В семейството и в отношенията си с хората беше умерено груб и умерено внимателен. Всички големи житетски друмища бяха задръстени от шумната, жестикулираща, враждебна нему тълпа. Навсякъде виждаше пъргави, чевръсти хора с блестящи тъмни очи, ловки и опитни, слизходително присмехулни към него — те го изблъскваха...

В Берлин, след като завърши гимназия, не можа да си намери свястна работа. Директори на кантори и собственици на столични фирми му казваха, че вакантното място за съжаление е съкратено, а Айхман научаваше от другаде, че вместо него е назначено някакво жалко човече от неясна националност — поляк ли, италианец ли. Опита се да влезе в университета, но му попречи несправедливостта, властваща там. Виждаше как изпитната комисия, забелязала светлоокото му пълно лице, светлата ниско подстригана коса, късия му

прав нос, губи интерес към него. Май ги привличаха само дългомутрести, тъмнооки, прегърбени и хилави младежи, изобщо дегенератите. Не само той бе отхвърлен обратно в провинцията. Мнозина споделиха съдбата му. Човешката порода, властваща в Берлин, се срещаше по всички етажи на обществото. Ала най-много тази порода се плодеше в средите на изгубилата националните си черти космополитична интелигенция, която не правеше разлика между германец и италианец, между германец и поляк.

Особена порода беше, странна раса, потискаше всички, които се опитваха да се съревновават с нея по ум, образованост, по присмехулно безразличие. Ужасно беше безизходното усещане за жива и неагресивна умствена мощ, която тази порода излъчваше — тази мощ се проявяваше в странните вкусове на тези хора, в техния бит, в който следването на модата се съчетаваше с немарливост и безразличие към модата, в тяхната любов към животните, съчетана със съвършено градски начин на живот, в тяхната способност за абстрактно мислене, съчетана със страсть към грубото в изкуството и бита... Тези хора тласкаха напред германската химия на багрилата и на азотния синтез, изследванията на твърдите лъчи, производството на качествена стомана. Заради тях в Германия пристигаха чуждестранни учени и художници, философи и инженери. Ала именно тези хора най-малко приличаха на германци, шляеха се по целия свят, приятелските им връзки далеч не бяха германски, германският им произход беше неясен.

Къде ти при това положение един служещ от провинциална фирма би могъл да си пробие път към напредъка — пак добре, че не гладуваше.

И ето го, излиза от кабинета си, след като е заключил в касата документи, за които знаят само трима души на този свят — Хитлер, Химлер, Калтенбрунер. Голям черен автомобил го чака пред входа. Часовите вземат за почест, адютантът му отваря вратата на колата — оберщурмбанфюрерът на СС заминава. Шофьорът надува газта от място и мощният гестаповски „Хорх“, почтително приветстван от градската полиция, която бърза да включи зелените светофари по пътя му, минава по няколко берлински улици и изхвърча на автострадата. Дъжд, мъгла, пътни знаци, плавни завои.

В Смолевичи сред градинките се гушат тихи къщички, трева е прораснала и по тротоарите. По улиците на Ятки край Бердичев из прахоляка тичат мръсни кокошки с кадмиевожълти крака, белязани с виолетово и червено мастило. В Подолската махала и на „Василковская“ в Киев в многоетажните блокове с немити прозорци стълбищата са пропити от милиони детски обувчици и старчески чехли.

В един двор в Одеса се извисява пъстровъл платан, съхнат шарено бельо, ризи и долни гащи, върху мангали димят тави със сладко от дренки, в люлките пищят мургави новородени, без нито веднъж да са видели слънцето.

В кокалеста, щръклеста шестетажна сграда във Варшава живеят шивачки, книgovезци, домашни учители, певици от нощни кабарета, студенти, часовници.

В къщите в Сталиндорф вечер припламват светлинки, духа вятър откъм Перекоп, мирише на сол, на топла прах, въртейки тежките си глави, мучат крави...

В Будапеща, във Фастов, във Виена, в Мелитопол и в Амстердам, в богатски къщи с огледални прозорци, в къщурки сред фабричен пушек живееха хора от еврейската нация.

Лагерната бодлива тел, стените на газовите камери, глината на противотанковите ровове обединиха хора от различни възрасти и професии, езици, житетски и духовни интереси, фанатично-религиозни и фанатици на атеизма, работници, готованци, лекари и търговци, мъдреци и идиоти, крадци, идеалисти, съзерцатели, добряци, светци и рушветчии. Смърт очакваше всички.

Гестаповският „Хорх“ летеше, кръжеше по есенните автостради.

Срещнаха се през нощта. Айхман влезе направо в кабинета, още в движение зададе няколко бързи въпроса, седна в креслото.

— Нямам време, най-късно утре трябва да съм във Варшава.

Вече беше ходил при коменданта на лагера, бе разговарял с началника на строителството.

— Как работят заводите, какви са впечатленията ви от личността на Фос, на висота ли са химиците при вас? — питаше припряно той.

Едрите бели пръсти с розови нокти прехвърляха книжата на писалището, от време на време оберщурмбанфюрерът си отбелязваше нещо с автоматичната писалка и Лис имаше чувството, че Айхман не схваща особеностите на работата им, която предизвикваше тайни тръпки на ужас дори в каменни сърца.

През всичките тези дни Лис много пиеше. Засили се задухът му и нощем той чувстваше сърцето си. Но смяташе, че алкохолът причинява по-малко зло на здравето, отколкото нервното напрежение, което го владееше непрекъснато.

Мечтаеше да се върне към изучаването на изтъкнатите дейци, враждебни на националсоциализма, да решава жестоки и сложни, но безкръвни задачи. Тогава ще престане да пие, ще изпушва най-много две-три цигари на ден. Ето, насърко една нощ извика някакъв стар борщевик, изигра с него партия политически шах и когато се прибра, спа без приспивателно, събуди се след девет.

При нощния оглед на газовата камера за оберщурмбанфюрера и за Лис бе подгответа малка изненада. Насред камерата строителите бяха сложили масичка с вино и мезета и Райнеке покани Айхман и Лис да пийнат по чаша вино.

Айхман се разсмя на милото хрумване и каза:

— С удоволствие ще хапна нещо.

Подаде фуражката си на своя телохранител и седна на масата. Едрото му лице изведнъж стана добродушно угрожено, такива физиономии имат всичките милиони мъже с добър апетит, когато сядат на сложена трапеза.

Райнеке наля виното прав и всички взеха чашите си, очаквайки наздравицата на Айхман.

В тази бетонна тишина, в тези налети чаши имаше такова напрежение, от което на Лис му се струваше, че сърцето му няма да го издържи. Искаше му се гръмката наздравица за германския идеал да пооблекчи напрежението. Но то не минаваше, а нарастваше — оберщурмбанфюрерът дъвчеше сандвич.

— Ама какво чакате, господа? — попита Айхман. — Шунката е чудесна.

— Чакаме тоста на началството — каза Лис.

Оберщурмбанфюрерът вдигна чашата си.

— За по-нататъшните служебни успехи, които, мисля, заслужават да бъдат отбелязани.

Само той почти нищо не пи и яде много.

На сутринта Айхман по гащета правеше гимнастика пред широко отворения прозорец. В мъглата се очертаваха стройните редици на лагерните бараки, дочуваха се локомотивни свирки.

Лис не завиждаше на Айхман. Положението на Лис беше високо и без високи длъжности — в Имперското управление за сигурност се бе прочул като умен човек. Химлер обичаше да разговаря с него.

Високопоставените люде в повечето случаи гледаха да не показват пред него служебното си превъзходство. Беше свикнал да го уважават не само в полицията на сигурността. Имперското управление за сигурност дишаше и живееше навсякъде — и в университета, и в подписа на някой директор на детски санаториум, и на приемен изпит за млади певци в операта, и в решението на журито, подбиращо картини за пролетната изложба, и в списъка на кандидатите в изборите за Райхстаг.

Тук беше стожерът на живота. Основа на вечната правота на партията, на победата на нейната логика или нелогичност над всяка друга логика, на нейната философия над всяка друга философия беше работата на държавната тайна полиция. Това беше вълшебна пръчица! Достатъчно бе да я изтървеш и вълшебството ѝ изчезваше — великият оратор се превръщаше в дърдорко, научният корифей — в популяризатор на чужди идеи. Тази вълшебна пръчица не биваше да се изпуска от ръце.

Поглеждайки Айхман, тази сутрин Лис за пръв път в живота си усети как в него се размърда завистлива тревога.

Няколко минути преди да замине, Айхман замислено продума:

— С вас, Лис, сме земляци.

Двамата започнаха да изброяват имена на градски улици, ресторанти, кина — места, които им бяха приятни.

— Вярно, не навсякъде съм ходил — каза Айхман и спомена един клуб, където не бяха пускали синове на занаятчии.

Лис смени темата на разговора:

— Кажете, можем ли поне приблизително да си представим за какво количество евреи става дума?

Знаеше, че задава свръхвъпрос, на него биха могли да отговорят освен Химлер и вождът най-много трима души.

Ала именно след спомените за тежките млади години на Айхман от времето на демокрацията и космополитизма Лис трябваше да го попита за нещо, за което не бе имал информация, да признае своята неосведоменост.

Айхман отговори.

Лис остана като гръмнат:

— Милиони?

Айхман сви рамене.

Помълчаха.

— Много съжалявам, че не сме се срещнали през студентските години — каза Лис, — през годините на учение, както е казал Гьоте.

— Не съм бил берлински студент, аз уучих в провинцията, тъй че не съжалявайте — отвърна Айхман и добави: — За пръв път произнасям това число на глас, земляк. Ако броим Берхтесгаден, Райхсканцелай и ведомството на нашия райхсфюрер, то е било споменавано седем или осем пъти.

— Разбирам, утре няма да го прочетем във вестника.

— Тъкмо вестника имам предвид — каза Айхман.

Погледна го с насмешка и Лис изпита тревога от усещането, че събеседникът му е по-умен от него.

А Айхман добави:

— Освен факта, че нашето тихо градче цялото е потънало в зеленина, имах още една причина да ви кажа това число. Иска ми се то да ни свързва в по-нататъшната ни съвместна дейност.

— Благодаря — каза Лис, — трябва да помисля, работата е много сериозна.

— Разбира се. Предложението излиза не само от мен. — Айхман посочи с пръст вертикално нагоре. — Ако споделите моя труд, а Хитлер изгуби, ще висим заедно — вие и аз.

— Чудесна перспектива, струва си да помисля — продума Лис.

— Представяте ли си, след две години отново ще седнем на уютна масичка в тази камера и ще си кажем: „За двайсет месеца ние разрешихме проблем, който човечеството не можа да разреши за двайсет века!“

Сбогуваха се. Лис дълго гледа след колата.

Той имаше свое мнение за човешките отношения в държавата. Животът в националсоциалистическата държава не би могъл да се развива свободно, всяка негова стъпка трябва да бъде управлявана.

За да се ръководят дишането на хората, майчинското чувство, четенето на книги, заводите, пеенето, армията, летните екскурзии, трябваха водачи. Нали животът бе изгубил правото си да расте като трева, да се вълнува като море. Характерите на водачите според Лис биха могли да се разделят условно на четири типа.

Първият — едностранични натури, обикновено лишени от оствър ум и аналитични способности. Тези хора попиваха лозунги и формулировки от вестници и списания, цитати от речите на Хитлер и статиите на Гьобелс, от книгите на Франк и Розенберг. Не чувстваха ли никаква опора, тези хора се обърквали. Те не се замисляха за връзките между явленията, проявяваха жестокост и нетърпимост по всякакви поводи. Вземаха всичко на сериозно: и философията, и националсоциалистическата наука, и мъгловите откровения, и постиженията на новия театър и новата музика, и кампанията по изборите за Райхстаг. Като ученици зubreха в кръжоци „Майн Кампф“, конспектираха доклади и брошури. В личния си живот обикновено бяха скромни, понякога живееха в недоимък, партийните мобилизации ги засягаха по-често от останалите категории и ги откъсвали от семействата им.

Отначало Лис бе смятал, че Айхман е именно от тази категория.

Вторият тип характери: умни циници. Тези знаеха за съществуването на вълшебната пръчица. В проверен приятелски кръг се надсмиваха над много неща — над невежеството на новите доктори

и магистри, над грешките и нравите на лайтерите и гаулайтерите. Не се присмиваха само над вожда и над възвишените идеали. Обикновено живееха нашироко, много пиеха. Тези характери се срещаха по-често по горните стъпала на партийната йерархия, отколкото по долните. Долу беше царството на характерите от първия тип.

Най-горе, според Лис, се бе възцарил третият тип характер — там се побираха осем-девет души, които допускаха наблизо още петнайсет-двайсет — там беше свят, лишен от доктрини, там свободно се обсъждаше всичко. Там нямаше идеали, а само математика, веселие, непознаващи пощадата големи майстори.

Понякога Лис имаше чувството, че всичко в Германия се върши заради тях и техните блага.

Лис беше забелязал, че появяването на ограничени хора на върха винаги е предвестник на зловещи събития. Майсторите на социалната механика издигаха доктрините, за да им възложат особено кървавите дела. Наивниците временно се опиваха от висшата власт, но обикновено щом завършеха работата си, изчезваха, а понякога споделяха съдбата на своите жертви. Горе отново оставаха веселите майстори.

Наивниците, характерите от първия тип, притежаваха едно изключително ценно качество — те бяха народни. Не само цитираха класиците на националсоциализма, но и говореха езика на народа. Грубостта им изглеждаше народна, селска. Шегите им се посрещаха със смях на работническите събрания.

Четвъртият тип характери: изпълнители, напълно равнодушни към доктрина, към идеите, към философията, но същевременно без аналитични способности. Националсоциализмът им плащаше и те му служеха. Тяхната единствена, висша страст бяха сервизите, костюмите, вилите, скъпоценностите, мебелите, леките коли, хладилниците. Не обичаха твърде парите, не вярваха в тяхната стабилност.

Лис се стремеше към висшето ръководство, мечтаеше за общуване и близост с тези хора, там, в царството на присмехулния интелект, на аргантната логика той се чувстваше легко, естествено, добре.

Но Лис виждаше, че нейде страшно нависоко, над висшите ръководители, над стратосферата, има един мъглив, неразбирам,

неясен, измъчващ със своята алогичност свят — в този висш свят съществуваше вождът Адолф Хитлер.

У Хитлер — и това именно плашеше Лис — по невъобразим начин се съчетаваше несъчетаемото: той беше глава на майсторите, свръхмеханик, шефмонтъор, обермайстор, който притежаваше висша математическа жестокост, дори в сравнение с всички свои най-близки помощници, взети заедно. И същевременно у него имаше доктринална страсть, фанатична вяра, но и слепота във вярата, бича нелогичност — Лис бе срещал тези черти само на най-долните, сутеренните етажи на партийното ръководство. Той, създателят на вълшебната пръчица, първосвещеникът, бе същевременно невеж, фанатизиран енориаш.

И ето че сега, загледан след отдалечаващата се кола, Лис усети, че Айхман неочеквано бе пробудил у него онова плашещо и привлекателно, неясно чувство, което досега бе пробуждал единствен човек на света — вождът на германския народ Адолф Хитлер...

Антисемитизмът се проявява по различни начини — той е в присмехулното, гнусливо недоброжелателство и в изтребителните погроми.

Разнообразни са видовете на антисемитизма — идеен, вътрешен, скрит, исторически, битов, физиологически; разнообразни са формите му — индивидуален, обществен, държавен.

С антисемитизма може да се сблъскате и на пазара, и на заседание в Президиума на Академията на науките, може да го намерите в душата на грохнал старец и в детските игри на двора. Антисемитизмът безпрепятствено премина от времето на борината, ветроходните кораби и чекръка в епохата на реактивните двигатели, атомните реактори и електронните машини.

Антисемитизмът никога не е цел, антисемитизмът винаги е само средство, той е мерило на противоречия, от които няма изход.

Антисемитизмът е огледало на собствените недостатъци на отделни хора, обществени уредби и държавни системи. Кажи ми в какво обвиняваш евреите, за да ти кажа в какво си виновен ти самият.

Омразата към руското крепостно право, дори в съзнанието на един борец за свобода, шлиселбургския арестант, селянина Олейничук се е изразявала в омраза към поляците и чифутите. И дори гениалният Достоевски е видял лихвар евреин там, където е трябвало да различи безжалостните очи на руския предприемач, помешчик и фабрикант.

Националсоциализмът, надарил измисленото от него световно еврейство с расистки черти, с лакомия за власт над света, с космополитично безразличие към германската родина, е натрапил на евреите своите собствени черти. Но това е само една от страните на антисемитизма.

Антисемитизмът е израз на бездаритето, на неспособността да победиш в равноправна житейска борба, навсякъде — в науката, в търговията, в занаята, в живописта. Антисемитизмът е мярка за човешко бездарие. Държавите търсят обяснение за своите несполуки в

интригите на световното еврейство. Ала това е една от страните на антисемитизма.

Антисемитизмът е израз на неосъзнатостта на народните маси, неспособни да схванат причините за своите бедствия и страдания. В евреите, а не в държавната и обществената уредба виждат невежите хора причините за своите бедствия. Но и тази масова проява на антисемитизма е една от страните му.

Антисемитизмът е мерило за религиозните предразсъдъци, тлеещи в долните слоеве на обществото. Но и това е само една от страните на антисемитизма.

Отвращението от външността на евреина, от неговия говор, от неговата храна, разбира се, не е истинската причина за физиологическия антисемитизъм. Та нали човекът, който говори с отвращение за къдрявата коса на евреина, за неговата жестикулация, се възхищава от къдиците на децата по картичките на Мурильо, безразличен е към гърления говор и жестикулациите на арменците, дружелюбно поглежда негъра със синкавите устни.

Антисемитизмът е особено явление в редицата преследвания, на които са подложени националните малцинства. Това е особено явление, защото историческата съдба на евреите е своеобразна, особена.

Също както сянката на човек дава представа за неговата фигура, и антисемитизмът дава представа за историческата съдба и път на евреите. Историята на еврейството се е преплела и обвързала с много въпроси на световния политически и религиозен живот. Това е първата особеност на еврейското национално малцинство. Евреи живеят в почти всички страни на света. Това необичайно разпространение на едно национално малцинство по двете земни полукълба е втората особеност на евреите.

При разцвета на търговския капитал се появиха евреи търговци и лихвари. По време на промишления разцвет мнозина евреи се изявиха в техниката и промишлеността. В атомната ера немалко талантливи евреи работят в областта на атомната физика.

По време на големите революционни борби доста евреи се изявиха като изтъкнати дейци на революцията. Те са национално малцинство, което не се оставя да бъде изтикано в обществената и географската периферия, а се стреми да се изяви в посоката на

главното движение в развитието на идеологическите и производителните сили. Това е третата особеност на еврейското национално малцинство.

Част от еврейското малцинство се асимилира, разтваря се в коренното население на страната, в която живее, а народната, широката основа на еврейството запазва националното в езика, религията, бита. Антисемитизъмът е приел за свое правило да изобличава асимилираната част от еврейството, че има скрити национални и религиозни амбиции, а органичната част от еврейството, занимаваща се със занаяти, с физически труд, да държи отговорна за онези, които участват в революциите, в управлението на промишлеността, в създаването на атомни реактори, акционерни дружества и банки.

Посочените особености са присъщи поотделно на едно или друго национално малцинство, но май единствено евреите са обединили в себе си тези особености.

Антисемитизъмът също е отразил тези особености, той също се е слял с главните въпроси на световния политически, икономически, идеологически, религиозен живот. В това се състои зловещата особеност на антисемитизма. Пламъкът на неговите клади огрява най-ужасяващите исторически времена.

Когато Ренесансът нахлул в пустинята на католическото Средновековие, светът на мрака запалил кладите на Инквизицията. Пламъците им огрели не само силата на злото, а и картината на неговата гибел.

През двайсетия век обреченият на гибел стар национален режим на физически изостаналите и непреуспели държави запали кладите на Освиенцим, на люблинските и треблински крематориуми. Техният пламък хвърли отблясък не само върху краткото фашистко тържество, този пламък предсказа на света, че фашизмът е обречен. Преди лицето на неотвратимата си участ към антисемитизма прибягват и световноисторически епохи, и правителства на реакционни непреуспели държави, и отделни хора в стремежа си да уредят своя несполучил живот.

Имало ли е случаи през двете изминали хилядолетия свободата, човечността да бъдат използвани от антисемитизма като средство за борба? Може и да е имало, но аз не знам такива случаи.

Битовият антисемитизъм е безкръвен. Той свидетелства, че на света съществуват завистливи глупци и неудачници.

В демократичните страни може да се зароди обществен антисемитизъм; той се проявява в печата, представляващ едни или други реакционни групи, в действията на тези групи, например в бойкотирането на еврейския труд или на еврейските стоки, в религията и в идеологията на реакционерите.

В тоталитарните страни, където общество липсва, антисемитизъмът може да бъде само държавен.

Държавният антисемитизъм е свидетелство, че държавата се опитва да се опре на глупците, реакционерите, неудачниците, на невежеството на суеверните и на злобата на гладните. Такъв антисемитизъм се среща през първия стадий на дискриминацията — държавата ограничава евреите в избора на местожителство, професия, в правото им да заемат високи длъжности, в правото да кандидатстват за някои учебни заведения и да получават научни звания, степени и така нататък.

После държавният антисемитизъм става изтребителен.

В епохи, когато световната реакция влиза в гибелна за себе си битка срещу силите на свободата, антисемитизъмът се превръща за нея в държавна, партийна идея; така стана през двайсетия век, в епохата на фашизма.

33

Придвижването на новосформираните части към Сталинградския фронт ставаше тайно, нощем.

На северозапад от Сталинград, по средното течение на Дон, се сгъстяваше, натежаваше силата на новия фронт. Ешелоните се разтоварваха покрай новопостроената железопътна линия, направо сред степта.

Още с първите признания на разсъмването бучящите през нощта железни реки замираха и само лека прашна мъгла се стелеше над степта. Денем дулата на оръдията обрастваха със сух бурен и наръчи слама и сякаш нямаше по света по-мълчаливи същества от тези слели се със степта артилерийски цеви. Самолетите, разпрострели крила като мъртви, изсъхнали насекоми, замираха по летищата, покрити с паяжината на маскировъчните мрежи.

Ден след ден все повече се сгъстяваха условните триъгълници, ромбчета, кръгчета, все по-гъста ставаше мрежата на цифри-номера на картата, която виждаха само няколко души на този свят — създаваха се, изкристализираха, излизаха на изходни позиции нови армии от новия Югозападен фронт, сега фронт на настъплението.

А по левия бряг на Волга през пустинните соленища по степите се придвижваха на юг, подминавайки димяния и гърмящ Сталинград, танкови съединения, артилерийски дивизии и се изгубваха към тихите завои и заливи. Войските преминаха Волга и се установяваха в Калмишката степ, в соленото междуузерно пространство и хиляди руснаци започваха да произнасят странны за тях думи: „Барманџак“, „Цаца“... Това беше южното съредоточаване на силите в Калмишките степени по дясното крило на германците. Съветското върховно командване подготвяше обкръжаването на сталинградските дивизии на Паулус.

В тъмните нощи под есенните облаци и звезди параходи, фериботи, шлепове прехвърлиха на десния, калмишкия бряг южно от Сталинград танковия корпус на Новиков...

Хиляди хора видяха написаните по броните с бяла боя имена на военните вождове на Русия: „Кутузов“, „Суворов“, „Александър Невски“.

Милиони хора видяха как към Сталинград поеха тежки руски оръдия, минохвъргачки и получените от САЩ според лендлиза^[1] колони товарни доджове и фордове.

И все пак, макар милиони хора да виждаха това движение, съсредоточаването на огромни войскови маси, подгответи за настъпление северозападно и южно от Сталинград, се вършеше тайно.

Но как можа да се случи така? Нали и германците знаеха за това огромно придвижване. Нали бе невъзможно то да се скрие, както е невъзможно да се скрие степният вятър от тръгналия през степта човек.

Германците знаеха за придвижването на войските към Сталинград, а сталинградското настъпление оставаше тайна за тях. Всеки германски лейтенант, погледнеше ли картата, където бяха приблизително набелязани местата на струпванията на руски войски, би могъл да разшифрова най-голямата военно-държавна тайна на Съветска Русия, известна единствено на Stalin, Жуков и Василевски.

И въпреки това обкръжаването на германците в района на Сталинград се оказа внезапно за германските лейтенанти и фелдмаршали.

Как, как можа да се случи това?

Сталинград още се държеше, германските атаки още не довеждаха до решителни успехи, макар в тях да участваха големи армейски части. А в стопилите се сталинградски полкове бяха останали само десетки червеноармейци. Тъкмо тези нищожни десетки, поели свръхтежестта на ужасните битки, бяха силата, която объркваше всички представи на германците.

Противникът не можеше да проумее, че шепа хора обезсмисля мощта на неговите усилия. Изглеждаше, че съветските резерви се готвят да подкрепят и подхранят отбраната. Войниците, които отбиваха на волжкия бряг напора на Паулусовите дивизии, бяха стратегът на сталинградското настъпление.

А неумолимото лукавство на историята се бе стаило още по-надълбоко и в неговите дълбини раждащата победа свобода, оставайки

си цел на войната, докосвана от лукавите пръстчета на историята, се превръщаше в нейно средство.

---

[1] Система за военна и друга помощ, оказвана от САЩ на страните от антихитлеристката коалиция през Втората световна война.
— Б.пр. ↑

Една бабичка с наръч сух камъш тръгна към къщата, мрачното ѝ лице бе погълнато от грижи, тя мина покрай прашния „Уилис“, покрай завития с брезент щабен танк, който подпираще с рамо дъсчената стена на къщата. Вървеше, кокалеста, безлична и сякаш нямаше нищо по-обикновено от тази старица, кретаща покрай танка, подпрял къщата ѝ. Ала в световните събития нямаше нищо по-значително от връзката на тази старица и нейната грозновата дъщеря, която през това време доеше под навеса кравата, от връзката на нейния белоглав внук, който, бръкнал в носа си, следеше как млякото пръска от кравешките бозки, с войските, събрани в степта.

И всички тези хора — майорите от щабовете на корпусите и армиите, генералите, димящи с цигарите си под тъмните селски икони, готвачите на генералите, които печаха овнешко в руските зидани печки, телефонистките, които навиваха косите си на патрони и пирони по хамбарите, шофьорът, който се бръснеше пред тенекиената мивка, извъртял едното си око към огледалцето, а другото към небето — дали не се задава германски самолет, — целият този стоманен, електрически и бензинов свят на войната беше неотделима част от дългия живот на степните села, махали и паланки.

Непрекъсната бе връзката за старицата между днешните момчета на танковете и онези, изтормозените, дето ляtos се дотъриха пеша, помолиха я да пренощуват и непрекъснато се страхуваха, не спаха цяла нощ, все излизаха да се оглеждат наоколо.

Непрекъсната бе връзката между тази старица от махалата сред Калмишката степ и онази, която на Урал внасяше в щаба на резервния танков корпус шумния меден самовар, и онази, която през юни край Воронеж постилаше на полковника слама на пода и се кръстеше, поглеждайки аленото зарево навън. Ала тази връзка беше толкова позната и обикновена, че не я забелязваха нито старицата, която влизаше в къщата да подпали печката с камъш, нито полковникът, излязъл на външното стълбище.

Дивна, мъчителна тишина царуваше в Калмишката степ. Знаеха ли хората, които тази сутрин сновяха по „Унтер ден Линден“, че тук Русия е извърнала лице на запад, че се готви да удари и да пристъпи напред?

Новиков извика от стълбището шофьора Харитонов:

— Вземи шинелите, моя и на комисаря, ще се върнем късно.

На външното стълбище излязоха Гетманов и Неудобнов.

— Михаил Петрович — каза Новиков, — ако има нещо, обадете се по телефона на Карпов, а след петнайсет часа — на Белов и Марков.

Неудобнов каза:

— Какво толкова може да се случи.

— Знам ли, може да довтаса командващият — отговори Новиков.

От слънцето се отделиха две птичета и поеха към махалата. И тутакси степната неподвижност се раздроби в тяхното нарастващо бучене, в тяхната хълзгава стремителност.

Харитонов изскочи от колата и хукна към стената на хамбара.

— Ей, щурчо, от нашите ли се подплаши? — развика се Гетманов.

В този момент единият от самолетите даде картечен откос по махаличката, от втория се отдели бомба. Въздухът зави, зазвънтя, сърцераздирателно закрещя жена, разплака се дете, ситно затропаха бучките пръст, излетели при взрива.

Щом чу воя на падащата бомба, Новиков се наведе. За миг всичко се смеси в прах и дим и той зърна само Гетманов, който стоеше до него. Сред прашната мъгла се очерта фигурата на Неудобнов. Бе застанал широкоплещест, с вдигната глава, единствен от всички не беше се привел и изглеждаше като издялан от дърво.

Отупвайки прахта от панталоните си, Неудобнов, легко пребледнял, но възбуден и весел, с мило самохвалство произнесе:

— Нищо, окото ни не мигва, гащите май останаха сухи, а на нашия генерал изобщо не му пuka.

После Гетманов и Неудобнов отидоха да видят на какво разстояние около ямата е разхвърляна пръстта, почудиха се, че са избити стъклата на отдалечените къщи, а на най-близката са оцелели, огледаха падналия плет.

Новиков любопитно наблюдаваше хората, които за пръв път виждаха избухване на бомба; явно бяха поразени, че тази бомба е

произведена, качена на самолет и хвърлена на земята с единствена цел: да бъдат убити бащата на малките Гетманови и бащата на малките Неудобнови. С такива работи, значи, се занимавали хората на война.

Вече в колата Гетманов продължи да говори за въздушната атака, после сам се възпря:

— Сигурно те досмешава, като ме слушаш, Пътър Павлович, по тебе сигурно са хвърляли с хиляди, а на мене ми беше първата. — И отново смени темата: — Слушай, Пътър Павлович, тоя... Кримов де, май е бил в плен?

Новиков отвърна:

— Кримов ли? Абе какво толкова те интересува?

— В щаба на фронта чух интересни работи за него.

— Бил е в обкръжение, мисля, че не е бил пленяван. Та какво разправяха там?

Гетманов не чу какво го попита Новиков, побутна Харитонов по рамото и каза:

— Ей по това шосе към щаба на първа бригада, след деренцето е. Виждаш ли какво фронтово око имам?

Новиков вече беше свикнал с навика на Гетманов в разговор никога да не следва събеседника си — ту започне да разказва нещо, ту зададе въпрос, ту пак захване да разказва, ту пак прекъсва разказа си с въпрос. Мисълта му сякаш следваше някакъв неориентиран зигзаг. Ала не, само така изглеждаше.

Гетманов често разказваше за жена си, за децата, носеше със себе си дебела пачка семейни снимки, на два пъти изпраща с армагани в Уфа свръзката си.

И веднага завъртя любов с мургавата злобна докторица от санитарната част Тамара Павловна, и то на сериозно. Една сутрин Вершков с трагичен тон сподели с Новиков:

— Другарю полковник, докторицата цяла нощ беше при комисаря, пусна я чак на разсъмване.

Новиков го сряза:

— Не е ваша работа, Вершков. Вие пък не ми задигайте скришом бонбоните.

Гетманов не криеше връзката си с Тамара Павловна, ето и сега, в степта, свойски опря рамо в Новиков и прошепна:

— Пътър Павлович, едно момче се влюби в нашата докторица.

— И погледна Новиков умилно, жаловито.

— Ей това се казва комисар — отвърна Новиков и предупредително посочи с поглед шофьора.

— Че какво, большевиките не са монаси — обясни шепнешком Гетманов, — разбиращ ли, влюби се в нея старият глупак.

Помълчаха няколко минути и Гетманов, сякаш не бе водил току-що интимен, приятелски разговор, каза:

— Обаче ти не отслабваши, Пътър Павлович, падна си на място в родната фронтова обстановка. Аз пък например съм създаден за партийна работа. Започнах в областния комитет през най-тежката година, друг щеше да охтикса: планът по зърнените култури беше провален, другарят Сталин два пъти ме кастрои по телефона, пък аз нищо, дебелея, като че съм на курорт. Та и ти сега така.

— Абе знам ли за какво съм създаден — каза Новиков, — може би наистина за война.

Той се разсмя.

— Забелязвам, че щом се случи нещо интересно, най-напред се сещам за Евгения Николаевна — да не забравя да ѝ го разкажа. Ето, тебе и Неудобнов германците ви бомбардираха за пръв път, пък аз си помислих: трябва да ѝ разкажа.

— Политически отчети, а? — пошегува се Гетманов.

— Именно, именно — отговори Новиков.

— То се знае, нали ти е жена — каза Гетманов. — Жената е най-близкият човек.

Стигнаха до разположението на бригадата, слязоха от колата.

В главата на Новиков непрестанно се точеше върволица от хора, имена, населени места, задачи, задачки, от ясноти и неясноти, от подготвяни и отменяни разпореждания.

Събуджащо се внезапно нощем и му се свиваше сърцето, обземаха го съмнения: правилно ли е да се стреля на разстояния, надхвърлящи нареза върху дистанционната скала на мерника? Оправдана ли е стрелбата от движение? Ще съумеят ли командирите на подразделенията бързо и правилно да оценяват промените в бойната обстановка, да вземат самостоятелни решения, да издават мигновени заповеди?

После си представяше как ешелон след ешелон танковете, пробили германско-румънската отбрана, поемат в атака, започват преследване, обединени с щурмовата авиация, самоходната артилерия, мотопехотата, със сапьорите, устремени все по на запад, на запад, завземат речни переправи, мостове, заобикалят минни полета, прегазват огнищата на съпротивата. Щастливо развълнуван, спускаше боси нозе от кревата, седеше на тъмно, задъхан от предчувствието за щастие.

Никога не бе изпитвал желание да заговори за тези свои нощи мисли с Гетманов.

В степта той и Неудобнов го дразнеха по-често, отколкото на Урал.

„Дойдоха тук наготово“ — мислеше си Новиков.

Вече не беше същият като през 1941 година. Пиеше повече отпреди. Честичко псуваше, кипваше. Веднъж замахна да удари началника по снабдяването с гориво.

Виждаше, че му имат страх.

— Ех, знам ли дали съм създаден за война — каза той. — Най-хубаво си е да живееш с жената, която обичаш, в някоя къщурка в гората. Отиваш на лов, вечер се прибираш. Тя сварила чорба, после си легнете. А войната не храни человека.

Гетманов, навел глава, го изгледа внимателно.

Командирът на първа бригада полковник Карпов, мъж с пълни бузи, рижава коса и пронизващо ярки сини очи, каквито имат само силно червенокосите хора, посрещна Новиков и Гетманов край полевата радиостанция.

Неговият военен опит известно време бил свързан с боевете на Северозападния фронт; там Карпов неведнъж се виждал принуден да заравя танковете си в земята и да ги превръща в неподвижни огневи точки.

Крачеше до Новиков и Гетманов към разположението на първи полк и човек би помислил, че именно той е най-големият началник, тъй бавни бяха движенията му.

Хора с външност като неговата обикновено са добродушни, обичат да си пийват бира и здравата да си похапват. Но той беше друг — неразговорлив, хладен, мнителен, дребнав. Не гощаваше гостите си, знаеха го като скъперник.

Гетманов хвалеше добросъвестността, с която се копаеха землянките и укритията за танковете и оръдията.

Командирът на бригадата бе предвидил всичко — и танкоопасните направления, и възможността за флангов натиск, не бе предвидил само, че предстоящите боеве ще го накарат да премине към стремително повеждане на бригадата в атака, към преследване.

Одобрителните кимания и дърдоренето на Гетманов дразнеха Новиков.

Карпов пък, сякаш за да ядоса още повече Новиков, бъбреше:

— Разрешете да ви разкажа, другарю полковник. Край Одеса се окопахме чудесно. Вечерта преминахме в контраатака, понапердашихме румънците, а през нощта по заповед на командарма цялата ни отбрана като един човек замина за пристанището да се товари на кораба. Румънците се усетиха към десет сутринта, втурнаха се да атакуват изоставените окопи, а ние вече плавахме по Черно море.

— Вие гледайте тук да не останете пред празни румънски окопи — каза Новиков.

Дали ще може Карпов в периода на настъплението денонощно да напредва, да оставя подире си боеспособни противникощи части, точки на съпротива?... Да напредва стремително, изложил на удар главата, тила, хълбоците си, обзет единствено от страстта за преследване? Не е такъв той, не му е в характера.

По всичко наоколо личаха следите от преминалата жега и беше странно, че въздухът е толкова прохладен. Танкистите вършеха своите войнишки работи — някой се бръснеше, седнал на бронята, нагласил огледалце на купола, друг чистеше оръжието си, трети пишеше писмо, наблизо върху разстлано платнище пляскаха карти, една голяма група, като току се прозяваше, бе наобиколила млада санитарка. И всичко в тази делнична картина под огромното небе, върху огромната земя бе преизпълнено с предвечерна тъга.

А през това време към приближаващите началници, оправяйки в движение гимнастърката си, тичаше командирът на батальона и се дереше:

— Батальон, мирно!

Сякаш в спор с него Новиков отговори:

— Свободно, свободно.

От групичките, край които, подхвърляйки по някоя дума, минаваше комисарят, се дочуваше смях, танкистите се споглеждаха, лицата им се разведряваха.

Комисарят ги питаше как изживяват раздялата с уралските момичета, питаше много ли хартия са похабили за писма, редовно ли се доставя в степта „Звездичката“^[1].

Комисарят подхвани интенданта:

— Какво ядоха днес танкистите? Ами вчера? Ами завчера? И ти ли яде три дена супа от булгур и зелени домати? Я извикай туха готвача! — извиси той глас сред смеха на танкистите. — Да каже какво е сготвил на интенданта за обяд.

С въпросите си за бита и живота на танкистите той сякаш кореше строевите командири:

— Техниката, та техниката, само това си знаете.

Интендантът, мършав човек с прашни груби ботуши, с ръце, червени като на перачка, която плакне прането в студена вода, стоеше пред Гетманов и покашлюваше.

На Новиков му дожаля за него и каза:

— Другарю комисар, заедно ли ще тръгнем оттук за Белов?

В предвоенните времена Гетманов заслужено си бе спечелил име на добър масовик, на водач. Заговореше ли, хората разъфваха в усмивки, неговият простоват, жив език, грубите му изрази начаса премахваха различията между секретаря на областния комитет и мърлявия човечец в работно облекло.

Винаги навлизаше в житейските интереси на хората — дали заплатата не е закъсняла, намират ли се дефицитните продукти в селските магазини и работническите кооперации, добре ли се отопляват общежитията, уредени ли са кухни в полските станове.

Особено простищко и добродушно разговаряше той с възрастните заводски работнички и колхознички, на всички се нравеше, че секретарят е народен слуга, че жестоко кастри снабдителите и началниците им от ОРС^[2], комендантите на общежитията, а ако се налага, и директорите на заводи и метесетата, когато пренебрегват интересите на трудовия човек. Син на селянин, самият той навремето бе работил като шлосер и хората чувстваха това. Но в своя кабинет в областния комитет винаги бе загрижен за отговорността си пред държавата, тревогите на Москва бяха и негови най-важни тревоги;

знаеха го и директорите на големите заводи, и секретарите на селските районни комитети.

— Проваляш плана на държавата, ясно ли ти е? Искаш да си оставиш партийната книжка на бюрото ми ли? Знаеш ли какво ти е доверила партията? Трябва ли да ти обяснявам?

В кабинета му никой не се смееше и не подхвърляше шеги, тук не се говореше дали има топла вода в общежитията и дали са озеленени цеховете. В неговия кабинет се утвърждаваха неотменими производствени планове, говореше се за увеличаване на производствените норми, за необходимостта да се отложи жилищното строителство, за затягане на коланите, за решително намаляване на себестойността и за повишаване на цените надредно.

Силата на този човек проличаваше най-вече когато водеше заседания в областния комитет. На тези съвещания се пораждаше усещането, че всички хора са дошли в кабинета му не със свои мисли и искания, а специално за да помогнат на Гетманов, че целият ход на заседанието е предопределен от размаха, ума и волята на Гетманов.

Говореше тихо, без да бърза, сигурен в послушанието на онези, към които бяха адресирани думите му.

„Я кажи за твоя район — другари, да дадем думата на агронома. Добре ще е и ти да допълниш нещо, Пътър Михайлович. Нека се изкаже Лазко, по тая линия не всичко му е наред. Гледам, и ти, Родионов, искаш да държиш реч; аз мисля, другари, че въпросът е изяснен, време е да привързваме, според мен няма да има възражения. Тук, другари, сме подготвили проект за резолюция, прочети го, Родионов“. И Родионов, който бе искал да изкаже съмнения и дори да поспори, старательно прочиташе резолюцията, като попоглеждаше председателя — дали чете достатъчно ясно. „Та ето, значи, другарите нямат нищо против“.

Но най-стрannото беше, че Гетманов изглеждаше искрен, оставаше си същият и когато искаше от секретарите на районни комитети да си изпълняват плана, и когато режеше последните грамове от колхозните трудодни, и когато намаляваше заплатите на работниците, и когато изискваше снижаване на себестойността, и когато повишаваше цените надредно, и когато разнежено говореше с жените в селъвета, въздишаше за тежкия им живот, и когато се вайкаше заради теснотията в работническите общежития.

Трудно е за разбиране, но нима всичко в живота се разбира с лекота?

Когато Новиков и Гетманов стигнаха до колата, Гетманов се пошегува с Карпов, който ги изпращаше:

— Ще се наложи да обядваме при Белов, от вас и от вашия интендант май няма да дочакаме ядене.

Карпов отговори:

— Другарю бригаден комисар, на интенданта още нищо не са му дали от фронтовите складове. А той самият, между другото, нищо не яде — има болен stomах.

— Боледува значи, леле-мале, каква беля — каза Гетманов, прозя се и махна с ръка. — Е, ами да тръгваме пък.

Бригадата на Белов беше доста по на запад от тази на Карпов.

Белов, слаб човек с едър нос и криви кавалерийски крака, с остьр и пъргав ум, с говор, бърз като картечница, харесваше на Новиков.

Според Новиков той беше човек, създаден за танкови пробиви и стремителни атаки.

Характеристиката му беше хубава, макар че от скоро участваше в бойните действия — през декември край Москва бе извършил танков рейд в германския тил.

Ала сега Новиков разтревожен виждаше само недостатъците на бригадния командир: пие като кон, лекомислен, закача жените, забравя, подчинените му не го обичат. Белов не беше подготвил отбраната. Материално-техническото обезпечаване на бригадата очевидно не го интересуваше. Интересуваше го само обезпечаването с гориво и боеприпаси. Не се занимаваше достатъчно с организирането на ремонта и евакуирането на повредените машини от бойното поле.

— Защо така, другарю Белов, все пак не сте на Урал, а в степта — каза Новиков.

— Да, тук сте като цигански табор — добави Гетманов.

Белов бързо отговори:

— Срещу авиацията съм взел мерки, а наземният противник не е страшен, в такъв тил ми се вижда нереален.

И дълбоко пое въздух:

— Не ми се ще да се отбранявам, настроен съм за атака. Душата ми плаче, другарю полковник.

Гетманов го прекъсна:

— Браво, браво, Белов. Съветски Суворов, истински пълководец.
— И преминавайки на „ти“, добродушно и тихо издума: — Началникът на политотдела ми докладва, че си въртял любов с една сестра от санитарния батальон. Вярно ли е?

Поради добродушния тон на Гетманов Белов не можа отведнъж да схване коварния въпрос:

— Виноват, какво ви е казал?

Но междувременно смисълът на въпроса стигна до съзнанието му и той се смути:

— Мъже сме, другарю комисар, полеви условия, нали знаете.

— А имаш жена, дете.

— Три — мрачно го поправи Белов.

— Ха, виждаш ли, дори три. А във втора бригада командването свали един добър командир на батальон, стигна до крайни мерки, преди да излязат от резерва, го замени с Кобилин — само заради такива истории. Какъв пример даваш на подчинените си, а? Руски командир, баща на три деца.

Белов се ядоса и повиши тон:

— Това никого не засяга, не съм употребявал насилие. А пример са ни дали хората преди вас, преди мене, че и преди баща ви.

Без да повиши тон и отново преминал на „ви“, Гетманов го сряза:

— Другарю Белов, не забравяйте за партийната си книжка. И застанете, както се стои пред по-старши.

Белов се изопна, скова се и отговори:

— Виноват, другарю бригаден комисар, естествено, аз разбирам и осъзнавам...

Гетманов му каза:

— В бойните ти успехи съм сигурен, командирът на корпуса ти вярва, само не се посрамвай по лична линия. — Погледна часовника си. — Пътър Павлович, трябва да вървя в щаба, няма да дойда с тебе при Макаров. Ще взема кола от Белов.

Когато излязоха от блиндажа, Новиков не се стърпя и попита:

— Какво, за Томочка ли се затъжи?

Недоумяващо го погледнаха ледени очи, недоволен глас произнесе:

— Вика ме членът на Военния съвет на фронта.

Преди да се прибере в щаба на корпуса, Новиков се отби при своя любимец Макаров, командира на първа бригада.

Заедно отидоха при езерото, край което бе разположен един от батальоните.

Макаров, пребледнял, с тъжни очи, които сякаш не можеха да принадлежат на командир на бригада тежки танкове, каза на Новиков:

— Спомняте ли си онова блато, белоруското, другарю полковник, как германците ни гонеха из камъша?

Новиков си спомняше белоруското блато.

Сети се за Карпов и Белов. Очевидно работата беше не само в опита, но и в характера. У командирите трябва да се насаждда опит, какъвто те нямат. Но нали характерът по никакъв начин не бива да се потиска. Хората от изтребителната авиация не бива да се прехвърлят в сапьорните части. Нали не всички могат да бъдат като Макаров — той е добър и в отбрана, и в преследване.

Гетманов казва, че бил създаден за партийна работа. Макаров пък е войник. Не се поддава на прекояване. Макаров, Макаров, златен войнико!

От Макаров Новиков не искаше нито отчети, нито сведения. Искаше му се да се съветва с него, да споделя всичко. Как в настъпление да постигнат пълна съгласуваност с пехотата и мотопехотата, със сапьорите, със самоходната артилерия. Дали съвпадат предположенията им за възможните замисли и действия на противника след началото на настъплението. Еднакво ли оценяват силата на неговата противотанкова отбрана. Правилно ли са определени рубежите на разгръщането.

Пристигнаха в командния пункт на батальона.

Командният пункт бе настанен в плитко деренце. Щом видя Новиков и командира на бригадата, командирът на батальона Фатов се смути — смяташе, че щабната землянка не е подходяща за такива високопоставени гости. На туй отгоре един червеноармеец разпалваше дървата с барут, тъй че печката бумтеше твърде неприлично.

— Да запомним, другари — каза Новиков, — на корпуса ще бъде възложена една от най-отговорните части от общата фронтова задача, а аз определих най-трудната част за Макаров, Макаров пък според мен ще повери изпълнението на най-сложната част от своята задача на

Фатов. А как ще я решавате, ще трябва да помислите самите вие. В боя няма да ви натрапвам свои решения.

Разпита Фатов как е организирана връзката с щаба на полка, с командирите на роти, как работи радиото, какво е количеството на боеприпасите, проверени ли са моторите, какво е качеството на горивото.

Преди да се сбогува, Новиков каза:

— Макаров, готов ли сте?

— Не, изобщо не съм готов, другарю полковник.

— Три денонасия стигат ли ви?

— Стигат ми, другарю полковник.

В колата Новиков попита шофьора:

— Какво ще кажеш, Харитонов, май при Макаров всичко е наред?

Харитонов погледна Новиков и отговори:

— Не ще и дума, всичко им е наред, другарю полковник. Началникът на снабдяването с продукти се натаралянкал, дошли от батальона да получат концентрат, а той се тръшнал да спи кой знае къде, хем и ключът у него. И така се върнали, без да го намерят. А старшината ми разправи, че командирът на една рота получил водката за бойците и си направил имен ден. Всичката водка излокал. Исках да си взема малко лепило за резерва, да си залепя гумата, а те дори лепило нямат.

---

[1] Вероятно става дума за в. „Красная звезда“. — Б.пр. ↑

[2] Отдел за работническо снабдяване. — Б.пр. ↑

Генерал Неудобнов погледна през прозореца на щабната къща, видя сред облак прах улиса на командира на корпуса и се зарадва.

И като дете му се беше случвало — възрастните отидат на гости, той се зарадва, че си е сам господар вкъщи, но още щом вратата се затвори, му се привиждат крадци, пожар, той снове от вратата до прозореца, примира, слушва се, души — не мирише ли на пушек?

Почувства се безпомощен, похватите, с които решаваше големите въпроси, тук не вършеха работа.

Ами ако противникът нападне — нали от щаба до фронта са шейсет километра. Тук никого не можеш уплаши със снемане от длъжност, никого не можеш обвини във връзки с врагове на народа. Танковете напират, напират, как ще ги спреш? И тази очевидност порази Неудобнов — мощта на държавния гняв, който бе превивал и хвърлял в страх милиони хора, тук, на фронта, когато германците настъпваха, не струваше и пукната пара. Германците не попълваха анкети, не разказваха по събрания биографии си, не трепереха от въпроса, с какво са се занимавали родителите им преди седемнайсета година.

Всичко, което обичаше, без което не можеше да живее, съдбата му, съдбата на децата му, вече не беше под закрилата на неговата велика, страховита, родна държава. И за пръв път плахо и с добро чувство се сети за полковника.

С влизането в щабната къща Новиков каза:

— За мен, другарю генерал, е ясно — Макаров! В каквото и положение да се намира, той сам ще реши внезапно възникната задача. Белов пък, без много да му мисли, ще драпа напред, за друго не го бива. А Карпов ще трябва да го пришпорваме, муден е, бавен.

— Да, да, кадрите, те решават всичко. Неуморно да проучваме кадрите, на това ни учи другарят Stalin — избъбри Неудобнов и живо добави: — Все си мисля — в станицата сигурно има германски агент, тъкмо тоя подлец сутринта е докарал авиацията над нашия щаб.

Разказвайки на Новиков за щабните събития, Неудобнов съобщи:

— Наканили са се да дойдат съседите и командирите на подсилващите части просто така, без специална задача, да се запознаем, да ни погостуват.

— Жалко, че Гетманов замина за щаба на фронта, какво ли му хрумна, не знам — каза Новиков.

Уговориха се да обядват заедно и Новиков тръгна за квартирана си да се измие и да смени прашната гимнастърка.

Широката селска улица беше пуста, само край трапа, изровен от бомбата, стоеше старецът, у когото беше на квартира Гетманов. Застанал над трапа с разперени ръце, старецът нещо пресмяташе, сякаш този трап бе изровен за стопански нужди. Когато се изравни с него, Новиков го попита:

— Какви магии правиш тук, дядо?

Старецът козириува по войнишки и каза:

— Другарю командващ, през петнайсета година бях в германски плен, там работех у една стопанка. — Посочи трапа, после небето, намигна. — Сигур моето копеле, кучият му син, е дошъл да ме навести.

Новиков се разсмя:

— Ех, че си, дядка.

Надникна през кепенците в прозореца на Гетманов, кимна на часовия пред външното стълбище и изведнъж си помисли: „Какво така Гетманов наобикаля щаба на фронта? Каква работа има там?“ И за миг го жилна тревога: „Двуличен човек, каква лекция дръпна на Белов за морала, а само като споменах Тамара, стана студен като лед“.

Но тези мисли начаса му се видяха глупави, мнителността не бе присъща на Новиков.

Свърна зад къщата и на полянката видя няколко десетки младежи, сигурно мобилизиирани от районния военен комисариат, насядали да си почиват край кладенеца.

Придружаващият момчетата боец сигурно се бе уморил и спеше, похлупил лицето си с кепето, до него бяха струпани бохчици и торбици. Момчетата явно доста път бяха били пеш през степта, краката им бяха разранени и някои се бяха събули. Главите им още не бяха остригани, затова отдалече приличаха на селски ученици, почиващи си в междучасието. Слабите им лица, тънките вратлета, русите неостригани коси, кърпените, преправени от бащини сака и

панталони дрехи — всичко беше съвсем детинско. Неколцина играеха традиционната хлапашка игра, която навремето бе играл и командирът на корпуса — хвърляха петачета към изровена ямичка, примижаваха, целеха се. Останалите гледаха и само очите им не бяха детински — тревожни и нажалени.

Бяха забелязали Новиков и поглеждаха към своя спящ водач, явно искаха да го попитат може ли да хвърлят петачетата и да седят, когато покрай тях минава старши военен.

— Карайте, карайте, юнаци — каза Новиков с кадифен глас, махна им с ръка и подмина.

Прониза го толкова остра жал, че дори се стъписа от силата ѝ. Сигурно тези мършави детски ококорени лица, тези сиромашки селски дрешки с внезапна и учудваща яснота му съобщиха, че ето, децата, толкова малки... А в армията детското, човешкото е скрито под каската, в стойката, в скърцането на ботушите, в тренираните движения и думи... Докато тук всичко беше като на длан.

Влезе в къщата и странно — от целия сложен и тревожен товар на днешните му мисли и впечатления най-тревожна се оказа тази среща с момчетата новобранци.

„Живата сила — повтаряше си Новиков, — живата сила, живата сила“.

През целия си войнишки живот бе изпитвал страх пред началството заради загуба на техника и боеприпаси, заради просрочено време, заради машини, мотори, гориво, заради напуснати без разрешение коти и кръстопътища... Не беше чувал началници сериозно да се ядосват заради големи загуби на жива сила при бойните действия. А се бе случвало началник да изпраща хора право под вражеския огън, за да избегне гнева на по-висшето началство, и да се оправдае, разперил ръце: „Нищо не можах да направя, изгубих половината си хора, но не можах да заема набелязания рубеж“.

Живата сила, живата сила.

На няколко пъти бе виждал да изпращат живата сила под обстрел дори не заради презастраховка или формално изпълнение на заповед, а от фалшива дързост и инат. Голямата тайна на войната, нейният трагичен дух се състоеше в правото на един човек да праща на смърт друг човек. Това право се основаваше на факта, че хората отиваха на смърт в името на общото дело.

Но ето, че един познат на Новиков, трезвомислещ и разумен командир, и на наблюдателния пункт на предната линия не променяше навиците си — всеки ден пиеше прясно мляко. Всяка сутрин под обстрела на противника един боец от втория ешелон му донасяше термос с мляко. Понякога германците убиваха боеца и тогава познатият на Новиков, много свестен човек, оставаше без мляко. А на другия ден нов пратеник понасяше под куршумите термоса с мляко. Пиеше си млякото този свестен, справедлив, грижовен към подчинените си човек, войниците му го наричаха свой баща. Иди, че разбери кое какво е.

След малко Неудобнов мина да вземе Новиков и докато се сресваше припряно и грижливо пред огледалцето, той каза:

— Да, другарю генерал, все пак ужасно нещо е войната! Видяхте ли, подкарали са младите момчета за попълнение!

Неудобнов отговори:

— Да, кадрите хич не ги бива, сополанковци. Събудих го той придружител, заплаших го, че ще го пратя в наказателна рота. Съвсем ги е разпуснал, не воинска част, ами направо бардак.

В романите на Тургенев понякога се разказва как у новопристигнали помешчици идват на гости съседите им. Вече по тъмно пред щаба спряха две леки коли и домакините излязоха на стълбището да посрещнат гостите: командира на артилерийската дивизия, командира на гаубичния полк, командира на бригадата реактивни минохвъргачки.

... Дайте ръка, любезни читателю, и да отидем заедно в имението на Татяна Борисовна, моята съседка...

Артилерийският полковник, командирът на дивизията, беше познат на Новиков от фронтовите разкази и щабните сведения — дори си го бе представял съвсем ясно: с червено лице и обла глава. Но, естествено, той се оказа възрастен, прегърбен човек.

Веселите му очи сякаш бяха попаднали случайно на мрачното лице. А понякога очите толкова умно се смееха, че сякаш именно тези очи бяха същината на полковника, а бръчките и унилият, превит гръб се бяха присъединили случайно към тези очи.

Командирът на гаубичния полк Лопатин би могъл да мине не само за син, но дори за внук на командира на артилерийската дивизия.

Командирът на бригадата реактивни минохвъргачки Махид — мургав, с черни мустачки над издадената горна устна и с високо чело поради ранното оплешивяване, се оказа шегаджия и разговорлив човек.

Новиков покани гостите в стаята, където вече бе сложена трапезата.

— Нашите поздрави от Урал — каза той и посочи чиниите с различни видове туршии от гъби.

Готовчът, който бе застанал в ефектна поза край трапезата, силно се изчерви, изахка и се скри — не му издържаха нервите.

Вершков се наведе над ухото на Новиков и зашепна, сочейки масата:

— Да дадем от водчицата, а, другарю полковник?

— Разбира се, дайте, защо да я държим заключена.

Командирът на артилерийската дивизия Морозов посочи с нокът малко над четвъртинката на своята чаша и каза:

— Толкова, не повече, черният ми дроб не е в ред.

— А на вас, подполковник?

— Моят е здрав, налейте доторе.

— Нашият Махид е казак.

— Ами вашият черен дроб как е, майоре?

Командирът на гаубичния полк Лопатин захлупи чашата си с длан и каза:

— Благодаря, аз не пия. — Свали дланта си и добави: — Символично, една капка може, колкото да се чукнем.

— Лопатин е в предучилищна възраст, обича бонбони — обади се Махид.

Пиха за успеха на общата им работа. И тутакси, както става обикновено, се разбра, че всички имат общи познати от академията и от мирновременните училища.

Поговориха си за фронтовото началство, споделиха колко е лошо да се стои на едно място в студената есенна степ.

— Как е, ще вдигаме ли скоро сватба? — попита Лопатин.

— Ще вдигаме — отвърна Новиков.

— Да, да, където има „Катюша“, там винаги се вдига сватба — каза Махид.

Махид имаше високо мнение за решаващата роля на оръжието, което командваше. След чашата водка той стана снизходително доброжелателен, умерено присмехулен, скептичен, разсеян и никак не хареса на Новиков.

Напоследък Новиков току се запитваше как би се отнесла Евгения Николаевна към един или друг военен, как би се държал и разговарял с нея един или друг негов познат от фронта.

Махид, помисли си Новиков, непременно щеше да се лепне за Женя, щеше да се превзема, да се фука, да разправя вицове.

Новиков изпита тревожно, ревниво чувство, сякаш Женя слушаше остроумията на Махид, който гледаше да се самоизтъкне.

Понеже и той би искал да се самоизтъкне пред нея, заговори колко е важно да разбираш и познаваш хората, с които се биеш рамо до рамо, предварително да знаеш как ще се държат те в битката. Разказа за Карпов, който все трябваше да бъде подтикван, за Белов, който се нуждаеше от възпиране, и за Макаров, който еднакво лесно и бързо се ориентираше в условията на настъпление и отбрана.

Доста формалният разговор постепенно прерасна в спор, както често се случва между командири от различни родове войски — спор, макар и разпален, но всъщност пак доста формален.

— Да, хората трябва да се ръководят с твърда ръка — каза Неудобнов. — Не бива да се боим от отговорността, трябва да я поемаме.

Лопатин каза:

— Който не е бил в Сталинград, изобщо не е виждал войната.

— А, не, ще прощавате — възрази Махид. — Какво е Сталинград? Геройство, стоицизъм, упорство — не споря, пък и смешно е да се спори! Но аз не съм бил в Сталинград, а имам нахалството да смяtam, че съм виждал войната. Аз съм офицер от настъплението. Участвал съм в три настъпления и ще ви кажа: лично съм влизал в атака, лично съм атакувал. Оръдията се изявиха прекрасно, засенчиха не само пехотата, но и танковете, пък ако искате да знаете, и авиацията.

— Я стига, подполковник: засенчили сте танковете — злъчно произнесе Новиков. — Танкът е господарят на маневрената война, какво да приказваме.

— Има и такава приста хватка — каза Лопатин. — При успех всичко да приписваш на себе си. А несполучката да стоварваш върху съседа.

Намеси се и Морозов:

— Ех, съседи, съседи, веднъж един командир на стрелкова част, генерал, ме помоли да го подкрепя с огън. „Я, друже, дай малко огънец по ей ония височинки“. „Какви калибри да въведа?“ А той псува на майка и вика: „Дай огънец и толкоз!“ А после излезе, че не познава нито калибрите на оръдията, нито далекобойността, че и от карта почти не разбира: „Дай, дай огънец, твойта мамица...“ А на подчинените си крещи: „Напред, че зъбките ще ви избия, ще ви изпазастрелям!“ И е сигурен, че е наясно с всички премъдрости на войната. На ви пример със съсед с всичките му прелести. А току-вижте зачислили за негов подчинен, защо не, нали е генерал.

— Ех, ще прощавате, но говорите език, чужд на нашия дух — включи се Неудобнов. — В съветските въоръжени сили няма такива командири на части, камо ли пък генерали!

— Как да няма! — възклика Морозов. — Само за една година война колко такива умници съм срещал: с пистолет се заканват, псуват, съвсем безсмислено пращат хората под огъня. Ето ви един неотдавнашен случай. Мой командир на батальон направо плаче: „Как да поведа хората си срещу картечниците?“ И аз му казвам: „Прав сте, я да притиснем картечните гнезда с артилерията“. А пък командирът на дивизията, генерал, връхлетя мята батальонен с юмруци: „Или повеждаш хората, или те застрявам като куче“. И човекът поведе хората като животни на кланица!

— Да, да, на това му се казва: ти много да не знаеш — обади се Махид. — А между другото генералите не се размножават чрез пъпкуване, развалят младите свързочнички.

— И не могат две думи да напишат без пет грешки — добави Лопатин.

— Именно, именно — недочул точно за какво се говори, каза Морозов. — Иди, че воювай с такива без много човешки загуби. Всичката им сила е в това, че не жалят хората.

Новиков много добре разбираше Морозов. През целия си военен живот той се бе сблъсквал с точно такива и подобни проблеми.

И изведенъж изтърси:

— Че как да жалиш хората? Ако някой жали хората, не трябва да воюва.

Все му беше мъчно за днешните момчета новобранци, искаше му се да разкаже за тях. И вместо да изрази хубавото, добро чувство, което изпитваше, Новиков с внезапна, напълно неразбирама и за него злоба, грубо повтори:

— Как да жалиш хората? Нали затова е война, за да не жалиш и себе си, и хората си. Най-лошото е, че ти докарват недообучени хлапаци и им дават в ръцете скъпоценна техника. Та ето на: кого да жалим?

Неудобнов бързо mestеше очи от един към друг събеседник.

Неудобнов беше погубил доста свестни хора като тези, които сега седяха около масата, и Новиков изтръпна от мисълта, че може би този човек ще причини не по-малко нещастия от онези, които причакват на предната линия Морозов, него, Новиков, Махид, Лопатин и селските момчета, дето днес си почиваха на улицата.

Неудобнов назидателно произнесе:

— На друго ни учи другарят Stalin. Другарят Stalin ни учи, че най-скъпото са хората, нашите кадри. Най-скъпоценният ни капитал са кадрите, именно тях трябва да пазим като зеницата на окото си.

Новиков видя, че слушателите посрещнаха доброжелателно думите на Неудобнов, и си помисли: „Интересна работа. Съседите останаха с впечатление, че съм някакъв звяр, а пък Неудобнов, виж ти, пазел хората. Жалко, че го няма Гетманов, той пък е чист светец. Когато са край мене, все така излиза“.

Прекъсна Неудобнов вече със съвсем груб и озлобен тон:

— Ние имаме много хора и малко техника. Всеки глупак може да направи човек, това не е нито танк, нито самолет. Ако на някого му е жал за хората, да не се натиска за командирска длъжност!

Командващият Сталинградския фронт генерал-полковник Ерьоменко извика командния състав на танковия корпус — Новиков, Гетманов, Неудобнов.

Предишната вечер Ерьоменко беше обиколил бригадите, но не се бе отбил в щаба на корпуса.

Извиканите командири седяха и крадешком поглеждаха Ерьоменко — не знаеха какъв разговор ги очаква.

Ерьоменко улови погледа на Гетманов, който разглеждаше леглото с омачканата възглавница, и каза:

— Кракът ме заболя здравата. — И мръсно напсува крака си.

Всички мълчаха и го гледаха.

— Общо взето, корпусът е подготвен, успели сте да го подгответе — каза Ерьоменко.

С тези думи той погледна Новиков, но командирът не разъфна от радост, когато чу одобрението на командващия.

Ерьоменко се позачуди на равнодушието, с което командирът на корпуса възприе похвалата на командващия — инак той беше скъперник в това отношение.

— Другарю генерал-полковник — каза Новиков, — вече ви докладвах, че части от нашата щурмова авиация два дена бомбардираха съредоточената в района на степните долове сто трийсет и седма танкова бригада, която влиза в корпуса.

Ерьоменко примижа, замислен какво ли иска Новиков: да подсигури себе си, или да изложи началството на авиацията?

Новиков се навъси и добави:

— Добре, че нямаше преки попадения. Не умеят да бомбардират.

Ерьоменко каза:

— Нищо де. Те тепърва ще ви подкрепят, ще изкупят вината си.

Намеси се Гетманов:

— То се знае, другарю командащ фронта, няма да се караме със сталинската авиация.

— Тъй, тъй, другарю Гетманов — каза Ерьоменко и попита: — Е, какво, ходихте ли при Хрущцов?

— Никита Сергеевич заръча да ида утре.

— От Киев ли ви познава?

— С Никита Сергеевич сме работили близо две години, другарю командващ.

— Кажи ми, ако обичаш, другарю генерал, тебе ли видях веднъж в дома на Тициан Петрович? — неочеквано се обърна Ерьоменко към Неудобнов.

— Тъй вярно — отговори Неудобнов. — Тогава Тициан Петрович беше извикал вас и маршал Воронов.

— Вярно, вярно.

— А мене, другарю генерал-полковник, народният комисар ме беше командирвал известно време по молба на Тициан Петрович. Затова ходех у тях.

— Аха, затуй гледам аз — позната физиономия — каза Ерьоменко и за да покаже благосклонността си към Неудобнов, добави: — Не скучаш ли в степта, другарю генерал, надявам се, че си добре настанен?

И доволно кимна, преди да изслуша отговора.

Когато посетителите си тръгваха, Ерьоменко върна Новиков:

— Полковник, я ела тук.

Новиков се върна от вратата, а Ерьоменко с усилия понадигна над бюрото тялото си на напълнял селянин и свадливо изрече:

— Виж какво. Един бил работил с Хрущцов, друг с Тициан Петрович, ама ти, кучи сине, си войнишки кокал и помни — ти ще водиш корпуса в атака.

Една тъмна, студена сутрин изписаха Кримов от болницата. Без да се отбива вкъщи, той тръгна за началника на политуправлението на фронта генерал Тошчеев да му докладва за пътуването си до Сталинград.

Провървя му — Тошчеев беше в служебния си кабинет в една обкована със сиви дъски къща и незабавно прие Николай Григориевич.

Началникът на политуправлението, чието фамилно име подхождаше на външността му^[1], често-често попоглеждаше новата си униформа, получена неотдавна, когато бе произведен генерал, и помръдваше нос, вдишвайки болничната карболова миризма, изльчвана от посетителя.

— Не изпълних поръчението относно блок 6/1 поради раняване — каза Кримов, — сега мога отново да се върна там.

Тошчеев погледна Кримов раздразнено, недоволно и каза:

— Не е нужно, напишете подробна докладна до мен.

Не зададе нито един въпрос, не одобри и не осъди доклада на Кримов.

Както винаги, генералската униформа и ордените изглеждаха странно в бедната селска къща.

Ала не само това беше странно.

Николай Григориевич не можеше да разбере с какво бе предизвикал мрачното недоволство на началника.

Кримов се отби в общия отдел на политуправлението, за да получи купони за обяд, да се зачисли на продоволствен отчет, да оформи завръщането си от командировката и дните, прекарани в болницата.

Докато в канцеларията се изготвяха документите, Кримов седеше на една табуретка и оглеждаше лицата на служителите и служителките.

Тук никой не се интересуваше от него, връщането му от Сталинград, раняването му, всичко, което бе видял и преживял, нямаше значение, не беше нищо. Хората в общия отдел си гледаха работата. Тракаха пишещите машини, шумоляха книжа, очите на

служителите мярваха Кримов и отново потъваха в отворените папки, в подредените по бюрата книжа.

Колко навъсени чела, какво напрежение на мисълта в очите, в сведените вежди, каква задълбоченост, колко плавна деловитост в движенията на ръцете, прехвърлящи, прелистващи книжата.

И само някоя внезапна прикрита прозявка, някой бърз крадлив поглед към часовника — колко ли време остава до обедната почивка, сивото, сънливо замътване в едни или други очи говореха за ужасната скука, обзела замаяните от канцеларската задуха хора.

В общия отдел надникна един познат на Кримов инструктор от Седми отдел при политуправлението на фронта. Кримов излезе с него в коридора да запалят по цигара.

— Пристигнахте ли? — попита инструкторът.

— Да, както виждате.

И тъй като инструкторът не попита Кримов какво е видял в Сталинград и какво е правил там, въпрос зададе Кримов:

— Какво ново в политуправлението?

Най-голямата новина била, че бригадният комисар най-сетне получил при преатестирането генералско звание.

Инструкторът през смях разказа, че Тошчеев в очакване на новото строево звание се разболял от вълнение — шега ли е, ушил си генералска униформа при най-добрания фронтови шивач, а Москва не му дава и не му дава званието. Носели се ужасни слухове, че при преатестирането някои полкови и старши батальонни комисари ще получат звания капитан и старши лейтенант.

— Представяте ли си — каза инструкторът, — да служите ей така като мене в армията, в политическите органи, и да получите звание лейтенант?

Имаше и други новини. Заместник-началникът на отдел „Информация“ при политическото управление на фронта бил отзован в Москва, в Главното политическо управление, където бил повишен, назначен за заместник-началник на политическото управление на Калининския фронт.

По указание на члена на Военния съвет старшите инструктори в политическото управление, които по-рано се хранели в стола на завеждащите отдели, били приравнени към инструкторите и сега се хранели в общия стол. Дошло указание на заминаващите в

командировка да се отнемат купоните за обяд, без да се компенсират със суха храна. Поетите от фронтовата редакция Кац и Талалаевски били представени за награждаване с орден „Червена звезда“, но според новото указание на другаря Шчербаков награждаването на служителите от фронтовия печат трябало да минава през Главното политическо управление, затова документите на поетите били изпратени в Москва, а междувременно фронтовият списък бил подписан от командащия и всички, които фигурирали в него, вече били полели своите правителствени награди.

— Още ли не сте обядвали? — попита инструкторът. — Да идем заедно.

Кримов отговори, че чака да му оформят документите.

— Тогава аз ще вървя — каза инструкторът и свободомислещо се пошегува на сбогуване: — Трябва да бързам, че както е тръгнало, току-виж започнали да ни хранят в гостилиницата на Военторг заедно с волнонаемните и хлапачките машинописки.

Скоро документите на Кримов бяха оформлени и той излезе навън, вдиша влажния есенен въздух.

Зашо началникът на политуправлението го посрещна толкова мрачно? От какво не беше доволен? Че Кримов не изпълни поръчението ли? Може би началникът на политуправлението не е повярвал, че Кримов е бил ранен, заподозрял го е в страхливост? Ядосал се е, че Кримов влезе направо при него, прескачайки прекия си началник, и то извън приемните часове? Или задето Кримов на два пъти го нарече „другарю бригаден комисар“ вместо „другарю генерал-майор“? Може пък вината изобщо да не е у Кримов — де да знаеш какво е? Не са представили Тошчеев за орден „Кутузов“? Получил е писмо, че жена му е болна? Кой може да знае защо началникът на политуправлението на фронта тази сутрин беше в толкова лошо настроение?

През тези сталинградски седмици Кримов беше отвикнал от Средна Ахтуба, от равнодушните погледи на началството в политуправлението, на колегите инструктори, на келнерите в столовете. В Сталинград беше друго!

Вечерта се прибра в квартирата си. Кучето на хазаите, сякаш сглобено от две различни половини — спъстено-рошава червеникова задница и черно-бяла дълга муцуна, — много му се зарадва. И двете

половинки се радваха — размахваше се червеникавата, спълстена опашка, а черно-бялата муцуна се завираше в ръцете на Кримов, умилно го гледаха добрите кафяви очи. Във вечерния полумрак човек би помислил, че две кучета се галят на Кримов. Кучето го последва в пруста. Хазайката, която шеташе тук, ядно подхвърли на кучето: „Чиба оттук, мизернико“, а после навъсено, също като началника на политуправлението, поздрави Кримов.

Колко неуютна, самотна му се видя тази тиха стаичка, креватът, възглавницата с бяла калъфка, дантелените перденца на прозорците след милите сталинградски землянки, след бърлогите с платнища на входа, след влажните опушени блиндажи.

Кримов седна на масата и захвана да пише докладната. Пишеше бързо, като попоглеждаше записките си, направени в Сталинград. Най-много го затрудни отчетът за блок 6/1. Стана, разтъпка се из стаята, пак седна и веднага стана, излезе в пруста, окашля се, ослуша се — няма ли тази калпава бабичка да му предложи чай? После гребна черпак вода от бъчонката, водата беше хубава, по-хубава от сталинградската, върна се в стаята, седна на масата, помисли с перодръжката в ръка. После легна на кревата, затвори очи.

Но как стана така? Греков е стрелял по него!

В Сталинград у него се засили усещането за връзка, за близост с хората, в Сталинград дишаше леко. Там нямаше хладни, безразлични към него очи. Струваше му се, че щом влезе в блок 6/1, с още по-голяма сила усети дъха на Ленин. Но веднага след това почувства едно присмехулно недоброжелателство и започна да се дразни, да уничи хората на ум и разум, да ги заплашва. Защо заговори за Суворов? Греков е стрелял по него! Днес особено го измъчваше самотата, надменността и снизходителното отношение на хората, които бе възприел като малограмотни ахмаци без никакъв партиен опит. Колко гадно бе унижението му пред Тошчеев! Усещането за неговия раздразнен, ту ироничен, ту презрителен поглед. Та нали Тошчеев с всичките си чинове и ордени, ако го мерим с истински партийни мерки, не струва колкото малкото пръстче на Кримов. Случайни в партията, несвързани с Лениновата традиция хора! Нали много от тях се издигнаха през 1937 година: пишеха доноси, разобличаваха врагове на народа. И той си спомни вълшебното чувство за вяра, лекота и сила, с които пристъпваше по тунелчето към петното дневна светлина.

Почувства дори, че се задушава от яд — Греков, именно той го отхвърли далеч от мечтания живот. Когато влизаше в онова здание, се радваше на новата си съдба. Струваше му се, че там живее Лениновата правда. Греков стреля по большевика ленинец! Отхвърли Кримов обратно в канцеларията му в Ахтуба, в нафтилинения живот! Мерзавец!

Кримов отново седна на масата. В онова, което написа, нямаше нито думичка лъжа.

Прочете написаното. Естествено, Тошчеев ще предаде докладната му в Специалния отдел. Греков е развратил, разложил е политически военното подразделение, той извърши терористичен акт: стреля по представител на партията, по военен комисар. Вероятно ще извикат Кримов да даде показания, на очна ставка с арестувания Греков.

Представи си как Греков седи пред бюрото на следователя, небръснат, с бледожълто лице, без колан.

Как го бе казал Греков: „Тормозите се вие, но това не може да се напише в рапорт“.

Генералният секретар на марксистко-ленинската партия бе обявен за непогрешим, едва ли не за бог! През трийсет и седма година Stalin не пощади старата ленинска гвардия. Той наруши ленинския дух, който съчетаваше партийната демокрация с желязната дисциплина.

Как е възможно, нима е законно да унищожават така жестоко членове на ленинската партия? Ето, Греков ще бъде разстрелян пред строя. Страшно е, когато стреляме по своите, но Греков не е наш, той е враг.

Кримов никога не бе се съмнявал в правото на партията да действа с меча на диктатурата, в свещеното право на революцията да унищожава своите врагове. И никога не бе съчувстввал на опозицията! Никога не бе смятал, че Бухарин, Риков, Зиновиев или Каменев следват ленинския път. Въпреки блескавия си ум и революционния си темперамент Троцки не можа да се освободи от своето меншевишко минало, не се издигна до висотата на Ленин. Но Stalin — каква сила! Именно затова го наричат Стопанина. Ръката му нито веднъж не трепна, нямаше я у него интелигентската мекушавост на Бухарин. Партията, създадена от Ленин, прегазвайки враговете, следваше

Сталин. Военните заслуги на Греков нямат никакво значение. С врагове не се спори, никой не се вслушва в доводите им.

Ала колкото и да се мъчеше да се озлоби, в тези минути Николай Григориевич вече не изпитваше злоба към Греков.

Отново си спомни: „Тормозите се вие...“

„Но какво излиза — мислеше си Кримов, — донос ли написах? Нищо, че не е клеветнически, все пак е донос... Няма как, драги ми другарю, ти си партиен член... Изпълнявай партийния си дълг“.

На сутринта Кримов предаде своята докладна записка в политуправлението на Стalingрадския фронт.

А след два дена го извика завеждащият отдел „Агитация и пропаганда“ при политуправлението на фронта, полковият комисар Огибалов, който заместваше началника на политуправлението. Самият Тошчеев не можел да приеме Кримов — бил зает с пристигналия от фронта комисар на танков корпус.

Мъж с едър нос и бледо лице, бавен и методичен, полковият комисар Огибалов каза на Кримов:

— Тия дни ще трябва пак да отскочите до десния бряг, другарю Кримов, този път до шейсет и четвърта, при Шумилов. Тъкмо една наша кола заминава за командния пункт на областния комитет на партията, а от областния комитет вече сам ще се придвижите до Шумилов. Секретарите на областния комитет заминават за октомврийските празници за Бекетовка.

Без бързане продиктува на Кримов всичко, което му възлагаха да свърши в политотдела на 64-та армия; поръченията бяха обидно незначителни, безинтересни, свързани със събиране на канцеларски сведения, необходими не за живото дело, а за чиновнически отчети.

— Ами докладите? — попита Кримов. — Нали ми възложихте да подгответя октомврийски доклад, исках да го чета в частите.

— Засега ще се въздържим — каза Огибалов и взе да обяснява на Кримов защо трябва да се въздържат.

Когато Кримов се надигна да тръгва, полковият комисар му каза:

— И с тая ваша докладна е една история... началникът на политуправлението ме запозна с нея.

На Кримов му се сви сърцето — сигурно вече са дали ход на делото на Греков. Полковият комисар добави:

— И мал е късмет тоя ваш орел Греков, вчера началникът на политотдела на шейсет и четвърта армия ни съобщи, че Греков е бил убит при германското настъпление срещу Тракторния, загинал е с целия си отряд.

И за да утеши Кримов, допълни:

— Командващият армията го беше представил посмъртно за званието „Герой на Съветския съюз“, но сега, естествено, ще приключим с този въпрос.

Кримов разпери ръце, сякаш казваше: „Е, щом му е провървяло, какво да се прави, провървяло му е“.

Огibalov сниши глас:

— Началникът на Специалния отдел смята, че може и да е жив. Може да е минал на страната на противника.

Една бележка очакваше Кримов вкъщи — канеха го да отиде в Специалния отдел.

Явно делото на Греков не бе приключено.

Кримов реши да отложи неприятния разговор в Специалния отдел, докато се върне — посмъртните дела не са спешни.

---

[1] Тощий (рус.) — слаб, мършав. — Б.пр. ↑

В южната част на Сталинград, в селището Бекетовка, в Корабостроителния завод областната партийна организация бе решила да проведе тържествено заседание, посветено на двайсет и пет годишнината на Октомврийската революция.

Рано сутринта на 6 ноември в подземния команден пункт на Сталинградския областен комитет в дъбовата горичка на левия бряг на Волга се събраха партийните ръководители на областта. Първият секретар на областния комитет, отрасловите секретари, членовете на бюрото хапнаха по една топла закуска и тръгнаха с коли от дъбовата горичка за шосето, което водеше към Волга.

По това шосе нощем към южната тумакска переправа се придвижваха танкове и артилерия. Тъжната гледка на разровената от войната степ, цялата в замръзали буци кафява пръст, в локви, стегнати от калаен на цвят лед, пронизващо сърцето. Ледът по Волга се бе напукал, шумоленето му се чуваше на десетки метри от брега. Духаше силен югоизточен вятър, прехвърлянето през Волга с открит железен шлеп този ден беше твърде неприятна работа.

Очакващите прехвърлянето червеноармейци в шинелчета, развети от студения волжки вятър, седяха на шлепа, притиснати един до друг, и гледаха да не докосват просмуканото със студ желязо. Страшно тракаха зъбите на хората, те подвиваха нозе, а когато откъм Астрахан задуха могъщият лден вятър, вече нямаха сили нито да си духат на пръстите, нито да се пляскат по хълбоците, нито да си бършат носовете. Хората замръзваха. Над Волга се стелеше дрипав пушек, бълван от пароходните комини. Пушекът изглеждаше особено черен на фона на леда, а ледът изглеждаше особено бял под ниския покров на пароходния пушек. Ледът бе понесъл откъм сталинградския бряг войната.

Едроглав гарван бе кацнал на един лден блок, той мислеше: имаше за какво да мисли. На блока до него се търкаляше обгоряло парче от войнишки шинел, на трети блок стоеше вкаменена валенка, ледът бе сковал огънатото дуло на щръкнала карабина. Леките коли на

секретарите на областния комитет и членовете на бюрото се покачиха на шлепа. Секретарите и членовете на бюрото слязоха от колите и застанали до бордовете, се загледаха в бавно плуващия лед, заслушаха се в шумоленето му.

Старец с посинели устни, с червеноармейска ушанка и черна полуушубка, отговорникът на шлепа, отиде до секретаря на областния комитет Лактионов, който отговаряше за транспорта, и с невъобразимо дрезгав глас, повреден от речната влага, от дългите години с водка и тютюн, каза:

— На, другарю секретар, когато правехме първия сутрешен рейс, едно матросче лежеше на леда, момчетата го свалиха, за малко да се удавят с него, щото трябваше да го изкъртват с лостове — ей го там, под брезента на брега.

Старецът посочи с мръсната си плетена ръкавица към брега. Лактионов погледна нататък, не видя изкъртения от леда покойник и като маскираше неудобството си в прямия въпрос, попита, като посочи небето:

— Как ви притискат тука? По кое време най-много?

Старецът махна с ръка:

— Абе колко могат те сега да бомбардират.

Старецът напсува заслабналите германци и точно на псувиета гласът му неочеквано се прочисти, прозвуча звънливо и весело.

А буксирът бавничко влачеше шлепа към бекетовския — сталинградския бряг, който изглеждаше не военен, а обикновен, с грамади от складове, будки, бараки.

На пътуващите за празниците секретари и членове на бюрото им омръзна да стоят на вятъра и те отново се качиха по колите. Червеноармейците ги гледаха през стъклата, като че бяха топловодни риби в аквариум.

Насядалите в емките партийни ръководители на Сталинградска област палеха цигари, почесваха се, бъбреха си...

Тържественото заседание се състоя през нощта.

Поканите, отпечатани в печатница, се различаваха от мирните само по извънредно лошата сива, грепава мукава, освен това не бе посочено къде ще се състои заседанието.

Партийните ръководители на Сталинград, гостите от 64-та армия, инженерите и работниците от близките предприятия отидоха на

заседанието с водачи, които добре познаваха пътя: „Тук един завой, още един, внимавайте, има дупка, релси, по-внимателно, тук има яма с вар...“

От всички страни в мрака се чуваха гласове, тропаха ботуши.

Кримов, който бе успял следобед да отиде до армейския политотдел, пристигна на тържеството с представителите на 64-та армия.

В тайното, поединично движение на хората, които се промъквали през среднощната мъгла по заводския лабиринт, имаше нещо, напомнящо революционните празници на стара Русия.

Вълнението караше Кримов шумно да въздиша, разбираше, че сега, без да се подготвя, би могъл да произнесе реч и чувството на опитен масовик-оратор му подсказваше: хората биха преживели заедно с него вълнението, радостта му, че сталинградският подвиг прилича на революционната борба на руските работници.

Да, да, да. Войната, повдигнала грамадата на националните сили, беше война на революцията. В неговите думи за Суворов в обкръжения блок нямаше измяна на революцията. Сталинград, Севастопол, съдбата на Радишчев, могъществото на Марковия манифест, Лениновите призови от броневика на Финландската гара бяха едно.

Той видя Пряхин, както винаги муден, бавен. Чудна работа — Николай Григориевич все не намираше удобен случай да поговори с Пряхин.

Стигна до подземния команден пункт на областния комитет и веднага отиде при Пряхин, искаше да му разкаже много неща. Но не можаха да си поговорят, телефонът звънеше почти непрекъснато, при първия секретар постоянно влизаха хора. Неочаквано Пряхин запита Кримов:

— Ти познаваш ли някой си Гетманов?

— Познавах го — отговори Кримов. — В Украйна, в ЦК, беше член на бюрото на ЦК. Защо?

Но Пряхин не отговори. А после започна суетната около заминаването. Кримов се обиди — Пряхин не му предложи да се качи в неговата кола. На два пъти се сблъскаха лице в лице и Пряхин сякаш не можеше да познае Николай Григориевич, очите му гледаха хладно и равнодушно.

Военните вървяха по осветения коридор — шишкавият, с угоени гърди и шкембе командарм Шумилов, дребничкият, с изпъкнали кафяви очи генерал и член на военния съвет на армията, сибирякът Абрамов. В простодушния демократизъм на мъжката пушеща тълпа в гимнастърки, ватирани елеци, кожуси, сред която крачеха генерали, Кримов съзря духа на първите години на революцията, ленинския дух. Щом стъпи на сталинградския бряг, Кримов усети същото.

Президиумът зае своите места и председателят на Сталинградския градски съвет Пиксин опря длани о масата като всички председатели, бавно се окашля по посоката, откъдето най-плътно се шумеше, и обяви тържественото заседание на Сталинградския градски съвет и партийните организации на града съвместно с представителите на войсковите части и работниците от сталинградските заводи, посветено на двайсет и пет годишнината на Великата октомврийска революция, за открыто.

По коравия звук на аплодисментите личеше, че ръкопляскат само мъжки, войнишки и работнически ръце.

А после Пряхин, първият секретар, тежък, муден, високочел, зачете своя доклад. И връзката между отдавна отминалата и днешния ден се изгуби.

Пряхин сякаш започна дискусия с Кримов, сякаш опровергаваше неговото вълнение с умереността на своята мисъл.

Предприятията от областта изпълняват държавния план. Селските райони на левия бряг с известно закъснение, но все пак задоволително са изпълнили плана за държавните доставки.

Предприятията в града и на север от града не са изпълнили обещанията си пред държавата, тъй като се намират в район на военни действия.

Същият този човек, навремето застанал до Кримов на фронтови митинг, бе съмкнал калпака от главата си и бе закрещял:

— Другари войници, братя, долу кървавата война! Да живее свободата!

Сега, вперил поглед в залата, той говореше, че рязкото намаляване на зърнодоставките за държавата от областта се обяснява с обстоятелството, че Зимовническият и Котелническият район не са успели да изпълнят задълженията си, понеже са арена на военни

действия, а районите на Калач и Верхне-Курмоярская частично или изцяло са окупирани от противника.

После докладчикът заговори за населението на областта, което, продължавайки да се труди за изпълнение на задълженията си пред държавата, същевременно е взело широко участие в бойните действия срещу германофашистките поробители. Цитира цифрови данни за участието на трудещите се от града в частите на народното опълчение, после с уговорката, че данните са непълни, прочете сведения за броя на стalingradчани, наградени за образцово изпълнение на задачите на командването и проявени при това доблест и мъжество.

Докато слушаше спокойния глас на първия секретар, Кримов разбираше, че в смайващото несъответствие между неговите мисли и чувства и думите за селското стопанство и промишлеността на областта, изпълнили своите задължения пред държавата, е отразено не безсмислието, а смисълът на живота.

Речта на Пряхин утвърждаваше пълното тържество на държавата, отбранявана от човешкото страдание и страстния стремеж към свобода, именно със своята каменна студенина.

Лицата на работниците и военните бяха сериозни, навъсени.

Колко странно, мъчително беше да си спомня стalingradчани, Тарасов, Батюк, разговорите с бойците в обкръжения блок 6/1. Колко неприятно и тежко му беше да мисли за Греков, който бе загинал в развалините на обкръженото здание.

Какъв му е толкова Греков, човекът, който бе говорил възмутителни думи? Греков стреля по него. Защо толкова чуждо, толкова студено му звучат думите на Пряхин, неговия стар другар, първия секретар на Стalingradския областен комитет? Колко странно, сложно чувство.

А Пряхин вече привършваше доклада си:

— Ние сме щастливи да рапортуваме пред великия Сталин, че трудещите се от областта изпълниха своите обещания пред съветската държава...

След доклада, придвижвайки се с тълпата към изхода, Кримов затърси с очи Пряхин. Не такъв, не такъв доклад трябваше да изнесе Пряхин в дните на стalingradските боеве.

И изведнъж Кримов го видя: слязъл от подиума, Пряхин стоеше до командащия 64-та армия и бе втренчил тежък поглед право в

Кримов; щом забеляза, че Кримов гледа към него, Пряхин бавно извърна очи.

„Какво става?“ — помисли си Кримов.

През нощта след тържественото заседание Кримов замина с попътен камион за Сталгрес.

Зловещ вид имаше централата тази нощ. Предишния ден я бяха атакували германски тежки бомбардировачи. Взривовете бяха изровили ями, бяха преобърнали буцестата пръст. Ослепелите без стъклата си цехове тук-там бяха хлътнали в земята от трусовете, триетажната административна сграда беше обезобразена.

Маслените трансформатори горяха с ленив, нисък назъбен пламък и пушеха.

Часовият, млад грузинец, поведе Кримов през огения от пламъка двор. Кримов забеляза как трепереха пръстите на водача му, докато той палеше цигара — не само каменните здания се рушат и горят от тежките бомби, хаос се възцарява и в човека.

Кримов си мислеше за среща съсSpiрилонов от минутата, когато получи заповед да отиде в Бекетовка.

Ами ако Женя е тук, на Сталгрес? Spiрилонов може да знае нещо за нея, може да е получил писмо от нея и в края тя да му е писала: „Не знаете ли нещо за Николай Григориевич?“

Беше развлнуван и се радваше. Може би Spiрилонов ще каже: „А пък Евгения Николаевна все беше тъжна“. Може би ще каже: „Знаете ли, тя плачеше“.

От сутринта все повече се усилваше нетърпеливото му желание да се отбие в Сталгрес. Следобед много му се искаше поне за няколко минути да отскочи до Spiрилонов.

Но все пак надви желанието си, замина за командния пункт на 64-та армия, макар че инструкторът от армейския политотдел шепнешком го предупреди:

— Няма смисъл да бързате за члена на Военния съвет. Днес от сутринта е пиян...

И наистина, Кримов напразно бе бързал за генерала и не се бе отбил следобеда при Spiрилонов. Докато седеше и чакаше да го приемат в подземния команден пункт, слушаше как зад шперплатовата

преградка членът на Военния съвет диктува на машинописката поздравително писмо до съседа си Чуйков.

Той тържествено произнесе:

— Василий Иванович, войнико и приятелю!

Щом изрече тези думи, генералът се разплака и няколко пъти през хлипане повтори: „Войнико и приятелю, войнико и приятелю...“

После строго попита:

— Какво написа там?

— „Василий Иванович, войнико и приятелю“ — прочете машинописката.

Явно нейната скучаеща интонация се видя неподходяща на началника ѝ, затова той я поправи, високо произнесе:

— Василий Иванович, войнико и приятелю.

И пак се разнеки, замърмори: „Войнико и приятелю, войнико и приятелю“.

После генералът, надвил сълзите, строго попита:

— Какво написа там?

— „Василий Иванович, войнико и приятелю“ — каза машинописката.

Кримов разбра, че е можело да не бърза.

Мъждивата светлина не осветяваше, а объркваше пътя, сякаш изпълзваше от недрата на земята; а може би самата земя гореше — тъй влажно, тежко беше това ниско пламъче.

Стигнаха до подземния команден пункт на директора на Сталгрес. Падналите наблизо бомби бяха натрупали високи камари пръст и към входа на убежището водеше едва забележима, още неотъпкана пътечка.

Часовият каза:

— Ето, пристигнахме тъкмо за празника.

Кримов си помисли, че пред хора не би могъл да каже на Спирилонов каквото иска, да го разпита за всичко. Нареди на часовия да извика директора навън, да му каже, че е пристигнал комисар от щаба на фронта. Когато остана сам, обзе го непреодолимо вълнение.

„Но какво става с мен? — помисли си. — Мислех, че съм се излекувал. Нима и войната не успя да заличи старото? Какво да правя?“

„Бягай, бягай, бягай, махай се оттук, инак си загинал!“ —
мърмореше си той.

Ала нямаше сили да се махне, нямаше сили да побегне.

От блиндажа излезе Спиридонов.

— Слушам ви, другарю — каза той с недоволен тон.

Кримов попита:

— Не ме ли позна, Степан Фьодорович?

Спиридонов тревожно изрече:

— Кой е? — Вгледа се в лицето на Кримов и изведнъж подвикна:

— Николай, Николай Григориевич!

Ръцете му с треска сила обвиха врата на Кримов.

— Скъпи мой Николай — избъбри той и засумтя.

И Кримов, разтърсен от тази среща сред развалините, почувства, че плаче. Сам е, абсолютно сам... Доверчивостта, радостта на Спиридонов го накараха отново да почувства колко му е близко семейството на Евгения Николаевна и с тази близост той отново измери душевната си болка. Защо, защо го напусна тя, защо му причини толкова страдания? Как можа да го стори?

Спиридонов каза:

— Какво направи войната, унищожи живота ми. Загина моята Маруся.

Разправи му за Вера, каза, че преди няколко дни тя най-сетне заминала от Сталгрес, прехвърлила се на левия бряг на Волга. И добави:

— Глупаво момиче.

— А къде е мъжът ѝ? — попита Кримов.

— Сигурно отдавна не е на този свят — летец изтребител е.

Кримов не можа да изтърпи повече:

— Какво става с Евгения Николаевна, жива ли е, къде е?

— Жива е, май е в Куйбишев или в Казан.

Вгледа се в Кримов и добави:

— Това е най-важното: жива е!

— Да, да, разбира се, това е най-важното — отвърна Кримов.

Ала всъщност не знаеше кое е най-важното. Знаеше само едно — болката в душата му не минава. Знаеше, че всичко, което е свързано с Евгения Николаевна, му причинява болка. Дали ще чуе, че тя е добре,

че е спокойна, дали — че страда, че я е сполетяло нещастие — той се чувствува еднакво наранен.

Степан Фьодорович говореше за Александра Владимировна, за Серъожа, за Людмила, а Кримов кимаше и тихо мърмореше:

— Да, да, да... Да, да, да...

— Хайде, Николай — каза Степан Фьодорович. — Да влизаме при мен, сега нямам друг дом. Само този.

Струящите пламъчета на газеничетата не можеха да осветят подземието, задръстено с легла, шкафове, апаратура, дамаджани, чували с брашно.

По пейките, по леглата, по сандъците покрай стената седяха хора. Задухът бе изпълнена с неясното бучене на гласовете им.

Спирилонов наливаше спирт в чаши, в канчета, в капаци от котлета. Стана тихо, всички го следяха с особени погледи. Тези погледи са дълбоки и сериозни, в тях няма тревога, а само вяра в справедливостта.

Оглеждайки лицата на насядалите, Кримов си помисли:

„Хубаво щеше да е тук Греков. И на него да налеем“. Но Греков вече бе изпил отредените му чашки. Не му беше дадено повече да пие на този свят.

Спирилонов се изправи с чаша в ръка и Кримов си помисли: „Ще развали всичко, ще дръпне някоя реч като Пряхиновата“.

Но Степан Фьодорович описа с чашата във въздуха осморка и каза:

— Ами хайде, момчета, ще трябва да му пийнем. Честит празник.

Зазвънтяха чашите, задрънчаха ламаринените канчета, пийналите доволно запъшкаха, заклатиха глави.

Тук имаше най-различни хора и държавата преди войната им бе отредила най-различни съдиби, и те не бяха се срещали около една и съща маса, не бяха се тупали по раменете, не бяха казвали: „Не, чуй сега какво ще ти кажа“.

Ала тук, в подземието, над което се издигаше разрушената електроцентрала и гореше пожар, се бе родило едно от онези простички братства, за които не ти е жал и живота си да дадеш, толкова са хубави.

Един белокос старец, нощният пазач, запя стара песен, която преди революцията обичали да пеят царицинските момчета от френския завод.

Пееше с фалцет, тънко, с гласа на своята младост и нали гласът на младостта му бе станал чужд, сам се слушаше с присмехулно учудване, както човек слуша пийнал непознат.

Втори старец, черноглав, сериозно навъсен, слушаше песента за любовта и любовната мъка.

И наистина, хубаво беше да слушаш пеенето, хубав беше този чуден и страшен час, свързал директора и коларя от полевата фурна, нощния пазач, часовия, събрал по човешки калмика, руснаците, грузинеца.

А черният старец, още щом пазачът свърши песента за любовта, още по-строго свъси и без това свъсените си вежди и бавно, малко фалшиво и без глас подхвани:

— Отречи се от стария свят, отърси от праха му нозете си... [\[1\]](#)

Парторгът на ЦК се разсмя, завъртя глава, и Спиридонов се разсмя, завъртя глава.

И Кримов се позасмя, попита Спиридонов:

— Дядката сигурно е бил меншевик навремето, а?

Спиридонов познаваше добре Андреев и, разбира се, би разказал всичко на Кримов, но се страхуваше, че ще го чуе Николаев, и чувството за простодушно братство се отдръпна за миг, когато, прекъсвайки песента, Спиридонов се разви:

— Павел Андреевич, това не е от нашата опера!

Андреев веднага се умълча, поогледа се, после каза:

— Аз пък си мислех, че е от нашата. Сторило ми се е.

Часовият, грузинец, показва на Кримов ръката си, кожата й беше одрана.

— Изравях приятеля си, Серъожа Воробьев.

Черните му очи лумнаха и той каза задъхан, а на Кримов му се стори, че пронизително извика:

— Обичах го повече от брат този Серъожа.

А белокосият нощен пазач, вече пийнал, целият плувнал в пот, току напираше към парторга на ЦК Николаев:

— Не, по-добре чуй аз какво ще ти река, Макуладзе разправя, че е обичал Серъожа Воробьев повече от роден брат — добре де! Знаеш

ли, аз работех в антрацитов рудник, ама господарят много ме уважаваше, много ме обичаше. Пийваше с мене, аз му пеех песни. Направо ми казваше: ти си ми като брат, нищо че си прост миньор. И си приказвахме, и обядвахме заедно.

— Грузинец ли беше? — попита Николаев.

— Ами, какъв ти грузинец, самият господин Воскресенски, господарят на всички рудници. Де ще можеш ти да разбереш колко ме уважаваше човекът. А пък имаше капитал цял милион, ей такъв беше. Разбра ли?

Николаев и Кримов се спогледаха, весело си намигнаха, поклатиха глави.

— Я виж ти — каза Николаев, — какви работи ставали. Дорде е жив, човек все се учи.

— Ха тъй, учи се — каза старецът, който не бе забелязал насмешката.

Странна вечер беше тази. Късно през нощта, когато хората взеха да се разотиват, Спирилонов каза на Кримов:

— Николай, хич не посягайте за шинела, няма да ви пусна, ще нощувате при мен.

И заприготвя постелята за Кримов бавно, обмисляйки кое къде да постеле: одеялото, ватенката, плащ-палатката. Кримов излезе от блиндажа, постоя в тъмното, загледан в полюшващия се огън, и пак слезе долу, а Спирилонов още му постилаше леглото.

Когато Кримов си изу ботушите и легна, Спирилонов го попита:

— Как е, удобно ли ви е?

Погали Кримов по главата, усмихна се с добрата усмивка на пийнал човек.

Огънят, запален горе, кой знае защо напомни на Кримов огньовете, които горяха на Охотний Ряд в януарската вечер на 1924 година, когато погребваха Ленин.

Всички останали да нощуват в подземието май вече бяха заспали, мракът беше непрогледен.

Кримов лежеше с отворени очи и без да забелязва тъмнината, мислеше, мислеше, припомняше си...

По онова време беше свил страшен студ. Тъмно зимно небе над кубетата на Страстния манастир, стотици хора с ушанки, будъновки, с

шинели и кожени куртки. Страстният площад изведнъж побеля от хиляди листовки — правителствено съобщение.

Тялото на Ленин бе закарано от Горки до железопътната гара със селска шейна. Плазовете скърцаха, конете пръхтяха. След ковчега крачеше Крупская с кръгла кожена шапчица на главата, увита отгоре със сив шал, сестрите на Ленин — Ана и Мария, приятели, селяни от село Горки. Така хората изпращат до вечното им жилище добри, интелигентни труженици, земски лекари, агрономи.

В Горки настъпи тишина. Блестяха кахлените плочки на зиданите печки, до застланото с бяло лятно одеяло легло имаше шкафче, отрупано с шишенца с етикетчета, миришеше на лекарства. В празната стая влезе възрастна жена с лекарска престилка. По навик пристъпваше на пръсти. На минаване покрай леглото жената вдигна от стола въженце със завързано за него късче вестник и младата котка, която спеше в креслото, щом чу познатото шумолене на играчката, бързо вдигна глава, погледна празното легло, прозя се и отново си легна.

Крачещите след ковчега роднини и близки приятели си припомняха човека, който ги бе напуснал. Сестрите си спомняха едно русоляво момче с тежък характер, понякога той ставаше присмехулен, взискателен до жестокост, но беше добър, обичаше майка си, сестрите, братята си.

Съпругата си спомняше — в Цюрих, приклекнал, той разговаря с малката внучка на хазайката Тили; тогава хазайката каза с швейцарския си акцент, който разсмиваше Володя:

— Трябва да си имате деца.

Той дяволито, бързо погледна изотдолу Надежда Константиновна.

Когато в Горки пристигнаха работници от „Динамо“, Володя тръгна срещу тях, забрави се, понечи да заговори, нажалено замуча и махна с ръка; и заобиколилите го работници заплакаха, като гледаха сълзите му. И този поглед преди края, уплашен, жален, сякаш на дете, взряно в майка си.

В далечината се очертаха гаровите постройки, сред снега се чернееше локомотив с висок комин.

Политическите другари на великия Ленин, които крачеха след шейната със заскрежени от снега бради — Риков, Каменев, Бухарин,

разсеяно поглеждаха мургавия сипаничав човек с дълъг шинел и ботуши с меки кончови. Обикновено те оглеждаха униформата му на кавказец със снизходителна усмивка. Ако беше по-тактичен, Сталин нямаше да дойде в Горки, където се бяха събрали роднините и най-близките приятели на великия Ленин. Те не разбираха, че именно той, единствен, ще стане наследник на Ленин, ще изтика всички, дори най-близките, дори съпругата му от Лениновото наследство.

Не у тях — Бухарин, Риков, Зиновиев — беше ленинската правда. Не беше и у Троцки. Те сгрешиха. Никой от тях не стана продължител на Лениновото дело. Но и Ленин до последните си дни не знаеше и не разбираше, че делото на Ленин ще стане дело на Stalin.

Почти две десетилетия бяха минали от деня, когато тялото на човека, определил съдбините на Русия, на Европа, на Азия, на човечеството, пътуващо върху скърцащата селска шейна.

Мисълта на Кримов упорито го връщаше към онова време, припомняше му мразовитите дни на януари 1924 година, прашенето на среднощните огньове, вледенените стени на Кремъл, стохилядните разплакани тълпи, разкъсващия сърцето вой на заводските сирени, звънливия глас на Евдокимов, който четеше от дървения подиум обръщение към трудовото човечество, малката групичка мъже, понесли ковчега към дървения, набързо скован мавзолей.

Кримов се качваше по застланото с килими стълбище в Дома на съюзите, покрай покритите с черни и червени ленти огледала, лъжащият на борови иглички въздух бе изпълнен със скръбна музика. Когато влезе в залата, видя сведените глави на хората, които бе свикнал да вижда на трибуната в Смолни, на Стария площад. Покъсно, отново тук, в Дома на съюзите, видя същите сведенни глави през 1937 година. И вероятно слушайки нечовешкия, звънтящ глас на Вишински, обвиняемите си спомняха как бяха вървели след шайната, как бяха стояли край ковчега на Ленин и в ушите им бе звучала траурната мелодия.

Зашо изведнъж на празничната годишнина, в Сталгрес, се замисли за онези януарски дни? Десетки хора, създавали заедно с Ленин большевишката партия, се бяха оказали провокатори, платени агенти на чужди разузнавания, а един-единствен човек, който никога не бе заемал централна позиция в партията и не се бе прославял като

теоретик, се оказа спасител на партийното дело, носител на истината. Защо те си признаваха?

По-добре би било да не мисли за всичко това. Но тази нощ Кримов мислеше тъкмо за това. Защо си признават? А защо аз мълча? Ето че мълча, мислеше си Кримов, не намирам сили да кажа: „Съмнявам се, че Бухарин е диверсант, убиец, провокатор“. А при гласуването вдигнах ръка. А после сложих и подписа си. А по-късно произнесох и реч, написах статия. Моята разпаленост ми изглежда искрена. А къде са през това време моето съмнение, объркането ми? Какво е това? Човек с две съзнания? Или двама различни человека, всеки от които има свое съзнание, различно от съзнанието на другия? Как да разбера? Но е така винаги и навсякъде, не само с мен, а с най-различни хора.

Греков бе изказал мисли, които се долавяха подмолно у много хора — онова, подмолното, беспокоене, интересуваше, понякога привличаше Кримов. Ала още щом то бе изказано, Кримов изпита злоба и враждебност, желание да превие, да прекърши Греков. При нужда той без колебание би разстрелял Греков.

Виж, Пряхин говореше служебни, студени, чиновнически думи, говореше от името на държавата за процентното изпълнение на плана, за доставките, за задълженията. Подобни чиновнически, бездушни речи, подобни бездушни канцеларисти с техните речи открай време бяха чужди, неприятни на Кримов, но той вървеше в крак с тези хора, сега те бяха неговите авторитети. Делото на Ленин създаде Сталин, въплъти се в тези хора, в държавата. Кримов бе готов без колебание да даде живота си за неговата слава и сила.

Ето и стария большевик Мостовской. Той нито веднъж не се изказа в защита на хората, в чиято революционна доблест беше сигурен. Мълчеше. Защо мълчеше?

А ето и слушателя от висшите курсове по журналистика, където навремето бе преподавал Кримов — симпатичното, честно момче Колосков. Току-що пристигнал от село, разказа на Кримов за колективизацията, за районните мерзавци, които включвали в кулашките списъци хора, чиито къщи или градини са им харесали, своите лични врагове. Разказа му за глада на село, как с непоколебима жестокост било отнето на селяните всичкото жито, до зрънце... Започна да говори за някакъв чудат селски старец, който загинал, за да

спаси живота на своята бабичка и на внучката си, и се разплака. А не след дълго Кримов прочете в стенвестника очерка на Колосков за кулаците, които заравяли в земята зърното и бълвали омраза към кълновете на новото.

Защо бе писал това Колосков, същият Колосков, който бе плакал пред него от душевна болка? Защо бе мълчал Мостовской? Нима само от страх? Колко пъти Кримов бе говорил едно, а вътрешно бе изпитвал друго. Да, но когато бе говорил и писал, му се бе струвало, че мисли именно така, и той бе вярвал, че говори онова, което мисли. А понякога си бе казвал: „Какво да се прави, това е нужно на революцията“.

Да, какво ли не преживяха. Лошо защитаваше Кримов своите приятели, в чиято невинност бе сигурен. Понякога мълчеше, понякога мънкаше, понякога дори по-лошо: не мълчеше и не мънкаше. Понякога го викаха в партийния комитет, в районния комитет, в градския комитет, в областния комитет, понякога го викаха в органите по сигурността, искаха мнението му за негови познати, членове на партията. Той никога не клеветеше приятелите си, никога не злословеше, не пишеше доноси и заявления...

Добре, ами Греков? Греков е враг. С враговете Кримов никога не се церемонеше, не изпитваше съжаление към тях.

Ала защо прекъсваше отношенията си със семействата на своите репресирани другари? Преставаше да ходи у тях, да им се обажда по телефона: но все пак, когато срещаше по улицата роднините на репресираните, никога не минаваше на другия тротоар, а поздравяваше.

Обаче има хора — обикновено бабички, домашни помощнички, безпартийни еснафки, — през които роднините изпращат до лагерите колети, на техните адреси получават оттам писма и те, кой знае защо, не се страхуват. Понякога тези стари жени — домашните помощнички, неграмотните бавачки, натъпкани с религиозни предразсъдъци, прибират сираците, останали от арестуваните бащи и майки, спасяват децата от живот в детските разпределители и приютите. А членовете на партията се страхуват от тези сираци като от огън. Нима тези стари еснафки, селянки, неграмотни бавачки са по-честни, по-мъжествени от большевиките ленинци, от Мостовской, от Кримов?

Хората умеят да преодоляват страх; и деца тръгват в мрака, и войници поемат на бой, и младо момче прави нужната крачка и скача с

парашута в бездната.

А този страх е особен, тежък, непреодолим за милиони хора, именно той е изписан със зловещи, преливащи се червени букви в зимното оловно небе на Москва — Госстрах^[2]...

Не, не! Сам по себе си страхът е безсилен да свърши такава огромна работа. Революционната цел освобождаваше в името на морала от морала, оправдаваше в името на бъдещето днешните фарисеи, доносници, лицемери, обясняваше защо в името на народното щастие трябва да се бълскат в трапа невинни хора. Тази сила в името на революцията позволяваше да се обръща гръб на деца, чиито родители са в лагер. Обясняваше защо революцията иска съпругата, която не е направила донос срещу своя абсолютно невинен съпруг, да бъде откъсната от децата си и откарана за десет години в концентрационен лагер.

Силата на революцията се съюзи със страхът от смъртта, с ужаса от инквизициите, с мъката, обземаща хората, усетили дъха на далечните лагери.

Някога хората, тръгвайки с революцията, са знаели, че ги очаква затвор, каторга, години без подслон и дом, ешафод.

И най-тревожното, най-неразбираемото, най-неприятното сега беше, че революцията започна да плаща за верността към нея, за верността към великата цел с богати дажби, с кремълски обеди, с наркомовски пакети, с лични автомобили, с карти за почивка в Барвиха, с първокласни вагони във влаковете.

— Спите ли, Николай Григориевич? — попита от мрака Спиридонов.

Кримов отговори:

— Да, почти спя, застивам.

— Е, прощавайте, няма да ви преча.

---

[1] Популярна песен от Пьотър Лавров („Работническа Марсилеза“, 1857). — Б.пр. ↑

[2] Управление за държавно застраховане. — Б.пр. ↑

Мина повече от седмица след нощното повикване на Мостовской при оберщурмбанфюрер Лис.

Тягостно чувство смени трескавото очакване, напрежението.

От време на време на Мостовской започна да му се струва, че е навеки забравен от приятели и врагове, че и едните, и другите го смятат за безпомощен, изкуфял пръдлив старец, за безполезен болник, очакващ само смъртта.

Една ясна, безветрена сутрин го поведоха на баня. Този път есесовският конвой, без да влиза в помещението, седна на стъпалата, оставил автомата до себе си и запали цигара. Денят беше ясен, слънцето приличаше и на войника явно не му се искаше да влиза във влажното помещение на банята.

Военнопленникът, който обслужваше банята, доближи до Михаил Сидорович.

— Здравейте, скъпи другарю Мостовской.

Мостовской подвикна от изненада: пред него в униформена куртка с лента от лазарета на ръкава, размахвайки парцал, бе застанал бригадният комисар Осипов.

Прегърнаха се и Осипов бързо изрече:

— Успях да получа работа в банята, замествам постоянния чистач, исках да се видя с вас. Имате поздрави от Котиков, от генерала, от Златокрилец. Първо ми кажете какво става, как сте, какво искат от вас? Събличайте се и разказвайте.

Мостовской разказа за нощния разпит.

Осипов, втренчил в него изпъкналите си тъмни очи, каза:

— Искат да ви обработят, глупци такива.

— Но защо? Целта? Целта?

— Може би се интересуват от някои исторически сведения, от характеристики на основателите и воддовете на партията. Може това да е свързано с искания за декларации, обръщения, писма.

— Безнадеждна работа — каза Мостовской.

— Ще ви инквизират, другарю Мостовской.

— Безнадеждна, идиотска идея — повтори Мостовской и попита:
— Кажете какво става при вас.

Осипов прошепна:

— По-добре сме, отколкото очаквахме. Най-важното: успяхме да се свържем с работниците от завода, започнахме да получаваме оръжие — автомати и ръчни бомби. Донасят ни ги на части, слобяваме ги в блоковете нощем. Наистина, засега в нищожни количества.

— Ершов е уредил всичко това, браво на него! — възклика Мостовской.

Свали ризата, огледа гърдите си и отново се ядоса на старостта си, отчаяно поклати глава.

Осипов каза:

— Трябва да ви информирам като по-стар партиен другар: Ершов вече го няма в нашия лагер.

— Какво, как тъй го няма?

— Прехвърлиха го в лагера Бухенвалд.

— Как е възможно! — извика Мостовской. — Такова чудесно момче!

— Той и в Бухенвалд ще си остане чудесно момче.

— Но защо, как се случи?

Осипов мрачно отвърна:

— Веднага се забеляза раздвоение в ръководството. Много хора изпитваха стихийно влечеие към Ершов, това го главозамая. Той по никой начин нямаше да се подчини на центъра. Неясен, чужд човек. С всяка крачка положението се объркваше. А нали първата максима на нелегалното движение е желязната дисциплина. Обаче при нас се оформяха два центъра — безпартиен и партиен. Обсъдихме положението и взехме решение. Един чешки другар, който работи в канцеларията, сложи картона на Ершов в групата на отделените за Бухенвалд и така той автоматично бе включен в списъка.

— Колко просто — каза Мостовской.

— Такова беше единодушното решение на комунистите — каза Осипов.

Стоеше пред Мостовской в жалките си дрипи, с парцал в ръката, суров, непоколебим, уверен в желязната си правота, в своето страшно,

по-голямо от Божието право да превръща делото, на което служи, във висш съдия на хорските съдиби.

А голият, немощен старец, един от основателите на великата партия, седеше с щръкнали мършави, суhi рамене, ниско свел глава, и мълчеше.

Пред него отново изникна нощният кабинет на Лис.

И отново го обзе страх: нима Лис не го изльга, нима един човек бе пожелал да разговаря с човека без тайна жандармска цел?

Той разкърши рамене, вдигна глава и също както преди десет години, по време на колективизацията, също както по време на политическите процеси, отвели на ешафода другарите на младостта му, изрече:

— Подчинявам се на това решение, приемам го като член на партията. — И извади от хастара на куртката си, оставена на пейката, няколко листчета — позивите, които бе написал.

Внезапно пред него изникна лицето на Иконников, кравешките му очи, и Михаил Сидорович отново изпита желание да чуе гласа на проповедника на безсмислената доброта.

— Исках да ви попитам за Иконников — каза Михаил Сидорович. — Чехът не прехвърли ли и неговия картон?

— Стария малоумен ли, лигълото, както го наричахте вие? Той е екзекутиран. Отказал да излезе на работа, на строителството на лагерите за унищожение. Наредили на Кайзе да го разстреля.

Същата нощ по стените на лагерните блокове бяха налепени позивите на Мостовской за Сталинградската битка.

Скоро след края на войната в архива на мюнхенското Гестапо бяха намерени следствени материали по делото за нелегална организация в един от концентрационните лагери в Западна Германия. В заключителния документ се съобщаваше, че присъдата над участниците в организацията е изпълнена, телата на екзекутирани са изгорени в крематориум. Първо в списъка беше името на Мостовской.

Проучването на материалите по следствието не даде възможност да се установи името на провокатора, издал другарите си. Вероятно Гестапо го бе екзекутирано заедно с издадените от него.

В общежитието на зондеркомандата, обслужваща газовата камера, складовете с отровни вещества и кремационните пещи, беше топло и уютно.

За затворниците, които работеха на обект X-1, също бяха създадени добри условия. До всеки нар имаше масичка, гарафа с преварена вода, между наровете бяха постлани килимени пътечки.

Работниците, обслужващи газовата камера, не се движеха под конвой, обядваха в отделно помещение. Германците от зондеркомандата получаваха храна по ресторантска система, всеки можеше сам да си състави менюто. Те бяха на заплата извън категориите, почти три пъти по-висока от заплащането на съответните им по звание военнослужещи в действащите части. Семействата им ползваха жилищни привилегии, продоволствено снабдяване по най-високите норми, право на предимство при евакуация от заплашени от въздуха райони.

Войникът Розе дежуреше край наблюдателното прозорче и когато процесът приключеше, издаваше команда за разтоварване на камерата. Освен това негово задължение беше да наблюдава дали зъболекарите работят добросъвестно и внимателно. На няколко пъти бе докладвал на началника на обекта, щурмбанфюрер Калтлуфт, че се затруднява да изпълнява едновременно двете задачи: понякога, докато Розе следеше горе газирането, долу, където работеха зъболекарите и се товареше транспортьорът, работниците оставаха без контрол и тогава започваха мошеничества и кражби.

Розе беше свикнал с работата си, вече не се вълнуваше, както в първите дни, когато гледаше през прозорчето. Неговият предшественик веднъж бил хванат да върши неща, подхождащи на дванайсетгодишен хлапак, а не на войник от СС, изпълняващ отговорна задача. Розе отначало не разбираше защо другарите му намекват за някакви неприлики, чак после разбра каква била работата.

Новата работа не харесваше на Розе, макар да свикна с нея. Вълнуващо го почитта, с която го заобикаляха всички, не беше свикнал с такова нещо. Сервитърките в стола го питаха защо е блед. Откак се помнеше, майка му вечно плачеше. Баща му пък, кой знае защо, вечно го уволняваха, Розе имаше чувството, че по-често го уволняват, отколкото го назначават на работа. Възприе от родителите си крадливата, мека походка, която не бива да беспокои никого, наследи и тревожната, приветлива усмивка към съседи, към хазаина, към котката на хазаина, към директора на училището и към полицията, застанал на ъгъла. Човек би помислил, че мекотата и приветливостта са основни черти в характера му, и той сам се чудеше колко омраза се е събрала в него, как бе могъл с години да не я проявява.

Попадна в зондеркоманда; познавачът на човешките души — началникът му — бе проумял неговия мек, женствен характер.

В задължението да наблюдаваш как в камерата се гърчат евреи нямаше нищо привлекателно. Розе изпитваше неприязнь към войниците, които харесваха работата си на обекта. Изключително неприятен беше военнопленникът Жученко, който дежуреше пред входа на камерата в сутрешната смяна. През цялото време на лицето му бе изписана някак детинска и затова особено неприятна усмивка. Розе не обичаше работата си, ала познаваше всички явни и тайни изгоди от нея.

Всеки ден към края на работното време един солиден мъж, зъболекар, предаваше на Розе пликче с няколко златни коронки. Тези пликчета бяха нищожна частица от скъпоценния метал, който постъпваше в управлението на лагера, но Розе вече на два пъти бе предал на жена си по килограм злато. То беше тяхното светло бъдеще — осъществената им мечта за спокойна старост. Нали на младини беше слаб и плах, не умееше истински да се бори за живот. Никога не бе се съмнявал, че партията има една-единствена цел — благото на слабите и малките хора. Вече изпитваше лично върху себе си благотворните последствия от политиката на Хитлер, нали и той беше слаб, малък човек, а животът му, животът на неговото семейство стана несравнено по-лек, по-добър.

Вътрешно Антон Хмелков понякога се ужасяваше от работата си и вечер, легнал на нара, щом чуеше смеха на Трофим Жученко, го полазваха студени тръпки.

Ръцете на Жученко, неговите дълги и дебели пръсти, които затваряха херметичната ключалка на камерата, винаги изглеждаха немити, беше неприятно да си вземаш хляб от съдината, към която посягаше и Жученко.

Жученко изпитваше щастливо вълнение, когато започваше сутрешната смяна и изчакваше колоната хора откъм железопътната гара. Движението на колоната му изглеждаше непоносимо бавно, затова издаваше един гърлен жален звук и челюстите му леко потрепваха като на котка, която следи врабци през прозореца.

Този човек започна да причинява беспокойство на Хмелков. Естествено, и Хмелков можеше да си пийне и пийнал да се позабавлява с някоя жена от чакащите реда си. Имаше една тайна вратичка, през която служителите от зондеркомандата влизаха в преддверието да си избират жени. Мъжът си е мъж. Хмелков си избираще жена или момиче, завеждаше я в едно празно помещение в бараката и след половин час я довеждаше обратно във вагона и я предаваше на часовия. Той мълчеше и жената мълчеше. Беше дошъл тук не заради жените и пиянката, не заради габардинения брич, не заради командирските хромови ботуши.

Един юлски ден на 1941 година той бе взет в плен. Удряха го с приклад по врата и по главата, боледува от кървава дизентерия, караха го да ходи с километри по снега със скъсаните си ботуши, даваха му жълта вода с мазутени петна, по едно време къса с пръсти смърдящо черно мясо от конски труп, яде гнила ряпа и картофени обелки. Бе избирал само едно — живота, не искаше повече, бе се отървал от десет смърти — гладни и студени, не искаше смърт от кървава диария, не искаше да падне с девет грама метал в главата, не искаше да подпухне и да остави сърцето си да се удави във водата, надигнала се от краката му. Не беше престъпник, беше бърснар от град Керч и никой никога не

бе мислил лошо за него — нито роднините, нито съседите от двора, нито майсторите в работата му, нито приятелите, с които бе пил вино, бе ял пущен кефал и бе играл на домино. И той смяташе, че няма нищо общо с Жученко. Ала понякога му се струваше, че разликата между него и Жученко е съвсем незначителна; и нима е важно — за Бог и за хората — с какво настроение излизат на работа, единият весело, другият невесело — работата им е една и съща.

Обаче не разбираше — Жученко го тревожи не с факта, че е повиновен от него. Жученко го плашеше тъкмо защото страшната, природна изроденост го оправдаваше. А той, Хмелков, не беше изрод, той беше човек.

Смътно съзнаваше, че при фашизма човек, който иска да остане човек, може да намери избор, по-лек от спасения живот — смъртта.

Началникът на обекта, командирът на зондеркомандата щурмбанфюрер Калтлуфт, успя да се наложи централната диспечерска служба всяка вечер да му дава графика за пристигането на ешелоните с един ден предварително. Калтлуфт своеевременно инструктираше своите хора за предстоящата им работа — за общия брой на вагоните, за количеството на пристигналите хора; в зависимост от страната, откъдето пристигаше ешелонът, се викаха съответни помощни команди затворници — бръснари, придружители, товарачи.

Калтлуфт не обичаше разхайтеността; той не пиеше и се ядосваше, щом видеше подчинените си нетрезви. Само веднъж го видяха весел и оживен: когато заминаваше за Великден при семейството си, вече в колата, повика щурмфюрер Хан и взе да му показва снимки на дъщеря си, едролико момиче с големи очи, което приличаше на баща си.

Калтлуфт обичаше да работи, жал му беше за изгубеното време, след вечеря не ходеше в клубните помещения, не играеше карти и не гледаше филми. На Коледа за зондеркомандата бе уредена елха и пя самодеен хор, а на вечеря dadoха безплатно по бутилка френски коняк на двама. Калтлуфт се отби в клуба за половин час и всички видяха по пръстите му прясна следа от мастило — бе работил в коледната вечер.

Някога бе живял в селска къща с родителите си и бе мислил, че в тази къща ще протече животът му — харесваше му спокойствието на село, не се страхуваше от работа. Мечтаеше да разшири бащиното си стопанство, ала си мислеше, че колкото и големи да станат доходите от отглеждането на свине, от търговията с ряпа и пшеница, ще прекара целия си живот в тихия и уютен бащин дом. Но животът се подреди другояче. В края на Първата световна война попадна на фронта и тръгна по пътя, който му отреждаше съдбата. Съдбата, изглежда, бе му отредила от селянин да стане войник, от окопите да отиде в охраната на щаба, от канцеларист да се издигне до адютант, после да се прехвърли от централния аппарат на Имперската сигурност в

управлението на лагерите и най-сетне — на длъжността началник на зондеркоманда в лагера за унищожение.

Ако на Калтлуфт се наложеше да отговаря пред небесния съд, за оправдание на душата си щеше правдиво да разкаже на съдията, как съдбата го е тласкала към попрището на палач, убил петстотин и деветдесет хиляди души. Какво е могъл да направи пред волята на могъщите сили: световната война, огромното национално движение, непреклонната партия, държавната принуда? Кой е в състояние да плува по живота сам? Човек е, би си живял в бащиния дом. Не той е вървял, а са го тласкали, не той е искал, водили са го, вървял е като Малечко Палечко, съдбата го е водила за ръка. И по същия начин или почти по същия биха се оправдавали пред Бога онези, които изпращаше на работа Калтлуфт, и другите, които бяха изпратили на работа Калтлуфт.

На Калтлуфт не се наложи да оправдава душата си пред небесния съд. И затова Бог не бе принуден да потвърди пред Калтлуфт, че на тоя свят виновни няма.

Има небесен съд и съд на държавата и обществото, но съществува един висш съд — съдът на грешника спрямо грешника. Грешникът е изпитал мощта на тоталитарната държава — тя е безгранична; тази страшна сила сковава човешката воля с пропаганда, глад, самота, с лагер и смъртна заплаха. Но във всяка човешка стъпка, направена под заплахата от нищета, глад, лагер или смърт, винаги наред с обусловеното се проявява и свободната воля на человека. Върху житетския път на началника на зондеркомандата — от селото към окопите, от безпартийното филистерство към съзнателния член на националсоциалистическата партия — винаги и навсякъде се е отпечатвала неговата воля. Съдбата води человека, но той върви, защото иска, а е свободен да не поиска. Съдбата води человека, човекът се превръща в оръдие на изтребителни сили, но при това той самият печели, а не губи. Знае това и напредва към печалбата; страшната съдба и човекът имат различни цели, но пътят им е общ.

Не безгрешният и милостив небесен съдия, не мъдрият върховен държавен съд, който се ръководи от благото на държавата и обществото, не светецът, не праведникът, а жалкият, смазан от фашизма, омърсен и грешен човек, който е изпитал на гърба си ужасната власт на тоталитарната държава, който е падал, който се е

кланял, който е треперил от страх и се е подчинявал, той ще произнесе присъдата.

Той ще каже:

— Има виновни в страшния свят! Виновен!

Ето че настъпи последният ден от пътуването. Вагоните изгромоляха, спирачките изскърцаха и стана тихо, после загракаха резетата, чу се команда:

— Alle heraus^[1]!

На мокрия след неотдавнашния дъжд перон заслизаха хора.

Колко страни изглеждаха познатите лица след мрака на вагона!

Палтата, шаловете се бяха променили по-малко от хората; жилетките, роклите напомняха за къщите, където ги бяха обличали, за огледалата, пред които ги бяха мерили.

Слизашите от вагона се скучваша и в тази стадност имаше нещо познато, успокояващо; в познатата миризма, в познатата топлина, в познатите измъчени лица и очи, в плътната огромност на тълпата, излязла от четирийсет и двата товарни вагона.

Звънтечки по асфалта с налчетата на токовете, бавно крачеха двама патрулни войници от СС с дълги шинели. Те крачеха, надменни и замислени, не погледнаха младите евреи, които изнесоха на ръце мъртва старица с бяла коса, разпияна по бялото ѝ лице, не погледнаха едно къдрокосо човече-пудел, приклекнало да пие вода от близката локва, не погледнаха гърбушката, която вдигна полата си, за да оправи някаква откъснала се от гащите ѝ връвчица.

От време на време есесовците се споглеждаха, разменяха по някоя дума. Движеха се по асфалта тъй, както слънцето се движи по небето. Нали слънцето не се интересува от вятъра, от облаците, от морската буря и от шумола на листата, ала в своето плавно движение знае, че всичко по Земята се върши благодарение на него.

Хора в сини комбинезони, с касети с големи козирки и с бели ленти на ръкавите викаха, подкарваха пристигналите на странен език — смесица от руски, немски, еврейски, полски и украински думи.

Бързо, умело организират момчетата със сините комбинезони тълпата от перона, отделят онези, които не могат да се държат на краката си, карат по-силните да товарят полумъртвите в автофургони,

от хаоса на противоречивите движения извайват колона, внушават ѝ идеята за движение, придават на това движение насока и смисъл.

Колоната се строява в редици по шестима и по редиците пробягва вестта: „В банята, първо в банята!“

Сякаш и милостивият Бог не би могъл да измисли нищо по-добро.

— Е, евреи, сега тръгваме — вика един човек с каскет, отговорникът на командалата, провела разтоварването на ешелона, и оглежда тълпата.

Мъжете и жените вдигат торбите си, децата се вкопчват в майчините поли и в пешовете на бащините сака.

„На баня... на баня...“ — тези думи омагьосват, хипнотично изпълват съзнанието.

У едрия човек с каскета има нещо свойско, привлекателно, той сякаш е по-близо до света на нещастниците, а не до онези, в сивите шинели и каските. Една старица с молитвено страхопочитание гали с крайчетата на пръстите си ръкава на комбинезона му, пита:

— Ир зинд а ид, а литвек, майн кинд^[2]?

— Да, да, майчице, их бин а ид, прентко, прентко, панове^[3]! — И изведнъж гръмко, дрезгаво, съчетавайки в една команда думи, възприети в две противоборстващи армии, извиква: — Die Kolonne marsh! Ходом марш!

Перонът опустява, хората с комбинезоните премитат от асфалта парцали, парчета бинт, захвърлен от някого съдран галош, изтървано детско кубче, с тръсък затръщват вратите на товарните вагони. Желязна вълна изскрибуцува по вагоните. Празният ешелон потегля, отива на дезинфекция.

Щом свършва работата си, командалата се връща през служебния портал в лагера. Ешелоните от Изток са най-неприятните, в тях има най-много мъртвци, болни, във вагоните може да се напълниш с въшки, до гуша ти идва от вонята. В тези вагони не можеш намери като в унгарските или в холандските, или в белгийските шишенце парфюм, пакетче какао, кутия кондензирано мляко.

---

[1] Всички навън! (нем.). — Б.пр. ↑

[2] Евреин ли си, или литовец, дете мое? (смес.). — Б.пр. ↑

[3] Евреин съм, бързо, бързо, господа! (смес.). — Б.пр. ↑

Пред пътниците се разстла огромен град. Западните му покрайници тънха в мъгла. Тъмният пушек от далечните фабрични комини се смесваше с мъглата и шахматната мрежа на бараките се покриваше с нейните облачета. Сливането на мъглата с геометричната праволинейност на лагерните улици изглеждаше странно.

На североизток се вдигаше високо черно-червено зарево, влажното есенно небе се бе нажежило и изливаше пурпур. Сегиз-тогиз от влажното зарево лумваше бавен пламък, мръсен, пълзящ като влечучо.

Пътниците излязоха на просторния площад. Насред площада на дървен подиум, каквото обикновено се вдигат по народни празници, стояха няколко десетки души. Беше оркестър; хората рязко се различаваха помежду си, също като инструментите си. Изведнъж сякаш изкрештя птица, плахо и дръзко, и въздухът, раздран от бодливата тел и от воя на сирените, смърдял на нечистотии, на мазни сажди, цял се изпълни с музика. Сякаш топлата грамада на летен цигански дъжд, запален от слънцето, рухна средискри на земята.

Хората от лагерите, хората от затворите, хората, изтръгнали се от затворите, хората, тръгнали на смърт, знаят зашеметяващата сила на музиката.

Никой не чувства музиката тъй, както хората, изпитали що е лагер и затвор, както хората, тръгнали на смърт.

Докосне ли човека пред неговата гибел, музиката внезапно възражда в душата му не мисли, не надежди, а единствено сляпото, съкровено чудо на живота, само него. Ридание разтърси колоната. Всичко сякаш се преобрази, всичко се сля в едно, всичко разпиляно — домът, мирът, детството, пътят, тракането на колелата, жаждата, страхът и този възправил се от мъглата град, тази мрачна червена светлина, всичко внезапно се сля не в спомен, не в картина, а в сляпо, пламенно, разтърсващо чувство за изживян живот. Тук, сред заревото на пещите, на лагерния плац, хората чувстваха, че животът е нещо

повече от щастие — той е и мъка. Свободата не е само благо. Свободата е трудно нещо, понякога е страдание — тя е живот.

Музиката успя да изрази последния потрес на душата, обединила в своите слепи недра всичките чувства от живота, неговата радост и мъка с тази мъглива сутрин, със заревото в небето. Но може и да не беше така. Възможно е музиката просто да стана просто ключ за чувствата на человека, в този страшен миг тя може би разкри потайните му кътчета — ала не тя бе изпълнила человека.

Нали понякога една детска песничка може да разплаче старец. Ала старецът не плаче заради песенчицата, тя е само ключ към онова, което е намирала душата му.

Докато колоната бавно описваше полукръг по площада, от лагерния портал се зададе кремавоял автомобил. От него слезе офицер есесовец с очила, с шинел с кожена яка, направи нетърпелив жест и диригентът, който го следеше с очи, внезапно с някакво отчаяно движение отпусна ръце — музиката секна.

Разнесе се многократно повторено „Halt“.

Офицерът тръгна покрай редиците. Сочеше с пръст и водачът на колоната извикващ посочените хора. Офицерът равнодушно оглеждаше извиканите и водачът тихо, за да не попречи на размислите му, питаше:

— Години? Професия?

При преброяването избраните излязоха трийсетина души. Над редиците отекна:

— Лекари, хирурзи!

Никой не се обади.

— Лекари, хирурзи, излизай!

Отново тишина.

Офицерът тръгна към колата, изгубил интерес към хилядата души, застанали на площада.

Започнаха да строяват избраните по петима в редица, обърнаха ги с лице към транспаранта на лагерния портал: „Arbeit macht frei!“^[1]

В редиците се разплака дете, диво и сърцераздирателно запищяха жени. Избраните стояха мълком, навели глави.

Но как да предадеш чувството на човек, който разтваря стиснатата длан на жена си, и този последен бърз поглед към милото лице? Как се живее с безжалостния спомен, че в мига на мъчителната

раздяла очите ти за някаква си частица от секундата са замигали, за да прикрият грубото радостно чувство от запазеното съществуване?

Възможно ли е да удавиш спомена, как съпругата пъхва в ръката на съпруга си бохчицата с венчалната халка, няколкото бучки захар и сухарчето? Нима е възможно да съществуващ, гледайки как с нова сила лумва заревото в небето — горят ръцете, които си целувал, очите, които са ти се радвали, косите, чийто аромат си познавал в тъмното, горят децата ти, жена ти, майка ти? Нима можеш в бараката да помолиш за място по-близо до печката, да подлагаш паницата си под черпака, който излива по литър сива помия, да кърпиш съдраната подметка на обувката си? Нима можеш да бълскаш с лоста, да дишаш, да пиеш вода? А в ушите ти — плачът на твоите деца, вопълът на твоята майка.

Подкараха продължаващите да съществуват към лагерния портал. До тях долитат викове, самите те крещят, раздират ризите на гърдите си, а насреща им иде новият живот: пълните с електричество телени струни, бетонирани кули с картечниците, бараките, момичета и жени с бледи лица ги гледат иззад телта, вътре в работнически колони крачат хора с червени, жълти, сини парцалчета, защити на гърдите.

Отново засвири оркестърът. Избраните за лагерна работа хора влизат в построения върху блато град. Тъмна вода сред мрачна немота си пробива път между лепкавите бетонни площи, между тежките каменни блокове. Тази вода е черно-ръждива, вони на гнило; из нея плуват парцали зелена химическа пяна, късчета мръсни дрипи, кървави тампони, изхвърлени от лагерните операционни. Водата ще попие в лагерната пръст, отново ще излезе на повърхността, после отново ще я всмуче пръстта. Ала тя ще измине пътя си, нали в нея живеят и морската вълна, и утринната роса, в тази чумерна лагерна вода.

А обречените поеха към смъртта.

---

[1] „Работата прави човека свободен.“ (нем.). — Б.пр. ↑

Софя Осиповна пристъпваше с равномерни тежки крачки, момчето стискаше ръката ѝ. С другата ръка момчето опипваше в джоба си кибритената кутийка, където в мръсното памуче лежеше тъмнокафявата какавида, излязла от пашкула тия дни, във вагона. До тях крачеше и мърмореше шлосерът Лазар Янкелевич, жена му Дебора Самуиловна носеше на ръце детето. Ребека Бухман нареждаше зад тях: „Ох, Боже, ох, Боже, ох, Боже“. Пета в редицата беше библиотекарката Муся Борисовна. Косата ѝ беше вчесана, яичката изглеждаше бяла. По пътя тя на няколко пъти бе заменяла хлебната си дажба срещу половин котле топла вода. На тази Муся Борисовна нищо и за никого не ѝ се свидеше, във вагона я нарекоха светица, бабичките, които разбираха от хора, целуваха крайчеца на роклята ѝ. Предната редица състоеше от четирима души — когато избираще, офицерът извика от тази редица наведнъж двама — бащата и сина Слепие, на въпроса за професията им те извикаха: „Zahnarzt!“^[1] И офицерът кимна: Слепие улучиха, спечелиха живот. Останалите трима в редицата крачеха, размахвайки ръце, излезе, че ръцете им са ненужни; четвъртият крачеше с вдигната яка на сакото, с ръце в джобовете, с независима походка, високо вдигнал глава. Някъде напред, може би през четирипет редици, се открояваше огромен старец с червеноармейска ушанка.

Зад Софя Осиповна крачеше Муся Винокур, която във вагона навърши четиринайсет години.

Смъртта! Тя се сближи с тях, стана фамилиарна, без да се церемони, влизаше у хората, в дворове, в работилници, посрещаше домакинята на пазара и я отвеждаше заедно с мрежичката с картофи, намесваше се в играта на дечурлигата, надничаше в ателието, където дамски шивачи, тананикайки си, бързаха да доушият мантото за съпругата на гебитскомисаря, чакаше на опашката за хляб, присядаше до някоя бабичка, кърпеща чорап.

Смъртта вършеше своята делнична работа, а хората — своята. Понякога те оставяше да си допушиш цигарата, да си досдъвчеш

залька, а понякога настигаше човека приятелски грубо, с глупав кикот и го тупваше по гърба.

Накрая хората май започнаха да я разбират, тя им разкри своята делничност, детинската си простота. Защото твърде лек беше този преход, също като през поточе с дъски от бряг до бряг, на който пушат комини на селски къщи, където се е ширнала пуста ливада — пет-шест крачки. И толкоз! Като си помислиш, от какво да те е страх? Ето, по мостчето, потропвайки с копитца, минава теленце, ето, тупкайки с боси пети, претичват деца.

София Осиповна чу музика. За пръв път бе чула тази музика като малка, беше я слушала вече като студентка, като млада лекарка; тази музика винаги я бе вълнувала като живо предчувствие за бъдещето.

Музиката я измами. София Осиповна нямаше бъдеще, имаше само изживян живот.

И чувството за нейния личен, отделен, изживян живот за миг заслони пред нея настоящето — края на житетската пропаст.

Най-стрannото от всички чувства! То не може да се обясни, не можеш да го споделиш и с най-близкия си човек, с жена си, с майка си, с брат си, със сина си, с приятеля си, с баща си, то е тайна на душата и тя, дори страстно да го желае, не може да издаде своята тайна. Човек ще отнесе чувството за своя живот, няма да го сподели с никого. Чудото на отделния, единичния човек, на онзи, в чието съзнание, в чието подсъзнание е събрано всичко хубаво и всичко лошо, смешно, мило, срамно, жалко, срамежливо, гальовно, плахо, учудено, кътано от детското до старостта — то е слято, обединено в нямото и тайно самотно чувство на неговия единствен живот.

Когато музиката засвири, на Давид му се дощя да извади от джоба си кутийката, за миг да я открехне, тъй че какавидата да не настине, и да я покаже на музикантите. Но след още няколко крачки той престана да забелязва хората на подиума, останаха само заревото в небето и музиката. Печалната, могъща мелодия препълни душата му като чашчица, до ръба, с тъга по майка му, видя я не силна и спокойна, а засрамена, задето мъжът й я е изоставил. Тя уши на Давид риза и съседите в коридора се смееха, че Давидка носи риза от басма на цветчета с накриво защити ръкави. Единствената му защита и надежда беше неговата майка. Откак се помнеше, непоколебимо и безсмислено се бе надявал на нея. Но може би музиката постигна това: той престана

да се надява на майка си. Обичаше я, но тя беше безпомощна и слаба като хората, които сега крачеха край него. А музиката, сънлива, тиха, му приличаше на малки вълни, беше виждал такива в кошмарите си, когато температурата му се покачваше и той се хълзваше от горещата възглавница на топлия и влажен пясък.

Оркестърът нададе рев, провикна се огромното пресъхнало гърло.

Тъмната стена, която се надигаше от водата, когато Давид боледуваше от ангина, сега надвисна над него, вече заемаше цялото небе.

Всичко, всичко, което бе плашило сърчището му, се съедини, сля се ведно. И страхът пред картинаката, на която козлето не забелязва вълчата сянка между стволовете на елите, и синеоките глави на убитите телета на пазара, и мъртвата му баба, и удушеното момиченце на Ребека Бухман, и първият необясним среднощен страх, който го бе карал да пищи и да вика майка си. Смъртта се възправяше, огромна колкото небето, и гледаше — малкият Давид идваше към нея с малките си крачета. Наоколо имаше само музика, за която бе невъзможно да се вкопчиш, о която бе невъзможно да си строиш главата.

А какавидата — тя няма нито крила, нито крачета, нито мустачки, нито очи, тя си лежи в кутийката, глупава, доверчива, и чака.

Щом си евреин — край!

Той хълцаше, давеше се. Ако можеше, сам щеше да се удуши. Музиката замъркна, неговите малки крачета и десетки други малки крачета бързаха, тичаха. Той нямаше мисли, не можеше нито да крещи, нито да плаче. Пръстите му, мокри от пот, стискаха в джоба си кутийката, ала вече бе забравил за какавидата. Единствено малките крачета пристъпваха, пристъпваха, бързаха, тичаха.

Ако обзелият го ужас бе продължил още няколко минути, той щеше да рухне с пръснало се сърце.

Когато музиката секна, Софя Осиповна си избърса сълзите и сърдито произнесе:

— Тъй, каза беднякът!

После погледна лицето на малкия, то беше тъй ужасно, че дори тук се открояваше с особения си израз.

— Какво ти е? Какво ти става? — извика Софя Осиповна и рязко го дръпна за ръката. — Какво ти е, какво става с тебе, нали отиваме да

се къпем в банята!

Когато започнаха да викат лекари хирурзи, тя не се обади, възпротиви се на омразната сила.

До нея крачеше жената на шлосера и едроглавото жалко бебче в ръцете ѝ се взираше в околния свят с незлобив и замислен поглед. Именно жената на шлосера една нощ във вагона открадна за детето си от някаква жена шепичка захар. Okаза се, че пострадалата е останала съвсем без сили. Защити я един старец на име Лапидус, до когото никой не искаше да седи, защото много се напикаваше.

И ето сега Дебора, жената на шлосера, крачеше замислена, с детето на ръце. И детето, което бе плакало денонощно, сега мълчеше. Печалните тъмни очи на жената правеха незабележима грозотата на мръсното ѝ лице, на бледите ѝ, присвити устни.

„Богородица“ — помисли си Софя Осиповна.

Веднъж, около две години преди войната, тя гледаше как изгряващото иззад тяншанските борове слънце огрява снежните шапки на върховете, а езерото лежи в сянката, сякаш струговано само от сгъстена до каменна плътност синева; тогава тя си помисли, че няма на света човек, който да не ѝ завиди, и тутакси с опарила петдесетгодишното ѝ сърце сила почувства, че всичко би дала нейде, в някая сиромашка тъмна стаичка с нисък таван да я прегърнат ръце на дете.

Малкият Давид пробуди у нея една особена нежност, такава тя не бе изпитвала никога към деца, макар че винаги ги бе обичала. Докато пътуваха, му даваше част от хляба си, в полумрака той извръщаше лице към нея и на нея ѝ се доплакваше, изпитваше желание да го притисне до себе си, да го обсипе с бързи, кратки целувки, както обикновено майките целуват малките си деца; и шепнешком, тъй че да не я чуе, повтаряше:

— Яж, синко, яж.

Почти не разговаряше с момчето, някакъв странен срам я караше да крие породилото се майчинско чувство. Но забеляза, че момчето я сподиря с тревожен поглед, когато отиваше в другия край на вагона, успокояваше се, когато сядаше при него.

Не ѝ се искаше да признае пред себе си защо не се обади, когато търсеха хирурзи, а остана в колоната, защо в тези минути изпита едно приповдигнато чувство.

Колоната се движеше покрай телените заграждения, покрай бетонираните кули с картечните гнезда, покрай рововете и хората, забравили що е свобода, имаха чувството, че телта и картечниците са поставени не за да пречат на лагерниците да бягат, а за да не могат обречените на смърт да се скрият в каторжния лагер.

Шосето се отклони от лагерната тел, свърна към някакви ниски постройки с плоски покриви; отдалече тези правоъгълници със сиви стени и без прозорци напомняха на Давид огромни кубчета, чиито картички са се отлепили.

Когато при завоя редиците се поразредиха, момчето зърна между хората постройките с широко отворените врати и кой знае защо извади от джоба си кутийката с какавидата, после, без да се сбогува с нея, я хвърли настани. Нека живее!

— Яко пипат германците — каза някой отпред, сякаш стражата можеше да чуе и оцени угодническите му думи.

Човекът с вдигнатата яка някак странно, особено — видя се и отстрани — разкърши рамене, огледа се наляво, надясно и стана голям, висок, после изведнъж леко подскочи, сякаш разпервайки криле, и удари с юмрук най-близкия есесовец, събори го на земята. София Осиповна злобно подвикна и се втурна след него, но се препъна, падна. Няколко ръце веднага я подхванаха, помогнаха й да стане. А хората отзад напираха, Давид се озърна, уплашен, че ще го съборят, и успя да види как конвойните издърпват настрана онзи мъж.

В мига, когато се опита да се нахвърли върху конвойния, София Осиповна забрави за момчето. Сега отново го хvana за ръка. Давид видя колко ясни, гневни и красиви могат да бъдат очите на човек, за частница от секундата почувствал свободата.

А през това време първите редици вече бяха стъпили на асфалтираната площадка пред входа на банята, другояче зазвучаха стъпките на хората, поели към широко отворените врати.

---

[1] Зъболекар (нем.). — Б.пр. ↑

Във влажното топло преддверие, осветено от малки правоъгълни прозорчета, цареше спокоен полумрак.

Пейките от небоядисани дебели дъски с номера, изписани с блажна боя, се губеха в полумрака. Залата, чак до стената срещу входа, бе разделена от невисока преграда, от едната ѝ страна се събличаха мъжете, от другата — жените и децата.

Това преграждане не тревожеше хората, защото те продължаваха да се виждат, подвикваха си: „Маня, Маня, тук ли си?“ — „Да, да, виждам те“. Някой извика: „Матилда, после ела с изтрявалката да ми изтъркаш гърба!“ Почти всички се успокоиха.

Между редиците обикаляха сериозни хора с престишки, наблюдаваха спазва ли се редът и спокойно обясняваха, че чорапите и партенките трябва да се поставят в обущата и че всеки непременно трябва да запомни номера на реда и мястото си.

Гласовете звучаха тихо, сподавено.

Когато се разсъблече, човек се доближава до себе си. Господи, колко са се вкоравили и сгъстили космите на гърдите му, колко са побелели. Колко са грозни ноктите на пръстите му. Когато се погледне, голият човек прави само един извод: „Това съм аз“. Познава себе си, определя своето Аз — то винаги е едно. Малчуганът, кръстосал мършавите си ръце на кокалестата гръд, разглежда жабешкото си телце — „Това съм аз“, и пак той след петдесет години, когато разглежда възлестите, сини вени на краката си, затъстелите, увиснали гърди, се познава: „Аз съм“.

Но едно странно чувство порази Софя Осиповна. В разпалването на старите и млади тела: и на слабичкото момченце с големия нос, за което една бабичка каза, поклащащи глава: „Ох, горкият хусид“^[1], и на четиринайсетгодишното девойче, на което дори тук се любуваха стотици очи, в грозотата и безсилието на будещите молитвена почит старци и старици, в силата на косматите мъжки гърбове, на жилавите женски крака и едри бюстове, се разкри потулваното под дрипи тяло на народа. На Софя Осиповна ѝ се стори, че усети нещо, отнасящо се не

само за нея, а за народа: „Това съм аз“. То беше голото тяло на народа, едновременно младо и старо, живо, израстващо, силно и повяхащо, с къдрокоса и побеляла глава, красиво и грозно, силно и немощно. Тя гледаше своите пълни бели рамене, не бе ги целувал никой освен майка ѝ, някога, когато беше дете, после премести очи към момчето. Нима преди няколко минути, забравила за него, наистина се бе втурнала с пиянски бяс срещу есесовец? „Един глупав млад евреин — помисли си тя — и неговият стар руски ученик са проповядвали непротивене на злото с насилие. Тогава не е имало фашизъм“. Вече без да се срамува от пробудилото се у нея, момата, майчинско чувство, Софя Осиповна се наведе, взе в големите си отрудени ръце мъничкото лице на Давид — стори ѝ се, че взе в ръцете си неговите топли очи — и го целуна.

— Да, да, миличко — каза, — ето че стигнахме до банята.

В полумрака на бетонното преддверие сякаш просветнаха очите на Александра Владимировна Шапошникова. Дали е жива? Двете се сбогуваха и Софя Осиповна тръгна, ето че стигна, закъдето бе тръгнала, и Аня Щрум стигна…

Жената на работника поиска да покаже на мъжа си техния малък гол син, но мъжът ѝ беше зад преградката, затова тя подаде на Софя Осиповна полузвитото с пеленка дете и гордо каза:

— Щом го съблякох, и спря да плаче.

А иззад преградката един мъж, обрасъл с черна брада, със съдрано долнище от пижама вместо наполеонки, засмян, с блеснали очи и златни изкуствени зъби, извика:

— Манечка, тук се продават бански гащета, да купя ли?

Муся Борисовна, която прикриваше гърдите си, подаващи се от широкото деколте на долната ѝ риза, се усмихна на шегата.

Софя Осиповна вече знаеше, че в това остроумие на обречените не се проявява сила на духа, просто страхът не беше толкова страшен за слабите и плахите, когато някой му се надсмиваше.

Ребека Бухман, жената с измъченото, посрнало, красиво лице, извила встриани от хората своите пламтящи огромни очи, ровеше в дебелите си плитки и криеше в тях пръстени и обеци.

Обзела я беше сляпата и жестока сила на живота. Макар че беше нещастна и безпомощна, фашизмът я бе превил до своето ниво и вече нищо не можеше да я спре в стремежа ѝ да запази живота си. И сега,

когато криеше пръстените, тя не си спомняше, че със същите пръсти бе стиснала гърлото на детето си от страх, че плачът му ще разкрие скривалището на тавана.

Но когато бавно въздъхна като животно, най-сетне добрало се до безопасната гора, Ребека Бухман видя как една жена с престилка реже с ножица плитките на Муся Борисовна. Друга жътварка на коси до нея стрижеше момиченце и копринените черни струи безшумно се хълзгаха към бетонния под. Косите лягаха на пода и изглеждаше сякаш жените си мият краката в тъмна и светла вода.

Жената с престилката бавно отмести ръката на Ребека, прикрила главата ѝ, хвана косата под тила, ножицата докосна един пръстен, скрит в косата, и жената, без да спира работа, ловко опипвайки оплетените в плитките пръстени, се наведе над ухото на Ребека и каза: „Всичко ще ви се върне. — И още по-тихо прошепна: — Германецът е тук, трябва ganz ruig^[2]“. Ребека не запомни лицето на жената с престилката, тя нямаше очи, устни, имаше само жълтеникова ръка със сини вени.

В другата половина на помещението се появи белокос мъж с очила, кацнали накриво върху кривия му нос — приличаше на болен, тъжен дявол, — огледа пейките и ясно, като натъртваше на всеки звук, с глас на човек, свикнал да разговаря с глухи, попита:

— Мамо, мамо, мамо, къде си?

Сбръчкана дребна бабичка, щом различи гласа на сина си сред бръмченето на стотиците гласове, нежно му се усмихна и отговори, отгатнала познатия въпрос:

— Добър е, добър ми е пулсът, не прескача, не се тревожи.

Някой до Софя Осиповна се обади:

— Това е Гелман, прочутият терапевт.

А една млада жена, стисната за ръката момиченце с дебели устнички, само по бели гащенца, се развика:

— Ще ни убият, ще ни убият, ще ни убият!

— По-тихо, по-тихо, успокойте тази луда — забърбориха жените.

Те се озъртаха, есесовци не се виждаха. Ушите и очите си почиваха в полумрака и тишината. Какво огромно, неизпитвано от дълги месеци блаженство — да свалиш вкоравените от мръсотията и потта дрехи, полуизгнилите чорапи и партенки. Жените свършиха със стригането и си отидоха, тогава хората въздъхнаха още по-облекчено.

Едни задрямаха, други заразглеждаха шевовете на дрехите си, трети тихо се заприказваха. Някой каза:

— Ех, защо няма карти, щяхме да направим една игричка.

Ала в същите тези минути началникът на зондеркомандата, както си пафкаше цигарата, вдигна телефонната слушалка, домакинът натовари на моторната каручка кутиите „Цейлон“ с червени като конфитюр етикетчета и дежурният от специалния отряд, седнал в служебното помещение, се загледа в стената — всеки момент щеше да пламне червената сигнална лампичка.

Командата „Стани!“ внезапно пълпна от всички страни на преддверието.

Там, където свършваха пейките, бяха застанали германци в черни униформи. Хората влязоха в широкия коридор, осветен от слаби овални аплици от дебело стъкло, монтирани на тавана. Тук се усещаше мускулната сила на бавно, плавно извиращия се бетон, който всмукваше човешкия поток. Беше тихо, чуващо се само шумолът от стъпките на босите хора.

Някога, преди войната, Софя Осиповна бе казала на Евгения Николаевна Шапошникова: „Ако на един човек е съдено да бъде убит от друг човек, интересно е да се проследи как постепенно се сближават пътищата им: отначало те може би са много далече един от друг — да речем, аз съм на Памир и бера алпийски рози, щракам с фотоапарата си, а той, моята смърт, през това време на осем хиляди версти от мен лови след училище риба на рекичката. Аз се обличам за концерт, а той същия ден си купува на гарата билет, заминава при тъща си, но това няма значение, ще се срещнем, каквото е речено, ще стане“. И сега Софя Осиповна си спомни този разговор. Погледна към тавана: през тези дебели пластове бетон тя вече няма да чуе буря, няма да види обърнатия черпак на Голямата мечка... Вървеше боса към завоя на коридора, а коридорът безшумно, крадешком плуваше срещу нея; движението противично е било насилие, от само себе си, беше едно сънено пълзгане, сякаш всичко наоколо и всичко отгоре беше намазано с глицерин и замаяно се движеше от само себе си.

Входът на камерата се разкри и постепенно, и внезапно. Бавно течеше човешкият поток. Старецът и бабичката, изживели заедно петдесет години, разделени при събличането, сега отново вървяха един до друг, съпругата на работника носеше събудилото се бебе, майката и

синът гледа над главите на хората, различаваха не пространството, а времето. Мярна се лицето на терапевта, а съвсем наблизо гледаха очите на добрата Муся Борисовна, тук беше и налятият с ужас поглед на Ребека Бухман. Ето я Люся Щерентал, невъзможно е да се приглуши, да намалее красотата на тези млади очи, на леко дишащите ноздри, на шията и полуотворените устни, а до нея крачеше старецът Лапидус със сбръканите сини устни. Софя Осиповна отново притисна до себе си момчето. Толкова нежност към хората сърцето ѝ още никога не бе изпитвало.

Ребека, която вървеше до тях, закрещя, кряськът ѝ беше непоносимо страшен, кряськ на човек, превръщащ се в пепел.

Пред входа на газовата камера бе застанал мъж с парче водопроводна тръба в ръката. Беше облечен в кафява риза с цип, с ръкави до лактите. Ребека Бухман закрещя толкова страшно, когато видя неговата неясна, детска и безумна, отнесена усмивка.

Очите се плъзнаха по лицето на Софя Осиповна: ето, той е, най-сетне се срещнаха!

Тя почувства, че пръстите ѝ трябва да сграбчат този врат, подал се от разкопчаната яка. Но усмихнатият кратко, бързо махна с палката си. През звъна на камбани и строшени стъкла тя чу: „Не се кюскай, въшло“.

Успя да се удържи на крака и с тежки, бавни крачки заедно с Давид пристъпи стоманения праг.

---

[1] Евреин. — Б.пр. ↑

[2] Съвсем тихо (нем.). — Б.пр. ↑

Давид прокара длан по стоманената каса на вратата, усети гладък студ. В стоманеното огледало видя светлосиво разлято петно — отражението на лицето си. Босите му ходила установиха, че подът в камерата е по-студен, отколкото в коридора, нас скоро го бяха мили, поливали с вода.

Пристигаше със ситни, бавни крачки по бетонния сандък с нисък таван. Не виждаше лампи, но камерата беше синкаво светла, сякаш слънцето проникваше през засенченото от бетона небе, каменната светлина сякаш не беше за живи същества.

Хората, които допреди малко непрекъснато бяха заедно, се пръснаха, изпогубиха се. Мярна се лицето на Люся Щерентал. Във вагона Давид я бе гледал, изпитвайки сладка и тъжна влюбеност. Но след миг на мястото на Люся се появи ниска жена без шия. И веднага на същото място изникна синеок старец с бяло пухче на главата. И след миг го смени спрелият разширен поглед на млад мъж.

Това бе неприсъщо на хората движение. Бе движение, неприсъщо и на низшите живи същества. В него нямаше смисъл и цел, в него се проявяваше волята на живите. Човешкият поток се вливаше в камерата, влизашите подтикваха вече влезлите, те пък побутваха съседите си и от тези безбройни малки тласъци с лакът, с рамо, с корем се раждаше движение, което по нищо не се различаваше от молекулярното движение, открито от ботаника Браун.

Давид имаше чувството, че го водят, трябващо да се движи. Стигна до стената, опря в студената ѝ простота коляното, после гърдите си, нямаше път нататък. Софя Осиповна стоеше, подпряна на стената.

Няколко мига те гледаха прииждащите от вратата хора. Оказа се, че вратата е далече, можеше да се разбере къде е по най-гъстата белота на човешките тела, притиснати, уплътнени на входа, а после разпръсващи се в пространството на газовата камера.

Давид виждаше лицата на хората. От сутринта, още от разтоварването на ешелона, бе гледал гърбове, а сега сякаш целият

ешелон прииждаше с лице към него. Някак особена стана изведенъж Софя Осиповна — гласът ѝ в плоското бетонно пространство звучеше различно, цялата тя с влизането в камерата се бе променила. Когато каза: „Дръж се здраво за мен, момчето ми“, той почувства — страх я е да го пусне, за да не остане сама. Ала не се удържаха до стената, отделиха се от нея и започнаха да се движат със ситни крачки. Давид почувства, че се движи по-бързо от Софя Осиповна. Ръката ѝ стисна неговата, дръгна го към себе си. А никаква мека, постоянна сила отгласкаше Давид, пръстите на Софя Осиповна започнаха да се разтварят.

Тълпата в камерата ставаше все по-плътна, движенията — все по-бавни, стъпчиците на хората — все по-къси. Никой не ръководеше движението в бетонния сандък. На германците им стана безразлично дали хората в газовата камера стоят неподвижно, или правят безсмислени зигзази, полукръгове. И голото момче правеше мънички безсмислени крачки. Кривата, която описваше неговото леко малко тяло, вече не съвпадаше с кривата на едрото и тежко тяло на Софя Осиповна, и ето че те се разделиха. Трябаше да го държи не за ръката, а ей като тези две жени — майка и момиче, — трескаво, с мрачното упорство на любовта да се притиснат буза до буза, гръд до гръд, да станат едно неразделимо тяло.

Хората ставаха все повече и със своето сгъстяване и уплътняване молекуллярното движение все повече изменяше на закономерността на Авогадро. Когато изгуби ръката на Софя Осиповна, момчето закрещя. Но Софя Осиповна веднага отстъпи назад, към миналото. Съществуваше само сега, сега. Устните на хората дихаха едни до други, телата им се допираха, мислите и чувствата им започнаха да се сливат.

Давид попадна в онази част на въртеливото движение, която, отразена от стената, поемаше обратно към вратата. Давид видя трима души, които не се разделяха: двама мъже и старица, тя защитаваше децата си, те подкрепяха майка си. И внезапно никакво ново движение се зароди до него, зароди се по нов начин. И шумът беше нов, различаваше се от предишното шумолене и мърморенето.

— Дайте път! — И през монолитната тълпа си запробива път човек с могъщи, напрегнати ръце, дебел врат и приведена глава. Той искаше да се изтръгне от хипнотичния бетонен ритъм, тялото му се

бунтуващо като рибешко тяло на кухненска маса, сляпо, без мисъл. Скоро мъжът притихна, не му стигаше въздух и краката му заситниха като на останалите.

От нарушенията, които причини той, се промениха кривите движения и Давид се озова до Софя Осиповна. Тя притисна момчето със силата, която бяха открили и измерили работниците в лагерите за унищожение — разчиствайки камерата, те никога не се опитваха да разделят телата на прегърналите се близки хора.

Откъм вратата се дочуваха викове; видели плътната човешка маса, изпълнила камерата, хората отказваха да влизат.

Давид видя как се затвори вратата: стоманата на вратата, сякаш притеглена от магнит, меко, плавно приближи до стоманата на касата и те се сляха, станаха едно цяло.

Давид забеляза как в горната част на стената, зад една квадратна метална мрежа пошавна нещо живо, стори му се, че е сив плъх, но после разбра — завъртя се вентилатор. Почувства се слаба сладникава миризма.

Утихна шумоленето на стъпките, нарядко се чуваха неясни думи, стон, подвикване. Говорът вече не служеше на хората, действието беше безсмислено — то е насочено към бъдещето, а в газовата камера нямаше бъдеще. Движението на главата и вратлете на Давид не породи у Софя Осиповна желание да погледне натам, накъдето гледаше другото живо същество.

Очите ѝ, които бяха чели Омир, вестник „Известия“, „Хъкълбери Фин“, Майн Рид, Хегеловата „Логика“, които бяха виждали добри и лоши хора, гъските по зелените курски ливади, звездите през Пулковския рефрактор, блясъка на хирургическата стомана, „Джокондата“ в Лувъра, доматите и ряпата по пазарските сергии, синевата на Исък-кул, сега не ѝ бяха нужни. Ако в този миг някой я бе ослепил, тя нямаше да почувства загубата.

Дишаше, но дишането се превърна в тежък труд и тя просто капваше, полагайки този труд. Искаше да се съредоточи върху последната си мисъл под оглушителния звук на камбаните. Но мисълта не се раждаше. Софя Осиповна стоеше онемяла, не затваряше своите невиждащи очи.

Движението на детето я изпълваше със съжаление. Чувството ѝ към момчето беше толкова просто — думите и очите вече не ѝ

трябваха. Полумъртвото момче дишаше, но отреденият му въздух не удължаваше живота, а го пропъждаше. Главата му се въртеше, още му се искаше да вижда. То виждаше хората, които се свличаха на земята, виждаше зиналите беззъби уста, устата с бели и златни зъби, виждаше тъничката струйка кръв, потекла от една ноздра. Виждаше любопитните очи, взрени в камерата през стъклото; съзерцаващите очи на Розе за миг срещнаха очите на Давид. Трябваше му и гласът, би попитало леля Соня за тези вълчи очи. И мислите му трябваха. Бе направило по света само няколко крачки, бе виждало следи от детски боси ходилца по горещата, прашна пръст, в Москва живееше майка му, луната гледаше надолу, а отдолу я виждаха очите, на газовия котлон вреще чайник; светът, в който бе тичала безглавата кокошка; светът с жабите, които той бе карал да танцуват, хванал ги за предните крачета, и с млякото сутрин — продължаваше да го тревожи.

През цялото време две силни, горещи ръце прегръщаха Давид, момчето не усети, че му притъмня пред очите, сърцето му заби екливо като в пустиня, в мозъка се възциари скука и слепота. Убиха го и то престана да бъде.

София Осиповна Левинтон усети как омекна в ръцете ѝ тялото на момчето. Тя пак изостана от него. В подземните рудници с отровен въздух индикаторите на газа — птиците и мишките — загиват веднага, телцата им са малки, така и момчето с малкото, птиче тяло си отиде по-рано от нея.

„Аз станах майка“ — помисли си тя.

Това беше последната ѝ мисъл.

А в сърцето ѝ още имаше живот: то се свиваше, болеше, жалеше вас, живите и мъртвите хора; гаденето се усили, София Осиповна притискаше до себе си Давид, една кукла, мъртва бе и тя, една кукла.

Човек умира и преминава от света на свободата в царството на робството. Животът е свобода и затова умирането е постепенно унищожаване на свободата; отначало съзнанието отслабва, после помръква; жизнените процеси в организма с угасналото съзнание известно време още протичат — кръвообращението, дишането, обмяната на веществата. Ала това е необратимо отстъпление по посока на робството — съзнанието е угаснало, огънят на свободата е угаснал.

Помръкнаха звездите на ношното небе, изчезна Млечният път, угасна Слънцето, угаснаха Венера, Марс, Юпитер, замряха океаните, замряха милиони листа, замря вятърът, цветята изгубиха цвета и аромата си, изчезна хлябът, изчезнаха водата, прохладата и задухът. Вселената, съществувала в човека, престана да съществува. Тази вселена поразително приличаше на другата, която продължава да се отразява в милиони живи глави. Ала тази вселена особено смайваше с нещо, което отличаваше шума на нейния океан, аромата на нейните цветя, шумоленето на листата, оттенъците на нейните граници, тъгата на нейните есенни нивя от всички вселени, които са съществували и съществуват у хората, и от онази, която вечно съществува извън хората. В нейната неповторимост, в нейната единственост е душата на отделния живот — свободата. Отражението на Вселената в съзнанието на човека представлява основата на човешкото могъщество, ала животът се превръща в щастие, в свобода, във висш смисъл тогава, когато човекът съществува като свят, неподдаващ се на повторение от никого и никога в безкрай на времето. Само тогава той изпитва щастието на свободата и добротата, намирайки у другите онова, което е намерил у самия себе си.

Шофьорът Семънов, който бе пленен заедно с Мостовской и Софя Осиповна Левинтон, след десет седмици гладен лагер близо до фронтовата линия бе изпратен с голяма група пленени червеноармейци към западната граница.

В крайфронтовия лагер нито веднъж не го удариха с юмрук, с приклад, не го ритнаха с ботуш.

В лагера цареше глад.

Водата ромоли във водата, плиска се, въздиша, шуми край брега и ето че водата бучи, реве, влачи канари, като сламчици понася огромни дървета и сърцето ти изстива, щом видиш притисната между тесни брегове река, която разтърсва скали, и ти се струва, че това не е вода, а тежки маси оживяло, разярено, освирепяло прозрачно олово.

Подобно на водата, гладът е постоянно и естествено свързан с живота и не щеш ли, той се превръща в сила, унищожаваща тялото, прекършваща и обезобразяваща душата, изтребваща многомилионни живи маси.

Гладът, ледовете и снеговете, степните и горски засушавания, наводненията, морът унищожават стада овце и коне, убиват вълци, пойни птици и лисици, диви пчели, камили, костури, усойници. По време на стихийни бедствия хората в своите страдания се изравняват с животните.

Ако пожелае, държавата е в състояние принудително, изкуствено да улови, да притисне с бентове живота и тогава, подобно на вода между тесни брегове, страшната сила на глада разтърсва, осакатява, прекършва, унищожава човек, племе, народ.

Гладът изцежда молекула след молекула белъчините и мазнините от клетчиците на тялото, гладът размеква костите, изкривява ра�ахитичните крачета на децата, разводнява кръвта, причинява световъртежи, изсушава мускулите, изяжда нервната тъкан, гладът потиска душата, пропъжда радостта, вярата, унищожава силата на мисълта, ражда покорство, низост, жестокост, отчаяние и равнодушие.

Човешкото понякога напълно погива у човека и това гладно същество вече е способно да убива, да изяжда труповете, да людоедства.

Държавата е в състояние да построи бент, отделящ пшеницата, ръжта от онзи, които са ги сели, и така да предизвика страшен мор като онзи, който унищожи стотици хиляди ленинградчани по време на хитлеристката блокада, който умъртви милиони военнопленници в хитлеристките лагерни кошари.

Храна! Хранене! Ядене! Лапачка! Засищане и похапване! Хапване и плюскане! Хлебец! Гозбица! Хранене! Тъпста, месна, диетична, осъдна трапеза. Трапеза богата и щедра, изискана, простичка, селска! Ястия. Ядиво. Ядиво...

Картофени обелки, кучета, жабешко, охлюви, гнили зелеви листа, спарено цвекло, конска мърша, котешко мясо, мясо от врани и гарги, влажно горяло зърно, кожа от колани, от ботуши, лепило, пръст, напоена с мазна помия, излята от офицерската кухня — това е все ядиво. Това е, което пропуска бентът.

Това ядиво се изнамира, дели се, заменя се срещу друго, краде се от близния.

На единайсетия ден от пътуването, когато ешелонът бе спрял на гара Хутор Михайловски, охраната измъкна припадналия Семьонов от вагона и го предаде на железопътните власти.

Един възрастен германец, комендантът на гарата, няколко мига гледа полумъртвия червеноармеец, който седеше, подпрян на стената на пожарната барака.

— Остави го да пълзи към селото, в килията ще умре след един ден, а няма за какво да го разстреляваме — каза комендантът на преводача.

Семьонов се затъри към близкото село.

В първата къща не го пуснаха.

— Нямаме нищо, върви си — отговори му иззад вратата бабешки глас.

На втората къща чука дълго, никой не се обаждаше. Или нямаше никого, или беше заключено отвътре.

В третата къща вратата беше полуотворена, влезе в пруста, никой не се обади и Семьонов влезе в стаята.

Облъхна го топлина. Зави му се свят и той легна на пейката до вратата.

Семьонов дишаше тежко и учестено, оглеждаше белите стени, иконите, масата, печката. След лагерните кошари всичко това го разтърсваше.

Пред прозореца се мянра сянка и в стаята влезе някаква жена, видя Семьонов и подвикна:

— Кой си?

Не отговори нищо. Ясно беше кой е.

Този ден не безжалостните сили на могъщите държави, а един човек, старата Христя Чуняк решаваше неговите живот и съдба.

Слънцето гледаше иззад сивите облаци военната земя и вятырът — същият, който бе минал над траншеи и огневи точки, над бодливата лагерна тел, над трибуните и специалните отдели, сега виеше под прозорчето на къщата.

Жената даде на Семьонов канче мляко и той, преглъщащи жадно и с усилие, загълта.

Изпи млякото и повърна. Червата му се преобръщаха, очите плачеха и той сякаш пред свършека си с вой смучеше въздух и отново, и отново повръщаше.

Искаше някак да се спре, в главата му се въртеше една мисъл — стопанката ще го изгони, такъв дрипав и мръсен.

С възпалените си очи видя, че тя донесе парцал, започна да бърше пода.

Искаше да й каже, че той всичко ще почисти, ще измие, само да не го пъди. Но можеше само да ломоти неразбрано, да обяснява с треперещи пръсти. Времето минаваше. Старицата ту излизаше от къщата, ту влизаше. Не пъдеше Семьонов. Може да е помолила съседката да доведе германски патрул, да извика полиция?

Стопанката сложи на печката казан с вода. Стана горещо, парата заплува над водата. Лицето на старицата изглеждаше навъсено, ядно.

„Ще ме изпъди и ще дезинфекцира след мене“ — помисли си той.

Жената извади от раклата бельо, панталон. Помогна на Семьонов да се съблече, върза на бохчица неговото бельо. Той усети миризма — на мръсното си тяло, на просмуканите с урина и кървави изпражнения долни гащи.

Тя помогна на Семьонов да седне в коритото и неговото изпохапано от въшките тяло почувства докосването на нейните грапави, силни длани, по раменете и гърдите му потече топла сапунена вода. Внезапно се задави, затресе се, разлюя се отвътре и като си гълташе сополите, запища, заподвиква: „Мамо... мамичко... мамичко“.

Тя бършеше със сив конопен пешкир просълзените му очи, косата, раменете. Подхвана Семьонов под мишниците и го сложи да седне на пейката, наведе се и взе да бърше приличащите на вейки крака, облече го с риза и гащи, закопча белите, облечени с плат копченца.

Изля от коритото във ведрото черната, кирлива вода и я изнесе.

Постла на печката овчи кожух, отгоре — кенарено платно, взе от кревата голяма възглавница, сложи и нея там.

После леко, като че беше пиле, повдигна Семьонов и му помогна да се покатери на печката.

Семьонов лежеше в полуунес. Тялото му чувствуващо немислимата промяна — стремежът на безжалостния свят да унищожи едно измъчено добиче бе престанал да действа.

Ала нито в лагера, нито в ешелона бе изпитвал такива страдания като сега — краката му изтръпваха, пръстите го боляха, кършеха го костите, гадеше му се, главата му се изпъльваше със студена, черна каша, ту пък изведнъж олекваше и се изправаше, завиваше му се свят, очите го боляха нетърпимо, нападна го хълцивица, сърбяха го клепачите. А от време на време нещо го пробождаше в сърцето, то замираше, вътрешностите му се изпъльваша с дим и сякаш идваше смъртта.

Изминаха четири дни. Семьонов слезе от печката, тръгна из стаята. Беше смяян, че светът се оказа пълен с храна. В лагерния му живот имаше само гнило цвекло. На земята съществуваше сякаш само мътна помия — лагерната супа, никаква кашица, вмирисана на гнило.

А сега видя просо, картофи, зеле, сланина, чу кукуригане на петел.

Също като дете си мислеше, че на света има двама вълшебници — добър и лош, и все го беше страх, че лошият вълшебник пак ще надвие добрния и ситият, топъл, добър свят ще изчезне и той отново ще дъвче колана си.

Заинтересува го ръчната мелница, производителността ѝ беше ужасяваща — челото му плуваше в пот, докато успяваше да смели няколко шепи сиво, влажно брашно.

Семьонов почисти с пила и шкурка ремъка, стегна болта, който свързваше механизма с плоските камъни на мелачката. Свърши всичко, както подобава на вещ московски монтьор, поправи грубата работа на селския майстор, но след това мелницата взе да работи още по-лошо.

Семьонов лежеше на печката и мислеше как е по-добре да мели пшеницата.

На сутринта отново разглоби мелницата, пригоди ѝ разни колелца и части от стар часовник с топузи.

— Лельо Христя, вижте — рече самохвално и ѝ показа как работи приспособената от него двойна зъбчата предавка.

Те почти не разговаряха. Тя не му разказваше за своя умрял през 1930 година съпруг, за безследно изчезналите си синове, за дъщеря си, която бе заминала за Прилуки и бе забравила майка си. Не го питаше как е бил пленен, откъде е, от село или от града.

Той се страхуваше да излиза, дълго се взираше през прозореца, преди да иде до нужника, винаги бързаше да се приbere в къщата. Затръшнеше ли се врата, паднеше ли на пода някое канче, се плашеше, мислеше си: край на доброто, престана да действа силата на старата Христя Чуняк.

Когато се зададеше съседка, Семьонов се покатерваше на печката и лежеше там, като внимаваше да диша безшумно, да не киха. Но тук рядко се отбиваха съседи.

В селото нямаше германци, бяха разквартиранни в железничарското селище край гарата.

Мисълта, че живее сред топлина и уют, а наоколо бушува война, не будеше угризения у Семьонов, той много се страхуваше, че светът на лагерите и глада ще го всмуче отново.

Когато се събуждаше сутрин, се страхуваше да отвори очи, струваше му се, че през нощта вълшебството е изчезнало и ей сега ще види лагерната бодлива тел, охраната, ще чуе дрънченето на празното котле.

Лежеше със затворени очи, ослушваше се дали Христя не е изчезнала.

Почти не мислеше за близкото минало, не си спомняше за комисаря Кримов, за Сталинград, за германския лагер, за ешелона. Но всяка нощ викаше и плачеше насиън.

Една нощ се смъкна от печката и пълзешком стигна до миндера, свря се под него и спа там до сутринта. А на сутринта не можа да си спомни какво толкова е сънувал.

На няколко пъти бе виждал как по селската улица минават камиони, натоварени с картофи, чували жито, веднъж видя и лека кола, „Опел Капитен“. Моторът теглеше добре, колелата не буксуваха в селската кал.

Сърцето му замираше, щом си представеше — в пруста ще загъгнат чужди гласове, после в стаята ще нахълта германски патрул.

Разпитващ леля Христя за германците.

Тя отговаряше:

— Има и не толкоз лоши германци. Кога фронтът минаваше от тука, у дома имаше двама — единият студент, другият художник. Все си играеха с децата. После пък един шофьор, той си носеше котка. Върне се отнякъде — котката при него, пък той й дава сланина, масло. Викаше, че още от границата си я носел. Седи на масата, а тя в ската му. И на мене добро правеше, дръвца ще ми докара, друг път чувалче брашно. Ама има германци, дето убиват деца, убиха един старец, съсед ми беше, за хора ни нямат, къщата им гаче е обор, ходят голи пред жените. Тука имаме и полицаи от нашите, от село — гаврят се с людете.

— От нашите няма такива зверове като германците — каза Семънов и попита: — Ами не ви ли е страх, лельо Христя, дето живея у вас?

Тя завъртя глава и каза, че в селото има много освободени пленници, вярно, все украинци, върнали се по родните си места. Но нали може да представи Семънов за свой племенник, син на сестра й, която заминала с мъжа си за Русия.

Семънов вече познаваше съседите по физиономия, познаваше бабичката, която не го пусна първия ден. Знаеше, че вечер младите момичета ходят на кино на гарата, че в събота на гарата „грала оркестра“ и стават забави. Много го интересуваше какви филми прожектират германците. Но у леля Христя идваха само стари хора, те не ходеха на кино. И нямаше кого да попита.

Съседката донесе писмо от дъщеря си, която била взета на работа в Германия. Семьонов не разбра някои места от писмото, обясниха му ги. Момичето пишеше: „Долетяха Ванка и Гришка: остькляваха прозорци“. Ванка и Гришка служели в авиацията. Значи, германският град е бил атакуван от съветската авиация.

По-нататък момичето пишеше: „Валя дъжд като в Бахмач“. И това означавало въздушни нападения, в началото на войната имало такива срещу гара Бахмач.

Същата вечер у Христя дойде висок слаб старец. Огледа Семьонов и каза на чист руски:

— Откъде си, юначе?

— Пленник съм — отговори Семьонов.

Старецът каза:

— Всички сме пленници.

По времето на Николай Втори, в казармата, бил артилерист и захвана да възпроизвежда пред Семьонов артилерийските команди, имаше невероятна памет. Подаваше командите дрезгаво, на руски, а за изпълнението им рапортаваше звънливо, с украински акцент, по младежки, явно бе запомnil интонациите на своя и на началническия глас, както бяха звучали преди много години.

После започна да хули германците.

Разказа на Семьонов как хората отначало се надявали, че германците ще „нулират“ колхозите, да, ама германците се сетили, че колхозите ще бъдат от полза и на тях. Организирали петкъщия, десеткъщия, на принципа на звената и бригадите. Леля Христя издума с печален, провлечен глас:

— Ох, колхози, колхози!

Семьонов каза:

— Е, че какво им е на колхозите, навсякъде имаме колхози.

И тогава старата Чуняк му рече:

— Ти мълчи. Забрави ли как дойде при мене от ешелона? На същия хал беше цяла Украйна през трийсета година. Изядохме всичката коприва, пръст ядяхме... Взеха ни житото до последното зрънце. Моят човек умря, пък и аз колко се мъчих! Подух се, гласа си изгубих, не можех и да ходя.

Семьонов бе поразен, че и старата Христя е гладувала като него. Беше си мислил, че гладът, морът са без силни пред стопанката на тази

добра къща.

— Да не сте били кулаци? — попита.

— Какви ти кулаци. Целият народ се съсипа, по-лошо от война беше.

— Ами ти от село ли си? — попита старецът.

— Не — отговори Семьонов, — аз съм кореняк московчанин, и баща ми е кореняк московчанин.

— Ха, видиш ли — самохвално каза старецът, — ако беше туха по колективизацията, нямаше да оживееш, от първите щеше да се гътнеш. Защо, мислиш, аз останах жив? Разбирам природата. Ще речеш — жъльди, липови листа, коприва, лобода? Не, народът първо тях опоска. А аз знам петдесет и шест растения, дето стават за ядене. Затуй оживях. Пролетта едва се пуква, още няма ни едно листенце, а аз вече изравям коренчета от земята. Всичко знам, братле: всяко коренче и корите, и цветчетата, и всяка тревичка. Крава, овца, кон — всичките може да изпукат от глад, ама аз не, по-тревояден съм от тях.

— От Москва си значи? — бавно попита Христя. — Пък аз да не зная, че си бил от Москва.

Съседът си отиде. Семьонов легна да спи, а Христя остана с ръце, подпрели скулите, да се взира в черното нощно небе.

Богата реколта се бе родила през онази година. Пшеницата израсна като плътна стена, висока, до рамото на нейния Василий, а Христя не се виждаше сред нея.

Тих провлечен стон огласяше селото, живи скелетчета, децата пълзяха по пода, без сили от гладния задух. Жените се трепеха да търсят някакво вариво — всичко беше изядено, сварено — копривата, жъльдите, липовите листа, търкалящите се край къщите копита, кокали, рога, необработените овчи кожи... А младите момчета, пристигнали от града, обикаляха дворовете, прескачайки мъртви и полумъртви хора, отваряха мазетата, копаеха в бараките, бучкаха железни пръти в земята, търсеха, изчопляха кулашкото зърно.

Един задушен летен ден Василий Чуняк притихна, спря да диша. Точно тогава в къщата отново влязоха градски юначаги и един синеок мъж с кацапски^[1] изговор на „а“, също като на Семьонов, приближи до умрелия и каза:

— Опъва се туй кулашко племе и живота си не жали.

Христя въздъхна, прекръсти се и захвана да застила леглото.

---

[1] От кацап — украинско прозвище за руснаците. — Б.пр. ↑

Щрум си бе мислил, че само тесен кръг от физици теоретици ще оценят работата му. Но излезе, че не е бил прав. Напоследък го търсеха по телефона не само познати физици, а и математици, и химици. Някои го молеха да им обяснява: математическите му изводи бяха сложни.

В института при него дойдоха делегати от студентското дружество, поканиха го да прочете лекция за студентите физици и математици от горните курсове. На два пъти изнесе доклади в Академията. Марков, Савостянов му разказваха, че за работата му се спори в много институтски лаборатории.

В закрития магазин Людмила Николаевна чу как една съпруга на учен попита друга: „Вие след кого сте?“ Онази отговори: „Ами след жената на Щрум“. А първата възклика: „На оня същия Щрум ли?“

Виктор Павлович гледаше да не показва, че неочеквано широкият интерес към работата му го радва. Ала не беше равнодушен към славата. На научен съвет в института трудът му бе предложен за Сталинска награда. Щрум не отиде на това заседание, но вечерта все поглеждаше към телефона, чакаше Соколов да му се обади. Пръв след заседанието се обади Савостянов.

Обикновено присмехулен, дори циничен, сега Савостянов говореше с друг тон.

— Това е триумф, истински триумф! — повтаряше той.

Разправи му за изказването на академик Прасолов. Старецът заявил, че от времето на покойния му приятел Лебедев, който изследвал светлинното налягане, в стените на физическия институт не се бил раждал труд с такова значение.

Професор Свечин говорил за математическия метод на Щрум, доказвал, че в самия метод има елементи на новаторство. Казал, че само съветските хора са способни във военни условия толкова беззаветно да отдават силите си в служба на народа.

Изказали се и много други колеги, говорил Марков, но най-ярката и силна реч произнесъл Гуревич.

— Браво на него — каза Савостянов, — именно той каза каквото трябващо, говори без никакви спирачки. Нарече труда ви класически и каза, че мястото му е между трудовете на основателите на атомната физика — Планк, Бор, Ферми.

„Добре казано“ — помисли си Щрум.

Малко след Савостянов се обади Соколов.

— Днес човек не може да ви хване по телефона, от двайсет минути въртя, все дава заето.

И Соколов беше развълнуван и зарадван.

Щрум каза:

— Забравих да попитам Савостянов за гласуването.

Соколов каза, че против Щрум гласувал професор Гавронов, който се занимаваше с история на физиката; според него трудът на Щрум бил построен ненаучно, произтичал от идеалистическите възгледи на западните физици и бил практически безперспективен.

— Дори е добре, че Гавронов е против — каза Щрум.

— Да, май че е така — съгласи се Соколов.

Гавронов беше странен човек, на шега го наричаха „братя славяни“ — той с фанатично упорство твърдеше, че всички постижения във физиката били свързани с трудове на руски учени, поставяше неизвестните имена на Петров, Умов, Яковлев по-високо от имената на Фарадей, Максуел, Айнщайн.

Соколов се пошегува:

— Виждате ли, Виктор Павлович, ето че и Москва призна значението на вашия труд. Скоро ще пираме у вас.

Слушалката поглеждаше Мария Ивановна:

— Честито, поздравете Людмила Николаевна, толкова се радвам за вас.

Щрум каза:

— Всичко е суета на суетите.

Ала суетата на суетите го радваше, вълнуваше го.

През нощта, когато Людмила Николаевна вече се канеше да си ляга, се обади Марков. Той беше голям спец по официалната конюнктура и разказа за научния съвет различно от Савостянов и Соколов. След изказването на Гуревич Ковченко заявил сред общ смях:

— На, и в Института по математика биха камбаните, шуми се около труда на Виктор Павлович. Вярно, още не са тръгнали в

молитвено шествие, но някои вече са вдигнали хоругвите.

В шагата на Ковченко мнителният Марков почувствал недоброжелателно отношение. Останалите му наблюдения бяха относно Шишаков. Алексей Алексеевич не изказал мнението си за труда на Щрум. Докато слушал ораторите, кимал, не се разбирало дали одобрително, или в смисъл: „Дрън, дрън, че пляс“.

Шишаков действал да бъде предложен за награда трудът на младия професор Молоканов; този труд беше посветен на рентгеноанализа на стоманата, имаше само тясно практическо значение за няколко завода, произвеждащи висококачествен метал.

После Марков отбеляза, че след заседанието Шишаков отишъл при Гавронов и двамата нещо си говорили.

Щрум каза:

— Вие, Вячеслав Иванович, трябва да работите в дипломатическа мисия.

Марков, който не разбираше от шега, отвърна:

— Не, аз съм физик експериментатор.

Щрум влезе в стаята на Людмила и ѝ рече:

— Предложен съм за Сталинска награда. Говорили са много приятни неща за мен.

И ѝ разказа какво говорили участниците в заседанието.

— Целият този официален успех е празна работа. Но знаеш ли, до гуша ми е дошъл този вечен комплекс за непълноценост. Влизам в заседателната зала, първият ред свободен, но не смея да седна там, отивам на най-последния. А Шишаков, Постоев хич не се колебаят, сядат в президиума. Плюя на това кресло, но вътрешно, поне вътрешно трябва да чувствам, че имам право на него.

— Колко щеше да се радва Толя — каза Людмила Николаевна.

— И на мама не мога да пиша за това.

Людмила Николаевна каза:

— Витя, минава единайсет, а Надя я няма. Снощи се прибра в единайсет.

— Че какво толкова?

— Казва, че ходи у приятелка, но това ме тревожи. Казва, че бащата на Майка имал нощен пропуск за колата, та я докарвал до нашия ъгъл.

— Но защо тогава се тревожиши? — отвърна Щрум и си помисли: „Господи, аз ѝ говоря за голям успех, за държавна Сталинска награда, защо ме прекъсва с разни житетски дреболии“.

Помълча и кратко въздъхна.

На третия ден след заседанието на научния съвет Щрум се обади на Шишаков по телефона вкъщи, искаше да го помоли да вземе на работа младия физик Ландесман. Дирекцията и отдел „Кадри“ протакаха назначаването. Същевременно искаше да помоли Алексей Алексеевич да ускори извикването на Ана Наумовна Вайспапир от Казан. Сега, когато в института навлизаха нови кадри, нямаше смисъл да оставят квалифицирани хора в Казан.

Отдавна искаше да повдигне тези въпроси пред Шишаков, но все му се струваше, че Шишаков може да не се отнесе достатъчно любезно, че ще каже: „Обърнете се към заместника ми“. И Щрум все отлагаше разговора.

Сега вълната на успеха повдигна самочувствието му. Преди десет дни му се виждаше неудобно да поиска Шишаков да го приеме, а днес — че е нещо естествено да му се обади по телефона вкъщи.

Женски глас попита:

— Кой го търси?

Щрум отговори. Беше му приятно да чува гласа си, толкова бавно и спокойно съобщи кой е.

Жената на телефона замълкна, после любезно продума: „Един момент“, а след този момент пак така любезно произнесе: „Ако обичате, обадете се утре в десет в института“.

— Извинете — каза Щрум.

С цялото си тяло, с кожата почвства парещо неудобство.

Мъчително се улавяше в мисълта, че това чувство няма да го напусне и насиън, че щом се събуди сутринта, ще си помисли: „Защо се чувствам така отвратително?“ И ще си спомни: „А, да, този идиотски разговор по телефона“.

Отиде в стаята на жена си и ѝ разказа за несъстоялия се разговор с Шишаков.

— Да, да, всяка жаба да си знае гъюла, както казва за мен майка ти.

Той започна да ругае жената, с която бе говорил.

— Ах, кучка проклета, не мога да понасям този гаден навик да ме питат по телефона кой съм, а после да ми отговарят: господарят е заест.

В подобни случаи Людмила Николаевна обикновено се възмущаваше, искаше да чуе от нея точно това.

— Спомняш ли си — каза й той, — смятах, че Шишаков е безразличен към мен, защото не може да извлече капитал от моя труд. А сега е сметнал, че ще може, но по друг начин: като ме дискредитира. Нали знае, че Садко не ме обича.

— Господи, колко си мнителен — каза Людмила Николаевна, — колко е часът?

— Девет и петнайсет.

— Виждаш ли, а Надя я няма.

— Господи — каза Щрум, — колко си мнителна.

— Между другото — сети се Людмила Николаевна — днес в закрития магазин чух, че предлагали и Свечин за държавна награда.

— Я виж ти, не ми е казал. Че за какво?

— Май за теорията на разсейването.

— Нищо не разбирам. Нали тя беше публикувана преди войната.

— Защо не. Дават и за минали работи. На него ще я дадат, а на теб — не. Ще видиш. Ти сам си вредиш.

— Глупости, Люда. Садко не ме обича!

— Липсва ти твоята майка. Тя за всичко се съгласяваше с тебе.

— Не разбирам защо се дразниш. Ако навремето бе проявила към мама поне частица от топлината, която аз проявях към Александра Владимировна...

— Ана Семьоновна никога не беше обичала Толя — отвърна Людмила Николаевна.

— Не е вярно, не е вярно — каза Щрум и жена му му се видя чужда, плашеше го със своята упорита несправедливост.

На сутринта в института Щрум научи от Соколов още една новина. Снощи Шишаков поканил на гости няколко души от института. Ковченко минал да вземе Соколов с колата си.

Между поканените бил завеждащият отдел „Наука“ при ЦК, младият Бадин.

Щрум отново изпита неудобство — явно се бе обадил у Шишаков по времето, когато гостите са били пристигнали.

И с кисела усмивка каза на Соколов:

— Между поканените беше граф Сен Жермен, та за какво разговаряха господата?

Изведнъж си спомни как снощи по телефона изрече името си с кадифен глас, сигурен, че щом чуе „Щрум“, Алексей Алексеевич радостно ще грабне слушалката. Дори изпъшка от този спомен, помисли си, че така жално скимят кучетата, когато напразно се мъчат да уловят някоя свирепа бълха.

— Между другото — каза Соколов — стилът на приема никак не беше военен. Кафе, сухо вино „Гурджаани“. И поканените бяха малко, десетина души.

— Странно — избъбри Щрум и Соколов разбра какво се крие зад това замислено „странно“, той също отговори замислено:

— Да, не е съвсем ясно, всъщност направо е неразбираемо.

— А Натан Семънович беше ли? — попита Щрум.

— Гуревич го нямаше, май че го търсили по телефона, имал занятия с аспирантите.

— Да, да, да — промълви Щрум и забарабани с пръсти по масата. После, неочеквано за самия себе си, попита Соколов: — Пътър Лаврентиевич, нищо ли не говориха за моя труд?

Соколов се поколеба, после каза:

— Имам чувството, Виктор Павлович, че вашите възхвалители и поклонници ви правят мечешка услуга — началството се дразни.

— Но защо мълчахте досега? Хайде, кажете.

Соколов разказа как Гавронов говорил, че трудът на Щрум противоречал на ленинските възгледи за естеството на материята.

— Е? — подкани го Щрум. — И какво?

— Разбираете ли, Гавронов не е от голямо значение, но е неприятно. Бадин го подкрепи. Каза нещо в смисъл, че трудът ви, колкото и да е талантлив, е в разрез с указанията, дадени на онова прословуто съвещание.

Погледна към вратата, после към телефона и понижи глас:

— Разбираете ли, стори ми се, че на нашите шефове може да им хрумне да ви нарочат за изкупителна жертва във връзка с кампанията за партийност в науката. Нали знаете как се провеждат у нас тези кампании. Набележат си една жертва и — ела, че ми трябваш. Би било ужасно. Вашият труд е изключителен, особен!

— И какво, никой ли не се противопостави?

— Май че не.

— Ами вие, Пътър Лаврентиевич?

— Сметнах, че е безсмислено да влизам в спор. Няма смисъл човек да опровергава демагози.

Почувстввал смущението на приятеля си, и Щрум се смути, каза:

— Да, да, разбира се, разбира се. Прав сте.

Замълчаха, но мълчанието им не беше леко. Хладинката на страха докосна Щрум — на същия страх, който винаги тайно бе живял в сърцето му, страхът от гнева на държавата, страхът от този гняв, който стриваше човека на пепел, да не избере за жертва теб.

— Да, да, да — замислено произнесе той, — къде ще мисля за почести, дано поне кожата опазя.

— Колко ми се иска да разберете това — тихо продума Соколов.

— Пътър Лаврентиевич — също тихо попита Щрум, — как е Мадяров, добре ли е? Пише ли ви? Понякога много се тревожа, и аз не знам защо.

С тези внезапно прошепнати думи те сякаш споделиха, че между хората съществуват и свои отделни, човешки, недържавни отношения.

Соколов спокойно, натъртено отговори:

— Не, нищо не съм получавал от Казан.

Неговият спокоен, силен глас сякаш възрази, че сега тези отделни, човешки, недържавни отношения не са за тях.

В кабинета влязоха Марков и Савостянов, подхвана се съвсем друг разговор. Марков започна да дава примери за жени, които съсипвали живота на мъжете си.

— Всеки има жена, каквато заслужава — каза Соколов, погледна си часовника и излезе.

Савостянов през смях каза подире му:

— Ако в тролея има едно свободно място, Маря Ивановна стои права, а Пьотър Лаврентиевич сяда. Ако посред нощ се звънне на вратата, той няма да стане от леглото, Машенка ще отърчи по пеньоарче да пита: кой е? Че как иначе — жената е приятел на човека.

— Аз не съм от тези щастливици — каза Марков. — На мен ми казват: „Да не оглуша, върви да отвориш!“

Щрум внезапно се ядоса:

— Е, вие пък много искате... Пьотър Лаврентиевич е светило, съпруг!

— Я не се оплаквайте, Вячеслав Иванович — каза Савостянов, — сега и денем, и нощем сте в лабораторията, недосегаем сте.

— Мислите, че не си патя заради това ли? — рече Марков.

— А, знам — отвърна Савостянов и облиза устните си, предвкусвайки своята нова блъскава шега. — Стой си вкъщи! Както се казва: моят дом е моята Петропавловска крепост.

Марков и Щрум се разсмяха и Марков, като се опасяваше, че веселият разговор може да се проточи, стана и си каза:

— Вячеслав Иванович, хайде на работа.

Когато той излезе, Щрум забеляза:

— Какъв беше важен, солиден, сега е направо като пиян. Ами да, денонощно е в лабораторията.

— Да, да — потвърди Савостянов, — като птица е, която си вие гнездото. Цял е потънал в работата!

Щрум се позасмя:

— Дори светските новини не забелязва, не ги разнася вече. Да, да, харесва ми — като птица, която си вие гнездото.

Савостянов рязко се извърна към Щрум.

Младото му светловеждо лице беше сериозно.

— Между другото за светските новини — каза той — трябва да ви съобщя, Виктор Павлович, че снощната асамблея у Шишаков, на

която не са ви поканили, е била нещо просто възмутително, направо гадно...

Щрум се намръщи, почувства се унижен от изказаното съчувствие.

— Я стига, оставете — отсече рязко той.

— Виктор Павлович — каза Савостянов, — вярно, много важно, че Шишаков не ви бил поканил. Но нали Пьотър Лаврентиевич ви е казал какви гадости говорил Гавронов? Каква наглост — да каже, че трудът ви имал юдейски дух и че Гуревич го е нарекъл класически само защото сте евреин. Хем да го каже пред мълчаливите усмивчици на началството. На ви един „брат славянин“.

В обедната почивка Щрум не отиде в стола, през цялото време кръстосва из кабинета си. Беше ли предполагал, че у хората има толкова мръсотия? Но браво на Савостянов! А му изглеждаше лекомислен тип с тия негови вечни шегички и със снимките на хубавици по бански костюми. Пък и изобщо това са глупости. Дрънканиците на Гавронов не струват и пукната пара — психопат, дребен завистник. Никой не му е възразил, защото приказките му са били прекалено нелепи, направо смешни.

И все пак тези глупости и дроболии го вълнуваха, тормозеха го. Как е могъл Шишаков да не покани Щрум? Наистина, грубо е, глупаво е. А най-унизителното е, че бездарният Шишаков и неговите вечеринки са абсолютно безразлични на Щрум, но го боли така, сякаш в живота му се е случило непоправимо нещастие. Разбира, че е глупаво, а не може да надвие себе си. Да, да, хем на всичко отгоре искаше да получи едно яйчице повече от Соколов. Ха, за какъв се бе мислил!

Ала една мисъл наистина сериозно пареше сърцето му. Искаше му се да каже на Соколов: „Как не ви е срам, приятелю? Биваше ли да криете от мен как ме е резили Гавронов? Пьотър Лаврентиевич, мълчали сте там, мълчахте и пред мен. Засрамете се, засрамете се!“

Но макар да бе развлечуван, веднага си казваше: „Ама нали и ти мълчиш. Нали не каза на приятеля си Соколов в какво подозира Каримов неговия роднина Мадяров? Премълча си! От неудобство ли? Или от деликатност? Ами! От страха си юдейски!“

Явно съдбата бе отредила целият този ден да бъде тежък.

В кабинета влезе Ана Степановна и щом видя натъжената й физиономия, Щрум попита:

— Какво се е случило, Ана Степановна, мила? — „Дали не е чула за моите неприятности?“

— Виктор Павлович, на какво прилича това? — каза тя. — Такива неща зад гърба ми, с какво съм заслужила?

Казали на Ана Степановна в обедната почивка да иде в отдел „Кадри“ и там й наредили да напише заявление за напускане. Било получено нареддане от директора да се уволнят лаборантите без висше образование.

— Глупости, дори не съм чувал такова нещо — каза Щрум, — ще уредя всичко, повярвайте ми.

Ана Степановна беше най-силно засегната от думите на Дубенков, че администрацията нямала нищо лично против нея.

— Виктор Павлович, какво може да имат против мен? Моля ви, извинете ме, попречих ви на работата.

Щрум си наметна палтото и тръгна през двора към двуетажното здание, където се намираше отдел „Кадри“.

„Добре де, добре — мислеше си той, — добре, добре“. За нищо друго не мислеше. Но в това „добре, добре“ бе вложено много.

Дубенков подаде ръка на Щрум и каза:

— Тъкмо се канех да ви търся по телефона.

— По повод на Ана Степановна ли?

— Не, защо, във връзка с някои положения най-отговорните служители от института ще трябва да попълнят ето тази анкета.

Щрум погледна купчинката анкетни листове и каза:

— Охо, че това е цяла седмица работа.

— Е, чак пък толкоз, Виктор Павлович. Само че, ако обичате, при отрицателен отговор не слагайте чертичка, а пишете: „не, не съм бил; не, не съм членувал; не, нямам“ и така нататък.

— Вижте какво, драги — каза Щрум, — трябва да се анулира нелепата заповед за уолнението на нашата старша лаборантка Ана Степановна Лошакова.

Дубенков отвърна:

— За Лошакова ли? Виктор Павлович, как мога аз да анулирам заповед на дирекцията?

— Това вече умът ми не го побира! Тя спасяваше института, пазеше имуществото му под бомбите. А я уволняват на формално основание.

— Без формално основание у нас не уволняват никого — с достойнство отговори Дубенков.

— Ана Степановна не само е чудесен човек, тя е една от най-добрите служителки в нашата лаборатория.

— Ако наистина е незаменима, обърнете се към Касян Терентиевич — отвърна Дубенков. — Тъкмо ще съгласувате още два въпроса относно вашата лаборатория.

И подаде на Щрум два листа, закрепени с кламер.

— Това е по повод заемането на длъжността научен сътрудник по конкурса. — Надникна в листа ибавно прочете: — Емилий Пинхусович Ландесман.

— Да, аз го писах — отговори Щрум, познал листа в ръката на Дубенков.

— Тук е резолюцията на Касян Терентиевич: „Като неотговаряещ на изискванията“.

— Тоест как така? — възклика Щрум. — Неотговаряещ. Нали аз зная дали отговаря, Ковченко откъде ще знае кой отговаря на изискванията ми?

— Е, за това ще се разберете с Касян Терентиевич — каза Дубенков. Надникна във втория лист и добави: — А това е заявление от наши служители, останали в Казан, заедно с вашата молба.

— Да, и какво?

— Касян Терентиевич пише: не е целесъобразно, тъй като те работят продуктивно в Казанския университет, разглеждането на въпроса да се отложи до завършването на учебната година.

Той говореше тихо, меко, сякаш искаше с гальовния си тон да смекчи неприятната за Щрум вест, но в очите му нямаше добро чувство, а само недружелюбно любопитство.

— Благодаря ви, другарю Дубенков — каза Щрум.

Отново закрачи по коридора и отново си заповтаря: „Добре, добре“. Не му трябва подкрепата на началството, не му трябва обичта на приятелите, душевната близост с жена му, той умеет да се бори сам. Когато се върна в главното здание, се качи на втория етаж.

Ковченко, с черно сако и бродирана украинска рубашка, излезе от кабинета след секретарката, която му бе докладвала за Щрум, и каза:

— Заповядайте, заповядайте, Виктор Павлович, в моята колиба.

Щрум влезе в „колибата“, обзаведена с червени кресла и дивани. Ковченко настани Щрум на дивана и седна до него.

Докато слушаше Щрум, се усмихваше и приветливостта му с нещо напомняше приветливостта на Дубенков. Сигурно така се е усмихвал и когато Гавронов е произнасял речта си за открытието на Щрум.

— Но какво да правим? — затюхка се Ковченко и разпери ръце.
— Тези неща не сме ги измислили ние. Работила е под бомбите, така ли? Сега това не се смята за заслуга, Виктор Павлович, всеки съветски човек отива под бомбите, ако родината му заповядва.

После Ковченко се замисли и каза:

— Има една възможност, но тя, разбира се, ще започне да придирия. Да прехвърлим Лошакова на длъжност препараторка. Ще ѝ запазим купоните за научен сътрудник. Това мога да ви обещая.

— Не, това ще я обиди — каза Щрум.

Ковченко попита:

— Виктор Павлович, нима искате съветската държава да има едни закони, а лабораторията на Щрум — други?

— Напротив, искам именно в моята лаборатория да се прилагат съветските закони. А според съветските закони Лошакова не може да бъде уволнена.

И попита:

— Касян Терентиевич, щом заговорихте за закони, защо не утвърдихте за моята лаборатория талантливия младеж Ландесман?

Ковченко подъвка устни.

— Вижте какво, Виктор Павлович, може би той би работил успешно по вашите задачи, но има и други положения, с които ръководството на института трябва да се съобразява.

— Много добре — каза Щрум и повтори: — Много добре.

И шепнешком попита:

— Анкетните му данни ли прочат? Да няма роднини в чужбина?

Ковченко неопределено разпери ръце.

— Касян Терентиевич, щом продължаваме този приятен разговор — каза Щрум, — защо бавите връщането на моята сътрудничка Ана Наумовна Вайспапир от Казан? Между другото тя е кандидат на науките. Къде е тук противоречието между моята лаборатория и държавата?

Ковченко направи страдалческа физиономия:

— Виктор Павлович, сякаш сте ме подложили на разпит. Аз отговарям за кадрите, разберете ме.

— Много добре, много добре — каза Щрум. Чувстваше, че окончателно е узрял за груб разговор: — Вижте какво, уважаеми, повече така не мога да работя. Науката съществува не за Дубенков и не за вас. И аз съществувам тук заради работата, а не заради интересите на отдел „Кадри“, които не разбирам. Ще пиша на Алексей Алексеевич да назначи Дубенков за завеждащ ядрената лаборатория.

Ковченко каза:

— Виктор Павлович, моля ви, успокойте се.

— Не, няма да работя така.

— Виктор Павлович, не можете да си представите колко цените ръководството вашата работа, особено аз.

— Мен пък изобщо не ме интересува дали вие ме цените, или не — каза Щрум и видя върху лицето на Ковченко не обида, а весело удоволствие.

— Виктор Павлович — каза Ковченко, — в никакъв случай няма да позволим вие да напуснете института. — Навъси се и добави: — И то далеч не защото сте незаменим. Нима мислите, че няма с кого да заменим Виктор Павлович Щрум? — И завърши вече съвсем умилно: — Нима в Русия няма кой да ви замени, щом не можете да се занимавате с наука без Ландесман и Вайспапир?

Той гледаше Щрум и Виктор Павлович почувства — ето, ей сега Ковченко ще произнесе думите, които като невидима мъгла се виеха помежду им, докосваха очите, ръцете, мозъка.

Щрум наведе глава и вече го нямаше професора, доктора на науките, бележития учен, направил изключително откритие, онзи човек, който умееше да бъде и снизходителен, независим и рязък.

Прегърбеният къдрокос мъж с тесни рамене и гърбав нос примижа сякаш в очакване на плесница, загледа човека с бродираната украинска риза и зачака.

Ковченко тихо продума:

— Виктор Павлович, не се вълнувайте, не се вълнувайте, сериозно, не се вълнувайте. Бива ли от мухата да правите слон, тъй де.

През нощта, когато жена му и дъщеря му си легнаха, Щрум започна да попълва анкетата. Почти всички въпроси бяха същите като отпреди войната. И именно затова изглеждаха на Виктор Павлович странни, тревожеха го някак по нов начин.

Държавата не се интересуваше дали математическият апарат, който използваше Щрум в работата си, е достатъчен, отговаря ли апаратурата, която се монтираше в лабораторията, на сложните опити, чието провеждане предстоеше, добра ли е защитата срещу неутронното излъчване, дали Соколов и Щрум са достатъчно близки и единодушни по научните въпроси, подгответи ли са младшите научни сътрудници за уморителните изчисления, разбират ли колко много неща зависят от тяхното търпение, от постоянното им напрежение и съсредоточеност.

Велика анкета беше, анкета на анкетите. Тя искаше да знае всичко за бащата на Людмила, за майка ѝ, за дядото и бабата на Виктор Павлович, къде са живели, кога са умрели, къде са погребани. По какъв повод бащата на Виктор Павлович, Павел Йосифович, през 1910 година е ходил в Берлин? Държавната заинтересованост беше сериозна и мрачна. След като прегледа анкетата, самият Щрум се зарази с колебания за своята сигурност и автентичност.

1. Фамилно, собственно, бащино име... Кой е той, човекът, който в среднощния час пише в анкетата: Щрум, Виктор Павлович? Нали майка му и баща му май са имали граждански брак, нали са се разделили, когато Витя е навършил две годинки, той си спомняше, че по документи баща му се назваше Пинхус, а не Павел. Защо съм Виктор Павлович? Кой съм, познавам ли себе си, ами ако всъщност съм Голдман или може би Сагайдачни? Или пък французинът Дефорж, иначе казано, Дубровски?

И изпълнен със съмнения, той премина към втория въпрос.

2. Дата на раждане... година... месец... ден... посочете по стар и по нов стил. Какво знаеше той за онзи мрачен декемврийски ден, можеше ли със сигурност да твърди, че се е родил именно през него?

Дали да не посочи, за да снеме отговорността от себе си, „според майка ми“?

3. Пол... Щрум смело написа: „мъжки“. И си помисли: „Ама какъв мъж съм аз, един истински мъж нямаше да си премълчи, когато отстраниха Чепижин“.

4. Мястото на раждане според старото (губерния, уезд, волост и село) и новото (област, край, район и село) райониране... Щрум написа: Харков. Майка му беше казвала, че е роден в Бахмут, но актът за раждане бил издаден в Харков, където тя се преместила два месеца след раждането на сина си. Дали трябва да спомене тези подробности?

5. Националност... Ето я петата точка. Толкова обикновена, незначителна преди войната и никак мъничко по-особена сега.

Натискайки перото, Щрум с решителни букви написа „евреин“. Не знаеше какво ще означава не след дълго за стотици хиляди хора да отговорят на петия въпрос на анкетата: калмик, балкарец, чеченец, кримски татарин, евреин...

Не знаеше, че от година на година около тази пета точка ще се трупат мрачни страсти, че страхът, злобата, отчаянието, безизходицата, кръвта ще се пренасят, ще прескачат в нея от съседната шеста точка „социален произход“, че след няколко години мнозина ще започнат да попълват петата точка от анкетата със същото чувство за съдбовна постыпка, с което през миналите десетилетия бяха отговаряли на съседния шести въпрос децата на казашките офицери, на дворяните и фабрикантите, синовете на свещениците.

Ала той вече усещаше и предчувствуваше сгъстяването на силовите линии около петия въпрос на анкетата. Снощи му се обади по телефона Ландесман и Щрум му каза, че с назначаването му нищо не става. „Така и предполагах“ — отговори Ландесман с ядосан, упрекващ Щрум тон. „Да не би в анкетата ви нещо да не е в ред?“ — попита Щрум. Ландесман изсумтя и каза: „Онова, което не е в ред, е фамилното ми име“.

Когато вечерта седнаха да вечерят, Надя рече:

— Знаеш ли, татко, бащата на Майка казал, че додатка в Института за международни отношения нямало да приемат нито един евреин.

„Е, какво сега — помисли си Щрум, — евреин съм и толкоз, няма как“.

6. Социален произход... Това беше ствол на могъщо дърво, корените му бяха дълбоко в земята, клоните му широко се разстилаха над просторните листове на анкетата: социален произход на бащата и майката, на родителите на майката и бащата... социален произход на съпругата, на родителите на съпругата... ако сте в развод, социален произход на бившата ви съпруга, с какво са се занимавали нейните родители преди революцията...

Великата революция беше социална революция, революция на бедняците. В шестия въпрос, така поне винаги го бе разбирал Щрум, естествено бе изразено справедливото недоверие на бедняците, породено от хилядолетното господство на богатите.

Написа „от занаятчийско семейство“. Занаятчия! Какво общо има със занаятчиите той. И изведнъж, това сигурно бе породено от войната, той се усъмни в реалността на бездната между справедливия съветски въпрос за социалния произход и кървавия въпрос на германците за националността. Спомни си вечерните разговори в Казан, думите на Мадяров за отношението на Чехов към човека.

Помисли си: „На мен социалният признак ми се вижда морален, справедлив. Но на германците безспорно им се вижда морален националният признак. А за мен е ясно: ужасно е да се убиват евреите затова, че са евреи. Нали и те са хора, всеки от тях е човек — добър, лош, талантлив, глупав, тъп, весел, симпатичен, отзивчив, стипица. А Хитлер казва: няма значение, важно е едно — че е евреин! Цялото ми същество въстava срещу това! Но нали и нашият принцип е същият — важното е произходът ти да не е кулашки или търговски. А че тези хора са добри, лоши, талантливи, симпатични, глупави, весели — това не е ли важно? Пък и в нашите анкети става дума дори не за търговци, свещеници, дворяни. Става дума за техните деца и внуци. Какво, и дворянството ли им е в кръвта, както еврейството, по рождение ли са търговци и свещеници? Каква глупост. Софя Перовская е била генералска дъщеря, хем не просто генералска, ами губернаторска. Далеч от нас такива! Комисаров, полицейската подлога, който хванал Каракозов, би отговорил на шестия въпрос: «От занаятчийски произход». Него биха го приели в университета. А нали Сталин е казал: «Синът не отговаря за баща си». Но нали Сталин е казал също: «Крушата не пада далеч от дървото». Добре де, щом съм от занаятчийски род, тъй да бъде“.

7. Социално положение... Служещ ли съм? Служещ означава счетоводител, деловодител. Служещият Щрум математически обоснова механизма на разпадането на атомните ядра, служещият Марков иска с помощта на нова експериментална апаратура да потвърди теоретичните изводи на служещия Щрум.

„Ами така си е — помисли той, — именно служещ“.

Сиваше рамене, ставаше, кръстосваше стаята, сякаш избутваше някого с длан. После сядаше на бюрото и отговаряше на въпросите.

29. Били ли сте вие или ваши близки роднини давани под съд, под следствие, били ли сте арестувани, били ли сте наказвани от съдебни и административни органи, кога, къде и за какво? Ако сте реабилитирани, кога?...

Същият въпрос, отнесен към съпругата на Щрум. Студ докосна гърдите му. Тук спорове не може да има, с такива неща човек не се шегува. В главата му се замяркаха имена. Сигурен съм, че той за нищо не е виновен... отнесен човек... тя беше арестувана, задето не направила донос срещу мъжа си, май я осъдиха на осем години, не знам точно, не си пишем, май в Темники, научих случайно, срещнах дъщеря ѝ на улицата... не си спомням точно, мисля, че беше арестуван в началото на трийсет и осма година, да, десет години без право на кореспонденция...

Братът на жена ми беше член на партията, рядко съм се срещал с него; нито аз, нито жена ми си кореспондираме с него; майката на жена ми, мисля, беше ходила при него много преди войната, втората му съпруга беше интернирана, задето не съобщила за него, тя умря през войната, синът му е участник в отбраната на Сталинград, отиде доброволец... Съпругата ми е разведена с първия си мъж, синът ѝ от първия брак, моят доведеник, загина на фронта, защитавайки Сталинград... Първият ѝ съпруг е бил арестуван, от момента на развода жена ми нищо не знае за него... Не знам за какво е осъден, май съм чувал, че за членство в троцкистката опозиция, но не съм сигурен, това изобщо не ме е интересувало...

Безизходно чувство за вина, за нещо нечисто обзе Щрум. Спомни си за един каещ се партиец, който бе казал на събрание: „Другари, аз не съм наш човек“.

И изведенъж у него се надигна чувство на протест. Не съм от смирените и покорните. Садко не ме обичал — какво от това! Аз съм

самотен, жена ми престана да се интересува от мен — много важно! Няма да се отрека от нещастните, от невинно загиналите.

Срамота е, другари, да ровите във всичко това! Нали хората са невинни, а децата им, съпругите, те какво са виновни? Трябва да се покаем пред тези хора, да им поискаме прошка. А вие се мъчите да докажете моята непълноценост, да ме лишите от доверието си, защото мои роднини са пострадали без вина, така ли? Ако съм виновен в нещо, то е, че малко съм им помогал в тяхното нещастие.

А в мозъка на същия този човек се лееше и втори поток мисли, коренно противоположни на първия.

Но аз не съм поддържал връзка с тях. Не съм си кореспондиран с врагове, не съм получавал писма от лагерите, не съм ги подкрепял материално, срещал съм се с тях рядко, случайно...

30. Живее ли някой от роднините ви в чужбина (къде, откога, по какви причини са заминали)? Поддържате ли връзка с тях?

Новият въпрос още повече го потисна.

Другари, нима не разбирате, че в условията на царска Русия емигрирането е било неизбежно? Нали са емигрирали бедни хора, емигрирали са свободолюбиви хора, нали и Ленин е живял в Лондон, в Цюрих, в Париж. Защо тогава си намигате, когато четете за моите лели и чичовци, за техните синове и дъщери в Ню Йорк, в Париж, в Буенос Айрес?... Един познат веднъж се пошегува: „Имам леля в Ню Йорк... По-рано си мислех — гладът не е леля^[1], ама излиза, че лелята е глад“.

Но наистина излизаше, че списъкът на неговите роднини, живеещи в чужбина, е малко по-къс от списъка на научните му трудове. А ако се прибави и списъкът на репресираниите...

И ето, смазаха човека. На бунището! Не е наш! Но нали това е лъжа, лъжа! Той, а не Гавронов и Дубенков, е нужен на науката; той би отдал живота си за своята страна. А малко ли са хората с бляскави анкети, които са способни да те измамят, да станат предатели? Малцина ли са писали в анкетите си: баща — мошеник, баща — бивш помешчик, а са дали живота си в битка, станали са партизани, ще отидат и на ешафода?

Какво значи всичко това? Нали той знаеше: статистическият метод! Вероятността! По-голяма вероятност има да срещнеш враг сред хора с нетрудово минало, отколкото сред хора с пролетарски произход. Но нали и германските фашисти, като залагат на по-голямата или по-

малката вероятност, унищожават народи, нации. Този принцип е безчовечен. Той е безчовечен и сляп. Към хората може да има само един приемлив подход — човешкият.

Приемайки нови хора в своята лаборатория, Виктор Павлович би изготвил друга анкета, човешка.

За него е безразлично дали е русин, евреин, украинец или арменец човекът, с когото му предстои да работи, дали дядо му е бил работник, фабрикант, кулак — също; неговото отношение към колегата не зависи от това, дали брат му е арестуван от органите на НКВД, безразлично му е дали сестрите на колегата живеят в Кострома или в Женева.

Той би попитал: от каква възраст ви интересува теоретичната физика, какво е отношението ви към критиката на Айнщайн срещу стария Планк, предпочитате ли математическите размисли, или ви влече експерименталната работа, какво мислите за Хайзенберг, вярвате ли във възможността да се създаде единно уравнение за полето? Най-важното, основното е талантът, страстта, Божията искра.

Би попитал, естествено, ако колегата пожелае да отговори, дали обича да се разхожда пеша, пие ли алкохол, ходи ли на симфонични концерти, харесвал ли е детските книги на Сетън-Томпсън, кого чувства по-близък — Толстой или Достоевски, обича ли да се занимава с градинарство, дали не е рибар, какво е отношението му към Пикасо, кой разказ на Чехов смята за най-хубав.

Би се заинтересувал дали бъдещият колега е мълчалив, или обича да побъбри, добър ли е, остроумен ли е, не е ли злопаметен, раздразнителен, честолюбив, няма ли да завърти някой флирт с миловидната Верочка Пономаръва.

Невероятно хубаво говори за всичко това Мадяров, толкова хубаво, че чак да си помислиш: дали не е провокатор.

Господи, Боже мой...

Щрум взе перодръжката и написа: „Естер Семьоновна Дашевская, леля по майчина линия, живее в Буенос Айрес от 1909 година, преподавателка по музика“.

---

[1] От популярната руска пословица „Голод не тетка, пирожка не подсунет“, приблизително съответстваща на българската „С глада шега не бива“. — Б.пр. ↑

Щрум влезе в кабинета на Шишаков с намерение да бъде сдържан, да не произнесе нито една остра дума.

Разбираше: глупаво е да се сърди и обижда, задето в главата на високопоставения академик Щрум и неговият труд се намират на най-лошите, на последните места.

Ала още щом видя физиономията на Шишаков, изпита непреодолимо раздразнение.

— Алексей Алексеевич — подхвани Щрум, — както се казва, насила хубост не става, но вие нито веднъж не се заинтересувахте от монтажа на апаратурата.

Шишаков миролюбиво отговори:

— В най-скоро време непременно ще отскоча при вас.

Шефът милостиво обеща да ощастливи Щрум с посещението си.

Шишаков добави:

— Общо взето, мисля, че ръководството проявява достатъчно внимание към всички ваши нужди.

— Особено отдел „Кадри“.

Шишаков, изпълнен с миролюбие, попита:

— Че какво ви пречи отдел „Кадри“? Вие сте първият ръководител на лаборатория, който прави такова изявление.

— Алексей Алексеевич, напразно се мъча да изискам от Казан Вайспапир, тя е незаменима специалистка по ядрена фотография. Категорично възразявам срещу уволнението на Лошакова. Тя е изключителен специалист, прекрасен човек. Не мога да си представя как е възможно да се уволнява Лошакова. Това е безчовечно. И най-сетне, моля да утвърдите подалия молба за конкурса кандидат на науките Ландесман. Той е талантлив младеж. Все пак вие подценявате значението на нашата лаборатория. Инак нямаше да се принудя да си губя времето за подобни разговори.

— Нали и аз си губя времето за тези разговори — каза Шишаков.

Зарадван, че Шишаков престана да му говори с миролюбив тон, който му пречеше да изрази яда си, Щрум заяви:

— Много ми е неприятно, че тези конфликти се пораждат най-вече във връзка с хора с еврейски фамилни имена.

— Това било значи — каза Алексей Алексеевич и от мир премина към война. — Виктор Павлович, пред института са поставени отговорни задачи. Не е необходимо да ви обяснявам в какво тежко време са ни възложени тези задачи. Смятам, че в настоящия момент вашата лаборатория не може пълноценно да помогне за тяхното изпълнение. Пък и около вашия труд, несъмнено интересен, но също тъй несъмнено спорен, беше вдигнат твърде много шум.

И натърти:

— Това не е само мое мнение. Другарите смятат, че тази шумотевица дезорганизира учените. Вчера с мен подробно разговаряха по този повод. Беше изказано мнение, че би трябвало да се замислите върху своите изводи, те противоречат на материалистическите представи за материята. Самият вие трябва да се изкажете по този повод. Някои хора по неясни за мен съображения са заинтересовани спорни теории да бъдат обявявани за генерална насока в науката по време, когато всички наши сили трябва да бъдат насочени към задачите, поставени от войната. Всичко това е твърде сериозно. А вие идвate при мен със страшните си претенции по повод някоя си Лошакова. Извинете, но никога не съм предполагал, че Лошакова е еврейско фамилно име.

Докато слушаше Шишаков, Щрум се стъписа. Никой не му бе изказвал в очите враждебното си отношение към неговия труд. Сега го чу за пръв път от академик, от ръководителя на института, в който работеше.

И вече без да се страхува от последствията, изтърси всичко, което мислеше и което именно затова не биваше да казва.

Каза, че физиката не се интересува дали потвърждава философията. Каза, че логиката на математическите изводи е по-силна от логиката на Енгелс и Ленин, тъй че нека Бадин от отдел „Наука“ при ЦК приспособява възгледите на Ленин към математиката и физиката, а не физиката и математиката към възгледите на Ленин. Каза, че тесният практицизъм погубва науката, от когото и да е препоръчен, „дори от самия Господ Бог“; само велика теория поражда велика практика. Той е сигурен, че кардиналните технически проблеми, и не само техническите, още през двайсетия век ще се решават във връзка с

теорията на ядрените процеси. Той на драго сърце ще се изкаже именно в този дух, ако другарите, чиито имена Шишаков не споменава, смятат това за необходимо.

— А колкото до въпроса за хората с еврейски фамилни имена, Алексей Алексеевич, не ви прилича да се измъквате с шеги, ако наистина сте руски интелигент — каза той. — В случай, че откажете да изпълните молбите ми, ще бъда принуден незабавно да напусна института. Така не мога да работя.

Пое си дъх, погледна Шишаков, помисли малко и добави:

— За мен е тежко да работя в такива условия. Не съм само физик, аз съм и човек. Срамувам се от хората, които очакват от мен помощ и защита срещу несправедливостта.

Сега каза „за мен е тежко да работя в такива условия“, не му достигна плам да повтори думите си за незабавното напускане. По физиономията на Шишаков разбра, че е забелязал тази смекчена формулировка.

И може би именно затова Шишаков натърти:

— Няма смисъл да продължаваме разговора в духа на ултиматумите. Разбира се, принуден съм да взема предвид вашите желания.

Странно, едновременно тъжно и радостно чувство заливаше Щрум през целия ден. Приборите в лабораторията, новата апаратура, чийто монтаж привършваше, му изглеждаха като част от живота му, от неговия мозък и тяло. Как да съществува отделно от тях?

Страх го беше да си спомни еретичните думи, които бе казал на директора. Същевременно се чувстваше силен. Неговата безпомощност бе същевременно и негова сила. Но беше ли предполагал, че в дните на неговата научна победа, щом се върне в Москва, ще бъде принуден да води такъв разговор?

Никой не можеше да знае за схватката му с Шишаков, но му се струваше, че колегите днес се държат особено сърдечно с него.

Ана Степановна взе ръката му и я стисна.

— Виктор Павлович, не искам да ви благодаря, но знам, че вие сте вие — каза тя.

Той постоя до нея развълнуван и почти щастлив.

„Мамо, мамо — помисли си внезапно. — Виждаш ли, виждаш ли“.

На връщане към къщи бе решил да не казва нищо на жена си, но не можа да надвие навика да споделя всичко, което му се е случило, и още в антрето, докато си събличаше палтото, каза:

— Та тъй, Людмила, напускам института.

Людмила Николаевна се разтревожи и огорчи, но веднага тръсна думите, които му бяха неприятни:

— Държиш се, сякаш си Ломоносов или Менделеев. Ако напуснеш, ще те замести Соколов или Марков. — Вдигна глава от ръкоделието си. — Твойт Ландесман нека иде на фронта. Защото според предубедените хора наистина излиза, че един евреин урежда друг евреин в институт, свързан с отбраната.

— Добре де, добре, стига — каза той. — Спомняш ли си как бе писал Некрасов: „В храма на славата искал да влезе, а днес и на болницата се радва“. Аз пък смятах, че заслужавам хляба, който ям, а те искат да се разкажам за грехове, за ерес. Не, помисли си само: да се разкажам публично. Немислим! А същевременно хората ме предлагат за награда, обаждат ми се студенти. Всичко идва от Бадин! Впрочем, какъв ти Бадин, Садко не ме обича!

Людмила Николаевна отиде до него, оправи му вратовръзката, подръпна сакото, попита:

— Сигурно не си обядвал, много си блед?

— Не съм гладен.

— Намажи си сега малко хляб с масло, а аз ще стопля яденето.

После му наброи няколко капки лекарство за сърце в чашката и му я подаде:

— Глътни това, нещо не ми харесваш, дай да ти проверя пулса.

Отидоха в кухнята, Щрум дъвчеше хляб и се поглеждаше в огледалцето, което Надя бе окачила до уреда, отчитащ газта.

— Колко странно, какъв идиотизъм — избъбри, — предполагал ли съм в Казан, че ще трябва да попълвам стоетажни анкети, да слушам думи, каквито чух днес. Каква мощ! Държава и човек... ту в небесата те възнася, ту в бездната те хвърля в миг.

— Витя, искам да си поговорим за Надя — каза Людмила Николаевна. — Почти всеки ден се прибира след комендантския час.

— Тия дни вече ми каза това — отговори Щрум.

— Помня, че ти казах. Снощи случайно отидох до прозореца, дръпнах маскировката и гледам: Надя си идва с някакъв военен, спряха

до млекарницата и започнаха да се целуват.

— Охо — възклика Виктор Павлович и от учудване спря да дъвче.

Надя се е целувала с военен. Няколко мига Щрум седя безмълвен, после се разсмя. Въщност май само такава смайваща новина можеше да го разсее от тягостните мисли, да измести тревогите му. За миг очите им се срещнаха и Людмила Николаевна също, без самата тя да го очаква, се разсмя. И в този миг помежду им се възроди онова пълно, възможно само в редки минути от живота взаимно разбиране, на което не са нужни думи и мисли.

Тъй че Людмила Николаевна не се изненада, когато Щрум на пръв поглед не на място изрече:

— Мила, Мила, хайде, съгласи се, нали постъпих добре, като се скарах с Шишаков?

Ходът на мислите му беше прост, но не беше толкова лесно да го разбере човек. В него се бяха слели мисли за изживявания живот, за съдбата на Толя и Ана Семьоновна, за войната; че колкото и слава и богатство да натрупа човек, щом оstarее, ще си иде, ще умре, а на мястото му ще дойдат млади хора, и че може би най-важното е да изживееш живота си честно.

И Щрум продължи да пита жена си:

— Ама нали добре постъпих, а?

Людмила Николаевна отрицателно завъртя глава. Десетилетията общ, слят живот умееха и да разделят.

— Знаеш ли, Люда — каза примирено Щрум, — онези, които имат право, често не умеят да се държат — избухват, нагрубяват, стават нетактични и нетolerантни, обикновено тях обвиняват за какви ли не неуредици и в работата им, и в семейството. А онези, които не са прави, които потискат, те умеят да се държат, те са логични, спокойни, тактични, винаги изглеждат прави.

Надя се прибра към десет и половина. Щом чу ключа да се завърта в ключалката, Людмила Николаевна каза на мъжа си:

— Поговори с нея.

— За теб е по-удобно, не искам — отвърна Виктор Павлович, но когато Надя, разчорлена и с червен нос, влезе в трапезарията, каза: — Ти с кого се целуваш на входа?

Надя внезапно се озърна, сякаш се канеше да хукне, и се втренчи полуузяпнала в баща си.

След миг се връцна и равнодушно избъбри:

— А... Андрюша Ломов, сега е в лейтенантската школа.

— Да не си решила да се омъжваш за него? — попита Щрум, смаян от самоуверения глас на Надя. Погледна и жена си — дали вижда Надя.

Надя присви очи като възрастна и ядосано заотсича думите:

— Да се омъжвам ли? — попита тя и това понятие, отнесено към дъщеря му, порази Щрум. — Може пък и да съм решила!

После добави:

— А може и да не съм решила окончателно.

Людмила Николаевна, която досега бе мълчала, попита:

— Надя, но защо ме лъжеше за бащата на някаква Майка, че си учите уроците? Аз никога не съм лъгала майка си.

Щрум си спомни, че когато навремето идваше на среща с Людмила, тя му казваше:

— Оставил Толя на мама, изльгах я, че отивам в библиотеката.

Внезапно възвърнала детинската си същност, Надя с плачлив и яден тон извика:

— А хубаво ли е да ме шпионираш? И твоята майка ли те е шпионирала?

Щрум кресна, вбесен:

— Глупачка, как смееш така да отговаряш на майка си?

Тя го гледаше със скучаещи и търпеливи очи.

— Та какво значи, Надежда Викторовна, следователно още не сте решили ще се омъжите ли, или ще станете наложница на младия полковник?

— Не, не съм решила и, второ, той не е полковник — отговори Надя.

Нима някакъв си юначага с военен шинел целува устните на неговата дъщеря? Нима в тази хлапачка Надка, в тази смешна, умна глупачка човек може да се влюби, да се взира в хлапашките ѝ очета?

Но нали това е вечната история.

Людмила Николаевна мълчеше, разбираще, че сега Надя ще се нервира, ще мълчи. Знаеше, че когато останат сами, тя ще погали дъщеря си по главата, Надя кой знае защо ще изхълца и на Людмила

Николаевна кой знае защо ужасно ще й дожалее за нея, нали в края на краищата не е толкова страшно момиче да се целуне с момче. И Надя ще й разкаже всичко за този Ломов, и тя ще гали дъщеря си по косите, и ще си спомня как нея самата са целунали за пръв път, и ще мисли за Толя — нали всичко, което се случва в живота й, тя свързва с Толя. Толя го няма.

Колко е тъжна тази моминска любов на ръба на военната бездна. Толя. Толя...

А Виктор Павлович беснееше, обзет от бащинска тревога.

— Къде служи този глупак? — питаше той. — Ще си поприказвам с командира му, той ще му каже как се върти любов със сополанки.

Надя мълчеше и Щрум, хипнотизиран от нейната надменност, неволно млъкна, после попита:

— Какво ме гледаш като същество от висша раса някоя амеба?

Погледът на Надя никак странно му напомняше за днешния разговор с Шишаков — спокойният, самоуверен Алексей Алексеевич гледаше Щрум от висотата на своето държавно и академично величие. Под погледа на светлите му очи Щрум усещаше колко напразни са неговите протести, ултиматуми, вълнения. Силата на държавния ред се извисяваше като базалтова скала и Шишаков наблюдаваше със спокойно равнодушие жалките напъни на Щрум — такъв базалт не се помръдва.

И странно, момичето, застанало сега пред него, сякаш също съзнаваше, че с безсмислените си вълнения и гневни изблици той иска да направи нещо невъзможно, да спре хода на живота.

А през ноцта Щрум се замисли как, скъсвайки с института, той погубва живота си. Напускането му ще се изтълкува с политически мотиви, ще кажат, че е станал източник на нездрави опозиционни настроения; пък и война е, институтът се ползва с благоразположението на Сталин. Че и тази ужасна анкета...

Че и този безумен разговор с Шишаков. Че и разговорите в Казан. Мадяров...

И изведенъж толкова го дострата, че вече му идеше да напише примирително писмо на Шишаков, с което да заличи всички събития от днешния ден.

Когато се прибра от разпределителя следобед, Людмила Николаевна видя, че в пощенската кутия се белее писмо. Сърцето ѝ, забило ускорено след качването по стълбата, още по-силно се разтупка. С писмото в ръка тя отиде до стаята на Толя, отвори вратата, стаята беше празна: и днес не се беше върнал.

Людмила Николаевна прегледа страниците, изписани с познатия ѝ от детството почерк на майка ѝ. Видя имената на Женя, Вера, Степан Фьодорович, името на сина ѝ го нямаше в писмото. Надеждата пак се сви в далечно кътче, обаче не се предаде.

Александра Владимировна почти нищо не пишеше за своя живот, освен няколкото думи за Нина Матвеевна, хазайката им в Казан, която след заминаването на Людмила проявила много неприятни черти от характера си. От Серъожа, Степан Фьодорович и Вера нямало никакви вести. Александра Владимировна се тревожела за Женя, в живота ѝ май ставали някакви сериозни събития. В писмото си до Александра Владимировна тя намеквала за някакви неприятности и че било възможно да замине за Москва.

Людмила Николаевна не умееше да тъгува. Тя умееше да скърби. Толя. Толя. Толя.

Ето, Степан Фьодорович овдовял... Вера е бездомно сираче; дали Серъожа е жив, може би лежи осакатен в някоя болница? Баща му или е разстрелян, или е умрял в лагера, майка му се спомина в заточение... домът на Александра Владимировна изгоря, тя живее сама, не знае нищо за сина си, за внука си...

Майка ѝ не пишеше как живее в Казан, здрава ли е, топло ли е в стаята, подобрило ли се е снабдяването.

Людмила Николаевна знаеше защо майка ѝ не е написала нито дума за всичко това и фактът, че знаеше, най-много ѝ тежеше.

Опустя, студен е и домът на Людмила. Върху него сякаш се стовариха някакви ужасни невидими бомби, всичко рухна, топлината го напусна и той е в руини.

Същия ден тя много мисли за Виктор Павлович. Отношенията им не са в ред. Виктор се дразни от нея, охладня и най-тъжното е, че това ѝ е безразлично. Прекалено добре го познава. Отстрани всичко изглежда романтично и възвищено. На нея изобщо не ѝ е присъщо поетичното и възвищено отношение към хората, а виж, Маря Ивановна възприема Виктор Павлович като жертвена натура, струва ѝ се, че е възвишен, мъдър. Маша обича музиката, дори пребледнява, когато чуе някой да свири на роял, и Виктор Павлович понякога свири по нейна молба. Явно ѝ е бил нужен обект на преклонение и сама си е създала такъв възвишен образ, измислила е за себе си един несъществуващ в живота Щрум. Ако наблюдаваше ежедневно Виктор, Маша бързо щеше да се разочарова. Людмила Николаевна знаеше, че единствено egoизмът ръководи постъпките на Виктор, той никого не обича. И сега, докато мислеше за конфликта му с Шишаков, изпълнена с тревога и страх за мъжа си, тя същевременно изпитваше познатото раздразнение: способен е да пожертва и своята наука, и спокойствието на близките си само заради egoистичното удоволствие да се издигне в собствените си очи, да поиграе на защитник на слабите.

Ала ето, че снощи в тревогата си за Надя бе забравил своя egoизъм. А би ли могъл Виктор, забравяйки за всичките си тягостни проблеми, да се тревожи за Толя? Снощи тя сгреши. Надя не беше истински откровена с нея. Какво е това — нещо детинско, мимолетно, или съдбата ѝ?

Надя ѝ разказа за компанията, в която се запознала с този Ломов. Доста подробно говори за младежите, които четели старомодни стихове, за техните спорове за новото и старото изкуство, за тяхното презрително-присмехулно отношение към неща, недопускащи според Людмила нито презрително, нито присмехулно отношение.

Надя на драго сърце отговаряше на въпросите на Людмила и очевидно не лъжеше. „Не, не пием, само веднъж, когато изпращахме едно момче на фронта“; „Понякога говорят за политика. Е, то се знае, не като във вестниците, но много рядко, може би веднъж или два пъти“.

Ала още щом Людмила Николаевна започваше да я пита за Ломов, Надя отговаряше раздразнено: „Не, не пише стихове“; „Откъде да знам какви са родителите му, разбира се, нито веднъж не съм ги

виждала, защо да е странно? Нали и той няма представа какъв е татко, може да си мисли, че е продавач в бакалницата“.

Какво е това — съдбата на Надя или нещо, което след месец напълно ще се забрави?

Докато готвеше и переше, тя си мислеше за майка си, за Вера, за Женя, за Серъожа. Потърси по телефона Маря Ивановна, но никой не се обади, потърси Постоеви, но домашната помощничка отговори, че госпожата отишla на покупки, обади се в домоуправлението да пратят водопроводчика да поправи крана, но й казаха, че водопроводчикът не дошъл на работа.

Седна да пише на майка си, мислеше, че ще напише дълго писмо, ще помоли Александра Владимировна да й прости, че не й създаде нужните условия за живот и тя предпочита да живее в Казан сама. Още преди войната никой от роднините нямаше обичай да гостува, да нощува у Людмила Николаевна. Ето, и сега най-близките й хора не идват в нейния голям московски апартамент. Не написа писмото, само скъса четири листа.

Преди края на работното време по телефона се обади Виктор Павлович, каза, че ще се забави в института, довечера щели да дойдат техници, които той изискал от военния завод.

— Има ли нещо ново? — попита Людмила Николаевна.

— А, в този смисъл ли? — каза той. — Не, нищо ново.

Вечерта Людмила Николаевна препрочете писмото на майка си, отиде до прозореца.

Светеше луна, улицата беше пуста. И тя отново видя Надя под ръка с военния, идваха по улицата към къщи. После Надя се затича, а момчето с военната униформа остана на сред пустата улица и гледа, гледа след нея. И Людмила Николаевна сякаш съедини в сърцето си всичко, което изглеждаше несъединимо. Любовта към Виктор Павлович, тревогата за него, раздразнението от него. Толя, който си отиде, нецелувал момински устни, и лейтенанта, останал на улицата, Вера, която се качваше щастлива по стълбището на сталинградския си дом, и бездомната Александра Владимировна...

И чувството за живот — единствената радост на човека и неговата страшна мъка — изпълни душата й.

Пред входа на института Щрум се сблъска с Шишаков, той слизаше от колата си.

Шишаков повдигна шапката си за поздрав, но не изяви желание да поспре и да поприказва с Виктор Павлович.

„Лошо ми се пише“ — помисли си Щрум.

На обяд в стола професор Свечин, който седеше на съседната маса, се бе загледал някъде през него и не го заговори. Дебелият Гуревич на връщане от стола днес разговаря особено сърдечно с Щрум, дълго му стиска ръката, но когато вратата на директорската приемна се откряхна, внезапно си взе движдане и бързо продължи по коридора.

В лабораторията Марков, с когото Щрум заговори за подготовката на оборудването за предстоящите снимки на ядрените частици, вдигна глава от тетрадката със записките си и каза:

— Виктор Павлович, чух, че в бюрото на партийния комитет е имало доста сериозен разговор за вас. Ковченко хубаво ви е подредил, казал: „Не желае Щрум да работи в нашия колектив“.

— Е, като ме е подредил, няма да се обеся я — отвърна Щрум и почувства как клепачът му затрепка.

Докато разговаряше с Марков за ядрените снимки, Щрум имаше усещането, че вече не той, а Марков ръководи лабораторията. Марков имаше бавен, властен глас, при него на два пъти идва Ноздрин и му задава въпроси във връзка с монтажа на апаратурата.

Но неочеквано физиономията на Марков стана жалка, умолителна и той тихо каза на Щрум:

— Виктор Павлович, моля ви, ако стане дума за това заседание на партийния комитет, моля ви, не се позовавайте на мен, защото ще си имам неприятности: издадох ви партийна тайна.

— Ама, разбира се — отвърна Щрум.

Марков допълни:

— Всичко ще се оправи.

— Е — каза Щрум, — ще минат и без мене. Приказките за пси-оператора са врели-некипели.

— Мисля, че грешите — каза Марков. — Ето вчера например говорих с Кочкуров, нали знаете, той не витае в облаците. Каза ми: „В труда на Щрум математиката изпреварва физиката, но странно, той ме привлича, и аз не разбирам защо“.

Щрум разбра намека на Марков: младият Кочкуров беше ентузиаст по проблемите, свързани с действието на бавните неutronи върху ядрата на тежките атоми, твърдеше, че тези работи имат практически перспективи.

— Кочкуровци нищо не решават — промълви Щрум. — Решават бадиновци, а Бадин смята, че аз трябва да се покая, задето съм повлякъл физиците към талмудистки абстракции.

Явно всички в лабораторията вече знаеха за конфликта на Щрум с началството и за вчерашното заседание на партийния комитет. Ана Степановна гледаше Щрум със състрадание.

На Щрум му се искаше да поговори със Соколов, но Соколов от сутринта беше отишъл в Академията, а после се обади по телефона, че ще се забави и едва ли ще се върне днес.

А Савостянов, кой знае защо, беше в прекрасно настроение, непрестанно се шегуваше.

— Виктор Павлович — каза той, — почтеният Гуревич е учен блестящ и изтъкнат. — И прокара длан по главата и корема си — намекваше за лъскавото теме и коремчето на Гуревич.

Вечерта, когато се прибираше пеша от института, Щрум неочеквано срещна на „Калужская“ Маря Ивановна.

Тя първа му се обади. Беше с палто, което Виктор Павлович не бе виждал по-рано, затова не я позна веднага.

— Чудна работа — каза той, — как се озовахте на „Калужская“?

Тя помълча, загледана в него. После поклати глава и отвърна:

— Не е случайност, исках да ви срещна, затова се озовах на „Калужская“.

Той се смути, леко разпери ръце.

За миг сърцето му спря, стори му се, че тя ей сега ще му съобщи нещо много страшно, ще го предупреди за опасност.

— Виктор Павлович — каза тя, — исках да поговоря с вас. Пътър Лаврентиевич всичко ми разказа.

— А, за моите забележителни успехи — позасмя се Щрум.

Тръгнаха един до друг и някой минувач би помислил, че са непознати.

Щрум се притесняваше от мълчанието на Маря Ивановна, погледна я отстрани и каза:

— Людмила ми се кара заради тази история. Сигурно и вие ще ми се карате.

— Не, няма да ви се карам — каза тя. — Знам какво ви е принудило да постъпите така.

Той ѝ хвърли бърз поглед.

Тя продължи:

— Мислели сте за майка си.

Той кимна.

После тя отново заговори:

— Пътър Лаврентиевич не искаше да ви говори за това... казали му, че против вас са се опълчили и дирекцията, и партийната организация, той чул, че Бадин заявил: „Това не е просто истерия. Това е политическа антисъветска истерия“.

— Такава значи била истерията ми — каза Щрум. — Хем аз чувствах, че Пътър Лаврентиевич не иска да ми разкаже всичко, което знае.

— Да, не искаше. И мен ме боли за него.

— Страх ли го е?

— Да, страх го е. И освен това смята, че не сте прав по принцип.

Тя тихо добави:

— Пътър Лаврентиевич е добър човек, той много е преживял.

— Да, да — каза Щрум, — именно от това ме боли и мен: такъв извисен, смел учен, а с толкова плаха душа.

— Той много е преживял — повтори Маря Ивановна.

— И въпреки това — каза Щрум — не вие, а той трябваше да ми разкаже тези неща.

Хвана я под ръка.

— Слушайте, Маря Ивановна — попита, — кажете ми какво става с Мадяров? Просто не мога да разбера какво се е случило там.

Сега постоянно го измъчващите мисълта за разговорите в Казан. Спомняше си отделни фрази, думи, зловещото предупреждение на Каримов и същевременно подозрението на Мадяров. Имаше

чувството, че московските облаци над главата му неминуемо ще се свържат с казанската им говорилня.

— И аз не разбирам какво се е случило — каза тя. — Препоръчаното писмо, което пратихме на Леонид Сергеевич, се върна в Москва. Дали си е сменил адреса, или пък е заминал? А може би се е случило най-лошото?

— Да, да, да — промърмори Щрум и за миг се почуди какво да каже.

Маря Ивановна очевидно бе смятала, че Соколов е разказал на Щрум за изпратеното и върнатото писмо. А Щрум нямаше и представа за това писмо, Соколов нищо не беше му споменал. Щрум я беше попитал, като бе очаквал да чуе за някакво скарване между Мадяров и Пътър Лаврентиевич.

— Хайде да се поразходим из Нескучний Сад — предложи той.

— Но ние вървим в друга посока.

— Има вход и откъм „Калужская“.

Искаше му се да я поразпита по-подробно за Мадяров, за неговите подозрения относно Каримов. В пустия Нескучний Сад никой няма да им попречи. Маря Ивановна веднага ще разбере колко е важен този разговор. Чувстваше, че може да разговаря с нея свободно и доверчиво за всичко, което го тревожи, че тя ще бъде откровена с него.

Предната вечер снегът беше започнал да се топи. По хълмчетата из Нескучний Сад изпод стопения сняг тук-там надничаха мокри загнили листа, но в деренцата снегът беше пълтен. Над главите им бе надвиснало облачно мрачно небе.

— Каква хубава вечер — каза Щрум, вдишвайки влажния, студен въздух.

— Да, хубаво е, няма жива душа, сякаш сме извън града.

Двамата крачеха по калните пътечки. Когато наблизаваха локва, той подаваше ръка на Маря Ивановна и й помагаше да прескочи.

Дълго вървяха мълчаливо, не му се подхваща разговор нито за войната, нито за институтските работи, нито за Мадяров и за неговите опасения, предчувства, подозрения, искаше му се да крачи мълчаливо до дребничката, непохватно и същевременно леко пристъпваща жена и да изпитва чувството за безумна лекота и спокойствие, които го споходиха неизвестно защо и как.

Не продумваше и тя, крачеше с леко наведена глава.

Излязоха на крайбрежната улица, реката беше покрита с тъмен лед.

— Хубаво е — каза Щрум.

— Да, много — отговори тя.

Асфалтираната алея на крайбрежната улица беше суха, закрачиха по-бързо като двама пътници на далечен път. Срещаха ранен военен, лейтенант и нисичко, широкоплещесто момиче по анzug. Вървяха прегърнати и от време на време се целуваха. Когато се изравниха с Щрум и Маря Ивановна, пак се целунаха, озърнаха се и се разсмяха.

„Може би и Надя се е разхождала тук така с нейния лейтенант“ — помисли си Щрум.

Маря Ивановна се извърна към двойката и каза:

— Колко е тъжно. — Усмихна е и добави: — Людмила Николаевна ми каза за Надя.

— Да, да — продума Щрум. — Невероятно странно.

После каза:

— Реших да се обадя на директора на Електромеханичния институт, да му предложа да ме вземе. Пък ако не ме вземе, ще замина нейде за Новосибирск или за Красноярск.

— Какво да се прави — отговори тя, — изглежда, наистина ще трябва. Не сте могли да постъпите другояче.

— Колко е тъжно всичко това — продума той.

Искаше му се да й разкаже, че сега с някаква особена сила усеща своята любов към работата, към лабораторията, че като гледа апаратурата, която скоро ще бъде подложена на първите изпитания, се радва и тъгива, струва му се, че ще идва нощем и ще надничва през прозорците на института. Помисли си, че Маря Ивановна може да види в думите му желание да изглежда красиво, и премълча.

Стигнаха до изложбата на трофеите. Забавиха крачка и заразглеждаха боядисаните в сиво германски танкове, оръдия, минохвъргачки, самолети с черната свастика на крилата.

— Дори когато са неми и неподвижни, е страшно да ги гледаш — каза Маря Ивановна.

— Нищо — отговори Щрум, трябва да се утешаваме с мисълта, че в бъдещата война всичко това ще изглежда невинно, като мускети и алебарди.

Когато наблизиха изхода на парка, Виктор Павлович каза:

— Ето че нашата разходка свърши, колко жалко, че Нескучний
Сад е толкова малък. Уморихте ли се?

— Не, не — отвърна тя, — свикнала съм, много ходя пеша.

Или не разбра думите му, или пък се престори, че не ги разбра.

— Знаете ли — каза той, — нашите срещи, кой знае защо, винаги
зависят от вашите срещи с Людмила, от моите с Пътър Лаврентиевич.

— Да, да — потвърди тя. — Че как иначе?

Излязоха от парка и шумът на града ги грабна, разрушавайки
чара на мълчаливатата им разходка. Озоваха се на площада, близо до
мястото, където се бяха срещнали.

Загледана в него от долу нагоре, като дете във възрастен човек, тя
каза:

— Сигурно сега особено силно чувствате обичта си към вашата
работка, към лабораторията, към приборите. Но нали не сте могли да
постъпите другояче, друг би могъл, но не и вие. Донесох ви лоши
вести, но мисля, че винаги е по-добре човек да знае истината.

— Благодаря ви, Маря Ивановна — каза Щрум и ѝ стисна ръката.

— Благодаря ви не само за това.

Стори му се, че пръстите ѝ трепнаха в неговата длан.

— Странно — каза тя, — вземаме си довиждане почти на същото
място, където се срещнахме.

Той се пошегува:

— Неслучайно древните са казвали: и в края живее началото.

Тя сmrъщи чело, явно вниквайки в думите му, после се разсмя:

— Не ви разбрах.

Щрум се загледа подире ѝ: нисичка, слабичка жена, от онези, по
които мъжете никога не се заглеждат.

Даренски рядко бе изживявал такива тягостни седмици като по време на командинската си в Калмишката степ. Би телеграма на фронтовото началство, че пребиваването му на крайния ляв фланг, където цари пълно затишие, повече не е необходимо, че е изпълнил задачата си. Но началството с неразбираемо за Даренски упорство не го отзоваваше.

Най-леки бяха часовете на работа, най-тежко беше времето за почивка.

Всичко наоколо бе пясък — подвижен, сух, шумолящ. Разбира се, и тук имаше живот — из пясъка щъкаха гущери и костенурки, с опашките си оставяха следи из пясъчните хълмчета, тук-там растяха пукащи бодливи тръни с цвета на пясъка, във въздуха кръжаха ястреми, търсеха мърша и отпадъци, тичаха дългокраки паяци.

Нишетата на суровата природа, студеното еднообразие на ноемврийската снежна пустиня сякаш бяха опустошили хората — не само битът, но и мислите им бяха бедни, еднообразно тъжни.

Постепенно Даренски се подчини на това унило пясъчно еднообразие. Открай време беше равнодушен към яденето, но тук постоянно си мислеше за обяда. Киселата чорба от булгур и туршиени домати за първо, кашата от булгур за второ се превърнаха в кошмар на живота му. Когато седеше в полуутъмната барака на грубо скованата маса, залята с локви супа, и гледаше хората, сърбащи от плоските тенекиени панички, му ставаше криво, искаше му се по-скоро да се махне от столовата, да не чува дрънченето на лъжиците, да не усеща гадната до повръщане миризма. Но не излизаше на въздух и столовата отново го привличаше, мислеше за нея, броеше часовете до утрешния обяд.

Нощем в къщурките беше студено и Даренски спеше зле — гърбът, ушите, краката, пръстите на ръцете, бузите му мръзеха. Лягаше си облечен, намотаваше на краката си два ката партенки, увиваше главата си с пешкир.

Отначало му беше чудно, че хората, с които си имаше работа тук, сякаш не мислеха за войната, главите им бяха изпълнени с проблемите за лапачката, тютюна, прането. Но скоро и Даренски при разговорите си с командири на дивизиони и батареи за подготовката на оръдията за зимата, за вретенното масло, за осигуряването на боеприпаси забеляза, че и неговата глава е пълна с какви ли не битови тревоги, надежди и огорчения.

Щабът на фронта изглеждаше недосегаемо далечен, той мечтаеше за нещо по-малко — да отскочи за един ден до щаба на армията, край Елиста. Но докато мислеше за това пътуване, не си представяше среща със синеоката Ала Сергеевна, а копнееше за баня, за изпрано бельо, за супа с бяла юфка.

Дори за нощуването у Бова сега си мислеше с приятно чувство, не беше чак толкова лошо в неговата къщурка. Пък и разговорът с Бова не беше за пране и за супа.

Особено го тормозеха въшките.

Дълго време не можа да разбере защо толкова често взе да се почесва, не забелязваше усмивките на събеседниците си, когато по време на служебен разговор изведнъж свирепо започваше да се дръгне под мишниците или по крака. От ден на ден се чешеше все по-стръвно. Свикна с паренето и сърбежа около ключиците, под мишниците.

Мислеше, че е получил екзема, и я отдаваше на изпръхналата си кожа, раздразнена от прахта и пяська.

Понякога сърбежът беше толкова мъчителен, че както си вървеше, неочеквано спираше и пак се дръгнеше по крака, по корема, по задника.

Тялото го сърбеше особено силно нощем. Даренски се събуждаше и дълго, настървено дереше с нокти кожата на гърдите си. Веднъж, както лежеше по гръб, вирна крака и през стон зачеса прасците си. Екземата се усиливаше от топлината, бе забелязал това. Под одеялото тялото го сърбеше и пареше просто нетърпимо. Когато излизаше нощем на студа, сърбежът стихваше. Вече мислеше да иде до санитарния батальон и да поиска мехлем срещу екзема.

Една сутрин издърпа напред яката на ризата си и видя по шевовете цяла върволица сънливи, едри въшки. Бяха много. Даренски погледна със страх, засрамен капитана до него, капитанът вече се беше събудил, седеше на леглото и с хищна физиономия мачкаше въшките

по разкопчаните си долни гащи. Устните му беззвучно мърдаха, явно водеше сметка на бойните си успехи.

Даренски си съблече ризата и се зае със същото.

Сутринта беше тиха, мъглива. Не се чуваше стрелба, не бучаха самолети и сигурно затова особено ясно се чуваше пукането на въшките, гинещи под командирските нокти.

Капитанът хвърли един поглед към Даренски и промърмори:

— Ей че едро животно — цяла мечка! Сигурно е свиня майка.

Без да откъсва поглед от яката на ризата си, Даренски попита:

— Не дават ли прах против въшки?

— Дават — каза капитанът. — Ама каква полза. Трябва ни баня, а тук водата за пиене не стига. Съдовете в стола почти не се мият, икономисват водата. Каква ти баня тук.

— Ами дезинфекционни камери няма ли?

— Абе я ги зарежи. Само дето дрехите горят, а въшката дебелее. Ех, като бяхме в Пенза, в резерва, тогава живот си живеехме! Дори не ходех в стола. Хранеше ме хазайката, още не беше стара, сочна женичка. Два пъти в седмицата баня, биричка всеки ден.

Нарочно произнасяше „Пънза“ вместо „Пенза“.

— Но какво да правим сега? — попита Даренски. — Пенза е далече.

Капитанът го погледна сериозно и с интимен тон изрече:

— Има един добър начин, другарю полковник. Тютюн за смъркане! Счуква се тухла и се смесва с тютюн за смъркане. Наръска се бельото. Въшката започва да киха, юрне се насам-натам и си строшава тиквата о тухлата.

Физиономията му беше сериозна и Даренски не разбра отведнъж, че капитанът му предлага народно творчество.

След няколко дена Даренски чу десетина истории на тази тема. Излезе, че тукашният фолклор доста добре я е разработил.

Сега главата му денонощно беше заета с безброй въпроси: храненето, прането, смяната на бельото, праха против въшки, гладенето на въшките с гореща бутилка, замразяването на въшките, изгарянето на въшките. Забрави дори за жените, спомни си една поговорка, която бе чул в лагера от криминалните: „Един живот е — и за жена не помисляш“.

Даренски прекара цял ден на позициите на артилерийския дивизион. През този ден не чу нито един изстрел, нито един самолет не прелетя.

Командирът на дивизиона, млад казах, му каза, чисто отсичайки руските думи:

— Решил съм днодина да направя тук бостан. Заповядайте да похапнете пъпешчета.

Тук командирът на дивизиона се чувстваше добре, шегуваше се и белите му зъби блъскаха, леко и бързо се движеше с кривите си, къси крака по дълбокия пясък, дружелюбно поглеждаше камилите, впрегнати край къщурките, покрити с парчета на смолен картон.

Но доброто настроение на казаха дразнеше Даренски и в желанието си да остане сам вечерта отиде на огневите позиции на първа батарея, макар че през деня вече беше ходил там.

Изгря луната, невероятно огромна, по-скоро черна, отколкото червена. Поморавяла от усилията, тя се издигаше в прозрачната чернота на небесата и под нейната гневна светлина нощната пустиня, дългоцевите оръдия, противотанковите пушки и минохвъргачките изльчваха нещо много особено, тревога и напрежение. По пътя се точеше керван от камили, впрегнати в скърцащи селски талиги, натоварени със сандъци снаряди и сено, и сякаш всичко несъединимо се съединяваше — тракторите влекачи и автофургонът с печатарска техника, тънката мачта на радиостанцията, дългите шии на камилите, плавната, вълниста камилска походка — в камилското тяло сякаш нямаше нито една твърда кост, а всичко бе излято от каучук.

Камилите отминаха, в мразовития въздух се надигна селска миризма на сено. Точно такава, повече черна, отколкото червена, е изплувала огромната луна над пустинното поле, където се е сражавала дружината на Игор. Същата луна е висяла в небето, когато пълчищата на персите са напредвали към Гърция, когато римските легиони са нахлували в германските лесове, когато батальоните на първия консул са посрещали нощта край пирамидите.

Обърнеш ли се към миналото, човешкото съзнание винаги пресява през ситно сито купчината велики събития, отделя войнишките страдания, душевния смут, войнишката тъга. В паметта остава един безсмислен разказ, как са били построени войските, удържали победа, и как са били построени войските, претърпели поражение, колко са били колесниците, катапултите, слоновете или оръдията, танковете и бомбардировачите, взели участие в битката. В паметта се запазва разказът, как мъдрият и късметлия пълководец заобиколил центъра и ударил във фланг, после как внезапно изскочилите иззад хълмовете резерви решили изхода на сражението. И това е всичко, ако не броим по-обикновения разказ: как късметлията пълководец, щом се върнал в родината си, бил заподозрян в намерение да свали владетеля и заплатил за спасението на отечеството с главата си или щастливо се отървал само със заточение.

А ето и една създадена от художник картина на отминалата битка: огромна мрачна луна се е надвесила ниско над полето на славата — разперили широко ръце, спят юначаги, облечени в ризници, търкалят се потрошени колесници или излезли от строя танкове. И ето ги победителите — с автомати, с развиващи се наметала, с римски шлемове с медни орли, с кожени grenadierски шапки.

Даренски седеше накокошинен на един снаряден сандък на огневите позиции на артилерийската батарея и слушаше как разговарят двамина червеноармейци, завили се с шинелите си край оръдията. Командирът на батареята и политическият ръководител отишли в щаба на дивизиона, подполковникът, представител на щаба на фронта — артилеристите научили кой е свръзката — май спял дълбоко. Червеноармейците блажено пухкаха цигари, пускаха кълба топъл дим.

Явно бяха двама приятели, свързани от онова чувство, което винаги открява истинските приятели — увереността, че всяка незначителна дреболия в живота на единия винаги е значителна и интересна за другия.

— И какво? — попита уж присмехулно и равнодушно единият.

А другият уж неохотно отговори:

— Какво, та какво, нали го знаеш какъв е? Човека го болят краката, човекът не може да ходи с тези обуща.

— Е, та?

— Ами остана си с обущата, няма да ходи бос я.

— Да, значи не са му дали ботуши — промълви вторият и в тона му нямаше дори намек за насмешка и равнодушие, целият бе изпълнен с интерес към събитието.

После заговориха за семействата си.

— Какво пише жената ли? Това нямало, онова нямало, ту момчето болно, ту момичето. Нали ги знаеш жените.

— Пък моята направо си ми го казва: добре сте вие на фронта, имате си дажби, а ние тук се съсираваме от военните трудности.

— Женски акъл — каза първият, — тя си седи в дълбокия тил и не може да проумее какво е на предната линия. Вижда само дажбата.

— Тъй си е — потвърди другият, — не могла да намери газ и мисли, че по-лошо от туй няма на света.

— Че как, по-тежко й се вижда да стои на опашка, отколкото на нас да се отбраняваме в тия пясъци с бутилки от танковете.

Каза това, макар и той, и събеседникът му да знаеха, че германците нито веднъж не бяха пращали насам танкове.

И тутакси, незавършил захванатия и тук, в нощната военна пустиня, вечен семеен разговор — на кого му е по-тежко в живота, на мъжа или на жената, — първият нерешително промълви:

— Мойта, между другото, е болна, нещо с гръбнака не е в ред, щом вдигне тежко, после цяла седмица лежи.

И отново разговорът им сякаш внезапно промени посоката си, заприказваха се за безводните, сиромашки земи наоколо.

Онзи, който беше по-близо до Даренски, пророни:

— Ей, тя пише тъй не защото е калпава, ами просто не е наясно.

И първият артилерист, за да се отрече от ядните си думи по адрес на войнишките жени, пък хем и да не се отрече, добави:

— Прав си. Само тъй го рекох, от глупост.

После известно време мълчаха и се заприказваха за бръсначите и самобръсначките, за новия кител на командира на батареята, колко им се живее на този свят, макар и да е тежко.

— Ама виж каква нощ е само, знаеш ли, още като ходех на училище, видях такава картина: над полето виси луна, а наоколо — все избити юнаци.

— Че какво общо има това — разсмя се другият, — те, ония, са си юнаци, а ние какво сме — врабци, лесна е нашата.

Нарушавайки тишината, вдясно от Даренски избухна мина. „Сто и три милиметра“ — определи навикналото ухо. В мозъка му прелетяха мислите, свързани обикновено с избухвания на вражески мини и снаряди: „Случайно ли беше? Единично ли? На прицел ли ни вземат? Дано не ни уцелят. Ами ако е артилерийска атака? Дали не са пуснали танкове?“

Всички свикнали с войната хора се ослушаха и си помислиха горе-долу същото като Даренски.

Хората, свикнали с войната, умеят от сто звука да различат един, наистина тревожен. Войникът с каквото и да се занимава — лъжица ли държи в ръка, пушка ли чисти, или пише писмо, в носа си ли бърка, вестник ли чете, или главата му е съвсем празна, както се случва в свободните минути — мигновено извръща глава, надава жадно, опитно ухо.

И отговорът дойде веднага. Отдясно, а после отляво се чуха няколко избухвания и всичко наоколо затрещя, загърмя, запуши, задвижи се.

Беше артилерийска атака!

През пушека, прахта, пясъка се провиждаше огънят на взривовете и през огъня на взривовете прииждаше пушек.

Хората бягаха, падаха.

Раздиращ волъл огласи пустинята. Мините започнаха да избухват близо до камилите и животните, преобръщайки талигите, бягаха, повлекли подире си късове от впряга. Без да обръща внимание на избухващите снаряди и мини, Даренски се изправи в цял ръст, потресен от ужасното зрелище.

В мозъка му проблесна необичайно ярката мисъл, че тук вижда последните дни на своята родина. Обзе го чувство за обреченост. Този страшен крясък на замяталите се сред пясъците камили, тези руски тревожни гласове, тези бягащи към укритията хора! Погиваше Русия! Погиваше тук, прокудена в студените крайазиатски пясъци, погиваше под мрачната и равнодушна луна и неговата мила, безгранично

обичана руска реч се сля с ужасените и отчаяни вопли на разбягалите се, осакатени от германските мини камили.

В тази горчива минута той изпита не гняв, не омраза, а чувството, че е брат на всичко слабо и клето на света: кой знае защо изплува тъмното, старо лице на калмика, когото бе срещнал в степта, и то му се стори близко, отдавна познато.

„Какво да се прави, тъй било писано“ — помисли си той и разбра, че не иска да живее, ако поражението ги сполети.

Огледа бойците в укритията, разкърши рамене, готов да поеме командването на батареята в безрадостния бой, завика:

— Ей, телефонист, насам! При мен!

А грохотът на снарядите изведнъж утихна.

Тази нощ по нареддане на Сталин трима командващи фронтове — Ватутин, Рокосовски и Ерьоменко — дадоха на войските заповедта за настъпнието, решило за сто часа съдбата на сталинградското сражение, съдбата на триста и трийсет хилядната армия на Паулус, определило прелома в хода на войната.

В щаба една телеграма очакваше Даренски: изпращаха го в танковия корпус на полковник Новиков да информира групата на Генералния щаб за бойните действия на корпуса.

61

Скоро след празника на Октомврийската революция германската авиация отново предприе масирана атака срещу Сталгрес. Осемнайсет бомбардировача хвърлиха тежки бомби върху централата.

Облаци дим скриха развалините, изтребителната сила на германската авиация окончателно прекрати работата на централата.

След тази атака ръцете на Спиридонов започнаха силно да треперят; когато вдигнеше канчето до устата си, разплискаваше чая, а понякога се виждаше принуден да остави канчето на масата, чувстваше, че треперещите пръсти са безсилни да го удържат. Пръстите спираха да треперят чак когато пийнеше малко водка.

Ръководството започна да освобождава работниците и те с попътни превозни средства през Волга и Тумак заминаваха през степта към Средна Ахтуба и Ленинск.

Ръководителите на централата се обадиха в Москва, поискаха разрешение да заминат, пребиваването им на фронтовата линия сред разрушените цехове губеше смисъла си. Москва не бързаше с отговора и Спиридонов много се нервираше. Веднага след въздушната атака парторгът Николаев бе извикан в ЦК и отлетя за Москва с един „Дъглас“.

Спиридонов и Камишов се мотаеха сред развалините на централата и се уговаряха взаимно, че няма какво повече да правят тук, трябва да се махат. А Москва още мълчеше.

Степан Фьодорович най-много се тревожеше за съдбата на Вера. След като се прехвърлила на левия бряг на Волга, тя се почувствала зле и не могла да тръгне за Ленинск. В последните месеци на бременността беше абсолютно невъзможно да измине почти сто километра по разровения път в каросерията на някой камион, който щеше да подскача и да затъва из замръзналите, вкаменени буци кал.

Познати работници я завели на един скован от леда шлеп, превърнат в общежитие.

Скоро след втората бомбардировка на централата Вера изпрати на баща си бележка по механика на катера. Пишеше да не се тревожи

— тя си има място в трюма, в едно удобно кътче зад преградката. Сред евакуираните има една медицинска сестра от бекетовската поликлиника и една акушерка; на четири километра от шлепа се намира лазаретът, тъй че, ако се получат никакви усложнения, винаги може да се извика лекар. На шлепа има апарат за връяла вода, печка, храната се готви общо от продуктите, които изпраща областният комитет на партията.

Макар че Вера молеше баща си да не се беспокои, всяка дума от бележката ѝ изпълваше Степан Фьодорович с тревога. Май само едно го утешаваше: Вера пишеше, че по време на боевете шлепът нито веднъж не бил бомбардиран. Ако можеше да се прехвърли на левия бряг, Степан Фьодорович, разбира се, щеше да намери някоя лека или санитарна кола, за да закара Вера поне до Средна Ахтуба.

А Москва още мълчеше, не отзоваваше директора и главния инженер, макар че сега на разрушения Сталгрес бе нужен само един малък отряд от военизираната охрана. Работниците и техническият персонал нямаха желание да се мотаят без работа из централата и всички, щом получеха разрешението на Спиридовон, отиваха на переправата.

Единствено старият Андреев не поиска от директора да му напише бележката на служебната бланка с кръглия печат.

Когато след атаката Степан Фьодорович предложи на Андреев да замине за Ленинск, където живееха снаха му с внука, Андреев каза:

— Не, ще остана тук.

Струваше му се, че на сталинградския бряг си запазва връзката със своя предишен живот. Може би след известно време ще се добере до селището на Тракторния завод. Ще обикаля сред изгорелите, срутени блокчета, ще иде в градинката, посадена от жена му, ще вдигне, ще върже счупените дръвчета, ще провери дали са си на мястото заровените вещи, после ще седне на някой камък край поваления стобор.

— Та тъй, Варвара, шевната машина си е на мястото, дори не е ръждясала, ябълката, дето е до стобора, не може да се спаси, прерязал я е шрапнел, а в мазето киселото зеле в кацата е хванало плесен само отгоре.

Степан Фьодорович искаше да се посъветва за проблемите си с Кримов, но след годишнината на Октомврийската революция той не се

появи повече на Сталгрес.

Спирилонов и Камишов решиха да чакат до седемнайсети ноември и тогава да тръгнат — наистина нямаше какво да правят на Сталгрес. А германците продължаваха от време на време да обстрелват централата и Камишов, който беше много неспокоеен след масираната атака, казващ:

— Степан Фьодорович, тяхното разузнаване сигурно за нищо не го бива, щом продължават да обстрелват. Авиацията може да ни удари всеки момент. Нали ги знаете германците, те са като бици, способни са да бълскат и празно място.

На осемнайсети ноември, след като се сбогува с охраната, целуна Андреев и огледа за последен път развалините на централата, Степан Фьодорович напусна Сталгрес, така и не дочака формалното разрешение от Москва.

Много честен и тежък труд хвърли той на Сталгрес по време на сталинградските сражения. Толкова по-тежък и достоен бе трудът му, защото изпитваше страх от войната, не беше свикнал с фронтовите условия, постоянно се плашише при мисълта за въздушна атака, стъпваше се при бомбардировки — и въпреки това работеше.

Крачеше с куфара и с една бохча през рамо, извръщащ се и махаше на Андреев, който стоеше пред разрушения портал, поглеждаше инженерския блок с избитите стъкла, мрачните стени на турбинния цех, лекия пушек на още горящите маслени изолатори.

Напусна Сталгрес, когато стана ненужен там, тръгна си един ден преди да започне настъплението на съветските войски.

Но този един ден, който той не изчака, зачеркна в очите на мнозина всичкия му честен и тежък труд; готови да го наричат герой, те започнаха да го наричат страхливец и дезертьор.

И самият той задълго запази в душата си мъчителното чувство, все си спомняше как крачеше, извръщащ се, махаше с ръка, а мрачният самотен старец стоеше пред портала на централата и го гледаше.

Вера роди син.

Лежеше в трюма на шлепа върху скован от груби дъски миндер, за по-топло жените бяха натрупали отгоре й дрипи, до нея лежеше завито в чаршафче бебе и когато някой дръпнеше завеската, за да влезе при нея, тя виждаше хората, мъжете и жените, парцалите, висящи от горните нарове, до нея достигаха гласове, детски викове и шум от боричкания. В главата й се стелеше мъгла, мъгла се стелеше и в окадения въздух наоколо.

В трюма беше задушно и същевременно много студено, дъсчените стени тук-там се бяха заскрежили. Хората спяха нощем, без да си свалят валенките и ватираните елеци, жените по цял ден се увиваха в шалове и съдрани одеяла, духаха мръзвещите си пръсти.

Светлината едва проникваше през мъничкото прозорче, изрязано почти на равнището на леда, и денем в трюма цареше полумрак. А вечер палеха газеничета — лампички без шишета. От саждите лицата на хората бяха черни. Когато от трапа отваряха люка, в трюма нахлуваха кълба пара, също като пушек от избухнал снаряд.

Рошави старици решеха белите си и сиви коси, старци седяха на пода с канчета вряла вода сред шарени възглавници, бохчи, дървени куфари, по които се катереха и играеха увити в шалове деца.

Тъй като до гърдите й лежеше бебе, Вера имаше чувството, че са променени мислите й, че е променено отношението й към всички хора, че е променено тялото й.

Тя мислеше за приятелката си Зина Мелникова, за старата Сергеевна, която се грижеше за нея, за пролетта, за майка си, за скъсаната си риза, за памучното одеяло, за Серъожа и Толя, за сапуна за пране, за германските самолети, за блиндажа на Сталгрес, за немитата си коса — и всичко, което й идваше наум, се просмукваше от чувството към детето, което роди, свързваше се с него, беше важно или маловажно в зависимост от връзката си с него.

Тя гледаше ръцете, краката, гърдите, пръстите си. Това вече не бяха ръцете, които играеха волейбол, пишеха съчинения, прелистваха

книги. Това не бяха краката, които тичаха по училищните стъпала, газеха из топлата речна вода, парнати от копривата, краката, в които се взираха оглеждащите Вера минувачи.

И едновременно с мислите за детето течаха мислите за Викторов.

Летищата са разположени на този бряг, Викторов е наблизо, Волга вече не ги разделя.

Ето, сега в трюма ще слязат летци и тя ще попита: „Познавате ли лейтенант Викторов?“

И летците ще отговорят: „Познаваме го“. — „Кажете му, че синът му и жена му са тук“.

Жените влизаха при нея зад завеската, поклащаха глави, усмихваха се, въздишаха, някои се разплакваха, наведени над малкия.

Плачеха за себе си и се усмихваха на новороденото и не бяха нужни думи, за да ги разбере човек.

Ако задаваха на Вера въпроси, те бяха свързани единствено с онова, което родилката можеше да даде на детето — има ли мляко в гърдите й, не е ли получила възпаление, не я ли задушава влажният въздух.

На третия ден след раждането дойде баща й. Той вече не приличаше на директор на Сталгрес — с куфарче, с бохчица, небръснат, с вдигната яка на палтото, вързана с вратовръзката, премръзнали от студения вятър бузи и нос.

И когато Степан Фьодорович приближи до нара й, тя видя, че неговото трепнало лице в първия миг се обърна не към нея, а към съществото, положено до нея.

Извърна се и по гърба и раменете му тя разбра, че плаче, разбра, че плаче, защото жена му никога няма да научи, че има внук, няма да се наведе над него, както току-що се наведе той.

И чак после, ядосан и засрамен от сълзите си — нали ги бяха видели десетки хора, промълви със спаднал от студа глас:

— Ето, направи ме ти дядо. — Наведе се към Вера, целуна я по челото, погали я по рамото със студената си мръсна ръка.

После каза:

— По октомврийските празници Кримов беше на Сталгрес. Не знаеше, че майка ти я няма. Все питаше за Женя.

Един небръснат старец със синя дреха, от която се подаваха фъндъци спъстена вата, продума, задъхвайки се:

— Другарю Спирилонов, тук дават и „Кутузов“, и „Ленин“, и „Геройска звезда“ за повече избит народ. Колко избиха — и наши, и техни. Но каква ли звезда, сигурно две кила, трябва да се даде на дъщеря ви, задето в такава каторга донесе нов живот.

Това беше първият човек, който след раждането заговори за Вера.

Степан Фьодорович реши да остане на шлепа, да почака Вера да укрепне и заедно да заминат за Ленинск. Беше му по път за Куйбишев, където го изпращаха на нова длъжност. Щом видя, че на шлепа са зле с храната, че незабавно трябва да се погрижи за дъщеря си и внук си, след като се постопли, Степан Фьодорович тръгна да търси командния пункт на областния комитет на партията, който се намирал някъде наблизо, в гората. Там разчиташе да се сдобие чрез приятели с мазнини и захар.

Този ден в трюма беше особено тежък. Над Волга бяха надвиснали облаци. На мръсния, набоклучен и залят с помия лед не играеха деца, жени не перяха в дупката бельо, мразовитият югоизточен вятър изтръгваше замръзнали в леда парцали, промъкваше се в трюма през цепнатините в люка, изпълваше шлепа с вой и скърдане.

Вкочанените хора се увиваха в шалове, ватенки, одеяла. Най-бъбривите бабички се умириха, заслушаха се във воя на вятъра, в скърдането на дъските.

Взе да притъмнява, мракът сякаш дойде от непоносимата човешка скръб, от студа, измъчил всички, от гладорията, мръсотията, от несвършващата военна мъка.

Вера лежеше, увита до брадичката с ватирания елек, и усещаше по бузите си студения полъх на въздуха, проникващ в трюма при всеки напор на вятъра.

В тези минути всичко изглеждаше безнадеждно лошо — Степан Фьодорович не ще успее да я прибере оттук, войната никога няма да свърши, през пролетта германците ще плъзнат по Урал, по Сибир, в небетоечно ще вият самолетите им, ще трещят избухнали бомби.

Сега за пръв път се усъмни, че Викторов е наблизо. Има много фронтове, а него вече може да го няма и на фронта, и в тила.

Отметна чаршафчето и се загледа в лицето на бебето. Защо ли плаче, сигурно тъгата й се предава и на него, както се предава топлината й, млякото й.

Този ден огромността на студа, безощадността на мразовития вятър, огромността на войната по великите руски равнини и реки потиснаха всички.

Нима човекът може дълго да търпи такъв страшен, гладен и студен живот?

При Вера дойде старата Сергеевна, която я бе акуширала, и каза:

— Не ми харесваш днешка, вчера беше по-добре.

— Нищо — отговори Вера, — татко ще си дойде утре, ще донесе продукти.

И макар да се зарадва, че на родилката ще донесат мазнини и захар, Сергеевна ядно и грубо избъбри:

— Вие, началствата, винаги ще се налапате, навсякъде има по нещо скрито за вас. А нашите запаси се знаят — замръзнали картофи.

— По-тихо! — извика някой. — По-тихо!

От другия край на трюма се чуваше неясен глас.

И изведенъж гласът зазвуча силно, заглуши всички странични звуци.

Някакъв човек четеше под светлината на газеничето:

„От последния час... Успешно настъпление на нашите войски в района на град Сталинград... Тези дни нашите войски, разположени на подстъпите към Сталинград, преминаха в настъпление срещу германофашистките войски. Настъплението започна в две направления: северозападно и южно от Сталинград...“

Хората стояха мълчаливо и плачеха. Нещо невидимо и вълшебно ги свърза с момчетата, които, прикривайки лицата си от вятъра, сега крачеха по снега, и с тези, които лежаха на снега, облети в кръв, и с потъмнял взор се прощаваха с живота.

Плачеха старците и жените, плачеха работниците, децата с недетски лица стояха до възрастните и слушаха.

— Нашите войски завзеха град Калач на източния бряг на Дон, гара Кривомузгинская, гара и град Абгасарово... — четеше човекът.

Вера плачеше заедно с всички. Тя усещаше връзката между онези, които крачеха през нощния, зимен мрак, падаха, отново ставаха и отново падаха, за да не станат вече, и този трюм, където измъчените хора слушаха за настъплението.

Заради нея, заради нейния син, заради жените с напукани от ледената вода ръце, заради старците и децата, омотани със съдраните майчини шалове, там вървят на смърт.

И плачейки, тя с възторг си мислеше, че мъжът ѝ ще дойде тук да я види и жените, старите работници ще го наобиколят и ще му кажат „синко“.

А човекът, който четеше съобщението на Совинформбюро, произнесе: „Настъплението на нашите войски продължава“.

Дежурният по щаб докладва на командащия 8-а въздушна армия сведенията за бойната дейност на изтребителните полкове през деня на настъплението.

Генералът прегледа поставените пред него книжа и каза на дежурния:

— Не му върви на Закаблука, вчера му свалиха комисаря, днес двама летци.

— Обадих се по телефона в щаба на полка, другарю командащ — каза дежурният. — Другаря Берман ще го погребват утре. Членът на Военния съвет обещал да отскочи до полка, да държи реч.

— Нашият член обича да държи речи — усмихна се командащият.

— А пък с летците, другарю командащ, станало така: лейтенант Корол паднал над позициите на трийсет и осма гвардейска, а командира на звено, старши лейтенант Викторов, месерите го подпалили над германското летище, не успял да стигне до фронтовата линия, паднал на хълма, точно в неутралната зона. Пехотата видяла, опитали се да отидат при него, но германците не ги пуснали.

— Да, случва се — каза командащият и си почеса носа с молива. — Вижте сега какво ще направите: свържете се с щаба на фронта и напомнете, че Захаров обеща да ни смени уилиса, инак няма изобщо с какво да пътуваме.

Цяла нощ лежа мъртвият летец на снежния хълм — бе свил страшен студ и звездите светеха много ярко. А на разсъмване хълмът стана съвсем розов и летецът лежеше на розов хълм. После задуха ниска виелица и снегът започна да затрупва тялото.

КНИГА ТРЕТА

1

Няколко дни преди да започне сталинградското настъпление, Кримов пристигна в подземния команден пункт на 64-та армия. Адютантът на члена на Военния съвет Абрамов, седнал зад бюрото, ядеше кокоша супа с млин.

Адютантът остави лъжицата и по въздишката му пролича, че супата е хубава. Очите на Кримов се навлажниха, толкова му се доща изведнъж да хапне млинец със зелева пънка.

След рапорта на адютанта зад преградката се умълчаха, после се чу дрезгав глас, вече познат на Кримов, но този път думите се произнасяха тихо, тъй че Кримов не можа да ги разбере.

Адютантът излезе и каза:

— Членът на Военния съвет не може да ви приеме.

Кримов се изненада:

— Аз не съм искал да ме приема. Другарят Абрамов ме извика.

Адютантът премълча, загледан в супата.

— Значи е отменено? Нищо не разбирам — каза Кримов.

Излезе навън и пое през деренцето към брега на Волга — там се намираше редакцията на армейския вестник.

Крачеше, ядосан от безсмисленото повикване, от внезапно обзелия го мерак по чуждия млин, вслушващо се в безредната и мързелива оръдейна стрелба, която долиташе откъм Купоросная Балка.

Срещна младо момиче с кепе и шинел, което отиваше към оперативния отдел. Кримов го огледа и си каза: „Много е хубавичка“.

Позната тъга сви сърцето му, сети се за Женя. И тутакси, пак по навик, се скастри сам: „Не мисли за нея, да се маха!“, опита да си припомни как бе нощувал в онази станица, да си припомни младата казачка.

После се сети за Спиридонов: „Свестен човек, но, разбира се, не е Спиноза“.

Всичките тези мисли, мудната стрелба, ядът му срещу Абрамов, есенното небе после дълго време се връщаха в паметта му поразително ярки.

Подвикна му един щабен офицер със зелени капитански ивици на шинела — беше вървял след него от командния пункт.

Кримов го погледна недоумяващо.

— Насам, насам, ако обичате — тихо каза капитанът и посочи с ръка вратата на една къща.

Часовият направи път на Кримов и той влезе.

Намираха се в стая с канцеларско бюро, на дъщчената стена беше забоден с кабарчета портретът на Сталин.

Кримов очакваше, че капитанът ще му каже горе-долу следното: „Другарю батальонен комисар, прощавайте, но не бихте ли предали нашия отчет на левия бряг, на другаря Тошчеев?“

Но капитанът каза друго.

Той каза:

— Предайте си оръжието и личните документи.

И Кримов слисано произнесе вече абсолютно безсмислените думи:

— Ама с какво право? Първо ми покажете своите документи, тогава ще искате моите.

И после, убеден в нелепия, безсмислен, но несъмнен факт, той измънка думите, които в подобни случаи бяха мънкали преди него хиляди хора:

— Невероятно, абсолютно нищо не разбирам, това е недоразумение.

Но тези думи вече не бяха думи на свободен човек.

— Хайде, стига ми се прави на глупак. Отговаряй кой те завербува, докато беше в обкръжение?

Разпитваха го на левия бряг на Волга, във фронтовия Специален отдел.

От боядисания под, от саксиите с цветя на перваза, от часовника с топузи на стената лъхаше провинциално спокойствие. Познато и мило изглеждаше потреперването на стъклата и грохотът откъм Сталинград — явно на десния бряг се разтоварваха бомбардировачи.

Колко различен изглеждаше армейският подполковник, седнал до селската кухненска маса, от въображаемия бледоуст следовател.

Но ето че подполковникът с изцапаното с вар от белосаната печка рамо пристъпи до седналия на селската табуретка специалист по работническото движение в страните на колониалния Изток, человека с военна униформа и комисарска звезда на ръкава, человека, роден от мила и добра майка, и го халоса с юмрук в лицето.

Николай Григориевич прокара длан по устните и носа си, погледна ръката си и видя на нея кръв, смесена със слюнка. После предъвка устни. Езикът му беше изтръпнал, не чувстваше и устните си. Погледна боядисания, насърко измит под и прегълтна кръвта.

През нощта го обзе омраза към следователя. Но в първите минути нямаше нито омраза, нито физическа болка. Ударът по лицето означаваше духовна катастрофа и не можеше да предизвика нищо освен усещане за вцепенение, за вкаменяване.

Кримов се озърна, засрамен пред часовия. Червеноармеецът видя как бият комунист! Биеха комуниста Кримов, биеха го в присъствието на едно момче, заради което бе извършена великата революция, същата, в която бе участвал Кримов.

Подполковникът си погледна часовника. Беше часът за вечеря на завеждащите отдели в стола.

Докато водеха Кримов по суграшицата на двора към дървения арест, грохотът на въздушната бомбардировка откъм Сталинград се чуваше особено ясно.

Първата мисъл, която го порази след вцепеняването, беше, че германска бомба би могла да разруши този арест... И тази мисъл беше пристрастна и отвратителна.

В задушната килия с дървените стени го връхлетя отчаяние и ярост — той губеше самия себе си. Той, именно той с дрезгав вик бе тичал към самолета да посрещне приятеля си Георги Димитров, той бе носил ковчега на Клара Цеткин и пак той току-що се бе озърнал страхливо — ще го удари ли отново, или няма да го удари следователят. И именно него с погнуса бе погледнал колхозникът автоматчик, него, комуниста, бит при разпита от комунист...

Още не можеше да осъзнае огромното значение на думите „лишаване от свобода“. Превръщаše се в друго същество, всичко у него трябаше да се промени — лишиха го от свобода.

Притъмняваше му пред очите... Ще отиде при Шчербаков, в Централния комитет. Има възможност да се обърне към Молотов, няма да се успокои, докато този мерзавец подполковникът не бъде разстрелян. Ами вдигнете телефона! Обадете се на Красин. Нали и самият Stalin е чувал, знае името ми. Другарят Stalin веднъж попитал другаря Жданов: „Кой беше този Кримов, дето е работил в Коминтерна ли?“

И Николай Григориевич начаса усети под краката си тресавище, тази тъмна, колоидна, катранена, бездънна каша всеки момент ще го погълне... Нещо непреодолимо, сякаш по-силно от германските бронирани дивизии се стовари върху него. Бе лишен от свобода.

Женя! Женя! Виждаш ли ме? Женя! Погледни ме, изпаднах в ужасна беда! Останах съвсем сам, захвърлен, захвърлен и от теб.

Извергът го биеше. Съзнанието му се размътваше и до гърч в пръстите му се искаше да се хвърли върху следователя.

Не бе изпитвал подобна омраза нито към жандармите, нито към меншевиките, нито към есесовския офицер, когото бе разпитвал.

В человека, който го тъпчеше, Кримов познаваше не чужд човек, а себе си. Кримов, онзи същия, който още като хлапе бе плакал от щастие пред потреслите го думи от Комунистическия манифест: „Пролетарии от всички страни, съединявайте се!“ Това чувство за близост бе наистина ужасно.

3

Стъмни се. Понякога бученето на сталинградската битка изпълваше с тътнеж малкото, задушно пространство на затвора. Може би германците стреляха по Батюк, по Родимцев, които бранеха справедливата кауза.

От време на време в коридора се усещаше раздвижване. Отваряха се вратите на общата килия, където държаха дезертьорите, изменниците на Родината, мародерите, изнасилвачите. Те постоянно искаха да ходят до нужника и преди да отвори вратата, часовият дълго се препираше с тях.

Когато докараха Кримов от сталинградския бряг, за известно време го затвориха в обща килия. Никой не обрна внимание на комисаря с неотпраната от ръкава червена звезда, запитаха го само дали няма хартийка, за да свият цигара от малко боклучива махорка. Тези хора искаха само това — да ядат, да пушат и да задоволяват естествените си нужди.

Кой, кой бе започнал делото? Какво раздиращо чувство: да знаеш, че си невинен, и същевременно да изстиваш от усещането за безизходна вина. Тръбата на Родимцев, развалините на блок 6/1, белоруските блата, воронежката зима, речните бродове — всичко щастливо и леко бе изгубено.

Ето, дощя му се да излезе, да се разходи, да вдигне глава и да погледне небето. Да отиде за вестник. Да се избръсне. Да напише писмо на брат си. Искаше да пийне чай. Трябваше да върне взетата за една вечер книга. Да си погледне часовника. Да отиде на баня. Да извади от куфара си носна кърпа. Нищо не можеше да стори. Бе лишен от свобода.

Скоро изведоха Кримов от общата килия в коридора и комендантът захвана да хока часовия:

— Хем на руски ти се каза! Как можа да го тикнеш в общата? Какво си ме зяпнал, на предната линия ли искаш да те пратя?

След като комендантът си отиде, часовият взе да се оплаква на Кримов:

— Ей така става винаги. Единичната е заета! Нали той ми беше заповядал да държа в нея само осъдените на разстрел. Ако сложа вътре вас, онзи пък къде да го дяна?

Не след дълго Николай Григориевич видя как автоматчиците изведоха от единичната килия осъдения на разстрел. По тесния му, хълтнал тил бяха полепнали светли коси. Може да беше на двайсет, а може и на трийсет и пет години.

Преместиха Кримов в освободилата се единична килия. В полумрака той различи на масата канче и до него напипа моделиран от хляб заек. Явно осъденияят го бе направил току-що — хлябът беше още мек и само ушите на заека се бяха втвърдили.

Стана по-тихо... Кримов седеше на нара с полуотворена уста. Не можеше да спи: прекалено много неща имаше да обмисля. Но зашеметената му глава не можеше да мисли, слепоочията му бяха сякаш в менгеме. В черепа му се люшкаше мъртво вълнение, всичко се въртеше, люлееше, плискаше, нямаше за какво да се залови, за да изтегли нишка на мисъл.

През нощта в коридора отново се чу шум. Часовите викаха разводача. Затропаха ботуши. Комендантьт — Кримов го позна по гласа — каза:

— Извади го тоя батальонен комисар, да поседи в караулното. — И добави: — И това ако не е извънредно произшествие, не знам! Ще стигне до командавация.

Братата се отвори, автоматчикът извика:

— Излизай!

Кримов излезе. В коридора бе застанал бос мъж по долно бельо. През живота си Кримов бе виждал какви ли не страхотии, но щом погледна сега, разбра — по-страшно от това лице не беше виждал. То беше дребно, мръсножълтеникаво. То жално плачеше с всичко — с бръчките, с тресящите се бузи, с устните. Само очите не плачеха и по-добре да не бе виждал тези страшни очи, такъв бе изразът им.

— Хайде, давай — припираше автоматчикът Кримов.

В караулното помещение часовият му разказа за извънредното произшествие.

— С предната линия ще ме плашат, тук си е по-лошо, отколкото на предната линия, тук човек по-бързо си похабява нервите... Завели едного, дето искал да се отърве със самонараняване, на разстрел — бил

си пристрелял през самун хляб лявата ръка. Разстреляли го, засипали го с пръст, а през нощта той да вземе да оживее и хайде пак при нас.

Докато говореше, се стараеше да не се обръща към Кримов нито на „ви“, нито на „ти“.

— Вършат си работата през куп за грош, направо да ти скъсат нервите. И касапите колят говедата по-старателно. Всичко им е през куп за грош. Земята нали е замръзнала, те разбутат буренака, ръснат как да е отгоре малко пръст и пайдос. Че как няма да се изрови! Ако го бяха затрупали според инструкцията, друг път щеше да се измъкне!

И Кримов, които винаги бе отговарял на въпроси, бе кастрил хората, бе обяснявал, сега списано попита автоматчика:

— Но защо е дошъл пак тук?

Часовият се поухили.

— То и старшината, дето го водил към степта, разправя, че трябвало да му дадат хляб и чай, докато го оформят отново, ама началникът на стопанската част кипна, вдигна връва — как тъй ще го черпим с чай, като е изписан в разход? Ама прав е, викам си. Старшината ще си върши работата надве-натри, а стопанската част да си пати заради него!

Неочаквано Кримов попита:

— Какво работехте преди войната?

— В цивилния живот отговарях за пчелина в едно държавно стопанство.

— Ясно — каза Кримов, защото всичко наоколо и в самия него стана тъмно и безумно.

На разсъмване отново преместиха Кримов в единичната килия. До канчето още си стоеше моделираният от хляб заек. Но сега беше корав, грапав. От общата килия се чу угоднически глас:

— Часовият, айде, приятел, да ме водиш да пикая, а?

През това време в степта изгря червено-кафяво слънце — в небето се издигна замръзнала, кална глава цвекло с полепнали буци пръст и глина.

След малко качиха Кримов в каросериията на един камион, до него седна симпатягата лейтенант, който щеше да го придружава, старшината му предаде куфара на Кримов и камионът, дрънчейки и подскачайки по замръзналата ахтубинска кал, пое към Ленинск, към летището.

Той вдишваше влажния студ и сърцето му се изпълни с вяра и светлина — страшният сън, изглежда, бе свършил.

Николай Григориевич слезе от леката кола и огледа сивата клисура на „Лубянка“. Главата му бучеше от многочасовия рев на самолетните мотори, от пробягването на ожънати и неожънати нивя, на рекички и гори, от сменящите се в главата му отчаяние, увереност и неувереност.

Вратата се отвори, той влезе в рентгеновото царство на спарения учрежденски въздух и безумното учрежденско осветление — влезе в живот, който течеше извън войната, над войната.

В една празна задушна стая под прожекторно ярка лампа му наредиха да се съблече гол и докато замисленият човек с престилка опипващо тялото му, Кримов, потрепервайки, си мислеше, че грохотът и желязото на войната не са в състояние да попречат на методичното движение на тези пръсти, които не знаят що е срам.

Мъртвият червеноармеец, в чийто противогаз бе оставена написана преди атаката бележка: „Убит за щастливия съветски живот, вкъщи остават жена и шест деца“, обгорелият катраненочерен танкист с кичурите коса, залепнали за младата глава, многомилионната народна войска, прекосяваща блата и гори, стреляща с оръдия, с картечници...

А пръстите вършеха работата си уверено, спокойно, а под обстрела крещеше комисарят Кримов: „Какво, другарю Генералов, май не искате да защитавате съветската родина!“

— Обърнете се, наведете се, отместете крак.

После, вече облечен, го снимаха с разкопчана яка на гимнастърката, с мъртво и жилаво лице анфас и в профил.

После с неприлично старание постави отпечатъци от пръстите си върху лист хартия. После усърдният служител отряза копчетата от панталоните му и му взе колана.

После се вози в ярко осветен асансьор, вървя по килимената пътека в дълъг, празен коридор покрай врати с кръгли малки прозорчета. Стай на хирургична клиника, ракова хирургия. Въздухът

беше топъл, учрежденски, огрян от свирепо ярка електрическа светлина. Рентгенов институт за социална диагностика...

„Но кой ме тикна в затвора?“

В този спарен, сляп въздух му беше трудно да мисли. Сън, действителност, кошмар, минало, бъдеще се оплетоха в кълбо. Губеше усещането кой е... Имах ли майка? Може би не съм имал. Женя ми стана безразлична. Звезди между върховете на боровете, бродът през Дон, зелената германска ракета, „Пролетарии от всички страни, съединявайте се“, зад всяка врата има хора, ще умра като комунист, къде ли е сега Михаил Сидорович Мостовской, главата ми бучи, нима Греков стреля по мен, къдрокосият Григорий Евсеевич, председателят на Коминтерна, е вървял по този коридор, колко труден, тесен въздух, каква проклета прожекторна светлина... Греков стреля по мен, следователят едва не ми строши зъбите, германците стреляха по мен, какво ли утрешният ден ми готви, кълна ви се, за нищо не съм виновен, пикае ми се, чудесни старци пееха на годишнината на Октомври уSpiридонов, ВЧК, ВЧК, ВЧК, Дзержински е бил стопанин на този дом. Хенрих Ягода и Менжински също, а пък после дребничкият, зеленоок питерски пролетарий Николай Иванович, днес учтивият и умен Лаврентий Павлович, ама, разбира се, разбира се, срещали сме се, Аллах верди, какво ли пеехме тогава: „Стани, пролетарий, за делото свое“, за нищо не съм виновен, трябва да се изпикая, нима ще ме разстрелят...

Колко е странно да вървиш по правия, опънат като тетива коридор, а животът тъй криволичи, пътечка, дерета, блатца, ручейчета, слепен прахоляк, неожънато жито, промъкващ се, заобикаляш, а съдбата е праволинейна като струна, коридори, коридори, из коридорите врати.

Кримов вървеше с отмерена крачка, нито бързо, нито бавно, сякаш часовият крачеше не зад него, а пред него.

От първите минути в зданието на „Лубянка“ го споходи нещо ново.

„Геометрично място на точки“ — помисли си той, когато натискаше пръст върху листа, и не разбра защо си го помисли, макар че точно тази мисъл изразяваше новото, което го бе споходило.

Новото усещане бе породено от обстоятелството, че губеше себе си. Ако бе поискал вода, щяха да му дадат, ако бе рухнал внезапно от

сърдечен пристъп, лекарят щеше да му сложи нужната инжекция. Но той вече не беше Кримов, усети го, макар да не го разбираше. Вече не беше другарят Кримов, който, обличайки се, обядвайки, купувайки билет за кино, мислейки, заспивайки, постоянно се усещаше Кримов, той самият. Другарят Кримов се бе отличавал от всички хора и с душата, и с ума си, и с предреволюционния си партиен стаж, и със статиите си, отпечатани в списание „Комунистически интернационал“, и с различните навици и привички, и с обноските си, с интонациите на гласа си в разговор с комсомолци или пък със секретари на московски районни комитети, с работници, със стари партийци, с приятели и с просители. Тялото му сега бе подобие на човешко тяло, неговите движения и мисли напомняха човешки движения и мисли, но същината на другаря Кримов, на человека, неговите качества, свободата му ги нямаше.

Вкараха го в килията — правоъгълник с лъснат паркет, с четири нара, застлани с идеално изопнати одеяла, и той моментално почувства: трима человека погледнаха с човешки интерес четвъртия човек.

Седна на нара, който му посочиха, и тримата седнали на наровете с отворени книги на коленете го загледаха мълчаливо. И онова диво, скъпоценно нещо, което бе помислил, че загубва, се върна.

Единият беше масивен, едрочел, с буцеста физиономия и цяла копа побелели и непобелели, спълстени като на Бетовен къдрavi коси над ниското, месесто чело.

Вторият — старец с хартиенобели ръце, с кокалест плешив череп и лице като барелеф, отпечатан върху метал, сякаш във вените и артериите му течеше сняг, а не кръв.

Третият, който седеше на нара до Кримовия, беше симпатичен, с червено петно на носа от току-що свалените очила, нещастен и добродушен. Той посочи вратата с пръст, едва забележимо се усмихна, поклати глава и Кримов разбра — часовият гледа през прозорчето, трябва да мълчат.

Пръв заговори човекът със спълстените коси.

— Е, какво — каза той лениво и добродушно, — ще си позволя от името на обществеността да поздравя с добре дошли въоръжените сили. Откъде идвate, драги другарю?

Кримов смутено се усмихна и отговори:

— От Сталинград.

— Охо, приятно ни е да видим един участник в героичната отбрана. Добре дошли в нашия дом.

— Пушите ли? — бързо попита белоликият старец.

— Пуша — отвърна Кримов.

Старецът кимна и се втренчи в книгата си.

Тогава симпатичният късоглед съсед каза:

— Разбирате ли, аз не се сетих да услужа на другарите, казах, че не пуша, и сега не дават тютюн за мен.

И попита:

— Кога пристигнахте от Сталинград?

— Тази сутрин бях там.

— Охо-хо — възклика великанът, — с „Дъглас“ ли?

— Тъй вярно — отговори Кримов.

— Кажете, какво става със Сталинград? Ние не успяхме да се абонираме за вестници.

— Сигурно сте гладен? — попита симпатичният и късоглед съсед. — Защото ние вече вечеряхме.

— Не съм гладен — каза Кримов, — обаче германците няма да превземат Сталинград. Сега това е абсолютно ясно.

— Винаги съм бил сигурен в това — каза великанът.

Старецът шумно затвори книгата и попита Кримов:

— Очевидно сте член на Комунистическата партия?

— Да, комунист съм.

— По-тихо, по-тихо, говорете си само шепнешком — каза симпатичният и късоглед съсед.

— Дори и за партийното си членство — добави великанът.

Лицето му се стори познато на Кримов, спомни си го: беше популярно московско конферансие. Навремето Кримов ходеше на концерти с Женя в Колонната зала и го бе виждал на сцената. Ето че се срещнаха.

През това време се отвори вратата и надникна часовият:

— На кого името започва с К?

Великанът отговори:

— Моето, Каценеленбоген.

Той стана, поразреса с пръсти чорлавите си коси и бавно тръгна към вратата.

— На разпит — прошепна симпатичният съсед.
— Но защо пита за име на К?
— Имат си такова правило. Завчера часовият го извика така:
„Кой тука е Каценеленбоген, започва с К“? Много смешно беше.
Чешит.

— Да, умряхме си от смях — потвърди и старецът.

„Ами ти за какво си попаднал тук, стари счетоводителю? —
помисли си Кримов. — И моето име започва с К“.

Арестуваните се заприготвяха за лягане, а ужасната лампа
продължаваше да свети и Кримов почувства, че някой наблюдава през
прозорчето, как той си развива партенките, подръпва си долните гащи,
почесва се по гърдите. Тази светлина беше особена, тя гореше не
заради хората в килията, а за да ги виждат по-добре. Ако беше по-
удобно да ги наблюдават на тъмно, щяха да ги държат на тъмно.

Старият счетоводител лежеше с лице към стената. Кримов и
късогледият му съсед разговаряха шепнешком, без да се гледат,
закрили уста с длани, та часовият да не вижда как мърдат устните им.

От време на време поглеждаха към празния нар — какви ли шеги
пуска сега конферансието на разпита.

Съседът прошепна:

— Всички в килията сме се превърнали в зайци, зайченца. Като в
приказката: вълшебникът докоснал хората и те се превърнали в
дългоухи твари.

И заразказва за съседите им.

А старецът бил есер или пък есдек^[1], а може би и меншевик.
Николай Григориевич май някъде бе чувал името му — Дрелинг.
Дрелинг прекарал по затвори, политизолатори и лагери над двайсет
години, по затворнически стаж скоро щял да настигне Морозов,
Новоруски, Фроленко и Фигнер от Шлиселбург. Сега го докарали в
Москва във връзка с ново обвинение — в лагера намислил да изнася
лекции по аграрния въпрос пред разкулачени селяни.

И конферансието имал също тъй дълъг лубянски стаж като
Дрелинг: преди повече от двайсет години започнал работа при
Дзержински във ВЧК, после работил при Ягода в ОГПУ, при Ежов в
Народния комисариат по вътрешните работи, при Берия в Народния
комисариат за държавна сигурност. Ту работел в централния аппарат, ту
оглавявал огромни лагерни строежи.

Кримов бе събркал и по отношение на своя събеседник Боголеев. Този съветски служител се оказа изкуствовед, експерт по музейния фонд, автор на никога непубликувани стихове — Боголеев пишел не в съзвучие с епохата.

Боголеев отново зашепна:

— А сега, нали разбирате, всичко, всичко изчезна и аз се превърнах в братче-зайче.

Колко невероятно, страшно, нали на света нямаше нищо друго, освен форсиралето на Буг, Днепър, освен Пирятинското обкръжение и Овручките блата, освен Мамаев Курган и блок 6/1, освен политдонесенията, изчерпването на боеприпасите, ранените политически ръководители, нощните щурмове, политическата работа в бой и в поход, пробните стрелби по репери, танковите рейдове, освен минохвъргачките, генералните щабове, тежките картечници...

И в същия този свят, в същото време нямаше нищо друго, освен нощните следствия, сигналите за ставане, проверките, ходенето под конвой до нужника, освен дадените под брой цигари, обиските, очните ставки, следователите, освен решенията на Особеното съвещание.

Но съществуваха и едното, и другото.

Ала защо му изглеждаше естествено, неминуемо неговите лишени от свобода съседи да лежат в килията на вътрешния затвор? И защо беше невероятно, нелепо, немислимо той, Кримов, да се озове в тази килия, на този нар?

Кримов изпита нетърпимо желание да говори за себе си. Не се удържа и каза:

— Жена ми ме изостави, няма кой да ми праща колети.

А креватът на огромния чекист остана празен до сутринта.

---

[1] Есер — социалреволюционер, едек — социалдемократ. —
Б.пр. ↑

5

Някога, преди войната, Кримов минаваше нощем по „Лубянка“ и се опитваше да си представи какво ли има там, зад прозорците на безсънното здание. Арестуваните лежаха във вътрешния затвор по осем месеца, по година, година и половина — водеше се следствие. После роднините на арестуваните получаваха писма от лагерите и се раждаха нови думи — Коми, Салехард, Норилск, Котлас, Магадан, Воркута, Колима, Кузнецк, Красноярск, Караганда, заливът Нагаево...

Но много хиляди, щом като попаднеха във вътрешния затвор, изчезваха завинаги. Прокуратурата съобщаваше на роднините, че тези хора са осъдени на десет години без право на кореспонденция, но в лагерите нямаше затворници с такива присъди. Десет години без право на кореспонденция явно означаваше разстрелян.

В писмата си от лагерите хората пишеха, че са добре, живеят на топло, и молеха, ако може, да им изпратят чесън и лук. И обясняваха на роднините си, че чесънът и лукът предпазват от скорбут. Никой никога не пишеше в писмата за времето, прекарано в следствения затвор.

Особено страшно беше да минаваш по „Лубянка“ и по улица „Комсомолска“ през летните нощи на 1937 година.

Пусти бяха задушните нощи улици. Зданията наоколо бяха тъмни, с отворени прозорци, едновременно измрели и пълни с хора. В тяхната тишина нямаше спокойствие. А в осветените прозорци зад белите перденца се мяркаха сенки, пред входа се затръшваха врати на коли, лумваха фарове. Човек имаше чувството, че целият огромен град се е смръзнал под светещия стъклен взор на „Лубянка“. В спомена се връщаха познати лица. Разстоянието до тях не се измерваше с пространство, то беше съществуване в друго измерение. Нямаше на земята и на небето сила, която би могла да преодолее тази бездна, равна на бездната на смъртта. Но нали не е в земята, не е под закован капак на ковчег, а е тук, наблизо, жив, дишаш, мислещ, плачещ — нали не е мъртъв.

А колите караха ли караха нови арестанти, стотици, хиляди, десетки хиляди хора изчезваха зад вратите на вътрешния затвор, зад вратите на Бутирския, на Лефортовския затвор.

Местата на арестуваните се заемаха от нови служители в районните комитети, в народните комисариати, във военните ведомства, в обединенията, в поликлиниките, в заводоуправленията, в профкомитетите, в поземлените отдели, в бактериологическите лаборатории, в Дирекцията на академичните театри, в авиоконструкторските бюра, в институтите, проектиращи гиганти на химията и металургията.

Понякога, много скоро, хората, заместили арестуваните врагове на народа, терористи и диверсанти, също се оказваха врагове, двуличници — тогава арестуваха и тях. Понякога и следващите назначени излизаха врагове, арестуваха и тях.

Един другар от Ленинград бе разказал шепнешком на Кримов как веднъж се случил в една килия с трима секретари на един и същи ленинградски районен комитет; всеки новоназначен разобличавал предшественика си като враг и терорист. В килията те лежали един до друг и никой не изпитвал злоба към другия.

Някога в това здание бе влязъл Митя Шапошников, братът на Евгения Николаевна. С бяла бохчица под мишница, приготвена от жена му — пешкир, сапун, два ката бельо, четка за зъби, чорапи, три носни кърпи. Бе влязъл през тази врата, запазил в паметта си петцифрения номер на своя партиен билет, бюрото си в парижкото търговско представителство, международния вагон, където по пътя за Крим си изяснявал отношенията с жена си, пиел нарзан и между две прозевки прелиствал „Златното магаре“.

Разбира се, Митя нямаше никаква вина. Но все пак затвориха Митя, а не Кримов.

Някога по този ярко осветен коридор от свободата към несвободата бе минал Абарчук, първият съпруг на Людмила Шапошникова. Абарчук е бързал да се яви на разпит, да разпръсне нелепото недоразумение... И ето че минават пет, седем, осем месеца и Абарчук пише: „За пръв път идеята да убия другаря Stalin mi подсказа резидентът на германското военно разузнаване, с когото навремето ме бе свързал един от ръководителите на нелегалната организация... разговорът се състоя след първомайската манифестация

на булеварда край река Яуза и аз обещах да дам окончателен отговор след пет дни, уговорихме новата си среща...“

Странни неща се вършеха ето зад тези прозорци, наистина учудващи. Та нали на Абарчук дори окото му не мигнало, когато колчаковският офицер стрелял в него.

Разбира се, те са го принудили да подпише лъжливите показания срещу самия себе си. Разбира се, Абарчук е истински комунист със здрава, ленинска закалка, той за нищо не е виновен. Но нали са го арестували, нали е дал показания... А Кримов не бяха го затваряли, не бяха го арестували, не го бяха принуждавали да дава показания.

Кримов бе чувал как се инсценират подобни дела. Някои сведения бе получил от приятели, които му шепнеха: „Но помни, ако кажеш, макар и на един човек — на жена си, на майка си, — свършено е с мене“.

Научаваше по нещичко и от хората, които, разгорещени от виното и ядосани от самоуверената глупащина на събеседника си, внезапно изтърваваха по някоя непредпазлива дума и веднага мълкваха, а на другия ден уж между другото, прозявайки се, подхвърляха: „Впрочем снощи май дрънках разни глупости, помниш ли? Е, още по-добре“.

По нещичко му казваха съпругите на негови приятели, които пътуваха до лагерите да видят мъжете си.

Но нали това бяха слухове, дрънканици. Нали с Кримов не се бе случвало нищо подобно.

И ето на. Сега го затвориха. Невероятното, нелепото, безумното се случи. Когато затваряха меншевики, есери, белогвардейци, попове, кулашки агитатори, той никога, нито веднъж дори за минута не се замисли какво ли изпитват тези хора, които са изгубили свободата си и очакват присъдата. Не помисли за техните съпруги, майки, деца.

Вярно, когато снарядите започнаха да избухват все по-близо и по-близо, да осакатяват свои, а не врагове, той вече не беше равнодушен — затваряха не врагове, а съветски хора, партийни членове.

Вярно, когато затвориха няколко души, които му бяха особено близки, хора от неговото поколение, които той бе смятал за большевики ленинци, беше потресен, не го хващаше сън, започна да се замисля има ли Stalin право да лишава хората от свобода, да ги измъчва и

разстрелява. Мислеше за страданията, които преживяваха те, за страданията на техните съпруги и майки. Нали те не бяха нито кулаци, нито белогвардейци, а хора — большевики ленинци.

И все пак Кримов се самоуспокояваше — нали не затваряха, не интернираха него, нали не той подписваше, не той признаваше лъжливите обвинения.

И ето на. Сега Кримов, большевикът ленинец, бе затворен. Сега нямаше утехи, тълкувания, обяснения. И това стана.

Вече научи едно-друго. Зъбите, ушите, ноздрите, слабините на голия човек ставаха обект на обиск. После човекът крачеше по коридора, жалък и смешен, и придържаше смъкващите се панталони и долни гащи с отрязани копчета. На късогледите отнемаха очилата и те неспокойно примижаваха, разтъркваша очи. Човекът влизаше в килията и се превръщаше в лабораторна мишка, възпитаваха у него нови рефлекси, той говореше шепнешком, ставаше от нара, лягаше на нара, задоволяваше естествените си нужди, спеше и сънуваше под постоянно наблюдение. Всичко се оказа чудовищно жестоко, нелепо, безчовечно. Той за пръв път ясно разбра колко страшни са нещата, които се вършат на „Лубянка“. Нали тук мъчеха большевика, ленинца, другаря Кримов.

6

Дните минаваха, а Кримов не го викаха.

Той вече знаеше кога и каква храна се дава тук, знаеше часовете за разходка и за баня, познаваше миризмата на затворническия тютюн, знаеше кога горе-долу е проверката и приблизително какви книги съдържа библиотеката, познаваше по физиономия часовите, вълнуващие се в очакване да се върнат от разпит съседите му. Най-често викаха Каценеленбоген. Боголеев го викаха винаги денем.

Живот без свобода! Истинска болест. Да изгубиш свободата си, е все едно да изгубиш здравето си. Лампата гореше, от крана течеше вода, в паницата имаше супа, но и светлината, и водата, и хлябът не бяха обикновени — даваха им ги, те им се полагаха. Когато го изискаха интересите на следствието, временно лишаваха затворниците от светлина, от храна, от сън. Нали всичко това им се даваше не заради тях — такава беше методиката на работата.

Следователят извика кокаления старец само веднъж и когато се върна, той надменно съобщи:

— През трите часа мълчание гражданинът следовател се убеди, че името ни наистина е Дрелинг.

Боголеев винаги беше любезен, разговаряше с обитателите на килията почтително, питаше съседите си как са със здравето, добре ли са спали.

Веднъж започна да рецитира на Кримов стихове, после неочекано спря и каза:

— Извинете, сигурно не ви е интересно.

Кримов отговори с усмивка:

— Ще ви призная, че не разбрах нито думичка. А навремето четях Хегел и всичко разбирах.

Боголеев много се плашеше от разпитите, стъпяваше се, когато дежурният влизаше и питаше: „Кой тута започва с Б?“ Когато се връщаше от следователя, изглеждаше отслабнал, дребничък, състарен.

За разпитите си разказваше със запъване, издаваше сърбащи звуци и примижаваше. Не се разбираще в какво го обвиняват — дали в

покушение срещу живота на Stalin, дали че не му харесват произведенията, написани в духа на соцреализма.

Веднъж великанът чекист посъветва Боголеев:

— Ами помогнете на момчето да формулира обвинението. Да бъде нещо такова: „Понеже изпитвам зверска омраза към всичко ново, аз разюздано хулех произведенията на изкуството, удостоени със Stalinска награда“. Ще получите десетачка. И по-малко разобличавайте свои познати, това няма да ви спаси, напротив — ще ви припишат участие в организация, ще ви пратят в режимен лагер.

— Ама какво говорите — каза Боголеев, — нима аз мога да им помогна, те знаят всичко.

Той често философстваше шепнешком на любимата си тема: всички ние сме персонажи от приказка — страховити началници на дивизии, парашутисти, последователи на Матис и Писарев, партийци, геолози, чекисти, строители на петилетки, пилоти, създатели на металургични гиганти... И ето, че надути, самоуверени прекрачихме прага на едно вълшебно здание и вълшебна пръчица ни превърна в косета-босета, в прасенца, в катерички. Какво ни трябва сега — мухица, мравешко яйчице.

Имаше оригинален, странен, очевидно дълбок интелект, ала беше дребнав в житейските работи — винаги се тревожеше, че са му дали по-малко или по-лоша храна, отколкото на другите, че са му съкратили разходката, че по време на разходката някой е ял от сухарите му.

Животът, макар и изпълнен със събития, беше празен, мним. Хората в килията съществуваха в пресъхнало русло на ручей. Следователят изучаваше това русло, камъчетата, пукнатините, неравностите по брега. Но водата, създала някога това русло, вече я нямаше.

Дрелинг рядко се включваше в разговор и ако говореше, правеше го най-вече с Боголеев, явно защото той беше без partiен.

Но и разговаряйки с Боголеев, често се нервираше.

— Странен тип сте вие — каза веднъж, — първо, сте почтителен и любезен с хората, които презирате, второ, всеки ден ме питате как съм със здравето, макар че ви е напълно безразлично дали ще пукна, или ще живея.

Боголеев вдигна очи към тавана на килията, разпери ръце, каза:

— Ето чуйте — и напевно издекламира:

— *Костенурке, бронята ти от какво е?*

И дочух аз отговора долетял:

— *От страха у мен е тази броня моя,
а светът по-здрава днес не е видял.*

— Ваши ли са тези стихове? — попита Дрелинг.

Боголеев пак разпери ръце и не отговори.

— Страх го е от дядката, натрупал е страх — каза Каценеленбоген.

След закуска Дрелинг показа на Боголеев обложката на някаква книга и попита:

— Харесва ли ви?

— Откровено казано, не — отговори Боголеев.

Дрелинг кимна.

— И аз не съм поклонник на това произведение. Георгий Валентинович е казал: „Образът на майката, създаден от Горки, е икона, а на работническата класа не ѝ трябват икони“.

— Поколенията четат „Майка“ — каза Кримов, — от къде на къде пък икона?

Дрелинг изрече с тон на възпитателка в детска градина:

— Икони са нужни на всички онези, които искат да поробят работническата класа. И във вашия комунистически живот има икона на Ленин и на преподобния Stalin. Некрасов не се е нуждал от икони.

Човек имаше чувството, че не само челото, ръцете, носът му са струговани от бял кокал, и думите му тропаха като кокалени.

„Какъв долен тип“ — помисли си Кримов.

Боголеев в яда си — Кримов нито веднъж не бе виждал този кротък, любезен, винаги потиснат човек толкова разгневен — каза:

— В представите си за поезията вие не сте отишли по-далече от Некрасов. А оттогава насам се появиха и Блок, и Манделщам, и Хлебников.

— Не познавам Манделщам — отвърна Дрелинг, — но Хлебников е истинско слабоумие, разложение.

— Я ми се махайте от главата — рязко, за пръв път на висок глас каза Боголеев, — до гуша ми дойдоха вашите плехановски баналности. Тук, в нашата килия, всичките сте марксисти от различни видове, но си приличате по слепотата си за поезията, и понятие си нямаете от нея.

Странно нещо: Кримов се чувстваше особено потиснат от мисълта, че за часовите, за нощните и дневните дежурни той, большевикът, военният комисар, по нищо не се различава от лошия старец Дрелинг.

И сега, макар да не понасяше символизма, декадентството, макар че цял живот бе обичал Некрасов, бе готов да подкрепи в спора Боголеев.

Ако кокаленият старец бе подхвърлил нещо лошо за Ежов, той щеше да захване уверено да го оправдава — и за разстрела на Бухарин, и за заточените съпруги, които не са правили доноси срещу съпрузите си, и за страшните присъди, и за страшните разпити.

Но кокаленият човек мълчеше.

През това време дойде часовият, поведе Дрелинг към нужника.

Каценеленбоген каза на Кримов:

— Четири-пет дни бяхме сами с него в килията. Мълчи като риба. Казвам му: „И кокошките ще ни се смеят — двама евреи, и двамата възрастни, си прекарват вечерите в селцето край «Лубянка» и мълчат“. Нула внимание! Мълчи! Откъде това презрение? Защо не иска да разговаря с мен? Страшна мъст или среднощно убийство на свещеник край Лакбаймелах^[1]? Защо е всичко това? Остарял гимназист.

— Враг — отговори Кримов.

Дрелинг явно съвсем сериозно интересуваше чекиста.

— Заслужил си е затвора, разбирате ли! — каза той. — Фантастика! Зад гърба му лагери, очаква го дървена униформа, а той е като железен. Завиждам му! Викат го на разпит — чие име започва с Д? Мълчи като пън, не се обажда. Накара ги да го викат по име. Когато в килията влиза началство, и да го убиеш, не става.

Когато Дрелинг се върна от нужника, Кримов каза на Каценеленбоген:

— Пред съда на историята всичко е нищожно. Докато седим тук, аз и вие продължаваме да мразим враговете на комунизма.

Дрелинг погледна Кримов с присмехулно любопитство.

— Какъв ти съд — каза той, без да адресира думите си към никого, — това е саморазправа на историята!

Каценеленбоген напразно завиждаше на силата на кокаления човек. Неговата сила вече не беше човешка сила. Сляп, безчовечен фанатизъм огряваше с химическата си топлина неговото опустяло и равнодушно сърце.

Войната, бушуваща в Русия, всичките събития, свързани с нея, почти не го трогваха — той не разпитваше за фронта, за Сталинград. Не знаеше нищо за новите градове, за могъщата промишленост. Вече не живееше човешки живот, а играеше една безкрайна, абстрактна, интересуваща единствено него партия затворнически шах.

Каценеленбоген много интересуваше Кримов. Кримов чувстваше, виждаше, че той е умен. Шегуваше се, бъбреше, каквото му падне, правеше се на шут, а очите му бяха умни, вяли, уморени. Такива очи имат всезнаещите хора, които са се уморили да живеят и не се боят от смъртта.

Веднъж разговаряха за строежа на железопътната линия покрай брега на Ледовития океан и той каза на Кримов:

— Невероятно красив проект. — И добави: — Вярно, реализацията му струваше десет хиляди човешки живота.

— Страшничко — каза Кримов.

Каценеленбоген сви рамене:

— Да бяхте видели как колоните затворници отиваха на работа. Сред гробно мълчание. Над главите им зелено и синьо северно сияние, наоколо лед и сняг, а черният океан реве. Точно тогава личи могъществото.

Той съветваше Кримов:

— Трябва да помагаш на следователя, новак е, сам трудно ще се справи... А помогнеш ли му, подскажеш ли му, и на себе си ще помогнеш, ще избегнеш сточасовите конвейери. А резултатът е един — Особеното съвещание ще ти лепне каквото си знае.

Кримов се опитваше да спори с него, а Каценеленбоген отговаряше:

— Личната невинност е отживелица от Средните векове, алхимия. Толстой обяви — на света няма виновни. А ние, чекистите, издигнахме висшия тезис — на света няма невинни, няма неподсъдни. Виновен е онзи, за когото е пусната заповед за арестуване, а заповед за

арестуване може да се издаде за всекиго. Всеки човек има право на такава заповед. Дори онзи, който цял живот е издавал такива заповеди за други хора. Мавърът извърши делото си, мавърът може да си върви.

Той познаваше много от приятелите на Кримов, някои — като подследствени по делата от 1937 година. Говореше за хората, чиито дела бе водил, някак странно — без злоба, без вълнение: „интересен човек беше“, „чешит“, „симпатияга“.

Често се сещаше за Анатол Франс, припомняше си „Песен за Опанас“, обичаше да цитира героя на Бабел Беня Крик, говореше за певци и балерини от Большой театър, като ги наричаще на собствено и бащино име. Навремето събирал библиотека от редки книги, разказваше за едно скъпоценно томче на Радишчев, с което се сдобил малко преди арестуването си.

— Добре ще е — казваше — да предадат колекцията ми в Ленинградската библиотека, че инак разни глупци ще пръснат книгите, без да разбират колко са ценни.

Жена му била балерина. Съдбата на книгата от Радишчев явно вълнуващо Каценеленбоген повече, отколкото съдбата на жена му, и когато Кримов подхвърли нещо по този въпрос, чекистът отговори:

— Моята Ангелина е умна жена, не ме е страх за нея.

Той сякаш всичко разбираше, но нищо не чувстваше. Прости понятия, като раздяла, страдание, свобода, любов, женска вярност, мъка, бяха далеч от съзнанието му. В гласа му трепваше вълнение, когато говореше за първите години от работата си във ВЧК. „Какво време, какви хора“ — казваше. А онова, което бе изпълвало живота на Кримов, бе за него пропагандни категории.

За Stalin каза:

— Прекланям се пред него повече, отколкото пред Ленин. Той е единственият човек, когото обичам.

Но защо този човек, който бе участвал в подготовката на процеса срещу лидерите на опозицията, който при Beria бе оглавявал колосалния гулаговски^[2] строеж в Заполярието, толкова спокойно, примирено приемаше положението, че в своя роден град ходеше на нощни разпити, придържайки на корема си панталона с отрязаните копчета? Защо възприемаше тревожно и болезнено наказалия го с мълчанието си меншевик Дрелинг?

А понякога самият Кримов започваше да се съмнява. Защо, когато подготвя писма до Сталин, толкова се възмущава, пламти, изстива, облива се в пот? Мавърът извърши своето дело. Нали същото през трийсет и седма година се бе случвало с десетки хиляди членове на партията, такива като него и по-добри от него. Мавърът извърши делото си. Защо сега толкова го отвращава думата „донос“? Само защото лично той пострада заради нечий донос. Нали и той бе получавал политдонесения от политинформаторите в поделенията. Това бе нещо обикновено. Обикновени доноси. Червеноармеецът Рябощан носи кръст, нарича комунистите безбожници; дали Рябощан е живял дълго, след като го пратиха в наказателна рота? Червеноармеецът Гордеев заявил, че не вярва в силата на руското оръжие, че победата на Хитлер е неизбежна; дали Гордеев е живял дълго, след като го пратиха в наказателно поделение? Червеноармеецът Маркович заявил: „Всички комунисти са крадци, ще дойде време да ги набучим на щиковете си и тогава народът ще бъде свободен“ — трибуналът осъди Маркович на разстрел. Нали и той е доносник, нали докладва в политуправлението на фронта за Греков! Ако германската бомба не бе унищожила Греков, той щеше да бъде разстрелян пред командирския строй. Какво са чувствали, какво са мислили тези хора, когато ги изпращаха в наказателни роти, когато ги съдеха трибунали, когато ги разпитваха в специални отдели?

Ами преди войната — колко пъти е участвал в такива дела и спокойно е възприемал думите на другарите си: „Аз разказах в партийния комитет за разговора си с Пътър“; „Той честно разказа на партийното събрание съдържанието на писмото от Иван“; „Ние го викахме и той като комунист, разбира се, трябваше да разкаже и за настроенията на момчетата, и за писмата на Володка“.

Беше, беше, всичко си беше точно така.

Е, какво сега... Всички тези обяснения, които бе писал и давал устно, на никого не помогнаха да излезе от затвора. Вътрешният им смисъл беше един — той да не попадне в тресавището, да се отдръпне.

Лошо, лошо защитаваше другарите си Кримов, макар да не обичаше и всячески да отбягваше подобни дела. Защо тогава пламти и се смразява? Какво иска? Сигурно иска дежурният на „Лубянка“ да знае колко е самотен, следователите да въздишат, задето любимата му жена го изостави, когато разработват обвиненията си, да имат предвид,

че нощем той я вика, че хапе ръцете си, че майка му го наричаше Николенка?

През нощта Кримов се събуди, отвори очи и видя Дрелинг до нара на Каценеленбоген. Свирепото електричество огряваше гърба на стария лагерник. И Боголеев се беше събудил, седеше на нара, краката му бяха завити с одеялото.

Дрелинг се втурна към вратата, забълска по нея с кокаления си юмрук, закрещя с кокаления си глас:

— Ей, дежурния, по-скоро лекар, един затворник има сърдечен пристъп!

— По-тихо, престанете! — подвикна дотичалият до прозорчето дежурен.

— Как тъй по-тихо, човекът умира! — закрещя Кримов, скочи от нара, изтича до вратата и двамата с Дрелинг отново я забълскаха с юмруци. Забеляза, че Боголеев легна на нара си, зави се с одеялото, явно го беше страх да участва в среднощното произшествие.

Скоро вратата се отвори, влязоха няколко души.

Каценеленбоген беше в безсъзнание. Дълго не можаха да поставят огромното му тяло на носилката.

На сутринта Дрелинг неочеквано попита Кримов:

— Кажете, като комунистически комисар често ли сте срещали на фронта прояви на недоволство?

Кримов попита:

— На какво недоволство, от какво?

— Имам предвид недоволство от колхозната политика на большевиките, от общото ръководство на войната, с една дума, прояви на политическо недоволство.

— Никога. Нито веднъж не съм забелязвал и намек за подобни настроения.

— Тъй, тъй, разбирам, така и предполагах — каза Дрелинг и доволно кимна.

---

[1] Ост. еврейски израз в смисъл „нешто невъобразимо, невероятно“. — Б.пр. ↑

[2] ГУЛаг (Главное Управление Лагерей) — Главно управление на наказателните лагери към НКВД. — Б.пр. ↑

Идеята за обкръжаването на германците край Сталинград се смята за гениална.

В тайното съсредоточаване на войскови маси по фланговете на Паулусовата армия се повтори един принцип, роден по времето, когато боси мъже със скосени чела и огромни челюсти са плъзвали по храсталаците, обкръжавайки пещерите, завзети от горски пришълци. На какво да се чудим: на различието между тоягата и далекобойната артилерия или че хиляди години остават неизменни принципите на старото и новото оръжие?

Но фактът, че спиралата на човешкото развитие, която вечно умножава във височина и ширина своите извивки, има неизменна ос, не бива да предизвиква нито отчаяние, нито учудване.

Макар че принципът на обкръжението, който се превърна в същина на Сталинградската операция, не е нов, безспорна е заслугата на организаторите на сталинградското настъпление, които правилно избраха района за прилагане на този древен принцип. Те избраха правилно и момента за провеждането на операцията, войските бяха умело обучени и съсредоточени; заслуга на организаторите на настъплинието е умелото уреждане на взаимодействието между трите фронта — Югозападния, Донския и Сталинградския; големи трудности бяха преодолени при тайното съсредоточаване на войските върху лишеното от естествена маскировка степно пространство. Силите от север и от юг се готвеха да се плъзнат покрай дясното и лявото рамо на германците, да се срещнат при Калач, вече притиснали противника, трошайки костите, смазвайки сърцето и белите дробове на Паулусовата армия. Много усилия бяха хвърлени за разработката на подробностите от операцията, за разузнаване на огневите средства, живата сила, тиловете и комуникациите на противника.

И все пак в основата на този труд, в който взеха участие върховният главнокомандващ маршал Йосиф Stalin, генералите Жуков, Василевски, Воронов, Ерьоменко, Рокосовски и много талантливи офицери от Генералния щаб, лежеше принципът на

фланговото обкръжаване на противника, въведен във военната практика от косматия първобитен човек.

Определението гениалност може да бъде отнесено само към хора, които въвеждат в живота нови идеи, и то такива, които засягат ядрото, а не обивката, оста, а не въртенето около оста. Още от времената на Александър Македонски насам стратегическите и тактическите разработки нямат нищо общо с божествени действия от подобен род. Човешкото съзнание, потиснато от грандиозността на военните събития, е склонно да отъждествява грандиозността на мащабите с грандиозност в мисловните постижения на пълководците.

Историята на битките показва, че пълководците не внасят нови принципи в операциите по разкъсването на отбраната, по преследването, в обкръжаването, в обтягането на нервите — те прилагат и използват принципи, известни още на хората от неандерталската ера, известни впрочем и на вълците, обкръжаващи стадо, и на стадото, отбраняващо се от вълци.

Един енергичен директор на завод, който си знае работата, осигурява успешно снабдяване със суровина и гориво, взаимовръзка между цеховете и десетки други важни и не толкова важни условия, необходими за работата на завода.

Но когато историците съобщават, че дейността на директора е определила принципите на металургията, на електротехниката, на рентгеновия анализ на метала, съзнанието на изучаващия историята на завода започва да се бунтува: рентгеновите лъчи са открити от Ръонтген, а не от нашия директор... високи пещи са съществували и преди нашия директор.

Истински велики научни открития правят човека по-мъдър от природата. Природата познава себе си в тези открития, чрез тези открития. В редицата подобни човешки подвизи е извършеното от Галилей, Нютон, Айнщайн по опознаването природата на пространството, времето, материята и силата. В тези открития човекът създаде по-голяма дълбочина и по-голяма висота от естествено съществувалите и така спомогна за самопознанието, за обогатяването на природата.

Откритията от по-ниска, втора категория са онези, в които съществуващите, видимите, осезаемите, формулираните от природата принципи се възпроизвеждат от човека.

Полетът на птиците, движението на рибите, движението на тръна-ветрогон и на облия камък, силата на вятъра, който кара дърветата да се клатят и да размахват клони, реактивните движения на морските краставици — всяко от тези явления е израз на един или друг осезаем, явен принцип. Човекът извлича от явлението неговия принцип, пренася го в своята сфера и го развива според възможностите и потребностите си...

Огромно значение за живота имат самолетите, турбините, реактивните двигатели, ракетите и все пак човечеството дължи създаването им на своя талант, а не на своя гений.

Открития от втора категория са и онези, които използват принцип, изнамерен, извлечен от хората, а не от природата, да речем, принципа на електромагнитната теория на полето, който намери своето приложение и развитие в радиото, в телевизията, в радиолокацията. Подобно откритие от втора категория е и освобождаването на атомната енергия. Създателят на първия уранов котел Ферми не може да претендира за званието гений на човечеството, макар откритието му да сложи началото на нова епоха в световната история.

При откритията от още по-ниска, трета категория човекът пренася в нови условия нещо вече съществуващо в сферата на неговата дейност, да речем, поставя нов двигател в летателен апарат, заменя в кораб парния двигател с електрически, а електрическия — с атомен. И именно от това равнище е дейността на човека в областта на военното изкуство, където новите технически условия са във взаимодействие със старите принципи. Нелепо е да отричаме значението на дейността на генерала, който ръководи дадено сражение, за делото на войната. Но не е правилно да обявяваме генерала за гений. Спрямо някой способен инженер-производственик това е глупаво, а спрямо генерал е не само глупаво, но и вредно, опасно.

Два чука, всеки от милиони тонове метал и жива човешка кръв — северен и южен, — очакваха сигнала.

Първи започнаха настъплението войските, разположени на северозапад от Стalingрад. На 19 ноември 1942 година, в 7 часа и 30 минути сутринта по продължение на линиите на Югозападния и Донския фронт започна мощна артилерийска подготовка, която продължи 80 минути. Огневият вал се стовари върху бойните позиции, заети от частите на 3-та румънска армия.

В 8 часа и 50 минути минаха в атака пехотата и танковете. Духът на съветските войски беше необичайно висок. 76-а дивизия се вдигна в атака под звуците на марш, изпълняван от нейния духов оркестър.

През втората половина на деня тактическата дълбочина на противниковата отбрана беше разкъсана. Сражението се разгърна на огромна територия.

4-ти румънски армейски корпус беше разгромен. 1-ва румънска кавалерийска дивизия бе отрязана и изолирана от останалите части на 3-та армия в района на Крайня.

5-а танкова армия започна настъпление от височините на трийсет километра югозападно от Серафимович, разкъса позициите на 2-ри румънски армейски корпус и бързо придвижвайки се на юг, още по обяд завзе височините на север от Перелазовская. Като свърнаха на югоизток, съветските танкови и кавалерийски корпуси привечер стигнаха до Гусинка и Калников, навлизайки на шейсеткилометрова дълбочина в тыла на 3-та румънска армия.

Едно денонощие по-късно, в зори на 20 ноември, преминаха в настъпление войските, съсредоточени в калмишките степи на юг от Стalingрад.

Новиков се събуди много преди разсъмване. Вълнението му беше огромно, че просто не го чувствува.

— Ще пияте ли чай, другарю командир на корпуса? — тържествено и галъвно попита Вершков.

— Да — отговори Новиков, — кажи на готвача да изпържи яйца.

— Как да ги изпържи, другарю полковник?

Новиков помълча, замисли се и на Вершков му се стори, че командирът на корпуса е потънал в мислите си и не чува въпроса.

— На очи — каза Новиков и си погледна часовника, — иди, виждали Гетманов е станал, след половин час тръгваме.

Имаше чувството, че не мисли как след час и половина ще започне артилерийската подготовка, как небето ще забучи от стотиците мотори на щурмовите самолети и бомбардировачите, как сапьорите ще плъзнат да режат телта и да разминират минните полета, как пехотата, влячейки картечниците, ще се втурне към мъгливите хълмове, които той толкова пъти бе разглеждал през далекогледа. Имаше чувството, че в този час не усеща връзката си с Белов, Макаров, Карпов. Сякаш не мислеше как предния ден северозападно от Стalingрад съветските танкове, навлизайки в разкъсания от артилерията и пехотата германски фронт, безпрепятствено се бяха придвижили към Калач и че след няколко часа неговите танкове ще тръгнат от юг към напредващите от север, за да обкръжат армията на Паулус.

Не мислеше за командащаия фронта и че може би утре Сталин ще спомене името на Новиков в заповедта си. Не мислеше за Евгения Николаевна, не си спомняше зазоряването над Брест, когато той тичаше към летището и в небето светлееха първите пламъци на подпалената от германците война.

Ала всичко, за което не мислеше, беше в него.

Мислеше: дали да обуе новите си ботуши с меките кончови, или да тръгне с кожените; да не си забрави табакерата; мислеше: той проклетник пак ми донесе студен чай; ядеше яйцата и със залък хляб старательно обираше разтопеното масло от тигана.

Вершков докладва:

— Заповедта ви е изпълнена. — И укорно и свойски добави: — Питам автоматчика: „Тук ли е?“ Автоматчикът ми отговаря: „Че къде ще е, спи с оная“.

Автоматчикът бе изтърсил по пиперлия дума от „оная“, но Вершков сметна, че е неприлично да я произнася в разговор с командира на корпуса. Новиков мълчеше и обираше с пръст трошиците от масата. След малко влезе Гетманов.

— Чайче? — попита Новиков.

Гетманов отсечено отговори:

— Време е да тръгваме, Пътър Павлович, стига чайчета и захарчета, трябва да бием германците.

„Ей, бива си го“ — помисли си Вершков.

Новиков влезе в щабната половина на къщата, поговори с Неудобнов за връзката, за предаването на заповедите, погледна картата.

Изпълнената с измамна тишина мъгла напомни на Новиков донбаското му детство. И тогава всичко изглеждаше потънало в сън няколко минути преди въздухът да се изпълни със сирени и свирки и хората да тръгнат към рудничните и заводските портали. Но Петка Новиков, който се събуждаше преди сирената, знаеше, че стотици ръце търсят пипнешком в тъмното партенки, ботуши, че по пода шляпат боси женски крака, че дрънчат чинии и тенджери.

— Вершков — каза Новиков, — докарай на наблюдателния пункт моя танк, днес ще ми трябва.

— Слушам — отговори Вершков, — в него ще натоваря всичкия багаж, и вашия, и на комисаря.

— Не забравяй да сложиш какаото — обади се Гетманов.

На външното стълбище излезе Неудобнов, наметнат с шинела.

— Току-що се обади генерал-лейтенант Толбухин, попита тръгнал ли е командирът на корпуса за наблюдателния пункт.

Новиков кимна, докосна рамото на шофьора:

— Давай, Харитонов.

Пътят излезе от селището, откъсна се от последната къщичка, свърна, отново свърна и пое право на запад между белите петна на снега и сухите буренаци.

Минаваха покрай долинката, където се бяха събрали танковете от първа бригада.

Изведнъж Новиков каза на Харитонов: „Спри“, скочи от уилиса и тръгна към тъмнеещите в полумрака бойни машини.

Крачеше, без да заговори никого, вглеждаше се в лицата на хората.

Спомни си неостриганите момчета от попълнението, които бе видял тия дни на селския площад. Наистина бяха деца, а всичко на този свят ги изпращаше под огъня — и разработките на Генералния щаб, и заповедта на командващия фронта, и онази заповед, която той щеше да издаде след час за командирите на бригади, и онези думи, които им говореха политработниците, и онези думи, които пишеха въввестникарските статии и стихове писателите. На бой, на бой! А там, в тъмното пространство на запад, чакаха само едно — да стрелят по тях, да ги накълцват, да ги мачкат с гъсениците си.

„Сватба ще се вдига!“ Да, ще се вдига — без сладко вино, без хармоника. „Горчиво“ — ще викне Новиков и деветнайсетгодишните младоженци няма да се извърнат, честно ще целунат булката.

Новиков имаше чувството, че крачи сред свои по-малки братя, сред племенници, сред малките синове на съседите и хиляди невидими жени, девойчета, старици ги гледат.

Майките по време на война отхвърлят правото да изпращаш на смърт. Но и на фронта се срещат хора, участници в майчинското нелегално движение. Такива хора казват: „Я стой тука, къде ще вървиш, не чуваш ли каква е стрелба. Ще почакат за доклада ми, подобре сложи чайника да заври“. Такива хора рапортват на началника си по телефона: „Слушам, тъй вярно, да изнеса напред картечницата“ и щом затворят, казват: „Абе какъв смисъл има да я изтикам напред, само дето ще убият хубавото момче“.

Новиков тръгна обратно към колата си. Лицето му стана мрачно и кораво, сякаш бе всмукало влажната тъма на ноемврийското разсъмване. Когато колата потегли, Гетманов го погледна с разбиране и каза:

— Знаеш ли, Пьотър Павлович, какво искам да ти кажа именно днес: обичам те, разбираш ли, вярвам в тебе.

Тишината висеше пътна, без пролуки, и на света сякаш нямаше нито степ, нито мъгла, нито Волга — само тишина... По тъмните облаци прелетяха светли бързи ситни вълнички, а после сивата мъгла отново стана кървава и изведнък грохот обгърна и небето, и земята...

Близките и далечните оръдия обединиха гласовете си, а ехото укрепваше връзката им, разширяваше сложната мешавица от звуци, изпълващи целия гигантски куб на бойното пространство.

Пръснатите къщурки трепереха и буци глина се откъртваха от стените, беззвучно падаха на пода, вратите на къщите в степните села взеха да се отварят и затварят сами, по младото огледало на леда върху езерото плъзнаха пукнатини.

Завъртяла тежката си, гъстокосместа копринена опашка, хукна нанякъде лисица, а заекът побягна не от нея, а след нея; размахали тежките си криле, може би за пръв път обединени, заедно се вдигнаха във въздуха хищниците на деня и хищниците на нощта... Тук-там от дупките си наизскачаха сънливи лалугери — така побягват от пламналите си къщи вдигнати от сън, раздърпани стопани.

Влажният утринен въздух на огневите позиции се затопли вероятно с цял градус от допира на хилядите горещи артилерийски цеви.

От предния наблюдателен пункт ясно се виждаха избухванията на съветските снаряди, въртенето на мазния черен и жълт пушек, купищата пръст и мръсен сняг, млечната белота на стоманения огън.

Артилерията замъркна. Облакът дим бавно смесваше своите обезводнени, горещи валма със студената влага на степната мъгла.

И небето начаса се изпълни с нов звук, ръмжащ, еластичен, широк — на запад летяха съветски самолети. Тяхното бучене, звън, рев правеха веществена, осезаема многоетажната висота на сляпото облачно небе, бронирани щурмови самолети и изтребителите летяха, притиснати към земята от ниските облаци, а в облаците и над облаците басово ревяха невидими бомбардировачи.

Германци в небето над Брест, руско небе над Приволжката степ.

Новиков не мислеше за тези неща, не си спомняше, не сравняваше. Онова, което изживяваше, беше по-значително от спомена, от сравнението, от мисълта.

Стана тихо. Хората, които бяха очаквали тишината, за да дадат сигнал за атака, и хората, готови по сигнала да се втурнат към румънските позиции, за миг се задавиха в толкова тишина.

В тишината, подобна на нямо и мътно архейско море, в тези секунди се определяше точката, където щеше да завие кривата на човечеството. Колко е хубаво, какво щастие е да участвуаш в решаваща битка за Родината. Колко е мъчително, ужасно да се изправиш пред смъртта в цял ръст, да не се пазиш от смъртта, да се стремиш към нея. Колко е страшно да загинеш толкова млад. А ти се иска, иска ти се да живееш. Няма на света по-силно желание от желанието да запазиш младия си, толкова кратко живян живот. Това желание не е в мислите, то е по-силно от мисълта, то е в дъха, в ноздрите, то е в очите, в мускулите, в хемогlobина, който жадно погльща кислород. То е тъй огромно, че с нищо не може да се сравни, невъзможно е да го измериш. Страшно е. Страшно е преди атака.

Гетманов въздъхна шумно и дълбоко, погледна Новиков, полевия телефон, радиопредавателя.

Лицето на Новиков учуди Гетманов — то не беше лицето, което Гетманов бе познавал през всичките тези месеци, а го бе виждал различно: гневно, угрожено, надменно, весело и мрачно.

Неуничожените румънски батареи една след друга оживяха, отдалече откриха бърз огън към предната линия. По земните цели откриха огън мощните зенитни оръдия.

— Пътър Павлович — силно развълнуван каза Гетманов, — време е! Където се пие, там се и разлива.

Необходимостта да се жертвват хора в името на делото винаги му бе изглеждала естествена, неоспорима не само по време на война.

Ала Новиков не бързаше, той нареди да го свържат с командира на тежкия артилерийски полк Лопатин, чиито калибри току-що бяха работили по набелязаната ос на движението на танковете.

— Внимавай, Пътър Павлович, Толбухин ще те изяде. — И Гетманов посочи ръчния си часовник.

Новиков не искаше да признае своето срамно, смешно чувство не само пред Гетманов, но и пред себе си.

— Ще загубим много машини, жал ми е за машините — каза той.
— Тридесет и четворките са красавици, а тук става въпрос за няколко минути, ще притиснем зенитните и противотанковите батареи — като на длан са пред нас.

Степта димеше пред него, хората, застанали наблизо в окопчето, не откъсваха очи от лицето му; командирите на танковите бригади чакаха неговата радиозаповед.

Целият беше във властта на своята занаятчийска полковнишка страсти към войната, грубото му честолюбие трепкаше от напрежение, и Гетманов го притесняваше, и от началството го беше страх.

Освен това отлично знаеше, че думите, които ще каже на Лопатин, няма да се изучават в историческия отдел на Генералния щаб, няма да получат похвалата на Сталин и Жуков, няма да приближат желания орден „Суворов“.

Съществува едно право, по-силно от правото, без да се замислиш, да изпратиш хора на смърт — правото да се замислиш, преди да го направиш. Новиков се показа достоен за тази отговорност.

11

В Кремъл Сталин очакваше донесение от командващия Сталинградския фронт.

Погледна часовника си; артилерийската подготовка току-що бе приключила, пехотата беше тръгнала, подвижните части се готвеха да тръгнат по коридора, осигурен от артилерията. Самолетите на въздушната армия бомбардираха тиловете, пътищата, летищата.

Преди десет минути разговаря с Ватутин — придвижването на танковите и кавалерийските части от Югозападния фронт надхвърлило плановите предположения.

Взе молив, погледна мълчащия телефон. Искаше му се да отбележи на картата започналото движение на южното рамо на клещите. Но едно суеверно чувство го накара да остави молива. Ясно чувствуваше, че в тези минути Хитлер мисли за него и знае, че и той мисли за Хитлер.

Чърчил и Рузвелт му вярваха, но той разбираше: вярата им не беше безрезервна. Яд го беше, че те на драго сърце се съвещаваха с него, но преди това се договаряха помежду си.

Те знаеха — войната идва и си отива, а политиката остава. Възхищаваха се от неговата логика, знания, от яснотата на мисълта му, но виждаха в него азиатски владетел, а не европейски лидер — това го бесяваше.

Неочеквано си спомни безжалостно умните, презрително присвити, пронизващи очи на Троцки и за пръв път съжали, че не е жив: да му предскаже какво ще стане днес.

Чувствуваше се щастлив, физически здрав, нямаше го гадния оловен вкус в устата му, не го пробождаше сърцето. За него чувството за живот се бе сляло с чувството за сила. От първите дни на войната Stalin изпитваше физическо притеснение. То не го напускаше, когато, съзрели гнева му, пред него се изопваха маршали и когато хилядното множество го приветстваше в Большой театър. Непрекъснато му се струваше, че заобикалящите го хора скришом му се присмиват, припомняйки си неговото стъписване през лятото на 1941 година.

Веднъж в присъствието на Молотов се бе хванал за главата и бе мърморил: „Какво да правя... какво да правя...“ На едно заседание на Държавния комитет по от branата гласът му секна, всички сведоха глави. На няколко пъти бе давал безсмислени разпореждания и бе забелязвал, че тази безсмисленост е очевидна за всички... На 3 юли, преди да започне речта си, много се вълнуващо, пиеше „Боржоми“ и ефирът изльчи вълнението му... В края на юни Жуков му възрази грубо, тогава той за миг се смути и каза: „Правете каквото знаете“. Понякога бе изпитвал желание да отстъпи отговорността на погубените през трийсет и седма година Риков, Каменев, Бухарин, те да ръководят армията, страната.

Често го спохождаше едно ужасно чувство: че на полесраженията побеждават не само днешните му врагове. Струваше му се, че след Хитлеровите танкове сред прахоляка и пушека крачат всички онези, които уж навеки бе наказал, усмирил, укротил. Те се надигаха от тундрата, взривяваха затворилата се над тях вечна замръзналост, късаха бодливата тел. Ешелони, натоварени с възкръснали, прииждаха от Колима, от Република Коми. Селски жени, деца излизаха изпод земята със страшни, скръбни, изпити лица, идеха, идеха, търсеха го с беззлобни, печални очи. Той най-добре от всички знаеше, че не само историята съди победените.

В определени мигове не можеше да понася Берия, защото той явно схващаше мислите му.

Цялата тази неприятна слабост не траеше дълго, няколко дни, надигаше се в отделни минути.

Но чувството на потиснатост не го напускаше, мъчеха го киселини, болеше го тилът, понякога плашещо му се завиваше свят.

Отново погледна телефона: време беше Ерьоменко да докладва за движението на танковете.

Дойде часът на неговата сила. В тези минути се решаваше съдбата на основаната от Ленин държава, централизираната разумна сила на партията получаваше възможност да се реализира в строителството на огромни заводи, в създаването на атомни централи и термоядрени инсталации, на реактивни и турбовитлови самолети, на космически и трансконтинентални ракети, на небостъргачи, дворци на науката, на нови канали, морета, в създаването на отвъдполярни шосета и градове.

Решаваше се съдбата на окупирани от Хитлер Франция и Белгия, на Италия, на скандинавските и балканските държави, издаваше се смъртната присъда на Освиенцим, Бухенвалд и Моабитския зандан, подготвяше се възможността да се отворят широко порталите на деветстотинте създадени от нацистите концентрационни и трудови лагери.

Решаваше се съдбата на германските военнопленници, които щяха да отидат в Сибир. Решаваше се съдбата на съветските военнопленници в хитлеристките лагери, на които волята на Сталин бе предопределила след освобождението си да спodelят сибирската съдба на германските военнопленници.

Решаваше се съдбата на Михоелс и на неговия приятел, актьора Зускин, на писателите Бергелсон, Маркиш, Фефер, Квитко, Нусинов, чиято екзекуция трябваше да предшества зловещия процес срещу лекарите евреи, ръководени от професор Вовси.

Решаваше се съдбата на спасените от Съветската армия евреи, над които на десетата година от народната сталинградска победа Stalin вдигна изтръгнатия от ръцете на Хитлер унищожителен меч.

Решаваше се съдбата на Полша, Унгария, Чехословакия и Румъния.

Решаваше се съдбата на руските селяни и работници, свободата на руската мисъл, на руската литература и наука.

Сталин се вълнуваше. В този час бъдещата сила на държавата се сливаше с неговата воля.

Неговото величие, неговият гений не съществуваха в него самия, независимо от величието на държавата и въоръжените сили. Написаните от него книги, научните му трудове, неговата философия имаха значение, ставаха обект на изучаване и възхищение за милиони хора само тогава, когато държавата побеждаваше.

Свързаха го с Ерьоменко.

— Е, какво става при тебе? — попита Stalin, без да поздрави.
— Тръгнаха ли танковете?

Щом чу раздразнения глас на Stalin, Ерьоменко бързо угаси цигарата.

— Не, другарю Stalin, Толбухин завърши артилерийската подготовка. Пехотата разчисти предната линия. Танковете още не са тръгнали.

Сталин натъртено изпсува на майка и затвори телефона. Ерьоменко пак запали цигара и се обади на командащия Петдесет и първа армия.

— Защо танковете още не са тръгнали? — попита той.

Хванал с едната ръка телефонната слушалка, с другата Толбухин бършеше с голяма кърпа потта, избила по гърдите му. Кителът му беше разкопчан, от разтворената яка на снежнобялата му риза се подаваха тежките тълсти гънки в основата на врата му.

Преодолявайки задуха си, той отговори с мудността на много дебел човек, който не само с разума, но и с цялото си тяло разбира, че не бива да се вълнува:

— Току-що командирът на танковия корпус ми докладва, че по набелязаната ос за движението на танковете са останали неизвадени от строя артилерийски батареи на противника. Помоли да изчакаме няколко минути, за да се притиснат останалите батареи с артилерийски огън.

— Остави! — рязко изрече Ерьоменко. — Незабавно пуснете танковете! След три минути ми докладвайте.

— Слушам — каза Толбухин.

Ерьоменко понечи да нахока Толбухин, но неочеквано попита:

— Защо дишате толкова тежко, болен ли сте?

— Не, здрав съм, Андрей Иванович, закусих.

— Действайте — каза Ерьоменко и щом затвори телефона, избъбри: — Закусил бил, а не може да диша — и тръсна дълга, засукана псувня.

Когато в командния пункт на танковия корпус забръмча телефонът, който се чуваше зле поради възобновените действия на артилерията, Новиков разбра, че командащият армията сега ще нареди танковете незабавно да се хвърлят в атака.

Когато изслуша Толбухин, си помисли: „Ей, много съм бил прозорлив“ и каза:

— Слушам, другарю генерал-лейтенант, ще бъде изпълнено. — После се извърна позасмян към Гетманов: — Все пак ще трябва да се постреля още към четири минути.

След три минути Толбухин се обади отново, този път не се задъхваše.

— Другарю полковник, как я мислите вие тая работа? Защо чувам артилерийска стрелба? Изпълнявайте заповедта!

Новиков нареди на телефониста да го свърже с команда на артилерийския полк Лопатин. Чуваше гласа на Лопатин, но мълчеше, гледаше движението на секундната стрелка, изчакваща да минат минутите, които си бе определил.

— Ох, бива си го нашия човек! — каза с искрено възхищение Гетманов.

А след още една минута, когато артилерийската стрелба утихна, Новиков си сложи радионаушниците, извика команда на танковата бригада, която трябваше да тръгне първа в атака.

— Белов! — каза той.

— Слушам, другарю командир на корпуса.

Изкривил устни, Новиков кресна с пиян, бесен глас:

— Белов, напред!

Мъглата още повече се сгъсти от синкавия дим, въздухът забучава от рева на моторите, корпусът тръгна в атака.

12

Целите на руското настъпление станаха очевидни за германското командаване на групата армии Б, когато в зори на двайсети ноември в Калмишката степ забутмя артилерията и ударните части на Стalingрадския фронт, разположени южно от Стalingрад, преминаха в настъпление срещу 4-та румънска армия, която се намираше на десния фланг на Паулус.

Танковият корпус, който действаше на левия, захождащ фланг на ударната съветска групировка, тръгна в атака между езерата Цаца и Барманџак, насочи се на северозапад по посока към Калач, срещу танковите и кавалерийските корпуси на Донския и Югозападния фронт.

Следобед на двайсети ноември настъпващата откъм Серафимович групировка излезе северно от Суровикино, като създаде заплаха за комуникациите на Паулусовата армия.

Но Шеста армия още не чувствува заплахата от обкръжаване. В шест часа вечерта щабът на Паулус съобщи на командаващия групата армии Б генерал-полковник барон Фон Вайхс, че на 20 ноември в Стalingрад е предвидено да се продължат действията на разузнавателните подразделения.

Вечерта Паулус получи заповедта на Фон Вайхс да прекрати всички настъпателни операции в Стalingрад, да отдели големи танкови, пехотни съединения и противотанкови средства и да ги съсредоточи поещелонно зад левия си фланг за нанасяне на удар в северозападно направление.

Тази заповед, получена от Паулус в десет часа вечерта, бележеше края на германското настъпление в Стalingрад.

Стремителният ход на събитията обезсмисли и тази заповед.

На 21 ноември ударните съветски групировки, бурно настъпващи откъм Клетска и Серафимович, свърнаха на 90 градуса от предишното си направление, съединиха се и поеха към Дон в района на Калач и северно от него, направо към тила на стalingрадския фронт на германците.

Този ден 40 съветски танка се появиха на високия западен бряг на Дон, на няколко километра от Голубинская, където се намираше командният пункт на Паулусовата армия. Друга група танкове завзе в движение моста през Дон — охраната на моста сметна съветската танкова част за учебния отряд, оборудван с трофейни танкове, който при учения често използваше този мост. Съветските танкове влязоха в Калач. Предвиждаше се да бъдат обкръжени две германски стalingрадски армии — 6-а на Паулус и 4-та танкова на Гот. За защита на Сталинград откъм тила една от най-добрите бойни части на Паулус, 384-та пехотна дивизия, зае отбрана фронтално към северозапад.

А в същото време настъпващите от юг войски на Ерьоменко смазаха 29-а германска моторизирана дивизия, разбиха 6-и румънски армейски корпус и се движеха между реките Червльоная и Донска Царица към железнодорожната линия Калач-Сталинград.

По здрач танковете на Новиков приближиха до силно укрепен съпротивителен възел на румънците.

Ала този път Новиков не се бави много. Той не използва нощния мрак за скрито, тайно съсредоточаване на танковете преди атаката.

По заповед на Новиков всички машини — не само танковете, но и самоходните оръдия, и бронетранспортьорите, и камионите с моторизираната пехота, внезапно запалиха дългите си светлини.

Стотици ярки, заслепяващи фарове разбиха мрака. Огромна маса машини летеше откъм степната тъмнина, зашеметявайки с рев, оръдейна стрелба, картечни откоси, заслепяващи с кинжалната си светлина, парализирайки румънската отбрана, предизвиквайки паника.

След кратък бой танковете продължиха своето движение.

На 22 ноември следобед тръгналите от Калмишките степи съветски танкове нахлуха в Бузиновка. Вечерта на изток от Калач, в тила на двете германски армии на Паулус и Гот, се срещнаха челните съветски танкови подразделения, идващи от юг и от север. До 23 ноември стрелковите съединения, придвижили се към реките Чир и Аксай, стабилно подсигуриха външните флангове на ударните групировки.

Задачата, поставена пред войските от върховния главнокомандващ Червената армия, бе изпълнена — обкръжаването на стalingрадската групировка на германците бе приключено за сто часа.

Какъв бе по-нататъшният ход на събитията? Какво го определи?
Чия човешка воля изрази предназначетаното от историята?

На 22 ноември в шест часа вечерта Паулус предаде по радиото в щаба на групата армии Б:

„Армията е обкръжена. Цялата долина на река Царица, железопътната линия от Советская до Калач, мостът през Дон в този район, височините на западния бряг на реката въпреки героичната съпротива преминаха в ръцете на руснаците... положението с боеприпасите е критично. Продоволствието ще стигне за шест дена. Моля да ми бъде предоставена свобода на действие, в случай че не успеем да създадем кръгова отбрана. Тогава обстановката може да ни принуди да изоставим Сталинград и северния участък на фронта...“

През нощта на 22 ноември Паулус получи заповед от Хитлер да нарече заемания от неговата армия район Сталинградска крепост.

Предишната заповед беше: „Командващият армията и неговият щаб да тръгнат за Сталинград. 6-а армия да заеме кръгова отбрана и да чака по-нататъшни указания“.

След съвещанието на Паулус с командирите на корпуси командващият групата армии Б барон Вайхс телеграфира до Върховното командване:

„Независимо от цялата тежест на отговорността, която поемам, като вземам това решение, длъжен съм да доложа, че намирам за необходимо да подкрепя предложението на генерал Паулус 6-а армия да бъде изведена...“

Началникът на Генералния щаб на сухопътните сили генерал-полковник Цайцлер, с когото Вайхс непрекъснато поддържаше връзка, изцяло споделяше мнението на Паулус и Вайхс за необходимостта да се изостави районът на Сталинград — намираше, че е немислимо огромните маси войски, попаднали в обкръжение, да бъдат снабдявани от въздуха.

В 2 часа през нощта на 24 ноември Цайцлер предаде на Вайхс с телефонограма, че най-сетне е успял да убеди Хитлер да предаде Сталинград. Заповедта за излизане на 6-а армия от обкръжението, съобщаваше той, ще бъде издадена от Хитлер сутринта на 24 ноември.

Малко след 10 часа сутринта единствената линия на телефонната връзка между групата армии Б и 6-а армия бе прекъсната.

Заповедта на Хитлер за излизане от обкръжение се очакваше всеки момент и тъй като трябващ да се действа бързо, барон Вайхс реши на своя отговорност да издаде заповед за деблокиране.

В момента, когато свързочниците вече се готвеха да предадат радиограмата на Вайхс, началникът на свързочната служба чу, че се предава радиограма от ставката на фюрера за генерал Паулус:

„6-а армия временно е обкръжена от руснаци. Реших да съсредоточа армия в района северна покрайнина на Сталинград, Котлубан, кота 137, кота 135, Мариновка, Цибенко, южна покрайнина на Сталинград. Армията може да ми повярва, че ще направя всичко, което зависи от мен, за нейното снабдяване и своевременно деблокиране. Познавам храбрата 6-а армия и нейния командващ и съм сигурен, че тя ще изпълни своя дълг. Адолф Хитлер“.

Волята на Хитлер, която изразяваше сега гибелната участ на Третата империя, стана участ за сталинградската армия на Паулус. Хитлер вписа нова страница във военната история на германците чрез Паулус, Вайхс, Цайцлер, чрез командирите на германските корпуси и полкове, чрез войниците, чрез всички онези, които не искаха да изпълнят волята му, но я изпълниха докрай.

След сточасово сражение се осъществи съединяването на частите от трите фронта — Югозападния, Донския и Сталинградския.

Под тъмното зимно небе, в разровения сняг в покрайнините на Калач стана срещата на съветските челни танкови подразделения. Снежното степно пространство бе прорязано от стотици гъсенични вериги, опалено от снарядните взривове. Тежките машини стремително префучаваха през облаци сняг, бяла мътилка се люлееше във въздуха. Там, където танковете правеха остири завои, заедно със снега във въздуха се вдигаше замързнал глиnest прах.

Ниско над земята откъм Волга свой летяха съветски самолети, щурмови и изтребители, които подкрепяха атакуващите танкови маси. На североизток бухаха тежките оръдия, задименото тъмно небе бе огряно от смътно сияние.

Пред малка дървена къщичка спряха една срещу друга две машини Т-34. Танкистите, изпоцапани, възбудени от бойния успех, от близостта на смъртта, шумно, с наслада вдишваха мразовития въздух, който изглеждаше особено весел след мазната, саждена задуха на танковата утроба. Танкистите съмъкнаха от челата си черните кожени шлемове и влязоха в къщата, там командирът на танка, който дойде от езерото Цаца, извади от джоба на комбинезона си половинка водка... Жена с ватенка и огромни валенки сложи на масата чаши, които прозвъннаха в треперещите й ръце, и хлипайки, забърбори:

— Ох, ние вече не се надявахме да останем живи, нашите като запердашиха, като запердашиха, две нощи и един ден съм стояла в мазата.

В стаята влязоха още двама дребнички танкисти, плещести като пумпали.

— Я виж, Валера, каква почерпка. И ние май имаме някъде мезенце — каза командирът на един танк, дошъл от Донския фронт.

Онзи, когото нарекоха Валера, бръкна в дълбокия джоб на комбинезона си и извади увито в омазнен фронтови вестник парче

пущен салам, захвана да го дели — старателно занапъхва обратно изпадналите при рязането парченца бяла сланина.

Танкистите сръбнаха и се почувстваха щастливи. Единият, изопнал в усмивка натъпканата си със салам уста, измуча:

— Ей на това му се вика да се съединиш — водката от вас, мезето от нас.

Тази мисъл хареса на всички и танкистите я заповтаряха през смях, дъвчейки салама, обзети от взаимно дружелюбие.

Командирът на пристигналия от юг танк докладва по радиото на командира на ротата за състоялото се съединяване в покрайнините на Калач. С няколко думи добави, че колегите от Югозападния фронт са екстра момчета и че са пийнали с тях по сто грама.

Донесението стремително се задвижи нагоре и след няколко минути командирът на бригадата Карпов докладва на командира на корпуса за състоялото се съединяване.

Новиков чувстваше атмосферата на обичливо възхищение, която го обкръжи в щаба на корпуса.

Корпусът се бе движил почти без загуби, бе изпълнил в срок поставената пред него задача.

След като изпрати доклад до командащаия фронта, Неудобнов дълго стиска ръката на Новиков; обикновено зълчните и ядни очи на началника просветляха, смекчиха се.

— Ето, виждате ли какви чудеса могат да вършат нашите хора, когато сред тях няма вътрешни врагове и диверсанти — каза той.

Гетманов прегърна Новиков, извърна се към застаналите наблизо командири, към шофьорите, свръзките, радистите, шифровчиците, изхлипа леко и на висок глас, та всички да чуят, каза:

— Благодаря ти, Пътър Павлович, имаш моето руско, съветско благодаря. Благодари ти комунистът Гетманов, ниско ти се кланя и ти благодари.

И отново прегърна и целуна трогнатия Новиков.

— Всичко подготви, изучи хората до дъното на душите им, всичко предвиди, а сега пожъна плодовете на тази огромна работа — продължи Гетманов.

— Е, какво толкова съм предвидил — издума Новиков, беше му непоносимо сладко и неудобно да слуша Гетманов. Размаха снопчето бойни донесения: — Ето го моето предвиждане. Най-много разчитах на Макаров, а Макаров изгуби темпо, после кривна от набелязаната ос на движение, набърка се в ненужна локална операция на фланга и изгуби час и половина. Бях сигурен, че без да осигурява фланговете,

Белов ще изскочи напред, а Белов на втория ден, вместо да заобиколи отбранителния възел и да пердаши право на северозапад, се захвана надълго и нашироко с някаква артилерийска част и пехота и дори беше преминал към отбрана, изобщо изгуби за тази глупост единайсет часа. А Карпов пръв се изскубна към Калач, движеше се само напред, като вихър, без да обръща внимание какво става по фланговете му, пръв преряза основната комуникация на германците. На ви едно изучаване на хората, на ви предварителни предвиждания. А аз все смятах, че ще трябва да подкарвам Карпов с тояга, че той непрекъснато ще се оглежда встрани и ще си подсигурява фланговете.

Гетманов каза усмихнат:

— Добре де, добре, скромността краси человека, знаем. Нас великият Сталин ни учи на скромност.

Новиков беше щастлив. Сигурно наистина обичаше Евгения Николаевна, щом този ден толкова много мисли за нея и все се озърташе в очакване ей сега да я види. Гетманов сниши глас и почти прошепна:

— Обаче едно нещо цял живот няма да забравя, Пътър Павлович — как задържа атаката с осем минути. Командармът натиска. Командващият фронта настоява танковете незабавно да тръгнат в атака. Казаха ми, че Сталин се обаждал да пита Ерьоменко защо не тръгват танковете. Ти накара и Сталин да чака. Хем атакувахме и наистина не загубихме нито една машина, нито един човек. Ей това никога няма да го забравя.

А през нощта, когато Новиков замина с един танк за района на Калач, Гетманов отиде при началник-щаба и каза:

— Другарю генерал, написал съм едно писмо как командирът на корпуса на своя глава забави с осем минути началото на решаваща операция от огромно значение, на операцията, която определя съдбата на Великата отечествена война. Ако обичате, запознайте се с този документ.

В минутата, когато Василевски докладва на Stalin по пряката връзка за обкръжаването на сталинградската групировка германци, до Stalin бе застанал неговият помощник Поскрьобищев. Без да поглежда Поскрьобищев, Stalin няколко мига постоя с полу затворени очи, сякаш заспиваше. Поскрьобищев затаи дъх, внимаваше да не мърда.

Това бе часът на неговото тържество не само над живия враг. Това бе часът на неговата победа над миналото. По-гъста ще стане тревата над селските гробове от трийсета година. Ледът, снежните хълмове на Задполярието ще запазят спокойната си немота.

Той най-добре от всички на света знаеше: победителите не ги съдят.

На Stalin му се прииска да бяха до него децата му, внучката, малката дъщеря на горкия Яков. Спокоен, утalen, той щеше да гали внучката по главата, нямаше и да погледне света, проснал се пред прага на къщурката му. Милата му дъщеря, кротката, болнава внучка, спомените от детството, прохладата на градинката, далечният шум на реката. Какво го засяга всичко останало. Нали неговата свръхсила не зависи от големите дивизии и от могъществото на държавата.

Бавно, без да отваря очи, с никак особено мека, гърлена интонация той произнесе:

— Ох, падна ли ми, пиле шарено.

Загледан в прошарената, оплешивяща глава на Stalin, в сипаничавото му лице със затворени очи, Поскрьобищев внезапно почувства как пръстите му изстинаха.

Успешното настъпление в района на Сталинград затвори многобройните разкъсвания в линията на съветската отбрана. Това затваряне на разкъсванията ставаше не само в мащаба на огромните Сталинградски и Донски фронтове, не само между армията на Чуйков и разположените на север съветски дивизии, не само между откъснатите от тила роти и взводове и между укрепилите се в различни сгради отряди и бойни групи. Усещането за откъснатост, полуобкръженост и обкръженост изчезна и от съзнанието на хората, смени го чувство за цялостност, единство и множественост. А именно съзнанието за сливане на единичния човек с воинската маса е онова, което наричаме победоносен дух на войските.

И, разбира се, в главите и душите на германските войници, попаднали в сталинградското обкръжение, се зародиха напълно противоположни мисли. Огромно живо парче, съставено от стотици хиляди мислещи, чувстващи клетчици, се откъсна от германските въоръжени сили. Ефемерността на радиовълните и още по-ефемерните уверения на пропагандата за вечната връзка с Германия потвърдиха, че сталинградските дивизии на Паулус са обкръжени.

Някогашната мисъл на Толстой, че е невъзможно да се осъществи пълно обкръжение на една армия, бе потвърдена от военния опит от Толстоевото време.

Войната от 1941–1945 година доказа, че армията може да бъде обкръжена, прикована към земята, стегната в железен обръч. През войната от 1941–1945 година обкръжението се превърна в безжалостна действителност за много съветски и германски армии.

Мисълта, изказана от Толстой, несъмнено е вярна за своето време. Както на повечето мисли за политиката или за войната, изказани от велики люди, и на тази не бе съден вечен живот.

Обкръжението през войната от 1941–1945 година стана реалност благодарение на необичайната подвижност на войските и на огромната тромава масивност на тиловете, на която се опира подвижността. Обкръжаващите части използват всички предимства на подвижността.

Обкръжените части напълно изгубват подвижността си, тъй като в обкръжение е невъзможно да се организира сложен, массивен, заводообразен тил на съвременна армия. Паралич сковава обкръжените. Обкръжаващите имат на разположение мотори и крила.

Лишена от подвижност, обкръжената армия изгубва не само своите военновъздушни предимства. Войниците и офицерите от обкръжените армии сякаш са изхвърлени от света на съвременната цивилизация в света на миналото. Войниците и офицерите от обкръжените армии подлагат на преоценка не само силите на сражаващите се войски, перспективите на войната, но и държавната политика, обаянието на партийните водачи, кодексите, конституцията, националния характер, бъдещето и миналото на народа.

Също тъй склонни към някои от посочените преоценки, но, разбира се, с обратен знак са онези, които, подобно на орел, сладостно почувстввал силата на крилете си, се реят над своята скована, безпомощна жертва.

Сталинградското обкръжаване на Паулусовата армия определи прелома в хода на войната.

Сталинградската победа определи изхода на войната, но мълчаливият спор между победилия народ и победилата държава продължаваше. От този спор зависеше съдбата на човека, неговата свобода.

На границата между Източна Прусия и Литва, в есенната Гьорлицка гора ръмеше и един среден на ръст човек със сиво наметало крачеше по пътечката между високите дървета. Щом видеха Хитлер, часовите затаяваха дъх, замираха неподвижно и дъждовните капки бавно се стичаха по лицата им.

Искаше му се да подиша чист въздух, да остане сам. Влажният въздух му се виждаше много приятен. Ръмеше чудесен студен дъжд. Колко мили, мълчаливи дървета. Колко е хубаво да стъпваш по окапалата мека шума.

Хората в полевата военна квартира цял ден непоносимо го дразнеха. Сталин никога не бе бил уважение у него. Всичко, което той вършеше, още преди войната му се виждаше глупаво и грубо скальпено, неговата хитрост, неговото вероломство бяха селяндурски. Държавата му беше нелепа. Някой ден Чърчил ще разбере трагичната роля на нова Германия — с тялото си тя защити Европа от азиатския сталински болншевизъм. Представяше си онези, които настояваха за извеждането на Шеста армия от Стalingрад — те ще бъдат особено сдържани, почтителни. Дразнеха го хората, които му вярваха безогледно — те ще започнат с безброй думи да му изказват предаността си. През цялото време му се искаше да мисли за Сталин с презрение, да го унижи и усещаше, че желанието му е предизвикано от загубата на чувството за превъзходство... Жесток и отмъстителен кавказки бакалин. Днешният му успех не променяше нищо... Нямаше ли тайна насмешка в очите на стария скопец Цайцлер? Дразнеше го мисълта, че Гьобелс ще го информира за шегичките на английския премиер по повод на пълководската му дарба. Гьобелс ще каже през смях: „Съгласи се, че е остроумен“, а в дъното на неговите красиви и умни очи за миг ще изплува тържеството на завистника, което уж беше завинаги удавено.

Неприятностите с Шеста армия го разсейваха, пречеха му да бъде такъв, какъвто бе. Най-лошото не бе загубата на Стalingрад, обкръжените дивизии; не беше и фактът, че Сталин го надигра.

Той ще оправи всичко.

Простичките мисли, милите слабости му бяха присъщи открай време, но когато беше велик и всесилен, всичко това възхищаваше и умиляваше хората. Той бе изразител на германския национален порив. Ала започнеше ли да се олюява мощта на нова Германия и на нейните въоръжени сили, мъдростта му помръкваше, той изгубваше своята гениалност.

Не завиждаше на Наполеон. Не можеше да понася хора, чието величие не увяхва в самотата, безсилието и нищетата, които и в тъмно мазе, и на таван запазват силата си.

В тази самотна разходка из гората не можа да отблъсне делничното и да намери дълбоко в душата си едно висше и искрено решение, недостъпно за занаятчиите от Генералния щаб и за занаятчиите от партийното ръководство. Непоносима тъга го обзе от върналото се усещане за равенство с хората.

Човек не е способен да стане създател на нова Германия, да подпали война и пещите на Освиенцим, да създаде Гестапо. Създателят и вождът на нова Германия трябваше да се отдръпне от човечеството. Неговите чувства, мисли, неговият делник можеха да съществуват единствено над хората, извън хората.

Руските танкове го върнаха там, откъдето се бе махнал. Неговите мисли, неговите решения, неговата завист днес не бяха устремени към Бог, към световните съдбини. Руските танкове го насочиха към хората.

Горската самота, която отначало го бе успокоявала, му се видя страшна. Сам, без охрана, без познатите адютанти, той се чувстваше като малко момче от приказка, навлязло в мрачна, омагьосана гора.

Точно така бе вървял Палечко, точно така се бе изгубило козлето в гората, бе вървяло, без да знае, че от тъмния гъсталак го дебне вълкът. И от хумусния здрач на отминалите десетилетия изплува неговият детински страх, споменът за картинаката от книжката — козлето стои на сред слънчевата горска поляна, а между влажните тъмни стволове проблясват кървясалите очи, белите зъби на вълка.

И му се доща, както някога, да изпици, да извика майка си, да затвори очи, да побегне.

А в гората, между дърветата, се бе притаил полкът негова лична охрана, хилядите силни, тренирани, съобразителни хора с бърза, боева реакции. Единствената цел на живота им бе чужд дъх да не полюшне

нито косъм на главата му, да не го докосне. Почти нечuto бръмкаха телефоните, предаваха по сектори и зони всяко движение на фюрера, който бе решил да се разходи в самота из гората.

Тръгна обратно и възпирачки желанието си да затича, се насочи към тъмнозелените постройки на своята полева военна квартира.

Хората от охраната видяха, че фюрерът ускори крачка, сигурно никаква спешна работа изискваше присъствието му в щаба; нима можеха да допуснат, че в минутите на първото горско здрачаване вождът на Германия си е спомнил вълка от детската приказка.

Иззад дърветата проблясваха светлините в прозорците на щабните постройки. За пръв път мисълта за огъня в лагерните пещи пробуди у него човешки ужас.

Необичайно странно чувство обзе хората в блиндажите и в командния пункт на 62-ра армия: искаше им се да опипат лицата, дрехите си, да размърдат пръсти в ботушите. Германците не стреляха. Бе станало тихо.

От тишината ти се завиваше свят. Хората имаха чувството, че са изпразнени отвътре, че сърцата им са примрели, че някак различно мърдат ръцете и краката им. Странно, немислимо беше да ядеш кашата си сред тишина, сред тишина да пишеш писмо, да се събудиш нощем и да е тихо. Тишината трещеше по свой начин, тихо. Тишината породи много звуци, които изглеждаха нови и страни: издрънчаване на нож, шумолене на страница от книга, скръцване на дъска от пода, шляпане на боси крака, скърдане на перо, изщракване на пистолетен предпазител, тиктакане на часовник на стената на блиндажа.

Началник-щабът на армията Крилов отиде в блиндажа на командващия. Чуйков седеше на кревата, насреща му до масата седеше Гуров. Крилов искаше още с влизането да разкаже последната новина — Сталинградският фронт е тръгнал в настъпление, въпросът за обкръжаването на Паулус ще се реши в близките часове. Огледа Чуйков и Гуров и мълчаливо приседна на кревата. Изглежда, Крилов видя нещо много важно по лицата на другарите си, щом не сподели с тях новината — хем такава новина.

Трима души мълчаха. Тишината бе породила нови, забравени в Сталинград звуци. Тишината се готвеше да породи нови мисли, страсти, тревоги, ненужни в дни на боевые.

Ала в тези минути те още не познаваха новите мисли; вълненията, честолюбията, обидата, завистта още не се бяха родили от костотрошачната тежест на Сталинград. Те не мислеха за имената си, които сега бяха навеки свързани с една прекрасна страница от военната история на Русия.

Тези минути на тишина бяха най-хубавите в живота им. Бяха минути, когато ги владееха само човешки чувства, и по-късно никой от

тях не можеше да си отговори защо бяха изпълнени с такова щастие и печал, с любов и смирене.

Нужно ли е да продължаваме разказа за сталинградските генерали, след като с от branата бе приключено? Нужно ли е да разказваме за жалките страсти, които обзеха някои ръководители на сталинградската отбрана?

Истината е една. Няма две истини. Трудно е да се живее без истина или пък с късчета, с частица истина, с одялкана, подстригана истина. Част от истината не е истина. В тази тиха, чудна нощ нека в душата живее цялата истина — нищо скрито. Нека в тази нощ отдадем на хората всичко спечелено, великите им трудодни.

Чуйков излезе от блиндажа и бавно се изкачи на билото на волжката урва, дървените стъпалца ясно поскърцваха под краката му. Беше тъмно. Западът и изтокът мълчаха. Силуетите на заводските цехове, развалините на градските здания, блиндажите се бяха влели в спокойния, мълчалив мрак на земята, на небето, на Волга.

Така се самоизрази народната победа. Не в церемониалния марш на войските под грохота на сборния оркестър, не във фойерверките и артилерийските салюти, а във влажното нощно селско спокойствие, обзело земята, града, Волга...

Чуйков се вълнуваше, властно бълскаше в гърдите му неговото ожесточено от войната сърце. Ослуша се: тишината я нямаше. Откъм Баний овраг и „Красный Октябрь“ долигаше песен. Отдолу, откъм Волга, се чуха тихи гласове, звуци на китара.

Чуйков се върна в блиндажа. Гуров, който го чакаше за вечеря, каза:

— Василий Иванович, просто да полудее човек: тихо е.

Чуйков изсумтя и нищо не отговори.

А после, когато седнаха на масата, Гуров промълви:

— Ex, друже, и ти май много мъка си видял, щом плачеш от веселата песен.

Чуйков го погледна живо и изненадано.

В една землянка, изкопана в склона на сталинградския дол, неколцина червеноармейци седяха около саморъчно скована масичка край саморъчно измайсторен светилник.

Старшината наливаше в канчетата водка, а хората следяха как скъпоценната течност предпазливо се надига към кривия нокът на старшината, спрял точно върху мътния екватор на ръбестата чаша.

Всички пиха и посегнаха към хляба. Един сдъвка залька си и каза:

- Ей, дадоха ни зор, ама надвихме.
- Миряса фрицът, вече не върлува.
- Секна му проклетията.
- Свърши се Сталинградската епопея.
- Ама и много мъка струпа. Половин Русия подпали.

Дъвчеха дълго, без бързане, и в тази неприпряност вкусаха щастливото, спокойно чувство на хора, от почиващи, сръбващи и похапващи след продължителна тежка работа.

Главите им се позамаяха, но тази омая беше някак особена, не замъгляваше разума. И вкуса на хляба, и хрупането на лука, и оръжието, под пряно до глинестата стена на землянката, и мислите за дома, и Волга, и победата над могъщия враг, спечелена с ей тези ръце, които бяха галили деца по косиците и бяха мачкали женска плът, които сега чупеха хляба и увиваха тютюн в парче вестник — сега те чувстваха всичко това с пределна яснота.

Подготвяйки се за обратния път, евакуираните московчани май се радваха повече, че се отърват от живота в евакуация, отколкото на предстоящата среща с Москва. Сверловските, омските, ташкентските, красноярските улици и къщи, звездите в тукашното есенно небе, вкусът на тукашния хляб — всичко им бе дошло до гуша. Чуеха ли добри новини от Совинформбюро, казваха:

— Е, скоро вече ще се тръгва.

Чуеха ли тревожни новини:

— Ох, ще спрат разрешенията за членове на семействата.

Плъзваха безброй разкази за хора, които успели без пропуск да се доберат до Москва — от бързите влакове се прехвърляли на работнически, после на мотрисите, където вече не проверявали документите.

Хората забравяха, че през октомври 1941 година всеки ден, преживян в Москва, им бе изглеждал мъчение. С каква завист тогава бяха заобиколени московчаните, които сменяха зловещото родно небе срещу спокойствието на Татария, Узбекистан...

Хората забравяха, че някои московчани, ненамерили места в ешелоните в съдбовните октомврийски дни на 1941 година, захвърляха куфарите и вързопите и тръгваха пеша към Загорск, само и само да се изскубнат от Москва. Сега хората бяха готови да изоставят багажа си, работата, уредения си живот и да тръгнат пеша за Москва, само и само да се отърват от евакуацията.

Основната причина за тези противоположни състояния — страстното желание да напуснеш Москва и страстното желание да се върнеш в Москва — бе, че изминалата година във война бе преобразила съзнанието на хората и мистичният страх пред германците се бе сменил с увереност в превъзходството на руската светска сила.

Страшната германска авиация вече не изглеждаше страшна.

През втората половина на ноември Совинформбюро съобщи за удара по групата германофашистки войски в района на Владикавказ

(Орджоникидзе), после за успешното настъпление в района на Сталинград. За две седмици говорителят девет пъти съобщи: „В последния час... Настъплението на нашите войски продължава... Нов удар по противника... нашите войски край Сталинград, преодолявайки съпротивата на противника, разкъсаха новата му отбранителна линия на източния бряг на Дон... продължавайки настъплението, нашите войски изминаха 10–20 километра... Тези дни нашите войски, разположени в района на средното течение на Дон, преминаха в настъпление срещу германофашистките войски... Настъплението на нашите войски в района на Среден Дон продължава... настъплението на нашите войски на Северен Кавказ... Нов удар на нашите войски югозападно от Сталинград... Настъплението на нашите войски южно от Сталинград...“

В навечерието на новата 1943 година Совинформбюро публикува съобщението „Равносметка от шестседмичното настъпление на нашите войски на подстъпите към Сталинград“ — отчет как са били обкръжени германските армии край Сталинград.

Забулено в тайна, не по-малка от онази, в която се бе извършила подготовката на сталинградското настъпление, съзнанието на хората се подготви да премине към съвършено нов поглед върху житейските събития. Тази извършваща се в подсъзнанието прекристализация за пръв път стана явна, прояви се след сталинградското настъпление.

Промените в човешкото съзнание се различаваха от онези, които се извършиха в дните на московския успех, макар да нямаше външни отлики.

Най-важното в тази отлика бе, че московската победа спомогна за промяна в отношението към германците. Мистичното отношение към германската армия изчезна през декември 1941 година.

Сталинград, сталинградското настъпление породиха ново самосъзнание у армията и населението. Съветските, руските хора започнаха да схващат самите себе си по нов начин, по нов начин започнаха да се отнасят към хората от различни националности. Те започнаха да възприемат историята на Русия като история на руската слава, а не като история на страданията и униженията на руските селяни и работници. Националното от елемент на формата се превърна в съдържание, стана нова основа на световъзприемането.

В дните на московския успех действаха предвоенните, стари норми на мислене, предвоенните представи.

Преосмислянето на военни събития, осъзнаването на силата на съветското оръжие и държава стана част от голям, продължителен, широк процес.

Този процес бе започнал много преди войната, но бе протичал не толкова в съзнанието на народа, колкото в подсъзнанието му.

Три грандиозни събития станаха крайъгълен камък в новото преосмисляне на живота и човешките отношения: колективизацията на селото, индустриализацията, 1937 година.

Тези събития, както и Октомврийската революция през 1917 година извършиха размествания и промени сред огромни слоеве от населението; тези размествания бяха придружени с физическо изтребване на хора — не по-малко, а по-широко от изтребването при ликвидацията на класите на руското дворянство, на промишлената и търговската буржоазия.

Тези събития, ръководени от Сталин, идеаха да означават икономическото тържество на строителите на новата, съветската държава, на социализма в една страна. Тези събития бяха логичен резултат от Октомврийската революция.

Ала новият строй, победил при колективизацията, индустриализацията и почти пълната замяна на ръководните кадри, не пожела да се отрече от старите идейни формули и представи, макар че те бяха загубили за него живото си съдържание. Новият строй използваше стари представи и фразеология, водещи началото си още от предреволюционното изграждане на боршевишкото крило на социалдемократическата партия. А основа на новия строй бе неговият държавно-национален характер.

Войната ускори процеса на преосмисляне на действителността, започнал незабележимо още в предвоенното време, ускори проявата на националното самосъзнание — думата „рускак“ си възвърна живото съдържание.

Отначало, по време на отстъплението, тази дума се свързваше преди всичко с отрицателни определения: за руската изостаналост, за бъркотията, за руската безпътица, за руското „дай Боже“... Но след като се прояви, националното съзнание заживя в очакване на военния празник.

И държавата търсеше свое самосъзнание в нови категории.

Националното съзнание се проявява като могъща и прекрасна сила в дни на народни бедствия. Народното национално съзнание в такова време е прекрасно, защото е човечно, а не защото е национално. Тогава човешкото достойнство, човешката вярност към свободата, човешката вяра в доброто се проявява във формата на национално съзнание.

Ала пробудилото се в години на бедствия национално съзнание може да се развива многообразно.

Няма спор, че у началника на отдел „Кадри“, който пази колектива на учреждението от космополити и буржоазни националности, и у червеноармееца, който защитава Сталинград, националното съзнание се проявява по различен начин.

Животът на съветската държава отнесе пробуждането на националното съзнание към задачите, поставени пред страната в следвоенния ѝ живот — като борба за идеята на националния суверенитет, за утвърждаване на съветското, руското във всички области на живота.

Всички тези задачи изникнаха не отведенъж във военното и следвоенното време, те изникнаха преди войната, когато събитията в селото, създаването на родна тежка промишленост, издигането на нови кадри идеха да означават тържеството на строя, определен от Stalin като социализъм в една страна.

Белезите на руската социалдемокрация бяха премахнати, заличени.

И именно по времето на стalingрадския прелом, по времето, когато пламъците над Сталинград бяха единствен белег на свободата в царството на мрака, този процес на преосмисляне започна открито.

Логиката на развитието доведе до положение народната война, достигнала своя висш патос по време на стalingрадската отбрана, именно в този, в стalingрадския период, да даде възможност на Stalin открыто да декларира идеологията на държавния национализъм.

21

В стенвестника, окачен във вестиюла на Института по физика, се появи статия, озаглавена „Винаги с народа“.

В статията се казваше, че в Съветския съюз, воден през бурите на войната от великия Сталин, на науката се придава огромно значение, че партията и правителството са заобиколили дейците на науката с уважение и почит както никъде по света, че дори в тежкото военно време съветската държава създава всички условия за нормална и плодотворна работа на учените.

По-нататък в статията се говореше за огромните задачи, поставени пред института, за новото строителство, за разширяването на старите лаборатории, за свързването на теорията с практиката, за значението на работата на учените за отбранителната промишленост.

В статията се говореше за патриотичния подем, обзел колектива на научните дейци, които се стремят да оправдаят грижите и доверието на партията и лично на другаря Сталин, надеждите, които народът свързва със славния член отряд на съветската интелигенция — учените.

В последната част на статията се казваше, че за съжаление в здравия и задружен колектив има отделни хора, които не чувстват отговорността си пред народа и партията, хора, които живеят откъснато от задружното съветско семейство. Тези хора се противопоставят на колектива, поставят личните си интереси над задачите на партията, склонни са да преувеличават своите действителни и мними научни заслуги. Някои от тях съзнателно или несъзнателно стават изразители на чужди, несъветски възгледи и настроения, проповядват политически враждебни идеи. Тези хора обикновено изискват обективистично отношение към идеалистическите, пропити с дух на реакция и мракобесие възгледи на чуждестранни учени-идеалисти, перчат се с връзките си с тези учени, като по този начин оскърбяват чувството на национална съветска гордост у руските учени, омаловажават постиженията на съветската наука.

Понякога те си дават вид на поборници за уж потъпкана справедливост в усилията да си спечелят евтина популярност сред недалновидните, доверчиви хора, сред наивниците; а в действителност сеят семената на раздора, на неверието в силата на съветската наука, на неуважението към нейното славно минало и великите ѝ имена. Статията призоваваше да се отсича всичко загниващо, чуждо, враждебно, пречещо на изпълнението на задачите, поставени от партията и народа пред учените по времето на Великата отечествена война. Статията завършваше с думите: „Напред към нови върхове на науката, по славния път, огрян от прожектора на марксистката философия, по пътя, по който ни води великата партия на Ленин-Сталин“.

Въпреки че в статията не се споменаваха имена, всички в лабораторията разбраха, че става дума за Щрум.

Савостянов каза на Щрум за статията. Щрум не тръгна да я чете, в този момент той стоеше до сътрудниците, които привършваха монтажа на новата апаратура. Щрум прегърна Ноздрин през раменете и каза:

— Каквото и да се случи, тази грамада ще си свърши работата.

Ноздрин неочеквано изпсува на майка в множествено число и Виктор Павлович не разбра отведенъж за кого се отнася тази псуvenя.

В края на работното време при Щрум дойде Соколов.

— Любувам ви се, Виктор Павлович. Цял ден си работихте, сякаш нищо не се е случило. Притежавате забележителна сократовска сила.

— Ако един човек е роден блондин, той не става брюнет, след като го опишат в стенвестник — каза Щрум.

Чувството на обида към Соколов му бе станало навик и тъкмо затова сякаш бе преминало. Дори не упрекваше Соколов заради неговата потайност и боязливост. Понякога си казваше: „Той има много добри качества, а лоши неизбежно има у всички“.

— Да, има статии и статии — каза Соколов. — Ана Степановна я прочете и я присви сърцето. От здравния пункт я откараха вкъщи.

Щрум си помисли: „Какво ли толкова ужасно е написано там?“ Но не попита Соколов, а и никой не заговори с него за съдържанието на статията. Вероятно хората така представат да разговарят с болни за неизлечимия им рак.

Вечерта Щрум последен си тръгна от лабораторията. Старият пазач Алексей Михайлович, предназначен за гардеробиер, подаде палтото на Щрум и каза:

— Така е, Виктор Павлович, на тоя свят добрите хора не виждат спокойствие.

След като се облече, Щрум се върна по стълбището горе и спря пред стенвестника.

Когато прочете статията, объркано се огледа: за миг му се стори, че ей сега ще го арестуват, но във вестибюла беше пусто и тихо.

Физически усети съотношението между тежестта на крехкото човешко тяло и тежестта на колосалната държава, стори му се, че държавата втренчено се взира в лицето му с огромните си светли очи, че всеки момент ще се стовари върху него и костите му ще изпукат, той ще изпиши, ще изврещи и ще изчезне.

Улицата беше пълна с хора, а Щрум имаше чувството, че между него и минувачите се е образувала ивица ничия земя.

В тролея някакъв човек с военен зимен калпак говореше възбудено на спътника си:

— Чу ли съобщението „В последния час“?

Някой отпред се обади:

— Сталинград! Приседна им на германците.

Възрастна жена загледа Щрум, сякаш го упрекваше, че мълчи.

Той кратко си помисли за Соколов: всички хора са пълни с недостатъци — и той, и аз.

Но тъй като мисълта за собственото ни равенство с хората в слабостите и недостатъците никога не е искрена докрай, веднага си каза: „Неговите възгледи зависят от това, дали го обича държавата, дали е успешен животът му. Тръгне ли работата към пролет, към победа, няма да издума нищо критично. А у мен няма такова нещо — дали държавата е в тежко положение, дали ме удря, или ме гали, моето отношение към нея не се променя“.

Вкъщи ще разкаже на Людмила Николаевна за статията. Изглежда сериозно са се заяли с него. Ще каже:

— На ти една Сталинска награда, Людочка. Такива статии се пишат, когато искат да тикнат някого в затвора.

„Съдбата ни с нея е обща — помисли си той, — ако ме поканят да изнеса в Сорбоната почетен курс, и тя ще дойде с мен; изпратят ли

ме в лагер на Колима, и тя ще ме последва“.

— Ти сам се докара до този ужас — ще каже Людмила Николаевна.

Той рязко ще отвърне:

— Имам нужда не от критика, а от сърдечно разбиране. Достатъчно ме критикуват в института.

Отвори му Надя.

В полумрака на коридора тя го прегърна, притисна буза до гърдите му.

— Студен съм, мокър, остави ме да се съблека, какво се е случило? — попита той.

— Ама не си ли чул? Сталинград! Огромна победа. Германците са обкръжени. Идвай, идвай по-бързо.

Помогна му да се съблече и го повлече за ръката навътре.

— Насам, насам, мама е в стаята на Толя.

Отвори вратата. Людмила Николаевна седеше до малкото бюро на Толя. Тя бавно извърна глава към него, усмихна му се тържествено и скръбно.

Тази вечер Щрум не каза на Людмила какво се бе случило в института.

Седяха до бюрото на Толя и Людмила Николаевна рисуваше на лист хартия схемата на обкръжението на германците в Сталинград, обясняваше на Надя своя план за военни действия.

А през нощта в стаята си Щрум мислеше: „О, Господи, защо ли не напиша едно писмо, защо ли не поискам прошка, нали всички така правят в подобна ситуация“.

Минаха няколко дни след излизането на статията в стенвестника. Работата в лабораторията си вървеше както преди. Щрум ту се оклюмваше, ту живваше, ставаше деен, обикаляше из лабораторията и с бързите си пръсти извличаше от первазите и металните решетки своите любими мелодии.

Шегуваше се, че, изглежда, в института е започнала епидемия от късогледство, познатите се сблъскваха с него лице в лице, но замислено го подминаваха, без да го поздравят; веднъж и Гуревич, щом забеляза отдалече Щрум, се престори на разсеян, прекоси улицата и спря пред някакъв афиш. Наблюдавайки еволюциите му, Щрум се извърна и в същия момент се извърна и Гуревич, очите им се срещнаха. Гуревич направи изненадан, зарадван жест, взе да се кланя. Всичко това не беше чак толкова весело.

Когато срещаше Щрум, Свечин го поздравяваше, старателно се изправяше във военна стойка, но при това физиономията му беше като на дипломат, който поздравява посланик на неприятелска държава.

Виктор Павлович си водеше сметка — кой се извръща, кой кима, кой му подава ръка.

Когато се прибираше, първата му работа бе да попита:

— Търсил ли ме е някой по телефона?

И обикновено Людмила отговаряше:

— Никой, ако не броим Маря Ивановна.

И понеже знаеше наизуст следващия му въпрос, добавяше:

— Засега няма писмо от Мадяров.

— Разбираш ли — казваше той, — онези, които се обаждаха всеки ден, сега се обаждат от дъжд на вятър, а онези, които се обаждаха от дъжд на вятър, изобщо престанаха.

Струваше му се, че и вкъщи започнаха да се държат с него различно отпреди. Веднъж Надя мина покрай баща си, който пиеше чай, и не му каза „добро утро“. Щрум грубо й кресна:

— Защо не поздравяваш? Според тебе да не съм неодушевен предмет?

И лицето му явно бе толкова жално и измъчено, че Надя, вместо да отговори също грубо, разбра състоянието му и побърза да каже:

— Татенце, мили, извинявай.

Същия ден той я попита:

— Слушай, Надя, ти още ли се срещаш с твоя пълководец?

Тя не отговори, само сви рамене.

— Искам да те предупредя за следното — каза той. — Да не ти хрумне да разговаряш с него на политически теми. Сега само това ми липсва — да ме подберат и по тази линия.

И Надя, вместо да отговори рязко, каза:

— Можеш да бъдеш спокоен, татко.

Сутрин на път за института, колкото повече го наближаваше, Щрум все по-често се озърташе и ту забавяше, ту ускоряваше крачка. Убедеше ли се, че коридорът е пуст, забързваше с наведена глава и ако някъде се отваряше врата, сърцето на Виктор Павлович сякаш спираше.

Най-сетне влязъл в лабораторията, той дишаше тежко, като войник, който е тичал към своя окоп по обстреляна територия.

Веднъж Савостянов влезе при Щрум и му каза:

— Виктор Павлович, моля ви, всички ви молим, напишете писмо, покайте се, уверявам ви, това ще помогне. Помислете, точно когато ви предстои огромна и, защо да скромничим, велика работа, когато живите сили на нашата наука свързват надеждите си с вас, ей така, изведнъж да захвърлите всичко. Напишете писмо, признайте грешките си.

— За какво да се разкайвам, за какви грешки? — каза Щрум.

— Ох, не е ли все едно, нали всички правят така — и в литературата, и в науката, и партийните вождове, ето и в областта на вашата любима музика Шостакович си признава грешките, пише писма и се разкайва — и нищо му няма, след разкаянието продължава да работи.

— Но за какво да се разкайвам аз, пред кого?

— Пишете до дирекцията, до ЦК. Няма значение, пишете до когото и да е! Важното е да се разкаете. Нещо от рода на „признавам вината си, изкривих линията, обещавам да се поправя, осъзнах грешката си“ — нали знаете, вече си има стандарт за тези неща. А най-важното е, че помага, винаги помага!

Обикновено веселите, засмени очи на Савостянов бяха сериозни. Дори сякаш цветът им се бе променил.

— Благодаря, благодаря ви, приятелю — каза Щрум, — другарското ви отношение ме трогва.

А след час Соколов му каза:

— Виктор Павлович, идущата седмица ще се състои разширен научен съвет, смятам, че вие сте длъжен да се изкажете.

— По какъв повод? — попита Щрум.

— Мисля, че трябва да дадете обяснения, с една дума, да се разказете за грешките си.

Щрум закрачи из стаята, внезапно спря до прозореца и загледан към двора, каза:

— Пътър Лаврентиевич, може би ще е по-добре да напиша писмо? Все пак е по-леко, отколкото сам да се оплювам пред хората.

— Не, смятам, че трябва да се изкажете. Вчера говорих със Свечин и той ми подсказа, че там — Соколов неопределено посочи към горния перваз на вратата — искали да се изкажете, а не да пищете писмо.

Щрум бързо се извърна към него:

— Нито ще се изкажа, нито ще пиша писмо.

Соколов изрече с търпеливата интонация на лекар психиатър, който разговаря с болен:

— Виктор Павлович, мълчанието във вашето положение е равносилно на съзнателно самоубийство, над вас тегнат политически обвинения.

— Разбирайте ли кое ме мъчи най-много? — възклика Щрум. — Защо в дни на всеобща радост, в дните на победата с мен се случва всичко това? И хем някой кучи син може да каже, че съм се опълчил открито срещу основите на ленинизма, като съм смятал, че е дошъл краят на съветската власт. Както се казва, Мориц обича да бие слабите.

— Чух и такова мнение — каза Соколов.

— А, не, да вървят по дяволите! — отсече Щрум. — Няма да се разкаживам!

А през нощта се заключи в стаята си и започна да пише писмо. Обзет от срам, скъса писмото и тутакси започна да пише текста на изказването си пред научния съвет. Препрочете го, тупна с длан по масата и го накъса на малки парченца.

— Ей това е, край! — каза на глас. — Да става, каквото ще. Да ме затварят.

Известно време седя неподвижно, свиквайки с окончателното си решение. После му хрумна, че може да напише приблизителния текст на писмото, което би изпратил, ако бе решил да се разкажва — нали в това няма нищо унизително за него. Никой няма да види това писмо, нито един човек.

Беше сам, вратата беше заключена, всички наоколо спяха, навън беше тихо — нито клаксони, нито шум от минаващи коли.

Ала една невидима сила го притискаше. Той чувствува хипнотизиращата й тежест, тя го караше да мисли така, както на нея й се искаше, да пише под нейна диктовка. Беше вътре в него, караше сърцето му да замира, размекваше волята му, намесваше се в отношението му към жена му и дъщеря му, в неговото минало, в мислите му за младостта. Дори започна да усеща себе си плиткоумен, скучен, досаден за околните с бледото си многословие. Дори работата му сякаш избледня, покри се с някакъв прах, с пепел, вече не го изпълваше със светлина и радост.

Само хора, които не са изпитвали върху си подобна сила, могат да се чудят на онези, които й се покоряват. Хората, познали тази сила, се учудват на друго — как е възможно, макар и за миг, от такъв човек да се изтръгне дори и едничка гневна дума, едничък плах, припрян протестен жест.

Щрум пише писмото за разкаяние за себе си — ще го скрие и на никого няма да го покаже, — но същевременно тайно разбираше, че може в един момент неочеквано да му послужи, нека е написано.

На сутринта пиеше чай и поглеждаше часовника — време беше за лабораторията. Обзе го вледеняващо чувство на самота. Стори му се, че до края на живота му никой няма да дойде при него. И по телефона не му се обаждат не само от страх. Не му се обаждат, защото е скучен, безинтересен, бездарен.

— Разбира се, и вчера никой не ме е търсил, нали? — каза на Людмила Николаевна и издекламира: — „Самин край прозорчето, ни гост, ни приятел очаквам...“^[1]

— Забравих да ти кажа, Чепижин си е дошъл, търси те по телефона, иска да те види.

— О — възклика Щрум, — о, че как можа да не ми кажеш? — И тържествено затропа по масата някаква мелодия.

Людмила Николаевна отиде до прозореца. Щрум крачеше бавно, висок, прегърбен, от време на време размахваше чантата си и тя знаеше, че си мисли за срещата с Чепижин, поздравява го и разговаря с него.

Тези дни й беше жал за мъжа ѝ, тревожеше се за него, но същевременно мислеше за недостатъците му и за най-важния от тях — за неговия egoизъм.

Ето, сега издекламира: „Самин край прозорчето, не очаквам приятел“ и тръгна за лабораторията, където е заобиколен от хора, където е работата му; довечера ще иде у Чепижин, сигурно ще се прибере не по-рано от дванайсет и през ум не му минава, че тя целия ден ще бъде сама и че до прозорчето в празния апартамент седи тя и край нея няма никого, че именно тя не очаква нито гост, нито приятел.

Людмила Николаевна отиде в кухнята да измие съдовете. Тази сутрин ѝ беше особено тежко на душата. Днес Маря Ивановна няма да се обади, отива при по-голямата си сестра на Шаболовка.

Колко е тревожно с Надя, тя мълчи и, разбира се, въпреки забраните продължава вечерните си разходки. А Виктор е изцяло погълнат от своите проблеми, не иска да мисли за Надя.

На вратата се позвъни — сигурно бе дошъл дърводелецът, с когото се бе уговорила вчера, трябваше да поправи вратата на стаята на Толя. И Людмила Николаевна се зарадва — жив човек. Отвори — в полумрака на коридора бе застанала жена със сива астраганена шапчица, с куфар в ръката.

— Женя! — извика Людмила толкова силно и жално, че сама се смая от гласа си, зацепчува сестра си, загали я по раменете и заповтаря: — Няма го, няма го Толенка, няма го.

---

[1] С. Есенин. „Черный человек“. — Б.пр. ↑

23

Топлата вода във ваната течеше на тънка, слаба струйка, достатъчно бе мъничко да я увеличат, и водата ставаше студена. Ваната се пълнеше бавно, но сестрите имаха чувството, че от момента на срещата си не са си казали дори две думи.

После, когато Женя влезе да се къпе, Людмила Николаевна час по час заставаше пред вратата на банята и питаше:

— Какво става, не искаш ли да ти изтрия гърба? Поглеждай газта, че все гасне...

След няколко минути Людмила удари с юмрук по вратата и сърдито попита:

— Ама ти да не заспа там?

Женя излезе от банята с мъхестата хавлия на сестра си.

— Ох, вещица си ти, вещица — каза Людмила Николаевна.

И Евгения Николаевна си спомни как София Осиповна я нарече вещица онази нощ, когато Новиков пристигна в Сталинград.

Масата беше сложена.

— Странно чувство — каза Евгения Николаевна, — след два дни път във вагон втора класа се изкъпах във вана и ми се струва, че съм се върнала във времето на мирното блаженство, а в душата ми...

— Какво те доведе така изведнъж в Москва? Нещо неприятно ли се е случило? — попита Людмила Николаевна.

— После, после.

Тя махна с ръка.

Людмила Николаевна разказа за проблемите на Виктор Павлович, за неочеквания и смешен роман на Надя, разказа за познатите, които бяха престанали да се обаждат и да поздравяват Щрум при среща.

Евгения Николаевна разказа за Спиридонов, който бе пристигнал в Куйбишев. Беше станал някак много симпатичен и тъжен. Не го назначаваха на нова длъжност, докато комисията не приключи разследването си по неговия въпрос. Вера с детето си била в Ленинск. Степан Фьодорович говореше за внука си през сълзи. После тя разказа

на Людмила как бяха изпратили Жени Хенриховна на заточение и колко мило се бе държал с нея старият Шаргородски, как Лимонов ѝ бе помогнал за регистрирането.

В главата на Женя още плуваше тютюневата мъгла, тракаха колелетата, звучаха разговорите от вагона и наистина бе странно да гледа лицето на сестра си, да чувства докосването на меката хавлия до изкъпаното си тяло, да седи в стая с пиано и килим.

И във всичко, което си разказваха сестрите, в печалните и радостни, смешни и трогателни събития на техния днешен ден неотстъпно присъстваха напусналите живота, но навеки свързани с тях роднини и приятели. И каквото и да говореха за Виктор Павлович, сянката на Ана Семьоновна стоеше зад него, и след Серъожа се появяваха баща му и майка му от лагера, и стъпките на едно широкоплещесто и срамежливо момче с дебели устни денем и нощем звучаха край Людмила Николаевна. Но двете не говореха за тях.

— Нищо не се чува за София Осиповна, като че в земята потъна — каза Женя.

— Левинтоница ли?

— Да, да, за нея.

— Не я обичах — каза Людмила Николаевна. — Ти рисуваш ли?

— В Куйбишев — не. Рисувах, когато бях в Сталинград.

— Можеш да се гордееш — Витя взе с нас в евакуация две твои картини.

Женя се усмихна:

— Приятно ми е.

Людмила Николаевна каза:

— Ами я кажи, генералшо, защо не говориш нищо за най-важното? Доволна ли си? Обичаш ли го?

Женя се загърна с хавлията и отговори:

— Да, да, доволна съм, щастлива съм, обичам и ме обичат... —

После хвърли бърз поглед към Людмила и добави: — Знаеш ли защо съм дошла в Москва? Николай Григориевич е арестуван, на „Лубянка“ е.

— Господи, но за какво? Такъв стопроцентов!

— Ами нашият Митя? Твойт Абарчук? Той поне, мисля, беше двестапроцентов.

Людмила Николаевна се позамисли и каза:

— Хем колко жесток беше Николай! Не щадеше селяните по време на всеобщата колективизация. Спомням си, че го питах: какви ги вършите? А той ми отговори: по дяволите тия кулаци. И на Виктор влияеше много силно.

Женя я упрекна:

— Ах, Люда, ти винаги си спомняш лошото за хората и говориш за това точно когато не бива.

— Какво да правя — отвърна Людмила Николаевна, — аз съм като кон с капаци.

— Добре, добре, само не се гордей с тази твоя конска добродетелност — продума Женя.

И прошепна:

— Люда, мен ме викаха.

Взе от дивана шала на сестра си и заметна с него телефона.

— Разправят, че може би подслушват. Поискаха да подпиша, че няма да разгласявам.

— Но ти май нямаше законен брак с Николай.

— Нямах, но какво от това? Разпитваха ме като съпруга. Ще ти разкажа. Пратиха ми призовка да се явя и да нося паспорт. Кого ли само не си припомних — и Митя, и Ида, и дори твоя Абарчук, и всички осъждани познати, но за Николай и през ум не ми мина. Викаха ме за пет часа. Обикновена учрежденска стая. На стената — огромни портрети на Stalin и Берия. Млад субект с обикновена физиономия ме изгледа пронизващо, като че знаеше и майчиното ми мляко, и веднага: „Знаете ли за контрапреволюционната дейност на Николай Григориевич Кримов?“ На няколко пъти имах чувството, че вече няма да изляза оттам. Представи си, дори ми намекна, че Новиков — ей, ужасна гадост, — че съм се сближила с Новиков, за да запомням сведенията, които той можел да изтърве, и да ги предавам на Николай Григориевич. Сякаш се вкамених. Казах му: „Знаете ли, Кримов е толкова фанатичен комунист, че с него се живееше като в районен комитет“. А той: „А, така значи, а у Новиков не сте ли намерили съветски човек?“ Казах му: „Странна професия имате вие, хората на фронта се бият срещу фашистите, а вие, млад човек, седите в тила и каляте същите тези хора“. Мислех, че след тези мои думи ще ме удари, а той се стъписа, изчерви се. С една дума, Николай е арестуван. Обвиненията са просто нелепи — и троцкизъм, и връзки с Гестапо.

— Какъв ужас — каза Людмила Николаевна и си помисли, че и Толя можеше да попадне в обкръжение, тогава и него можеха да обвинят в подобни неща.

— Представям си как ще приеме Витя тази новина — каза тя. — Сега е ужасно нервен, постоянно има чувството, че ще го тикнат в затвора. Непрекъснато си припомня къде, какво, с кого е говорил. Особено за ония злощастен Казан.

Евгения Николаевна известно време втренчено гледа сестра си и накрая проговори:

— Да ти кажа ли кое е най-ужасното? Този следовател ме попита: „Как да не знаете, че мъжът ви е троцкист, щом той ви е предал възторжените думи на Троцки за статията му «Мраморно»?“ И вече когато се прибирах, си спомних, че Николай наистина ми беше казал: „Само ти знаеш за тези думи“, а през нощта изведнъж се плеснах по челото: когато Новиков беше в Куйбишев през есента, му казах за това. Стори ми се, че полудявам, такъв ужас ме обзе...

— Горката. И все ти ли ще изживяваш такива неща?

— Защо именно аз? — попита Евгения Николаевна. — Нали и с тебе можеше да се случи нещо такова.

— А, не. Ти се раздели с един, събра се с друг. На единия разказваш за другия.

— Но нали и ти се раздели с бащата на Толя. Сигурно си разказвала много неща за него на Виктор Павлович.

— Не, не си права — убедено възрази Людмила Николаевна, — тези неща не може да се сравняват.

— Но защо? — загледана в сестра си, Женя изведнъж се ядоса.

— Съгласи се, че това, което говориш, е просто глупаво.

Людмила Николаевна спокойно каза:

— Не знам, може и да е глупаво.

Евгения Николаевна попита:

— Имаш ли часовник? Трябва по-бързо да отида на „Кузнецкий“, номер 24. — И вече без да крие раздразнението си, каза: — Тежък характер имаш, Люда. Неслучайно живееш в четиристаен апартамент, а мама предпочита да се скита бездомна в Казан.

Щом изрече тези жестоки думи, Женя съжали и за да почувства Людмила, че близостта и доверието им са по-силни от случайни кавги, каза:

— Аз искам да вярвам на Новиков. Но все пак, все пак... Как, защо тези думи са станали известни на Сигурността? Откъде е тази ужасна мъгла?

Страшно ѝ се искаше сега до тях да е майка им. Женя щеше да сложи глава на рамото ѝ и да каже: „Мила мамо, страшно съм уморена“. Людмила Николаевна предположи:

— Знаеш ли какво може да е станало? Твой генерал може да е разказал на някого за този ваш разговор и онзи да е доложил.

— Да, да — каза Женя, — странно, тази проста мисъл не ми хрумна.

Сред тишината и спокойствието на Людмилиния дом тя още по-силно почувства душевния си смут...

Всичко, което не бе допредчувствала, не бе допремислила, когато напускаше Кримов, всичко, което тайно я бе измъчвало и тревожило от момента на скъсването им — неизчезналата нежност към него, тревогата за него, навикът ѝ да бъдат заедно, — през последните седмици се бе усилило, бе лумнало с нов пламък.

Тя мислеше за него в службата си, в трамвая, на опашката за продукти. Почти всяка нощ го сънуваше, стенеше, викаше, събуджаше се.

Сънищата ѝ бяха мъчителни, винаги с пожари, война, с някаква опасност, заплашваща Николай Григориевич — и винаги бе невъзможно да го отърве от тази опасност.

А на сутринта, докато припряно се обличаше и миеше, да не би да закъсне за работа, пак продължаваше да мисли за него.

Смяташе, че не го обича. Но възможно ли е да мислиш толкова за човек, когото не обичаш, толкова мъчително да се тревожиш за нещастната му участ? Защо всеки път, когато Лимонов и Шаргородски с насмешка наричаха бездарни неговите любими поети и художници, на нея ѝ се искаше да види Николай, да го погали по косата, да го прегърне и съжали?

Сега бе забравила неговия фанатизъм, равнодушието му към участта на репресираните, злобата, с която бе говорил за кулациите по време на всеобщата колективизация.

Сега си спомняше само хубавото, романтичното, трогателното, тъжното. Сега неговата сила над нея се криеше в слабостта му. Очите му бяха детински, усмивката — смутена, движенията — непохватни.

Виждаше го с откъснати пагони, с побеляла брада, виждаше го как лежи нощем на нара, виждаше гърба му по време на разходка в затвора... Сигурно си мисли, че тя инстинктивно е предусетила съдбата му и че тази е била причината за скъсването им. Лежи на затворническия нар и мисли за нея... Генералшата...

Тя не знаеше дали това е съжаление, или любов, а може би съвест, чувството ѝ за дълг?

Новиков ѝ бе изпратил пропуск и се бе уговорил по военния телефон с един приятел от BBC, който обещал да закара Женя с „Дъглас“ до щаба на фронта.

Тя се самоуспокояваше, повтаряше си:

— Той ще разбере, сигурно ще разбере, не можех да постъпя другояче.

Знаеше, че бе постъпила ужасно спрямо Новиков, той я е чакал, чакал е.

Писа му безжалостно откровено за всичко. Щом изпрати писмото, се сети, че военната цензура ще го прочете. А всичко това може страшно да навреди на Новиков.

„Не, не, той ще разбере“ — повтаряше си тя.

Но по-важното беше, че Новиков ще разбере и щом разбере, завинаги ще се раздели с нея.

Дали го обичаше, дали обичаше само любовта му към нея?

Страх, мъка, ужас пред самотата я обзеха, когато се замисли за неизбежността на окончательното скъсване с него.

Мисълта, че сама, по собствена воля бе погубила щастието си, ѝ се виждаше особено непоносима.

Но когато се замисляше, че сега вече нищо не може да промени, напротив, че вече не от нея, а от Новиков зависи тяхното категорично и окончательно скъсване — тази мисъл ѝ се виждаше особено тягостна.

Когато ставаше съвсем непоносимо, мъчително да мисли за Новиков, тя започваше да си представя Николай Григориевич. Ето, викат я на очна ставка... здравей, горкичкият ми.

А Новиков е едър, широкоплещест, силен, притежава могъща власт. Не му е нужна нейната подкрепа, сам ще се справи с всичко. Наричаше го „кирасир“. Не, никога няма да забрави неговото красиво, мило лице, винаги ще тъгува за него, за щастието си, което погуби

сама. Нека, нека, не ѝ е жал за себе си. Не се страхува от своите страдания.

Ала тя знаеше, че Новиков не е чак толкова силен. Понякога лицето му ставаше почти безпомощно, плахо...

А и тя не е чак толкова безжалостна към себе си, не е толкова равнодушна към собствените си страдания.

Сякаш бе участвала в размислите на сестра си, Людмила попита:

— Какво ще стане сега с твоя генерал?

— Страх ме е да мисля за това.

— Ох, за бой плачеш ти.

— Не можех да постъпя другояче! — заяви Евгения Николаевна.

— Твоите лутания не ми харесват. Напуснала си единия, значи си го напуснала. Отишла си при другия, значи си отишла и толкоз. Стига двойственост и глезотии.

— Тъй значи — отдръпни се от злото и ще сториш добро ли? Аз не мога да живея според това правило.

— За друго говоря. Уважавам Кримов, макар че не ми харесва, а твоя генерал не съм го виждала нито веднъж. Щом си решила да станеш негова жена, носи и отговорността за него. А ти си безответствена. Човекът заема висок пост, сражава се, а през това време жена му влечи колети за някакъв арестант. Знаеш ли как може да свърши това за него?

— Знам.

— Ти изобщо обичаш ли го?

— Остави това, моля ти се — каза Женя почти разплакана и помисли: „Но кого обичам всъщност?“

— Не, отговаряй.

— Не можех да постъпя другояче, нали хората не за удоволствие търкат праговете на „Лубянка“.

— Човек не бива да мисли само за себе си.

— Именно, аз не мисля за себе си.

— И Виктор разсъждава така. А всъщност това е само egoизъм.

— Имаш невероятна логика, още от малка си ме смайвала. Ти това ли наричаш egoизъм?

— Но с какво можеш да помогнеш ти? Не можеш да промениш присъдата.

— Ох, да има как тебе да затворят, тогава ще разбереш с какво могат да ти помогнат близките ти.

Людмила Николаевна смени темата:

— Я кажи, ничия невясто, имаш ли снимки на Маруся?

— Само една. Спомняш ли си, бяхме се снимали в Соколники?

Тя сложи глава върху рамото на Людмила и нажалено си призна:

— Страшно съм уморена.

— Почини си, поспи малко, днес не ходи никъде — каза Людмила Николаевна, — приготвила съм ти леглото.

Женя притвори очи и поклати глава.

— Не, не, няма нужда. От живота съм уморена.

Людмила Николаевна донесе голям плик и изсипа върху скута на сестра си цяла купчина снимки.

Женя заразглежда снимките, често възкликаше: „Боже мой, Боже мой... тази я помня, снимахме се на вилата... колко е смешна Надка... тук татко се е снимал след заточението... ето го Митя като гимназист, Серьожа страшно прилича на него, особено в горната част на лицето... а ето я мама с Маруся на ръце, аз още не съм била родена...“

Забеляза, че сред снимките няма нито една на Толя, но не попита сестра си къде са неговите снимки.

— Е, ами хайде, мадам — каза Людмила, — да ти сложа да обядваш.

— Апетитът ми е добър — каза Женя, — такава съм си от малка, вълненията не му се отразяват.

— Е, това да се чува — Людмила Николаевна целуна сестра си.

Женя слезе от тролея пред нашарения с маскировъчни ивици и петна Большой театър и тръгна по „Кузнецкий мост“ покрай изложбените помещения на Художествения фонд, където преди войната бяха излагали работите си нейни познати художници, а някога и тя самата — мина и дори не си спомни това.

Странно чувство я бе обзело. Че животът ѝ е като тесте карти, разбъркани от циганка. Изведнъж ѝ се падна Москва.

Видя отдалече тъмносивата гранитна стена на могъщото здание на „Лубянка“.

„Здравей, Коля“ — помисли си. Може би Николай Григориевич е усетил приближаването ѝ, вълнува се и не разбира защо.

Старата ѝ съдба стана нейна нова съдба. Онова, което уж завинаги бе потънало в миналото, се превърна в бъдеще.

Новата просторна приемна, чиито огледални прозорци бяха обърнати към улицата, беше затворена, посетителите влизаха през старата приемна.

Тя влезе в замърсения двор, мина покрай олющената стена към полуутворената врата. Всичко в приемната изглеждаше изненадващо обикновено: масички, нашарени с мастилени петна, дървени пейки покрай стените, гишета с дървени первази — оттам даваха сведенията.

Човек би помислил, че няма връзка между каменната многоетажна грамада със стени към Лубянския площад, „Сретенка“, „Фуркасовски“, „Малая Лубянка“ и тази канцелария.

В приемната бе пълно с хора, посетителите — повечето жени, чакаха на опашки пред гишетата, някои седяха на пейките, старец с очила с дебели стъкла попълваше на една масичка някакъв лист. Като гледаше старите и младите, мъжките и женските лица, Женя си помисли, че в изразите на очите им, в гънките край устните им има нещо много общо, че ако срещне такъв човек в трамвая, на улицата, ще познае, че той ходи на „Кузнецкий мост“ 24.

Обърна се към младия портиер, облечен в червеноармейска униформа, но кой знае защо неприличащ на червеноармеец, и той я

попита:

— За пръв път ли идвate? — И ѝ посочи едно гише в стената.

Женя застана на опашката с паспорта в ръка, пръстите и дланите ѝ овлажняха от вълнение. Жената с баретката, която стоеше пред нея, говореше тихичко:

— Ако го няма във вътрешния, трябва да отидете на „Матроска тишина“, после в Бутирския, но там приемат в определени дни по азучен ред, после в Лефортовския затвор, после отново тук. Аз търсих сина си месец и половина. А вие ходихте ли вече във военната прокуратура?

Опашката се движеше бързо и Женя си помисли, че това не е хубаво — сигурно дават формални, едносрични отговори. Но когато до гишето приближи възрастна, официално облечена жена, се получи забавяне — хората си зашепнаха, че дежурният отишъл лично да уточни обстоятелствата по делото, телефонният разговор не бил достатъчен. Жената стоеше полуизвърната към опашката и присвирите ѝ очи сякаш говореха, че тя не възнамерява да се чувства равна с жалката тълпа роднини на репресирани.

Скоро опашката отново се раздвижи и една млада жена, отделяйки се от гишето, тихо каза:

— Все един и същи отговор: колети не са разрешени.

Съседката обясни на Евгения Николаевна: „Значи следствието не е приключило“.

— Ами свиждане? — попита Женя.

— Е, вие пък... — каза жената и се усмихна на Женината наивност.

Евгения Николаевна никога не бе предполагала, че човешкият гръб може да бъде толкова изразителен, така силно да издава душевното състояние. Хората, които наблизаваха гишето, някак особено източваха вратове и гърбовете им, с повдигнати рамене, с напрегнати ключици, сякаш крещяха, плачеха, хлипаха.

Когато вече само шест души деляха Женя от гишето, прозорчето се затвори, беше обявена двайсетминутна почивка. Хората от опашката насядаха на пейките и столовете.

Тук имаше съпруги, имаше майки, имаше един възрастен мъж — инженер, чиято съпруга, преводачка от ВОКС^[1], била в затвора, имаше една десетокласничка, чиято майка била арестувана, а баща ѝ вече бил

осъден през 1937-а — десет години без право на кореспонденция, имаше една сляпа бабичка, доведена от съседката си, искаше да пита за сина си; имаше една чужденка, която зле говореше руски — съпруга на германски комунист, тя беше облечена в карирано чуждестранно палто, носеше пъстра платнена чантичка и очите ѝ бяха също като на руските старици.

Тук имаше рускини, арменки, украинки, еврейки, имаше една колхозничка от околностите на Москва. Старецът, който бе попълвал на масата анкета, бил преподавател в Тимирязевската академия, арестували внука му, ученик, очевидно за дрънканици на младежка вечеринка.

Много неща чу и научи Женя през тези двайсет минути.

Днес дежурният бил добър... в Бутирския затвор не приемали консерви, непременно трябвало да се пращат чесън и лук — срещу скорбут... миналата сряда тук дошъл един човек да си вземе документите, държали го три години в Бутирки, нито веднъж не го разпитали и го пуснали... общо взето, от арестуването до лагера минавало около година време... не бивало да се предават хубави дрехи — на Краснопресненския етапен пункт събирали политическите с криминалните и криминалните им отнемали всичко... тук наскоро идвали една жена, бил арестуван мъжът ѝ, стар човек, инженер-конструктор, оказало се, че на младини имал кратка връзка с някаква жена и ѝ плащал издръжка за детето, което нито веднъж не бил виждал, а това дете, като пораснало, на фронта минало на страната на германците, а инженерът бил осъден на 10 години — баща на изменник на Родината... повечето били по член 58–10, контрапреволюционна агитация, разни необмислени дрънканици... прибрали го преди Първи май, изобщо най-често арестували преди празници... тук идвали една жена — следователят ѝ се обадил по телефона и тя изведнъж чула гласа на мъжа си...

Странно, но тук, в приемната на НКВД, на Женя ѝ стана по-спокойно и по-леко на душата, отколкото дори след ваната у Людмила.

Какви щастливки ѝ изглеждаха жените, на които приемаха колетите.

Някой съвсем тихичко шепнеше до нея:

— Сведенията за хора, арестувани през трийсет и седма, те си ги изсмукуват от пръстите. На една жена казали: „Жив е и работи“, а като

дошла втори път, същият дежурен й дал служебна бележка — „Починал през трийсет и девета година“.

Но ето, че човекът на гишето вдигна очи към Женя. Беше обикновено лице на канцеларист, който вчера може би е работил в управлението на пожарната команда, а утре, ако началството нареди, ще попълва анкети в отдела за награди.

— Искам сведение за един арестуван — Николай Григориевич Кримов — каза Женя, стори й се, че дори хората, които не я познаваха, са забелязали, че гласът ѝ е променен.

— Кога е арестуван? — попита дежурният.

— През ноември — отговори тя.

Той ѝ даде да попълни въпросник и каза:

— Попълнете го, ще ми го предадете, без да се редите втори път, за отговор ще дойдете утре.

Когато ѝ подаваше листа, отново я погледна — и този мигновен поглед не беше поглед на обикновен канцеларист — умен, запомнящ поглед на служител в органите за сигурност.

Тя попълваше въпросника и пръстите ѝ трепереха като на стареца от Тимирязевската академия, който преди малко бе седял тук.

На въпроса за роднинството ѝ с арестувания отговори: „Съпруга“ и дебело подчертала тази дума.

След като предаде попълнения лист, седна на пейката и прибра паспорта си в чантата. Няколко пъти премести паспорта от едната преградка в другата и разбра, че не ѝ се ще да се разделя с хората от опашката.

В тези минути искаше само едно — някак да подскаже на Кримов, че е тук, че е зарязала всичко заради него, че е дошла при него.

Само той да научи, че тя е тук, наблизо.

Вървеше по улицата, свечеряваше се. В този град бе преминала по-голямата част от живота ѝ. Но онзи живот с художествените изложби, с театрите, с ресторантите, с летуването на вилата, със симфоничните концерти толкова се бе отдалечил, че сякаш не бе неин живот. Далече бяха Сталинград, Куйбишев, красивото, на моменти божествено прекрасно за нея лице на Новиков. Остана само приемната на „Кузнецкий мост“ 24 и тя имаше чувството, че крачи по непознати улици на непознат град.

---

[1] Всесъзно дружество за културни връзки с чужбина (1925–1958) — Б.пр. ↑

Докато сваляше в антрето галошите си и се здрависваше със старата домашна помощничка, Щрум все поглеждаше към полуотворената врата на кабинета на Чепижин.

Старата Наталия Ивановна помогна на Щрум да се съблече и каза:

— Влизай, влизай, чака те.

— Надежда Фьодоровна вкъщи ли е? — попита Щрум.

— Няма я, вчера отиде на вилата с племенниците. Да знаете, Виктор Павлович, дали войната ще свърши скоро?

Щрум ѝ отговори:

— Разправят, че някакви познати на шофьора на Жуков го накарали да попита кога ще свърши войната. Жуков се качил в колата и попитал шофьора: „Кога според тебе ще свърши тази война?“

Чепижин излезе да посрещне Щрум и каза:

— Я, дърто, да не ми отнемаш гостите. Покани си свои.

Обикновено когато идваше у Чепижин, Щрум беше в повищено настроение. И сега, макар че сърцето му беше свито, усети някаква особена лекота, бе отвикнал от нея.

Когато влизаше в кабинета на Чепижин и оглеждаше рафтовете с книги, Щрум обикновено се шегуваше с един цитат от „Война и мир“: „Да, писали са хората, не са си играли“.

И сега каза: „Да, писали са хората, не са си играли“.

Бездрието по библиотечните рафтове някак приличаше на привидния хаос в цеховете на челябинския завод.

Щрум попита:

— Пишат ли ви синовете?

— Получихме писмо от големия, а малкият е в Далечния изток.

Чепижин пое ръката на Щрум и в мълчаливото ръкостискане изрази нещо, което не е нужно да се назовава с думи. И старата Наталия Ивановна отиде при Виктор Павлович, целуна го по рамото.

— Какво ново при вас, Виктор Павлович? — попита Чепижин.

— И аз като всички. Сталинград. Сега няма съмнение: Хитлер капут. А в личните ми работи е обратното — всичко върви на зле.

Щрум заразказва на Чепижин за своите неприятности.

— Приятелите и жена ми ме съветват да се разкая. Да се разкая за правотата си.

Той говори за себе си много, стръвно — тежкоболен човек, зает денонощно със своята болест.

Сви рамене, лицето му се изкриви.

— Все си спомням вашите думи за нощвите и за боклука, който изплува на повърхността... Никога не съм бил заобиколен от толкова мръсотия. И не знам защо всичко това съвпадна с дните на победата, което е особено неприятно, да се скъсаш от яд.

Погледна Чепижин в очите и попита:

— Случайно ли е, как мислите?

Чепижин имаше удивително лице — с простовати, дори груби черти, скулесто, чипоносо, селяшко и същевременно толкова интелигентно и изтънчено, че никакъв лондончанин, никакъв лорд Келвин не би могъл да се сравнява с него.

Чепижин мрачно отговори:

— Като свърши войната, тогава ще си приказваме кое е случайно и кое не е.

— Е, ама дотогава май свинята ще ме излапа. Утре на научния съвет ще ме накълцат. Тоест в дирекцията, в партийния комитет вече са ме накълцали, а на научния съвет ще го оформят — гласът на народа, желанието на обществеността.

Странно чувство изпитваше Виктор Павлович, докато разговаряше с Чепижин — уж говореха за мъчителни събития в живота на Щрум, а кой знае защо му беше леко на душата.

— Аз пък мислех, че сега ви носят на сребърна тепсия, а може би и на златна — каза Чепижин.

— От къде на къде? Нали съм отвел науката в тресавището на талмудическата абстракция, нали съм я откъснал от практиката.

Чепижин каза:

— Да, да. Да се чудиш просто! Ето например, човек обича една жена. Тя е смисълът на живота му, неговото щастие, страст, радост. Но кой знае защо, трябва да крие това чувство, то кой знае защо е

неприлично, той трябва да заявява, че спи с тая жена, защото тя ще му готви, ще му кърпи чорапите и ще го пере.

Той вдигна пред лицето си разперени пръсти. И ръцете му бяха чудновати — работнически, яки, а същевременно невероятно аристократични.

Чепижин неочеквано избухна:

— Аз пък не се срамувам, не ми трябва любов заради готвенето! Ценното на науката е, че носи щастие на хората. А нашите академични юнаци клатят главите: науката е прислужница на практиката, тя работи според правилото на Шчедрин: „Какво ще обичате?“, затова именно я търпим! Не! Научните открития съдържат собствена висша ценност! Те усъвършенстват човека повече от парните котли, от турбините, от авиацията и от цялата металургия от Ной до наши дни. Душата, душата!

— И аз мисля като вас, Дмитрий Петрович, обаче другарят Stalin е на друго мнение.

— А не бива, не бива да е така. Въпросът има и обратна страна. Днешната абстракция на Максуел утре се превръща в сигнал за военното радио. Айнщайновата теория за гравитационното поле, Шрьодингеровата квантова механика и теориите на Бор утре може да се излеят в най-мощна практика. Ей това трябва да се разбере. То е толкова просто, че и гъсок ще го проумее.

Щрум каза:

— Но нали и вие изпитахте на гърба си нежеланието на политическите ръководители да признаят, че днешната теория утре ще стане практика.

— Не, напротив —бавно отговори Чепижин. — Аз самият не пожелах да ръководя института, и то именно защото знаех: днешната теория утре ще се превърне в практика. Но странно, странно, бях убеден, че издигат Шишаков във връзка с разработването на ядрените процеси. А че биха могли да минат без вас... По-точно — не тогава смятах, и сега смятам така.

Щрум каза:

— Не разбирам мотивите, заради които се отказахте от работата в института. Не разбирам за какво ми говорите. Нашето началство е поставило пред института задачи, които са ви разтревожили. Това ми е ясно. А се случва началството да греши и в по-очевидни неща. Ето

например Първият човек у нас укрепващ ли, укрепващо дружбата с германците и през последните дни преди войната праща на Хитлер с бързи ешелони каучук и други стратегически суровини. А в нашата работа... не е грях и великият политик да събърка. В моя живот обаче всичко е обратното. Преди войната трудовете ми имаха връзка с практиката. Например ходих в Челябинск, помагах да се монтира в завода електронна апаратура. А през войната...

Той махна с ръка с шеговита безнадеждност.

— Затънах в дебрите — понякога ми е хем страшно, хем неудобно. Не знам вече... Мъча се да градя физика на ядрените взаимодействия, а сега взеха, че рухнаха представите ни за притеглянето, масата, времето, раздвоjava се пространството, което няма битие, а единствено магнетичен смисъл. При мен в лабораторията работи един талантлив младеж, Савостянов, веднъж с него се заприказвахме за моя труд. Пита ме за това, за онова. Казвам му: това още не е теория, това е програма плюс някои идеи. Второто пространство е само показател в уравнението, а не реалност. Симетрия съществува само в математическото уравнение, не знам дали симетрията на частиците ѝ съответства. Математическите решения изпревариха физиката, не знам дали физиката на частиците ще пожелае да се натика в моите уравнения. Савостянов слуша, слуша, па рече: „Спомних си за един колега от студентските години, веднъж се заплете в някакво уравнение и ми вика: знаеш ли, това не е наука, ами съвкупяване на слепци в коприва...“

Чепижин се разсмя.

— Наистина, странно е, че сам нямате сили да пригадете на своята математика физическо значение. Това ми напомня котарака от Страната на чудесата: първо се появила усмивката, после самият котарак.

Щрум каза:

— Ох, Божичко. Аз пък съм вътрешно сигурен: ето я главната ос на човешкия живот, именно оттук минава. Няма да променя възгледите си, няма да се отрека. Аз не съм вероотстъпник.

Чепижин каза:

— Разбирам колко ви е трудно да се разделите с лабораторията, където всеки момент може да се прояви връзката на вашата математика с физиката. Тежко е, но се радвам за вас, честността не се заличава.

— Те дано мен не заличат — промълви Щрум.

Наталия Ивановна донесе чая, заразмества книгите, за да освободи място на масата.

— Охо, лимон — възкликна Щрум.

— Скъп гост сте — отвърна Наталия Ивановна.

— Ами, дупка от геврек — позасмя се Щрум.

— Я стига, стига — каза Чепижин. — Какви ги приказвате?

— Сериозно ви говоря, Дмитрий Петрович, утре ще ме накълцат.

Чувствам го. И какво ще правя вдругиден?

Придърпа своята чаша чай и потрепвайки по чинийката марша на отчаянието си, разсеяно избъбри:

— Охо, лимон. — И се смути, задето на два пъти произнесе тази дума с една и съща интонация.

Помълчаха. Чепижин каза:

— Искам да споделя с вас някои свои мисли.

— Винаги съм готов да ви чуя — разсеяно отговори Щрум.

— Е, нищо особено, маниловщина… Знаете, представата за безкрайността на Вселената сега вече е станала азбучна истина. Един ден метагалактиката ще се окаже бучка захар, от която си отхапва с чая някой пестелив лилипут, а електронът или неutronът — свят, населен с гъливоровци. Това вече го знаят и учениците.

Щрум кимна и си помисли: „Наистина е маниловщина. Старецът нещо не е във форма днес“. И в същия момент си представи Шишаков на утрешното събрание. „Не, не, няма да ида. Ако отида, ще трябва да се разкажам или пък да споря по политически въпроси, а това е равносилно на самоубийство…“

Скри една прозявка и си помисли: „Сърдечна недостатъчност, хората, които са болни от сърце, се прозяват така“.

Чепижин продължи:

— Смяташе се, че само Бог може да ограничи безкрайността…

Та нали на космическите предели неминуемо трябва да им се признае божествената сила. Нали е така?

— Така е, така е — каза Щрум и си помисли: „Дмитрий Петрович, не ми е до философия, мен може да ме тикнат в затвора. Като нищо! Ето и в Казан се разбъбрих откровено с онзи чичка Мадяров. Той или е просто осведомител, или ще го затворят и ще го накарат да говори. Всичко около мен е тръгнало на провала“.

Той се бе втренчил в Чепижин и Чепижин, следейки неговия измамно внимателен поглед, продължаваше да говори:

— Аз мисля, че има предел, ограничаващ безкрайността на Вселената — животът. Този предел не е в Айнщайновото изкривяване, той е в противоположността на живота и неживата материя. Мисля, че животът може да се определи като свобода.

Животът е свобода. Основният принцип на живота е свободата. И точно тук минава границата — свобода и робство, нежива материя и живот... После си помислих — веднъж зародила се, свободата е започнала своята еволюция. Тя е вървяла двояко. Човекът е по-богат на свобода от простите организми. Цялата еволюция на живия свят е движение от по-низша степен на свобода към по-висша. В това е същината на еволюцията при живите форми. Висша форма е онази, която е по-богата на свобода. Това е първият клон на еволюцията.

Щрум замислено гледаше Чепижин. Чепижин кимна, сякаш одобри вниманието на слушателя си.

— Защото има и втори, количествен клон на еволюцията, си помислих аз. Днес, ако приемем, че човек тежи петдесет килограма, значи човечеството тежи сто милиона тона. Или много повече, отколкото преди хиляда години. Масата на живото вещество непрекъснато ще се увеличава за сметка на неживото. Земното кълбо постепенно ще оживява. След като засели пустините, Арктика, човекът ще се зарови под земята, все повече ще задълбочава хоризонтите на подземните градове и ниви. Живата маса ще стане преобладаваща на Земята. После ще оживеят планетите. Ако си представим еволюцията на живота в безкрайността на времето, превръщането на неживата материя в живот ще се разгръща в галактически мащаби. Материята от нежива ще започне да се превръща в жива, в свобода. Мирозданието ще оживее, всичко на света ще стане живо, а значи — свободно. Свободата, животът ще победят робството.

— Да, да — каза Щрум и се усмихна. — Може да се вземе интеграл.

— Ама че история, нали — каза Чепижин. — Занимавах се с еволюцията на звездите, а разбрах, че и с шавуркането на сивото петънце жива слуз шега не бива. Помислете за първия клон на еволюцията — от низше към висше. Ще дойде човек, надарен с всички признаци на Бог: вездесъщ, всемогъщ, всезнаещ. Още следващото

столетие ще даде решението на въпроса за превръщането на материята в енергия и за създаването на живо вещество. Успоредно с това развитието ще тръгне към преодоляване на пространството и постигане на пределни скорости. В по-далечните хилядолетия прогресът ще поеме курс към овладяване на висшите видове енергия — психическата.

И изведенъж всичко, за което говореше Чепижин, престана да изглежда на Щрум дрънканици. Okаза се, че не е съгласен с теориите на Чепижин.

— Човекът ще съумее да материализира в показания на прибори съдържанието, ритъма на психическата дейност на разумните същества в цялата метагалактика. Движението на психическата енергия в пространството, през което светлината лети милиони години, ще се извърши мигновено. Способността на Бог да бъде вездесъщ ще стане постижение на разума. Ала постигне ли равенство с Бог, човек няма да спре. Той ще започне да решава задачи, непосилни за Бог. Ще установи връзка с разумни същества от най-високите етажи на Вселената, от друго пространство и друго време, за които цялата история на човечеството е само мигновено, смътно припламване. Той ще установи съзнателна връзка с живота в микрокосмоса, чиято еволюция е само кратък миг за човека. Ще настъпи епохата на пълното унищожаване на пространствено-времевата бездна. Човекът ще погледне Бог отвисоко.

Щрум поклати глава и заговори:

— Дмитрий Петрович, отначало ви слушах и си мислех, че не ми е до философия, че може да ме тикнат в затвора, каква ти философия. И изведенъж забравих и за Ковченко, и за Шишаков, и за другаря Берия, и за възможността утре да ме изритат от моята лаборатория, а вдругиден — и да ме затворят. Но знаете ли, докато ви слушах, изпитвах не радост, а отчаяние. Ето, ние сме мъдри, дори Херкулес ни изглежда ракитик. И същевременно германците убиват еврейски старци и деца, сякаш са бесни кучета, а у нас имаше трийсет и седма година и всеобща колективизация с интерниране на милиони нещастни селяни, с глад, с човекоядство... Знаете ли, по-рано всичко ми изглеждаше просто и ясно. А след онези ужасни загуби и нещастия всичко стана сложно, объркано. Човек ще погледне Бог отвисоко, но дали няма да погледне отвисоко и дявола, няма ли да надскочи и него?

Вие казвате, че животът е свобода. Но дали мислят така хората в лагерите? Дали животът, разлял се из Вселената, няма да насочи могъществото си към установяване на робство, по-страшно от робството на неживата материя, за която говорехте? Кажете ми например дали онзи, бъдещият човек, ще надмине Христос по доброта? Ето кое е най-важното! Кажете ми какво ще даде на света могъществото на едно вездесъщо и всезнаещо същество, ако това същество си остане със своите днешни зоологически самоувереност и egoизъм — класов, расов, държавен и лично свой? Няма ли този човек да превърне целия свят в галактически концлагер? Да, да, кажете ми, вярвате ли в еволюцията на добротата, на морала, на милосърдието, способен ли е човекът на такава еволюция?

Щрум виновно се понамръщи.

— Извинете, че така настойчиво ви задавам този въпрос, той изглежда още по-абстрактен от уравненията, за които говорехме.

— Не е чак толкова абстрактен — каза Чепижин, — именно затова той се отрази и върху моя живот. Реших да не участвам в разработки, свързани с делението на атома. Днешните добро и доброта не са достатъчни на човека, за да живее разумно, вие сам го казахте. Ами какво ще стане, ако в лапите на човека попаднат силите на вътрешната енергия на атома? Сега духовната енергия е на някакво жалко равнище. Но аз вярвам в бъдещето! Вярвам, че ще се развива не само могъществото на човека, но и неговата любов, душата му.

Замълча, слисан от гримасата върху лицето на Щрум.

— Аз съм мислил, мислил съм за това! — възклика Щрум. — И веднъж ме обзе ужас! Ето, нас ни измъчва несъвършенството на човека. Но кой друг, да речем, в моята лаборатория, мисли за всичко това? Соколов ли? Огромен талант, но е плах, прекланя се пред силата на държавата, смята, че всяка власт е дадена от Бог. Марков ли? Той изобщо не се интересува от въпросите на доброто, злото, любовта, морала. Делови талант. Решава научните проблеми като шахматни етюди. Савостянов ли, за когото ви говорих? Той е симпатичен, остроумен, прекрасен физик е, но е човек доста празен, лекомислен, както се казва. Донесе в Казан цяла купчина снимки на познати госпожици по бански костюми, обича да се конти, да си пийва, да танцува. За него науката е спорт: да реши проблем, да проумее явление за него е все едно да постави спортен рекорд. Важното е да не го

минат! Пък и аз днес не мислех сериозно за всичко това. В наше време с наука трябва да се занимават хора с големи сърца, пророци, светци! Но науката се прави от делови таланти, от шахматисти, от спортисти. Не знаят какво вършат. Вие! Но вие сте си вие. Берлинският Чепижин няма да откаже да работи с неутроните! Какво тогава? Ами аз, с мен какво става? Всичко ми изглеждаше просто, а сега не, не... Знаете ли, Толстой е смятал своите гениални творби за празна забава. А ние, физиците, не творим гениално, обаче се надуваме, надуваме...

Ресниците на Щрум често-често затрепкаха.

— Откъде да взема вяра, сила, устойчивост? — проговори бързо с доловим еврейски акцент. — Ето, какво мога да ви кажа аз? Вие знаете какво нещастие ме сполетя, а днес са ме погнали само защото...

Не довърши, бързо стана, лъжичката падна на пода. Той трепереше, ръцете му трепереха.

— Виктор Павлович, успокойте се, моля ви — каза Чепижин. — Хайде да говорим за нещо друго...

— Не, не, извинете. Ще вървя, нещо става с главата ми, прощавайте.

Приготви се да си върви, взе да се сбогува.

— Благодаря ви, благодаря ви — бъбреше, без да погледне Чепижин, чувстваше, че не може да надвие вълнението си.

Щрум слизаше по стълбището и сълзи течаха по страните му.

Когато Щрум се прибра, всички спяха. Струваше му се, че до сутринта ще седи на бюрото си, ще преписва и препрочита заявлението, в което се разкайва за грешките си, решавайки за стотен път — да иде ли утре в института.

Докато се връщаше, а пътят беше дълъг, не мислеше за нищо — нито за сълзите си по стълбището, нито за разговора с Чепижин, прекъснат от неговия внезапен нервен пристъп, нито за страшния за него утрешен ден, нито за писмото от майка му, сложено в страничния джоб на сакото. Мълчанието на улиците го подчини и в главата му всичко опустя — огромно ветровито пространство като безлюдните просеки през нощната Москва. Не се вълнуваше, не се срамуваше от одевешните си сълзи, не изпитваше страх пред съдбата си, не искаше всичко да свърши добре.

На сутринта Щрум тръгна за банята, но вратата беше заключена отвътре.

— Людмила, ти ли си?

И ахна, щом чу гласа на Женя.

— Боже мой, как се озовахте тук, Женечка? — каза той и в слизването си глупаво попита: — Ами Люда знае ли, че сте пристигнали?

Тя излезе от банята, целунаха се.

— Изглеждате зле — каза Щрум и добави: — На това му се казва еврейски комплимент.

Още тук, в коридора, тя му разказа, че Кримов е арестуван и за какво е дошла в Москва.

Той остана като гръмнат. Но щом чу тази вест, идването на Женя особено силно го трогна. Ако беше дошла щастлива, унесена в мисли за новия си живот, Женя нямаше да му се стори толкова мила и близка.

Заприказва се с нея, разпитваше я и все поглеждаше часовника.

— Ама че нелепост, ама че безсмислица — чудеше се той, — спомнете си само моите разговори с Николай, той все ме кастреше. А

сега! Аз, дето съм еретик, се разхождам на свобода, а той, правоверният комунист, е арестуван.

Людмила Николаевна се обади:

— Витя, имай предвид, че часовникът в трапезарията изостава с десет минути.

Той измънка нещо и отиде в стаята си, а докато вървеше по коридора, успя на два пъти да си погледне часовника.

Заседанието на научния съвет бе насрочено за 11 часа. Сред своите познати предмети и книгите някак особено натрапчиво долавяше, сякаш в халюцинация, напрежението и суетнята в института. Десет и половина. Соколов си съблича престилката. Савостянов тихичко казва на Марков: „Да, явно нашият безумец е решил да не идва“. Гуревич се почесва по дебелия задник и поглежда през прозореца — пред зданието на института спира един ЗИС, от него слиза Шишаков с шапката и дългия си пасторски шлифер. Идва и друга кола — младият Бадин. По коридора крачи Ковченко. В заседателната зала вече има петнайсетина души, разтварят вестници. Дошли са по-отрано, понеже знаят, че ще има много хора, та да си заемат по-хубави места. Свечин и секретарят на общоинститутския партиен комитет Рамков „с печат на тайна на челото“^[1] са застанали пред вратата на партийния комитет. Старият академик Прасолов с неговите побелели къдрици, устремил поглед към висините, плува по коридора — на подобни заседания той се изказва смайващо подло. Шумно, на тълпи прииждат младшите научни сътрудници.

Щрум си погледна часовника, извади от чекмеджето заявлението, пъхна го в джоба си, отново погледна часовника.

Може да отиде на научния съвет и да не се разкажва, просто мълчаливо да присъства... Не... Ако отиде, няма как да мълчи, а говори ли, трябва да се разкажва. Не отиде ли пък — значи да си пресече всички пътища...

Ще кажат: „Не е намерил сили... демонстративно се противопоставя на колектива... политическо предизвикателство... след всичко това с него трябва да се разговаря по друг начин...“ Извади от джоба си заявлението и веднага, без да го погледне, го върна обратно. Десетки пъти бе препрочитал тези редове: „Аз осъзнах, че като проявих недоверие към партийното ръководство, извърших постыпка, несъвместима с нормите на поведение на съветския човек и затова... В

своя труд аз несъзнателно кривнах встрани от пътя на съветската наука и неволно се противопоставих...“

Изпитваше нужда непрекъснато да препочита това заявление, но щом го вземеше в ръце, всяка буква му се струваше непоносимо позната... Комунистът Кримов бе загазил, държаха го на „Лубянка“. А Щрум с неговите съмнения, с ужаса му пред жестокостта на Сталин, с неговите приказки за свободата, за бюрократизма, с ей тази политически обагрена история отдавна трябваше да го изритат на Колима...

През последните дни все по-често го обземаше страх, струваше му се, че ще го арестуват. Нали обикновено такива неща не свършват с изгонване от работа. Първо те критикуват публично, после те гонят от работа, накрая те арестуват.

Отново си погледна часовника. Залата вече е пълна. Присъстващите поглеждат към вратата, шепнат си: „Обаче Щрум не дойде“... Някой декламира: „Към пладне слънцето клони, а Виктор все го няма“^[2]. Шишаков е зaeл председателското място, сложил е на масата чантата си. До Ковченко е застанала секретарката, поднася му да подпише някакви спешни документи.

Нетърпеливото, нервно очакване на десетките хора, събрани в заседателната зала, нетърпимо потискаше Щрум. Сигурно и на „Лубянка“, в стаята на человека, който специално се интересува от него, чакат — как тъй няма да дойде? Чувстваше физически, виждаше мрачния човек в Централния комитет: значи така и не благоволи да дойде? Виждаше разни познати, как назват на жените си: „Луд човек“. В душата си и Людмила го осъждада — Толя даде живота си за държавата, с която Виктор влиза в спор, и то по време на война.

Когато си бе припомнял колко много репресирани и заточени има сред неговите роднини и роднините на Людмила, се бе успокоявал с мисълта: „Но ако ме попитат, ще кажа — не само такива хора има около мен, ето Кримов, той ми е близък, известен комунист, стар член на партията, работил нелегално и преди революцията“.

На ти сега един Кримов! Започнат ли да го разпитват там, ще си спомни всички еретични приказки на Щрум. Впрочем Кримов не му е чак толкова близък — нали Женя се разведе с него. Пък и не са водили чак толкова опасни разговори, нали преди войната Щрум не изпитваше особено остри съмнения. Ох, ама ако там разпитат Мадяров...

Десетки, стотици усилия, принуди, тласъци, удари се сливаха в равнодействаща, тя сякаш огъваше ребрата, разделяше черепните кости.

Безсмислени са думите на доктор Щокман^[3] — силен е онзи, който е самотен. Абе как ще е силен! Крадливо озъртайки се, с жалки, провинциалистки движения той захвана припряно да си връзва вратовръзката, да прехвърля листовете в джобовете на новото си, официално сако, обу си новите жълти обувки.

В момента, когато вече стоеше облечен до бюрото, в стаята надникна Людмила Николаевна. Мълчаливо пристъпи до него, целуна го и излезе.

Не, няма да прочете своето служебно покаяние! Ще каже истината, която идва право от сърцето му: другари, приятели, слушах ви с болка и с болка си мислех как можа да се случи така, че в щастливите дни на извоювания в мъки сталинградски прелом аз останах сам, слушам гневните упречи на своите другари, братя, приятели... кълна ви се — целия си мозък, всичката си кръв, силите си... Да, да, да, сега той знаеше какво ще каже... По-скоро, по-скоро, все още може да отиде навреме... Другари... Другарю Сталин, аз не живях правилно, нужно бе да стигна до ръба на бездната, за да видя грешките си в цялата им дълбочина. Думите, които ще каже, ще се изливат от дъното на душата му! Другари, моят син загина край Сталинград...

Тръгна към вратата.

Именно в тази последна минута всичко се реши окончателно и му оставаше само по-скоро да стигне до института, да остави в съблекалнята палтото си, да огледа познатите лица, да каже: „Искам думата, искам да ви разкажа, другари, какво мислих и чувствах през тези дни...“

Ала именно в тези минути той с бавни движения съблече сакото и го окачи на облегалката на стола, развърза вратовръзката, сгъна я и я сложи на края на бюрото, приклекна и захвана да си развързва обувките.

Обзе го чувство за лекота и чистота. Седеше, спокойно замислен. Не вярваше в Бог, но кой знае защо в тези минути имаше чувството, че Бог го наблюдава. Никога в живота си не бе изпитвал такова щастливо

и същевременно смирено чувство. Вече нямаше сила, способна да му отнеме правотата.

Замисли се за майка си. Може би тя беше до него, когато неочеквано промени решението си. Нали само минута преди това съвсем искрено бе искал да излезе пред колегите си с едно истерично покаяние. Не бе мислил за Бог, не бе мислил за майка си, когато непоколебимо бе усетил своето окончателно решение. Ала те бяха до него, макар да не бе мислил за тях.

„Колко добре се чувствам, щастлив съм“ — помисли си той.

Отново си представи събранието, лицата на хората, гласовете на говорещите.

„Колко ми е хубаво, колко ми е светло“ — помисли си отново.

Сякаш никога не бе се чувствал толкова сериозен в размислите си за живота, за близките си, за себе си, за своята съдба.

Людмила и Женя влязоха при него. Щом го видя без сако, по чорапи, с разкопчана яка, Людмила някак като старица изахка.

— Боже мой, решил си да не отиваш! Но какво ще стане сега?

— Не знам — отговори той.

— Но може би още не е късно? — каза тя, после го погледна и добави: — Не знам, не знам, ти не си дете. Но когато решаваш такива въпроси, трябва да мислиш не само за своите принципи.

Той помълча, после въздъхна. Женя каза:

— Людмила!

— Е, нищо де, нищо — издума Людмила, — ще става каквото ще става.

— Да, Людочка — каза той, — „инда ещё побредем“^[4].

Прикри врата си с ръка и се усмихна:

— Извинете, Женевиев, без вратоворъзка съм.

Гледаше Людмила Николаевна и Женя и имаше чувството, че едва сега е разбрал истински колко сериозна и трудна работа е да живееш на този свят, колко значителни са отношенията с близките.

Разбираше, че животът ще тръгне както преди и той пак ще се дразни, ще се тревожи за дреболии, ще се сърди на жена си и дъщеря си.

— Вижте какво, я стига сме говорили за мен — каза той. — Женя, хайде да поиграем шах, спомняте ли си как веднъж два пъти поред ме матирахте?

Наредиха фигуранте и Щрум, на когото се паднаха белите, направи първия ход с царската пешка. Женя каза:

— Когато играеше с белите, Николай винаги тръгваше с царската пешка. Какво ли ще ми кажат днес на „Кузнецкий“?

Людмила Николаевна се наведе и побутна под краката на Щрум домашните му пантофи. Той опита да улучи с крак пантофа, накрая Людмила Николаевна свадливо въздъхна, клекна и му обу пантофите. Той я целуна по главата и разсеяно избъбри:

— Благодаря, Людочка, благодаря.

Женя още не правеше първия си ход, по едно време тръсна глава.

— Не, не мога да разбера. Нали троцкизмът е стара история. Нещо се е случило, но какво, какво?

Людмила Николаевна, машинално подреждайки белите пешки, каза:

— Снощи почти не спах. Толкова предан, заклет комунист.

— Хайде сега, много добре си спа цялата нощ — пресече я Женя, — няколко пъти се събуждах, все похъркваше.

Людмила Николаевна се ядоса:

— Не е вярно, изобщо не съм мигнала.

И отговаряйки гласно на мисълта, която я тревожеше, се обрна към мъжа си:

— Нищо, нищо, само да не те арестуват. А ако те лишат от всичко, не ме е страх, ще продаваме покъщнината, ще отидем на вилата, аз ще изкарвам ягоди на пазара. Ще стана учителка по химия.

— Вилата ще ви я вземат — каза Женя.

— Как може да не разбирате, че Николай изобщо не е виновен?

— възклика Щрум. — Поколението е друго, мисли в друга координатна система.

Седяха над шахматната дъска, поглаждаха фигуранте, единствената пешка, направила единствен ход, и разговаряха.

— Женя, мила — говореше Виктор Павлович, — вие сте постъпили по съвест. Повярвайте, това е най-доброто, което е дадено на човек. Не знам какво ще ви поднесе животът, но съм сигурен: сега сте постъпили по съвест. На нас това ни е най-лошото — че не живеем по съвест. Не говорим каквото мислим. Чувстваме едно, а вършим друго. Спомняте ли си, по повод на смъртните присъди Толстой е казал: „Не мога да мълча!“ А ние мълчахме, когато през трийсет и

седма година избиха хиляди невинни хора. И то най-добрите мълчаха! Защото имаше някои, дето шумно одобряваха всичко това. Ние мълчахме по време на ужасите на всеобщата колективизация. И си мисля — рано е да говорим за социализъм — той не се състои само в тежката промишленост. Той се състои преди всичко в правото на съвест. Ужасно е да лишаваш човека от правото му на съвест. И когато човек намира у себе си сили да постъпи по съвест, той изпитва чувство на щастие. Радвам се за вас, вие сте постъпили по съвест.

— Витя, престани да проповядваш като Буда и да объркваш тази глупачка — каза Людмила Николаевна. — Какво общо има съвестта? Нали погубва себе си, измъчва онзи свестен човек, а Кримов каква полза има от това? Не вярвам, че ще може да бъде щастлив, ако го пуснат. Когато се разделиха, всичко му беше наред — съвестта ѝ пред него е чиста.

Евгения Николаевна взе царя, повъртя го, погледна сукнената му подложка и го върна на шахматната дъска.

— Люда — каза тя, — какво ти щастие сега. Не мисля за щастие.

Щрум погледна часовника. Циферблатът му се видя спокоен, стрелките сънливи, кротки.

— Сега там пренията са в разгара си. Плюят ли плюят по мен, но аз нито се обиждам, нито се ядосвам.

— Аз пък бих ги напердашила всичките тия безсрамници — каза Людмила, — ту те наричат надежда на науката, ту те плюят. Кога ще тръгваш за „Кузнецкий“, Женя?

— Към четири.

— Първо ще обядваш с нас, после ще тръгнеш.

— А какво имаме за обяд днес? — попита Щрум и усмихнат добави: — Знаете ли какво ще ви помоля, дамички?

— Знам, знам. Искаш да поработиш — каза Людмила Николаевна и стана.

— Друг в такъв ден щеше само да се тръшка — каза Женя.

— Това е моя слабост, а не сила — отговори Щрум, — ето снощи Чепижин дълго ми говори за наука. Но аз съм на друго мнение, имам други възгледи. С Толстой е ставало нещо подобно: той се е съмнявал, тормозил се е дали на хората е нужна литература, нужни ли са на хората книгите, които пише.

— Е, хайде сега — пресече го Людмила, — ти първо напиши „Война и мир“ във физиката.

Щрум ужасно се смути.

— Да, да, Людочка, прави си, поизсилих се — измънка той и неволно погледна жена си с упрек. — Господи, и в такива минути ли трябва да подчертаваш всяка моя неправилна дума?

Отново остана сам. Препрочиташе бележките си от вчера и същевременно мислеше за днешния ден.

Защо му стана приятно, когато Людмила и Женя излязоха от стаята? В тяхно присъствие го спохождаше усещане за собствената му фалшивост. В предложението му да играят шах, в желанието му да поработи имаше фалш. Явно Людмила почувства това, щом го нарече Буда. И той, докато бе произнасял тирадата си за съвестта, бе усещал колко фалшиво, дървено звучи гласът му. В страха си, че ще го заподозрат в самолюбуване, се мъчеше да говори делнични неща, но в тази подчертана делничност, както и в проповедта от амвона, също имаше някакъв фалш.

Едно неспокойно, неясно чувство го тревожеше, не можеше да разбере: нещо му липсваше, но какво?

На няколко пъти става, отива до вратата, вслушва се в гласовете на жена си и Евгения Николаевна.

Не искаше да знае какво се е говорило на събранието, кой се е изказал особено остро и злобно, каква резолюция е приета. Ще напише кратичко писмо на Шишаков — болен е и в близките няколко дни не ще може да идва в института. А после вече и това няма да е нужно. Винаги е готов да бъде полезен според силите си. И това впрочем е всичко.

Защо напоследък толкова се бе страхувал, че ще го арестуват? Нали не бе сторил нищо лошо. Беше бъбрил. Пък и не беше бъбрил чак толкова много. Там знаят.

Но тревожното чувство не отминаваше, той нетърпеливо поглеждаше към вратата. Може би е гладен? Сигурно ще трябва да се прости с лимитното снабдяване. И с прочутия тамошен стол.

В антрето тихо се позвъни и Щрум стремително изхвръкна в коридора, извика към кухнята:

— Аз ще отворя, Людмила.

Отвори вратата и в полумрака на антрето го погледнаха разтревожените очи на Маря Ивановна:

— Ето на — тихо продума тя. — Знаех си, че няма да идете. Докато ѝ поемаше палтото, почувстввал с ръце топлината на шията и тила ѝ, попила в яката на палтото, Щрум внезапно се сети: именно нея е чакал, ослушвал се е, поглеждал е към вратата, предчувствуващи нейното идване.

Разбра това по чувството за лекота, за радостна естественост, която изпита веднага щом я видя. Значи именно нея е искал да среща, когато вечер с натежала душа се прибираше от института, когато тревожно се взираше в минувачите, оглеждаше женските лица зад стъклата на трамваи и тролеи. И когато се прибираше и питаше Людмила Николаевна: „Идвал ли е някой?“ — всъщност е искал да разбере дали не е идвала тя. Всичко това е съществувало отдавна... Тя идваше, разговаряха, шегуваха се, тя си отиваше и той уж забравяше за нея. Тя изникваше в паметта му, когато разговаряха със Соколов, когато Людмила Николаевна му предаваше поздрави от нея. Тя сякаш не съществуваше освен в минутите, когато я виждаше или казваше колко мила жена е. Понякога той се заяждаше с Людмила, като казваше, че приятелката ѝ не е чела Пушкин и Тургенев.

Когато се разхождаха в Нескучний Сад двамата, беше му приятно да я гледа, харесваше му, че тя с лекота, бързо, винаги безпогрешно го разбира, трогваше го детинското внимание, с което го слушаше. После си взеха довиждане и той престана да мисли за нея. По-късно, както вървеше по улиците, си спомни и пак я забрави.

И ето сега усети, че тя постоянно е била с него, само му се е струвало, че я няма. Била е с него и когато не е мислил за нея. Не я е виждал, не се е сещал за нея, а тя все е била с него. Без да мисли за нея, е усещал, че я няма наблизо, не е разбирал, че постоянно, дори без да мисли за нея, е бил разтревожен от липсата ѝ. А в този ден, когато особено дълбоко разбираше и себе си, и хората, изживявящи живота си покрай неговия живот, вглеждайки се в лицето ѝ, той проумя чувството си към нея. Радваще се, че я вижда, че постоянното мъчително усещане за липсата ѝ изведнъж изчезва. Олеква му от присъствието ѝ и се изгубва несъзнателното му чувство, че я няма до него. Напоследък постоянно се чувстваше самoten. Чувстваше тази самота, когато

разговаряше с дъщеря си, с приятелите, с Чепижин, с жена си. Ала щом зърнеше Маря Ивановна, чувството за самота го напускаше.

И това откритие не го порази, то бе естествено и безспорно. Как така преди месец, преди два месеца, още когато живееше в Казан, не бе разбирал толкова просто и безспорно нещо?

И естествено в деня, когато особено силно бе усещал липсата й, чувството му се изтръгна от дъното и се устреми към повърхността, стана достояние на мисълта му.

И тъй като бе невъзможно да крие от нея каквото и да било, още в антрето, смръщено загледан в нея, й каза:

— През цялото време си мислех, че съм гладен като вълк, и все гледах към вратата, дали скоро ще ме повикат да обядвам, а излезе, че съм чакал кога ще дойде Маря Ивановна.

Тя не отговори, май не го чу добре, и влезе в стаята.

Седеше на дивана до Женя, с която я запознаха, и Виктор Павлович местеше поглед от лицето на Женя към лицето на Маря Ивановна, после към лицето на Людмила.

Колко красиви бяха сестрите! Този ден лицето на Людмила Николаевна изглеждаше особено хубаво. Строгостта, която обикновено го разваляше, бе се отдръпнала. Големите й светли очи гледаха меко, тъжно.

Женя си оправи прическата, почувствала погледа на Маря Ивановна, която каза:

— Извинете ме, Евгения Николаевна, но не можех да си представя, че една жена може да бъде толкова красива. Никога не бях виждала лице като вашето.

Каза това и се изчерви.

— Погледнете, Машенка, ръцете й, пръстите — каза Людмила Николаевна. — Ами шията, ами косите.

— Ами ноздрите, ноздрите — обади се Шдум.

— Ей, аз да не съм ви породиста кобила? — прекъсна ги Женя.

— Хич не ми е потрябало всичко това.

— На вятъра, на вятъра — каза Шдум и макар че не беше съвсем ясно какво иска да каже, всички се разсмяха.

— Витя, ами ти ще ядеш ли? — попита Людмила Николаевна.

— Да, да, не, не — отвърна той и забеляза как Маря Ивановна отново се изчерви. Значи беше чула думите му в антрето.

Тя седеше също като врабче, сивкава, слабичка, с коса, вчесана назад като на народна учителка, с плетена, закърпена на лактите жилетка, и всяка дума, произнесена от нея, според Щрум бе изпълнена с интелект, деликатност, доброта, всяко нейно движение излъчваше грация, мекота.

Тя не заговори за заседанието на научния съвет, разпитващ за Надя, поиска от Людмила Николаевна „Вълшебната планина“ на Ман, попита Женя за Вера и за малкия ѝ син, дали пише от Казан Александра Владимировна.

Щрум не схвани веднага, отведенъж, че Маря Ивановна бе намерила единствено правилния ход за този разговор. Тя сякаш подчертаваше, че няма сила, способна да попречи на хората да си останат хора, че и най-могъщата държавна машина не е в състояние да разцепи кръга от бащи, деца, сестри и че в този съдбоносен ден нейното възхищение пред хората, с които е седнала сега, се изразява именно в правото им, дадено от тяхната победа, да говорят не за онова, натрапеното отвън, а за неща вътрешни, лични.

Тя намери верния тон и докато жените си говореха за Надя и за детето на Вера, той седеше и мълчаше, чувстваше как светлината, запалена в него, гори равномерно и топло, не се люшка и не помръква.

Имаше чувството, че очароването на Маря Ивановна е покорило Женя. Людмила Николаевна отиде в кухнята и Маря Ивановна тръгна да ѝ помогне.

— Какъв чаровен човек — замислено издума Щрум.

Женя му подвикна присмехулно:

— Витка, хей, Витка!

Той се смая от неочекваното обръщение — цели двайсет години никой не беше го наричал Витка.

— Госпожата е влюбена във вас до ушите — каза Женя.

— Хайде сега, глупости — смути се той. — И защо да е госпожа? Най-малко от всичко е госпожа. Людмила не се е сприятеливала с никака друга жена. А с Маря Ивановна са истински приятелки.

— Ами с вас? — присмехулно попита Женя.

— Говоря сериозно — каза Щрум.

Като видя, че той се дразни, тя го загледа, като се подсмиваше.

— Вижте какво, Женечка! Я ме оставете на мира — каза той.

През това време си дойде Надя. Още в антрето тя бързо попита:

— Татко отиде ли да се разкажа?

Влезе в стаята. Щрум я прегърна и целуна.

Евгения Николаевна оглеждаше племенницата си с овложнели очи.

— Капчица, ама капчица славянска кръв няма в нея — каза тя. — Абсолютно еврейска госпожичка.

— Татковите гени — каза Надя.

— Ти си ми слабостта, Надя — каза Евгения Николаевна. — Ти си за мен това, което е Серъожа за баба си.

— Нищо, татко, все ще те изхраним — заяви Надя.

— Кои сте тия „вие“? — попита Щрум. — Ти и твоят лейтенант ли? Измий си ръцете след училище.

— С кого си говори мама там?

— С Маря Ивановна.

— На тебе харесва ли ти Маря Ивановна? — попита я Евгения Николаевна.

— Мисля, че тя е най-добрият човек на света — каза Надя, — бих се оженила за нея.

— Значи е добра, ангел, така ли? — насмешливо попита Евгения Николаевна.

— А на вас не ви ли хареса, лельо Женя?

— Не обичам светците, в светостта им се крие истерия — каза Евгения Николаевна. — Пред тях предпочитам откровените мръсници.

— Истерия ли? — попита Щрум.

— Кълна ви се, Виктор, казвам го изобщо, не конкретно за нея.

Надя отиде в кухнята, а Евгения Николаевна каза на Щрум:

— Когато живеех в Сталинград, Вера си имаше лейтенант. Ето, сега и Надя има познат лейтенант. Появил се е и ще изчезне! Толкова лесно загиват. Витя, това е толкова печално.

— Женечка, Женевиев — попита Щрум, — наистина ли Маря Ивановна не ви хареса?

— Не знам, не знам — припряно избъбри тя, — има си такива женски характери — уж податливи, уж жертвени. Такава жена никога няма да каже: „Спя с този мъж, защото ми се иска“, а ще каже: „Това е мой дълг, жал ми е за него, аз се пожертвах“. Тези жени спят, събират се и се разделят с мъжете, защото така искат, но казват съвсем друго:

„Така трябваше, подтикна ме дългът, съвестта, отрекох се, пожертвах се“. А всъщност нищо не е жертвала, правила е, каквото си е поискала, и най-подлото е, че тези дами искрено вярват в своята жертвеност. Не мога да ги понасям такива! И знаете ли защо? Често имам чувството, че и аз съм от тази порода.

На масата Маря Ивановна каза на Женя:

— Евгения Николаевна, ако нямаете нищо против, бих могла да дойда с вас. Имам печален опит в подобни ситуации. Пък и в компания е някак по-леко.

Женя се смути и отговори:

— Не, не, много ви благодаря, точно тези неща човек трябва да си ги върши сам. Такава тежест не може да се прехвърля на чужд гръб.

Людмила Николаевна погледна изкосо сестра си и сякаш за да ѝ обясни своята откровеност с Маря Ивановна, каза:

— Нашата Машенка си е втълпила, че не ти е харесала.

Евгения Николаевна не отговори нищо.

— Да, да — намеси се Маря Ивановна. — Чувствам. Но извинете ме, че го споделих. Това са глупости. Какво ви интересувам аз. Людмила Николаевна не биваше да го казва. А сега излезе, че се натрапвам, дано си промените мнението. Аз просто така ви предложих. Пък и изобщо...

Евгения Николаевна неочеквано за самата себе си съвсем искрено каза:

— Какво говорите, мила, какво говорите. Толкова съм разстроена, простете ми. Вие сте добър човек.

После бързо стана и заяви:

— Е, деца мои, както казва мама: „Време ми е!“

---

[1] Д. В. Веневитинов. Последние стихи. — Б.пр. ↑

[2] Популярна перифраза на стиха „Към пладне слънцето клони, а Герман все го няма“ от либретото на операта „Дама пика“ от Чайковски по едноименната повест на Ал. Пушкин. — Б.пр. ↑

[3] Герой от едноименната, с друго заглавие „Враг на човечеството“ (1893), пиеса на Х. Ибсен. — Б.пр. ↑

[4] „Все ще повървим още“ — из „Житие на протопопа Авакум“. — Б.пр. ↑

На улицата имаше много хора.

— Бързате ли? — попита той. — Защо не идем пак в Нескучний?

— О, какво говорите, хората вече се прибират от работа, а аз трябва да съм вкъщи, когато си дойде Пьотър Лаврентиевич.

Той си помисли, че ще го покани, за да чуе разказа на Соколов за заседанието на научния съвет. Но тя мълчеше, затова го парна подозрението, че Соколов може да се пази от среци с него.

Беше му обидно, че тя бърза за вкъщи, но това беше напълно естествено.

Минаваха покрай градинката близо до улицата, която води към Донския манастир.

Тя внезапно се спря и каза:

— Хайде да поседнем за минутка, после ще взема тролея.

Седяха мълчаливо, но той чувстваше вълнението й. Леко привела глава, тя се взираше в очите на Щрум.

Продължаваха да мълчат. Устните й бяха свити, но той сякаш чуваше гласа й. Всичко беше ясно, толкова ясно, сякаш вече си бяха казали всичко. Пък и какво ли можеха да сторят думите.

Той разбираше, че става нещо необичайно сериозно, че нов печат ще легне върху живота му, че го очаква тежък смут. Не искаше да причинява страдания на хората, по-добре никой никога да не научи за любовта им, дори вероятно не ще споменат за нея и помежду си. Ами ако... Ала никой не можеше да скрие от другия това, което ставаше сега, своята мъка и радост, и това щеше да предизвика неизбежни, съдбовни промени. Всичко, което ставаше, зависеше от тях и същевременно им се струваше, че то е като съдба, че не могат да не му се подчинят. Всичко, което се пораждаше помежду им, бе истина, естествена, независеща от тях, както не зависи от человека дневната светлина, и същевременно тази истина пораждаше неизбежна лъжа, фалш, жестокост по отношение на най-близките им хора. Само от тях зависеше да избегнат тази лъжа и жестокост, достатъчно бе да се откажат от естествената и ясна светлина.

За него бе очевидно едно — в тези минути завинаги губеше душевния си покой. Каквото и да го очакваше занапред, в душата му вече няма да има мир. Дали ще скрие чувството си към жената, седнала до него, дали то ще избликне на бял свят и ще стане негова нова съдба — за него вече няма спокойствие. Дали в непрестанна тъга по нея, или в близост, съединена от угризения на съвестта — покой за него вече няма.

А тя все така го гледаше, лицето ѝ изразяваше непоносимо щастие и отчаяние.

И ето, той не се наведе, устоя в сблъсъка с огромната и безжалостна сила. А колко е slab, безпомощен тук, на тази скамейка.

— Виктор Павлович — продума тя, — време е да вървя. Пътър Лаврентиевич ме чака.

Взе ръката му и каза:

— Повече няма да се видим. Обещах на Пътър Лаврентиевич да не се срещам с вас.

Той изпита паниката, в която изпадат хората, умиращи от сърце — сърцето, чиито удари не зависят от волята на человека, спира и мирозданието се разлюява, преобръща се, земята и въздухът изчезват.

— Защо, Маря Ивановна? — попита той.

— Пътър Лаврентиевич поиска да му обещая, че ще престана да се срещам с вас. Обещах му. Сигурно е ужасно, но той е в такова състояние, болен е, страхувам се за живота му.

— Маша — каза той.

В гласа ѝ, в лицето ѝ се криеше непоколебима сила, също като онази, с която той се бе сблъскал напоследък.

— Маша — повтори той.

— Боже мой, нали разбирате, виждате, аз не крия, защо трябва да говорим за това. Не мога, не мога. Пътър Лаврентиевич понесе такива изпитания. Нали и вие знаете всичко. Спомнете си колко е страдала Людмила Николаевна. Това е невъзможно.

— Да, да, нямаме право — повтаряше той.

— Мили мой, хубав мой, клетнико, светлина моя — каза тя.

Шапката му падна на земята, хората сигурно ги гледаха.

— Да, да, нямаме право — повтори той.

Целуваше ръцете ѝ и когато нейните студени малки пръсти бяха в дланта му, имаше чувството, че непоклатимата сила на решението ѝ

да не се вижда с него е съчетана със слабост, покорство, безпомощност...

Тя стана от скамейката и тръгна, без да се обръща, а той седеше и мислеше, че ето на, за пръв път се взря в очите на щастието си, на светлината на своя живот и всичко това го изостави. Струваше му се, че тази жена, чиито пръсти бе целувал току-що, би могла да му замени всичко, което бе искал от живота, за което бе мечтал — и науката, и славата, и радостта от всенародното признание.

На другия ден след заседанието на научния съвет Савостянов се обади на Щрум по телефона, попита го как е, добре ли е Людмила Николаевна. Щрум попита за заседанието и Савостянов отговори:

— Виктор Павлович, не ми се иска да ви огорчавам, но излезе, че нищожествата са повече, отколкото бях очаквал.

„Нима и Соколов се е изказал?“ — помисли си Щрум и попита:

— А резолюция приехте ли?

— Жестока: да се смята за несъвместим, да се помоли дирекцията да разгледа въпроса за по-нататъшното му...

— Ясно — каза Щрум и макар да бе сигурен отпреди, че резолюцията ще бъде точно такава, се стъписа от изненада.

„Нямам никаква вина — помисли си той, — но, разбира се, ще ме арестуват. Там са знаели, че Кримов няма вина, но са го арестували“.

— Някой гласува ли против? — попита Щрум и телефонният кабел пренесе до него мълчаливото смущение на Савостянов.

— Не, Виктор Павлович, май се прие единодушно — каза Савостянов. — Вие много си навредихте, като не дойдохте.

Гласът на Савостянов се чуваше зле, явно се обаждаше от автомат.

Същия ден се обади по телефона Ана Степановна, вече не се водела на работа, не ходела в института и не знаеше за заседанието на научния съвет. Каза, че заминава за два месеца при сестра си в Муром, и трогна Щрум със сърдечната си покана да ѝ гостува там.

— Благодаря, благодаря — каза Щрум, — ако ще идвам в Муром, то няма да е за разходка, а за да стана учител по физика в педагогическия техникум.

— Господи, Виктор Павлович — възклика Ана Степановна. — Защо е всичко това, отчаяна съм, всичко стана заради мене. Не го заслужавам.

Тя сигурно прие думите му за педагогическия техникум като упрек към нея. И нейният глас се чуваше лошо, и тя, изглежда, се

обаждаше не от къщи, а от автомат.

„Нима Соколов се е изказал?“ — питаше се Щрум.

Късно вечерта се обади Чепижин. Този ден Щрум, също като тежкоболен, се оживяваше само когато заговаряха за болестта му. Явно и Чепижин почувства това.

— Нима Соколов се е изказал, нима се е изказал? — питаше Щрум Людмила Николаевна, но тя естествено, както и той, не знаеше дали Соколов се бе изказал на заседанието.

Някаква паяжина се появи между него и близките му хора.

Савостянов очевидно се страхуваше да говори по темата, която интересуваше Виктор Павлович, не искаше да му бъде информатор. Сигурно си мислеше: „Щом срещне някого от института, Щрум ще му каже: «Вече знам всичко, Савостянов ми разказа от игла до конец».“

Ана Степановна беше много сърдечна, но в такава ситуация беше редно да дойде у Щрум вкъщи, а не да се задоволи с телефонното обажддане.

Чепижин пък, мислеше си Виктор Павлович, трябваше да му предложи работа в Института по астрофизика, поне да спомене нещо подобно.

„Те ми се сърдят, аз им се сърдя — по-добре да не бяха се обаждали“ — мислеше си той.

Но още по-обиден беше на онези, които изобщо не се обадиха.

Цял ден чака да му звъннат Гуревич, Марков, Пименов.

После го хвана яд на механиците и електротехнициите, които монтираха апаратурата.

„Кучи синове — мислеше за тях. — Те поне са работници, от какво се страхуват“.

Непоносима му бе мисълта за Соколов. Пътър Лаврентиевич бе забранил на Маря Ивановна да се обажда на Щрум! Може да прости на всички — и на старите познати, и на роднините дори, и на колегите. Но на приятеля! Мисълта за Соколов надигаше у него такава злоба, такава мъчителна обида, че той просто се задъхваше. И същевременно, мислейки за измяната на приятеля си, Щрум, без сам да забелязва, търсеше оправдание за своята собствена измяна спрямо него.

Както беше изнервен, написа на Шишаков съвсем ненужно писмо: че моли да го уведомят за решението на дирекцията на

института, понеже поради болест тези дни няма да може да работи в лабораторията.

През целия следващ ден никой не се обади по телефона.

„Добре де, и без това ще ме арестуват“ — мислеше си Щрум.

И тази мисъл сега не го измъчваше, а сякаш му беше разтуха. Така болни хора се утешават с мисълта: „Добре де, болни или не, всички ще умрем“.

Виктор Павлович каза на Людмила Николаевна:

— Единственият човек, който ни носи новини, е Женя. Вярно, все от приемната на НКВД.

— Сега съм убедена — каза Людмила Николаевна, — че Соколов се е изказал на научния съвет. Не мога другояче да си обясня мълчанието на Маря Ивановна. Неудобно ѝ е да се обажда. Всъщност мога аз да ѝ се обадя през деня, когато той е на работа.

— В никакъв случай! — извика Щрум. — Чуваш ли, Люда, в никакъв случай!

— Ама какво ме засягат мен твоите отношения със Соколов — възрази Людмила Николаевна. — Ние с Маша си имаме наши отношения.

Той не можеше да обясни на Людмила защо не бива да търси Маря Ивановна. Срамуваше се от мисълта, че Людмила неволно може да стане връзка между него и Маря Ивановна.

— Люда, сега можем да общуваме с хората само еднострочно. Когато един човек е в затвора, жена му може да ходи само у хората, които я канят. Тя самата няма право да каже: иска ми се да ви дойда на гости. Това е унижение за нея и за мъжа ѝ. Ние с тебе навлязохме в нова епоха. Вече на никого не можем да пишем писма, само ще отговаряме. Не можем на никого да се обаждаме по телефона, само ще вдигаме слушалката, когато ни търсят. Нямаме право първи да поздравяваме познати, може да не искат да ни поздравят. Ако пък ме поздравят, аз нямам право пръв да заговоря. Може човекът да е сметнал за възможно да ми кимне, но да не иска да разговаря с мен. Ако ме заговори, ще отвърна. Ние влязохме във великата секта на прокажените.

Той помълча.

— Но за щастие на прокажените има изключения от този закон. Съществуват един-двама души, за близките не говоря — за майка ти,

за Женя, към които прокажените изпитват огромно душевно доверие. На тях можем, без да чакаме разрешителен сигнал, да им се обаждаме, да им пишем. Чепижин например!

— Прав си, Витя, всичко това е вярно — каза Людмила Николаевна и думите ѝ го изненадаха. Много отдавна не бе признавала правотата му за каквото и да било. — И аз имам такъв приятел: Маря Ивановна!

— Люда — възкликна той. — Люда! Знаеш ли, че Маря Ивановна е обещала на Соколов вече да не се вижда с нас? Хайде, потърси я, след като вече го знаеш! Обади ѝ се, обади се, де!

Грабна слушалката и я подаде на Людмила Николаевна.

И в тази минутка един мъничък крайчец на чувствата му се надяваше — ето, Людмила ще се обади... и поне тя ще чуе гласа на Маря Ивановна.

Но Людмила Николаевна каза само:

— Ах, това ли било. — И остави слушалката.

— Защо ли не си идва Женевиев — каза Щрум. — Нещастието ни съюзява. Никога не съм изпитвал към нея такава нежност, както сега.

Когато се прибра Надя, Щрум ѝ каза:

— Надя, говорих с майка ти по един въпрос, тя ще ти разкаже подробно. Сега, когато станах плашило, ти не бива да ходиш у Постоеви, у Гуревич и у други хора. Всички хора виждат в тебе преди всичко моята дъщеря, моята, моята. Разбираш ли коя си ти? Член на моето семейство. Затова категорично те моля...

Предварително знаеше реакцията ѝ, как ще протестира, ще се възмущава. Надя вдигна ръка, прекъсна го.

— Да, стана ми ясно, когато видях, че не си отишъл на съвета на нечестивите.

Той смутено се вгледа в дъщеря си, после присмехулно избъбри:

— Надявам се, че тези истории не са повлияли на лейтенанта.

— Разбира се, че не са.

— Е, и?

— Ами това е. Нали разбираш.

Щрум погледна жена си, дъщеря си, протегна ръце към тях и бързо излезе. И в жеста му имаше толкова объркане, вина, слабост,

благодарност, любов, че двете дълго стояха една до друга, без да продумат и без да се погледнат.

За пръв път, откакто бе започнала войната, Даренски бе поел пътя на настъплението, трябаше да настигне придвижващите се на запад танкови части.

В снега, на сред полето, покрай шосетата стърчаха изгорени и излезли от строя германски танкове, оръдия, тъпозурлести италиански камиони, лежаха тела на убити германци и румънци.

Смъртта и студът бяха запазили за погледа картината на разгрома на вражеските армии. Хаосът, паниката, страданието — всичко бе отпечатано, сковано в снега, запазило в своята ледена неподвижност последното отчаяние, гърчовете на мятящите се по пътищата машини и хора.

Дори огънят и пушекът от избухванията на снарядите, саждените пламъци на огньовете се бяха отпечатали върху снега като тъмни петна, като жълти и кафяви ледени корички.

На запад се движеха съветските войски, на изток — тълпи пленници.

Румънците бяха облечени в зелени шинели, носеха високи овчи калпаци. Очевидно страдаха от студа по-малко от германците. Като ги гледаше, Даренски нямаше чувството, че това са войници от разбита армия — просто вървяха хилядни тълпи уморени, гладни селяни, нагиздени с оперетни калпаци. Хората се подсмиваха, щом видеха румънците, но не проявяваха към тях злоба, а жалостиво презрение. После забеляза, че отношението към италианците бе още по-беззлобно.

Друго чувство предизвикваха унгарците, финландците, особено германците.

А пленените германци бяха ужасни.

Главите и раменете им бяха увити в парчета одеяло. На краката им над ботушите бяха вързани с тел и въженца парчета зебло и парцали.

Ушите, носовете, бузите на мнозина от тях бяха покрити с черните петна на гангrena от измръзване. Тихото подрънкане на

канчетата, окачени на коланите им, напомняше за хора, оковани във вериги.

Даренски гледаше труповете, оголили с безпомощно безсрание хълтналите си кореми и половинте си органи, гледаше румените от мразовития степен вятър лица на конвойните.

Сложно, странно чувство изпитваше Даренски, когато гледаше обезобразените германски танкове и камиони сред снежната степ, вледенените трупове, хората, поели под конвой на изток.

Това бе възмездietо.

Спомни си разкази на хора, как германците се присмивали на бедността на руските къщи, как с погнусена изненада разглеждали детските лютки, зиданите печки, глинените съдове, картинките по стените, качетата, глинените нашарени петли, онзи мил и чуден свят, в който се раждаха и растяха децата, подгонени от германските танкове.

Шофьорът любознателно възклика:

— Гледайте, другарю подполковник!

Четирима германци носеха на шинел свой другар. По лицата им, по напрегнатите вратове личеше, че и те скоро ще паднат. Олюляваха се. Парцалите, с които бяха омотани краката им, ги препъваха, сухият сняг гишибаше по обезумелите очи, измръзналите пръсти се закачаха за полите на шинелите.

— Намериха си майстора фрицовете — каза шофьорът.

— Не сме ги викали — мрачно отговори Даренски.

А после внезапно го обземаше щастие — в снежната мъгла през целината отиваха на запад съветски танкове — трийсет и четворки, злобни, бързи, мускулести...

От люковете, подали се до кръста, оглеждаха пътя танкисти с черни шлемове, с черни кожухчета. Те летяха по великия степен океан, сред снежната мъгла, и оставяха подире си мътна снежна пяна — и чувство на гордост, на щастие спираше дъха...

Обкованата в стомана Русия, страховита, навъсена, бе поела на запад.

Пред селото имаше задръстване. Даренски слезе от колата, мина покрай двете колони камиони, покрай покритите с брезент „Катюши“... Група пленници, придружена от конвой, пресичаше междуселския път, за да излезе на шосето. Един слязъл от колата си полковник с калпак от сребрист астраган, с какъвто човек може да се

сдобие или ако командва армия, или ако има приятел интендант, гледаше пленниците. Конвойните им подвикваха, замахваха с автоматите:

— Давай, давай, по-живо!

Невидима стена делеше пленниците от шофьорите на камионите и от червеноармейците, студът, по-лют от степния, пречеше на очите да срещнат очи.

— Я гледай, гледай, един опашат — каза засмян глас.

По пътя на четири крака пълзеше германски войник. Парче юрган с подаващи се фъндици памук се влачеше подире му. Войникът пълзеше бързо, местеше ръце и крака като куче, без да повдига глава, сякаш душеше следа. Пълзеше към полковника и застаналият до него шофьор каза:

— Другарю полковник, ще ви ухапе, сериозно, към вас се е засилил.

Полковникът направи крачка встрани и когато германецът се изравни с него, го ритна с ботуш. И този слаб ритник бе достатъчен, за да довърши врабешките силици на пленника. Ръцете и краката му се простряха на земята.

Той погледна отдолу човека, който го бе ритнал: в очите на германеца като в очи на умираща овца нямаше нито упрек, нито дори страдание, само смирение.

— Къде се тика това.govno, завоевател ми се писал — каза полковникът и избърса в снега ботуша си.

Зрителите се закискаха.

Даренски почувства как мъгла застила разума му и как вече не той, а някой друг, когото той хем познаваше, хем не познаваше, човек без колебания, ръководи постъпките му.

— Руснатаците никога не удрят паднал човек, другарю полковник — каза той.

— Аз според вас не съм ли руснак? — попита полковникът.

— Вие сте мръсник — каза Даренски и щом видя, че полковникът пристъпи към него, извика, изпреварвайки избухването на полковнишкия гняв и закани: — Казвам се Даренски! Подполковник Даренски, инспектор от оперативния отдел при щаба на Стalingрадския фронт. Готов съм да потвърдя казаното пред командащия фронта и пред военния трибунал.

Полковникът с омраза процеди:

— Добре, подполковник Даренски, ще си получите заслуженото.

— И отмина.

Няколко пленници изтеглиха настрана падналия и странно — накъдето и да се обърнеше Даренски, очите му срещаха очите на скуччените в тълпа пленници, нещо сякаш ги теглеше към него.

Той бавно закрачи към колата, а зад гърба си чу насмешлив глас:

— Фрицовете си намериха защитник.

Скоро Даренски отново пътуваше с колата и отново насреща му, пречайки на движението, се влачеха сиви германски и зелени румънски тълпи.

Шофьорът, поглеждайки изкосо как пръстите на Даренски треперят, когато си пали цигарата, продума:

— Хич не ми е жал за тях. Мога да застрелям когото и да било.

— Хайде, хайде — пресече го Даренски, — да беше ги застрелял през четирийсет и първа, ама и ти, и аз бягахме и не поглеждахме назад.

И до края на пътя мълча.

Но случаят с пленника не отвори сърцето му за добротата. Той сякаш докрай бе изразходвал дадената му доброта.

Каква бездна лежеше между онази калмишка степ, по която бе пътувал за Яшкул, и днешния му път.

Той ли бе стоял сред пясъчната мъгла, под огромната луна, и бе гледал бягащите червеноармейци, извитите шии на камилите и с нежност бе съединявал в душата си всички слаби и бедни хора, станали му мили на този последен крайчец на руската земя?

Щабът на танковия корпус се бе разположил в покрайнините на селото. Даренски спря пред щабната къща. Вече притъмняваше. Явно щабът бе пристигнал преди малко — тук-там червеноармейци сваляха от камионите куфари, дюшеци, свързочниците изтегляха кабел.

Автоматчикът, поставен на пост, неохотно влезе в пруста и извика адютанта. Адютантът неохотно излезе на външното стълбище, като всички адютанти се вгледа не в лицето, а в пагоните на пристигналия, и каза:

— Другарю подполковник, командирът на корпуса току-що пристигна от бригадата: почива си. Идете при оперативния дежурен.

— Докладвайте на командира на корпуса: подполковник Даренски. Ясно ли е? — надменно произнесе пристигналият.

Адютантът въздъхна и влезе вътре. А след минута излезе и извика:

— Заповядайте, другарю подполковник!

Даренски се качи по стълбището, а насреща му се зададе Новиков. Няколко мига, засмени от удоволствие, двамата се разглеждаха.

— Ето че се срещнахме — каза Новиков.

Хубава среща беше.

Двете умни глави, както навремето, се наведоха над картата.

— Движа се напред със същата скорост, с каквато някога бягахме — каза Новиков, — а на този участък я надминах.

— Зима е, зима — каза Даренски, — а какво ще покаже лятото?

— Аз нямам съмнения.

— И аз.

Наслада бе за Новиков да показва картата на Даренски. Срещна живо разбиране, интерес към подробните, които сякаш забелязваше единствено Новиков, срещна вълнуващите Новиков въпроси...

Новиков сниши глас, сякаш изповядваше нещо лично, интимно:

— И разузнаването по ивицата за придвижване на танковете в атака, и съгласуваното използване на всички средства за

целенасочване, и схемата на ориентирите, и светостта на взаимодействието — всичко това безспорно е наред. Но в ивицата на настъплението на танковете бойните действия на всички родове войски следват един бог — танка, трийсет и четворката, нашата умница!

Даренски знаеше картата на събитията не само по южното крило на Стalingрадския фронт. От него Новиков научи подробности за кавказката операция, съдържанието на прехванатите преговори между Хитлер и Паулус, научи нови подробности за движението на групата на генерала от артилерията Фретер-Пико.

— Ей я вече Украйна, през прозореца се вижда — каза Новиков. Той посочи на картата: — Но май аз съм най-близо до другите. Само моят корпус подпира Родината.

После отмести картата и каза:

— Добре де, стига сме се занимавали със стратегия и тактика.

— В лично отношение всичко ли ви е както преди? — попита Даренски.

— Всичко е ново.

— Да не се оженихте?

— Ами на, чакам всеки ден, трябва да дойде.

— Охо, погина нашият казак — каза Даренски. — Честито от сърце. Аз пък все съм си ерген.

— Ами Биков? — неочеквано попита Новиков.

— Какво Биков? Цъфна при Ватутин, все като такъв.

— Силно е кучето.

— Крепост.

Новиков каза:

— Е, майната му. — И извика към съседната стая: — Ей, Вершков, ти май си решил да ни умориш от глад. И комисаря викни, да хапнем заедно.

Но не стана нужда да викат Гетманов, той сам застана на прага и ядосано съобщи:

— На какво прилича това, Пътър Павлович? Родин май се изскубна напред. Ще видиш, ще влезе в Украйна преди нас. — И вече обръщайки се към Даренски, добави: — Такова време дойде, подполковник. Сега ни е страх повече от съседите, отколкото от

противника. Вие да не сте ни съсед? Не, не, ясно — стар фронтови приятел.

— Ти, гледам, съвсем си се поболял по украинския въпрос — каза Новиков.

Гетманов придърпа кутията с консерва и шеговито се закани:

— Добре, но имай предвид, Пътър Павлович, че като дойде твоята Евгения Николаевна, само на украинска земя ще ви регистрирам. Ето, подполковникът ще ми е свидетел.

Вдигна чашата си, посочи чашата на Новиков и каза:

— Другарю подполковник, хайде да пием за неговото руско сърце.

Даренски се трогна:

— Хубаво го казахте.

Новиков, който не бе забравил, че Даренски не обичаше твърде комисарите, каза:

— Да, другарю подполковник, отдавна не сме се виждали с вас.

Гетманов огледа трапезата и каза:

— Нямаме с какво да нагостим госта, само консерви. Готовчът не успява да напали печката, а вече трябва да сменяме командния пункт. Денем и нощем сме в движение. На, да бяхте дошли при нас преди настъплението. А сега час почиваме, денонощие напредваме. Сами себе си догонваме.

— Дай поне още една вилица — каза Новиков на адютанта.

— Ами нали наредихте да не сваляме съдовете от камиона — отвърна адютантът.

Гетманов заразказва за пътуването си из освободената територия.

— Руснаците и калмиците са като ден и нощ. Много от калмиците са играли по германската свирка. А какво ли само не им даде съветската власт! Те бяха страна на опърпани чергари, страна на битов сифилис, абсолютно неграмотни. Тъй де — вълкът куче става ли?

И се обърна към Новиков:

— А помниш ли, като сигнализирах за Басангов, не ме изльга тогава партийният усет. Но не ми се сърди, Пътър Павлович, не коря тебе. И аз малко ли съм грешил в живота? Националният признак, ще знаеш, е голяма работа. Ще има определящо значение, практиката на

войната го показва. Знаете ли кой е главният учител на болневиките? Практиката.

— А за калмиците съм съгласен с вас — каза Даренски, — насконо бях в Калмишките степи, минавах през всичките тези Китченери и Шебенери.

Зашо го каза? Много бе пътувал из Калмикия и нито веднъж не изпита лошо чувство към калмиците, само жив интерес към техния бит и обичаи.

Ала комисарят на корпуса сякаш притежаваше някаква притегателна, магнитна сила. На Даренски непрекъснато му се искаше да се съгласява с него.

А Новиков го поглеждаше и се подсмиваше, нали най-добре познаваше тази задушевна, притегателна сила на комисаря, колко е приятно да се съгласява с него.

Гетманов неочаквано и простодушно се обърна към Даренски:

— Разбирам, вие сте от онези, които навремето си изпатиха несправедливо. Но не се сърдете на болневишката партия, тя иска доброто на народа.

И Даренски, който винаги бе смятал, че политотделците и комисарите само пораждат бъркотии в армията, възклика:

— Ама, моля ви се, как да не го разбирам!

— Именно, именно — каза Гетманов, — е, посъркахме тук-там, но народът ще ни прости. Ще прости! Ние сме добри момчета, не сме злобари. Нали?

Новиков галъвно огледа събеседниците си и се обади:

— Добър комисар си имаме в корпуса, нали?

— Добър е — потвърди Даренски.

— Ха тъй де — каза Гетманов и тримата се разсмяха.

Сякаш отгатнал желанието на Новиков и Даренски, той си погледна часовника.

— Ще ида да си почина, че денонощно сме в движение, поне днес ще си отспя до сутринта. Десет денонощия не съм си свалял ботушите, като циганите. Началник-щабът сигурно спи вече?

— Какво ти спане — отговори Новиков, — веднага тръгна за новото място, нали от сутринта започваме пребазирането.

Когато останаха сами, Даренски каза:

— Пътър Павлович, цял живот все нещо не съм успявал да преценя докрай. Ето например неотдавна сред каспийските пясъци ме бе обзело тягостно настроение, струваше ми се, че краят идва. А какво излезе? Успяхме да организираме такава сила! Мош! А пред мошта нищо не издържа.

Новиков каза:

— Аз пък все по-ясно, все по-добре разбирам какво е руският човек! Ние сме безумно храбри, силни вълци!

— Сила! — възклика Даренски. — И ето кое е най-важното: руснаците под ръководството на болневиките ще бъдат начело на човечеството, а всичко останало ще си остане нищожно и незабележимо.

— Вижте какво — предложи Новиков, — искате ли отново да поставя въпроса за вашето прехвърляне? Да дойдете в корпуса като заместник началник-щаб? Да се бием заедно, а?

— Защо не, благодаря. А на кого ще бъда заместник?

— На генерал Неудобнов. Нормално е: подполковник ще замества генерал.

— На Неудобнов ли? Той бил ли е в чужбина преди войната? В Италия?

— Именно. Той е. Не е Суворов, но, общо взето, с него може да се работи.

Даренски се умълча. Новиков го погледна.

— Е, какво, ще опечем ли работата? — попита той.

Даренски повдигна с пръст устната си и поизтегли бузата.

— Виждате ли тези коронки? Същият този Неудобнов ми изби два зъба, като ме разпитваше през трийсет и седма.

Спогледаха се, помълчаха, пак се спогледаха. Даренски каза:

— Вярно, умен човек е, дума да няма.

— Ясно, ясно, все пак не е калмик, руснак е — позасмя се Новиков и неочеквано подвикна: — Я да му пийнем, ама истински, по руски!

Даренски за пръв път в живота си пи толкова много, но ако не бяха двете празни бутилки на масата, никой страничен човек не би забелязал, че двамата мъже са здравата, истински пияни. Само дето си заговориха на „ти“.

Новиков за кой ли път вече наля чашите и каза:

— Давай, не бави играта.

И Даренски, който инак не беше пияч, този път не бавеше играта.

Разговаряха за отстъплението, за първите дни на войната.

Спомниха си за Блюхер и Тухачевски. Поприказваха за Жуков.

Даренски разказа какво бе искал от него на разпита следователят.

Новиков разправи как преди началото на настъплението бе забавил с няколко минути движението на танковете. Но не спомена как бе събъркал в предвижданията си за поведението на командирите на бригади. Заговориха за германците и Новиков каза как имал чувството, че лятото на четирийсет и първа го е закалило и ожесточило навеки, но още щом подкарали първите пленници, наредил да ги хранят по-добре, а измръзналите и ранените да се товарят за тила на камиони.

Даренски каза:

— Ние с твоя командир наругахме калмиците. Правилно! Жалко, че го няма твоя Неудобнов. Бих си поприказвал с него, охо, как бих си поприказвал.

— Ех, малко ли хора от Орел и Курск се сдушиха с германците? — каза Новиков. — На, и генерал Власов не е калмик. А моят Басангов е добър войник. Неудобнов пък е чекист, комисарят ми е разправял за него. Не е войник. Ние, руснаците, ще победим, ще стигна до Берлин, знам, че германците няма да ни спрат.

Даренски го прекъсна:

— Ей го, и Неудобнов, и Ежов, и всичките тия истории, ама Русия сега е една — съветска. И знам — всичките зъби да ми избият, любовта ми към Русия няма да се поклати. До последния дъх ще я обичам. Ама заместник на тая к... няма да стана, как я мислите тая работа, другари!

Новиков наля в чашите водка:

— Давай, не бави играта. — После добави: — Знам, тепърва още много неща има да видим. И аз ще бъда лош.

И внезапно смени темата:

— Ох, такива ужаси ставаха при нас. Снаряд откъсна главата на един танкист, а той, убит, натиска газта и танкът върви. Напред, напред!

Даренски каза:

— С твоя комисар наругахме калмиците, ама на мен един стар калмик не ми излиза от главата. А на колко е години Неудобнов? Дали

да дойда на новите ви позиции, да го видя?

Новиков бавно, с натежал език проговори:

— Голям късмет извадих. По-голям, здраве му кажи.

Извади от джоба си снимка, подаде я на Даренски. Той дълго я гледа и мълча, после изрече:

— Красавица е, какво да каже човек.

— Красавица, викаш? — каза Новиков. — Красотата е нищо, разбираш ли, заради красота човек не обича така, както я обичам аз.

На вратата се появи Вершков и загледа въпросително командира на корпуса.

— Вън оттук — бавно изговори Новиков.

— Е, ти пък защо така, човекът искаше да попита дали не ни трябва нещо — укори го Даренски.

— Добре де, добре, тепърва ще ставам лош, ще ставам простак, бива ме, няма нужда да ме учат. Ей на, ти си подполковник, а защо ми говориш на „ти“? Така ли е по устав, а?

— О, това ли било! — каза Даренски.

— Я стига, ти пък не разбираш от шега — махна с ръка Новиков и си помисли колко е хубаво, че Женя не го вижда пиян.

— От глупави шеги не разбирам — отвърна Даренски.

Двамата дълго си изясняваха отношенията, накрая се сдобриха с предложението на Новиков да отидат на новите позиции и да набият с шомполи Неудобнов. Разбира се, никъде не отидоха, но пиха още.

31

Александра Владимировна получи в един ден три писма — две от дъщерите си и едно от внучката Вера.

Още преди да отвори пликовете, но разбрала по почерка от кого са, Александра Владимировна знаеше, че в писмата няма весели новини. Дългогодишният опит ѝ говореше, че никой не пише на майка си, за да сподели радост.

И трите я викаха да отиде при тях — Людмила в Москва, Женя в Куйбишев, Вера в Ленинск. И тези покани потвърдиха предположението на Александра Владимировна, че на дъщерите и на внучката не им е леко.

Вера пишеше за баща си, партийните и служебни неприятности просто го съсипали. Преди няколко дена се върнал в Ленинск от Куйбишев, където ходил по призовка от народния комисариат. Вера пишеше, че това пътуване изтормозило баща ѝ повече, отколкото работата на Сталгрес по време на боевете. В Куйбишев така и не решили въпроса за Степан Фьодорович, наредили му да се върне и да работи по възстановяването на централата, но го предупредили, че не се знае дали ще го оставят в системата на Народния комисариат по електроцентралите.

Вера смятала да се премести с баща си от Ленинск в Сталинград — сега вече германците не стреляли. Центърът на града още не бил освободен. Хората, които били ходили в града, казали, че от къщата, в която бе живяла Александра Владимировна, са останали само тухлените стени със съборен покрив. А директорският апартамент на Спиридовон в Сталгрес оцелял, само мазилката била изронена и стъклата избити. В него щели да се настанят Степан Фьодорович и Вера със сина си.

Вера пишеше за сина си и Александра Владимировна изпитваше странно чувство, когато четеше как внучката ѝ Вера, почти дете, също като възрастна, по женски, дори по селски пише за стомашните разстройства, за обривите, за неспокойния сън, за нарушената обмяна на веществата на своето дете. Вера би трябвало да пише всичко това на

мъжа си, на майка си, а тя пишеше на баба си. Нямаше мъж, нямаше майка.

Вера пишеше за Андреев, за снаха му Наташа, пишеше за леля си Женя, с която се видял в Куйбишев Степан Фьодорович. За себе си нищо не пишеше, сякаш животът ѝ не беше интересен за Александра Владимировна.

А на полето на последната страница бе написала: „Бабо, апартаментът на Сталгрес е голям, има място за всички. Моля ти се, ела“. И в този неочекван вопъл бе изразено всичко, което Вера не бе написала в писмото.

Писмото от Людмила беше кратко. Тя пишеше: „Не виждам смисъл в живота си. Толя го няма, а на Витя и Надя не съм нужна, ще минат и без мене“.

Людмила Николаевна никога не бе писала на майка си такива писма. Александра Владимировна разбра, че дъщеря ѝ има сериозни неразбирателства с мъжа си. След поканата да отиде в Москва Людмила пишеше: „Витя непрекъснато има неприятности, а той винаги предпочита да споделя с тебе, а не с мене“.

По-нататък имаше и такава фраза: „Надя е станала потайна, не ми казва нищо за живота си. Ей такъв стил се установи в нашето семейство...“

От писмото на Женя нищо не се разбираше, то цялото се състоеше от намеци за някакви големи бъркотии и нещастия. Тя молеше майка си да отиде в Куйбишев и същевременно споменаваше, че тя самата трябвало спешно да замине за Москва. Женя пишеше на майка си за Лимонов, който държал хвалебствени речи за Александра Владимировна. Пишеше, че на Александра Владимировна ще ѝ бъде приятно да се види с него, той бил умен, интересен човек, но в същото писмо беше казано, че Лимонов заминал за Самарканд. Изобщо не ставаше ясно как щеше да се срещне с него Александра Владимировна, ако отидеше в Куйбишев.

Ясно беше само едно и като прочете писмото, майката си помисли: „Горкото ми момиче“.

Писмата развълнуваха Александра Владимировна. И трите се интересуваха за здравето ѝ, дали стаята ѝ е топла.

Тази загриженост трогваше, макар Александра Владимировна да разбираше, че младите не мислят дали са нужни на майка си.

Тя им беше нужна.

Но нали можеше да бъде и другояче. Защо тя не търсеще помощ от дъщерите си, защо дъщерите търсеха нейната помощ?

Нали беше съвсем сама, стара, бездомна, беше загубила син, дъщеря, не знаеше нищо за Серъожа.

Работата все повече ѝ тежеше, непрекъснато я болеше сърцето, виеше ѝ се свят. Тя дори помоли техническия ръководител на завода да я премести от цеха в лабораторията, много ѝ беше трудно цял ден да обикаля апаратите, да взема контролни преби.

След работа чакаше по опашки за продукти, после се прибираще, палеше печката, готвеше.

А животът беше толкова сувор, толкова сиромашки! Не беше особено мъчно да стои по опашки. По-лошо беше, когато пред празния щанд не се нареджаше опашка. По-лошо беше, когато с прибирането въкъщи не готвеше, не палеше печка, а си лягаше гладна във влажната, студена постеля.

Всички наоколо живееха много тежко. Една лекарка, евакуирана от Ленинград, ѝ разказа как с двете си деца прекарала предишната зима в едно село на сто километра от Уфа. Живяла в празната къща на разкулачен селянин, прозорците били изпотрошени, покривът — разглобен и окраден. На работа ходела на шест километра разстояние, през гората, и понякога призори виждала зелени вълчи очи иззад дърветата. В селото царувала нищета, колхозниците работели без желание, казвали, че колкото и да работят, зърното пак ще им го вземат — колхозът имал големи дългове по зърнодоставките. Мъжът на съседката ѝ бил на фронта и тя живеела с шестте си гладни деца, всичките шест имали само един чифт валенки. Лекарката разказа на Александра Владимировна, че си купила коза и нощем през дълбокия сняг ходела да краде елда от никаква отдалечена нива, изравяла изпод преспите неприбрани спарени стиски сено. Разказа ѝ още, че децата ѝ, като слушали цяла зима грубите, злобни приказки на селяните, се научили да псуват и после учителката в казанското училище ѝ казала: „За пръв път виждам първокласници да псуват като пияници, пък уж са ленинградчани“.

Сега Александра Владимировна живееше в малката стаичка, където по-рано бе живял Виктор Павлович. В голямата преходна стая се настаниха стопаните на апартамента, наемателите, които, преди да

заминат Щрумови, бяха живели в пристройката. Хазаите бяха шумни хора, често се караха за домашни дреболии.

Александра Владимировна им се сърдеше не заради шума, не заради кавгите, а защото вземаха от нея, бежанката, много висока цена за миниатюрното стайче — 200 рубли на месец, повече от една трета от заплатата ѝ. Имаше чувството, че сърцата на тези хора са от шперплат и тенекия. Те мислеха само за ядене, за вещи. От сутрин до вечер у тях се приказваше за олио, сланина, картофи, за покъщнината, която се купуваше и продаваше на битпазара. Нощем си шепнеха. Нина Матвеевна, хазайката, разказваше на мъжа си, че съседът, майстор в завода, докарал от село торба тиквени семки и половин чувал очукана царевица, че днес на пазара имало евтин мед.

Хазайката, Нина Матвеевна, беше красива жена: висока, снежна, със сиви очи. Като неомъжена работела в завода, участвала в самодейността — пеела в хора, играела в драмкъръжока. Семъон Иванович работеше във военния завод, в ковашкия цех. Някога, на млади години, служел на ескадрен миноносец, бил шампион на Тихookeанския флот по бокс в полутежка категория. А сега това далечно минало на наемателите изглеждаше невероятно — сутрин преди работа Семъон Иванович хранеше патиците, вареше супа на прасенцето, след работа домакинстваше из кухнята, чистеше просо, поправяше обуща, точеше ножове, миеше бутилки, разправяше за заводските шофьори, които докарвали от далечните колхози брашно, яйца, козе месо... А Нина Матвеевна го прекърсваше, за да му говори за безбройните си болести, както и за честите си посещения при медицински светила, за пешкира, който сменила срещу фасул, за съседката, която купила от една евакуирана жакет от кожа на жребче и пет чинийки от сервиз, за мас и комбинирани мазнини.

Не бяха лоши хора, но нито веднъж не се заприказваша с Александра Владимировна за войната, за Сталинград, за съобщенията на Совинформбюро.

Те съжалияваха Александра Владимировна, задето тя след заминаването на дъщеря си, която получаваше академична дажба, почти гладуваше. Захарта и маслото ѝ се свършиха, тя пиеше гола вряла вода, ядеше супа в стола на нарпит^[1], веднъж прасето не иска да яде от тази супа. Нямаше пари да си купи дърва. Нямаше нищо за продаване. Мизерията ѝ пречеше на хазаите. Една вечер Александра

Владимировна чу Нина Матвеевна да казва на Семъон Иванович: „Снощи се принудих да дам на бабето питка, неприятно е да ядеш пред нея, седи гладна и гледа“.

Нощем Александра Владимировна спеше лошо. Защо няма вести от Серъожа? Лежеше на желязното креватче, на което по-рано спеше Людмила, и й се струваше, че нощните предчувствия и мисли на дъщеря ѝ са се прехвърлили в нейното съзнание.

С каква лекота смъртта унищожаваше хората. Колко тежко бе на хората, останали живи. Тя мислеше за Вера. Бащата на детето ѝ или беше убит, или я бе забравил, Степан Фьодорович се тормозеше, бе потиснат от неприятностите си... Загубите, мъката не съзиха, не сближиха Людмила и Виктор.

Вечерта Александра Владимировна написа писмо на Женя: „Добричка ми щерко“. А през нощта затъгува за Женя — горкото момиче, в каква житейска бъркотия живее, какво ли я чака занапред.

Аня Щрум, Соня Левинтон, Серъожа... Как го беше казал Чехов: „Мисюс, къде си?“

А съвсем наблизо тихичко си говореха хазаите.

— За празниците по Октомври трябва да заколим патица — каза Семъон Иванович.

— Затуй ли съм хранила патицата с картофи, та да я колим? — възрази Нина Матвеевна. — Знаеш ли, когато бабето си замине, искам да боядисам подовете, че дъските ще изгният вече.

Те винаги говореха за предмети и продукти, светът, в който живееха, беше пълен с предмети. В този свят нямаше човешки чувства, а само дъски, миниум, булгур, трийсетачки. Бяха работливи и честни хора, всички съседи казваха, че Нина и Семъон Иванович никога не биха взели чужда копейка. Ала гладът в Поволжието през 1921 година, ранените из болниците, слепите инвалиди, бездомните деца по улиците не ги засягаха.

Те бяха пълна противоположност на Александра Владимировна. Равнодушието им към хората, към общото дело, към чуждото страдание беше абсолютно естествено. А тя умееше да мисли и да се вълнува за чужди хора, да се радва, да се вбесява от явления, които не засягаха нито нейния живот, нито живота на близките ѝ... всеобщата колективизация, трийсет и седма година, съдбата на жените, изпратени в лагер заради мъжете си, съдбата на децата, изпратени в приюти и

интернати, защото семействата им са разрушени... германските безчинства с пленниците, военният нещастия и неуспехи — всичко това я измъчваше, мири не ѝ даваше, както и нещастията в собственото ѝ семейство.

И на това не бяха я научили прекрасните книги, които четеше, нито традициите на народоволческото семейство, в което бе расла, нито животът, нито приятелите, нито мъжът ѝ. Просто си беше такава и не можеше да бъде друга. Нямаше пари, до заплатата оставаха шест дена. Гладуваше, цялото ѝ имущество можеше да се събере в носна кърпа. Ала нито веднъж, докато живееше в Казан, тя не се сети за покъщнината, изгоряла в сталинградското ѝ жилище, за мебелите, за пианото, за чаения сервиз, за изчезналите лъжици и вилици. Не съжаляваше дори за изгорелите книги.

И имаше нещо странно в това — сега, далече от близките си, които се нуждаеха от нея, тя живееше под един покрив с хора, чието шперплатено съществуване ѝ беше безпределно чуждо.

На третия ден след като Александра Владимировна получи писмата, я посети Каримов.

Тя се зарадва, предложи му да пийнат заедно шипков чай.

— Получавали ли сте скоро писма от Москва? — попита Каримов.

— Онзи ден.

— О, така ли — усмихна се Каримов. — Интересно, за колко време пристигат писмата от Москва?

— Погледнете клеймото на плика — каза Александра Владимировна.

Каримов заразглежда плика и каза угрожено:

— Пристигнало е на деветия ден.

Той се замисли, сякаш дългото пътуване на писмата имаше за него никакво особено значение.

— Разправят, че било така поради цензурата — каза Александра Владимировна. — Цензурата не се справяла с потоците писма.

Той я погледна с тъмните си красиви очи.

— Значи с тях всичко е наред, никакви неприятности, така ли?

— Изглеждате зле — каза Александра Владимировна, — имате болnav вид.

Той отговори припряно, сякаш отхвърляше обвинение:

— Какво говорите! Тъкмо обратното!

Поговориха си за фронтовите събития.

— И на децата е ясно, че във войната стана решителен прелом — каза Каримов.

— Да, да — позасмя се Александра Владимировна, — сега и на децата е ясно, ама миналото лято за всички умници нямаше съмнение, че германците ще победят.

Неочаквано Каримов попита:

— Сигурно ви е трудно да живеете сама? Гледам, сама си палите печката.

Тя се замисли, сбърчи чело, сякаш въпросът на Каримов беше много труден и не можеше да му се отговори веднага.

— Ахмед Усманович, затова ли дойдохте — да ме питате дали не ми е трудно да си паля печката?

Той няколко пъти завъртя глава, после дълго мълча и разглежда ръцете си, поставени върху масата.

— Тия дни ме викаха там, разпитваха ме за нашите срещи и разговори.

— Но защо мълчите? Защо трябваше да ми говорите за печката?

Търсейки погледа ѝ, Каримов промълви:

— Разбира се, не можех да отричам, че говорехме за войната, за политика. Нали е смешно да твърдиш, че четирима възрастни мъже са си говорили изключително за кино. Естествено, казах — за каквото и да сме си говорили, говорили сме си като съветски патриоти. Всички смятахме, че под ръководството на партията и другаря Сталин народът ще победи. Изобщо, трябва да ви кажа, че въпросите им не бяха враждебни. Но минаха няколко дни и взех да се тревожа, не мога да мигна нощем. Започнах да си внушавам, че с Виктор Павлович се е случило нещо. Пък и тази странна история с Мадяров. Замина за десет дена в педагогическия институт в Куйбишев. Тук студентите чакат, а него го няма, деканът прати телеграма в Куйбишев — няма отговор. Та тъй, лежа нощем и какво ли не ми минава през главата.

Александра Владимировна мълчеше. Той тихо каза:

— Просто не знам, съберат се хора на чаша чай — и подозрения, призовки.

Тя не отговори и той я погледна въпросително, приканваше я да каже нещо, нали вече всичко ѝ бе рассказал. Но Александра

Владимировна мълчеше и Каримов чувстваше, че с мълчанието си тя намеква — не всичко ѝ е разказал.

— Та такива работи — избъбри той.

Александра Владимировна мълчеше.

— А, и друго имаше — каза той, — той, този другар де, ме попита: „Ами за свободата на печата да сте говорили?“ Наистина беше ставало дума за нея. Аха, освен това, не щеш ли, ме попитаха дали познавам по-малката сестра на Людмила Николаевна и нейния бивш съпруг, май се казваше Кримов, нали? Не съм ги виждал никога, Виктор Павлович никога не ми е говорил за нея. Така и отговорих. И още един въпрос ми зададоха: дали Виктор Павлович не е разговарял лично с мене за положението на евреите. Попитах: защо лично с мене? Отговориха ми: „Нали разбирате, вие сте татарин, а той е евреин“.

Когато си бяха взели довиждане и Каримов вече стоеше с палто и шапка на вратата и почукваше с пръст по пощенската кутия, от която някога Людмила Николаевна бе извадила писмото, съобщаващо за смъртоносното раняване на сина ѝ, Александра Владимировна промълви:

— Странно е обаче какво общо има Женя?

Но, разбира се, нито Каримов, нито тя можеха да отговорят защо казанският енкаведист се бе заинтересувал от живеещата в Куйбишев Женя и от нейния бивш съпруг, който беше на фронта.

Хората вярваха на Александра Владимировна, тъй че тя бе чувала много подобни разкази и изповеди, бе свикнала с усещането, че разказвачът винаги си спестява по нещо. Нямаше желание да предупреди Щрум — знаеше, че това няма да му е от полза, само излишно ще го разтревожи. Нямаше смисъл да гадае кой от участниците в разговорите бе се изтървал или бе станал доносник; трудно е да се разбере кой е този човек, в края на краишата виновен се оказва онзи, когото най-малко са подозирали. А често се случваше следствието в МГБ^[2] да се завежда по най-неочаквани причини — поради намек в писмо, шега, поради несправедливо изтървани думи в кухнята пред съседката. Но защо ли следователят е питал Каримов за Женя и за Николай Григориевич?

И тя пак дълго не можа да заспи. Беше гладна. От кухнята лъхаше на ядене — май пържеха картофени тиганици с олио, чуваше се дрънченето на алуминиевите чинии, спокойният глас на Семьон

Иванович. Боже, колко беше гладна! Каква помия имаше днес за обяд в стола, Александра Владимировна не я дояде и сега съжаляваше. Мисълта за ядене накъсваше, объркваше другите й мисли.

На сутринта отиде в завода и на портала срещна секретарката на директора, възрастна жена с мъжко, злобно лице.

— Другарко Шапошникова, отбийте се при мен през обедната почивка — каза секретарката.

Александра Владимировна се учуди: нима директорът толкова бързо е изпълнил молбата ѝ?

Александра Владимировна не можеше да разбере защо така ѝ олекна на душата.

Както вървеше през заводския двор, тя изведнъж си помисли и веднага го изрече на глас:

— Стига ми Казан, отивам си вкъщи, в Сталинград.

---

[1] Народно хранене (първоначално — акционерно дружество по създаване мрежа от достъпни гостилиници). — Б.пр. ↑

[2] Министерство на държавната сигурност (февруари — юли 1941 и 1943–1953). — Б.пр. ↑

Шефът на полевата жандармерия Халб извика в щаба на 6-а армия ротния командир Ленард.

Ленард закъсня. Новата заповед на Паулус забраняващ бензинът да се изразходва за леки коли. Всичкото гориво бе предадено под разпореждането на началник-щаба на армията генерал Шмит и човек можеше десет пъти да умре, но пак да не получи разрешение от генерала поне за пет литра. Сега бензинът не достигаше не само за войнишките запалки, но и за офицерските коли.

Ленард бе принуден да чака до вечерта щабната кола, която отиваше в града с куриерската поща.

Малкият автомобил летеше по заледения асфалт. Над блиндажите и землянките на предната линия, в безветрения мразовит въздух се издигаха полуопозорачни мършави стълбчета пушек. По пътя към града вървяха ранени с глави, овързани с шалове и пешкири, вървяха войници, които командането прехвърляше от града към заводите, и техните глави бяха овързани, а краката им — омотани в парцали.

Шофьорът спря колата до банкета, край трупа на някакъв кон, и се зарови в мотора, а Ленард заразглежда небръснатите, угрижени мъже, които насичаха със сатъри замръзналото месо. Един войник се бе мушнал между оголените ребра на коня и приличаше на дърводелец сред гредите на недостроен покрив. Наблизо сред развалините на къща гореше огън и на триножник висеше черен казан, наобиколен от войници с каски, кепета, увити в одеяла, шалове, въоръжени с автомати, с гранати на коланите. Готовч натикваше с щик надолу изплуващите от водата парчета конско месо. Някакъв войник се бе качил на покрива на блиндажа и глозгаше конски кокал, напомнящ невероятна циклопска устна хармоника.

И изведенъж залязыващото слънце огря шосето, мъртвата къща. Изгорените очни дъни на къщите се наляха с ледена кръв, мръсният от бойните сажди сняг, разровен от ноктите на мините, стана златист, във

вътрешностите на мъртвия кон засвети тъмночервена пещера и ниската виелица по шосето заструи боцкащ бронз.

Вечерната светлина притежава свойството да разкрива същината на събитията, да превръща зрителното впечатление в картина — в история, в чувство, в съдба. Петната кал и сажди под това напускащо ни слънце говорят със стотици гласове и сърцето ти се свива, и виждаш отминалото щастие, и безвъзвратността на загубите, и горчивината на грешките, и вечната омая на надеждата.

То беше сцена от пещерното време. Гренадирите, славата на нацията, строителите на велика Германия бяха изхвърлени от релсите на победата.

Загледан в омотаните в парцали хора, Ленардолови с поетичния си усет: ето го залеза, угасва, изгубва се мечтата.

Каква тъпа, тежка сила е заложена в утробата на живота, щом блескавата енергия на Хитлер, мощта на страховития, крилат народ, въоръжен с най-прогресивната теория, стигнаха до тихия бряг на замръзналата Волга, до тези развалини и мръсен сняг, до налетите със залезна кръв прозорци, до примирената кротост на съществата, загледани в парата над казана с конско месо...

В щаба на Паулус, разположен в сутерена под изгорялото здание на универмага, според установения ред началниците идваха в кабинетите си и дежурните им рапортаваха за документите, за промените в обстановката, за действията на противника.

Звъняха телефони, тракаха пишещи машини и зад шперплатовата врата гърмеше басовият смях на генерал Шенк, началника на Втори отдел при щаба. Все така скърцаха по каменните плочи бързите адютантски ботуши и все така подир влезлия в кабинета си началник на бронетанковите части с неговия лъскав монокъл в коридора оставаше аромат на френски парфюм, който се смесваше или не се смесваше с миризмите на влага, тютюн и вакса. Все така внезапно замъркваха гласовете и тракането на машините, когато командващият в своя дълъг шинел с кожена яка обикаляше дефилетата на подземните канцеларии и десетки очи се взираха в неговото замислено гърбоносо лице. Все така строго бе разпределен денят на Паулус и точно толкова време си отпускаше той за следобедната пура и за разговор с началник-щаба на армията генерал Шмит. И с все същата плебейска надменност, нарушивайки закона и реда, покрай свелия очи полковник Адамс минаваше подофицерът радиист и носеше радиотелеграма от Хитлер с надпис „Да се предаде на ръка“.

Но, разбира се, само външно нищо не бе променено — огромен брой промени нахлуват в живота на щабните офицери от деня на обкръжаването.

Промени имаше в цвета на кафето, което пиеха, в линиите за връзка, изтеглени към новите, западни участъци на фронта, в новите нормативи за изразходване на боеприпасите, в жестокото всекидневно зрелище на горящите и свалени товарни юнкерси, които се опитваха да пробиват въздушния обръч. Появи се ново име, засенчило другите имена в умовете на военните — Манщайн.

Безсмислено е да изброяваме тези промени, и без помощта на тази книга те са абсолютно очевидни. Ясно е: онези, които ядяха до насита, изпитваха постоянен глад; ясно е: лицата на гладните и

недояждящите се промениха, станаха пръстени на цвят. Естествено, германските щабни офицери се промениха и вътрешно — надутите и надменните миряси, фукльовците престанаха да се фукат, оптимистите започнаха под сурдинка да хулят самия фюрер и да се съмняват в правилността на политиката му.

Ала имаше и особени промени, започнали в главите и душите на германците, оковани, омагьосани от безчовечността на националната държава; те засягаха не само почвата, но и подпочвата на човешкия живот и именно затова хората не ги разбираха и не ги забелязваха.

Да се почувства този процес, беше също тъй трудно, както да се почувства работата на времето. В мъките на глада, в нощните страхове, в предчувствието за надвисващо нещастие бавно и постепенно започна освобождаването на свободата у человека, тоест очовечаването на хората, победата на живота над смъртта.

Декемврийските дни ставаха все по-къси, все по-огромни ставаха ледените седемнайсетчасови нощи. Все повече се затягаше обкръжението, все по-злобен ставаше огънят на съветските оръдия и картечници... О, колко безпощаден беше руският степен студ, непоносим дори за свикналите с него, облечени с кожуси и валенки руснаци.

Мразовита, лята бездна висеше над главите, излъхваше неукротима злоба, сухите мразовити звезди избиха като кален скреж върху скованото от лед небе.

Кой от загиващите и обречените можеше да разбере, че това бяха първите часове на очовечаването на десетки милиони германци след цяло десетилетие totalna безчовечност!

Ленард стигна до щаба на 6-а армия, видя в полумрака сиволикия часови, застанал самотно край вечерната сива стена, и сърцето му забълска. И когато крачеше по подземния коридор на щаба, всичко, което виждаше, го изпълваше с обич и печал.

Четеши изписаните с готически шрифт табелки по вратите: „2 отдел“, „Адютантура“, „Генерал Кох“, „Майор Трауриг“, чуващо тракането на пишещите машини, чуващо гласове и изпитваше братското чувство на обвързаност с познатия, роден за него свят на другарство по оръжие, по партия, света на бойните му другари от СС — видя ги в светлината на залеза — животът си отиваше.

Когато стигна до кабинета на Халб, не знаеше за какво ще стане дума — дали оберщурмбанфюрерът от СС ще пожелае да сподели с него преживяванията си.

Както се случва често с хора, които се познават добре от партийната работа в мирно време, те не отдаваха значение на разликата във воинските си звания, а запазваха другарска простота в отношенията си. Когато се срещаха, обикновено просто си бъбреха и между другото говореха за работата.

Ленард умееше с няколко думи да изтькне същината на сложен проблем и думите му понякога извършваха дълго пътешествие в докладни записи до най-високите кабинети в Берлин.

Ленард влезе в кабинета на Халб и не го позна. Вглеждайки се в пълното, неотслабнало лице, не можеше да съобрази отведенъж: бе се променил само изразът на тъмните умни очи на Халб.

На стената бе окачена карта на Стalingрадския район и пламнал, безжалостен пурпурен кръг обгръщащ 6-а армия.

— Ние сме на остров, Ленард — каза Халб, — и островът ни е заобиколен не с вода, а с омразата на простаци.

Поговориха си за руския студ, за руските валенки, за руската сланина, за коварството на руската водка, която стопля, за да те замрази.

Халб попита какви промени са настъпили в отношенията между офицерите и войниците на предната линия.

— Като се замисля — каза Ленард, — не виждам разлика в мислите на полковника и войнишката философия. Изобщо, една песен пеят, в нея няма оптимизъм.

— На тази песен от батальоните пригласят и в щаба — каза Халб и без да бърза, за по-голям ефект, добави: — А на целия този хор дава тон генерал-полковникът.

— Пеят, обаче както и преди, няма изменници.

Халб заговори:

— Имам въпрос към вас, свързан е с основния проблем — Хитлер настоява Шеста армия да се отбранява, а Паулус, Вайхс, Цайцлер се изказват за физическото спасяване на войниците и офицерите, предлагат капитулация. Наредено ми е строго секретно да проведа консултации, дали има вероятност обкръжените в Сталинград войски на известен етап да излязат от подчинение. Руснаците наричат това волынка. — Той произнесе руската дума ясно, чисто, небрежно.

Ленард схвана сериозността на въпроса, не отговори веднага. После каза:

— Иска ми се да започна с един частен случай. — И разказва за Бах: — В ротата на Бах има един странен войник. Този войник беше посмешище за младежта, а сега, откак сме обкръжени, хората взеха да се трупат около него, все гледат какво върши той... Замислих се и за ротата, и за нейния командир. Докато имахме успехи, този Бах от все сърце приветстваше политиката на партията. Но сега подозирам, че в главата му се въртят други мисли, започва да се колебае. Та се питам: защо войниците в неговата рота се усукват около онзи тип, който доскоро ги разсмиваше, приличаше на мелез откачен и клоун? Как ще постъпи този тип в съдбовни минути? Накъде ще поведе войниците? Какво ще стане с командира на тяхната рота?

И заключи:

— Трудно е да се отговори на този въпрос. Но на един аз ще отговоря: войниците няма да се разбунтуват.

Халб каза:

— Сега особено ясно личи мъдростта на партията. Ние без колебание изрязвахме от народното тяло не само заразените места, но и наглед здрави части, които при трудни условия биха могли да

загноят. От волеви хора, от вражески идеолози са прочистени градовете, армиите, селата, църквата. Дрънканици, ругатни и анонимни писма ще има колкото щеш. Но въстания няма да избухнат, дори ако врагът ни обкръжи не на Волга, ами и в Берлин! Ние всички можем да бъдем благодарни за това на Хитлер. Трябва да благославяме небето, което ни прати в такова време този човек.

Той се вслушваше в глухото, апатично бучене над главите им — в дълбокото мазе не можеше да се разбере дали това са германски оръдия, или избухват съветски авиационни бомби.

Халб изчака да отмине постепенно утихващият грохот и продължи:

— Немислимо е да съществувате с обикновена офицерска дажба. Включих ви в един списък на най-ценните партийни другари и кадрите от сигурността, куриерската служба редовно ще ви доставя колети в щаба на дивизията.

— Благодаря — отговори Ленард, — но не искам, ще ям това, което ядат другите.

Халб разпери ръце.

— Като Манщайн — каза Халб. — По този въпрос споделям мнението на командващия.

И по навик тихо, тъй като вече дълги години всичко, което бе говорил, бе строго секретно, произнесе:

— Имам един списък с партийни другари и кадри от сигурността, за които, щом наближи развръзката, ще бъдат осигурени места в самолетите. И вие сте в този списък. В случай, че отсъствам, инструкциите ще бъдат у полковник Остен.

Съзря въпрос в очите на Ленард и обясни:

— Може би ще трябва да отлетя за Германия. Работата е толкова секретна, че не може да се довери нито на хартия, нито на радиошифъра.

И намигна.

— Ама преди полета ще се натряскам, не от радост, а от страх. Съветите свалят много самолети.

Ленард каза:

— Другарю Халб, аз няма да се кача в самолет. Ще ме е срам да зарежа хората, които съм убеждавал да се бият докрай.

Халб се понадигна.

— Нямам право да ви придумвам.

За да разсее прекомерната тържественост, Ленард каза:

— Ако е възможно, помогнете ми да се евакуирам от щаба в полка. Нямам кола.

Халб отвърна:

— Безсилен съм! За пръв път съм абсолютно безсилен! Бензинът е у онзи пес Шмит. Не мога и грамче да намеря. Разбирате ли? За пръв път! — И по лицето му се изписа нещо простодушно, не неговият, а може би именно неговият израз, именно той го бе направил неузнаваем за Ленард в първите минути на срещата им.

Привечер се затопли, наваля сняг и скри саждите и калта на войната. В мрака Бах обикаляше укрепленията по предната линия. Леката белота проблясваше с коледни искрици при всеки изстрел, а от сигналните ракети снегът ту порозовяваше, ту сияеше в нежно фосфоресциращо зелено.

При тези припламвания каменните хребети, пещерите, застиналите купчини тухли, стотиците заешки пътечки, отново прокарани там, където хората трябваше да се хранят, и там, където отиваха по нужда, за мини и патрони, по които влачеха към тила ранените, а и телата на убитите, за да ги погребат, — всичко изглеждаше поразително, особено. И същевременно всичко изглеждаше съвършено познато, делнично.

Бах отиде до мястото, достъпно за изстрелите на руснаците, които се бяха укрепили в развалините на един триетажен блок — оттам долитаха звуци на хармоника и провлечените песни на противника.

От пролома в стената се откриваше обзор на съветската предна линия, виждаха се заводските цехове, замръзналата Волга.

Бах извика часовия, но не чу думите му: внезапно избухна фугас и замръзналата пръст забарарабани по стената на блока; нико прелитащ „рус-фанер“ с изключен мотор бе изтървал малка бомба.

— Куца руска врана — каза часовият и посочи тъмното зимно небе.

Бах приклекна, опря лакът о познатата тухлена издатина и се огледа. Леката розова сянка, която трепкаше на високата стена, показваше, че руснаците палят печката, коминът се е нажежил и свети. Представяше си как в руския блиндаж войниците ядат, ядат, ядат, шумно прегльщат горещото кафе.

Вдясно, където руските окопи бяха близко до германските, се чуваха тихи бавни удари на метал по замръзналата пръст.

Без да се подават над земята, руснаците бавно, но непрекъснато удължаваха окопа си към германците. В това движение през

замръзналата каменна пръст се криеше тъпа, могъща страст. Сякаш се движеше самата земя.

Следобеда унтерофицерът бе докладвал на Бах, че от руския окоп хвърлили граната — тя разбила комина на ротната печка и насипала в окопа какъв ли не боклук.

А привечер един руснак в бяло кожухче и топъл нов калпак се подаде от окопа и с цяло гърло запсува, закани се с юмрук.

Германците не стреляха — бяха усетили, че това е самоинициатива на войниците.

Руснакът закрещя:

— Ей, курка, яйки, рус къл-къл!

Тогава от окопа подаде глава сивосинкав германец и немного високо, за да не го чуят от офицерския блиндаж, извика:

— Ей, рус, не стреляй главата. Трябва види майката. Вземаш автомат, даваш калпака.

От руския окоп отговориха с една дума, и то много късичка. Макар че думата беше руска, германците разбраха и се ядосаха.

Полетя граната, прехвърли окопа и избухна в съобщителния вход. Но това вече никого не интересуваше.

Унтерофицер Айзенауг докладва и това на Бах, но Бах каза:

— Ами да си крещят. Нали никой не е избягал при руснаци.

Но тогава унтерофицерът, облъхвайки Бах с миризма на сурво цвекло, докладва, че войникът Петенкофер по някакъв начин бил организирал стокообмен с противника — в мешката му се появили захар на бучки и руски войнишки хляб. Взел от свой приятел бръснач и обещал да го замени срещу парче сланина и две пакетчета концентрат, като поискал за комисиона сто и петдесет грама сланина.

— Няма нищо сложно — каза Бах, — доведете го при мен.

Но се оказа, че още преди обяд Петенкофер, изпълнявайки задача на командването, геройски загинал.

— Ами какво тогава искате от мен? — възклика Бах. — Между германския и руския народ отдавна съществуват търговски отношения.

Но Айзенауг нямаше настроение за шеги — с незарастваща рана, получена във Франция през май четирийсета година, преди два месеца го бяха докарали в Сталинград със самолет от Южна Германия, където бе служил в полицейски батальон. Вечно гладен, измръзнал, тормозен от въшки и страх, той бе лишен от чувство за хumor.

Ето там, където едва се белееше размитата, трудноразличима в мрака каменна дантела на градските заведения, Бах бе започнал своя сталинградски живот. Черното септемврийско небе, осяено с едри звезди, мътната волжка вода, нажежените след пожара стени на зданията, а по-нататък — степите на Русия югоизток, границата на азиатската пустиня.

В мрак тънха сградите от западните предградия, открояваха се развалините, засипани от сняг — неговият живот...

Защо написа от болницата това писмо на майка си? Сигурно майка му го е показала на Хуберт! Защо си развърза езика пред Ленард?

Защо хората имат памет — понякога ти се иска да умреш, да изчезнат спомените. Как можа точно преди обкръжението да приеме едно пиянско безумие за истина на живота, да извърши нещо, което не бе свършил през дългите трудни години.

Не бе убивал деца, през живота си никого не бе арестувал. Но строши крехкия бент, който отделяше чистотата на душата му от мъглата, клокочеща наоколо. И кръвта на лагерите и гетата го заля, подхвана го, понесе го и вече нямаше граница между него и мрака, той стана част от този мрак.

Но какво се случи с него — нелепица, случайност или такива бяха законите на душата му?

В ротния блиндаж беше топло. Едни седяха, други лежаха, вирнали крака към ниското таванче, някои спяха, увити презглава с шинелите и оголили босите си жълти стъпала.

— Ами спомняте ли си — каза един особено мършав войник, издърпа ризата на гърдите си и заразглежда шева с внимателни и ядни очи, с каквito всички войници по света разглеждат шевовете на ризите и долните си гащи — онзи септември мазенцето, където се бяхме настанили?

Друг, който лежеше по гръб каза:

— Азви заварих тук.

Няколко души отговориха:

— Можеш обаче да ни вярваши, хубаво мазенце беше... креватчетата бяха като в най-добрите семейства...

— И край Москва хората се отчайваха. А пък на, стигнахме чак до Волга.

Войникът, който цепеше с щик една дъска през това време, отвори вратичката на печката, за да пъхне в огъня няколко дръвца. Огънят освети едрото му небръснато лице и от сиво, каменно, то стана медно, алено.

— Е, ама и ти — каза той, — как можеш да се радваши, че от московската яма се завряхме в още по-смрадлива.

Откъм тъмното къаше, където бяха струпани раниците, се чу весел глас:

— То сега е ясно, каква по-добра Коледа: конско месце!

Щом става дума за ядене, разговорът се оживи. Захвана се спор, как най-добре се премахва миризмата на пот от вареното конско месо. Едни казваха, че от врящия бульон трябва да се маха черната пяна. Други съветваха да не се допуска месото да ври силно, трети — да се отсича месото от задната част на трупа и замръзналото месо да не се слага в студена вода, а направо във вряла.

— Добре си живеят разузнавачите — каза един млад войник, — грабят си храница от руснаци и гощават с тях руските си женски по

мазетата, а тук един глупак се чудеше защо ли на разузнавачите дават все млади и красиви.

— Аз пък сега хич не мисля за това — каза онзи, дето поддържаше печката, — нито настроение имам, нито храната е подходяща. Да можех да видя дечурлигата, преди да умра. Поне за час...

— Да, ама офицерите мислят! В едно мазе, където живее населението, срещнах командира на ротата. Свой човек е там, семейство си има.

— Ами ти какво правеше в това мазе?

— Аз, такова, бях занесъл бельо за изпиране.

— Аз пък по едно време бях охрана в лагера. Всеки ден гледах как военнопленниците събират от земята картофени обелки, бият се заради гнили зелеви листа. Мислех си — е, това наистина не са хора. Ама излиза, че и ние сме същите свине.

Гласът от полумрака, където бяха струпани раниците, напевно произнесе:

— А започнахме с кокошки!

Вратата рязко се отвори и заедно с кръглите влажни кълба пара нахлу пътят и същевременно звънлив глас:

— Стани! Мирно!

Тази дума прозвуча както и преди — спокойно и неприпряно.

Мирно се отнасяше за горчивините, за страданията, скръбта, за ядните мисли... Мирно.

В мъглата се мярна лицето на Бах, чуждо, непознато заскърцаха нечии ботуши и жителите на блиндажа видяха светлосивия шинел на командира на дивизията, неговите късогледо присвити очи, старческата му бяла ръка със златна халка, която бършеше с парченце кожа монокъл.

Гласът, свикнал, без да се напряга, да достига и до военния плац, и до командирите на полка, и до редниците на левия фланг, произнесе:

— Здравейте. Свободно.

Войниците нестройно отговориха на поздрава.

Генералът седна на някакъв сандък и жълтата светлина от печката пробягна по Железния кръст на гърдите му.

— Честит Бъдни вечер — каза старият човек.

Войниците, които го придружаваха, примъкнаха до печката един сандък, отвориха капака с щикове и заизваждаха увити в целофан коледни елхички, големи колкото длан. Всяка елхичка бе украсена с варак, мъниста, с дребни бонбонки.

Генералът наблюдаваше как войниците развиват целофанените пакетчета, извика с пръст оберлейтенанта и му каза няколко неразбираеми думи, тогава Бах тихо обясни:

— Генерал-лейтенантът поръча да ви кажа, че този коледен подарък от Германия е докаран от един летец, смъртоносно ранен над Стalingрад. Приземил се е в Питомник, извадили го мъртъв от кабината.

Хората държаха в длани си елхичките джуджета. Сгрети в топлия въздух, елхичките се покриха със ситна роса, изпълниха мазето с аромата на иглиците си, който надделя над тежката миризма на морга и ковачница — миризмата на предната линия.

Миризмата на Коледа сякаш се изльчваше от побелялата глава на стареца, седнал край печката.

Чувствителното сърце на Бахолови печалната прелест на тази минута. Хората, които бяха презирали силата на руската тежка артилерия, ожесточени, груби, измъчени от глада и въшките, изтормозени от недостига на патрони, мълчаливо разбраха всичко в един миг: не бинтове, не тринитротолуолови шашки, а тези елхови клонки, обвити в безполезна паяжина, тези сирашки бонбончета са им били нужни.

Войниците наобиколиха стареца, седнал на сандъка. През лятото той бе водил члената моторизирана дивизия към Волга. Цял живот навсякъде и вечно бе играл роли. Бе играл роли не само пред строя и в разговорите си с командващия. Бе играл роли и вкъщи, с жена си, и когато се бе разхождал из парка, и със снаха си, и с внука си. Бе играл роля и когато нощем бе лежал сам в постелята, а до него на креслото бяха лежали метнати генералските му панталони. И, разбира се, бе играл роля пред войниците, бе играл роля, когато ги бе питал за майките им, когато се бе мръщил, когато бе подхвърлял грубошаги по повод войнишките любовни развлечения и когато се бе интересувал от съдържанието на войнишкия казан и с пресилена сериозност бе опитвал супата, и когато бе свеждал мъжествената си глава пред отворените войнишки гробове, и когато бе произнасял пресилено сърдечни, бащински думи пред редицата новобранци. Това актьорство не го спохождаше отвън, то идеше отвътре, бе разтворено в неговите мисли, в него самия. Той не знаеше, че е актьор, беше немислимо актьорството да се отдели от него, както сол не може да се филтрира от солената вода. Това актьорство влезе с него в ротния блиндаж, то се появи в движението, с което той разгърна шинела си,

седна на сандъка до печката, в спокойния, печален поглед, с който поздрави войниците. Старецът никога не бе усещал актьорската си игра и изведнъж я проумя, и тя изчезна, изпадна от същината му — замръзнала сол от замръзнала вода.

Почувства се безсилен, обзе го старческа жал към гладните, измъчени хора. Безпомощен, слаб и стар човек сред безпомощни и нещастни същества.

Един войник тихо запя песенчицата:

*O, Tannenbaum, o, Tannenbaum,
Wie grün sind deine Blätter... **

Два-три гласа подхванаха мелодията. А ароматът на бор просто те побъркваше и думите на детската песничка звучаха като гръмовни божествени фанфари:

O, Tannenbaum, o, Tannenbaum...

И от дъното на морето, от студения мрак на повърхността излизаха забравени, изоставени чувства, освобождаваха се мисли, за които отдавна не са те спохождали спомени...

Те не даваха нито радост, нито лекота. Но силата им беше човешка сила, тоест най-голямата сила на света.

Тежко избухнаха няколко разнокалибрени съветски снаряди — Иван беше недоволен от нещо, изглежда се досещаше, че обкръжените празнуват Коледа. Никой не обърна внимание на посипалия се от тавана боклук, на лумналото от печката облаче червени искри.

Думкането на железните барабани пердаше земята и земята пищеше — Иван засвири на своите любими реактивни минохвъргачки. И тутакси заскърцаха тежките картечници.

Старецът седеше с наведена глава — поза, обичайна за хора, уморени от дълъг живот. Угаснаха светлините на сцената и хората с измити от грима лица излязоха на сивата дневна светлина. Различните сега станаха еднакви — и легендарният генерал, ръководителят на

мълниеносните моторизирани атаки, и дребнавият унтерофицер, и войникът Шмит, заподозрян в лоши антидържавни мисли... Бах си помисли, че Ленард не би се поддал на чувствата си в тези минути, у него германското, държавното не би могло да се преобрази в човешко.

Извърна се към вратата и видя Ленард.

---

[0] „О, елхичке, елхичке, колко зелени са твоите иглички...“ — популярна коледна песен (нем.). — Б.пр. ↑

Щумпфе, най-добрият войник в ротата, същият, който бе събирал плахите и възхитени погледи на новобранците, се преобрази. Едрото му светлооко лице отслабна. Мундирът и шинелът се превърнаха в омачкани и вехти дрипи, прикриващи тялото му от руския вятър и студ. Вече не говореше умно, шагите му не разсмиаваха никого.

Той страдаше от глада повече от другите, защото бе огромен на ръст и се нуждаеше от много храна.

Постоянният глад го караше всяка сутрин да тръгва на лов: ровеше, шеташе из развалините, измолваше и ядеше трошици, вечно се въртеше около кухнята. Бах свикна да вижда неговото внимателно, напрегнато лице. Щумпфе непрекъснато мислеше за ядене, търсеше храна не само в свободното време, но и в боя.

Както се промъкваше към мазето, където живееше, Бах видя големия гръб, широките рамене на гладния войник. Той ровичкаше из пуцинака, където доскоро, преди обкръжаването, се бяха намирали кухнята и складовете на продоволствения отдел на полка. Измъкваше от вледенената пръст зелени листа, изнамираше мънички, колкото жълъд замръзнали картофи, които поради мизерните си размери не бяха попаднали в казана.

Иззад стената излезе висока старица с окъсано мъжко палто, препасано с въженце, със смачкани мъжки кецове. Тя вървеше срещу войника, втренчена в земята, и с кука от дебела тел разравяше снега.

Видяха се, без да повдигнат глави, по сенките, които се сблъскаха на снега.

Грамадният германец вдигна очи към високата старица, доверчиво ѝ показва начупения, слюдест зелев лист и изрече бавно и затова тържествено:

— Добър ден, мадам.

Старицата бавно отмести с ръка парцалите, смъкнали се на челото ѝ, погледна го с тъмните си, добри и умни очи и величаво, бавно отговори:

— Добър ден, пане.

Беше среща на най-високо ниво на представители на два велики народа. Никой, освен Бах, не видя тази среща, а войникът и старицата веднага забравиха за нея.

Затопли се и сняг на едри парциали засипваше земята, червения тухлен трошляк, раменете на кръстовете по гробовете, челата на мъртвите танкове, ушните раковини на непогребаните мъртъвци.

Топлата снежна мъгла изглеждаше синкавосива. Снегът изпълни въздушното пространство, спря вятъра, приглуши стрелбата, сля, смеси земята и небето в размито, полюшващо се меко и сиво единство.

Снегът полягаше по раменете на Бах и му се струваше, че тишината пада на парциали върху притихналата Волга, върху мъртвия град, върху скелетите на конете; сняг валеше навсякъде, не само на земята, но и на звездите, целият свят беше пълен със сняг. Всичко изчезваше под снега — телата на убитите, оръжието, гнойните парциали, чакълът, нагърченото желязо.

Не снегът, самото време — меко, бяло — лягаше, напластваше се върху човешкото градско побоище и настоящето ставаше минало, и нямаше бъдеще в бавното мъхнато прелитане на снега.

Бах лежеше на нара зад басмената завеска в едно тясно кътче на мазето. На рамото му лежеше главата на спяща жена. В мършавината си лицето ѝ изглеждаше детинско и същевременно повехнало. Бах гледаше слабата ѝ шия и гърдите, които се белееха под сивата мръсна риза. Тихо, бавно, за да не събуди жената, той вдигна до устните си разрошената ѝ плитка. Косите имаха своя миризма, бяха живи, еластични и топли, сякаш в тях течеше кръв.

Жената отвори очи.

Практична жена, понякога лекомислена, гальовна, хитра, търпелива, пресметлива, покорна и избухлива. Понякога изглеждаше глупава, потисната, винаги мрачна, понякога си пееше и през руските думи се зачуваха мелодиите на „Кармен“ и „Фауст“.

Той не се интересуваше каква е била преди войната. Идваше при нея, когато си поискаше, а когато нямаше желание да спи с нея, я забравяше, не се тревожеше дали е сита, дали не я е убил някой руски снайперист. Веднъж извади от джоба си случайно озовал се там сухар и ѝ го даде — тя се зарадва, а после подари този сухар на бабичката, която живееше до нея. Това го трогна, но когато отиваше при нея, почти винаги забравяше да вземе нещо за ядене.

Името ѝ беше странно, не приличаше на европейските имена — Зина.

Явно Зина не бе познавала преди войната старицата, с която сега бяха съседки. Неприятна бабичка, угодлива и злобна, невероятно лицемерна, преизпълнена с бясна страсть да яде. Ето и сега тя упорито чукаше с първобитно дървено чукало в дървен хаван оборели, залети с газ черни пшеничени зърна.

След обкръжаването войниците започнаха да слизат в мазетата при жителите, по-рано те не бяха забелязвали тукашните хора, а сега много неща ги привличаха по мазетата — прането без сапун, гозбите от отпадъци, поправките, кърпежите. Най-важните хора в мазетата сега бяха старите жени. Но войниците ходеха не само при тях.

Бах си беше мислил, че никой не знае за посещенията му в мазето. Но веднъж, както седеше на нара със Зина и държеше ръцете ѝ, чу зад завеската родна реч — глас, който му се стори познат, каза:

— Не се тикай зад завеската, там е фройлайн на оберлейтенанта.

Сега лежаха един до друг и мълчаха. Целият му живот — приятелите, книгите, романът му с Мария, детството му, всичко, което го бе свързвало с родния му град, с училището и университета, грохотът на руския поход — всичко това нямаше значение... Всичко го бе водило към този нар, скован от полуобгорена врата... Ужас го обзе при мисълта, че може да загуби тази жена, след като я бе намерил, бе дошъл при нея, всичко, което се вършеше в Германия, в Европа, е било, за да я срещне... По-рано не го разбираше, забравяше я, тя му изглеждаше симпатична именно защото нищо сериозно не го свързваше с нея. На този свят нямаше нищо освен нея, всичко потъна в снега... съществуващо само това дивно лице, легко повдигнатите ноздри, странните очи и този влудяващ детински, безпомощен израз, съчетан с умора. През октомври тя го намери в болницата, дойде пеша и той не пожела да я види, не излезе при нея.

Тя видя — не беше пиян. Коленичи и зацелува ръцете ѝ, зацелува краката ѝ, после повдигна глава, притисна чело и бузи до коленете ѝ, заговори бързо, разпалено, но тя не го разбираше и той знаеше, че не го разбира — нали знаеше само ужасния език, на който в Сталинград говореха войниците.

Знаеше, че пътят, който го бе довел при тази жена, сега ще я откъсне от него, ще ги раздели завинаги. Коленичил, прегръщащ краката ѝ и се взираше в очите ѝ, и тя се вслушваше в припрените му думи, искаше да разбере, да отгатне какво говори, какво става с него.

Никога не бе виждала лицето на германец такова, бе си мислила, че само руснаците могат да имат такива страдащи, умолителни, гальовни, безумни очи.

Той ѝ говореше, че тук, в мазето, докато бе целувал краката ѝ, за пръв път не от чужди думи, а с кръвта на сърцето си е познал любовта. Че му е по-скъпа от миналото, от майка му, че му е по-скъпа от Германия, от бъдещия му живот с Мария... Че я е обикнал. Че стените, издигнати от държавите, расовата ярост, огнените вълни на тежката артилерия не означават нищо, без силни са пред силата на любовта... И

той е благодарен на съдбата, която преди смъртта му даде да го разбере.

Тя не разбираше думите му, знаеше само „Халт, ком, бринг, шнелер“. Бе чувала само: „Давай, капут, цукер, брот, чупка, къш оттук“.

Ала сега се досещаше какво става с него, виждаше душевния му смут. Гладната, лекомислена любовница на германския офицер със снизходителна нежност наблюдаваше слабостта му. Разбираше, че съдбата ще ги раздели, и беше по-спокойна от него. Сега, видяла отчаянието му, почувства, че връзката ѝ с този човек се превръща в нещо, което смайваше със силата и дълбочината си. Чу го в гласа му, усети го в целувките, в очите му.

Замислено галеше Бах по косите, а в хитрата ѝ главица се надигна опасението, че тази неясна сила може да сграбчи, да завърти, да погуби и нея... А сърцето биеше, биеше и не искаше да чува хитрия, предупреждаващ, плашещ глас.

Евгения Николаевна се запозна по опашките с много близки на арестувани. Те я питаха: „Е, имате ли някакви новини?“ Вече бе придобила опит и не само се вслушваше в съветите, но и тя съветваше: „Не се тревожете. Може да е в болница. В болницата е хубаво, всички мечтаят да ги пратят от килията в болница“.

Научи, че Кримов се намира във вътрешния затвор. Не приемаха колетите й, но тя не губеше надежда — на „Кузнецкий“ често отказвали да приемат колети и по веднъж, и по два пъти, а после изведнъж сами предлагали: „Ако носите нещо, дайте го“.

Тя ходи в жилището на Кримов и съседката й разказа, че преди около два месеца идвали двама военни с домоуправителя, отворили стаята на Кримов, взели много книжа, книги и си отишли, като запечатали вратата. Женя гледаше печатите от черен воськ с канапени опашчици, а съседката, застанала до нея, й говореше:

— Само че, за Бога, аз нищо не съм ви казвала. — Вече до вратата, изпращайки Женя, съседката се осмели да прошепне: — Толкова добър човек беше, отиде доброволец на фронта.

Тя не писа на Новиков от Москва.

Какъв смут цареше в душата й! И съжаление, и любов, и разкаяние, и радост от победите на фронта, и тревога за Новиков, и срам пред него, и страх, че може да го загуби завинаги, и потискащо чувство за безправие...

Сякаш вчера бе живяла в Куйбишев, бе се канила да замине при Новиков на фронта и връзката й с него й бе изглеждала задължителна, неминуема като съдба. Женя се бе ужасявала от мисълта, че навеки е свързана с него, че навеки се разделя с Кримов. В отделни минути всичко у Новиков й изглеждаше чуждо. Нелепо й се виждаше да налива чай на неговата трапеза, да приема неговите приятели, да разговаря с генералските и полковнишките съпруги.

Спомни си равнодушието на Новиков към Чеховите разкази „Архиерей“ и „Скучна история“. Те му харесваха по-малко от тенденциозните романи на Драйзър и Фойхтвангер. А сега, когато

разбираше, че скъсването ѝ с Новиков е решено, че никога вече няма да се върне при него, Женя изпитваше нежност, често си спомняше покорната припряност, с която той се съгласяваше с всичко, което тя казваше. И се натъжаваше — нима ръцете му никога няма да докоснат раменете ѝ, нима няма да види лицето му?

Никога не бе срещала такова необикновено съчетание на сила и грубо простодушие с човешчина и плахост. Той толкова я бе привличал, толкова му бе чужд жестокият фанатизъм, у него имаше някаква особена, разумна и пристрастна мъжка доброта. И същевременно непрестанно я измъчваше мисълта за нещо тъмно и мръсно, вмъкнало се в отношенията ѝ с близките. Откъде са научили за думите, които ѝ бе казал Кримов?... Колко безизходно сериозно бе всичко, което я свързваше с Кримов, тя не можа да зачеркне живота, изживян с него.

Тя ще последва Кримов. Нищо, че няма да ѝ прости, тя заслужи неговия вечен упрек, но му е нужна, в затвора той непрекъснато мисли за нея.

Новиков ще намери сили у себе си да преживее скъсването с нея. Ала тя не можеше да разбере какво ѝ е нужно, за да ѝ олекне на душата. Да научи, че я е разлюбил, че се е успокоил и ѝ е простили? Или обратното, да научи, че я обича, че е неутешим, че не ѝ проща? А за нея самата — по-добре ли е да знае, че скъсването им е окончателно, или дълбоко в душата си да вярва, че след време пак ще бъдат заедно?

Колко страдания причини на близките си. Нима натвори всичко това не за благото на другите, а заради своя каприз, заради себе си? Интелектуална психопатка!

Вечерта, когато Щрум, Людмила и Надя седяха около масата, Женя попита, втренчена в сестра си:

— Знаеш ли какво съм аз!

— Ти ли? — учуди се Людмила.

— Да, да, аз — каза Женя и поясни: — Аз съм куче от женски пол.

— Кучка ли? — весело каза Надя.

— Да, да, именно — отговори Женя.

И изведенъж всички се разсмяха, макар да разбираха, че на Женя не ѝ е до смях.

— Знаете ли — каза Женя, — моят куйбишевски посетител Лимонов ми обясняваше какво нещо е непървата любов. Казваше, че е душевна авитаминоза. Да речем, мъжът дълго живее със съпругата си и у него се развива душевен глад, като например у крава, която е лишена от сол, или у полярник, който с години не вижда зеленчуци. Съпругата му е човек волеви, властен, силен, и ето че съпругът започва да жадува за кротка, мека, податлива, плаха душа.

— Твойт Лимонов е глупак — каза Людмила Николаевна.

— Ами ако на човек са му нужни няколко витамина — A, B, C, D? — попита Надя.

А по-късно, когато се приготвиха да си лягат, Виктор Павлович каза:

— Женевиев, у нас е прието интелигентите да бъдат осмивани заради хамлетовската им раздвоеност, заради съмненията и нерешителността им. На младини и аз се презирах за тези свои черти. А сега мисля другояче: на нерешителните и съмняващите се хората дължат и великите открития, и великите книги, те са направили повече от праволинейните дръвници. Ако се наложи, те ще идат и на кладата, и под куршумите не по-зле от волевите и праволинейните.

Евгения Николаевна отвърна:

— Благодаря ви, Витенка, думите ви са във връзка с кучката, нали?

— Именно — отвърна Виктор Павлович.

Бе изпитал желание да каже на Женя нещо приятно.

— Пак гледах вашата картина, Женечка — продължи той. — Харесва ми, че в нея има чувство, инак, знаете, левите художници влагат в работата си само смелост и новаторство, ала в картините им няма Бог.

— Ами, чувства — намеси се Людмила Николаевна, — зелени мъже, сини къщи. Пълно откъсване от действителността.

— Знаеш ли, Милка — каза Евгения Николаевна, — Матис е казвал: „Когато полагам зелена боя, това не означава, че съм искал да рисувам трева, вземам ли синята, това още не означава, че рисувам небе“. Цветът изразява вътрешното състояние на художника.

И макар че бе искал да говори на Женя само приятни неща, Щрум не се въздържа и присмехулно подхвърли:

— Екерман пък е писал: „Ако Гьоте създаваше света като Бог, той би сътворил тревата зелена, а небето — синьо“. Тези думи значат много за мен, а нали имам известно отношение към материала, от който Бог е създал света... Вярно, тъкмо затова аз зная, че няма нито цветове, нито бои, а само атоми и пространство между тях.

Ала те рядко си говореха за такива теми, по-често — за войната, за прокуратурата...

Тягостни дни бяха. Женя се готвеше да замине за Куйбишев — отпускът ѝ свършваше.

Тя се страхуваше от предстоящото ѝ обяснение с началника. Защото бе тръгнала за Москва без разрешение и дълго бе обикаляла затворите, бе писала заявления до прокуратурата и до народния комисар по вътрешните работи.

Цял живот се бе страхувала от държавни учреждения, от писане на молби и преди да си смени паспорта, бе спала зле и се бе тревожила. Но напоследък съдбата я принуди сякаш да не прави нищо друго, освен да се занимава с регистрации, паспорти, милиция, прокуратура, с призовки и заявления.

В дома на сестра ѝ цареше мъртво спокойствие.

Виктор Павлович не ходеше на работа, с часове седеше в стаята си. Людмила Николаевна се прибираше от лимитния магазин притеснена, разказваше, че жените на познатите им не я поздравяват.

Евгения Николаевна виждаше как нервници Щрум. Звъннеше ли телефонът, той скачаше, стремително грабваше слушалката. Често на обяд или вечеря рязко прекъсваше разговора: „По-тихо, по-тихо, май някой звъни“. Отиваше в антрето, връщаše се с виновна усмивка. Сестрите разбираха защо така напрегнато очаква да се звънне на вратата — страхуваше се, че ще го арестуват.

— Ето така човек развива мания за преследване — каза Людмила Николаевна. — През трийсет и седма година психиатричните болници бяха пълни с такива.

Евгения Николаевна, която виждаше постоянната тревога на Щрум, особено се трогваше от отношението му към нея. Веднъж той ѝ каза: „Запомнете, Женевиев, на мен ми е дълбоко безразлично какво ще си помислят хората, които знаят, че живеете в моя дом и обикаляте инстанциите заради арестуван човек. Разбирате ли? Този дом е и ваш!“

Вечер Евгения Николаевна обичаше да разговаря с Надя.

— Прекалено си умна — каза на племенницата си Евгения Николаевна, — не момиче, ами направо член на дружеството на бившите политкаторжници.

— Не на бившите, а на бъдещите — каза Щрум. — Сигурно и с твоя лейтенант говориш за политика.

— Е, та какво? — отвърна Надя.

— По-добре се целувайте — посъветва я Евгения Николаевна.

— И аз казвам същото — каза Щрум. — Все пак е по-безопасно.

Надя наистина все говореше на опасни теми: ту внезапно питаше за Бухарин, ту дали е вярно, че Ленин е ценял Троцки и не е искал да вижда Stalin в последните месеци от живота си, че е написал завещание, което Stalin скрил от народа. Когато оставаше насаме с Надя, Евгения Николаевна не я разпитваше за лейтенант Ломов.

Но от всичко, което Надя говореше за политиката, за войната, за стиховете на Манделщам и Ахматова, за своите срещи и разговори с приятели, Евгения Николаевна научи за Ломов и за Надините отношения с него повече, отколкото знаеше Людмила.

Ломов явно беше своенравно момче, с тежък характер, отнасяше се присмехулно към всичко познато и установено. Изглежда, че и той пишеше стихове и Надя именно от него бе възприела присмехулното и презрително отношение към Демян Бедни, Твардовски, равнодушието към Шолохов и Николай Островски. Стивайки рамене, Надя очевидно произнасяше неговите думи: „Революционерите или са глупави, или са нечестни — не може да се жертва животът на цяло поколение в името на някакво бъдещо измислено щастие...“

Веднъж Надя каза на Евгения Николаевна:

— Знаеш ли, лелче, старото поколение иска непременно да вярва в нещо: например Кримов — в Ленин и в комунизма, татко — в свободата, баба — в народа и в трудовите хора, а ние, младото поколение, намираме всичко това глупаво. Изобщо е глупаво да вярваш. Трябва да се живее без вяра.

Евгения Николаевна внезапно я попита:

— Такава ли е философията на лейтенанта?

Отговорът на Надя я слиса:

— След три седмици той ще бъде на фронта. Това ти е цялата философия: беше — и го няма.

Когато не разговаряше с Надя, Евгения Николаевна си спомняше за Сталинград. Точно така ѝ бе приказвала Вера, точно така се бе влюбила Вера. Но колко различно бе простото, ясно чувство на Вера от бъркотиите в личния живот на Надя. Колко различен беше тогавашният живот на Женя от днешния ден. Колко различни бяха тогавашните ѝ мисли за войната от сегашните, в дните на победата. Но войната не бе свършила и беше неизменно онова, което каза Надя: „Имаше лейтенант, няма го лейтенанта“. И на войната ѝ беше безразлично дали по-рано лейтенантът е пял песни с китара, дали е работил като доброволец на велики строежи, вярвайки в наближаващото царство на комунизма, или е чел стиховете на Инокентий Аненски и не е вярвал в измисленото щастие на бъдещите поколения.

Веднъж Надя показа на Евгения Николаевна лагерна песен, написана на ръка.

В песента се говореше за студените параходни трюмове, за рева на океана, как „от морската болест се гърчат затворници, братя по кръв“ и как сред мъглата изниквал Магадан — „колимската столица ледна“.

В първите дни след пристигането ѝ в Москва, когато Надя заговаряше на такива теми, Щрум се ядосваше и я прекъсваше.

Но през тези дни той много се промени. Сега не се въздържаше и в присъствието на Надя говореше, че е непоносимо да четеш сладникави писма-наздравици за „великия учител, най-добрия приятел на физкултурниците, мъдрия баща, могъщия корифей, светлия гений“, на всичко отгоре той бил и скромен, и внимателен, и добър, и отзивчив. Ще речеш, че Сталин и оре, и лее метал, и в яслите хани с лъжичка децата, и стреля с картечница, а работниците, червеноармейците, студентите и учениците само го боготворят и ако го нямаше Сталин, целият руски народ щеше да погине като безпомощен добитък.

Веднъж Щрум преброи, че името на Сталин в един брой на „Правда“ се споменаваше 86 пъти, на другия ден наброи 18 споменавания на Стalinovото име само в уводната статия.

Възмущаваше се от незаконните арести, от липсата на свобода, от факта, че всеки не твърде грамотен началник с партийна книжка

беше уверен в правотата си да командва учени, писатели, да им пише оценки, да ги поучава.

У него се появи някакво ново чувство. Нарастващият ужас пред унищожителната сила на държавния глас, все по-нарастващото чувство на самота, на безпомощност и жалко бессилие, на обреченост — в отделни минути всичко това пораждаше у него безумна храброст, анархично безразличие към опасността, презрение към предпазливостта.

Една сутрин Щрум се втурна в стаята на Людмила и като видя неговото възбудено, радостно лице, тя се смяя, толкова необичайно бе за него.

— Люда, Женя, отново стъпваме на украинска земя, току-що казаха по радиото.

А следобед Евгения Николаевна се върна от „Кузнецкий мост“ и щом видя лицето ѝ, Щрум я попита също както Людмила го бе попитала сутринта:

— Какво се е случило?

— Приеха колета, приеха колета! — заповтаря Женя.

Дори Людмила разбираше какво ще означава за Кримов това колетче с писъмцето от Женя.

— Възкресение на мъртвите — каза тя и добави: — Все пак изглежда го обичаш, не си спомням да съм виждала очите ти такива.

— Знаеш ли, сигурно съм полуляла — прошепна на сестра си Евгения Николаевна, — щастлива съм хем защото Николай е получил колета, хем защото днес разбрах: не може, не може Новиков да е извършил подлост, невъзможно е. Разбиращ ли?

Людмила Николаевна кипна:

— Не си полуляла, ами си нещо по-лошо.

— Витенка, мили, изсвирете ни нещо — помоли Евгения Николаевна.

През цялото това време той нито веднъж не бе сядал на пианото. Но сега не чака да го молят, донесе нотите, показва ги на Женя, попита: „Имате ли нещо против?“ Людмила и Надя, които не обичаха музика, отидоха в кухнята, а Щрум засвири. Женя слушаше. Той свири дълго, щом свършеше една пиеца, помълчаваше, без да поглежда Женя, после засвирваше друга. От време на време тя имаше чувството, че Виктор

Павлович изхлипва, не виждаше лицето му. Стремително се отвори вратата и Надя извика:

— Пуснете радиото, заповед!

Музиката секна и я смени металният еклиг глас на говорителя Левитан, който в този момент произнасяше: „И с щурм завзеха града и важния железопътен възел...“ После изброя генералите и войските, които най-много се отличили в боевете, изброяването започна от името на генерал Толбухин, който командаваше армията; и внезапно ликуващият глас на Левитан възвести: „А също и танковият корпус под командането на полковник Новиков“.

Женя тихичко извика, а после, когато силният, равен глас на говорителя произнасяше: „Вечна слава на героите, паднали за свободата и независимостта на нашата Родина“, се разплака.

Женя си замина и в дома на Щрум стана съвсем тъжно.

Виктор Павлович с часове седеше пред писалището, по няколко дни наред не излизаше от къщи. Беше го обзел някакъв страх, струващ му се, че на улицата ще срещне особено неприятни, враждебни към него хора, ще види безжалостните им очи.

Телефонът напълно замъркна, ако веднъж на два-три дена звънваше, Людмила Николаевна казваше:

— Търсят Надя.

И наистина търсеха Надя.

Щрум не можа да схване отведенъж всичката тежест на случилото се с него. През първите дни дори изпитваше облекчение, че си седи вкъщи, сред тишината и любимите си книги, че не вижда враждебни, мрачни физиономии.

Но скоро домашната тишина започна да го потиска, тя будеше не само тъга, но и тревога. Какво ли става в лабораторията? Как върви работата? Какво прави Марков? Мисълта, че е нужен в лабораторията, а си стои вкъщи, предизвикваше трескава тревога. Но също тъй непоносима беше и противоположната мисъл — че в лабораторията чудесно се справят и без него.

Людмила Николаевна срещна на улицата приятелката си от евакуацията Стойникова, която работеше в апарата на Академията. Стойникова подробно й разказа за заседанието на научния съвет — тя го стенографирала от начало до край.

Най-важното беше, че Соколов не се бил изказал! Не се изказал, макар че Шишаков го подтиквал: „Пътър Лаврентиевич, искали да чуем и вас. Работили сте дълги години с Щрум“. Соколов отвърнал, че през нощта получил сърдечен пристъп и му било трудно да говори.

Странно, Щрум не се зарадва на тази вест.

От името на лабораторията взел думата Марков, бил по-сдържан от другите, не отправял политически обвинения, наблюдал най-вече на тежкия характер на Щрум и дори споменал, че той е талантлив.

— Нямало е как да не се изкаже, партиен член е, задължили са го — каза Щрум. — Не мога да му се сърдя.

Но повечето от изказванията били ужасни. От думите на Ковченко излязло, че Щрум е едва ли не шарлатанин, мошеник. Казал: „Тоя Щрум не благоволи да дойде, съвсем се е разпасал, ще си поговорим с него на друг език, явно така иска“.

Белокосият Прасолов, същият, който бе сравнявал труда на Щрум с труда на Лебедев, казал: „Определена категория хора организираха недостойна шумотевица около съмнителните теоретизирания на Щрум“.

Много грозно прозвучало изказването на доктора на физическите науки Гуревич. Той признал, че е направил груба грешка, че е надценил труда на Щрум, намеквал за националната нетърпимост на Виктор Павлович, говорил, че обърканият по политическите въпроси човек неминуемо причинява бъркотии и в науката.

Свечин нарекъл Щрум „почитаемия“ и цитирал думите на Виктор Павлович, че няма американска, германска, съветска физика, че физиката е всеобща.

— Говорил съм нещо подобно — каза Щрум. — Но да цитираш на събрание нещо, подхвърлено в частен разговор, си е чиста проба донос.

Щрум остана като гръмнат, щом разбра, че се е изказал Пименов, макар той да не беше свързан с института — бе се изказал, без никой да го кара. Разкайвал се, че придал прекалено голямо значение на труда на Щрум, че не видял порочното в него. Това беше направо смайващо. Пименов бе говорил, че трудът на Щрум буди у него благоговейно чувство, че е щастлив да съдейства за реализирането му.

Шишаков говорил малко. Резолюцията предложил секретарят на партийния комитет при института Рамков. Била жестока, в нея се настоявало дирекцията да отсече от здравия колектив някои загниващи части. Особено обидно беше, че в резолюцията нямало и дума за научните заслуги на Щрум.

— Все пак Соколов се е държал съвсем почтено. Защо тогава Маря Ивановна се изгуби, нима толкова се е уплашила! — продума Людмила Николаевна.

Щрум не отговори нищо.

Странно! Той на никого не се сърдеше, макар християнското всеопрощение да не му бе присъщо. Не се сърдеше и на Шишаков, и на Пименов. Не изпитваше злоба към Свечин, Гуревич, Ковченко. Само един човек го докарваше до бяс — толкова тежък, задушаващ, че на Щрум му ставаше горещо, задъхваше се, щом се сетеше за него. Струваше му се, че всички жестокости и несправедливости, извършени спрямо него, са причинени от Соколов. Как е могъл Пътър Лаврентиевич да забрани на Маря Ивановна да идва у семейство Щрум! Какъв страхопъзъльо, колко жестокост, подлост, низост има в тази постъпка!

Ала той не можеше да признае пред себе си, че злобата му се подхранва не само от мисълта за вината на Соколов спрямо него, но и от тайното чувство за собствената му вина пред Соколов.

Сега Людмила Николаевна често заговоряше за материални проблеми.

Излишната жилищна площ, служебните бележки за заплатата, които представяше пред домоуправлението, купоните, прикрепени към нов магазин за хранителни стоки, лимитната книжка за новото тримесечие, просроченият паспорт и необходимостта да представи при смяната на паспорта бележка от службата — всичко това тревожеше Людмила Николаевна денем и нощем. Откъде ще вземат пари, за да живеят?

По-рано Щрум на шега се репчеше: „Ще разработвам теоретичните проблеми вкъщи, ще си направя домашна лаборатория“.

Но сега не беше смешно. Парите, които получаваше като член-кореспондент на Академията на науките, едва щяха да стигнат за наема на апартамента, за вилата, за разходите по обслужването на дома. Самотата го потискаше.

Но нали трябва да се живее!

Оказа се, че няма да го допуснат до педагогическа работа във висше учебно заведение. Политически омърсен човек не можеше да има достъп до младежта.

Къде да се дене?

Високото научно положение му пречеше да си намери скромна работа. Всеки кадровик би ахнал и би отказал да назначи доктор на науките за технически ръководител или за преподавател по физика.

И когато мислите за погубената работа, за недоимъка, за зависимостта и униженията ставаха особено непоносими, той си казваше: „Дано ме арестуват по-скоро“.

Но нали остават Людмила и Надя. Нали те трябва да живеят.

Какви ти ягоди от вилата! Нали вилата ще му я отнемат — през май трябва да продължи срока за наемането. Вилата не е академична, а ведомствена. А той от небрежност не беше плащал наема, мислеше да плати наведнъж и за предишното, и аванса за първото полугодие. Сумите, които преди месец му бяха изглеждали нищожни, сега го ужасяваха.

Откъде да вземе пари? Трябва да се купи палто на Надя.

Да вземе назаем? Но как да вземе назаем, когато няма надежда да върне парите!

Да продават покъщнината? Но кой ще купува във военно време порцелан, пиано? Пък и ще е жалко — Людмила обича колекцията си, дори сега, след смъртта на Толя, понякога ѝ се любува.

Той често си мислеше как ще отиде във военния комисариат, ще се откаже от академичните си привилегии и ще се помоли да го пратят като редник на фронта.

Когато мислеше за това, му олекваше на душата.

А после го налягаха тревожните, мъчителни настроения. Как ще живеят Людмила и Надя? Ще учителстват ли? Или ще дават стария дом под наем? Но веднага ще се намесят домоуправлението, милицията. Нощи хайки, глоби, протоколи.

Колко могъщи, страшни, мъдри стават за обикновения човек домоуправителите, кварталните отговорници, инспекторите от районния жилищен отдел, секретарките от отделите „Кадри“.

Изгубилият опора човек съзира огромна, непоклатима сила у някоя хлапачка от купонната служба.

Чувство на страх, безпомощност, неувереност измъчваше Виктор Павлович през целия ден. Ала то не беше еднакво, неизменно. Различните часове на деновонощието имаха свой страх, своя тъга. Рано сутрин, след топлата постеля, когато навън се стелеше студен мътен полумрак, той обикновено изпитваше детинска безпомощност пред огромната сила, надвиснала над него, идеше му да се мушне под юргана, да се сгуши, да стисне клепачи, да замре.

До обяд тъгуваше за работата си, особено силно го теглеше към института. В тези часове имаше чувството, че не е нужен на никого, че е глупав и бездарен.

Струваше му се, че в гнева си държавата е способна да му отнеме не само свободата, спокойствието, но и ума, таланта, самочувствието, да го превърне в жалък, тъп, умърлушен еснаф.

Наближаваше ли времето за обяд, се оживяваше, развеселяваше се. Веднага след обяда го притискаше мъка — мътна, досадна, лишена от мисъл.

Със сгъстяването на здрача идваше големият страх. Сега Виктор Павлович се боеше от тъмнината като дивак от каменния век, сварен от вечерта в гората. Страхът се усилваше, сгъстяваше се... Щрум си спомняше, мислеше. От мрака зад прозореца го дебнеше жестока, неминуема гибел. Ей сега ще изсъскат автомобилни гуми, ще се позвъни, в стаята ще изскърчат ботуши. Няма спасение. И не щеш ли, връхлиташе го ядно, весело равнодушие!

Щрум каза на Людмила:

— Добре са си били дворянските размирници при царя. Изпаднеш ли в немилост, качваш се на каляската, хайде по-далече от столицата, в имението край Пенза! Там има лов, селски радости, съседи, парк, писане на мемоари. Да, ама я да ви питам как ще я карате, господа волтерианци, с двуседмична компенсация и характеристика в залепен плик, с която няма да ви вземат и за улични метачи!

— Витя — каза Людмила Николаевна, все ще преживеем някак! Аз ще шия, ще стана надомничка, ще боядисвам шалчета. Ще стана лаборантка. Ще те изхраня.

Той ѝ целуваше ръцете и тя не можеше да разбере защо по лицето му се изписва израз на вина, страдание и очите му стават жални, умолителни...

Виктор Павлович кръстосваше стаята и си тананикаше думите на един старинен роман:

... а той забравен е и сам лежи...

Когато чу за желанието на Щрум да отиде доброволец на фронта, Надя каза:

— В класа имаме едно момиче, Таня Коган, баща ѝ отиде доброволец, инак е специалист по някакви старогръцки науки, обаче попаднал в някакъв резервен полк в Пенза и там го накарали да чисти нужниците, да мете. А веднъж влязъл командирът на ротата и този човек, понеже бил късоглед, метял боклука право към него, тогава командирът така го халосал с юмрук по ухoto, че му се пукнало тъпанчето.

— Е, хайде сега — каза Щрум, — аз няма да мета боклука срещу командира на ротата.

Сега Щрум разговаряше с Надя като с голяма. Струваше му се, че преди никога не е бил в по-добри отношения с дъщеря си. Умиляваше се, задето напоследък тя се прибираше вкъщи направо от училище, смяташе, че не иска да го тревожи. Когато разговаряше с баща си, в присмехулните ѝ очи се долавяше нещо ново — сериозност и нежност. Една вечер той се облече и тръгна към института — дошя му се да надникне в прозорците на своята лаборатория: свети ли, работи ли втората смяна, може би Марков вече е завършил монтажа на апаратурата? Но не стигна до института, уплаши се да не би да срещне познати, свърна в пресечката, тръгна обратно към къщи. Уличката беше пуста, тъмна. И изведнъж щастие обзе Щрум. Снегът, нощното небе, свежият студен въздух, шумът на стъпките му, дърветата с тъмните клони, тясната ивичка светлина, проникваща през маскировъчната завеса на прозореца на едноетажна дървена къщурка — всичко беше тъй прекрасно. Вдишваше нощния въздух, крачеше по тихата уличка, никой не го гледаше. Беше жив, беше свободен. Какво повече, за какво да мечтае? Виктор Павлович стигна до дома си и щастливото чувство го напусна.

През първите дни Щрум напрегнато бе очаквал да дойде Маря Ивановна. Дните си вървяха, а Маря Ивановна не му се обаждаше. Всичко му отнеха: работата, честта, спокойствието, самочувствието. Нима му отнеха и последната утеха — любовта?

На моменти изпадаше в отчаяние, сграбчваше главата си, струваше му се, че не може да живее, без да я вижда. Понякога си мърмореше: „Добре де, добре, добре“. Понякога си казваше: „На кого съм потрябал сега?“

А в дъното на отчаянието му съществуваше едно светло петънце — усещането за вътрешна чистота, която бяха запазили двамата с Маря Ивановна. Страдаха, но не измъчваха други хора. Ала той разбираше, че всичките му мисли — и философските, и примиренческите, и ядните — не отговарят на онова, което става в душата му. И обидата към Маря Ивановна, и насмешката над себе си, и печалното примирение с неизбежността, и мислите му за дълга му пред Людмила Николаевна и за спокойната му съвест — всичко това беше само средство да надвие отчаянието си. Когато си спомняше очите ѝ, гласа ѝ, обземаше го непоносима мъка. Нима не ще я види?

И когато неизбежността на раздялата, чувството за загуба станаха особено непоносими, Виктор Павлович, засрамен от себе си, каза на Людмила Николаевна:

— Знаеш ли, измъчва ме мисълта за Мадяров, дали не му се е случило нещо, има ли някакви сведения за него? Поне ти попитай по телефона Маря Ивановна, а?

Всъщност най-учудващото беше, че продължаваше да работи. Работеше, а мъката, тревогата, тъгата продължаваха да го глаждят.

Работата не му помагаше да се бори с мъката и страха, не му служеше като душевно лекарство, не търсеше в нея забрава срещу тежките мисли, срещу душевното отчаяние, тя беше нещо повече от лекарство.

Работеше, защото не можеше да не работи.

Людмила Николаевна каза на мъжа си, че срещнала домоуправителя и той помолил Щрум да намине към домоуправлението.

Започнаха да гадаят какво ли ще значи това. Да не е заради излишната площ? Заради смяната на паспорта? Проверка от военния комисариат? Може би някой е съобщил, че Женя е живяла у семейство Щрум, без да е регистрирана?

— Трябваше да попиташи — каза Щрум. — Поне нямаше да си бълскаме главите.

— Вярно, трябваше — съгласи се Людмила Николаевна, — но се стъпих, защото той каза: мъжът ви да се отбие утре сутринта, нали сега не ходи на работа.

— О, Господи, вече знаят.

— Ами нали всички следят — портиерите, обслужващите асансьора, съседските домашни помощнички, защо се чудиш?

— Да, да. Спомняш ли си как преди войната дойде един младеж с червена карта и предложи да му съобщаваш кой посещава съседите?

— Как да не помня — каза Людмила Николаевна, — така му креснах, че едва на вратата успя да измънка: „А аз ви мислех за съзвателна“.

Людмила Николаевна бе разказвала тази история безброй пъти и обикновено когато я слушаше, той също вмъкваше по някая дума, за да скъси разказа, но сега поиска да чуе от жена си още и още подробности, не я припираше.

— А, знаеш ли — каза тя, — може да е, задето продадох две покривки за маса на пазара.

— Не вярвам, защо тогава ще викат мене, тебе щяха да извикат.

— Може би ще искат да вземат някакъв подпис от тебе, че няма да заминаваш, или нещо подобно? — нерешително произнесе тя.

Мислите му бяха смазващо мрачни. Непрекъснато си припомняше разговорите с Шишаков и Ковченко — какво ли не им бе наприказвал. Спомняше си споровете, в които бе участвал в

студентските си години, какво ли не бе дрънкал тогава. Бе спорил с Дмитрий, бе спорил с Кримов, вярно, понякога се бе съгласявал с Кримов. Но никога през живота си, нито за минута не се бе чувстввал враг на партията, на съветската власт.

Когато внезапно си спомняше някои особено резки свои думи, произнесени някога, някъде, цял изстиваще. Ами Кримов — такъв корав, убеден комунист, фанатик, нали нямаше никакви съмнения, пък на, арестуван е. Че и тези идиотски симпозиуми с Мадяров, с Кримов.

Колко странно!

Обикновено привечер, по здрач, започваше да го тормози мисълта, че ще го арестуват, и ужасът му се разширяваше, нараставаше, натежаваше. Но когато гибелта му изглеждаше абсолютно неизбежна, внезапно се развеселяваше, олекваше му! Е, какво толкова, по дяволите!

Когато се замисляше за несправедливостта, проявена към неговия труд, имаше чувството, че ще полудее. Но когато мисълта, че е бездарен и глупав, че трудът му представлява бледа, тъпашка глума над реалния свят, преставаше да бъде мисъл, а се превръщаше в усещане за живота, той се развеселяваше.

Сега дори през ум не му минаваше, че трябва да признае грешките си. Беше жалък, беше невежа и разкаянието му нищо не би променило. Не беше нужен никому. Разкаял се или не, той беше просто едно нищожество пред разгневената държава.

Колко много се промени Людмила през това време. Вече не казваше по телефона на домоуправителя: „Незабавно ми пратете шлосера“, не правеше разследвания на стълбищната площадка: „Кой пак е нахвърлял боклук пред шахтата?“ Обличаше се някак нервно. Ту, без да е нужно, си слагаше скъпото палто от маймунски кожи, когато отиваше за олио до магазина, ту пък се увиваше със стария сив шал и обличаше палтото, което още преди войната искаше да подари на жената, обслужваща асансьора.

Щрум поглеждаше Людмила и си мислеше какви ли ще бъдат двамата след десет-петнайсет години.

— Спомняш ли се Чеховия „Архиерей“: майката пасе кравата и разказва на жените, че синът ѝ някога е бил архиерей, но почти никой не ѝ вярва?

— Отдавна съм го чела, още като малка, не си го спомням — отговори Людмила Николаевна.

— Ами препрочети го тогава — сряза я той.

Открай време се ядосваше на равнодушието на Людмила към Чехов, подозираше, че не е чела много от разказите му.

Но странно, странно! Той ставаше все по-безпомощен и слаб, все повече се приближаваше до състояние на пълна духовна ентропия, изглеждаше все по-нищожен в очите на домоуправителя, на госпожиците от купонната служба, на служителите от паспортната, на кадровиците, лаборантите, учените, приятелите, дори на роднините, може би дори на Чепижин, може би дори на жена си... ала за Маша беше все по-близък, по-скъп. Не се виждаха, но беше сигурен, чувстваше това. При всеки нов удар, при всяко ново унижение мислено я питаше: „Виждаш ли ме, Маша?“

Ето, седеше до жена си, разговаряше с нея, преравяше своите скрити от нея мисли.

Извъння телефонът. Сега всяко позвъняване на телефона ги стресваше, както стресва среднощна телеграма, вестителка на нещастия.

— А, да, обещаха ми да се обадят от задругата, нали търсех работа при тях — обясни веднага Людмила Николаевна.

Взе слушалката, веждите ѝ се вдигнаха, тя каза:

— Сега ще се обади. — И добави: — Тебе търсят.

Щрум попита с поглед: „Кой е?“

Людмила Николаевна захлупи с длан слушалката и каза:

— Непознат глас, не си спомням да съм го чувала.

Щрум пое слушалката.

— Добре, ще почакам — каза той и загледан в питащите очи на Людмила, опипом намери на масичката молив и надраска няколко букви върху късче хартия.

Без да съзнава какво прави, Людмила Николаевна бавно се прекръсти, после прекръсти и Виктор Павлович. Умълчаха се.

„... Говорят всички радиостанции на Съветския съюз“.

И ето, че гласът, невъзможно приличащ на онзи, който на 3 юли 1941 година се обърна към народа, към армията, към целия свят: „Другари, братя, приятели мои...“, сега, отправен само към человека, който държеше телефонната слушалка, произнесе:

— Здравейте, другарю Щрум.

В тези секунди сред мешавицата от мисли, откъслеци от мисли, откъслеци от чувства в една топка се съединиха тържествуване, слабост, страх, страх от нечия хулиганска мистификация, изписани страници от ръкопис, анкетна страница, зданието на Лубянския площад.

Прониза го ясното усещане за съдбовност, смесено с една печал — че загубва нещо странно мило, трогателно, хубаво.

— Здравейте, Йосиф Висарионович — каза Щрум и сам се смая: нима той произнесе по телефона тези невъзможни думи? — Здравейте, Йосиф Висарионович.

Разговорът продължи две-три минути.

— Мисля, че работите в интересно направление — каза Stalin.

Гласът му — бавен, с гърлено произношение, с ясни натъртвания на някои звуци, сякаш бе имитация, толкова приличаше на гласа, който Щрум бе слушал по радиото. Точно така Щрум понякога на шега имитираше този глас вкъщи. Точно така го представяха хората, които бяха чували Stalin по конгреси или пък бяха викани при него.

Нима е мистификация?

— Аз вярвам в работата си — отговори Щрум.

Stalin помълча, сякаш обмисляше думите на Щрум.

— Чувствате ли недостиг на чуждестранна литература поради войната, имате ли нужната апаратура? — попита Stalin.

Искрено, което учуди самият него, Щрум отговори:

— Много ви благодаря, Йосиф Висарионович, условията за работа са съвсем нормални, добри са.

Людмила Николаевна, застанала така, сякаш Stalin я виждаше, слушаше разговора.

Щрум ѝ махна с ръка: „Седни, как не те е срам...“ А Stalin отново помълча, обмисляйки думите на Щрум, после каза:

— Довиждане, другарю Щрум, желая ви успех в работата.

— Довиждане, другарю Stalin.

Щрум затвори телефона.

Седяха един срещу друг, също като преди няколко минути, когато си бяха говорили за покривките, продадени от Людмила Николаевна на Тишинския пазар.

— Желая ви успех в работата — внезапно произнесе Щрум със силен грузински акцент.

В тази неизменност на бюфета, на пианото, на столовете, във факта, че двете неумити чинии бяха на масата също както при разговора им за домоуправителя, имаше нещо невъзможно, вълнуващо. Нали всичко се промени, преобръната се, очакваше ги нова съдба.

— Какво ти каза?

— Ами нищо особено, попита дали не ми пречи на работата недостигът на чуждестранна литература — каза Щрум, като се мъчеше да изглежда пред себе си спокоен и равнодушен.

На моменти му ставаше неудобно, че се чувства щастлив.

— Люда, Люда — каза той, — помисли се само, нито се разказах, нито превих гръб, нито му писах писма. Той сам, сам ми се обади!

Невероятното стана! Могъществото на този епизод беше огромно. Виктор Павлович ли се бе тормозил, не бе спал по цели нощи, бе примирал, попълвайки анкети, бе се хващал за главата, мислейки какво ли говорят за него на научния съвет, той ли си бе припомнял греховете, беше се разкайвал в себе си и бе молил за прошка, бе очаквал да го арестуват, той ли си бе представял бъдещата нищета, бе замирал, предвкусвайки разговора със служителката от паспортната служба, с госпожицата от купонната!

— Боже мой, Боже! — възклика Людмила Николаевна. — Толя никога няма да научи.

Отиде до стаята на Толя, отвори вратата.

Щрум вдигна телефонната слушалка, пак я остави.

— Ами ако някой ми е скроил номер? — каза той и застана до прозореца.

От прозореца се виждаше пустата улица, мина една жена с ватиран елек.

Той пак отиде до телефона, почука по слушалката с кокалчето на пръста си.

— Какъв ми беше гласът? — попита.

— Говореше много бавно. Знаеш ли, и аз не разбирам защо изведнъж станах права.

— Сталин!

— Дали пък наистина някой не се е пошегувал?

— Ами, кой би посмял! За такава шега като нищо лепват десет години.

Само преди час се бе разхождал из стаята и си бе припомнял романса на Голенишчев-Кутузов:

... а той забравен е и сам лежи...

Сталиновите обаждания по телефона! Веднъж на година-две из Москва плъзваше мълва: Stalin се обадил на кинорежисьора Довженко, Stalin се обадил на писателя Еренбург.

Не беше нужно да заповядва — дайте на еди-кого си награда, дайте му жилище, постройте за него научен институт! Той беше твърде велик, за да казва такива неща. Всичко това вършеха помощниците му, те отговараха неговото желание по израза на очите му, по интонацията на гласа му. Достатъчно бе добродушно да се усмихне на някого, за да се промени съдбата на този човек — от мрака, от неизвестността той попадаше под дъжд от слава, почести, сила. И тогава десетки могъщи хора свеждаха глави пред щастливеца, нали Stalin му се бе усмихнал, бе се пошегувал с него по телефона.

Хората си разказваха подробности за тези разговори, всяка дума, изречена от Stalin, ги изненадваше. Колкото по-обикновена беше думата, толкова повече ги смайваше. Сякаш Stalin не можеше да произнася обикновени думи.

Разправяха, че се обадил на един прочут скулптор и се пошегувал:

— Здравей, стари пияници.

Друг прочут и много добър човек Stalin попитал за арестувания му другар и когато той се стъпил и измънкал нещо неразбирамо, го срязал:

— Лошо защитавате приятелите си.

Разправяха, че се обадил в редакцията на един младежки вестник и заместник главният редактор казал:

— Бубекин на телефона.

Stalin попитал:

— Кой е този Бубекин?

Бубекин отговорил:

— Би трявало да знаете — и треснал слушалката.

Сталин отново го набрал и казал:

— Другарю Бубекин, обажда се Stalin, обясните моля, кой сте?

Разправяха, че след този случай Бубекин лежал две седмици в болница, лекувал се от нервния шок.

Една негова дума можеше да унищожи хиляди, десетки хиляди души. Маршал, народен комисар, член на Централния комитет, секретар на областен комитет на партията — хора, които вчера бяха командвали армии, фронтове, които бяха държали в ръцете си области, републики, огромни заводи, днес заради една Stalinova дума можеха да се превърнат в нищо, в лагерна пепел, да дрънчат с канчетата в очакване на помията, наречена супа, пред лагерната кухня.

Разправяха, че Stalin и Beria една нощ отишли да навестят стар грузинец, наскоро пуснат от „Лубянка“, и седели у него чак до сутринта. Обитателите на жилището цяла нощ не смеели да мръднат до тоалетната и сутринта не отишли на работа. Разправяха, че им отворила една акушерка, отговорничката на жилището, излязла по нощница, с кученцето си в ръце, много ядосана, задето среднощните посетители не позвънили колкото пъти трябало. После тя разказвала: „Отворих вратата и видях портрет, и този портрет тръгна към мен“. По някое време Stalin излязъл в коридора и дълго оглеждал листа хартия, окочен до телефона, на него наемателите отбелязвали с чертички броя на разговорите си, за да знаят кой колко ще трябва да плати.

Всичките тези разкази смайваха и разсмиваха именно заради делничните думи и ситуации, именно те бяха невероятни — Stalin се разхождал из коридора на комунално жилище!

Та нали една негова дума бе достатъчна, за да се вдигат огромни строежи, колони секачи да тръгват из тайгата, стохилядни човешки маси да копаят канали, да вдигат градове, да прокарват пътища из просторите на полярната нощ и вечно замръзналата земя. Той бе въплътил в себе си великата държава. Сънцето на сталинската конституция... Партията на Stalin... сталинските петилетки... сталинските строежи... сталинската стратегия... сталинската авиация... Великата държава се бе въплътила в него, в неговия характер, в неговия стил на поведение.

Виктор Павлович непрекъснато си повтаряше:

„Желая ви успех в работата... вие работите в много интересна насока...“

Сега е ясно: Stalin е научил, че в чужбина са започнали да се интересуват от физици, разработващи ядрените явления.

Щрум чувстваше, че около тези въпроси се поражда странно напрежение, долавяше това напрежение между редовете в статиите на английските и американските физици, в недомълъвките, накъсали логичното развитие на мисълта. Забелязваше, че имената на мнозина изследователи, които често публикуваха свои работи, изчезнаха от страниците на списанията за физика, че хората, работили върху делението на тежкото ядро, сякаш се стопиха, никой не се позоваваше на техните трудове. Усещаше как напрежението, мълчанието нарастват още щом проблематиката започне да се доближава до въпросите за разпадането на урановото ядро.

Неведнъж Чепижин, Соколов, Марков подхващаха разговор на тези теми. Съвсем наскоро Чепижин му говори за късогледите хора, които не виждат практическите перспективи, свързани с въздействието на неutronите върху тежкото ядро. А самият Чепижин не искаше да работи в тази област...

Във въздуха, изпълнен с тропот на войнишки ботуши, с военен огън, дим, със скърдане на танкове, се появи ново безшумно напрежение — и най-силната ръка на този свят вдигна телефонната слушалка, и физикът теоретик чу бавния глас: „Желая ви успех в работата“.

И нова, неуловима, безгласна, лека сянка легна върху изгорената от войната земя, върху белокосите и детските глави. Хората не я усещаха, не знаеха за нея, не чувстваха раждането на силата, на която бе съдено да се роди.

Дълъг път водеше от писалищата на няколко десетки физици, от листовете, изпъстрени с гръцките алфа, бета, кси, гама, сигма, от библиотечните шкафове и лабораториите до католическата космическа сила — бъдещия скриптор на държавното могъщество.

Пътуването започна и нямата сянка, все по-сгъстена, се превръщаше в мрак, готов да обвие грамадите на Москва и Ню Йорк.

Този ден Щрум не се радваше на тържеството на своя труд, който вече бе смятал за навеки погребан в чекмеджето на домашното му бюро. Той ще тръгне от затвора си към лабораторията, ще стане основа

на професорски лекции и доклади. Не мислеше за щастливото тържество на научната истина, за своята победа, сега той отново ще движи науката напред, ще има ученици, ще съществува по страниците на списания и учебници, ще се вълнува дали мисълта му ще се слее с истината на брояча и фотоемулсията.

Съвсем друго вълнение го обзе — честолюбиво тържествуване спрямо хората, които го бяха преследвали. А доскоро май изпитваше злоба към тях. И днес не искаше да им отмъщава, да им причинява зло, но душата и умът му бяха щастливи, когато си спомняше всичко лошо, нечестно, жестоко, страхливо, което бяха извършили. Колкото по-грубо, по-подло се бяха държали с него, толкова по-сладостно му беше сега да си спомня за това.

Надя се върна от училище, Людмила Николаевна ѝ извика:

— Надя, Сталин се обади на татко ти по телефона!

И като видя вълнението на дъщеря си, която нахлу в стаята с наполовина съблечено палто и повлечен по пода шал, Щрум още поясно предусети объркването, което ще обхване десетки хора, щом днес и утре научат за станалото.

Седнаха да обядват, Щрум внезапно остави лъжицата и каза:

— Ама аз никак не съм гладен.

Людмила Николаевна подзе:

— Пълно посрамване за твоите врагове и мъчители. Представям си какво ще става в института и в Академията.

— Да, да, да — отвърна той.

— И дамите в лимитния магазин ще ти се кланят и усмихват, майче — каза Надя.

— Да, да — избъбри Людмила Николаевна и се позасмя.

Щрум винаги бе презирал подмазвачите, но сега го радваше мисълта за угодническата усмивка на Алексей Алексеевич Шишаков.

Странно, невероятно! В чувството на радост и тържествуване, които изпитваше, непрекъснато се промъкваше надигаща се от някакви подземни дълбини тъга, съжаление за нещо скъпо и съкровено, което сякаш го напускаше в тези часове. Струваше му се, че е виновен за нещо и пред някого, но за какво, пред кого — не разбираше.

Сърбаше любимата си супа — гъста, елдена, с картофи, и си спомняше детинските си сълзи, когато една пролетна нощ се бе разхождал из Киев, а звездите надничаха между нацъфтелите кестени.

Тогава светът му изглеждаше прекрасен, бъдещето — огромно, изпълнено с вълшебна светлина и доброта. И днес, когато се реши съдбата му, той сякаш се прощаваше със своята чиста, детинска, почти религиозна любов към вълшебната наука, прощаваше се с чувството, споходило го преди няколко седмици, когато победи огромния страх, не стана лъжец. Съществуваше само един човек, на когото можеше да каже това, но този човек го нямаше до Виктор Павлович.

И друго беше странно. Изпитваше едно стръвно нетърпение — по-скоро всички да научат какво се е случило. В института, в университетските аудитории, в Централния комитет на партията, в Академията, в домоуправлението, в комендатурата на вилното селище, в катедри и научни дружества. Беше му безразлично дали ще научи Соколов. И някак не с разума, а с тъмните дълбини на сърцето си не искаше за тази новина да научи Маря Ивановна. Инстинктът му говореше, че за любовта му е по-добре да е преследван и нещастен. Такова чувство имаше.

Разказа на жена си и дъщеря си един случай, който и двете знаеха още отпреди войната — една нощ Stalin слязъл в метрото, бил леко пийнал, седнал до някаква млада жена и я попитал:

— С какво бих могъл да ви помогна?

Жената казала:

— Много ми се иска да разгледам Кремъл.

Преди да отговори, Stalin помислил малко, после казал:

— Мисля, че ще мога да направя това за вас.

Надя каза:

— Виждаш ли, татко, днес си толкова велик, че мама те остави да доразкажеш тази история, не те прекъсна — а я слушаше за сто и единайсети път.

И те отново, за сто и единайсети път, се посмяха на простодушната жена.

Людмила Николаевна попита:

— Витя, защо не си пийнем малко вино по този случай?

Донесе кутия бонбони, същата, която криеше за рождения ден на Надя.

— Яжте — каза, — само че, Надя, не се нахвърляй като вълк.

— Татко, я чуй — обади се Надя, — защо се смеем на тази жена в метрото? Ти защо не го попита за вуйчо Митя и за Николай

Григориевич?

— Какви ги приказваш, ти как я мислиш тая? — продума той.

— Защо пък да не я мисля? Баба веднага щеше да попита, сигурна съм, че щеше.

— Възможно е — каза Щрум, — възможно е.

— Я стига сте говорили глупости — прекъсна ги Людмила Николаевна.

— Ха, глупости били, нали става дума за съдбата на брат ти — възрази Надя.

— Витя — каза Людмила Николаевна, — трябва да се обадиш на Шишаков.

— Ти явно подценяваш това, което се случи. Не е нужно да се обаждам на когото и да било.

— Обади се на Шишаков — настоя Людмила Николаевна.

— Когато Сталин ти каже на тебе: „Желая ви успех“, тогава ти се обаждай на Шишаков.

Странно, ново чувство споходи Щрум този ден. Той постоянно се бе възмущавал от боготворенето на Сталин. Вестниците от първата до последната страница бяха пълни с неговото име. Портрети, бюстове, статуи, оратории, поеми, химни...

Наричаха го баща, гений...

Щрум се бе възмущавал, че името на Сталин засенчва Ленин, че неговият военен гений се противопоставя на гражданска настроения ум на Ленин. В една от писците на Алексей Толстой Ленин услужливо драскаше клечка, за да запали Сталин лулата си. Един художник бе нарисувал как Сталин величествено крачи по стъпалата на Смолни, а Ленин, припрян, дребничък, едва го следва. Когато Ленин и Сталин бяха нарисувани на една картина, сред народа, към Ленин гледаха нежно само дядковци, бабички и деца, а към Сталин се устремяваха въоръжени гиганти — работници, матроси, препасани с картечни ленти. Историците, описвайки съд보евни моменти от живота на съветската страна, все извъртхаха работите така, сякаш Ленин постоянно е търсил съвета на Сталин — и по време на Кронщатския метеж, и при от branата на Царицин, и по време на полското настъпление. На Бакинската стачка, в която участвал Сталин, на вестник „Брдзола“^[1], чийто редактор бил някога, историците на

партията отделяха повече място, отколкото на цялото революционно движение в Русия.

— „Брдзола“, та „Брдзола“ — ядосано бе повтарял Виктор Павлович. — Имахме Желябов, имахме Плеханов, Кропоткин, имахме декабристи, а сега само „Брдзола“, та „Брдзола“...

Хиляда години Русия е била страна на неограниченото самодържавие и самовластие, страна на царе и фаворити. Ала през всичките хиляда години на руската история не е имало власт като Стalinовата.

И ето, че сега Щрум не се ядосваше, не се ужасяваше. Колкото по-грандиозна бе Стalinовата власт, по-оглушителни химните и литаврите, по-необятни облаци те тамян, димящи в краката на живия идол, толкова по-силно бе щастливото вълнение на Щрум.

Мръкваше се, а страхът го нямаше.

Сталин разговаря с него! Сталин му каза: „Желая ви успех в работата“.

Когато се стъмни, той излезе.

В тази тъмна вечер не изпитваше чувство на безпомощност и обреченост. Беше спокоен. Знаеше — там, където пишат заповедите за арест или обиск, вече знаят всичко. По странен начин мислеше за Кримов, Дмитрий, Абарчук, Мадяров, за Четвериков... Съдбата им не стана негова съдба. Мислеше за тях тъжно и отчуждено.

Щрум се радваше на победата си — неговата душевна сила, неговият мозък победиха. Не се тревожеше защо ли днешното му щастие е толкова различно от онова, което преживя в деня на съдилището, когато му се струваше, че майка му е застанала до него. Сега му беше безразлично дали Мадяров е арестуван, дали Кримов дава показания за него. За пръв път в живота си не се плашеше от своите бунтарски шеги и непредпазливи приказки.

Късно вечерта, когато Людмила и Надя си легнаха, звънна телефонът.

— Здравейте — каза тих глас и вълнението, което обзе Щрум, сякаш бе по-силно от вълнението, преживяно през деня.

— Здравейте — отговори той.

— Не мога да не чувам гласа ви. Кажете ми нещо — помоли тя.

— Маша, Машенка — издума той и мълкна.

— Виктор, мили мой — каза тя, — не можех да лъжа Пътър Лаврентиевич. Признах му, че ви обичам. Заклех му се никога да не ви виждам.

На сутринта Людмила Николаевна влезе при него, погали го по косата, целуна го по челото.

— Насън ми се счу, че през нощта говори с някого по телефона.

— Не, сторило те се е — отговори той, спокойно загледан в очите й.

— Не забравяй, трябва да наминеш към домоуправлението.

---

[1] „Брдзола“ („Борба“) (септември 1901 — декември 1902 г.) — първият нелегален революционен грузински вестник. — Б.пр. ↑

Сакото на следователя изглеждаше странно за очи, свикнали със света на гимнастърките и кителите. А лицето му бе обикновено — канцеларските майори и политкомандирите често имат такива жълтениково-бледи лица.

Беше му лесно, дори приятно да отговаря на първите въпроси, струваше му се, че и останалото ще бъде тъй лесно, както бяха очевидни собственото, бащиното и фамилното му име.

В отговорите на арестувания се чувстваше припряна готовност да помогне на следователя. Нали следователят нищо не знаеше за него. Учредженското бюро помежду им не ги разделяше. И двамата бяха плащащи партиен членски внос, бяха гледали „Чапаев“, бяха слушали инструктажи в ЦК, пред първомайските празници ги бяха пращали да изнасят доклади по предприятия.

Предварителните въпроси бяха много и арестуваният все повече се успокояваше. Скоро ще стигнат до съществената част и той ще разкаже как бе извеждал хората си от обкръжение.

И ето, накрая стана очевидно, че седналото пред бюрото небръснато същество с разтворена яка на гимнастърката и с отпрани копчета има собствено, бащино, фамилно име, родено е в есенен ден, по националност е руснак, участвало е в две световни войни и в една гражданска, не се е включвало в банди, не е давано под съд, във ВКП(б) е членувало двайсет и пет години, било е избирано за делегат на конгреса на Коминтерна, било е делегат на Тихоокеанския конгрес на профсъюзите, няма ордени и почетно оръжие...

Кримов се чувстваше напрегнат от мислите за обкръжението, за хората, които бе водил през белоруските блата и украинските поля.

Кой от тях е бил арестуван, кой на разпита е изгубил волята и съвестта си? И един внезапен въпрос, свързан със съвсем други, далечни години, смая Кримов:

— Кажете кога се запознахте с Фриц Хакен?

Той дълго мълча, после отговори:

— Ако не греша, това стана във ВЦСПС^[1], в кабинета на Томски, ако не греша, през пролетта на двайсет и седма година.

Следователят кимна, сякаш тези отдавнашни събития му бяха известни.

После въздъхна, отвори една папка с надпис „Да се пази вечно“, бавно развърза белите шнурчета, запрелиства страниците. Кримов неясно виждаше различни цветове мастило, виждаше машинописни редове — ту през два интервала, ту през един, разтегнати и скъпернически набълъскани бележки с червен, син и обикновен черен молив.

Следователят бавно прелисташе страниците — така студент отличник прелисташе учебник, понеже си знае, че е назубрил предмета от кора до кора.

От време на време поглеждаше към Кримов. И при това беше художник, който сверява приликата на рисунката с оригинала: и външните черти, и характера, и огледалото на духа — очите...

Колко лош стана погледът му. Лицето му — такива лица Кримов бе срещал често след 1937 година в районни комитети, в областни комитети, в районни милиционерски участъци, в библиотеки и издателства — изведнъж загуби своята обикновеност. Целият той, помисли си Кримов, сякаш се състоеше от отделни кубчета, но тези кубчета не бяха съединени в едно цяло — человека. Върху едното кубче бяха очите, върху второто — бавните ръце, върху третото — устата, която задаваше въпросите. Кубчетата се разместиха, изгубиха пропорциите си, устата стана прекомерно голяма, очите слязоха под устата, гледаха от сбръканото чело, а челото се бе озовало там, където трябваше да се намира брадичката.

— Мда, тъй значи — каза следователят и всичко в лицето му се очовечи отново. Той затвори папката, а шнурчетата остави незавързани.

„Като развързана обувка“ — помисли си съществото с отраните от панталона и гащите копчета.

— Комунистическият интернационал — бавно и тържествено произнесе следователят и добави с обикновения си глас: — Николай Кримов, кадър на Коминтерна. — И отново бавно, тържествено проговори: — Третият Комунистически интернационал.

После доста дълго мълча и размишлява.

— Ех, палава женичка е тази Муска Гринберг — внезапно живо и дяволито избъбри следователят, избърбори го като мъж пред мъж и Кримов се смути, обърка се, страшно се изчерви.

Имаше нещо такова! Но то беше толкова отдавна, а срамът продължаваше да го мъчи. Тогава вече май беше влюбен в Женя. Май се отби след работа у свой стар приятел, искаше да му върне някакви пари, май беше взел назаем за карта за почивка. А всичко нататък си го спомняше добре, без „май“. Константин го нямаше вкъщи. Хем никога не беше я харесвал — тя говореше басово от непрекъснатото пущене, за всичко се изказваше с апломб, в Института по философия беше заместник партийна секретарка, вярно, беше красива, дето се казва, лична жена. Ох, тъкмо жената на Костя прегръщаше той на дивана, хем и още два пъти се срещна с нея...

Преди час си бе мислил, че следователят нищо не знае за него, нали явно е бил издигнат на тази длъжност от някакъв селски район. Но времето минаваше и следователят все го разпитваше за разни чуждестранни комунисти, другари на Николай Григориевич — знаеше умалителните им имена и прякорите, имената на жените им, на любовниците. Имаше нещо зловещо в огромността на сведенията му. Дори Николай Григориевич да беше свръхвелик човек, всяка дума на когото е важна за историята, пак не би си струвало в тази папка да се събира толкова житетски боклук и дреболии.

Но дреболии нямаше.

Откъдето и да бе минавал, стъпките му бяха оставяли следи, цяла свита бе вървяла по петите му, бе запомняла живота му.

Присмехулна забележка за приятел, две думи за прочетена книга, шеговита наздравица за рожден ден, триминутен разговор по телефона, хаплива бележка, изпратена до президиум на събрание — всичко се бе събрало в папката с шнурчета.

Думите му, постъпките му бяха събрани, изсушени, съставяха обширен хербарий. Какви недружелюбни пръсти трудолюбиво бяха събирали бурени, коприва, магарешки тръни, лобода...

Великата държава се бе занимавала с връзката му с Муска Гринберг. Незначителни думички, дреболии се смесваха с вярата му, любовта му към Евгения Николаевна нищо не означаваше, имаха значение случайни, празни връзки и той вече не можеше да отдели важното от дреболиите. Непочтителната фраза, която бе казал за

философските знания на Сталин, май натежаваше повече от неговите десет години партийна работа. Наистина ли през 1932 година в разговор в кабинета на Лозовски с пристигнал от Германия другар е казал, че в съветското профсъюзно движение има твърде много държавни и твърде малко пролетарски елементи? И другарят е доложил където трябва.

Но, Боже мой, всичко е лъжа! Пукаща и лепкава паяжина се вре в устата, в ноздрите.

— Разберете, другарю следовател...

— Гражданино следовател.

— Да, да, гражданино. Но всичко това е фалшиво, предубедено.

Аз съм в партията вече четвърт век. Вдигал съм войниците през седемнайсета година. Четири години съм бил в Китай. Работил съм денем и нощем. Познават ме стотици хора... Когато избухна Отечествената война, отидох доброволно на фронта, в най-тежките минути хората ми вярваха, следваха ме... Аз...

Следователят попита:

— Вие какво, почетна грамота ли сте дошли да получите тук?

Анкетен лист за награда ли попълвате?

Така де, не е дошъл тук да иска награда.

Следователят поклати глава:

— И на всичко отгоре се оплаква, че жена му не му носи колети.

Съпруг!

Той бе казал това в килията на Боголеев. Боже мой! Каценеленбоген се бе пошегувал: „Един грък е казал: всичко тече, а ние твърдим: всички долагат“.

Целият му живот с влизането си в папката с шнурчетата изгубваше своя обем, дължина, пропорциите си... всичко се сливаше в някакъв сив, лепкав макарон и самият той вече не знаеше кое е по-значителното: четирите години нелегална свръхработка в изтощителната спарена задуха на Шанхай, сталинградската переправа, революционната вяра или няколкото ядни думи за посредствеността на съветските вестници, казани в почивната станция „Боровете“ на почти непознат литературовед.

Следователят попита добродушно, тихо, гальовно:

— А сега ми разкажете как фашистът Хакен ви въвлече в шпионска и диверсионна работа.

— Ама вие сериозно ли...

— Кримов, не се втелявайте. Нали виждате — известна ни е всяка стъпка в живота ви.

— Именно, именно затова...

— Я се откажете, Кримов. Няма да измамите органите на сигурността.

— Да, но това е лъжа!

— Вижте какво, Кримов. Разполагаме с признанието на Хакен. Когато призна престъплението си, той разказа за престъпната си връзка с вас.

— Можете да ми представите и десет признания на Хакен, ако искате. Това е фалшификация! Безумие! Ако разполагате с такова признание на Хакен, защо на мен, диверсanta, шпионина, ми бе поверена работата на военен комисар, защо ме оставиха да поведа хората в бой? Къде сте били, къде сте гледали?

— Ама ние не сме ви повикали тук, за да ни поучавате! Смятате да ръководите работата на органите, така ли?

— Не намесвайте ръководенето, поучаването! Има логика. Аз познавам Хакен. Не може да е казал, че ме е вербувал. Не може!

— Защо пък да не може?

— Той е комунист, революционер, борец.

Следователят попита:

— Винаги ли сте били сигурен в това?

— Да — отвърна Кримов, — винаги!

Следователят, кимайки, търсейки нещо сред листовете и сякаш смутено повтаряше:

— Щом винаги сте били сигурен, тогава друг въпрос... друг въпрос...

Подаде на Кримов един лист.

— Прочетете — каза той, закривайки с длан част от страницата.

Кримов преглеждаше написаното и свиваше рамене.

— Гадничко — каза той и се отдръпна от листа.

— Защо?

— Този човек хем няма смелост да заяви, че Хакен е честен комунист, хем не му достига подлост да го обвини, шикалкави.

Следователят махна дланта си и показа на Кримов неговия собствен подпис и датата — февруари 1938 година.

Помълчаха. После следователят строго попита:

— Може би са ви били и затова сте дали такива свидетелски показания?

— Не, не са ме били.

А лицето на следователя се разпадна на кубчета, ядосаните му очи загледаха погнусено, устата заговори:

— Та така. А когато сте били в обкръжение, за два дни сте оставили отряда си. С военен самолет са ви закарали в щаба на групата германски армия и вие сте предали важни данни, получили сте нови инструкции.

— Бабини деветини — промърмори съществото с разтворената яка на гимнастърката.

А следователят продължи работата си. Сега Кримов не се чувстваше идейно защитен, силен, с ясна мисъл, готов да отиде на ешафода в името на революцията.

Чувстваше се слаб, нерешителен, беше дрънкал излишни неща, беше повтарял нелепи слухове, беше си позволил да се присмива на чувството, което съветският народ изпитва към другаря Сталин. Беше си позволил да не подбира познанствата си, много от неговите приятели бяха репресирани. В теоретическите му възгледи цареше бъркотия. Бе живял със съпругата на свой приятел. Бе дал подли, лицемерни показания за Хакен.

„Нима аз съм затворен тук? Нима това става с мен? Това е сън, прекрасен сън в лятна нощ“.

— А преди войната сте предавали за задграничния троцкистки център сведения за настроенията на изтъкнати дейци на международното революционно движение.

Не беше нужно човек да е идиот, нито мерзавец, за да подозира в измяна това жалко, омърсено същество. И Кримов на мястото на следователя не би вярвал на подобно същество. Той познаваше новия тип партийни дейци, дошли на мястото на ликвидираните, отстранените или изместени през 1937 година партийци. Те бяха други, различно устроени хора. Четяха други книги и ги четяха по друг начин, не ги четяха, а ги изучаваха. Обичаха и ценяха житетските материални блага, революционната жертвеност им бе чужда или пък не бе залегнала в основата на характерите им. Не знаеха чужди езици, обичаха руското в себе си, но и руски говореха неправилно,

произнасяха: „процент“, „адрези“, „Берлин“, „особенен деец“. Сред тях имаше умни хора, но, изглежда, основната им, трудовата им сила се криеше не в идеята, не в разума, а в деловите способности и хитростта, в еснафската трезвост на възгледите.

Кримов разбираше, че и новите, и старите кадри в партията са обединени във великата общност, че различията не са важни, а единството, общността създават прилики. Ала той винаги бе чувствал превъзходството си над новите хора, превъзходството на болневик ленинец.

Той не забелязваше, че сега връзката му със следователя вече не се изразява в собствената му готовност да го доближи до себе си, да признае в него другар по партия. Сега желанието за обединяване със следователя се състоеше в жалката надежда онзи да доближи до себе си Николай Григориевич Кримов, поне да се съгласи, че у него има не само лоши, нищожни, нечисти черти.

Сега вече и Кримов не забеляза как стана това, но увереността на следователя вече бе увереност на комунист.

— Ако наистина сте способен чистосърдечно да се разкаете, ако все още поне малко обичате партията, помогнете ѝ със своето признание.

Внезапно одирайки от мозъчната си кора разящащата го слабост, Кримов закрещя:

— Нищо няма да постигнете! Няма да подпиша лъжливи показания! Чувате ли? И да ме изтезавате, няма да подпиша!

Следователят му каза:

— Помислете си.

Той запрелиства книжата, без да поглежда Кримов. А времето минаваше. Отмести папката на Кримов и извади от бюрото лист хартия. Сякаш забравил за Кримов, той пишеше бавно, примижал, събираще мислите си. После прочете написаното, пак помисли малко, извади от чекмеджето плик и се залови с адреса. Може би не беше служебно писмо. После прочете адреса и подчертва два пъти името. После напълни с мастило автоматичната си писалка, дълго попива мастилените капки от перото. После започна да остри над пепелника моливи, графитът на един от моливите непрекъснато се чупеше, но следователят не се ядосваше, а търпеливо започваше да го остри отново. После опита с пръст върха на молива.

А съществото мислеше. Имаше за какво да помисли.

Откъде се пръкнаха толкова доносници! Трябва да си спомни, да разплете това кълбо — кой ли е донесъл? Но какъв смисъл има? Муска Гринберг... Следователят може да стигне и до Женя... Колко странно, нито един въпрос за нея не му зададе, не продума дори... Нима Вася е давал сведения за мен? Но какво, какво да си признавам? Ето, вече съм тук, а тайната си остава тайна, партийо, за какво ти е всичко това? Йосиф, Коба, Соко. Заради какви грехове изби толкова добри и силни хора? Трябва да се плаша не от въпросите на следователя, а от мълчанието му, от онова, за което мълчи — прав е Каценеленбоген. Разбира се, ще започне за Женя, то се знае, арестували са я. Откъде тръгна всичко, как започна? Аз ли съм затворен тук? Каква сивота, колко кал има в живота ми. Простете ми, другарю Сталин! Една ваша дума, Йосиф Висарионович! Виновен съм, оплетох се, бъбрих, съмнявах се, партията всичко знае, всичко вижда. Защо, защо разговарях с този литератор? Но има ли значение? Какво общо има обкръжението? Всичко това е безумие — клевета, лъжа, провокация. Защо, защо тогава не казах за Хакен: братко, приятелю, не се съмнявам в твоята чистота. И Хакен отвърна от него нещастните си очи...

Изведнъж следователят попита:

— Е, какво става, спомнихте ли си?

Кримов разпери ръце, каза:

— Нямам какво да си спомня.

Звънна телефонът.

— Ало — каза следователят, хвърли едно око към Кримов и добави: — Да, подгответ го, скоро идваш на смяна. — И на Кримов му се стори, че става дума за него.

После следователят затвори телефона и отново вдигна слушалката. Странен разговор проведе — сякаш до него седеше не човек, а четириного същество. Следователят явно си побъбри с жена си:

Започна с въпроси по домакинството:

— От разпределителя ли? Гъска значи, а, хубаво... Защо не ти я дадоха срещу първия купон? Жена му на Серьога се обади в отдела — с първия взела овнешки бут, поканиха ни на гости. Аз между другото взех извара от бюфета, не, не е кисела, осемстотин грама... Ама как гори газта днес? Да не забравиш за костюма.

После на друга тема:

— Ами инак как си, не скучаеш, нали, ей, опичай си ума. Сънува ли ме? И как изглеждах? Значи с гащи, а? Жалко... Ей, внимавай, момиче, когато си дойда, вече ще си отишла на курса... Чистенето е хубаво нещо, ама внимавай, не вдигай тежко, в никакъв случай не бива да вдигаш.

В тази еснафска делничност имаше нещо невероятно: колкото повече разговорът приличаше на житейски, човешки, толкова по-малко приличаше на човек онзи, който го водеше. Видът на маймуна, която копира човешките жестове, ни ужасява с нещо... И същевременно Кримов ясно усещаше и себе си нечовек, нали пред външен човек никой не води подобни разговори... „Целувам те по устничките... не искаш ли... добре, добре...“

Разбира се, ако според теорията на Боголеев Кримов беше ангорска котка, жаба, щиглец или просто бръмбар на трънка, в този разговор нямаше да има нищо чудно.

Накрая следователят попита:

— Ще загори ли? Добре, добре, тичай, дочуване засега.

После извади книга и бележник, зачете се, от време на време си записваше нещо с моливче — може би се готовеше за кръжок или пък пишеше доклад...

По едно време, страшно ядосан, каза:

— Защо непрекъснато тропате, сякаш сте на физкултурен парад?

— Изтръпват ми краката, гражданино следовател.

Но следователят отново потъна в своята научна книга.

След десетина минути разсеяно попита:

— Е, какво, спомни ли си?

— Гражданино следовател, трябва да ида до клозета.

Следователят въздъхна, открехна вратата, тихо повика някого. Такива физиономии имат стопаните на кучета, когато кучето им иска да излезе на разходка по никое време. Влезе червеноармеец в полева униформа. Кримов го огледа с опитно око: всичко му беше в ред — коланът правилно закопчан, якичката чиста, кепето му стоеше както трябва. Само дето този млад войник не се занимаваше с воинска работа.

Кримов стана, краката му бяха изтръпнали от дългото седене, при първите стъпки не ги чувстваше. В клозета припряно мислеше,

докато часовоят го наблюдаваше, и по обратния път също бързаше да мисли. Имаше за какво.

Когато Кримов се върна от клозета, следователя го нямаше, на неговото място седеше младеж със сини капитански пагони с червен шнур. Капитанът погледна арестувания мрачно, сякаш цял живот го бе мразил.

— Какво стърчиш? — каза капитанът. — Сядай, хайде! Седни изправен, дявол те взел, не се прегърбвай! Като те фрасна в карантиите, ще ми се изправиш.

„Ето че се запознахме“ — помисли си Кримов и го достраша, както никога не бе го дострашавало на фронта.

„Сега ще започне“ — помисли си.

Капитанът издуха облак тютюнев дим и през сивия дим гласът му продължи:

— Ето ти лист, писалка. Аз ли да пиша вместо теб?

Капитанът изпитваше удоволствие да обижда Кримов. А може би го изискваше службата му? Нали понякога на фронта се даваше заповед артилеристите да нервират противника с огън — да стрелят денем и нощем.

— Погледни се как седиш! Да не си дошъл тук да спиш?

А след няколко минути извика на арестувания:

— Ей, слушай, не ти ли казах, не се ли отнася за теб?

Отиде до прозореца, вдигна светомаскировката, угаси лампата и утрото мрачно надникна в очите на Кримов. За пръв път откак бе дошъл на „Лубянка“, той видя дневна светлина.

„От дума на дума нощта свърши“ — помисли си Николай Григориевич.

Имало ли е по-ужасна сутрин в живота му? Нима преди няколко седмици, щастлив и свободен, безгрижно бе лежал в бомбена яма и над главата му бе фучало хуманно желязо?

Ала времето се обърка: безкрайно отдавна седеше в този кабинет, съвсем доскоро беше в Сталинград.

Колко сива, каменна беше светлината зад прозореца — той гледаше към вътрешната шахта на вътрешния затвор. Помия, не светлина. На тази утринна светлина предметите изглеждаха още попотискащи, по-мрачни, по-враждебни, отколкото на електрическата.

Не, не ботушите му са отеснели, а краката му са отекли.

Как ли са свързали тук миналия му живот и работа с обкръжението през 1941 година? Чий ли пръсти са съединили несъединимото? За какво е всичко това? На кого е потрябало всичко това? С каква цел?

Мислите пареха толкова силно, че на моменти забравяше за болките в гърба и кръста, не чувстваше как подпухналите му нозе разпъват кончовите на ботушите.

Хакен, Фриц... Как можах да забравя, че през 1938 година седях в също такава стая, пак така, но не съвсем така, в джоба ми имаше пропуск. Чак сега си спомни най-подлото: желанието да хареса на всички — на служителя от бюрото за пропуски, на портиерите, на младежа с военна униформа, който обслужваше асансьора. Следователят му каза: „Другарю Кримов, моля ви, помогнете ни“. Не, желанието да се хареса не беше най-подлото. Най-подлото беше желанието да бъде искрен! О, сега си спомни! Тук е нужна единствено искреност! И той беше искрен, припомняше си грешките на Хакен в оценките му за спартакисткото движение, недоброжелателното му отношение към Телман, желанието му да получи хонорар за книгата си, развода му с Елза, когато Елза беше бременна... Вярно, спомняше си и хубави неща. Следователят беше записал фразата му: „Въз основа на дългогодишното ни познанство намирам, че е малко вероятно участието му в преки диверсии срещу партията, но не мога стопроцентово да изключва възможността за лицемерие“.

А всъщност е направил донос... Всичко, събрано за него в тази вечна папка, е било разказано от негови другари, които също са искали да бъдат искрени. Защо той бе искал да бъде искрен? Партиен дълг ли? Лъжа! Лъжа! Искрен щеше бъде само по един начин — ако бе заудрял бясно с юмрук по бюрото и бе извикал: „Хакен, моят брат и приятел, не е виновен!“ А той бе изравял от паметта си разни глупости, бе ловил бълхи, беше се старал да хареса на человека, без чийто подпис пропускът му за излизане от голямото сиво здание щеше да е недействителен. И това си спомни — своето алчно, щастливо чувство, когато следователят каза: „Момент, да ви подпиша пропуска, другарю Кримов“. Той е помогнал да натикат Хакен в затвора. И къде отиде после правдолюбецът с подписания пропуск? Може би при Муска Гринберг, съпругата на неговия приятел? Но нали всичко, което бе казал за Хакен, беше истина. Да, но и всичко, което е казано за него

тук, е истина. Нали беше говорил на Федя Евсеев, че Сталин страда от комплекс за непълноценост, свързан с философската му необразованост? Този зловещ списък на хората, с които се бе срещал: Николай Иванович, Григорий Евсеевич, Ломов, Шацкин, Пятнишки, Ломинадзе, Рютин, рижавия Шляпников, и при Лев Борисович е ходил в „Академия“, Лашевич, Ян Гамарник, Лупол, ходил е и при стария Рязанов в института, в Сибир като стар познат бе отсядал у Ейхе, че навремето и Скрипник в Киев, и Станислав Косиор в Харков, е, и Рут Фишер, ох... слава Богу, следователят не се сети най-важното — та нали навремето Лев Давидович доста го уважаваше.

Целият съм прогнил, какво да говорим, но всъщност защо? Нали те са виновни не повече от мен! Обаче аз не подписах. Почакай, Николай, ще подпишеш. И още как ще подпишеш, нали и те са подписали! Сигурно най-голямата гнусотия е запазена за десерт. Ще ме държат така без сън три денонощия. После ще започнат боя. Всъщност това не прилича твърде на социализъм. За какво е потрябало на моята партия да ме унижава? Нали революцията я организирахме ние — не Маленков, не Жданов, не Шчербаков. Всички ние бяхме безпощадни към враговете на революцията. Но защо революцията е безпощадна към нас? А може би тъкмо затова е безпощадна. А може би това не е революцията, каква революция е този капитан? Той е черносотник, бандит.

Все преливаше от пусто в празно, а времето течеше.

Болката в гърба и болката в краката, изнемогата го смазваха. Да можеше сега да легне на нар, да размърда босите пръсти на краката си, да ги вирне нагоре, да си почеше прасците.

— Няма да спиш! — крясваше капитанът, сякаш даваше бойна команда.

Сякаш ако Кримов затвореше за минутка очи, съветската държава щеше да рухне, фронтът щеше да бъде разкъсан.

През целия си живот Кримов не беше чувал толкова псуви.

Приятелите му, неговите мили помощници, секретари, задушевни събеседници бяха събирали неговите думи и постъпки. Той си спомняше и се ужасяваше: „Това го казах на Иван, само на Иван“; „Веднъж си говорихме с Гриша, нали с Гриша се познаваме от двайсет години“; „За тези неща разговаряхме с Машка Мелцер, ах, Машка, Машка“.

Внезапно си спомни думите на следователя, че няма смисъл да чака колети от Евгения Николаевна. А съвсем нас скоро бе говорил за това в килията си с Боголеев. До последния ден хората попълваха Кримовия хербарий.

Следобед му донесоха паница супа, ръката му така трепереше, че се наложи да наведе глава и да сърба супата от крайчеца на паницата, а лъжицата ситно-ситно потрепваше.

— Ядеш като свиня — тъжно издума капитанът.

После стана още едно събитие: Кримов помоли да иде до клозета. Този път, докато вървеше по коридора, за нищо не мислеше, но щом застана над клозетната чиния, все пак си помисли: добре, че му отпраха копчетата, пръстите му треперят, нямаше да може нико да си разкопчае, нито да си закопчае панталона.

Отново вървеше, работеше времето. Държавата с капитанските пагони победи. Гъста, сива мъгла се стелеше в главата му, сигурно такава мъгла има в главата на маймуната. Изчезнаха миналото и бъдещето. Изчезна папката с усуканите шнурчета. Само едно — да си свали ботушите, да се почеше, да заспи.

Отново дойде следователят.

— Поспахте ли? — попита капитанът.

— Началството не спи, а си почива — назидателно каза следователят, повтарящи старата арменска шега.

— Правилно — потвърди капитанът. — Затова пък подчинените бачкат.

Както работник оглежда струга си, застъпвайки на смяна, също както той разменя по няколко думи със сменника си, така и следователят погледна Кримов, бюрото и каза:

— Я хайде, другарю капитан.

Погледна си часовника, извади от бюрото папката, развърза шнурчетата, прелисти книжата и изпълнен с интерес, с жива сила, каза:

— И тъй, Кримов, да продължим.

И започнаха.

Днес следователят се интересуваше от войната. И отново знанията му се оказаха огромни: той знаеше всички длъжности на Кримов, знаеше номерата на полковете, на армиите, споменаваше хора,

воювали заедно с Кримов, напомняше му думи, които бе казвал в политотдела, негови изказвания за една некадърна генералска бележка.

Цялата фронтова работа на Кримов, речите му под обстрела на германците, вярата му, която бе делил с червеноармейците в тежките дни на отстъплението, на лишенията — всичко отведенъж престана да съществува.

Един жалък дърдорко, лицемер бе разлагал другарите си, бе ги заразявал с неверие и чувство на безнадеждност. Нима можем да се съмняваме, че германското разузнаване му е помогнало да премине фронтовата линия, за да продължи своята шпионска и диверсионна дейност?

В първите минути на новия разпит работното оживление на отпочиналия следовател са предаде и на Кримов.

— Както щете — каза той, — но аз никога няма да се призная за шпионин!

Следователят погледна през прозореца — вече се мръкваше, книжата на бюрото почти не се виждаха.

Той запали настолната лампа, пусна синята светомаскировка.

Мрачен зверски вой се чу иззад вратата и изведнъж секна, утихна.

— И тъй, Кримов — каза следователят и отново се настани зад бюрото.

Попита Кримов дали знае защо нито веднъж не е бил повишен в звание и изслуша някакъв смънкан отговор.

— И тъй, Кримов, навъртали сте се на фронта като батальонен комисар, а трябваше да бъдете член на военен съвет на армия или дори на фронт.

Помълча, втренчен от упор в Кримов, май за пръв път го погледна като следовател, после тържествено произнесе:

— Самият Троцки е казал за ваши съчинения: „Мраморно“. Ако този гад беше завзел властта, високо щяхте да седите! Шега ли е: „Мраморно“.

„Ето ги значи козовете — помисли си Кримов. — Извади туза“.

Ами добре, добре, той ще каже всичко — и кога, и къде, но нали и на другаря Сталин могат да се зададат същите въпроси, другарят Кримов не е имал нищо общо с троцкизма, той винаги е гласувал против троцкистките резолюции, нито веднъж „за“.

А най-важното е да си свали ботушите, да полегне, да вдигне нависоко събутите си крака, да спи и насын да се почесва.

А следователят поде тихо и гальовно:

— Защо не искате да ни помогнете? Нима най-важното е, че не сте вършили престъпление преди войната, че в обкръжение не сте възстановили връзките си и не сте установили явки?... Работата е по-сериизна, по-дълбока. Работата е в новия курс на партията. Помогнете на партията през новия етап на борбата. За тази цел трябва да се отречете от предишните си оценки. Такава задача е по силите само на большевиките. Именно за това разговарям с вас.

— Е, хайде, добре — бавно, сънено заговори Кримов, — мога да допусна, че неволно съм станал изразител на враждебни на партията възгледи. Нека моят интернационализъм е влязъл в противоречие с понятията за суверенна, социалистическа държава. Хайде, да речем, че след трийсет и седма година съм се отчуждил от новия курс, от новите хора. Готов съм, мога да го призная. Но шпионаж, диверсии...

— Ама за какво ви е това „но“? Ето, виждате, вие вече започнахте да осъзнавате своята враждебност към делото на партията. Има ли значение формата? За какво е вашето „но“, щом признавате основното?

— Не, не се признавам за шпионин.

— Значи с нищо не искате да помогнете на партията. Щом стигнем до важни неща — и хайде в храстите да се крием, така ли? Лайнар сте вие, мръсен лайнар!

Кримов скочи, сграбчи следователя за вратовръзката, после удари с юмрук по масата и вътре в телефона нещо звънна, проехтя. Закрещя с пронизващ, виещ глас:

— Ти, кучи сине, ти, гадино, къде беше, когато аз водех хората в бой през Украйна и брянските гори? Къде беше, когато се биех през зимата край Воронеж? Ти, мерзавецо, бил ли си в Сталинград? Аз ли не съм правил нищо за партията? Ти ли, жандармска мутро, си защитавал съветската Родина ей тук, на „Лубянка“? Ами аз в Сталинград не съм ли защитавал нашето дело? Ами в Шанхай на тебе ли ти мятаха клупа на бесилката? На тебе ли, животно, или на мене колчаковецът простреля лявото рамо?

После го биха, но не просто по лицето, както в специалния отдел на фронта, а обмислено, научно, с познаване на физиологията и

анатомията. Биеха го двама младежи с новички униформи и той им крещеше:

— Вас, мерзавци, трябва да ви пратят в наказателната рота... с противотанкова пушка... дезертьори...

Те работеха, без да се ядосват, без стръв. Уж не удряха силно, не замахваха, но ударите бяха просто ужасни, както бива ужасна подлата, спокойно произнесена дума.

От устата на Кримов рука кръв, макар че нито веднъж не го бяха ударили по зъбите, и тази кръв идваше не от носа, не от челюстите, не от прехапания език, както в Ахтуба... Кръвта идеши издълбоко, от белите дробове. Вече не помнеше къде се намира, бе забравил какво се е случило с него... Над лицето му отново се появи лицето на следователя, той сочеше с пръст портрета на Горки, окачен над бюрото, и питаше:

— Какво е казал великият пролетарски писател Максим Горки?

И назидателно, като учител, отговори:

— Ако врагът не се предава, унищожават го.

После той видя крушката на тавана, един човек с тесни пагончета.

— Ами добре, щом медицината позволява — каза следователят, — стига почивка.

Скоро Кримов отново седеше пред бюрото и слушаше умните доводи:

— Ще седим така седмица, месец, година... Я да опростим работата: нека за нищо да не сте виновен, но ще подпишете всичко, което ви кажа. После вече няма да ви бият. Ясно ли е? Може Особеното съвещание да ви осъди, но няма да ви бият — това е голямо нещо. Да не мислите, че ми е приятно, когато ви бият? Ще ви оставим да се наспите. Ясно ли е?

Минаваха часове, разговорът продължаваше. Кримов вече имаше чувството, че с нищо не могат да го смяят, да го извадят от съненото затъпяване.

Но все пак, докато слушаше новата реч на следователя, той зяпна от почуда, повдигна глава.

— Това са все стари работи, могат и да се забравят — говореше следователят и сочеше папката с книжата на Кримов, — ама вашата подла измяна на Родината по време на Стalingрадската битка не може

да се забрави. Свидетелите, документите говорят! Водили сте работа, разлагаща политическото съзнание на бойците в обкръжения от германците блок 6/1. Тласкали сте Греков, един патриот на Родината, към измяна, уговаряли сте го да мине на страната на противника. Излъгали сте доверието на командването, доверието на партията, които са ви изпратили в този блок като боеви комисар. А вие, щом сте влезли в този блок, като какъв сте се проявили? Като агент на врага!

Призори отново биха Николай Григориевич, струваше му се, че се потапя в топло черно мляко. Отново човекът с тесните пагончета кимна, избърсвайки иглата на спринцовка, и следователят каза:

— Ами добре, щом медицината позволява.

Седяха един срещу друг. Кримов гледаше умореното лице на събеседника си и се чудеше, че не изпитва злоба — нима бе сграбчил този човек за вратовръзката, бе искал да го удуши? Сега Николай Григориевич отново усети някаква близост с него. Бюрото вече не ги разделяше, край него седяха двама другари, двама печални мъже.

Изведнъж Кримов си спомни за недозастреляния човек по окървавено бельо, който се бе върнал от нощната есенна степ във фронтовия Специален отдел.

„И моята съдба е такава — помисли си, — и аз нямам къде да ида. Късно е вече“.

После ходи до клозета, после дойде вчерашният капитан, вдигна светомаскировката, загаси лампата, запали цигара.

И отново Николай Григориевич видя дневната светлина, свъсена, тя сякаш идваше не от слънцето, не от небето, светлината идваше от сивите тухли на вътрешния затвор.

---

[1] Всесъзен централен съвет на професионалните съюзи. —
Б.пр. ↑

Креватите бяха празни — съседите или бяха преместени, или ги измъчваха на разпит.

Лежеше насечен на парченца, изгубил себе си, с оплют живот, с ужасни болки в кръста — изглежда, бяха му премазали бъбреците.

В горчивия час, когато животът му рухна, той разбра силата на женската любов. Съпругата! Само на нея е скъп човекът, изпотъпкан с чугунени нозе. Целият е в храчки, а тя му мие краката, тя вчесва спълстените му коси, наднича в замътените му очи. Колкото повече са наранили душата му, колкото по-отвратителен и презрян е той за света, толкова по-близък и скъп е на нея. Тя тича подир камиона, тя стои на опашка на „Кузнецкий мост“, край лагерната ограда, на нея страшно ѝ се иска да му изпрати няколко бонбона, глава лук, тя му пече питки на примус, дава години от живота си, за да го види поне за половин час...

Не всяка жена, с която спиш, е съпруга.

И както бе разкъсващо отчаян, му се доща да пробуди отчаяние у друг човек.

Намисли няколко реда за писмо: „Щом си чула за станалото, си се зарадвала, и не защото аз съм смазан, а защото ти успя да избягаш от мен, и сега благославяш мишия си инстинкт, който те подтикна да напуснеш потъващия кораб... единствено аз...“

Мярна му се телефонът на бюрото на следователя... оня як бик, дето го риташе по хълбоците, по ребрата... капитанът вдига завесата, гаси лампата... Шумолят, шумолят страниците на делото, това шумолене го приспиваше.

И изведенъж нажежено криво шило прониза черепа му и му се стори, че мозъкът му съмърди на изгоряло: Евгения Николаевна е направила донос срещу него!

Мраморно! Мраморно! Думите, които той чу един утринен час на „Знаменка“, в кабинета на председателя на републиканския реввоенсъвет... Човекът с острата брадица, със святкащите стъкла на пенснето бе прочел статията на Кримов и му говореше ласкато, тихо. Спомни си: същата нощ той каза на Женя, че ЦК го отзовава от

Коминтерна и му възлага да редактира книжки в Политиздат. „А някога бях човек“ — и ѝ разказа как Троцки, след като прочел статията му „Революцията и реформата — Китай и Индия“, го похвалил: „Мраморно“.

Пред нито един човек не бе повторил тези казани на четири очи думи, само Женя ги бе чула, значи следователят ги е чул от нея. Тя е направила донос.

Не чувстваше седемдесетчасовото безсъние, беше се наспал. Принудили ли са я? Не е ли все едно? Другари, Михаил Сидорович, аз умрях! Убиха ме. Не с куршум, не с безсъние. Женя ме уби. Ще дам показания и всичко ще призная. При едно условие: да потвърдите, че тя е направила доноса.

Свлече се от кревата и забълска по вратата с юмрук, закрещя на часовия, който веднага надникна през прозорчето:

— Води ме при следователя, всичко ще подпиша.

Дойде дежурният и каза:

— Стига сте вдигали шум, когато ви извикат, ще дадете показания.

Не можеше да остане сам. По-добре е, по-леко е, когато те бият и изгубващ съзнание. Щом медицината позволява...

Затътри се до кревата и когато вече му се струваше, че няма да понесе душевната болка, когато имаше чувството, че мозъкът му всеки момент ще се пръсне и хилядите парченца ще се забият в сърцето, в гърлото, в очите му, изведнъж разбра: Женечка не е способна да направи донос! И се закашля, затресе се:

— Прости ми, прости, не ми беше писано да съм щастлив с теб, аз съм виновният за това, не ти.

И го обзе едно дивно чувство, което може би за пръв път спохождаше човек в това здание, откак в него бе пристъпил ботушът на Дзержински.

Събуди се. Срещу него тежко се бе отпуснал Каценеленбоген, бетовеновската му коса беше спъстена.

Кримов му се усмихна и ниското месесто чело на съседа му се свъси. Кримов разбра, че Каценеленбоген е приел усмивката му за проява на безумие.

— Виждам, здравата сте пострадали — каза Каценеленбоген и посочи окървавената гимнастърка на Кримов.

— Да, здравата — изкриви устни Кримов. — Ами вие как сте?

— Излежавах се в болницата. Съседите напуснаха — Особеното съвещание осъди Дрелинг на още десет години, значи му стават трийсет, а Боголеев го преместиха в друга килия.

— А... — каза Кримов.

— Е, казвайте сега.

— Мисля си, че при комунизма — започна Кримов — Народният комисариат за държавна сигурност ще събира тайно всичко хубаво за хората, всяка добра дума за тях. Агенти ще подслушват по телефона всичко, свързано с верността, с честността, с добротата, ще изнамират тези неща в писмата, ще ги извлечат от откровени разговори и ще ги докладват на „Лубянка“, ще подгответ досиета. Само от хубавото! Тук ще укрепват вярата в человека, а няма да я рушат, както сега. Първия камък заложих аз... Аз вярвам, че победих лъжата въпреки доносите, вярвам, вярвам...

Каценеленбоген го изслуша разсеяно и изрече:

— Вярно, точно така ще бъде. Трябва само да добавим, че след като подгответ такова лъчезарно досие за вас, ще ви приберат тук и пак ще ви видят сметката.

Изпитателно се вгледа в него, не можеше и не можеше да разбере защо землистожълтото лице на Кримов с хълтналите и подпухнали очи, с черните кървави браздулици по брадичката се усмиваше щастливо и спокойно.

Адютантът на Паулус, полковник Адамс, бе застанал пред един отворен куфар.

Ординарецът на командаващия Ритер, приклекнал на пода, подреждаше бельото върху няколко разстлани вестника.

През нощта Адамс и Ритер бяха горили книжа в кабинета на фелдмаршала, изгориха и голямата карта за лично ползване на командаващия, която Адамс смяташе за свещена военна реликвя.

Паулус не спа през цялата нощ. Отказа да изпие утринното си кафе, безучастно наблюдаваше шетнята на Адамс. От време на време ставаше и се разхождаше из стаята, прекрачвайки купчините книжа на пода, които очакваха кремацията си. Картите, налепени на платно, горяха неохотно, задръстваха скарите, та се налагаше Ритер да прочиства печката с ръжена.

Всеки път когато Ритер отваряше вратичката на печката, фелдмаршалът протягаše ръце към огъня. Адамс наметна на раменете му шинела. Но Паулус нетърпеливо размърда рамо и Адамс върна шинела на закачалката.

Може би сега фелдмаршалът се вижда в сибирски плен, стои с войниците край някой огън и си грее ръцете, а зад гърба му е пустиня, пред него също се простира пустиня.

Адамс каза на фелдмаршала:

— Наредих на Ритер да сложи в куфара ви повече топло бельо — като деца неправилно сме си представяли Страшния съд: той няма нищо общо с огъня и изгарящите въглени.

През нощта на два пъти идва генерал Шмит. Телефоните с прерязаните кабели мълчаха.

Още от момента на обкръжаването Паулус ясно разбираше, че ръководените от него войски не ще могат да продължат борбата на Волга.

Виждаше, че всички условия, определили летния му успех — тактическите, психологическите, метеорологическите, техническите — липсват, плюсовете са се превърнали в минуси. Бе се обърнал към

Хитлер: 6-а армия трябва съгласувано с Манщайн да разкъса пръстена на обкръжението в югозападно направление, да образува коридор и да изведе дивизиите си, като предварително се примиря, че ще трябва да изостави част от тежкото си въоръжение.

Откакто на 24 декември Ерьоменко нанесе успешен удар на Манщайн в района на рекичката Мишовка, за всеки командир на пехотен батальон стана ясно, че съпротивата в Сталинград е невъзможна. Не го разбираше само един човек. Той преименува 6-а армия във форпост на фронта, простиращ се от Бяло море до Терек. Обяви 6-а армия за сталинградска крепост. А в щаба на 6-а армия се говореше, че Сталинград се е превърнал в лагер за въоръжени военнопленници. Паулус отново предаде с радиошифър, че има известни шансове за пробив. Очакваше, че ще последва страшен взрив на ярост, никой не се осмеляваше два пъти да противоречи на върховния главнокомандуващ. Бяха му разправяли как Хитлер откъснал от гърдите на фелдмаршал Рундщет Рицарския кръст и как присъстващият Браухич получил сърдечна криза. С фюрера шега не биваше.

На трийсет и първи януари Паулус най-сетне получи отговор на шифрованата си радиограма — удостояваша го със званието фелдмаршал. Бе направил още един опит да докаже правотата си и получи най-почетния орден на империята — Рицарски кръст с дъбови листа.

Постепенно осъзна, че Хитлер е започнал да го възприема като мъртвец — това бе посмъртно удостояване със званието фелдмаршал, посмъртно награждаване с Рицарския кръст с дъбови листа. Сега бе нужен само за едно — за създаване на трагичния образ на ръководител на героичната отбрана. Стотиците хиляди хора под негово командане бяха обявени от държавната пропаганда за светци и мъченици. Те бяха живи, варяха конско мясо, ходеха на лов за последните сталинградски кучета, дебнеха из степта свраки, избиваха въшките си, пушеха цигари, в които хартия бе увита с хартия, а през това време държавните радиостанции предаваха тържествена траурна музика в чест на надземните герои.

Те бяха живи, духаха на зачервените пръсти, носовете им бяха сополиви, в главите им святкаха мисли, как да хапнат нещо, да откраднат, да се престорят на болни, да се предадат в плен, да се

стоплят в някое мазе с руска жена, а през това време държавните хорове на момчетата и на момичетата звучаха в ефира: „Те умряха, за да живее Германия“. Те биха могли да възкръснат за грешния и дивен живот само при условие, че загине държавата.

Всичко се развиваше така, както бе предсказал Паулус.

Той живееше с трудното чувство за своята правота, потвърдена от пълната, без изключение, гибел на армията. И неволно намираше мъчително странно удовлетворение, основа за висока самооценка в гибелта на своята армия.

Потиснатите, заличени през дните на най-големите успехи мисли отново нахлуха в главата му.

Кайтел и Йодл наричаха Хитлер „божествения фюрер“. Гьобелс прогласяваше, че трагедията на Хитлер била в невъзможността да срещне във война равен на себе си пълководски гений. А Цайцлер разправяше, че Хитлер го помолил да изправи фронтовата линия, тъй като шокирала естетическото му чувство. Ами безумният му неврастеничен отказ от настъплението към Москва? Ами внезапното му безволие и заповедта да се прекрати настъплението към Ленинград? Неговата фанатична стратегия на твърда отбрана бе обусловена от страха му да не загуби престижа си.

Сега всичко е напълно ясно.

Но именно пълната яснота е страшна. Той можеше да не се подчини на заповедта! Разбира се, фюрерът щеше да го екзекутира. Но щеше да спаси хората. Виждаше упрек в много очи.

Можеше, можеше да спаси армията!

Страхуваше се от Хитлер, страхуваше се за кожата си!

Халб, висшият представител на Управлението за сигурност при щаба на армията, тия дни, преди да отлети за Берлин, доста мъгливо сподели, че фюрерът се оказал прекалено велик дори за такъв народ като германския. Да, да, разбира се.

Всичко е декламация, всичко е демагогия!

Адамс пусна радиото. Сред пукотевицата се роди музика — Германия опяваше сталинградските покойници. В музиката се криеше особена сила. Може би за народа, за бъдещите битки създаденият от фюрера мит означава повече от спасяването на измръзналите и въшлясали дистрофици. Вероятно логиката на фюрера не може да бъде

разбрана само с четене на устави, съставяне на бойни разписания и разглеждане на оперативни карти.

А може би в ореола на мъченичеството, на което Хитлер обрече 6-а армия, се формираше новото битие на Паулус и неговите войници, тяхното ново участие в бъдещето на Германия.

Тук не помагаха моливът, логаритмичната линийка и сметачните машини. Тук действаше един странен генерал-квартириер, той си имаше други сметки, други резерви.

Адамс, мили, верни Адамс, нали у човека от висшата духовна порода винаги и неизменно присъства съмнението. Над света властват само ограничени хора, надарени с непоклатимо чувство за правотата си. Хората от висшата порода не властват над държави, не вземат велики решения.

— Идват! — извика Адамс. Нареди на Ритер: „Махни това!“ И Ритер издърпа настрана отворения куфар, оправи си мундира.

Чорапите на фелдмаршала, сложени в бързината в куфара, имаха дупки на петите и Ритер се притесни, разтревожи се не защото неразумният и припрян Паулус ще обуе скъсани чорапи, а защото лошите руски очи ще видят тези дупки.

Адамс се бе изправил с ръце върху облегалката на стола, с гръб към вратата, която ей сега щеше да се отвори, спокойно, грижовно, с обич загледан в Паулус — така, помисли си той, трябва да се държи адютантът на един фелдмаршал.

Паулус се отдръпна назад от бюрото си, сви устни. И в тези минути фюрерът искаше от него да играе роля, и той се подготви да я играе.

Ето, вратата ще се отвори и всички хора на земята ще видят стаята в тъмното подземие. Отминаха болката и горчивината, остана страхът, че вратата ще отворят не представители на съветското командване, които също са се подготвили да изиграят тържествена сцена, а весели и храбри съветски войници, които са свикнали с лекота да натискат спусъка на автоматите. Измъчващо го и тревогата пред неизвестното — ей сега ще свърши сцената и ще започне човешки живот — какъв, къде — в Сибир, в някой московски затвор, в лагерна барака?...

Тази нощ хората отвъд Волга видяха как небето над Сталинград грейна от разноцветните светлинки на ракети. Германската армия бе капитулирала.

И още същата нощ оттам към Сталинград се заточиха хора. Плъзна мълва, че останалото в Сталинград население напоследък страдало от жесток глад, и войниците, офицерите, моряците от Волжката военна флотилия носеха вързопчета с хляб и консерви. Някои бяха взели и водка, хармоники.

Но странно, точно тези, първите, пристигнали през нощта в Сталинград невъоръжени войници, които даваха хляб на защитниците на града, които ги прегръщаха и целуваха, сякаш бяха тъжни, не се веселяха и не пееха.

Сутринта на 2 февруари 1943 година беше мъглива. Над разтопените места и дупките във волжкия лед се вдигаше пара. Сънце изгряващо над камилската степ, еднакво сурова и в знойни августовски дни, и по времето на зимния вятър откъм устието. Сух сняг се рееше над плоския простор, усукваше се на стълбове, завърташе се на млечни колелета и внезапно губеше воля, падаше на земята. Стъпалата на източния вятър оставяха подире си следи: снежни яки около скърцащите стъбла на магарешкия трън, замрели къдрави вълнички по склоновете на деретата, глинисти плешивини и едрочели буци...

Откъм сталинградската урва хората, поели през Волга, сякаш изникваха от степната мъгла, сякаш ги извайваха студът и вятърът.

Те нямаха работа в Сталинград, не началството ги пращаше тук, войната тук бе свършила. Идваха сами — червеноармейци, пацовски хлебари, щабни офицери, кавалеристи, артилеристи, шивачи от фронтовата шивачница, електротехници и механици от ремонтните работилници. Заедно с тях прекосяваха Волга, катереха се по урвата омотани с шалове старци, жени с войнишки ватирани панталони, момченца и момиченца теглеха подире си шейнички, натоварени с денкове, с възглавници.

Нешо странно ставаше в града. Чуваха се автомобилни клаксони, бучаха тракторни мотори; вървяха шумни тълпи с хармоники, танцьори стъпкваха снега с валенките си, подвикваха и високо се смееха червеноармейци. Но от това градът не оживя, изглеждаше мъртъв.

Преди няколко месеца Сталинград бе престанал да води обичайния си живот: в него умряха училищата, заводските цехове, дамските шивашки ателиета, самодейните ансамбли, градската милиция, яслите, кината...

В пламъците, обхванали градските квартали, бе израснал нов град — военният Сталинград — със своя планировка на улиците и площадите, със своя подземна архитектура, със свои правила на уличното движение, със своя търговска мрежа, със свои бучачи заводски цехове, със свои занаятчии, със свои гробища, гуляйчета, концерти.

Всяка епоха има свой световен град — той е нейната душа, нейната воля.

Втората световна война беше епоха за човечеството и за известно време неин световен град стана Сталинград. Той се превърна в мисъл и страст на човешкия род. За него работеха заводи и фабрики, ротомашини и линотипи, той извеждаше на трибуната парламентарни лидери. Но когато от степта тръгнаха към Сталинград хилядни тълпи и пустите улици се изпълниха с хора, когато забучаха първите автомобилни мотори, световният град на войната престана да съществува.

Вестниците този ден съобщиха подробности за германската капитулация и хората в Европа, в Америка, в Индия научиха как бе излязъл от подземието фелдмаршал Паулус, как бе преминал първият разпит на германските генерали в щаба на 64-та армия на генерал Шумилов и как бе облечен генерал Шмит — началникът на Паулусовия щаб.

В този час столицата на световната война вече не съществуваше. Очите на Хитлер, Рузвелт, Чърчил търсеха нови центрове на световни военни напрежения. Почуквайки с пръст по писалището, Сталин питаше началника на Генералния щаб, осигурени ли са средства за прехвърляне на сталинградските войски от тила, където се бяха озовали, в района на новата им дислокация. Световният град на

войната, още пълен с бойни генерали и с майстори на уличния бой, още пълен с оръжие, с живи оперативни карти, с готови съобщителни ходове, престана да съществува — започна свое ново съществуване — такова, каквото водят днешните Атина и Рим. Историците, музеините екскурзоводи, учителите и вечно скучаещите ученици вече невидимо ставаха негови стопани.

Раждаше се нов град — град на труда и бита, със заводи, училища, родилни домове, милиция, опера, затвор.

Лек сняг бе наръсил пътешките, по които бойците бяха носили до огневите позиции снаряди и самуни хляб, бяха влачили картечници и термоси с каша, лъкатушните, хитри пътешки, по които се бяха прокрадвали до своите тайни каменни бараки снайперисти, наблюдатели, радиисти-слушари.

Снегът бе наръсил пътеките, по които свързочниците тичаха от рота до батальон, пътеките от Батюк до Баний овраг, месокомбината и водонапорните резервоари.

Снегът бе наръсил пътеките, по които жителите на великия град отиваха да потърсят тютюн назаем, да пийнат двеста грама на имен ден на приятел, да се изкъпят в някоя подземна баня, да чукнат карти, да опитат киселото зеле на съседа; пътеките, по които отиваха у познатата Маня и у познатата Вера, пътеките до часовникарите, до майсторите на запалки, до шивачите, хармонистите, склададжиите.

Тълпите хора прокарваха нови пътеки, сега вървяха, без да се свиват до развалините, без да криволичат.

А мрежата на бойните пътешки и пътчета се покриваше с първия сняг и по целия милион километри на тези заснежени пътешки не остана нито една прясна следа.

А върху първия сняг скоро легна втори и пътешките под него се размътиха, разляха се, скриха се от очите...

Неописуемо чувство на щастие и опустошеност изпитваха старите жители на световния град. Странна тъга обземаше хората, отбранявали Сталинград.

Градът опустя и командащият армията, и командирите на стрелковите дивизии, и старият опълченец Поляков, и автоматчикът Глушков — всички почувстваха тази опустошеност. Това чувство беше безсмислено, нима е възможно човек да е тъжен, щом битката е свършила с победа и няма смърт?

Но беше така. Мълчеше телефонът в жълтия кожен калъф на бюрото на командващия; снежна яичка израсна върху кожуха на картечницата, ослепяха далекогледите и бойните амбразури; проритите, замърсени от пипане планове и карти се прехвърляха от планшетите в полевите чанти, а от някои полеви чанти — в куфарите и мешките на командири на взводове, роти, батальони... А сред мъртвите сгради обикаляха тълпи хора, прогръщаха се, викаха „ура“... Хората се оглеждаха един друг. „Я какви сме хубави момчета, страхотни, простодушни, екстра момчета, и на, разхождаме се — ватенки, ушанки, всичко ни е същото като вашето. А пък работата я свършихме, страх те хваща, като помислиш каква работа свършихме. Вдигнахме го, вдигнахме най-тежкия товар, който съществува на Земята, истината вдигнахме над лъжата, я се опитайте вие да я вдигнете... То в приказката е лесно, ама това тук не беше приказка“.

Всички бяха земляци: едни от Купоросная Балка, други от Баний овраг, трети от района на водонапорните резервоари, четвърти от „Красный Октябрь“, пети от Мамаев Курган, а при тях идваха жители на центъра, хора от брега на река Царица, от района на пристаните, от стръмните брегове, дето са нефтените резервоари... Те бяха и домакини, и гости, сами си честитяха и студеният вятър раздрънкваше старата тенекия наоколо. Понякога стреляха във въздуха с автомати, а понякога изтрещяваше граната. Когато се запознаваха, се тупаха по гърбовете, понякога се прогръщаха, целуваха се със студени устни, после смутено и весело си разменяха псуви... Бяха се изсипали изпод земята — шлосери, стругари, орачи, дърводелци, изкопчии, бяха отблъснали врага, бяха преорали камък, желязо и глина.

Световният град се различава от другите градове не само по връзката си със заводите и нивите на целия свят, почувствува от хората.

Световният град се различава по това, че има душа.

И във военния Сталинград живееше душа. Негова душа беше свободата.

Столицата на антифашистката война се превърна в онемели, студени развалини на предвоенен промишлен и пристанищен съветски областен център.

Десет години по-късно многохилядни пълчища затворници издигнаха тук мощн бент, построиха една от най-големите в света

държавна водоелектрическа централа.

Тази история се случи, защото един събудил се в блиндажа германски унтерофицер не бе научил за капитулацията. Изстрелът му рани сержант Заднепрук. Това озлоби руснаците, които наблюдаваха как изпод масивните сводове на бункерите излизат германски войници и хвърлят в дрънчащата и все повече нарастваща купчина автоматите и винтовките си.

Пленниците крачеха и се стараеха да не се оглеждат, искаха да покажат, че и очите им са пленени. И само обраслият с черно-бяла четина войник Шмит излезе на бял свят с усмивка и заоглежда руските войници, сякаш сигурен, че непременно ще срещне позната физиономия.

Леко пийналият полковник Филимонов, който снощи бе пристигнал от Москва в щаба на Стalingрадския фронт, стоеше заедно с прикрепения към него преводач в пункта, където се предаваха части от дивизията на генерал Веглер.

Шинелът му, с нови златни пагони, с червени нашивки и черни кантове, се открояваше сред мръсните, обгорели ватенки и смакканите калпаци на стalingрадските командири на роти и батальони и сред също тъй изпомачканите, обгорели и мръсни дрехи на пленените германци.

Вчера в стола на Военния съвет той разправяше, че в главния интендантски склад в Москва имало стари запаси от златната сърма, използвана за пагоните на старата руска армия, и че между приятелите му минавало за голям късмет да се сдобиеш с пагони от този стабилен някогашен материал.

Когато се чу изстрелът и леко раненият Заднепрук извика, полковникът високо попита:

— Кой стреля, какво става?

Няколко гласа му отговориха:

— Ами някакъв глупак, германец. Вече го бяха повели... май не знаел...

— Как тъй не е знаел? — кресна полковникът. — Малко ли му беше нашата кръв на тоя мерзавец? — Обърна се към дългунестия евреин политрук, а сега негов преводач. — Намерете ми офицера. Той, мерзавецът, ще отговаря с главата си за този изстрел.

И точно тогава полковникът забеляза едрото усмихнато лице на войника Шмит и закрещя:

— Смееш се, мерзавецо, а, че осакатихте още един?

Шмит не разбра защо усмивката, с която той искаше да изрази толкова добри чувства, предизвика кряська на руския старши офицер, а когато сякаш без никаква връзка с този вик изтрещя пистолетен изстрел, вече без нищичко да разбира, се препъна и падна в краката на идващите отзад войници. Изтеглиха тялото му настрана, той остана да лежи на хълбок и всички, които го познаваха и не го познаваха, го подминаваха. После, когато пленниците се извървяха, рояк хлапета, без да се страхуват от мъртвия, се намърдаха в опустелите бункери и блиндажи, затършуваха по дъскчените нарове.

През това време полковник Филимонов оглеждаше подземното жилище на командира на батальона и се възхищаваше колко стабилно и удобно е нагласено всичко тук. Един автоматчик доведе при него млад германски офицер със спокойни светли очи, преводачът каза:

— Другарю полковник, ей този е, оберлейтенант Ленард, когото наредихте да ви доведа.

— Я го виж ти! — учуди се полковникът. И тъй като физиономията на германския офицер му се видя симпатична, и тъй като беше потиснат, задето за пръв път в живота си имаше нещо общо с убийство, Филимонов каза:

— Водете го на сборния пункт, ама без глупости, вие лично отговаряте да стигне дотам жив.

Денят на страшния съд превалаше и усмивката върху лицето на застреляния войник вече не можеше да се различи.

Полковник Михайлов, старшият военен преводач от Седми отдел на политуправлението при щаба на фронта, придружаваше пленения фелдмаршал до щаба на 64-та армия.

Паулус излезе от мазето, без да обръща внимание на съветските офицери и войници, които с жадно любопитство го оглеждаха и оценяваха качествата на фелдмаршалския му шинел с ивичката зелена кожа от рамото до талията и на сивия му заешки калпак. Тръгна с широка крачка и високо вдигната глава, загледан над стalingрадските развалини, към очакващия го щабен всъдеход.

Преди войната Михайлов често бе присъствал на дипломатически приеми, тъй че се държеше с Паулус уверено и с лекота разграничаваше студената почтителност от ненужната суетливост.

Седнал до Паулус, следейки израза на лицето му, Михайлов очакваше фелдмаршалът да наруши мълчанието. Поведението му бе различно от поведението на генералите, в чиито предварителни разпити бе участвал Михайлов.

Началник-щабът на 6-а армия отпуснато, бавно каза, че катастрофата е предизвикана от румънците и италианците. Генерал-лейтенант Зикст фон Арним, мъж с извит като кука нос, мрачно прозвънвайки с медалите си, добави:

— Не само Гарибалди с неговата Осма армия, но и руският студ, липсата на продоволствие и боеприпаси.

Белокосият Шлемер, командир на танковия корпус — с Рицарски железен кръст и с медал за пет ранявания, — прекъсна този разговор и се замоли да му запазят куфара. И тутакси се разприказваха всички — и началникът на санитарната служба, неко усмихнатият генерал Ринаaldo, и мрачният полковник Лудвиг, командир на танкова дивизия, с лице, обезобразено от саблен удар. Особено много се вълнуващият адютантът на Паулус, полковник Адамс, който си загубил несесера — той разперваше ръце, тръскаше глава и ушите на калпака му от леопардова кожа се мятаха като на породисто куче, излязло от вода.

Те се очовечиха, но някак неприятно наглед.

Шофьорът на колата, облечен с контешко бяло кожухче, тихо отговори на заповедта на Михайлов да кара по-бавно:

— Слушам, другарю подполковник.

Искаше му се да разкаже на колегите си шофьори за Паулус, а като се върне вкъщи след войната, да се похвали: „А когато карах фелдмаршал Паулус...“ Освен това искаше да кара колата някак по-особено, та Паулус да си помисли: „Ах, този съветски шофьор, явно е първа класа специалист“.

За фронтовашкото око изглеждаше невероятна тясната близост на руснаци и германци. Команди весели автоматчици претърсваха мазетата, пъхаха се във водопроводни шахти, изкарваха германците на мразовитата повърхност.

По пущинаци, по улици с бълскане и викове автоматчиците разформираха германските подразделения и ги подреждаха по нов начин: събираха в походни колони войници от различни бойни специалности.

Германците попоглеждаха ръцете, стиснали оръжието, и крачеха, като внимаваха да не се препъват. В покорството им имаше не само страх пред лекотата, с която пръстът на руснака можеше да натиска спусъка на автомата. Победителите изльчваха власт, някаква хипнотична тъжна страсть караше да им се подчиняваш.

Колата с фелдмаршала отиваше на юг, а пленниците се движеха в обратната посока. Мощна високоговорителна уредба гърмеше:

*Към край далечен тръгнах аз на поход сутринта,
помаха ми любимата от пътната врата.*

Двама носят трети, той ги е прегърнал през вратовете с бледите си, мръсни ръце и главите на носачите са се сближили, а помежду им наднича мъртво лице с горящи очи.

Четирима войници измъкват от бункер ранен върху одеяло.

Синкавочерни купчини оръжейна стомана стърчат на снега. Като купи овършана стоманена слама.

Звучи салют — погребват убит червеноармеец, а наоколо се търкалят мъртви германци, извадени от болничното мазе. Минават

румънски войници с болярски бели и черни калпаци, кикотят се, размахват ръце — смеят се на живите и на мъртвите германци.

Докарват пленници откъм Питомник, от Царица, от Дома на специалистите. Те крачат с особената походка на изгубили свободата си хора и на животни. Леко ранените и измръзналите се подпират с тояги, с обгорели парчета дъски. Вървят, вървят. Струва ти се, че всички имат едно синкавосиво лице, един чифт очи, едно за всички страдание и мъка се чете в тях.

Чудна работа! Колко дребнички човечета с големи носове и ниски чела, със смешни заешки устици и врабешки главички имало между тях! Колко тъмнолики арийци, колко пъпчиви лица, с гнойни пришки и с лунички.

Минаваха хора грозновати, слаби, хора, родени и обичани от майките си. И сякаш изчезнаха онези изчадия, нацисти, онези, които крачеха, вирнали тежки брадички, светлокосите и светлоликите с надменните уста и гранитните гърди.

Колко странно, по братски приличаше тази тълпа, родени от майки грозновати хора, на онези скръбни и горестни тълпи нещастници, родени от руски майки, които германците пришпорвала с пръти и тояги към лагерите, на запад, през есента на 1941 година. От време на време откъм бункерите и мазетата изпукваше пистолет и плуващата към скованата Волга тълпа, цялата като един човек, разбираще значението на тези изстрели.

Подполковник Михайлов поглеждаше седналия до него фелдмаршал. Шофьорът надничаше в огледалцето. Михайлов виждаше издължената, слаба буза на Паулус, шофьорът виждаше челото му, очите, свитите в мълчание устни.

Минаваха покрай оръдия с вирнати към небето хоботи, покрай танкове с кръстове на челата, покрай камиони с плющащи от вятъра брезенти, покрай бронетранспортьори и самоходни оръдия.

Желязното тяло на 6-а армия, нейните мускули оставаха, скованы в пръстта. А покрай тях бавно се движеха хора, те сякаш също щяха всеки момент да спрат, да замръзнат, скованы в земята.

Михайлов и шофьорът, и автоматчикът конвой очакваха, че Паулус ще заговори, ще повика някого, ще се извърне. Но той мълчеше и не се разбираще накъде гледат очите му, какво внасят в дълбините, където е сърцето на човека.

Дали Паулус се страхуваше, че войниците ще го видят, или искаше да го видят? Изведнък Паулус попита Михайлов:

— Sagen Sie bitte, was ist es, Machorka?^[1]

И този неочекван въпрос не подсказа на Михайлов за какво мисли Паулус. Фелдмаршалът се тревожеше дали всеки ден ще яде супа, на топло ли ще спи, ще има ли какво да пуши.

---

[1] Кажете, ако обичате, какво е това махорка? (нем.) — Б.пр. ↑

От мазето на двуетажното здание, където се бе помещавало полевото управление на Гестапо, германски военнопленници изнасяха трупове на съветски хора.

Няколко жени, старци и хлапета въпреки студа стояха до часовия и наблюдаваха как германците нареджат труповете върху замръзналата земя.

По лицата на повечето германци бе изписано безразличие, те крачеха отпуснато, покорно вдишваха трупната миризма.

Само един от тях, младеж с офицерски шинел, овързал носа и устата си с мръсна носна кърпа, трескаво като кон въртеше глава, сякаш го жилеха стършели. В очите му се четеше мъка, близка до безумието.

Военнопленниците поставяха носилките на земята и преди да започнат да свалят труповете, оставаха над тях в размисъл — ръцете и краката на някои трупове се бяха отделили и германците решаваха на кой ли труп принадлежи един или друг крайник, долепваха го до тялото. Повечето мъртъвци бяха полуразсъблечени, по бельо, а някои — по войнишки панталони. Един беше съвсем гол, с крещяща отворена уста, с хълтнал, залепнал за гръбнака корем, с червеникови косми в половата област, с тънки и мършави крака.

Невъзможно бе да си представи човек, че тези трупове с изсечените дупки на устите и очните кухини са били доскоро живи хора с имена, с местожителство, че са казвали: „Мила моя, хубавице, целуни ме и не ме забравяй“, че са мечтали за халба бира и са пушили цигари.

Явно само офицерът с превързаната уста го усещаше.

Но именно той най-силно дразнеше жените, застанали пред входа на мазето, те го наблюдаваха с живо внимание и поглеждаха равнодушно останалите военнопленници, двама от които бяха в шинели със светли петна от отраните есесовски емблеми.

— Аха, извръщащ се, а — мърмореше ниска набита жена, хванала за ръка момчурляк, и следеше с очи офицера.

Германецът с офицерския шинел усети тежестта на бавния настървен поглед, с който го следеше рускинята. Веднъж родила се, омразата търсеше и не можеше да не намери приложението си, както не може да не намери приложение електрическата сила, събрана в буреносния облак, увиснал над гората, сляпо избиращ дърво за своя изпепеляващ удар.

Германецът с офицерския шинел работеше в двойка с дребно войниче, чийто врат беше омотан с пешкир, а краката — увити в чували, овързани с телефонен кабел.

В погледите на хората, мълчаливо застанали край мазето, имаше толкова омраза, че германците с облекчение слизаха долу и не бързаха да излизат, предпочитаха тъмнината и зловонието пред чистия въздух и дневната светлина.

Когато тръгваха към мазето с празни носилки, германците чуха познатите им мръсни псувни.

Пленниците вървяха към входа, без да ускоряват крачка, долавяйки с някакъв животински инстинкт, че направят ли припряно движение, тълпата ще се нахвърли върху тях.

Германецът с офицерския шинел изохка и часовият недоволно каза:

— Ей, момче, защо хвърляш камъни, ти ли ще носиш вместо фрица, ако го осакатиш?

В мазето войниците си говореха:

— Засега си пати само оберлейтенантът.

— Нали видя оная, само него гледа.

От мрака на мазето някой се обади:

— Оберлейтенанте, поне веднъж останете в мазето, че ще започнат с вас, а ще свършат с нас.

Офицерът замънка със сънен глас:

— Не, не, не бива да се крием, това е страшният съд. — Обърна се към другаря си и добави: — Хайде, тръгвай, тръгвай.

При поредното си излизане от мазето офицерът и другарят му крачеха малко по-бързо от обичайното — товарът им беше по-лек. На носилката лежеше труп на съвсем младо девойче. Мъртвото тяло се бе свило, изсушено, и само светлите разрошени коси бяха запазили млечната си, пшенична прелест, разпръснати около ужасното, черно-кафяво лице на умъртвена птица. Тълпата тихо изахка.

Пронизващо изви гласът на набитата жена и като блеснал нож разпра студеното пространство.

— Детенце! Детенце! Детенце мое златно!

Този вопъл по чуждото дете разтърси хората. Жената заоправя още пазещите следи от къдренето кои по главата на трупа. Тя се взираше в лицето с изкривена, вкаменена уста и виждаше, както само майка може, едновременно и тези ужасни черти, и онова живо и мило лице, което някога ѝ се е усмихвало от пеленките.

Жената се изправи на крака. Пристъпи към германеца и всички видяха — очите ѝ го гледаха и същевременно търсеха по земята тухла, която ледът да не е залепил здраво за други тухли, такава тухла, която би се поддала на нейната болна, обезобразена от страшния труд, от ледената и вряла вода, от киселините ръка.

Часовият чувстваше неизбежността на това, което щеше да се случи, и не можеше да възпре жената, защото тя беше по-силна от него и от неговия автомат. Германците не можеха да откъснат очи от нея, и децата я гледаха стръвно и нетърпеливо.

А жената вече нищо не виждаше освен лицето на германеца със завързаната уста. Без да разбира какво става с нея, понесла силата, която подчиняваше всички наоколо, и сама подчинила се на тази сила, тя напипа в джоба си коматче хляб, подарено ѝ снощи от един червеноармеец, подаде го на германеца и каза:

— На, вземай, лапай.

После тя самата не можа да разбере как се случи това, защо го направи. В тежки часове на обида, безпомощност, злоба, а те бяха толкова много в живота ѝ — след като се сби със съседката, която я обвини, че ѝ е откраднала шишенце с олио, след като председателят на районния съвет я изгони от кабинета си, понеже не искаше да слуша молбите ѝ за жилище, наскърбена и смазана от мъка, когато синът ѝ се ожени и започна да я прокужда от стаята и когато бременната ѝ снаха я нарече дърта курва, — тя толкова се тормозеше, че не можеше да заспи.

Една нощ, както си лежеше в леглото, нажалена и ядосана, си спомни за тази зимна сутрин и си помисли: „Глупачка бях и глупачка си останах“.

В щаба на танковия корпус на Новиков започнаха да постъпват тревожни сведения от командирите на бригади. Разузнавачите открили нови, неучаствали в боевете танкови и артилерийски германски части, очевидно противникът бе докарвал резерви от тила.

Тези сведения тревожеха Новиков: членните части се движеха, без да осигуряват фланговете и ако противникът успее да пререже малобройните зимни пътища, танковете щяха да останат без подкрепата на пехотата, без гориво.

Новиков обсъждаше положението с Гетманов, смяташе, че трябва спешно да изтеглят изостаналите тилови части и за малко да забавят движението на танковете. На Гетманов много му се искаше корпусът да сложи началото на освобождаването на Украйна. Решиха Новиков да замине за частите — на място да провери положението, а Гетманов да доведе изостаналите тилови части.

Преди да тръгне за бригадите, Новиков се обади на заместник-командващия фронта, докладва положението. Предварително знаеше отговора на заместник-командващия, който, разбира се, няма да поеме отговорността: нито ще спре корпуса, нито ще предложи на Новиков да продължат.

И настина заместник-командващият нареди спешно да изискат данни за противника от фронтовия разузнавателен отдел, като обеща да докладва на командващия за разговора си с Новиков.

След това Новиков се свърза със съседа, командира на стрелковия корпус Молоков. Молоков беше човек груб, раздразнителен и винаги подозираше съседите, че дават на командващия фронта неблагоприятна информация за него. Скараха се и дори си размениха по някоя псуvinя, наистина, без да ги свързват с конкретни личности, а като реакция срещу все по-голямото откъсване на танковете от пехотата.

Новиков се обади на съседа отляво, командира на артилерийската дивизия.

Командирът на артилерийската дивизия каза, че без заповед от фронта той няма да се движи по-нататък.

Новиков разбираше съображенията му — артилеристът не искаше да се ограничи със спомагателна роля, да подсигурява движението на танковете, искаше сам да изскочи напред.

Щом приключи разговорът с артилериста, при Новиков влезе началник-щабът. Новиков никога не беше виждал Неудобнов толкова притеснен и разтревожен.

— Другарю полковник — каза той, — обади ми се началник-щабът на авиационната армия, те смятат да пребазират подкрепящите ни самолети на левия фланг на фронта.

— Как така, да не са откачили? — кресна Новиков.

— Много просто — каза Неудобнов, — някои хора не са заинтересовани първи да влезем в Украйна. Има много желаещи да получат „Суворов“ или „Богдан Хмелницки“ за такава заслуга. Без авиационно прикритие ще трябва да спрем корпуса.

— Сега ще се обадя на командащия — каза Новиков.

Но не го свързаха с командащия — Ерьоменко заминал за армията на Толбухин. Заместник-командащият, на когото Новиков се обади отново, не искаше да вземе никакво решение. Само се учуди защо Новиков не е заминал за частите.

Новиков каза на заместник-командащия:

— Другарю генерал-лейтенант, как е възможно така, без съгласуване, да се лиши от авиационно прикритие корпус, който е напреднал на запад най-далече от всички части на фронта?

Заместник-командащият му отвърна раздразнено:

— Командването по-добре знае как да използва авиацията, не само вашият корпус участва в настъплението.

Новиков се тросна:

— Какво ще кажа аз на танкистите, когато започнат да ги пердашат от въздуха? С какво ще ги прикрия — с директивата на фронта ли?

Заместник-командащият не кипна, а каза примирително:

— Замидавайте за частите, аз ще докладвам положението на командащия.

Тъкмо Новиков затвори телефона, влезе Гетманов — вече беше с шинел и калпак. Щом видя Новиков, покрусено разпери ръце.

— Пътър Павлович, мислех, че вече си заминал.

И меко, гальовно добави:

— На, тиловете изостанаха, а заместникът по тила ми казва, че не бивало да даваме коли за ранените и болни германци, да харчим дефицитния бензин.

Дяволито погледна Новиков:

— Тъй си е, де, не сме секция на Коминтерна, а танков корпус.

— Защо набърквате Коминтерна? — попита Новиков.

— Тръгвайте, тръгвайте, другарю полковник — умолително каза Неудобнов, — всяка минута е скъпа. Аз тук ще осигуря всичко, което е възможно, ще преговарям с щаба на фронта.

След онзи нощен разказ на Даренски Новиков все се вглеждаше в лицето на началник-щаба, следеше движенията, гласа му. „Нима с ей тази ръка?“ — мислеше си той, когато Неудобнов вземаше лъжицата, вилицата с набодена кисела краставичка, телефонната слушалка, червения молив, кибрита.

Но сега Новиков не гледаше ръката на Неудобнов.

Никога не беше виждал Неудобнов толкова благ, разтревожен, дори симпатичен.

Неудобнов и Гетманов душа даваха корпусът пръв да пресече границата на Украйна, бригадите да не спират движението си на запад.

За тази цел бяха готови на всякакъв риск, не желаеха да рискуват само в едно — да поемат отговорността в случай на неуспех.

Хазартът неволно обзе и Новиков — и на него му се искаше да предаде по радиото до фронта, че членните подразделения на корпуса са пресекли първи границата на Украйна. Това събитие нямаше никакво военно значение, то не би причинило на противника особена вреда. Ала Новиков го искаше, искаше го заради военната слава, заради благодарността на командващия, заради ордена, заради похвалата на Василевски, заради заповедта на Сталин, която ще бъде прочетена по радиото, заради генералското звание и заради завистта на съседите. Подобни чувства и мисли никога не бяха определяли неговите действия, но може би именно затова те сега се оказаха толкова силни.

В това желание нямаше нищо лошо... Както и в Сталинград, както и през 1941 година, студовете бяха безпощадни, умората все така кършеше войнишките кости, все така страшна беше смъртта. Ала войната вече започваше да диша друг въздух.

И Новиков, без да схваща това, се чудеше защо ли за пръв път толкова лесно, от половин дума, разбира Гетманов и Неудобнов, не се дразнеше, не се сърдеше, толкова естествено искаше същото, което искаха и те.

Благодарение на ускореното бойно движение на неговите танкове окупаторите наистина може да бъдат прогонени няколко часа по-рано от десетките украински села и тогава той ще се радва на развлеченията лица на деца и старци, и сълзи ще бликнат от очите му, когато някоя стара селянка го прегърне и целуна като роден син. И същевременно зрееха нови страсти, в духовното движение на войната се очертаваше ново направление и онова направление, което беше главно през 1941 година и в боевете на стalingрадския бряг, макар да се запазваше, да съществуваше, незабелязано се превръщаше в спомагателно.

Пръв схвана тайната за превъплъщаването на войната човекът, който на 3 юли 1941 година произнесе думите: „Братя и сестри, приятели мои...“

Странно, въпреки че споделяше вълнението на Гетманов и Неудобнов, които го припираха, Новиков, без сам да знае защо, отлагаше тръгването си. Вече в колата разбра причината — очакваше Женя.

Повече от три седмици не бе получавал писма от Евгения Николаевна. Когато се връщаше от пътуване по частите, все поглеждаше дали на външното стълбище на щаба не го посреща Женя. Тя стана участничка в живота му. Беше с него, когато разговаряше с командирите на бригадите и когато щабът на фронта го търсеше по пряката връзка, и когато с танк изскочаше на предната линия и танкът като млад жребец потреперваше от германските избухнали снаряди. Разказваше на Гетманов за детството, а имаше чувството, че разказва на нея. Мислеше си: „Леле, как воня на алкохол, Женя веднага ще подуши“. Понякога си мислеше: ех, да можеше да види. Или се тревожеше: какво ли ще си каже, когато научи, че съм дал под трибунал оня майор?

Влизаше в землянката на челния наблюдателен пункт и сред тютюневия дим, гласовете на телефонистите, сред стрелбата и бомбените взрывове неочеквано го парваше мисълта за нея...

Понякога го обземаше ревност към предишния ѝ живот — тогава помрачняваше. Понякога я сънуваше, събуждаше се и не можеше да заспи.

Ту му се струваше, че любовта им ще живее до гроб, ту го притискаше тревога: отново ще остане сам.

Когато се качваше в колата, погледна пътя към Волга. Пътят беше пуст. После се ядоса: отдавна трябваше да е тук. Дали не се е разболяла? И той отново си спомни как през трийсет и девета бе решил да се застреля, когато научи, че се е омъжила. Защо я обича? Нали бе имал не по-лоши жени. Кой знае щастие ли е, или е нещо като болест — непрекъснато да мислиш за някого. Добре, че не се свърза с никое щабно момиче. Ще дойде, а около него всичко е чисто. Вярно, посъгреши преди три седмици. Ами ако Женя спре по пътя да нощува в онази греховна къща и младата хазайка се разприказва, ако ѝ го опише, ако каже: „Бива си го тоя полковник“? Какви глупости измисля, край нямат...

На другия ден към обяд Новиков се връщаше от пътуването си до частите. От непрекъснатото друсане по разбития от танковите вериги път, от замръзналите ровини го боляха кръстът, гърбът, тилът, струваше му се, че танкистите са го заразили с умората си, с многодневната си безсънна замаяност.

Когато приближаваше щаба, той се взираше в хората, застанали на външното стълбище. Видя: Евгения Николаевна стоеше с Гетманов и гледаше пристигащата кола. Пламък го опари, безумие го бълсна в главата, той се задави от почти равната на страдание радост, трепна, за да скочи в движение от колата.

А Вершков, който седеше на задната седалка, каза:

— Комисарят и неговата докторица дишат чист въздух, ех, да изпрати човек една снимчица на жена му, голяма радост ще падне.

Новиков влезе в щаба, взе писмото, което му подаде Гетманов, позна почерка на Евгения Николаевна, пъхна плика в джоба си.

— Сега слушай, докладвам — каза на Гетманов.

— Защо не четеш писмото, да не я разлюби?

— Добре де, има време.

Влезе Неудобнов и Новиков каза:

— Зле са хората. По време на бой заспиват в танковете. Вече не се държат на краката си. Включително и командирите на бригади. Карпов горе-долу се държи, а Белов, както разговаряше с мен, заспа — пето денонощие са в движение. Механиците водачи спят, както се движат, от умора вече и не ядат.

— Ами ти, Пътър Павлович, как ти оценяваш обстановката? — попита Гетманов.

— Германците не са активни. На нашия участък не се очаква контраудар. Много са закъсали тук, никакви ги няма. Фретер Пико. Фик.

Говореше, а пръстите му опипваха плика. За миг го пускаше и отново бързо го стисваше, сякаш писмото щеше да изчезне от джоба му.

— Разбирам, ясно — каза Гетманов, — сега аз да ти докладвам: ние тук с генерала стигнахме чак до небето. Разговарях с Никита Сергеевич, обеща да не вдига авиацията от нашия участък.

— Той не осъществява оперативното ръководство — възрази Новиков и започна да разлепва плика в джоба си.

— А, не е точно така — отвърна Гетманов, — току-що генералът е получил потвърждение от щаба на въздушната: авиацията остава с нас.

— Тиловете ще минат — побърза да се обади и Неудобнов, — пътищата не са лоши. Най-важното е какво ще решите вие, другарю подполковник.

„В подполковник ме разжалва, развълнуван е“ — помисли си Новиков.

— Да, панове — каза Гетманов, — струва ми се, че ние първи ще започнем да освобождаваме майка Украйна. Казах на Никита Сергеевич: танкистите са обсадили командването, момчетата мечтаят да се нарекат Украински корпус.

Раздразнен от фалшивите думи на Гетманов, Новиков възрази:

— За едно мечтаят те: да поспят. Разберете, пето денонощие не са лягали.

— Значи решено, продължаваме движението, втурваме се напред, нали, Пътър Павлович? — каза Гетманов.

Новиков вече бе отворил плика наполовина, пъхна в него два пръста, напипа писмото, всичко в него потрепери от желание да види познатия почерк.

— Аз мисля да вземем такова решение — продума той, — да дадем на хората десет часа почивка, да посьберат сили.

— Охо — възклика Неудобнов, — за тези десет часа всичко ще проспим.

— Чакай, чакай, дай да обсъдим — каза Гетманов и бузите, ушите, вратът му взеха постепенно да се зачервяват.

— Обсъждането аз го направих вече — позасмя се Новиков.

И не щеш ли, Гетманов избухна.

— Абе, тяхната мамица... чудо голямо — не били спали! — кресна той. — Има време да спят! Нищо няма да им стане. Заради това да спрем за десет часа цялата тая грамада? Аз съм против това лигавене, Пътър Павлович! Ти ту забавяш тръгването на танковете в

атака, ту слагаш хората да нанкат! Това вече се превръща в порочна система! Ще докладвам пред Военния съвет на фронта. Не си директор на ясли!

— Я почакай, почакай — каза Новиков, — ти нали ме целува, задето не вкарах танковете в атака, докато не обезвредихме артилерията на противника. И това напиши в докладната си.

— Аз да съм те целувал за това! — остана като гръмнат Гетманов. — Ти просто бълнуваш!

И неочеквано добави:

— Ще ти кажа направо, като комунист аз се тревожа, че ти, човек с чист пролетарски произход, непрекъснато се поддаваш на чуждо влияние.

— Аха, така било значи — натърти Новиков, — ясно, разбрах ви.

Стана, разкърши рамене и злобно натърти:

— Командир на корпуса съм аз. Както съм казал, така ще стане. А пък вие, другарю Гетманов, пишете доклади, повести и романи за мен, ако щете, и на самия Stalin.

И отиде в съседната стая.

Новиков оставил прочетеното писмо и подсвири на така, както бе свирил като хлапе, когато, застанал пред съседския прозорец, викаше приятеля си да излезе... Сигурно трийсет години не беше си спомнял за това свирене и изведнъж...

После любопитно погледна през прозореца: не, светло беше, не беше нощ. После истерично, радостно продума: благодаря, благодаря, за всичко благодаря.

После му се стори, че ей сега ще падне мъртвъ, ала не падна, разходи се из стаята. После погледна писмото, което се белееше на масата, стори му се, че това е кальфът, кожицата, от която бе изпълзяла зла усойница, и прокара длан по хълбоците, по гърдите си. Не я напипа, вече беше пропълзяла, беше се вмъкнала в него, жилеше сърцето като огън.

После постоя до прозореца — шофьорите се смееха на свързочничката Маруся, която се бе запътила към нужника. Механикът водач на щабния танк носеше кофа откъм кладенеца, врабците си гледаха врабешките работи в сламата, пръсната пред входа на хазайския краварник. Женя му беше казвала, че любимата й птица е врабеца... А той гореше, както гори къща: рухваха греди, продънваха

се тавани, падаха съдини, прекатураха се шкафове, книги и възглавници се преобръщаха като гъльби, литнали сред искрите, сред дима... Как може така: „Цял живот ще ти бъда благодарна за всичко чисто и възвишено, но не мога да надвия себе си, миналият ми живот е по-силен от мен, той не може да се убие, да се забрави... не ме обвинявай, не защото не съм виновна, а защото нито ти, нито аз знаем в какво се състои вината ми... Прости ми, прости, аз плача и за двама ни“.

Плачела! Обзе го бяс. Тифусна въшка! Гадина! Иска да я заблъскаш по зъбите, по очите, с дръжката на револвера да ѝ строшиш кучешкия нос...

И съвсем непоносимо внезапно, тутакси, моментално се почувства безпомощен — никой, никаква сила на този свят не може да му помогне, само Женя, но нали тя, тъкмо тя го погуби.

И извърнал лице нататък, откъдето тя трябваше да дойде при него, занарежда:

— Женечка, какво правиш с мен? Женечка, чуваш ли, Женечка, погледни ме, погледни какво става с мен.

Протегна ръце към нея.

После си мислеше: но защо така, нали я чака толкова безнадеждни години, но щом се реши, тя не е дете, толкова години протака, а после се реши, как може така, нали се реши.

А след няколко секунди отново затърси спасение в омразата: „Че как, че как, не ме искаше, докато бях прост майор и се мотаех по чукарите в Николск-Усурийск, ама когато станах началство, се реши, дощя ти се да станеш генералша, всички женоря сте една стока“. И тутакси съзря нелепостта на тези мисли — не, не, добре е постъпила. Нали се е върнала при човека, който ще отиде в лагер, на Колима, каква ти изгода... Руските жени, стиховете на Некрасов; не ме обича, обича него... не, не го обича, съжалява го, просто го съжалява. А за мен не ѝ ли е жал? Нали сега съм по-зле от всички арестанти на „Лубянка“, взети заедно, от всички хора по лагерите, от всички безкраки и безръки по болниците, без колебание още сега бих отишъл в лагер, тогава кого ще избереш? Него! От една порода са, а аз съм чужд, точно така ме наричаше: чужд, чужд. То се знае, и маршал да бях, съм си селяндур, миньор, неинтелигентен човек, не разбирам от нейната проклета живопис... И високо, с омраза попита:

— Но защо, обясни защо?

Извади от задния си джоб револвера, претегли го на дланта си.

— И ще се застрелям не защото не мога да живея, а за да се тормозиш цял живот, съвестта да те изгризе, курва такава.

После скри револвера.

— След една седмица ще ме забрави.

Той трябва да забрави, да не си спомня, да не се обръща назад!

Отиде до масата, взе да препочита писмото: „Клети мой, мили, добричък мой...“ Ужасни бяха не жестоките думи, а галъвните, съжалителните, унизиращите. С тях беше съвсем непоносимо, дори чувстваше, че се задушава.

Виждаше гърдите й, раменете, коленете. Ето, тя заминава при онзи жалък Кримов. „Не мога да надвия себе си“. Пътува в тесния, задушен вагон, задават й въпроси. „При мъжа си“ — отговаря тя. И очите ѝ са кротки, покорни, кучешки, тъжни.

От този прозорец бе гледал не идва ли вече. Раменете му се затресоха, той засумтя, захълца, взе да се дави, натиквайки обратно изтръгващите се ридания. Спомни си, че бе наредил да донесат за нея от фронтовото интендантство шоколадови бонбони, бе казал, шегувайки се, на Вершков: „Главата ще ти откъсна, ако ги пипнеш“.

И отново замърмори:

— Виждаш ли, миличка моя, Женечка моя, какво правиш с мен, съжали ме поне мъничко.

Бързо измъкна изпод леглото куфара, извади писмата и снимките на Евгения Николаевна — и онези, които бе носил със себе си дълги години, и снимката, която тя му изпрати в последното си писмо, и онази, първата, мъничката, паспортната, увитата в целофан — и започна да ги къса със силните си, големи пръсти. Раздираше на ситни парченца написаните от нея писма и сред мяркащите се редчета, по отделно късче от фраза на някое парче лист познаваше десетки пъти четените и препрочитани, влудяващи думи, гледаше как изчезва лицето, загиват устните, очите, шията ѝ на разкъсаните снимки. Бързаше, страшно бързаше. От това му олекваше все повече, струваше му се, че отведенъж я изтръгва, изскубва я от себе си, че я стъпква цялата, че се освобождава от вещица.

Нали досега бе живял без нея. Ще оцелее! След година ще мине покрай нея и сърцето му няма да трепне. „Хич не си ми потрябала!“ И

щом си помисли това, почувства колко нелепа е тази надежда. Нищо не можеш да изтръгнеш от сърцето си, сърцето не е от хартия, животът не е написан на него с мастило, не можеш да го разкъсаш на парченца, не можеш да изскубнеш от себе си дългите години, запечатани в мозъка, в душата.

Той я прие в работата си, в нещастието си, в мислите си, направи я свидетелка на слабостта, на силата си...

И накъсаните писма не изчезнаха, десетки пъти четените думи останаха в паметта му и очите ѝ все така го гледаха от раздрани снимки.

Той отвори шкафа, наля си догоре чаша водка, изпи я, запали цигара, отново припали, макар че цигарата си гореше. Мъката забука в главата му, опари вътрешностите му.

И той отново високо попита:

— Женечка, мъничка, миличка, какво направи, какво направи, как можа?

После напъха парчетата хартия в куфара, прибра в шкафа бутилката, помисли си: „От водката мъничко ми поолекна“.

Ето, скоро танковете ще влязат в Донбас, той ще отиде в родното си село, ще намери мястото, където са погребани старците, нека тате се погордее с Петка, нека мама съжали клетото си синче. Войната ще свърши, той ще отиде при брат си, ще живее в неговото семейство, племенницата ще каже: „Чичо Петя, защо мълчиш?“ Изведнъж си спомни детството — рунтавият пес, който живееше у тях, беше ходил на кучешка сватба и се върна изпохапан, с проскубана козина, със сдъвкано ухо, с оток на главата, от който окото му беше замътено, а устната — изкривена, той стоеше пред външното стълбище с печално отпусната опашка и баща му, като го погледна, добродушно го попита:

— Какво, пошаферува ли?

Да, пошаферува...

В стаята влезе Вершков.

— Почивате ли си, другарю полковник?

— Да, малко.

Погледна часовника, помисли: „Трябва да спрем движението до утре, до седем часа. И да съобщим за това шифровано по радиото“.

— Пак ще отскоча до бригадите — каза на Вершков.

Пътуването, скоростта малко го поразсеяха. Шофьорът караше уилиса с 80 километра в час, а пътят беше много лош, колата подскачаше, мяташе се, занасяше.

Шофьорът всеки път се плашеше и с жален поглед молеше Новиков за разрешение да намали скоростта.

Той влезе в щаба на танковата бригада. Колко се бе променило всичко през тези кратки часове! Колко бе променен Макаров — сякаш не бяха се виждали няколко години.

Забравил уставните правила, Макаров разпери ръце:

— Другарю полковник, току-що Гетманов ни предаде заповедта на командващия фронта: да се отмени разпореждането за почивка, да се продължи настъплението.

След три седмици танковият корпус на Новиков беше изваден в резерва — предстоеше му да попълни личния си състав, да ремонтира машините. Хората и машините бяха уморени, след като бяха изминали четиристотин километра в бой.

Едновременно със заповедта за излизане в резерва беше получено разпореждане полковник Новиков да замине за Москва, викаха го в Генералния щаб и в Главното управление на висшите командни кадри и не беше съвсем ясно дали ще се върне в корпуса.

За времето, докато щеше да отсъства, командинането бе възложено на генерал-майор Неудобнов. Няколко дни преди това бригадният комисар Гетманов получи съобщение, че Централният комитет на партията е решил в най-скоро време да го отзове от фронта — предстояло му да оглави като секретар на областен комитет една от освободените области в Донбас; Централният комитет придаваше голямо значение на тази работа.

Заповедта Новиков да замине за Москва предизвика различни приказки в щаба на фронта и в управлението на бронетанковите сили.

Едни казваха, че това повикване нищо не означава и че Новиков ще постои в Москва и после ще се върне, за да поеме отново командинането на корпуса.

Други предполагаха, че повикването е свързано с погрешното разпореждане за десетчасова почивка, което Новиков бе дал в разгара на настъплението, и със забавянето, което бе допуснал при въвеждането на корпуса в пробива. Трети смятаха, че не се е сработил с комисаря на корпуса и с началник-щаба, които имат големи заслуги.

Секретарят на Военния съвет на фронта, човек информиран, каза, че някои хора обвинявали Новиков в компрометиращи лични връзки. По едно време секретарят на Военния съвет смятал, че на Новиков не му върви поради неразбирателството между него и комисаря на корпуса. Но май се окказало, че не е така. Секретарят на Военния съвет със собствените си очи бил чел писмото на Гетманов до най-висшите инстанции. В това писмо Гетманов възразявал срещу

отстраняването на Новиков от командването на корпуса, пишел, че Новиков е прекрасен командир, с изключително военно дарование, човек безупречен в политическо и морално отношение.

Но най-учудващото беше, че през нощта, когато получи заповедта за отзоваването му в Москва, Новиков за пръв път след дългите мъчителни безсънни нощи спа спокойно до сутринта.

Щрум имаше чувството, че го понесе громолящ влак, а за човек, пътуващ във влак, е никак странно да мисли и да си припомня за домашната тишина. Времето се уплътни, изпълни се със събития, с хора, с телефонни разговори. Денят, когато Шишаков посети Щрум в дома му и внимателен, любезен, дълго го разпитва за здравето му, шеговито и приятелски се обяснява с него, с което отхвърли в забрава всички предишни истории, сякаш беше преди десет години.

Щрум мислеше, че хората, които бяха искали да го погубят, ще се срамуват да го погледнат, ала те, щом отиде в института, взеха радостно да му честитят, надничаха в очите му с погледи, изпълнени с преданост и приятелство. Най-страничното беше, че тези хора бяха наистина искрени, сега те наистина желаеха на Щрум само добро.

Отново чуваше много хубави думи за труда си. Извика го Маленков и вперил в него внимателните си умни черни очи, разговаря с него четирийсет минути. Щрум бе поразен, че Маленков е в течение на работата му и доста свободно използва специални термини.

Изненада се от думите, които му каза на сбогуване Маленков: „Ние ще бъдем огорчени, ако в известен смисъл попречим на работата ви в областта на физическата теория. Отлично разбираме — без теория няма практика“.

Никак не бе очаквал да чуе такива думи.

Странно чувство изпитваше, когато на другия ден след срещата с Маленков срещаше неспокойния, питаш поглед на Алексей Алексеевич и си спомняше обидата и унижението, преживени когато Шишаков бе организирал съвещание в дома си и не бе поканил Щрум.

Марков отново беше мил и сърдечен, Савостянов се шегуваше и се смееше. Гуревич дойде в лабораторията, прегърна Щрум и каза: „Колко се радвам, колко се радвам, вие сте Вениамин Щастливият^[1]“.

А влакът го носеше все напред.

Запитаха Щрум не намира ли за необходимо да създаде на базата на своята лаборатория самостоятелно изследователско учреждение. Със специален самолет той отлетя за Урал, с него — и заместник

народният комисар. Дадоха му кола на негово разположение и сега Людмила Николаевна ходеше до лимитния магазин с колата, откарваше до вкъщи същите жени, които преди няколко седмици уж не я познаваха.

Всичко, което по-рано бе изглеждало сложно, обркано, сега ставаше лесно, от само себе си.

Младият Ландесман беше трогнат: Ковченко му се обади вкъщи по телефона, Дубенков само за час оформи назначаването му в лабораторията на Щрум.

Когато пристигна от Казан, Ана Наумовна Вайспапир разказа на Щрум, че повикването от Москва и пропускът й били оформени за два дни, а в Москва Ковченко изпратил кола да я вземе от гарата. Дубенков известил писмено Ана Степановна, че е върната на работа и по уговорка със заместник-директора времето, през което не е работила, ще й бъде изцяло заплатено.

Непрекъснато хранеха новите служители. Те се шегуваха, че цялата им работа се състои в обиколки от сутрин до вечер по „закритите“ столове и в ядене. Но, разбира се, работата им не се състоеше в това.

Апаратурата, монтирана в лабораторията на Щрум, вече не му изглеждаше толкова съвършена, струваща му се, че след година тя ще буди усмивки като локомотивчето на Стивънсън.

Всичко, което ставаше в живота на Щрум, изглеждаше естествено и същевременно напълно противоестествено. Така де, трудът на Щрум наистина беше значителен и интересен, защо да не го похвалят? И Ландесман беше талантлив учен, защо да не работи в института? И Ана Наумовна беше незаменим човек, защо да кисне в Казан?

И същевременно Щрум разбираше, че ако не беше Сталиновото позвъняване, никой в института нямаше да хвали изключителните трудове на Виктор Павлович и Ландесман с всичките си таланти щеше да се лута без работа.

Но нали Stalin му се обади неслучайно, това не беше прищявка, каприз. Нали Stalin е държавата, а държавата няма прищевки и капризи.

Щрум изпитваше чувството, че организационните ангажименти — приемането на нови служители, плановете, изпращането на поръчки

за апаратура, съвещанията — ще му отнемат цялото време. Но автомобилите летяха бързо, заседанията бяха кратки и никой не закъсняваше за тях, желанията му се реализираха с лекота, тъй че Щрум постоянно прекарваше най-ценните сутрешни часове в лабораторията. В тези най-важни работни часове беше свободен. Никой не го притесняваше, той мислеше за онова, което го интересуваше. Науката му си оставаше негова наука. Това нямаше нищо общо със случилото се с художника в Гоголовата повест „Портрет“.

Никой не посягаше на научните му интереси, а той най-много се бе опасявал от това. „Наистина съм свободен“ — чудеше се сега.

Веднъж Виктор Павлович си спомни разсъжденията на инженер Артелев в Казан за обезпечеността на военните заводи със сировини, енергия, машини, за липсата на формализъм и разтакаване.

„Ясно — помисли си Виктор Павлович, — бюрократизъмът се проявява именно в стила «вълшебно килимче», в липсата на бюрократизъм. Онова, което служи на главните цели на държавата, лети като експрес, силата на бюрократизма съдържа две противоположни страни — тя е способна да спре кое да е движение, ала пак тя може да придае на движението невиждано ускорение, та дори до преодоляване на земното притегляне“.

Ала сега си спомняше рядко и равнодушно за разговорите в малката казанска стаичка и Мадяров вече не му изглеждаше толкова изключителен, умен човек. Сега не го тревожеше непрестанно мисълта за съдбата на Мадяров, не го спохождаше толкова често и упорито споменът за страха на Каримов от Мадяров, за страха на Мадяров от Каримов.

Всичко, което ставаше, започна да му изглежда естествено и нормално. Правило стана животът, който живееше Щрум. Той вече свикваше с него. Предишният живот започна да му изглежда изключение и Щрум вече отвикваше от него. Дали разсъжденията на Артелев бяха чак толкова верни?

По-рано, когато влизаше в отдел „Кадри“, се дразнеше, щом усетеше погледа на Дубенков. Но Дубенков се оказа услужлив и добродушен човек.

Обаждаше се на Щрум по телефона и казваше.

— Безпокой ви Дубенков. Да не ви попречих, Виктор Павлович?

Бе възприемал Ковченко като вероломен и зловещ интригант, способен да погуби всекиго, който се изпречи на пътя му, като демагог, равнодушен към живата същина на работата, дошъл от света на тайнствените неписани инструкции. Ала излезе, че Ковченко притежавал и съвършено други черти. Всеки ден се отбиваше в лабораторията на Щрум, държеше се непосредствено, шегуваше се с Ана Наумовна, прояви се като истински демократ, с всички се здрависваше, разговаряше с шлосерите, механиците, и той на младини бил стругар в завод.

Щрум дълги години не бе обичал Шишаков. Отиде на обяд у Алексей Алексеевич и той се оказа рядко гостоприемен гастроном, шегаджия, извор на вицове, любител на хубавия конjak и колекционер на гравюри. И най-важното — почитател на теорията на Щрум.

„Аз победих“ — мислеше си Щрум. Ала естествено разбираше, че не е удържал най-ценната победа, че хората, с които имаше работа, са променили отношението си към него и му помагат, а не му пречат, далече не защото са очаровани от силата на ума му, таланта му или от друга никаква негова сила.

И въпреки това се радваше. Той победи!

Почти всяка вечер радиото предаваше съобщения „От последния час“. Настъплението на съветските войски все повече се разширяваше. И сега за Виктор Павлович беше много лесно да свърже закономерността на своя живот със закономерния ход на войната, с победата на народа, на армията, на държавата.

Ала разбираше, че всичко не е чак толкова просто, присмиваше се на собственото си желание да вижда навсякъде азбучната истина: „И едното е благодарение на Сталин, и другото. Да живее Сталин“.

Бе имал чувството, че администраторите и партийните дейци и в семеен кръг говорят за чистотата на кадрите, подписват документи с червен молив, четат на жените си „Кратък курс по история на партията“, а нощем сънуват временни правила и задължителни инструкции.

Неочаквано тези хора се разкриха за Щрум откъм другата си, човешката страна.

Секретарят на партийния комитет Рамков излезе въдичар, преди войната с жена си и със синовете пътешествал с лодка по уралските реки.

— Ex, Виктор Павлович — каза той веднъж, — има ли нещо по-хубаво в този живот: излезеш в зори, росата блести, пясъкът по брега прохладен, метнеш въдиците, а водата е още тъмна, затворена в себе си, обещава ти нещо... Един път да свърши войната, ще ви въвлека аз във въдичарското братство.

Веднъж Ковченко подхвана с Щрум разговор за детските болести. Щрум се изненада от познанията му как се лекува ракитът, ангината. Okаза се, че освен двете си родни деца Касян Терентиевич отглеждал и едно осиновено момче, испанче. Малкото испанче често боледувало и Касян Терентиевич лично се занимавал с лекуването му.

Дори сухият Свечин разказа на Щрум за колекцията си от кактуси, която успял да спаси през студената зима на 1941 година.

„Ама наистина, не са чак толкова лоши хора — мислеше си Щрум. — У всеки човек има нещо човешко“.

Естествено, Щрум дълбоко в душата си разбираше, че всички тези промени всъщност нищо не променят. Той не беше глупак, не беше циник, беше мислещ човек.

През тези дни си спомни как Кримов му бе разказал за един свой стар приятел, старши следователя от военната прокуратура Багрянов. Багрянов бил арестуван през 1937 година, а през 1939-а, в краткия период на Бериевия либерализъм, бил пуснат от лагера и върнат в Москва.

Кримов разказа как Багрянов довтасал в дома му посред нощ, направо от гарата, с изпокъсана риза и изпокъсани панталони, с документа за освобождаване от лагера в джоба.

Първата нощ той държал свободолюбиви речи, изказвал състраданието си към всички лагерници, разправял, че ще стане пчелар и градинар.

Но постепенно, със завръщането към предишния живот, започнал да говори по друг начин.

Кримов разказваше през смях, как постепенно, стъпало след стъпало, се променяла идеологията на Багрянов. Върнали му воените дрехи, но на тази фаза той все още изповядвал либерални възгледи. И все пак вече не изобличавал злото като някой Дантон.

Ала ето че му заменили документа за освобождаване от лагера с московски паспорт. И у него веднага проличало желание да застане на хегеловски позиции: „Всичко действително е разумно“. После му

върнали апартамента и той заговорил по нов начин, казал, че в лагерите има доста справедливо осъдени врагове на съветската държава. После му върнали ордените. После му възстановили партийното членство и партийния стаж.

Точно по това време започнали неприятностите на Кримов по партийна линия. Багрянов вече не му се обаждал по телефона. Веднъж Кримов го срещнал на улицата: Багрянов, с два ромба на яката на гимнастърката, слизал от кола, спряла пред съюзната прокуратура. Били минали осем месеца, след като човекът с окъсаната риза и с документа от лагера в джоба произнасял у Кримов среднощните си речи за невинно съдените и за сляпото насилие.

— А пък аз, след като го слушах онази нощ, си мислех, че е завинаги изгубен за прокуратурата — с ехидна усмивка разказваше Кримов.

Разбира се, Виктор Павлович неслучайно си спомни тази история и я разказа на Надя и Людмила Николаевна.

Нищо не се бе променило в отношението му към хората, загинали през 1937 година. Той все така се ужасяваше от жестокостта на Сталин.

Жivotът на хората не се променя от обстоятелството, че някой си Щрум е станал завареник на съдбата или неин галеник, хората, загинали по време на колективизацията, разстреляните през 1937 година няма да възкръснат, ако на някой си Щрум дадат ордени и лауреатски медал или пък ако не му дадат, ако го поканят при Маленков или не го включват в списъка на поканените да пият чай у Шишаков.

Виктор Павлович не забравяше и прекрасно разбираше всичко това. И все пак в това съзнание и разбиране се появи нещо ново... Дали не изпитваше предишния смут, предишната тъга по свободата на словото и печата, или сега мислите за невинно погубените хора не изгаряха душата му с предишната сила... кой знае. Може новото да бе свързано с това, че сега той не усещаше постоянния остър утринен, вечерен, нощен страх?

Виктор Павлович разбираше, че и Ковченко, и Дубенков, и Свечин, и Прасолов, и Шишаков, и Гуревич, и много други не са станали по-добри от това, че промениха отношението си към него.

Гавронов, който продължаваше с фанатично упорство да хули Щрум и работата му, беше честен.

Щрум каза на Надя тъкмо това:

— Разбираш ли, струва ми се, че все пак е по-добре да отстояваш черносотническите си убеждения, с което си вредиш, отколкото от кариеристични съображения да защитаваш Херцен и Добролюбов.

Той се гордееше пред дъщеря си с това, че се контролира, че следи мислите си. Че с него няма да се случи това, което се случи с много хора: успехът няма да повлияе на възгледите му, на нещата, към които се привързва, на това как избира приятелите си... Надя не беше права навремето, когато го заподозря в подобен грях.

Стар гърмян заек. Всичко се променяше в живота му, но той не се променяше. Не сменяше износения костюм, смачканите вратовръзки, овехтелите обуща. Продължаваше да ходи неподстриган, чорлав, и на най-отговорни заседания продължаваше да ходи небръснат.

Все така обичаше да си бъбри с метачите и портиерите. Все така отвисоко, презиртелно се отнасяше към човешките слабости, осъждаше боязливостта на много хора. Негова утеша беше мисълта: „Ето, не се предадох, не отидох да моля, устоях, не се покаях. Те дойдоха при мен“.

Той често казваше на жена си: „Колко нищожества има около нас! Как хората се страхуват да защитават правото си да бъдат честни, колко лесно отстъпват, какво приспособенчество, какви жалки постыпки“.

Веднъж дори за Чепижин си помисли с осъдителна нотка: „В неговото прекомерно увлечение по туризма и алпинизма проличава несъзнателен страх пред сложността на живота, а като напусна института, издаде съзнателния си страх пред главния въпрос на нашия живот“.

Вярно, все пак нещо се променяше у него, той го чувстваше, но не можеше да разбере какво именно.

---

[1] От евр. *binegamin* — син на дясната страна, т.е. щастлив, късметлия. В Библията — един от 12-те синове на Яков. Брат му Йосиф по майчина линия подлага братята му на изпитание — те не

изоставят Вениамин в опасност. По-късно неговото племе в лицето на Саул дава цар на Израел (Битие 49: 27). — Б.пр. ↑

Когато се върна на работа, Щрум не завари в лабораторията Соколов. Два дни преди той да дойде в института, Пътър Лаврентиевич се разболял от пневмония.

Щрум чу, че преди да се разболее, Соколов се уговорил с Шишаков да смени работата си. Бил утвърден за завеждащ на някаква новоорганизирана лаборатория. Изобщо Пътър Лаврентиевич се издигал.

Дори всезнаещият Марков не подозираше истинските причини, накарали Соколов да помоли дирекцията да го премести от лабораторията на Щрум.

Когато научи за напускането на Соколов, Виктор Павлович не изпита горчивина и съжаление — мисълта, че ще се срещне с него, че ще работят заедно, го бе потискала.

Какво ли не би прочел Соколов в очите на Виктор Павлович? Разбира се, той нямаше право да мисли за съпругата на своя приятел така, както мислеше всъщност. Нямаше право да тъгува за нея. Нямаше право тайно да се среща с нея.

Ако някой му разкажеше подобна история, той щеше да се възмути. Да мамиш съпругата си! Да мамиш приятел! Но тъгуваше за нея, мечтаеше да я срещне.

Отношенията между Людмила и Маря Ивановна се възстановиха. След едно дълго телефонно обяснение те се срещнаха, плакаха и се разкайваха, че са мислили лошо една за друга, че са се подозирали и не са вярвали във взаимните си приятелски чувства.

Боже, колко сложен и заплетен е животът! Маря Ивановна, правдивата и чиста Маря Ивановна, не е била искрена с Людмила, изкривила си е душата! Но нали го е направила заради любовта си към него!

Сега Щрум рядко виждаше Маря Ивановна. Почти всичко, което научаваше за нея, идваше от Людмила.

Научи, че Соколов бил представен за Сталинска награда за работите си, публикувани преди войната. Научи, че Соколов получил

възторжено писмо от млади английски физици. Научи, че при наближаващите избори в Академията Соколов щял да се кандидатира за член-кореспондент. За всичко това Маря Ивановна бе разказала на Людмила. Самият той при кратките си срещи с Маря Ивановна не говореше за Пьотър Лаврентиевич.

Деловите вълнения, заседанията, командировките не можеха да притъпят постоянната му тъга, непрекъснато му се искаше да я вижда.

Людмила Николаевна на няколко пъти го заговаря: „Не разбирам защо Соколов е така зле настроен към теб. И Маша не може нищо да ми обясни“.

Обяснението беше просто, но, разбира се, Маря Ивановна не можеше нищо да обясни на Людмила. Малко ли беше, че каза на мъжа си за чувството си към Щрум.

Това признание развали завинаги отношенията между Щрум и Соколов. Тя обеща на мъжа си да не се вижда вече с Щрум. Ако изтърве макар и думичка пред Людмила, той дълго няма да чува нищо за нея — къде е, как е. А нали се виждаха толкова рядко! И срещите им бяха толкова кратки! При тези срещи почти не разговаряха, вървяха по улицата, хванати за ръка, или седяха на някоя пейка в градинка и мълчаха.

В горчивите му дни, когато го връхлитаха нещастия, тя с необикновен, рядък усет схващаше всичко, което той изживяваше. Отгатваше мислите му, предугаждаше постъпките му, човек би помислил, че предварително е знаела всичко, което ще му се случи. Колкото по-тежко му беше на душата, толкова по-мъчително и силно ставаше желанието да я вижда. Имаше чувството, че именно в това пълно, съвършено нейно разбиране се състои днешното му щастие. Струваше му се, че ако тази жена беше до него, той по-лесно щеше да понесе всичките си злочестини. С нея щеше да бъде по-щастлив.

Бяха разговаряли една нощ в Казан, в Москва бяха прекосили заедно Нескучний Сад, веднъж поседяха няколко минути на някаква пейка в градинката на „Калужская“ — всъщност това беше. Предишното. И сегашното: няколко пъти говориха по телефона, няколко пъти се видяха на улицата и той не казваше на Людмила за тези кратки срещи.

Ала разбираше, че неговият и нейният грях не се измерва с минутите, през които тайно бяха седели на пейката. Грехът беше

голям: той я обичаше. Защо ли зае толкова огромно място в живота му?

Всяка дума, която казваше на жена си, беше полуистина. Всеки жест, всеки поглед, без той да го иска, носеше в себе си лъжа.

С престорено безразличие питаше Людмила Николаевна: „Какво става, обади ли ти се приятелката, как е тя, как е със здравето Пьотър Лаврентиевич?“

Той се радваше на успехите на Соколов. Ала се радваше не от добро чувство към Соколов. Кой знае защо му се струваше, че успехите на Соколов дават право на Маря Ивановна да не изпитва угрizения.

Непоносимо беше да подпитва Людмила за Соколов и Маря Ивановна. Това беше унизително за Людмила, за Маря Ивановна, за него.

Но лъжата се смесваше с истината и тогава, когато разговаряше с Людмила за Толя, за Надя, за Александра Владимировна, лъжата беше във всичко. Защо, от къде на къде? Нали чувството му към Маря Ивановна беше действителната истина на неговата душа, на мислите, на желанията му. Защо тогава тази истина поражда толкова лъжа? Той знаеше, че ако се отрече от своето чувство, ще освободи от лъжата и Людмила, и Маря Ивановна, и себе си. Ала в минутите, когато му се струваше, че трябва да се отрече от любовта, на която няма право, едно лукаво чувство, уплашено от страданията, замъглявайки мисълта, го разубеждаваше: „Какво толкова страшно има в тази лъжа, тя на никого не вреди. Страданията са по-страшни от лъжата“.

Когато на моменти му се струваше, че ще намери у себе си сили и жестокост да скъса с Людмила, да разруши живота на Соколов, чувството му го подтикваше, мамеше мисълта по точно противоположния начин:

„Най-лошото е лъжата, по-добре е да се решава да скъсам с Людмила, само и само да не я лъжа, да не принуждавам Маря Ивановна да лъже. Лъжата е по-ужасна от страданията!“

Не забелязваше, че мисълта му е станала покорна слугиня на чувството му, че чувството води подире си мисълта и че от това въртене в кръг има само един изход — да разсече живия организъм, да пожертва себе си, а не другите.

Колкото повече мислеше, толкова повече се объркваше. Как да разбере това, как да разплете кълбото — любовта му към Маря

Ивановна не беше истината на неговия живот, не беше и лъжата! Ето, през лятото беше имал връзка с една красива Нина, това не беше ученическа любов, с Нина не само се разхождаха по градинките. Ала чувството за изневяра, за семейно нещастие, за вина пред Людмила го споходи сега.

Той хвърляше твърде много душевни сили, мисли, вълнения по тази история, сигурно Планк е хвърлил не по-малко сили, когато е създавал квантовата теория.

По едно време си мислеше, че тази любов е породена единствено от неговите огорчения и нещастия... Че ако не бяха те, нямаше да изпитва това чувство...

Ала животът го издигна, а желанието да вижда Маря Ивановна не отслабваше.

Тя беше особена натура — не богатството, не славата, не силата я привличаха. Нали бе искала да сподели с него нещастието, мъката, лишенията... И той се тревожеше: ами ако сега охладнее към него?

Разбираше, че Маря Ивановна боготвори Пътър Лаврентиевич. Именно това го влудяваше.

Сигурно Женя беше права. Ето тази втора любов, която идва след дълги години брак, тя наистина е следствие от душевнаavitaminоза. Точно така кравата инстинктивно се нахвърля да ближе сол, след като години наред я е търсила и не я е намирала в тревата, всеното, в листата на дърветата. Този душевен глад се развива постепенно, силата му нараства неимоверно. Точно това е било, точно това изпитва сега. О, той познаваше своя душевен глад... Маря Ивановна е невероятно различна от Людмила.

Дали мислите му бяха верни, дали не го мамеха? Щрум не забелязваше, че ги поражда не разумът. Тяхната правилност, тяхната лъжовност не определяха постъпките му. Разумът не му беше господар. Той страдаше, когато не виждаше Маря Ивановна, беше щастлив при мисълта, че ще я види. А представеше ли си, че винаги ще бъдат неразделни, щастието му нямаше граници.

Защо не го гризеше съвестта, когато мислеше за Соколов? Защо не се засрамваше?

Всъщност за какво трябваше да се срамува? Нали не бе имало нищо освен разходката из Нескучний Сад и разговорите на пейката?

Ах, но какво като са разговаряли само по скамейките! Той е готов да скъса с Людмила, готов е да каже на приятеля си, че обича жена му, че иска да му я отнеме.

Припомняше си всички неприятности в живота им с Людмила. Спомняше си колко зле се отнасяше Людмила към майка му. Спомняше си как Людмила не пусна братовчед му, когато се бе върнал от лагера, дори да пренощува у тях. Спомняше си нейното коравосърдечие, нейната грубост, инат, жестокост.

Спомените за лошите й черти го ожесточаваха. А ожесточаването му бе нужно, за да извърши жестокост. Но нали Людмила бе изживяла живота си с него, бе споделяла с него всички тегоби и трудности. Нали косата на Людмила побелява. Колко горчивини й се стовариха. Само лоши черти ли има у нея? А всъщност толкова години се бе гордял с нея, бе се радвал на прямотата, на правдивостта ѝ. Да, да, той се готвеше да извърши жестокост.

Една сутрин, както се стягаше за работа, Виктор Павлович си спомни за неотдавнашното гостуване на Евгения Николаевна и си помисли:

„Все пак добре е, че Женевиев си замина за Куйбишев“.

Засрами се от тази мисъл и точно тогава Людмила Николаевна каза:

— Към всички наши затворници се прибави и Николай. Пак добре, че Женя сега не е в Москва.

Понечи да я упрекне за тези думи, но се сети и премълча — прекалено фалшив упрек щеше да бъде.

— Търси те Чепижин по телефона — каза Людмила Николаевна. Той си погледна часовника.

— Довечера ще се прибера по-рано и ще му се обадя. Между другото, вероятно пак ще заминавам за Урал.

— Много ли ще стоиш?

— Не. Два-три дни.

Бързаше, очакваше го напрегнат ден.

Работата му беше голяма, делата също — държавни дела, а собствените му мисли, сякаш в главата му действаше закон за обратна пропорционалност, бяха малки, дребни, жалки.

Когато заминаваше, Женя помоли сестра си да отиде до „Кузнецкий мост“ и да предаде за Кримов 200 рубли.

— Людмила — напомни й той, — трябва да предадеш парите, за които те помоли Женя, май пропусна срока.

Каза го не защото се тревожеше за Кримов и за Женя. Каза го, защото си помисли, че небрежността на Людмила може да ускори пристигането на Женя в Москва. Дойде ли в Москва, Женя ще започне да пише заявления, писма, да се обажда по телефона, ще превърне жилището на Щрум в база за затворническо-прокурорски ходатайства.

Разбираше, че тези мисли са не само дребнави и жалки, но и подли. Засрамен от тях, побърза да добави:

— Пиши на Женя. Покани я от свое и от мое име. Може да й е нужно да бъде в Москва, а да й е неудобно да дойде непоканена. Чуваш ли, Люда? Веднага й пиши!

След тези думи се почувства добре, ала пак знаеше — беше го казал за самоуспокояване... Все пак странно. Седеше си в стаята, прогонен отвсякъде, и се страхуваше от домоуправителя, от госпожицата от купонната служба, а главата му бе изпълнена с мисли за живота, за правдата, за свободата, за Бог... И никой не му трябваше, и телефонът мълчеше по цели седмици, и познатите предпочитаха да не го поздравяват, когато го срещнат. А сега, когато десетки хора го чакат, обаждат му се, пишат му, когато служебната ЗИС-101 деликатно бибилка под прозореца, той не може да се освободи от празните като слънчогледови шлюпки мисли, от жалката досада, от нищожните опасения. Ту ще каже нещо неподходящо, ту ще се позасмее непредпазливо, все никакви микроскопични житейски условия го съпътстват.

Известно време след обаждането на Stalin имаше чувството, че страхът напълно е изчезнал от живота му. Ала излезе, че страхът си е налице, само че сега е друг, не плебийски, а господарски — страхът пътуващ до него в колата, набираше преки кремълски телефони, но беше тук.

Онова, което му бе изглеждало невъзможно — завистливото, спортно отношение към чуждите научни решения и постижения, стана нещо естествено за него. Той се тревожеше дали няма да го изпреварят, да го извозят.

Не му се разговаряше твърде с Чепижин, струваше му се, че няма сили за дълъг, труден разговор. Все пак те си бяха представяли твърде опростено зависимостта на науката от държавата. Нали наистина е

свободен: теоретичните му построения сега не изглеждат на никого талмудистка безсмислица. Сега никой не посяга на тях, държавата има нужда от физическа теория. Сега това е ясно и на Шишаков, и на Бадин. За да прояви Марков силата си в експеримента, Кочкуров в практиката, са нужни халдейци-теоретици. Всички изведнъж разбраха това, щом Сталин му се обади. Как да обясни на Дмитрий Петрович, че това обаждане даде на Щрум свобода за работа? Но защо е тъй нетолерантен към недостатъците на Людмила Николаевна? Защо е толкова благодушен към Алексей Алексеевич?

Много приятен му стана Марков. Личният живот на началството, разни тайни и полутайни подробности, невинни хитрости и злостно коварство, обиди и уязвени самолюбия, свързани с поканване и непоканване в президиуми, включвания в някакви особени списъци и фаталните думи „Няма ви в списъка“ — всичко това му стана интересно, наистина го вълнуваше.

Сега май би предпочел да прекара една свободна вечер в бъбрене с Марков, отколкото да философства с Мадяров в асамблеи като казанските.

Марков учудващо точно забелязваше всичко смешно у хората, без злоба и същевременно зълчно осмиваше човешките слабости. Имаше изящен ум, при това беше първокласен учен. Сигурно беше най-талантливият физик експериментатор в страната.

Щрум вече си бе облякъл палтото, когато Людмила Николаевна каза:

— Вчера се обади Мария Ивановна.

Той бързо попита:

— Защо, какво има?

Явно лицето му се промени.

— Какво ти е? — попита Людмила Николаевна.

— Нищо, нищо — отвърна той и се върна от коридора в стаята.

— Май им се е обаждал Ковченко. Изобщо тя както винаги се тревожи за тебе, страхува се да не си навредиш отново.

— За какво да си навредя? — нетърпеливо попита той. — Не разбрах.

— Нали ти казвам, и аз не разбрах. Изглежда, ѝ беше неудобно да говори по телефона.

— Хайде, повтори още веднъж — каза той, разкопча си палтото и седна на стола до вратата.

Людмила се загледа в него и поклати глава. Стори му се, че очите ѝ се взират в него укорно и печално.

А тя потвърди догадката му:

— Ето на, Витя, нямаше време да се обадиш сутринта на Чепижин, а винаги си готов да слушаш за Машенка... дори се върна, а си закъснял.

Той я погледна някак накриво, изотдолу, каза:

— Да, закъснял съм.

Отиде до жена си, вдигна ръката ѝ до устните си. Тя го погали по тила, разроши косата му.

— Ето, виждаш ли колко важно и интересно стана да общуваш с Машенка — тихо продума Людмила, нажалено се усмихна и добави: — С нея същата, която не може да различи Балзак от Флобер.

Той я погледна: очите ѝ бяха овлажнели, стори му се, че устните ѝ треперят.

Безпомощно разпери ръце, на вратата се обърна.

Изразът на лицето ѝ го порази. Слизаше по стълбището и си мислеше, че ако се раздели с Людмила и никога повече не се срецне с нея, този израз на лицето ѝ — безпомощен, трогателен, измъчен, засрамен заради него и заради себе си — никога, до последния ден на живота му, не ще се изличи от паметта му. Разбираше, че в тези минути се случи нещо много важно, жена му показа, че вижда любовта му към Маря Ивановна, а той го потвърди...

Знаеше само едно. Виждаше Маша и беше щастлив, а помислеше ли, че няма да я види повече, сякаш се задушаваше.

Когато колата на Щрум наближаваше института, с нея се изравни зисът на Шишаков и двата автомобила почти едновременно спряха пред входа.

Вървяха един до друг по коридора също както преди малко техните зисове. Алексей Алексеевич хвана Щрум под ръка, попита го:

— Значи заминавате?

Щрум отговори:

— Май че да.

— Скоро съвсем ще се разделим с вас. Ще бъдете един вид равен сред големите — пошегува се Алексей Алексеевич.

Щрум внезапно си помисли: „Какво ли ще ми каже, ако го попитам дали му се е случвало да се влюбва в чужда съпруга?“

— Виктор Павлович — каза Шишаков, — ще ви бъде ли удобно да наминете при мен към два часа?

— Към два ще бъда свободен, с удоволствие.

Този ден работата нещо не му вървеше.

В лабораторната зала Марков, без сако, с навити ръкави, приближи до Щрум и оживено каза:

— Ако разрешите, Виктор Павлович, малко по-късно ще се отбия при вас. Имам да ви разправям интересни работи.

— В два трябва да бъда при Шишаков — отговори Щрум. — Хайде по-късно. И аз искам да ви разкажа нещо.

— Към два ли отивате при Алексей Алексеевич? — попита Марков и за миг се замисли. — Май се досещам какво ще искат от вас.

Щом видя Щрум, Шишаков каза:

— Аз пък вече смятах да ви звънна, да ви напомня за срещата.

Щрум си погледна часовника.

— Мисля, че не закъснях.

Алексей Алексеевич бе застанал пред него, огромен, окован в сив официален костюм, с массивна посребрена глава. Но сега Щрум не намираше очите на Алексей Алексеевич студени и надменни, това бяха очи на хлапак, нагълтал се с романите на Дюма и Майн Рид.

— Днес трябва да поставя пред вас един особен въпрос, Виктор Павлович — каза усмихнат Алексей Алексеевич, хвана Щрум под ръка и го поведе към креслото. — Работата е сериозна, не е много приятна.

— Защо не, свикнали сме — каза Щрум и огледа със скучаещи очи кабинета на огромния академик. — Дайте да се заемем с неприятната работа.

— Та тъй — подзе Шишаков, — в чужбина, преди всичко в Англия, е започната подла кампания. Ние носим главната тежест на войната, а английските учени, вместо да настояват за по-скорошно откриване на втори фронт, откриха повече от странна кампания, разпалват враждебни настроения към нашата държава.

Той се вгледа в очите на Щрум, Виктор Павлович познаваше този открит, честен поглед, който ви отправят хората, когато вършат долни постъпки.

— Да, да, да — изрече Щрум, — в какво по-точно се състои тази кампания?

— Клеветническа кампания — обясни Шишаков. — Публикували са списък на уж разстреляни у нас учени и писатели, говорят за някакви фантастични количества репресирани заради политически престъпления. С необяснима, дори бих казал, подозрителна разпаленост опровергават установените от следствието и съда престъпления на лекарите Плетньов и Левин, които убиха Алексей Максимович Горки. Всичко това се публикува във вестник, свързан с правителствените кръгове.

— Да, да, да — три пъти изрече Щрум, — и какво друго?

— Общо взето, това е. Пишат за генетика Четвериков, създали са комитет в негова защита.

— Драги Алексей Алексеевич — каза Щрум, — но нали Четвериков наистина е арестуван.

Шишаков сви рамене.

— Както знаете, Виктор Павлович, аз нямам нищо общо с работата на органите за сигурност. Но ако той наистина е арестуван, очевидно това е направено заради извършени от него престъпления. Мен и вас защо не ни арестуват?

През това време в кабинета влязоха Бадин и Ковченко. Щрум разбра, че Шишаков ги е чакал, че предварително се е уговорил с тях. Алексей Алексеевич дори не обясни на влезлите за какво става дума, а каза:

— Заповядайте, заповядайте, другари, сядайте — и продължи да говори на Щрум: — Виктор Павлович, това безобразие е стигнало и до Америка и е било публикувано в „Ню Йорк Таймс“, като естествено предизвика възмущението на съветската интелигенция.

— Разбира се, че как иначе — каза Ковченко, вперил в очите на Щрум пронизващо гальовен поглед.

И погледът на кафявите му очи беше толкова приятелски, че Виктор Павлович не изрече естествено споходилата го мисъл: „Как тъй съветската интелигенция се е възмутила, като никога не е виждала «Ню Йорк Таймс»?“

Щрум размърда рамене, издаде някакъв неопределен звук — всичко това можеше да означава, че е съгласен с Шишаков и Ковченко.

— Естествено — каза Шишаков, — в нашите среди се зароди желание да дадем достоен отпор на цялата тази мръсотия. Подготвихме документ.

„Абе ти нищо не си подготвял, написали са го други“ — помисли си Щрум. Шишаков продължи:

— Документ във вид на писмо.

Тогава Бадин тихо се обади:

— Аз го четох, хубаво е написано, точно каквото трябва. Необходимо е да го подпишат малко на брой, най-видните учени на страната, хора с европейска, световна известност.

Още от първите думи на Шишаков Щрум бе разбрал накъде клони разговорът. Не знаеше само за какво ще го помоли Алексей Алексеевич — дали за изказване на научен съвет, за статия или за участие в гласуване... Сега разбра: иска от него да подпише писмото.

Стана му чоглаво. Отново, както преди събранието, когато искаха да си признава някакви грешки, той почувства своята жалка, подличка същност.

Милиони тонове гранитни скали отново бяха готови да легнат върху плещите му... Професор Плетньов! Щрум веднага си спомни статията в „Правда“ за някаква истеричка, която обвинявала стария медик в отвратителни деяния.

Както винаги, публикуваното му бе заприличало на истина. Явно четенето на Гогол, Толстой, Чехов и Короленко беше породило у него почти молитвено отношение към руското печатно слово. Ала дойде часът, денят, когато за Щрум стана очевидно, че вестникът е лъгал и че професор Плетньов е наклеветен.

А Плетньов и прочутият терапевт от Кремълската болница доктор Левин не след дълго бяха арестувани и си признаха, че са убили Алексей Максимович Горки.

Трима души гледаха Щрум. Очите им бяха приятелски, ласкови, уверени. Свой сред своите. Шишаков братски бе признал огромното значение на труда на Щрум. Ковченко го гледаше почтително. Очите на Бадин говореха: „Да, онова, което ти правеше, ми се бе видяло чуждо. Но съм сгрешил. Не съм го разbral. Партията ме поправи“.

Ковченко отвори една червена папка и подаде на Щрум написано на машина писмо.

— Виктор Павлович — подзе той, — трябва да ви кажа, че тази кампания на англо-американците е много полезна за фашистите. Вероятно са я инспирирали долните типове от петата колона.

Бадин го прекъсна:

— Защо е нужно да агитирате Виктор Павлович? Той носи сърце на руски съветски патриот като всички нас.

— Разбира се — отвърна Шишаков, — това е точно така.

— Нима някой се съмнява? — обади се и Ковченко.

— Да, да, да — избъбри Щрум.

Най-учудващото беше, че хората, които доскоро бяха изпълнени с презрение и подозрителност към него, сега бяха съвсем естествени в

доверието и приятелските си чувства и че той, без и за миг да забравя жестокостта им, възприемаше тези приятелски чувства като нещо естествено.

Именно тези отношения на приятелство и доверие го сковаваха, отнемаха му силата.

Ако му крещяха и му тропаха с крак, ако го биеха, може би щеше да се ядоса, да се окаже по-силен...

Сталин бе разговарял с Щрум. Хората, които сега седяха до него, не забравяха това.

Но, Боже мой, колко ужасно беше писмото, което тези другари искаха да подпише. За какви ужасни неща се говореше в него.

Не, той не можеше да повярва, че професор Плетньов и доктор Левин са убийци на великия писател. Майка му, когато идваше в Москва, се преглеждаше при Левин, Людмила Николаевна се беше лекувала при него, той беше умен, фин, кротък човек. Какво ли чудовище трябва да бъдеш, за да наклеветиш толкова страшно двама лекари?

Средновековен мрак лъхаше от тези обвинения. Лекари убийци! Лекари да убият велик писател, последния руски класик. На кого е нужна тази кървава клевета? Лов на вещици, инквизиторски клади, избиване на еретици, пушек, смрад, вряща смола. Как да свържеш всичко това с Ленин, със строителството на социализма, с великата война срещу фашизма?

Зачете първата страница на писмото.

Дали му е удобно, достатъчна ли е светлината, го запита Алексей Алексеевич. Защо не се премести в креслото? Не, не, удобно му е, много благодаря.

Четеши бавно. Буквите се впиваха в мозъка му, но той не ги поемаше — както ябълката пяська.

Прочете: „Като вземате под защитата си изроди и изверги на човешкия род като Плетньов и Левин, опетнили високото си звание на лекари, вие наливате вода във воденицата на човеконенавистничната идеология на фашизма“.

Прочете още: „Съветският народ води сам борбата срещу германския фашизъм, който въздри средновековния лов на вещици и еврейските погроми, кладите на Инквизицията, карцерите и изтезанията“.

Боже мой, как да не полудееш.

И по-нататък: „Кръвта на нашите синове, пролята край Сталинград, означава прелома във войната срещу хитлеризма, а вие, вземайки под защита отцепници, хора от петата колона, без да искате...“

Да, да, да. „У нас, както никъде по света, хората на науката са заобиколени с любовта на народа и грижата на държавата“.

— Виктор Павлович, да не ви пречим с нашите приказки?

— Не, не, моля ви се — каза Щрум и си помисли: „Ех, има си късметлии, които умеят да се измъкват с шега или пък се оказва, че са на вилата, или пък са болни, или...“

Ковченко каза:

— Чух, че Йосиф Висарионович знаел за това писмо и одобрил инициативата на нашите учени.

— Именно затова и подписът на Виктор Павлович... — подкрепи го Бадин.

Обзеха го мъка, отвращение, предчувствие, че ще се покори. Бе усетил гальовния дъх на великата държава и нямаше сили да се хвърли в ледения мрак... Нямаше, нямаше сили днес. Не страхът го сковаваше, а съвсем друго, размекващо, покорно чувство.

Колко странно, удивително е устроен човекът! Той намери сили да се откаже от живота, а сега, не щеш ли, му тежи да се откаже от сладкишите и бонбоните.

Опитай се да отхвърлиш всесилната ръка, която те гали по главата, потупва те по рамото.

Глупости, защо черни сам себе си? Какво общо имат сладкишите и бонбоните? Винаги е бил безразличен към битовите удобства, към материалните блага. Неговите мисли, неговата работа, най-скъпото в живота му се оказаха нужни, ценни в борбата срещу фашизма. Това наистина е щастие!

Пък и всъщност какво толкова? Нали са си признали на предварителното следствие. Признали са си пред съда. Възможно ли е да вярваме в тяхната невинност, след като са признали, че са убили великия писател?

Да откаже да подпише писмото? Значи да съчувства на убийците на Горки! Не, невъзможно. Да се усъмни в истинността на признанието им? Тоест че са ги принудили! А един честен и добър интелигентен

човек може да бъде принуден да признае, че е наемен убиец, и така да заслужи смъртно наказание и позор, само чрез мъчения. Но нали е безумие да изразиш дори мъничък намек за такова подозрение.

Ала е гадно, гадно е да подпише това подло писмо. В главата му се родиха думи и техните отговори... „Другари, болен съм, получих спазъм на коронарните съдове“. — „Глупости, измъквате се с някаква си болест, тенът ви е чудесен“. — „Другари, за какво ви е моят подпис, аз съм известен само на тесен кръг специалисти, почти не ме познават извън страната“. — „Глупости! (Хем е приятно да чуеш, че това са глупости.) Познават ви, и още как ви познават! Пък и какво да говорим, немислимо е да покажем писмото на другаря Сталин без вашия подпис, той може да попита: а защо Щрум не е подписан?“

„Другари, ще ви кажа съвсем откровено, някои формулировки ми се виждат не твърде сполучливи, те сякаш хвърлят сянка върху нашата научна интелигенция“.

„Ама, моля ви се, Виктор Павлович, дайте си предложенията, ние с удоволствие ще променим формулировките, които ви се виждат несполучливи“.

„Другари, разберете ме в края на краищата, ето тук пишете: «врагът на народа Бабел, врагът на народа писателят Пилняк, врагът на народа академик Вавилов, врагът на народа артистът Мейерхолд... Но нали аз съм физик, математик, теоретик, някои ме смятат за шизофренник, толкова абстрактни са областите, в които работя. Сериозно ви говоря, непълноценен съм, такива хора е най-добре да се оставят на мира, нищо не разбирам от тези неща».“

„Виктор Павлович, недейте така. Вие прекрасно се ориентирате в политическите въпроси, имате отлична логика, спомнете си колко пъти и колко остро сте говорили на политически теми“.

„Ох, Боже мой! Разберете, имам съвест, боли ме, тежи ми, пък и не съм длъжен, защо трябва да го подписвам, толкова съм изтормозен, дайте ми право на чиста съвест“.

И редом с всичко това — безсилие, невъзможност да помръдне, послушно чувство на прехранено и разглезено животно, страх пред ново житейско рухване, страх пред новия страх.

Но какво ще означава това? Отново да се противопостави на колектива ли? Отново самота? Време му е вече сериозно да гледа на живота. Той получи неща, за които не смееше да мечтае. Свободно се

занимава със своята работа, заобиколен е с внимание и грижи. Нали за нищо не помоли, не си призна никакви грешки. Той е победител! Какво повече иска? Сталин му се обади по телефона!

„Другари, всичко е толкова сериозно, че бих искал да помисля, позволете ми да отложа решението си поне до утре“.

И веднага си представи безсънната, мъчителна нощ, колебанията, нерешителността, внезапното решение и страхът пред решението, отново нерешителност, отново решение. Това изцежда силите като упорита, безпощадна малария. И той сам да удължи тази инквизиция с часове. Няма сили. По-скоро, по-скоро, по-скоро.

Извади автоматичната си писалка.

И веднага забеляза как Шишаков се слиса, че най-несговорчивият днес се оказа сговорчив.

Щрум цял ден не можа да работи. Никой не го разсейваше, телефонът не звънеше. Не можеше да работи. Не работеше, защото този ден работата му се виждаше скучна, безсмислена, безинтересна.

Кой е поставил подписа си под писмото? Чепижин? Йофе подписал ли е? Ами Крилов? Ами Манделщам? Искаше му се да се скрие зад нечий гръб. Но нали беше невъзможно да откаже. Щеше да е истинско самоубийство. Ами, нищо подобно. Можеше и да откаже. Не, не, всичко си е точно така. Нали никой не го заплашваше. Щеше да му е по-лесно, ако беше подписал от чувство на животински страх. Но нали не подписа от страх. Беше някакво мрачно, гадно покорство.

Щрум извика в кабинета си Ана Степановна, помоли я да прояви за утре един филм — контролната серия опити, проведени на новата апаратура.

Тя си записа всичко, но не си тръгна.

Той я погледна въпросително.

— Виктор Павлович — каза тя, — по-рано си мислех, че това не може да се изрази с думи, но сега искам да ви кажа: разбирате ли какво направихте за мен и за другите? За хората това е по-важно от великите открития. Ето, само защото вие живеете на този свят, само от мисълта за това ти става хубаво на душата. Знаете ли какво казват за вас общите работници, чистачките, пазачите? Казват: свестен човек. Много пъти съм искала да дойда у вас, но се страхувах. Разбирате ли, когато в най-тежките дни си мислех за вас, ми олекваше на сърцето. Благодаря ви, че ви има на този свят. Вие сте човек!

Не успя нищо да ѝ отговори, тя бързо излезе от кабинета. Искаше му се да хукне по улиците и да крещи... само да не беше това мълчание, този срам. Но това не беше всичко, то беше само началото. Към края на работното време звънна телефонът.

— Познахте ли ме?

Боже мой, дали я е познал. Позна гласа ѝ не само със слуша си, а и с охладнелите пръсти, стиснали телефонната слушалка. Ето че Маря Ивановна отново дойде в тежък момент от живота му.

— Обаждам се от автомат, много лошо се чува — каза Маря Ивановна. — Пътър Лаврентиевич е по-добре, сега имам повече време. Ако можете, елате утре в осем в онази градинка. — И изведнъж произнесе: — Любими мой, мили мой, светлина моя. Страхувам се за вас. Идваха у нас по повод на писмото, нали разбирате за какво говоря? Сигурна съм, че именно вие, вашата сила помогна на Пътър Лаврентиевич да устои, всичко се размина благополучно. И веднага си представих колко ли сте си напакостили вие. Толкова сте ръбат, там, където друг само ще се удари, от вас ще рукне кръв.

Той затвори телефона, захлупи лицето си с ръце.

Вече разбираще ужаса на своето положение: не врагове го наказваха сега. Наказваха го близките му с вярата си в него.

Когато се прибра, веднага, без да си сваля палтото, набра номера на Чепижин. Людмила Николаевна стоеше пред него, а той набираше телефонния номер на Чепижин, сигурен, убеден, че и неговият приятел и учител в обичта си сега ще му нанесе жестока рана. Бързаше, дори не успя да каже на Людмила, че е подписан писмото. Боже мой, колко бързо побелява Людмила! Браво, браво на тебе, удряй белокосите!

— Има много хубави неща, четохме съобщението — каза Чепижин, — а около мен няма никакви събития. Само дето днес се скарах с неколцина почтени люде. Да сте чували нещо за едно писмо?

Щрум облиза пресъхналите си устни, каза:

— Да, чух нещичко.

— Добре, добре, разбирам, не е разговор за телефон, ще си поприказваме, щом се видим, след като се върнете — каза Чепижин.

Ох, чакай, чакай, сега ще си дойде Надя. Боже, Боже, какво направи...

През нощта Щрум не мигна. Болеше го сърцето. Откъде е тази ужасна болка? Тежест, тежест. Победител!

Когато се плашеше от деловодителката в домоуправлението, беше по-силен и по-свободен отсега. Днес дори не посмя да поспори, да изкаже съмнение. Щом стана силен, изгуби вътрешната си свобода. Как да погледне Чепижин в очите? А може би ще го направи също тъй спокойно, както онези, дето в деня на завръщането му в института посрещнаха Щрум весело и добродушно?

Всичко, което си спомняше тази нощ, го нараняваше, измъчваше, не му даваше мира. Собствените му усмивки, жестове, постъпки му бяха чужди и враждебни. В очите на Надя снощи бе прочел съжаление и нещо като погнуса.

Единствено Людмила, която вечно го дразнеше, вечно се препираше с него, щом изслуша разказа му, изведнъж рече: „Витенка, не бива да се тормозиш. За мен ти си най-умният, най-честният човек. Щом си го направил, значи така е трябвало“.

Откъде се появи у него желанието всичко да оправдава, да се съгласява? Защо стана толерантен към онова, което доскоро не можеше да понася? За каквото и да разговаряха с него, все беше оптимист.

Военните победи съвпаднаха с прелома в личната му съдба. Той вижда мощта на армията, величието на държавата, светлото бъдеще. Защо мислите на Мадяров днес му изглеждат толкова плоски?

В деня, когато го изхвърляха от института, отказа да си признае никакви грешки и колко светло и леко му стана на душата. Какво щастие бе за него през тези дни, че има близките си — Людмила, Надя, Чепижин, Женя... Ами срещата с Маря Ивановна, какво ще й каже? Винаги бе гледал надменно покорството и послушанието на плахия Пътър Лаврентиевич. А днес! Страхуваше се да помисли за майка си, беше съгрешил пред нея. Страхуваше се да извади последното й писмо. Ужасен, нажален разбираше, че е безсилен да опази душата си, да я защити. В самия него растеше сила, която го превръщаше в роб.

Той извърши подлост! Той, човекът, хвърли камък по злочести, окървавени, безсилно рухнали хора.

И от болката, свила сърцето му, от мъчителното чувство пот изби по челото му.

Откъде се вземаше у него душевната самоувереност, кой му бе дал право да се перчи пред другите хора с чистотата и мъжеството си, да бъде съдник на хората, да не им прощава слабостите?

Слаби могат да бъдат и грешниците, и праведниците. Разликата е там, че дребното човече, щом извърши добра постъпка, цял живот се бие в гърдите, а праведникът върши добри дела, без да ги забелязва, ала с години помни греха, който е извършил.

А той се гордееше с мъжеството, с прямотата си, осмиваше онези, които проявяваха слабост, боязън. Но ето, че и той, човекът, измени на хората. Презираше се, срамуваше се от себе си. Домът, в който живееше, светлината, топлината, която го сгряваше — всичко стана на пух и прах, изтече като подвижен, сух пясък.

Приятелството с Чепижин, чувствата към дъщеря му, привързаността към съпругата, безнадеждната любов към Маря Ивановна, човешкият му грях и човешкото щастие, трудът му, неговата прекрасна наука, обичта към майка му и плачът по нея — всичко напусна душата му.

В името на какво извърши страшния си грях? Всичко на този свят е нищожно в сравнение с онова, което изгуби. Всичко е нищожно в сравнение с истината, с чистотата на малкия човек — и царството, простряло се от Тихия океан до Черно море, и науката.

Ясно видя, че още не е късно, у него още има сили да надигне глава, да остане син на своята майка.

Няма да търси утехи, оправдания. Нека всичко лошо, жалко, подло, което извърши, му бъде вечен укор, нека цял живот денем и нощем му напомня за себе си. Не, не, не! Не към подвиг трябва да се стреми, не към гордост и перчене с този подвиг.

Всеки ден, всеки час, година след година трябва да води борба за правото си да бъде човек, да бъде добър и чист. И в тази борба не бива да има нито гордост, нито тъщеславие, само смирение. А ако дойде страшно време, безизходен час, човекът не бива да се страхува от смъртта, не бива да се страхува, ако иска да остане човек.

— Ами добре, да опитаме — каза той, — силата може да ми стигне. Мамо, мамо, твоята сила.

Вечери в селцето край „Лубянка“...

След разпитите Кримов лежеше на леглото, стенеше, мислеше, разговаряше с Каценеленбоген.

Сега вече не му изглеждаха невероятни влудяващите признания на Бухарин и Риков, на Каменев и Зиновиев, процесът срещу троцкистите, срещу дясното-левичарските центрове, съдбата на Бубнов, Муралов, Шляпников. Тук одираха кожата от живото тяло на революцията, с тази кожа искаше да се нагизди новото време, а кървавото живо мясо, димящите вътрешности на пролетарската революция отиваха на бунището, новото време не се нуждаеше от тях. Трябваше им кожата на революцията, затова одираха тази кожа от живи хора. Онези, които я навличаха, говореха с думите на революцията, повтаряха нейните жестове, но имаха друг мозък, други бели дробове, черен дроб, очи.

Сталин! Великият Stalin! Може би човекът с железната воля беше най-безволевият от всички. Роб на времето и обстоятелствата, смирен покорен слуга на днешния ден, разтварящ вратите пред новото време.

Да, да, да... А онези, които не се кланяха пред новото време, отиваха на бунището.

Сега той знаеше как са изтрягвали признанията. Обискът, отпраните копчета, свалените очила са създавали усещане за физическа нищожност. В следователския кабинет осъзнава, че участието му в революцията, в гражданская война нищо не означава, неговите знания, работата му — всичко е нищожно! И ето го, значи, второто: човекът е нищожен не само физически.

Онези, които са продължавали да настояват за правото си да бъдат хора, са били подлагани на разколебаване и разрушаване, на разсичане, прекършване, размиване и разпадане, за да бъдат доведени до такава ронливост, трошливица, пластичност и слабост, при каквато хората вече не търсят нито справедливост, нито свобода, нито дори

спокойствие, а искат единствено да ги отърват от живота, който им е станал омразен.

В единството на физическия и духовния човек се е заключавал почти винаги безпогрешният ход на следователската работа. Душата и тялото са скачени съдове и разрушавайки, смазвайки отбраната на физическото естество на човека, нападащата страна винаги успешно е въвеждала в атака своите подвижни средства, овладявала е душата и е докарвала човека до пълна капитулация.

Нямаше сили да мисли за всичко това, нямаше сили и да не мисли за него.

Кой го е предал? Кой е направил донос? Кой го е наклеветил? Но той чувстваше, че сега този въпрос не го вълнува.

Винаги се бе гордял с умението си да подчинява своя живот на логиката. Но сега не беше така. Логиката му говореше, че сведенията за разговора му с Троцки е дала Евгения Николаевна. А целият му днешен живот, борбата му със следователя, способността му да диша, да остава другарят Кримов се бяха крепили върху вярата, че Женя не би могла да го стори. Учудваше се как е могъл за няколко минути да изгуби увереността си в това. Нямаше сила, която би отнела вярата му в Женя. Той вярваше, макар да беше сигурен, че никой освен Евгения Николаевна не е знал за разговора му с Троцки, вярваше, макар да знаеше, че жените изневеряват, жените са слаби, че Женя го бе изоставила, бе го напуснala в тежък момент от живота му.

Разказа на Каценеленбоген за разпита, но за този случай — нито дума.

Каценеленбоген сега не се правеше на шут, не обръщаше всичко на шега.

Наистина, Кримов не беше се изльгал в него. Той беше умен. Но това, което говореше, беше страшно и странно. Понякога Кримов оставаше с чувството, че няма нищо несправедливо в затварянето на стария чекист в килия на вътрешния затвор. Не можеше да бъде другояче. Понякога на Кримов му се струваше, че е луд.

Той беше поет, певец на органите за държавна сигурност.

С възхищение разказа на Кримов как на последния партиен конгрес Stalin по време на една почивка попитал Ежов защо е допуснал увлечения и крайности в наказателната политика и когато стъписаният Ежов отговорил, че е изпълнявал преките указания на

Сталин, вождът се обърнал към заобиколилите го делегати и тъжно продумал: „И това го казва партиен член“.

Разказа за ужаса, който изпитвал Ягода...

Спомняше си за великите чекисти, ценители на Волтер, познавачи на Рабле, почитатели на Верлен, ръководили някога работата в голямото безсънно здание.

Разказа за един дългогодишен московски палач, симпатичен и кротък дядка, латвиец, който след екзекуцията искал разрешение да предаде дрехите на екзекутирания на някое сиропиталище. И веднага след това разказа за друг изпълнител на присъди — той пък пие денонощно, било му чоглаво без работа, а когато го съкратили, започнал да обикаля из подмосковските совхози и да коли свине, донасял си по бутилка свинска кръв — разправял, че лекарят му бил предписал да пие свинска кръв срещу малокръвие.

Разказа как през 1937 година всяка нощ се изпълнявали стотици присъди на осъдени без право на кореспонденция, как по цяла нощ пушели комините на московския крематориум, как мобилизираните за изпълняване на присъдите и откарване на труповете комсомолци полудявали.

Разказа за разпита на Бухарин, за упорството на Каменев. А веднъж разговаряха цялата нощ, чак до сутринта.

Тази нощ чекистът разви своята теория, направи обобщения.

Каценеленбоген разказа на Кримов за невероятната съдба на непмана инженер Френкел. В началото на непа Френкел построил в Одеса завод за мотори. В средата на двайсетте години го арестували и го изпратили в Соловки. Докато бил в Соловецкия лагер, Френкел изготвил и предложил на Stalin гениален проект — старият чекист произнесе именно тази дума: „гениален“.

В проекта подробно, с икономически и технически обосновки се говорело за използването на огромните маси затворници за построяване на пътища, язовири, хидроцентрали, изкуствени водохранилища.

Затвореният непман станал генерал-лейтенант от НКГБ — Стопанинът оценил мисълта му.

В простотата на труда, обусловен от простотата на арестантските роти и старата каторга, труд с лопата, кирка, брадва и трион, нахлул двайсетият век.

Лагерният свят започнал да всмуква прогреса, той притеглял в своята орбита електровози, ескалатори, булдозери, електрически триони, турбини, подкопни машини, огромно количество автомобили и трактори. Лагерният свят усвоявал транспортната и свързочната авиация, радиовръзките и селекторните връзки, автоматичните стругове, най-modерните системи за обогатяване на руди; лагерният свят проектирал, планирал, чертаел, раждал рудници, заводи, нови морета, гигантски електроцентрали.

Той се развивал стремително и старата каторга изглеждала край него смешна, трогателна като детски кубчета.

Но лагерът, продължи Каценеленбоген, въпреки това не успявал да върви в крак с живота, който го захранвал. Все така оставали неизползвани много учени и специалисти — те нямали отношение към техниката и медицината...

Историци със световноизвестни имена, математици, астрономи, литературоведи, географи, специалисти по световна живопис, учени, владеещи санскрит и древни келтски наречия, нямали какво да правят в системата на ГУЛАГ. В своето развитие лагерът още не бил дорасъл до използване на тези хора по специалността им. Те били общи работници или така наречените малоумници из канцеларийките и в културно-възпитателните части — КВЧ, или пък се мотаели из инвалидните лагери и не намирали приложение на своите знания, често огромни, не само с общоруска, но и със световна ценност.

Кримов слушаше Каценеленбоген, имаше чувството, че учен говори за големия труд на живота си. Той не само възпяваше и славеше. Той беше изследовател, сравняваше, изтъкваше недостатъци и противоречия, сближаваше, противопоставяше.

Недостатъци — естествено, в несравнимо по-мека форма — съществували и от другата страна на лагерната бодлива тел. В живота има доста хора, които вършат не това, което биха могли, и не така, както биха могли — в университети, в редакции, в изследователски институти на Академията.

В лагерите, говореше Каценеленбоген, криминалните престъпници господствали над политическите затворници. Разюздани, невежи, мързеливи и подкупни, склонни към кървави побоища и грабежи, криминалните спъвали развитието на трудовия и културния живот на лагерите.

И веднага добави, че всъщност и от другата страна на бодливата тел нискообразовани, неинтелигентни и ограничени хора ръководели работата на учени и на бележити дейци на културата.

Лагерът давал един вид хиперболично, увеличено отражение на извънлагерния живот. Ала действителността от двете страни на телта не била противоположна, а отговаряла на закона за симетрията.

И ето, че той заговори не като певец, не като мислител, а като пророк.

Ако системата на лагерите се развива смело, последователно, ако тя бъде освободена от спирачките и недостатъците, това развитие ще доведе до заличаване на границите. На лагера предстои да се слее с извънлагерния живот. В това именно сливане, в унищожаването на противоположността между лагера и извънлагерния живот ще блесне зрелостта, тържеството на великите принципи. При всичките си недостатъци лагерната система притежава едно решаващо предимство. Само в лагера на принципа на личната свобода в абсолютно чиста форма е противопоставен висшият принцип — разумът. Този принцип ще изведе лагера до висотата, която ще му позволи да се самозакрие, да се слее с живота на селото и града.

Каценеленбоген бил ръководил лагерни конструкторски бюра и там се убедил, че учените, инженерите са в състояние да решават най-сложни въпроси в лагерни условия. Не можели да им се опрат никакви проблеми на световната научна и техническа мисъл. Необходимо било само хората разумно да се ръководят и да им се създават добри битови условия. Старата приказка, че без свобода няма наука, била абсолютно невярна.

— Когато нивата се изравнят — каза той — и ние поставим знак за равенство между живота от едната и от другата страна на бодливата тел, не ще има нужда от репресии, ще престанем да пишем заповеди за арестуване. Ще срутим затворите и политизолаторите, КВЧ — културно-възпитателната част — ще се справя с всякакви аномалии. Мохамед и планината ще тръгнат, за да се срещнат.

Премахването на лагерите ще бъде тържество на хуманизма и същевременно хаотичният, първобитен, пещерен принцип на личната свобода няма да спечели, няма да надигне глава. Напротив, той ще бъде напълно преодолян.

След дълго мълчание той каза, че може би след векове ще се самозакрие и тази система и в своето самозакриване ще породи демокрация и лична свобода.

— Нищо не е вечно под Луната — каза той, — но аз не бих искал да живея в това бъдещо време.

Кримов му каза:

— Вашите мисли са безумни. Душата и сърцето на революцията не се състоят в това. Казват, че психиатри, които са работили дълго време в психиатрични клиники, също полудяват. Извинете, но вашето място наистина е в затвора. Вие, другарю Каценеленбоген, приписвате на органите на сигурността атрибути на божество. Наистина е дошло време да ви сменят.

Каценеленбоген добродушно кимна:

— Да, аз вярвам в Бог. Аз съм неук, вярващ старец. Всяка епоха създава божество по свое подобие. Органите на сигурността са разумни и могъщи, те са господарите на човека от двайсетия век. Някога подобна сила, обожествявана от човека, са били земетресенията, светкавиците и гръмотевиците, горските пожари. Обаче в затвора съм не само аз, а и вие. И вас е дошло време да ви сменят. Някой ден ще се разбере кой все пак е правият — вие или аз.

— А дядката Дрелинг сега си пътува за вкъщи, за своя лагер — подхвърли Кримов, знаеше, че тези думи ще изиграт ролята си.

И наистина, Каценеленбоген промълви:

— Ей това калпаво старче пречи на вярата ми.

Кримов чу тихи думи:

— Тия дни предадоха по радиото, че нашите войски завършили разгрома на сталинградската групировка на германците, Паулус май бил пленен — вярно, не чух много добре.

Кримов закрещя, замята се, затътри нозе по пода: колко би искал да се смеси с тълпата хора с ватенки и валенки... техните мили гласове заглушаваха тихия разговор край него; по купчините сталинградски тухли с небрежна походка срещу Кримов вървеше Греков.

Лекарят държеше ръката на Кримов и говореше:

— Налага се малко прекъсване... втори път камфор, спадане на пулса през всеки четири удара.

Кримов преглътна солената топка и каза:

— Нищо, продължавайте, медицината позволява, и тъй, и тъй няма да подпиша.

— Ще подпишеш, ще подпишеш — с добродушната увереност на заводски майстор каза следователят, — къде-къде по-яки са подписвали тута.

След три денонощия свърши вторият разпит и Кримов се върна в килията. Дежурният сложи до него пакет, завит в бяла кърпица.

— Подпишете, гражданино арестант, че сте получили колета — каза той.

Николай Григориевич прочете списъка на предметите, написан с познатия почерк — лук, чесън, захар, бели сухари. Под списъка прочете: „Твоята Женя“.

Боже, Боже, той плачеше...

На 1 април 1943 година Степан Фьодорович Спирилонов получи извлечение от решението на колегията при Народния комисариат по електроцентралите на СССР: предлагаха му да предаде работата на Сталгрес и да замине за Урал, за да поеме директорския пост на малка, работеща с торф електроцентрала. Наказанието не беше твърде голямо, нали можеха да го дадат и под съд. Спирилонов реши да не казва вкъщи за тази заповед на Народния комисариат, а да изчака решението на бюрото, на областния комитет. На 4 април бюрото на областния комитет определи наказанието — строго мъмрене за самоволно напускане на централата в тежък момент. И това решение беше меко, можеха и да го изключат от партията. Но решението на бюрото на областния комитет се видя несправедливо на Степан Фьодорович — нали другарите от областния комитет знаеха, че той ръководи централата до последния ден на Стalingрадската отбрана, отиде на левия бряг в деня, когато започна съветското настъпление, замина, за да види дъщеря си, която бе родила в трюма на един шлеп. На заседанието на бюрото той понечи да възрази, но Пряхин беше строг:

— Можете да обжалвате решението на бюрото пред Централната контролна комисия, другарят Шкирятов ще сметне това решение за половинчено и меко.

Степан Фьодорович каза:

— Убеден съм, че ЦКК ще отмени решението. — Но тъй като много бе слушал за Шкирятов, не посмя да обжалва.

Опасяваше се и подозираше, че строгостта на Пряхин е свързана не само с въпроса за Сталгрес. Пряхин, разбира се, не беше забравил за роднинските връзки на Степан Фьодорович с Евгения Николаевна Шапошникова и Кримов; човекът, който знаеше, че Пряхин и арестуваният Кримов са стари познати, му бе станал неприятен.

В тази ситуация Пряхин, дори да искаше, нямаше как да подкрепи Спирилонов. Ако постъпеше така, недоброжелателите, които винаги се навъртат около силните на деня, веднага щяха да съобщят

където трябва, че Пряхин от симпатия към врага на народа Кримов подкрепя неговия роднина, интересчията Спиридовон.

Но Пряхин явно не подкрепяше Спиридовон не само защото не можеше, а защото не искаше. Очевидно Пряхин знаеше, че на Сталгрес е пристигнала тъщата на Кримов и живее в апартамента на Спиридовон. Вероятно Пряхин знаеше също, че Евгения Николаевна си пише с майка си, че наскоро ѝ е изпратила копие от заявлението си до Сталин.

Началникът на областния отдел на НКГБ Воронин след заседанието на бюрото на областния комитет се случи до Спиридовон в бюфета, където Степан Фьодорович купуваше топено сирене и салам, погледна го присмехулно и също тъй присмехулно каза:

— Ей, роден стопанин си е Спиридовон, току-що го наказаха със строго мъмрене, а той се занимава със снабдителска дейност.

— Семейство, какво да се прави, сега съм вече дядо — отговори Степан Фьодорович и се усмихна жално, виновно.

Усмихна му се и Воронин:

— Аз пък мислех, че готовиш колет за затвора.

След тези негови думи Спиридовон си помисли; „Пак добре, че ме пращат на Урал, иначе тук съвсем ще погина. Тогава къде ще се дянат Вера и малкото?“

Пътуваше за Сталгрес в кабината на някакъв камион и гледаше през мътното стъкло разрушения град, с който скоро щеше да се раздели. Степан Фьодорович си мислеше как по този сега затрупан с тухли тротоар жена му преди войната бе ходила на работа, мислеше за електрозахранването на града, как по времето, когато от Свердловск ще изпратят нов кабел, той вече няма да е на Сталгрес, сети се за внука си — от недохранване му бяха излезли пришки по ръцете и гърдите. Мислеше си; „Е, строго мъмрене, какво да се прави“, мислеше си, че няма да му дадат медал „За отбраната на Стalingрад“, и кой знае защо мисълта за медала го натъжаваше повече от предстоящата раздяла с града, с който бяха свързани животът му, работата му, сълзите му по Маруся. Дори гласно изпсува на майка от яд, че няма да му дадат медал, и шофьорът го попита:

— Какво така, Степан Фьодорович? Да не забравихте нещо в областния комитет?

— Забравих, забравих — отвърна Степан Фьодорович. — Ама той не ме е забравил.

В жилището на Спиридонови беше влажно и студено. Вместо избитите стъкла беше поставен шперплат и бяха наковани дъски, мазилката в стаите на много места се бе изронила; качваха вода с кофи до третия етаж, стаите се отопляваха с тенекиени кюмбенца. Една от стаите беше затворена, не използваха кухнята, тя им служеше за килер за дърва и картофи.

Степан Фьодорович, Вера с детето и Александра Владимировна, която пристигна след тях от Казан, живееха в голямата стая — по-рано тя им бе служила за трапезария. В малката стаичка до кухнята, където по-рано живееше Вера, се бе настанил старият Андреев.

Степан Фьодорович имаше възможност да ремонтира таваните, да измаже стените, да иззида тухлени печки — майстори и материали на Сталгрес не липсваха.

Но кой знае защо инак грижовният, енергичен Степан Фьодорович нямаше желание да се захваща с тази работа.

Очевидно и на Вера, и на Александра Владимировна им беше по-леко да живеят сред военната разруха: нали с живота им отпреди войната бе свършено, защо да възстановяват жилището — за да им напомня за всичко, което си бе отишло и нямаше да се върне?

Няколко дена след Александра Владимировна от Ленинск пристигна снахата на Андреев, Наталия. В Ленинск се скарала със сестрата на покойната Варвара Александровна, оставила временно при нея сина си и ето че дойде на Сталгрес при свекър си.

Андреев се ядоса, щом видя снаха си, каза ѝ:

— Ти не се разбираще с Варвара, а сега по наследство не се разбиращ и със сестра ѝ. Как можа да оставиш там Володка?

Наталия, изглежда, доста бе препатила в Ленинск. Щом влезе в стаята на Андреев, огледа тавана, стените и каза:

— Колко е хубаво — макар че в летвите, увиснали от тавана, в купчината мазилка в ъгъла и в грозния кунец нямаше нищо хубаво.

Светлината влизаше в стаята през малка стъклена кръпка, закрепена на дъсчения щит, закриващ прозореца.

От така измайстореното прозорче се разкриваше нерадостна гледка — само развалини, останки от стени, боядисани по етажи със синя и розова боя, разкривени ламарини.

Още с пристигането си в Сталинград Александра Владимировна се разболя. Болестта я принуди да отложи разходката си до града, където искаше да види своята разрушена, изгоряла къща.

През първите дни, превъзмогвайки болестта, тя помагаше на Вера — палеше печката, переше и сушеше пеленките над тенекиения кюнец, изнасяше на стълбищната площадка парчетата мазилка, дори се опитваше да носи отдолу вода.

Искаше да изкара болестта си на крак и не се оплакваше. Но една сутрин отиде до кухнята за дърва, изгуби съзнание, падна и си удари главата, потече кръв. Степан Фьодорович и Вера я сложиха на леглото.

След като се посъвзе, Александра Владимировна повика Вера и й каза:

— Знаеш ли, по-тежко ми беше да живея в Казан при Людмила, отколкото при вас. Дойдох тук не само заради вас, а и заради себе си. Само ме е страх, че ще се измъчиш с мен, докато се привдигна.

— Бабо, толкова ми е хубаво с вас — успокои я Вера.

А животът на Вера наистина стана много тежък. Всичко бе свързано с големи усилия — сдобиването с вода, дърва, мляко. Навън грееше слънце, а в стаите беше влажно и студено, налагаше се печката да гори непрекъснато.

Малкия Митя го болеше коремчето, плачеше нощем, майчиното мляко не му стигаше. Вера цял ден шеташе из стаята и кухнята, ходеше за мляко и хляб, переше, миеше чинии, мъкнеше вода отдолу. Ръцете ѝ се зачервиха, лицето изпърхна, покри се с петна. От умората, от непрекъснатата работа една равна сивота тежеше на сърцето ѝ. Тя не се решеше, рядко се къпеше, не се поглеждаше в огледалото, тегобите на живота я смачкаха. Непрестанно и мъчително ѝ се спеше. Привечер ръцете, краката, раменете я боляха, заждадели за почивка. Лягаше и Митя веднага се разплакваше. Ставаше, кърмеше го, сменяше му пелените, носеше го на ръце из стаята. След час той отново се разплакваше и тя отново ставаше. На разсъмване се събудждаше и вече не заспиваше, така нейният нов ден започваше още по тъмно — сънена, с тежка, размътена глава отиваше в кухнята за дърва, напалваше печката, слагаше да се топли вода — чай за баща ѝ и баба ѝ, започваше да пере. Но, чудна работа, сега тя никога не се нервираше, стана кротка и търпелива.

На Вера ѝ поолекна, когато от Ленинск пристигна Наталия.

Веднага щом пристигна Наташа, Андреев замина за няколко дена за северната част на Сталинград, в заводското селище. Не се разбра дали му се дощя да види къщата и завода си, дали се ядоса, че снаха му бе оставила сина си в Ленинск, или пък не искаше тя да подяжда Спириidonови, но й оставил купоните си и замина.

Без да си почине, още с пристигането си Наталия се зае да помага на Вера.

Ах, колко леко и щедро работеше тя, как олекваха тежките кофи, казанът за изваряване, пълен с вода, чувалът с въглища, щом нейните млади, силни ръце се хващаха на работа.

Сега Вера започна да извежда Митя за по половин час, сядаше на някой камък и гледаше как блести пролетната вода, как над степта се вдига пара.

Тихо беше наоколо, войната вече се бе отдръпнала на стотици километри от Сталинград, но сякаш беше по-леко, когато във въздуха виеха германски самолети, когато тътнеха избухващи снаряди и животът беше изпълнен с огън, страх, надежда.

Вера се вглеждаше в покритото с гнойни пришки лице на сина си, обземаше я жал. Същевременно мъчително й дожаляваше за Викторов. Боже, Боже, горкият Ваня, какво хилавко, слабичко, ревливо е синчето му.

После се качваше по отрупаното с боклук и натрошени тухли стълбище на третия етаж, залавяше се за работа и мъката й потъваше в суетнята, в мътната сапунена вода, в пушека от печката, във влагата, стичаша се по стените.

Баба й я викаше да седне до нея, галеше я по косите и в очите на Александра Владимировна, винаги спокойни и ясни, тя прочиташе непоносима печал и нежност.

Вера нито веднъж, с никого — нито с баща си, нито с баба си, нито дори с петмесечния Митя, не бе говорила за Викторов.

С идването на Наташа всичко в жилището се промени. Тя изстърга мухъла от стените, вароса тъмните ъгли, изми калта, която сякаш се бе всмукала навеки в паркета. Захвана генералното пране, което Вера отлагаше, докато се постопли, етаж след етаж почисти стълбището.

Половин ден хвърли, за да намести дългия, напомнящ черен смок кюнец; кюнецът беше провиснал страховито, от пролуките

капеще гъст катран и се събираще на локвички по пода. Наталия вароса кунеца, изправи го, укрепи го с тел, окачи под пролуките празни консервени кутии, в които да капе катранът.

От първия ден тя се сприятели с Александра Владимировна, макар да изглеждаше, че шумната и дръзка жена, която обичаше да говори глупости за жените и мъжете, няма да хареса на Шапошникова. Наталия тутакси се сдоби с безброй познати — монтьор, механик от турбинната зала, шофьори на камиони.

Веднъж Александра Владимировна каза на Наталия, която се прибра от магазина:

— Наташа, търси ви един другар, военен.

— Грузинец ли беше? — попита Наталия. — Ако дойде пак, изгонете го. За жена решил да ме иска тоя гърбоноско.

— Толкова ли е бърз? — учуди се Александра Владимировна.

— А, такива са си те. Вика ме в Грузия след войната. Да не съм мила стълбището заради него?

Вечерта тя каза на Вера:

— Хайде да идем в града, ще проектират филм. Мишка, шофьорчето, ще ни закара с камиона. Ти ще седнеш с детето в кабината, а аз в каросерията.

Вера поклати глава.

— Защо не идеш, а? — каза Александра Владимировна. — Ако бях по-добре, щях да дойда и аз.

— Не, не, аз не.

Наталия възрази:

— Че нали трябва да се живее, събрали сме се тук само вдовци и вдовици.

После с упрек добави:

— Само вкъщи си седиш, не искаш никъде да излезеш, а лошо се грижиш за баща си. Вчера, като прах, гледам — и бельото, и чорапите му съвсем изпокъсани.

Вера взе детето и отиде с него в кухнята.

— Митенка, нали твоята майка не е вдовица, кажи?... — попита го.

През всичките тези дни Степан Фьодорович беше много внимателен към Александра Владимировна, два пъти води лекар от

града, помагаше на Вера да ѝ слага вендузи, понякога пъхаше в ръката ѝ бонбон и казваше:

— Не го давайте на Вера, вече ѝ дадох, този е специално за вас, пуснаха ги в нашия бюфет.

Александра Владимировна усещаше, че някакви неприятности измъчват Степан Фьодорович. Но когато го питаше има ли нещо ново от областния комитет, Степан Фьодорович поклащаше глава и заговаряше за друго.

Чак вечерта, когато му съобщиха, че ще се разглежда неговият въпрос, Степан Фьодорович седна на леглото до Александра Владимировна и каза:

— Какво направих аз, Маруся щеше да се побърка, ако знаеше докъде я докарах.

— Но в какво ви обвиняват? — попита Александра Владимировна.

— Във всичко — отговори той.

В стаята влязоха Наталия и Вера и разговорът свърши.

Загледана в Наталия, Александра Владимировна си каза, че на света има такава силна, упорита красота, срещу която тежкият живот е безсилен. Всичко в Наталия беше красиво — и шията, и младата гръд, и краката, и оголените почти до раменете стройни ръце. „Философ без философия“ — каза си Александра Владимировна. Тя често бе забелязвала как несвикнали с недоимък жени повяха в тежки условия, престават да се грижат за външността си — и Вера беше такава. Харесваха ѝ момичетата сезоннички, работничките от най-тежките цехове, военните регулировчици, които, макар че живееха в бараки и работеха сред прах и мръсотия, си правеха трайно къдрене, гледаха се в огледалца, пудреха олощените си носове; тези упорити птици и в бурното време въпреки всичко пееха своята птича песен.

И Степан Фьодорович се бе загледал в Наталия, после внезапно грабна ръката на Вера, дръпна я до себе си, прегърна я и сякаш молеше за прошка, я целуна.

И Александра Владимировна сякаш ни в клин, ни в ръкав каза:

— Ех, Степан, рано ни е да умираме! И аз, дето съм бабишкер, смяtam да оздравея и да поживея още на тоя свят.

Той бързо я погледна, усмихна се. А Наталия наля в легена топла вода, сложи го пред кревата, коленичи и каза:

— Александра Владимировна, искам да ви измия краката, тъкмо е по-топло сега.

— Да не сте полудели! Глупачка! Веднага станете! — викна Александра Владимировна.

Следобед от Тракторозаводското селище се върна Андреев.

Влезе в стаята при Александра Владимировна и мрачното му лице просветля в усмивка — този ден тя за пръв път бе станала на крака, бледа и отслабнала, седеше до масата и с очила на носа четеше книга.

Той ѝ разказа, че дълго не могъл да намери мястото, където била къщата му, всичко било разровено от окопи, яма до яма, чирепи и трапища.

В завода вече имало много хора, постоянно прииждали нови, появила се дори милиция. Не могъл да научи нищо за бойците от народното опълчение. Погребвали бойците, погребвали ги и намирали нови и нови, ту в мазета, ту из окопите. А пък колко метал се натрупал...

Александра Владимировна го разпитваше — дали пътуването много го е затруднило, къде е нощувал, как се е хранил, много ли са пострадали мартеновите пещи, какво е снабдяването на работниците, дали Андреев е видял директора.

Сутринта, преди да дойде Андреев, Александра Владимировна беше казала на Вера:

— Разните предчувствия и суеверия винаги са ми били смешни, но днес за пръв път в живота си непоколебимо предчувствах, че Павел Андреевич ще ни донесе вести от Серъожа.

Ала сгреши.

Вестите, които донесе Андреев, бяха важни, независимо дали ги слушаше нещастен или щастлив човек. Работниците разказали на Андреев, че нямало снабдяване, не им изплащали заплатите, в мазетата и землянките било студено и влажно. Директорът бил станал просто друг човек, по-рано, когато германците настъпваха, той бил непрекъснато из цеховете — пръв приятел, а сега уста не отварял, построили му къща, от Саратов му докарали лека кола.

— И на Сталгрес е тежко, но почти никой не се сърди на Степан Фьодорович — личи си, че е загрижен за хората.

— Да, тъжно е — каза Александра Владимировна. — Ами какво решихте, Павел Андреевич?

— Дойдох да се сбогувам, ще си вървя вкъщи — нищо, че нямам къща. Намерих си едно местенце в общежитието, в едно мазе.

— Правилно, правилно — каза Александра Владимировна. — Вашият живот е там, какъвто е — такъв.

— Вижте какво изрових — той извади от джоба си ръждясал напръстник.

— Скоро ще ида в града, на „Гоголовская“, ще изравям парчетии от моята къща — каза Александра Владимировна. — Ходи ми се вкъщи.

— Не сте ли станали рано, много сте бледа.

— Вашият разказ ме огорчи. Иска ми се всичко да тръгне по-другояче на тази свещена земя.

Той се окашля.

— Спомняте ли си как по-миналата година Stalin ни нарече братя и сестри... А сега, като разбихме германците — на директора господарска къща, без предварително докладване не приема, а братята и сестрите — в землянките.

— Да, да, не е хубаво — отвърна Александра Владимировна. — А от Серъожа няма никакви вести, като че в земята потъна.

Вечерта си дойде от града Степан Фьодорович Сутринта, когато тръгваше за Сталинград, не бе казал на никого, че в бюрото на областния комитет ще се разглежда неговият въпрос.

— Андреев ли се върна? — отсечен, с началнически тон попита той. — Нищо ли не казва за Серъожа?

Александра Владимировна поклати глава.

Вера веднага забеляза, че баща ѝ е доста пиян. Пролича си по начина, по който отвори вратата, по веселия блясък в тъжните му очи, по жеста, с който тръсна на масата донесените от града пакети и си свали палтото, по тона, с който взе да задава въпроси. Отиде при Митя, който спеше в панера за бельо, наведе се над него.

— Стига си дишал върху него — направи му забележка Вера.

— Нищо, да свиква — отвърна развеселеният Спиридонов.

— Седни да хапнеш, че сигурно си пил без мезе. Баба днес за пръв път стана от леглото.

— А, това наистина е чудесна новина — каза Степан Фьодорович, изтърва лъжицата в чинията и опръска със супа сакото си.

— Ох, здравата сте си сръбнали днес, Стьопочка — каза Александра Владимировна. — Какво толкова радостно ви се случи?

Той отмести чинията.

— Ама яж де — каза Вера.

— Ето какво, скъпи мои — тихо подхвани Степан Фьодорович.

— Имам новина за вас. Въпросът ми се реши, получих строго мъмрене по партийна линия, а от народния комисариат — ново назначение в Свердловска област, на малка централа, работи с торф, от селски тип, с една дума, от високото лошо се пада, но все пак дават жилище. Пари за преместването — две месечни заплати. Утре започвам да издавам. Ще получим купони за из пътя.

Александра Владимировна и Вера се спогледаха, после Александра Владимировна каза:

— Няма що, сериозен повод за пийване.

— И вие, мамо, ще дойдете на Урал, за вас ще има отделна стая, най-хубавата — каза Степан Фьодорович.

— О, там сигурно ще ви дадат само една стая — възрази Александра Владимировна.

— И една да е, мамо, за вас ще бъде.

Степан Фьодорович за пръв път в живота си я наричаше мамо. И сигурно защото си беше пийнал, се просьлзи.

Влезе Наталия и Степан Фьодорович смени темата на разговора:

— Какво разправя нашият старец за заводите?

Наташа каза:

— Павел Андреевич ви чакаше, но сега заспа.

Седна до масата, подпра лице върху юмруците си и каза:

— Павел Андреевич разправя, че работниците в завода печели семки, това им била основната храна.

И изведенъж попита:

— Степан Фьодорович, вие сигурно заминавате?

— Ох, така ли? И аз чух такова нещо — весело отвърна той.

Тя каза:

— На работниците им е много мъчно.

— Защо ще им е мъчно, Тишка Батров е добро момче. Заедно учихме в института.

Александра Владимировна подхвърли:

— Ами кой там ще ви кърпи така артистично чорапите? Вера няма да може.

— А, това наистина е въпрос — каза Степан Фьодорович.

— Ще трябва да командираме Наташа с вас — предложи Александра Владимировна.

— Защо не — възкликна Наташа, — ще дойда!

Засмяха се, но след шеговития разговор се възцари смутена и напрегната тишина.

Александра Владимировна реши да пътува със Степан Фьодорович и Вера до Куйбишев, смяташе да поживее известно време при Евгения Николаевна.

Един ден преди да тръгнат, Александра Владимировна помоли новия директор да ѝ даде колата си, за да отиде до града и да види развалините на своята къща.

По пътя все питаше шофьора:

— А това тук какво е? Ами какво е било тук по-рано?

— Кога по-рано? — тросваше се шофьорът.

Три пласта живот се бяха оголили в развалините на града — онзи отпреди войната, военният, от битките, и днешният, този, който отново търсеше своето мирно русло. В сградата, където някога бяха приемателният пункт на химическото чистене и ателието за дребни поправки, прозорците бяха зазидани с тухли и при боевете от бойниците в тях бяха стреляли картечари от германската grenadierска дивизия; а сега през една от бойниците жени, наредени на опашка, получаваха хляба си.

Блиндажи и землянки бяха израсли сред развалините, в тях бяха живели войници, бяха действали щабове, радиопредаватели, в тях командири бяха писали докладни, картечари бяха пълнили картечни ленти, автоматчици бяха зареждали автоматите си.

А сега комини бълваха мирен пушек, около блиндажите съхнеше пране, играеха си деца.

Мирът израстваше от войната — сиромашки, оскъден, почти толкова труден, колкото и войната.

Военнопленници разчистваха каменния боклук, затрупал главните улици. Пред бакалниците, настанени по мазетата, се редяха опашки от хора с бидони. Военнопленници румънци сновяха сред каменните грамади, изравяха трупове. Военни не се виждаха, само тук-там моряци, шофьорът ѝ обясни, че Волжката флотилия останала в Стalingrad да прочиства реката от мини. На много места бяха накамарени прясно нарязани, необгорели дъски, греди, торби цимент.

Тези материали се докарваха за новото строителство. Тук-там сред развалините преасфалтираха улиците.

През пустия площад вървеше жена, помъкнала двуколка, натоварена с бохчи, две деца ѝ помагаха, като теглеха каручката с въжета, вързани за стръките.

Всички бързаха насам, към Сталинград, а Александра Владимировна си бе пристигнала и се готвеше пак да замине.

Александра Владимировна попита шофьора:

— Мъчно ли ви е, че Спиридонов напуска Сталгрес?

— Че какво ме засяга? — отговори шофьорът. — Спиридонов ме командаваше, и новият ще ме команда. Все ми е тая. Щом ми е подписан пътният лист — тръгвам.

— А това здание какво е? — попита тя и посочи една широка стена, окадена, със зейнали като празни очни кухини прозорци.

— Разни учреждения, защо ли не ги дадат на хората.

— А по-рано какво е било?

— По-рано тук е бил настанен самият Паулус, оттук точно са го прибрали.

— Ами още по-рано?

— Не го ли познахте? Универсалния магазин.

Войната сякаш бе изместила предишния Сталинград. Човек ясно си представяше как от мазето са излезли германските офицери, как германският фелдмаршал е крачил покрай тази окадена стена и часовите са се изопвали пред него. Но нима оттук Александра Владимировна бе купила плата за палто, часовника, който подари на Маруся за рождения ѝ ден, тук ли бе идвала със Серъожа, за да му купи от спортния отдел на втория етаж кънки?

Сигурно и хората, които отиват да видят Малахов Курган, Вердюн, Бородинското поле, изпитват странно чувство, щом видят децата, жените, приведени над корита с пране, талигата, натоварена със сено, стареца с греблото... Тук, където са лозята, са марширували колони поалю^[1], минавали са покрити с брезент камиони; там, където е къщата, мършавото колхозно стадо, ябълковите дръвчета, е минавала конницата на Мюра, оттук Кутузов, седнал в малкото си кресло, с махване на старческата ръка е вдигал в контраатака руската пехота. На хълма, където сега прашни кокошки и кози пощипват трева сред камъната, е стоял Нахимов, оттук са излитали светещите бомби,

описани от Толстой, тук са стенели ранените и са свирели английски куршуми.

И на Александра Владимировна ѝ се виждаха странни тези опашки от жени, копторите, чичките, разтоварващи дъски, тези съхнешци по въжетата ризи, закърпените чаршафи, извиващите се като змии чорапи, обявите, налепени по мъртвите стени...

Тя почувства колко безцветен изглежда на Степан Фьодорович сегашният живот, когато ѝ бе разказвал за споровете в районния комитет по разпределянето на работната сила, на дъските и цимента, колко скучен е станал за него вестник „Сталинградска правда“, който пишеше за разчистването на развалините, на улиците, за уреждането на бани и гостилници. Оживяващо се само когато ѝ разказваше за бомбардировките, за пожарите, за посещенията на командира Шумилов на Сталгрес, за германските танкове, слизящи от хълмовете, и за съветските артилеристи, които посрещали с огън от оръдията си тези танкове.

По тези улици се бе решавала съдбата на войната. Изходът от тази битка щеше да определи картата на следвоенния свят, степента на величието на Stalin или пък на ужасната Хитлерова власт. Деветдесет дни Кремъл и Берхтесгаден бяха живели, дишали, сънували само с една дума — Сталинград.

Сталинград трябваше да определи философията на историята, социалните системи на бъдещето. Сянката на световните съдбини закри за човешките очи града, в който някога се бе водил обикновен живот. Сталинград стана символ на бъдещето.

Старата жена приближаваше към своя дом, несъзнателно подчинена на властта на силите, които се бяха материализирали в Сталинград, където бе работила, бе отглеждала внука си, бе писала писма на дъщерите си, бе боледувала от грип, бе си купувала обувки.

Тя помоли шофьора да спре, слезе от колата. С усилие се запромъква по пустата улица, неразчистена от отломките, взираше се в развалините, познаваше и не познаваше останките от сгради близо до нейния блок.

Стената на блока откъм улицата се бе запазила и през зейналите прозорци старческите далекогледи очи на Александра Владимировна откриха стените на нейния апартамент, познаха тяхната избеляла светлосиня и зелена боя. Но в стаите нямаше подове, нямаше тавани,

нямаше стълбище, по което би могла да се качи. Следи от пожар се бяха отпечатали по тухлената зидария, на много места тухлите бяха разръфани от шрапнелите.

С пронизваща, разтърсваща душата сила тя отново почувства живота си, своите дъщери, нещастния си син, внука си Серьожа, своите невъзвратими загуби, своята бездомна белокоса глава. Гледаше развалините на сградата — слаба, болнава жена с вехто палто и разкривени обувки.

Какво ли я чака? Беше на седемдесет години и не знаеше. „Тепърва ще се живее“ — помисли си Александра Владимировна. Какво ли очакваше хората, които тя обичаше? Не знаеше. Пролетното небе я гледаше през празните прозорци на нейния дом.

Жivotът на близките ѝ беше неурден, объркан и неясен, пълен със съмнения, скръб, грешки. Как ще живее Людмила?

Как ще свършат неуредиците в семейството ѝ? Какво става със Серьожа? Жив ли е? Колко е труден животът на Виктор Щрум. Какво ще стане с Вера и Степан Фьодорович? Ще успее ли Степан отново да съгради живота си, ще намери ли спокойствие? Какъв ли път очаква Надя, умното, добро и лошо момиче? Ами Вера? Дали ще се прекърши в самотата, в недоимъка, в житетските тегоби? Какво ще стане с Женя, ще последва ли Кримов в Сибир, или и нея ще затворят в лагер и ще загине там, както загина Дмитрий? Ще прости ли държавата на Серьожа неговите невинно погубени в лагера майка и баща?

Защо е толкова объркана, толкова неясна съдбата им?

А онези, които умряха, бяха убити, екзекутирани, не губеха връзката си с живите. Тя помнеше техните усмивки, шаги, смеха им, техните тъжни и смутени очи, тяхното отчаяние и надежда.

Митя я прегръщаше и ѝ говореше: „Нищо, мамичко, най-важното е да не се тревожиш за мен, и тук, в лагера има свестни хора“. Соня Левинтон, чернокоса, с косъмчета над горната устна, млада, гневна и весела, декламира стихове. Бледата, винаги тъжна, умна и присмехулна Аня Щрум. Толя невъзпитано, лакомо ядеше макарони с настърган кашкавал, ядосваше я с мляскинето си, не искаше с нищичко да помогне на Людмила: „Една чаша вода няма кой да ти подаде...“ — „Добре де, добре, ще ти донеса, но защо не Надка?“ Марусенка! Женя вечно се присмиваше на твоите учителски проповеди, а ти учеше ли учеше Степан на правилно държание... удави се във Волга с мъничкия

Славик Беръзкин, със старата Варвара Александровна. Обяснете ми, Михаил Сидорович. Господи, какво ли ще ми обясни...

Вечно неуредени, вечно сполитани от нещастия, тайни болки, съмнения, те се надяваха да намерят щастието си. Едни идваха при нея, други й пишеха писма и тя винаги носеше странното чувство: голямо задружно семейство, а нейде дълбоко в душата си всеки се усеща самотен.

Ето и тя, старата жена, живее и все чака нещо хубаво, и вярва, и се страхува от лошото, и я изпъльва тревога за живота на живите, и не ги разграничава от онези, които умряха, стои и гледа развалините на своя дом, и се любува на пролетното небе, и дори не знае, че му се любува, стои и се пита защо е смътно бъдещето на любимите й хора, защо има толкова грешки в живота им, и не забелязва, че именно в тази неяснота, в тази мъгла, в нещастието и бъркотиите се крие отговорът и яснотата, и надеждата, и че тя знае, разбира с цялата си душа смисъла на живота, отреден за нея и близките й, и че макар нито тя, нито някой от тях да не знае какво ги очаква, и макар те да знаят, че в такова страшно време човекът вече не е ковач на щастието си и че само световната съдба има право да помилва и да наказва, да издига на крилете на славата и да хвърля в недоимък и да превръща в лагерен прах — нито световната съдба, нито историческото предопределение, нито жребият на държавния гняв, нито славата, нито безславието на битките могат да променят онези, които се наричат хора, и независимо дали ги очаква слава за труда, или самота, отчаяние и недоимък, лагер или смъртно наказание, те ще живеят като хора и ще умрат като хора, а онези, загиналите, са съумели да умрат като хора — и тази е тяхната вечна горчива човешка победа над всичко величествено и нечовешко, което е живяло и ще живее на този свят, което идва и си отива.

---

[1] Шеговито прозвище на френските войници. — Б.пр. ↑

Този последен ден мина в пиянски унес не само за Степан Фьодорович, който започна да се налива от сутринта. Шеметът на заминаването въртеше и Александра Владимировна, и Вера. На няколко пъти идваха работници да питат нещо Спиридонов. Той довършваше последните работи по издаването, ходи до районния комитет за отпускното, обажда се на приятели по телефона, отчислява се от военния комисариат, обикаля цеховете, там разговаряше и се шегуваше с хората, а когато се озова за миг сам в турбинната зала, допря буза до студения, неподвижен маховик, уморено затвори очи.

Вера стягаше багажа, доизсушаваше пеленките над печката, приготвяше шишенца с преварено мляко за Митя за из път, прибираще хляба в торба. Този ден тя завинаги се разделяше с Викторов, с майка си. Ще останат сами, тук никой няма да попита за тях, няма и да се сети.

Утешаваше я мисълта, че сега е най-голямата в семейството, най-спокойната, най-примирената с тежкия живот.

Загледана във възпалените от постоянното недоспиване очи на внучката си, Александра Владимировна каза:

— Това е то, Вера. Най-тежко е да се разделяш с дом, в който си преживял много мъка.

Наташа се захвани да им пече млинове за из път. Още сутринта, натоварена с дърва и продукти, отиде в работническото селище у една позната, която имаше зидана печка, приготви пълнката, разточи тестото. Лицето ѝ пламна от кухненската работа, съвсем се подмлади и разхубави. Тя се гледаше в огледалцето, смееше се и пудреще носа и бузите си с брашно, а когато познатата ѝ излизаше от стаята, се разплакваше и сълзите ѝ капеха в тестото.

Но познатата все пак забеляза сълзите и попита:

— Защо плачеш, Наталия?

Наташа отговори:

— Свикнах с тях. Бабичката е добра, а и за Вера ми е мъчно, и за нейното сираче ми е мъчно.

Познатата внимателно изслуша това обяснение и каза:

— Не е тъй, Наташка, не плачеш ти за бабичката.

— Не, за бабичката плача — опъна се Наталия.

Новият директор обеща да пусне Андреев, но му каза да остане на Сталгрес още пет дни. Наталия заяви, че ще прекара цели пет дни със свекър си, а после ще замине при сина си в Ленинск.

— Пък после — каза тя — ще видим къде ще идем с него.

— Какво значи „ще видим“? — попита я свекър й, но тя не отговори.

Изглежда, плачеше тъкмо защото нямаше какво „да види“. Павел Андреевич не обичаше снаха му да се грижи за него — струваше ѝ се, че той си спомня кавгите им с Варвара Александровна и я осъжда, че не ѝ е прости.

Към обяд се прибра Степан Фьодорович и разказа как се сбогували с него работниците в механичната работилница.

— Ами и тук цяла сутрин колко народ се извървя — каза Александра Владимировна, — най-малко пет-шест души питаха за вас.

— Значи всичко е готово, така ли? Камионът ще дойде точно в пет. — Той се позасмя. — Пак добре, че Батров накрая отпусна кола.

Работата беше привършена, багажът стегнат, а чувството за пиянска нервна възбуда не напускаше Спиридонов. Започна да размества куфарите, наново да връзвава денковете, човек би помислил, че няма търпение по-скоро да тръгне. От кантората си дойде Андреев и Степан Фьодорович го попита:

— Какво става, не пристигнаха ли телеграми за кабела от Москва?

— Не, нито една.

— Ах, мръсници такива, всичко провалят, инак можеше до май да пуснат първия етап.

Андреев се обърна към Александра Владимировна:

— Зле ми се виждате, как се решавате да тръгнете на такъв път?

— Нищо ми няма, яка съм. Пък и какво да правя, не мога да си ида на „Гоголевская“ я. А тук вече наминаха бояджии, оглеждаха — нали ще ремонтират за новия директор.

— Можеше да изтърпи още един ден, простак такъв — каза Вера.

— Защо да е простак? — възрази Александра Владимировна. — Животът си върви.

Степан Фьодорович попита:

— Какво става с обядта, защо чакаме?

— Чакаме Наталия да донесе млиновете.

— О, значи, като закъснеем за влака, поне ще си имаме млинове — каза Степан Фьодорович.

Не че беше гладен, но за прощалния обяд си беше приготвил водка, а много му се пиеше.

В централата все искаше да се отбие в своя служебен кабинет, да постои там поне няколко минути, но беше неудобно — Батров провеждаше съвещание с началниците на цехове. От огорчение още повече му се допиваше, току поклащаше глава: ще закъснеем, ще закъснеем.

Този страх, да не закъснеят, нетърпеливото очакване на Наташа му бяха някак приятни, но все не можеше да разбере защо; не можеше да си спомни, че точно така си поглеждаше часовника и се тюхкаше: „Ще закъснеем“, когато преди войната тръгваше с жена си на театър.

Този ден искаше да чува само хубави неща за себе си и от това още повече му докривяваше. Затова отново повтори:

— Защо да ме жалят мене, такъв дезертьор и страховиц? Какъвто съм нахален, току-виж съм поискал медал за участие в отбраната.

— Я дайте наистина да обядваме — каза Александра Владимировна, като видя, че Степан Фьодорович не е на себе си.

Вера донесе тенджерата със супата. Спирилонов извади бутилката водка. Александра Владимировна и Вера не пожелаха да пият.

— Щом е тъй, ще сипем на мъжете — каза Степан Фьодорович и добави:

— Или да почакаме Наталия?

И точно в този момент влезе Наташа с мрежичката, заизважда на масата млиновете.

Степан Фьодорович наля догоре на Андреев и на себе си, а на Наталия — половин чаша.

Андреев се обади:

— Миналото лято точно така си хапвахме млинове у Александра Владимировна, на „Гоголовская“.

— Тези сигурно никак не са по-лоши от ланшните — каза Александра Владимировна.

— Колко народ бяхме на трапезата, а сега — само баба, вие и ние с татко — промълви Вера.

— Видяхме сметката на германците край Сталинград — каза Андреев.

— Велика победа! Хората скъпо платиха за нея — подкрепи го Александра Владимировна и добави: — Яжте повече супа, по пътя дълго ще сме на сухоежбина, няма да видим топла храна.

— Да, пътят ще бъде труден — каза Андреев. — И качването ще е трудно, няма перон, влаковете от Кавказ си подминават, продължават право към Брашов, претъпкани са, военни, военни. Да, ама от Кавказ докарват бял хляб.

Степан Фьодорович промълви:

— Идеха към нас като облак, ама къде е сега този облак, а? Победи Съветска Русия.

Той си помисли, че доскоро на Сталгрес се чуваше как бучат германските танкове, а сега са прогонени на стотици километри оттук, боевете се водят край Белгород, Чугуев, на Кубан.

И веднага заговори за онова, което нетърпимо го болеше:

— Добре де, нека съм дезертьор, ама кой ми произнася присъдата? Да ме съдят сталинградските бойци. От тях ще поискам прошка за всичко.

Вера опита да смени темата:

— А до вас, Павел Андреевич, тогава седеше Мостовской.

Но Степан Фьодорович я прекъсна, много го ядеше днешната му мъка. Обърна се към дъщеря си:

— Обадих се на първия секретар на областния комитет, исках да си вземем довиждане, все пак аз единствен от всички директори останах през цялото време на от branата на десния бряг, а помощникът му Барулин не ме свърза, каза ми: „Другарят Пряхин не може да разговаря с вас. Зает е“. Е, като е занят, нека е занят.

Вера, сякаш не чуваше баща си, каза:

— А до Серъожа седеше един лейтенант, приятел на Толя, къде ли е сега този лейтенант?...

Много ѝ се искаше някой да каже: „Че къде ще е, сигурно е жив и здрав, воюва“. Подобни думи поне мъничко щяха да притъпят днешната ѝ болка. Но Степан Фьодорович отново я прекъсна:

— Казвам му, нали знаеш, че днес заминавам. А той: ами щом е тъй, пишете му, обърнете се към него в писмена форма. Абе, по дяволите. Я да сипем по една малка. За последен път седим около тази маса.

И вдигна чашата си към Андреев:

— Павел Андреевич, не ме помни с лошо.

Андреев отвърна:

— Какво приказваш, Степан Фьодорович. Местната работническа класа ще тъгува за вас.

Спирилонов отпи, няколко секунди мълча, сякаш изплувал от дълбока вода, после засърба супата си.

Около масата стана тихо, чуваше се само как Степан Фьодорович дъвче млина и потропва с лъжицата.

Точно тогава нададе глас малкият Митя. Вера стана, отиде и го взе на ръце.

— Ама яжте млин де, Александра Владимировна — тихо, сякаш молеше за живот, издума Наталия.

— Ям, разбира се — увери я Александра Владимировна.

Степан Фьодорович произнесе с тържествена, пиянска и щастлива решителност:

— Наташа, казвам ви пред всички. Нямате работа тук, отивайте в Ленинск, вземайте сина си и право при нас, на Урал. Ще живеем заедно, заедно е по-леко.

Искаше да види очите ѝ, но тя ниско наведе глава, виждаше само челото и тъмните ѝ, красиви вежди.

— И вие елате, Павел Андреевич. Заедно е по-леко.

— Къде ще вървя аз — каза Андреев. — Вече няма да възкръсна.

Степан Фьодорович бързо се извърна към Вера, тя стоеше до масата с Митя на ръце и плачеше.

И той за пръв път този ден видя стените, които напускаше, и болката, която го пареше, и мисълта за уволнението, за изгубените почит и любима работа, обидата и срамът, които го влудяваха, не го оставяха да се зарадва на победата, — всичко изчезна, изгуби значение.

А старицата, седнала до него, майката на неговата съпруга, на съпругата, която бе обичал и навеки бе загубил, го целуна по главата и каза:

— Нищо, нищо, мили мой, животът си е живот.

Цяла нощ в къщата беше задушно от напалената още от вечерта печка.

Квартирантката и мъжът ѝ, който пристигна снощи — ранен, излязъл от болницата военен, не спаха почти до сутринга. Шепнеха си, за да не събудят старата хазайка и момиченцето, което спеше на сандъка.

Старата се помъчи да заспи, но не можа. Ядосваше се, че квартирантката и мъжът ѝ си шепнат — това ѝ пречеше, тя неволно се ослушваше, мъчеше се да свързва откъслечните думи, които стигаха до нея.

Струваше ѝ се, че ако говореха по-високо, щеше да послуша малко и да заспи. Дори понечи да потропа по стената и да каже: „Хайде сега, какво си шепнете, кой се интересува от вашите приказки?“

На няколко пъти старицата улавяше отделни фрази, после шепотът пак ставаше неразбираем.

Военният каза:

— Ида от болницата, не можах дори едно бонбонче да ви донеса. Виж, ако идвах от фронта, друго беше.

— Аз пък — отвърна квартирантката — те нагостих само с картофи, изпържени с олио.

После от шепота им вече нищо не се разбираще, после квартирантката май се разплака.

Старицата чу как тя каза:

— Моята любов те е опазила.

„Ох, калпазанино“ — помисли си старицата за военния.

Старицата задряма за няколко минути, изглежда, бе изхъркала, защото гласовете станаха по-силни.

Събуди се и се послуша:

— Пивоваров ми писа до болницата, че тия дни тъкмо ми дали чин подполковник и веднага ме представили за полковник. Командармът лично. Нали той ме сложи да водя дивизията. И за орден

„Ленин“. И всичко това — заради онзи бой, когато седях като глупак, жив заровен в цеха, без връзка с батальоните, и пеех. Все ми тежи чувството, че съм измамник. Нямаш представа колко ми е неудобно.

После те явно забелязаха, че старицата не хърка, и зашепнаха.

Старицата беше самотна, нейният дядо беше умрял преди войната, единствената ѝ дъщеря не живееше с нея, работеше в Свердловск. Нямаше никого на фронта и не можеше да разбере защо толкова я натъжи пристигането на военния.

Не обичаше квартирантката си, тя ѝ се виждаше лекомислена, несамостоятелна жена. Ставаше късно, момиченцето ѝ ходеше окъсано, ядеше, каквото намери. Квартирантката повече мълчеше, седеше до масата и гледаше през прозореца. А понякога нещо я прихващаше, та се залавяше за работа, тогава се оказваше, че за всичко я бива: и да шие, и пода да измие, и хубава супа да свари, умееше дори да дои кравата, нищо че беше гражданка. Види се, нещо не беше с ума си. И момиченцето ѝ беше нефелно. Много обичаше да си играе с бръмбари, скакалци, хлебарки, и то някак шантаво, не като другите деца — целува бръмбарите, разказва им нещо, после ги пусне, па ревне, вика ги, хем по име. Есенес старицата ѝ донесе от гората таралежче, момиченцето не се отделяше от него — където то, там и тя. Таралежчето изгрухти, тя примре от радост. Таралежчето се пъхне под скрина, тя седне на пода до скрина и го чака, казва на майка си: „Тихо, той си почива“. А когато таралежът избяга в гората, два дни не хапна нищо.

Старицата все се плашише, че квартирантката ще се обеси, чудеше се: къде ли ще дява момиченцето? Не ѝ трябваха нови грижи на стари години.

— Не съм длъжна никому — казваше тя и наистина я измъчваше мисълта: ще стане една сутрин, а квартирантката ѝ — увиснала на въжето. Къде ще дява туй дете?

Тя смяташе, че мъжът на квартирантката я е зарязал, че си е намерил някоя по-млада на фронта, та затуй е такава умислена. Рядко идвала писма от него, а когато идвала, тя не се развеселяваше. Нищо не можеше да измъкне от нея — все мълчеше. И съседките забелязваха, че квартирантката ѝ е чудата.

Старицата доста бе препатила с мъжа си. Той беше пияница, скандалджия. И биеше не като хората, ами все гледаше да я цапне я с

ръжена, я с тояга. И дъщерята биеше. И трезвен не беше свят — скръндза, зядлив, все си пъхаше носа в гърнетата, като жена: нищо не му харесваше. Учеше я да готови, не била купила каквото трябало, неправилно дояла кравата, лошо оправяла леглото. И всяка втора дума му беше псувня. И нея научи, малко нещо да не й е по сърце, и тя псуваше. Псуваше дори любимата си крава. Когато мъжът ѝ умря, една сълза не отрони. И до стари години я напъваше за оная работа. Какво да го правиш, пияница. Поне от щерката да се свенеше, срам я беше само като си спомнеше. А пък как хъркаше, особено пиян. Кравата пък така ѝ бягаше, така ѝ бягаше, че... Хрумне ѝ нещо и побегне от стадото, за стар човек ли е да я гони.

Старицата ту се вслушваше в шепота зад преградката, ту си спомняше тежкия живот с мъжа си и покрай яда изпитваше и жал към него. Все пак тежка му беше работата, малко печелеше. Ако не беше кравата, съвсем щяха да я закършат. Че и умря, защото се нагълта с прахоляци в рудника. Пък тя не умря, на, жива е. А той навремето ѝ донесе гердан от Екатеринбург, сега го носи дъщерята...

Рано сутринта, още преди да се събуди момиченцето, двамата отидоха до съседното село за хляб, там срещу военния пътен купон можеше да се вземе бял хляб.

Вървяха мълчаливо, хванати за ръце, трябваше да изминат километър и половина през гората, да слязат до езерото, а оттам — все по брега.

Снегът още не беше се стопил и изглеждаше синкав. В неговите едри грапави кристали се зараждаше, наливащо се синевата на езерната вода. По слънчевия склон на хълма снегът се топеше, водата шумеше в крайпътната канавка. Блясъкът на снега, на водата, на скованите от лед локви заслепяваше. Светлината беше толкова много, че трябваше да се промъкват през нея като през храсталак. Тя ги беспокоеше, пречеше им и когато стъпваха върху замръзналите локвички и разтрощеният лед лумваше на слънцето, на тях им се струваше, че под краката им хрупа светлина, раздробява се на бодливи, остри късчета лъчи. Светлината се лееше в крайпътната канавка, а там, където камъни преграждаха канавката, светлината се издуваше, разпенваше се, звънеше и ромолеше. Пролетното слънце бе слязло съвсем близо до земята. Въздухът беше едновременно прохладен и топъл.

Той имаше чувството, че гърлото му, обгорено от студовете и от водката, осаждено от тютюна и от барутните газове, от праха и от псувните, сега е измито, изплакнато от светлината, от небесната синева. Двамата влязоха в гората, под сянката на първите борове пазачи. Тук снегът лежеше като плътна, неразтопима пелена. По боровете, сред зеленото колело на клоните, се трудеха катерички, а долу, върху бонбонената повърхност на снега, лежаха в широк кръг изгризани шишарки, оръфан от малките зъбки дървесен паспал.

В гората беше тихо, защото светлината, възпирана от многоетажните борови клони, не шумеше, не прозвънваше, а сякаш внимателно бе обвила земята.

Те вървяха все така мълчаливо, бяха заедно и това бе достатъчно, за да се разхубави всичко наоколо, за да дойде пролетта.

Без да се сговарят, спряха. Два отяли си синигера бяха кацнали на елхово клонче. Червените издuti гърди на синигерите им заприличаха на цветя, разцъфнали върху омагьосания сняг. Странна, чудновата беше в този час тишината.

Тя пазеше спомена за поколението на ланшната шума, за отзучалите дъждове, за свитите и напуснати гнезда, за детството, за безрадостния труд на мравките, за вероломството и злодеянията на лисиците и ястребите, за световната война на всички срещу всички, за злобата и добротата, родени в едно сърце и с това сърце умрели, за бурите и гръмотевиците, от които потръпваха сърцата на зайците и стъблата на боровете. В прохладния сумрак под снега спеше един отишъл си живот — радостта на любовните срещи, априлският плах птичи бръзвеж, запознанството със странните, а после близки съседи. Спяха силните и слабите, смелите и боязливите, щастливите и нещастните. В опустял и изоставен дом — последно сбогуване с умрелите, с онези, които са го напуснали навеки.

Ала сред горския студ пролетта се чувствуше по-изострено, отколкото на огряната от слънце равнина. В тази горска тишина имаше повече печал, отколкото в тишината на есента. В нейната безезична немота се долавяше вопълът за умрелите и яростната радост на живота...

Още е тъмно и студено, ала съвсем скоро ще се разтворят вратите и кепенците и празният дом ще оживее, ще се изпълни с

детски смях и плач, припряно ще затупкат мили женски стъпки, ще обходи къщата уверен стопанин.

Те стояха с торбичките за хляб в ръце и мълчаха.

1960

Издание:
Василий Гросман
Живот и съдба

Роман
Първо издание

Превод: Здравка Петрова
Редактор: Георги Борисов
Художник: Димитър Келбечев
Коректор: Даниела Гакева

Василий Гроссман
Жизнь и судьба
Роман в трех книгах

© Editions L'Age d'Homme and the Estate of Vasily Grossman
1980–1991

© The Estate of Vasily Grossman 1992

© Здравка Петрова, превод, 2009
© Димитър Келбечев, художник, 2009
© Ростислав Димитров, типографско оформление, 2009
© Факел експрес, 2009
© Издателска къща Жанет 45, 2009

ISBN 978-954-9772-60-9 (Факел експрес)
ISBN 978-954-491-519-3 (Издателска къща Жанет 45)

Формат 84/108/32
Печатни коли 60,5

Предпечат: „Студио Стандарт“ ЕООД
Печат: Полиграфически комплекс „Жанет 45“ — Пловдив

Факел експрес, София
Издателска къща Жанет 45, Пловдив

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на **Моята библиотека** и нейните всеотдайни помощници.

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.